

किरातार्जुनीयम् ।

महाकवि-श्रीभारवि-विरचितम् ।

श्रीकोलाचलमल्लिनाथछतघण्टापथव्याख्यासमेतम् ।

पण्डितकुलपति-

वि, ए, उपाधिधारि-

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

सूत्राङ्गान्वयनिर्देशेन विशदीकृतं संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

सप्तमसंस्करणम् ।

कलिकातानगय्याम्

“गोवर्द्धनयन्त्रे” मुद्रितम् ।

टीकाकृन्मङ्गलाचरणम् ।

अर्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपि गाढानुरागि यत् ।

पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचित् महसे नमः ॥ १ ॥

आलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजम् ।

शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात् सद्यः प्रत्यूहवार्द्ध्युयः ॥ २ ॥

तद्विष्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।

यत्प्रसादात् प्रलायन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥ ३ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीञ्च वैयासकी-

मन्तस्तन्मरंस्त पद्मगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्यदुपपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिष्टक्षया ।

तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥ ५ ॥

नारिकेलफलसम्भितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।

स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यद्येप्सितम् ॥ ६ ॥

नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं

साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कम् ।

कर्त्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे

घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ॥ ७ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

INTRODUCTION

BY

Mahamahopadhyaya

Dr. Satis Chandra Vidyabhushana

M.A., PH.D., M.R.A.S, F.A.S.B.

BHARAVI was a most celebrated sanskrit poet who seems to have flourished in the Maharashtra-country. The reference in *Kiratarjuniyam* to Sahya-mountain (a) in the Maharashtra-country leads one to suppose that *Bharavi* was a *Maharashtriya*. (b) This supposition receives support from the Aihole inscription which couples the name of *Bharavi* with that of *Ravi-kirti* who evidently flourished in *Vatapipuri* (Badami) in the Western Deccan. (c)

(a) उरसि शूलभतः प्रहिता सुहुः प्रतिवृत्तिं ययुरजुं नमुद्ययः ।

भृशरवा इव सस्रमहीभतः इयुनि रोषसि सिन्धुमहोर्ययः ॥

(*Kirata* 18—5).

(b) A similar view was expressed by Raja Ram Ram Krishna Bhagavat Pandit in his "Marhatyam cya sambandan cara udgara", page 34.

(c) The Aihole inscription which records the erection of a stone-temple of *Jinendra* by a certain *Ravi-kirti* during the reign of *Pulikeya*, otherwise called *Satyasraya* of the Western Chalukya-

2. There is reason to believe that *Bharavi* flourished at the end of the 6th Century A. D. during the supremacy of the Western Chalukya-dynasty. The Aihole inscription referred to above was executed during the reign of *Pulikeshi* II. otherwise called *Satyasraya* of the Western Chalukya-dynasty in the Saka year 556 (A. D. 634). This leaves no doubt that *Bharavi* lived before

dynasty in *Vatapi-Puri* (Badami) in the Saka year 556 (634 A. D.) contains the following stanzas :—

पञ्चाशत्सु कलौकाले षट्सु पञ्चशतासु च ।

समासु समतीतासु शकानामपि भूभुजाम् ॥

तस्याम्बुधि-व्रथ-निवारित-शासनस्य सत्याश्रयस्य परमाप्तवता प्रसादम् ।

शैलञ्जिनेन्द्रभवनम्भवनम्बहिष्वाग्निर्मापितश्चतिमता रविकीर्त्तिर्नेदम् ॥

प्रशस्तेर्व्वसतेशास्त्राः जिनस्य विजयदशुरोः ।

कर्त्ता कारयिता चापि रविकीर्त्तिःकृतौ स्वयम् ॥

येनायोजिनः६१स्रस्त्रिरमर्षविधौ विवेकिना जिनवेशस्र ।

स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रितकालिदास-भारवि-कीर्त्तिः ॥

(*Indian Antiquary*, Vol. V, page 73).

Three thousand five hundred and fifty years of the Kali Age and five hundred and fifty-six years of the Saka kings having elapsed —this stone-temple of *Jinendra*, the abode of glory, was constructed by the order of the learned *Ravi-kirti*, who had gained the greatest favour of that same *Satyasraya* whose authority was kept within bounds, only by the three oceans. The accomplished *Ravikirti* himself is the composer of this eulogy and the builder of this abode of *Jina*, the father of three worlds. Victorious be *Ravi-kirti*, who well-versed in the new scriptures caused this Jain-temple made of stone to be erected, and in whom the poetic fame of *Kalidasa* and *Bharavi* found lodgment.

634 A. D. The interval between the dates of *Ravikirti* and *Bharavi* was not presumably long, and it will not be wide of the mark to place the latter at about 600 A. D.

3. There is a tradition that while *Bharavi* lived in the house of his preceptor, he used to tend his cow in the neighbouring hills and valleys, the beauty of which impressed him greatly and inspired him with poetic sentiments. Leaving the cow to graze at her sweet will, he sat down every day in a certain bower and wrote verses upon birch-leaves. These verses, collected and run into chapters, constituted the immortal epic *Kiratarjuniyam*.

4. The incidents, related in the poem, are mainly taken from the *Mahabharata*, Vanaparva, Chapters 27-41.

5. Some of the earlier Chalukya kings were Saivas though the later ones were mostly Vaishnavas ; at any rate, *Bharavi* seems to have been a follower of the Saiva creed which was the prevalent faith in his time in the Maharashtra-country. There are verses in *Kiratarjuniyam* celebrating the glory of Siva, which may be adduced as a proof of the poet's implicit faith in the Saiva cult. (d)

(i) आत्मनाम-परिणाम-निरोधैर्भूतसङ्ग इव न त्वस्तुपितः ।

तेन सर्वभुवनातिग ! लोके नीयमानमसि नाप्यपनीयः ॥ ३४ ॥

त्वमनाकः स्थावर-जङ्गमानां त्वया जगत् प्राप्सिति दीव ! विश्वम् ।

त्वं योगिनां हेतुफले दक्षस्त्रि त्वं कारस्वं कारस्वकारवानाम् ॥ ३५ ॥

6. The Aihole inscription and verses in *Kiratarjunyam* on the impermanence of the world (e) bear ample testimony to the influences of Jainism and Buddhism, that still lingered in the Maharastra-country at the time of *Bharavi*.

रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा
यल्लोकैश्चविकल्पनात्माधिपत्यम् ।
पाविन्याः शरणागतार्त्तिहृदरिणे तत्
माहात्म्यं भव ! भवते नमस्क्रियायाः ॥ ३६ ॥

तरसा भुवनानि यो विभर्त्ति ध्वनति ब्रह्म यतः परं पवित्रम् ।
परितो दुरितानि यः पुनोति शिव ! तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥ ३७ ॥
भवतः स्मरतां सदात्मने जयिनि ब्रह्ममये निषेदुषाम् ।
दहते भवबीजसन्ततिं शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥ ३८ ॥

आवाधानरणभयार्क्षिषा चिराय
पुष्टेभ्यो भव ! महता भवानलिन ।
निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते
बीजानां प्रभव ! नमोऽस्तु जीवनाय ॥ ३९ ॥

यः सर्वेषामावरीता वरीयान् सर्वैर्भावैर्नाशतोऽनादिनिष्ठः ।
मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्तेऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥ ४० ॥
अश्वीयसे विभ्रविधारिणे नमो नमोऽनिकस्याय नमो दवीयसे ।
अतीत्य वाचां मनसां च षोडशरं स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः ॥ ४१ ॥

Kiratarjunyam. Chap. XVIII.

- (e) शरदम्बुधरच्छायागत्वर्थ्यो यौवनप्रियः ।
आपातरव्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ १२ ॥
अन्तकः पर्यवस्थाता जग्निनः सन्ततपदः ।
इति त्वाज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ॥ १३ ॥
सूत्रं दोषस्य हिंसादिरर्षकानी च ना पुषः ।
तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुष्टच्छदावुपगमौ ॥ २० ॥

7. There are sayings, which have almost passed into proverbs, which point out the comparative merits of *Kalidasa*, *Bharavi*, *Sriharsha* and *Magha*. Whatever difference of opinions may exist as to the justice of the estimate of *Magha* and *Sriharsha* contained in these verses (*f*) all including the renowned commentator *Mallinatha* are agreed in crediting *Bharavi* with a profound depth and an exuberant richness of meaning. (*g*) The style of *Bharavi* is beautiful, being fashioned after *Vaidarbhi* and *Panchali* models.

8. It is note-worthy that many of the ideas and expressions in the 1st chapter of *Magha* are evidently borrowed from the 3rd chapter of *Kiratarjunyam*, the subject-matter in both being the same. The fairness therefore of the sayings (*h*) regarding the comparative merits of *Bharavi* and *Magha* will be challenged by every one who has made a thorough study of the poets.

विजङ्गीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नीमशः ।

उच्छेदं जन्मनः कर्तुमीधि शान्तस्तपोधन ! ॥ ३१ ॥

(*Kiratarjunyam. Chap. XI.*)

(*f*) उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधि पदलालित्यं माघे सन्नि त्रयो गुणाः ॥

(*g*) Compare,—

नारिकेल-फल-सम्पितं वचो भारवेः सपदि तद्विभग्यते ।

स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रमिका यथेप्सितम् ॥

(*Mallinath's introduction to Ghantapatha.*)

(*h*) तावद् मा भारवेर्भाति यावत् माघस्य नोदयः ।

उद्दिने नैषधि काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ? ॥

9. The Poet *Bhatti* who flourished at *Vulabhi* in 653 A. D. was also indebted to *Bharavi* for many of his ideas and sentiments. There are passages (i) in *Bhatti* which have their exact parallels in *Bharavi*.

(i) Some of the passages are quoted :—

BHARAVI.

ततोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
सवारिञ्जे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदर्भे नाहति कोऽभिनन्दितुं
प्रकर्षलक्ष्मीमगुरुप-सङ्गमे ? ॥ ४।४

कपोल-संश्लेषि विलोचनत्विषा
विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
सुतेन पाशोः कलमस्य गोपिकां
निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ४।९

स मन्थरावल्किात-पीवररुज्जैः
परिश्रमकान्तविलोचनीत्यलाः ।
निरीक्षितुं गोपरराम वल्लवीः
अभिप्रवृत्ता इव वार-योधितः ॥ ४।१७

कृतावधानं जितवर्हिण्यध्वनौ
सुरक्त-गोपीजन-गीत-निस्वने ।
वटं जिघत्सामपहाय भूयसीं
न शस्यमभ्येति सृगीकदम्बकम् ॥ ४।२२

BHATTI.

दिग्भ्यापिनीर्लौचनलीभनीया
कृजान्वयाः खेहमिव स्ववनीः ।
कृज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तौ-
स्ततोष पश्यन् विटणान्तरान्ताः ॥ २।२२

स्त्रीभूषणचेष्टितमप्रगल्भं
चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
कृज्जुंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
गोपाङ्गनानां सुसुदे विलोक्य ॥ २।१५

विःत्तपार्श्वं कचिराङ्गहारं
समुद्वहश्चाकनितम्बरस्यम् ।
आमन्दमन्यध्वनिदत्त-तालं
गोपाङ्गनाकृतमगन्दयसम् ॥ २।१६

दत्तावधानं मधुलिङ्गिगीती
प्रगान्चेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
आकर्षयन्तुः क-हंसनादान्
लक्ष्ये समाधिं न दधि सृगमिम् ॥ २।७

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठा	पङ्क्ति	अशुद्धिः	शुद्धिः ।
७	२४	पचाद्यजन्ता	पचाद्यजन्तात् ।
१४	२१	सन्भाव्यम्	न भाव्यम् ।
३८५	७	वचसां वा अस्त्रीपम्यं	वचसो वास्यौपम्यं ।

किरातार्जुनीयस्य पञ्चदशसर्गे विन्यस्तानां
चित्रबन्धानां चित्रप्रदर्शनम् ।

गोमूत्रिकाबन्धः । (१२ श्लोकः ।)

ना सु रो यं न वा ना मो घ र सं ख्यो न रा च सः ।

ना सु ख्यो यं न वा मो मो घ र षि ख्यो हि रा ज सः ॥

सर्व्वतोभद्रः । (२५ श्लोकः) ।

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	ख	ख	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	ख	भ	व्य	व्य	भ	ख	नि
नि	ख	भ	व्य	व्य	भ	ख	नि
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
वा	हि	का	ख	ख	का	हि	वा
दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे

अर्धभ्रमकः । (२७ श्लोकः) ।

स	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्यं
स	द	रा	म	र्ष	ना	शि	नि
त्व	रा	धि	क	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	ष	ति

घण्टापथसमुल्लिखितानां प्रमाणप्रदर्शनार्थ- विन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकृताश्च नामानि ।

अगल्यः १२।४१ ।
 अमरः १।१, १।२, इत्यादि ।
 आगमः १।४६, १।३ इत्यादि ।
 आलङ्कारिकाः १।११, १।८।४४ ।
 कामन्दकः १।३१, १।६ इत्यादि ।
 काव्यप्रकाशः १।८, १।१२ इत्यादि ।
 काशिका १।३, १।६ इत्यादि ।
 केशवः २।२१, ८।२४ इत्यादि ।
 कैयटः १।१, १।१० इत्यादि ।
 क्षीरस्वामी १।८, १।२१ ।
 गणव्याख्यानम् २।१७, २।३० ।
 दण्डी १।४६, ८।४४ ।
 दशरूपकम् ८।१३, १।२६ ।
 धन्वन्तरिः ४।२८ ।
 नारदः १।१३ ।
 निरुक्तम् ७।१० ।
 नीतिवाक्यामृतम् १।२, १।४ इत्यादि ।
 नृत्यविलासः ८।५३ ।
 नैषधम् ८।४८ ।
 न्यायः १।२४, २।५ ।
 न्यासोद्योतः २।१७ ।
 पालकाप्यम् ७।८ ।
 पुराणम् २।२६ ।
 प्रकाशवर्षः ४।१० ।
 भारतम् ५।३०, १३।१०, १४।१० ।
 भाष्यकारः १।१, १।१०, ८।११ इत्यादि ।
 भनुः २।६, २।१७, १४।६ इत्यादि ।

माघः ५।३, ८।४८ ।
 मातङ्गः ४।३३ ।
 मार्तण्डः ८।१५ ।
 यादवः १।३४, २।१८, ७।४ इत्यादि ।
 रघुवंशम् ८।४८ ।
 रघुवंशसंजीवनी १।१।७६ ।
 रसरत्नाकरः १।७२ ।
 रसिकाः १।२।४१ ।
 रामायणम् १।८ ।
 रुद्रटः ५।१८ ।
 वाम्पटः ५।८ ।
 वाक्यायनः १।४७ ।
 वामनः २।२७, २।३७, ४।२४ ।
 विद्याधरः ४।३८ ।
 विश्वः १।८, १।१८, १।२४ इत्यादि ।
 वैजयन्ती १।१३, १।१८, १।३६ इत्यादि ।
 वैद्यकम् ५।११ ।
 व्यक्तिविवेकः २।२१ ।
 शब्दार्णवः ८।३१ ।
 शाकटायनः २।३५ ।
 शाश्वतः २।२२, २।५, ७।२७ इत्यादि ।
 सज्जनः १।३।४५, १।४।२७, १।६।५८ ।
 सर्वस्वकारः १।१८, १।१५ ।
 सासुद्रिकाः ६।१ ।
 श्रुतिः १।१३, ६।२८ इत्यादि ।
 हलायुधः २।३, ४।३८, ७।१३ ।
 हेमः १।२८, ५।४८, १०।३ ।

किरातार्जुनीयस्य विवरणसङ्केपः ।

प्रथमः सर्गः ।

अथ युधिष्ठिर-वनेचर समागमः ।—

प्रजानुराग एव राज्यमूलं, तदभावे च वनवासानन्तरमपि राज्यलाभो दुष्करः, इत्यालोच्य हैतवने वसता युधिष्ठिरेण दुर्योधनस्य प्रजापालनपद्धतिम्, आत्मनि च जनानां यथापूर्वम् अनुरागं जिज्ञासुना दूतः कश्चित् प्रेषितो वनेचरः । स च ब्रह्मचारिवेशधृक् अधिगतदुर्योधनान्तिकः विदिताखिल-राजवृत्तान्तः हैतवने समेत्य युधिष्ठिराभ्यासम्, आत्मजाति-समयेन कृतप्रणामः, प्रियाहं रात्रि अप्रियनिवेदकम् आत्मानं अक्षोभं याचमानः, विनयेन स्वाहङ्कारश्च अपनिनीषुः तदभ्यनु-ज्ञातः दुर्योधनस्य राज्यरक्षामूलम् इन्द्रियनिग्रहं, भृत्यानुरागं, त्रिवर्गसाधनं, सामाद्युपाय-ञ्चवस्थापनादिकञ्च आकलयति ।

दुर्योधनस्य राजनीतिकुशलता —

वनेचरः प्राह —“महाराज ! राज्यदार्ष्यार्थी स दुर्यो-धनः सततं वशीभूतेन्द्रियग्रामः पौरुषमेव अवलम्बमानः भृत्येषु मित्रोचितां, मित्रेषु भ्रात्राद्युचितां, भ्रात्रादिषु च आत्मोचितां वृत्तिम् आतन्वानः निरहङ्कारो वर्त्तते ; वर्त्तते च समानुरागेषु समाराधितत्रिवर्गः यथास्थानं विहितसामाद्युपायः ।

तथाहि तस्य साम अकपटमेव, तच्च दानयुक्तं, दानञ्च सत्कारपूर्वकं विशेषसत्कारश्च गुणानुसारिणैव ।

दण्डोऽपि तस्य न स्वमुखसमीहया, न धनाशया, नापि निरागमिः अपि तु—“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्य-
दण्डयन् । अयगो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥” इत्यादि
धर्मशास्त्रानुमोदितोऽयं क्षात्रो धर्मः इति मन्वानस्य प्रियाप्रियेषु
पुत्रमित्रादिषु दण्डार्हेषु समभावेनैव ।

भेटकौशलञ्च गूढाकारेङ्गितस्य तस्य परराष्ट्रेषु मन्त्रगुप्ति-
समर्थान् भेटकुशलान् चारान् नियोज्य स्वयं शङ्कितस्यापि
निःशङ्कवत् अवस्थानादिकं सम्यक् समजनि ।

उपायप्रयोगानुरूपाणि च फलानि लब्धानि ; तथाच,—सर्वे
राजानः तस्य वशमागत्य प्राणपणेनापि सम्भूय सर्वाणि खलु
कर्मणि साधयन्ति । सम्पत्तिश्च तस्य उपायनादिप्राप्तया बहुला
समजनि ; किं बहुना, भेटिनी अपि तद्गुणाकृष्टा स्वयमेवा-
र्थान् प्रसूते ।

मित्तबलन्तु तस्य सुतरामिव, तथा च लोका हि तद्गुण
समाकृष्टाः विनापि युद्धव्यापारं मैत्रीमापन्नाः ।

धर्मबलमपि तेन दुःशासनादिषु विन्यस्तराज्यभारेण पुरो-
हितानुमतेन च मखादिकम् अनुष्ठाय समासादितम् ।

वनेचरगमनम् ।—

एवं साम्राज्याधिकारी अपि सः कथाच्छलेन लोकेभ्यः
भवतां विक्रमं श्रुत्वा तदनुधानपरः भीतभीत एव आस्ते ।
“किं बहुना, वक्तव्यं तावदुक्तं मया तदत्र भवन्तः प्रमाणम्”
इत्यक्त्वा युधिष्ठिराल्लब्धपुरस्कारे वनेचरः स्वभवनमयासीत् ।

युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यम् ।—

अथ युधिष्ठिरेण द्रौपदीभवनमुपगम्य अनुजसन्निधौ समो-
रिते च तस्मिन्, तत्क्रोधोद्दीपनार्थम् इदमाह च पाञ्चाली ।—

“महाराज ! नैतत् युज्यते तव, यत् पुरुषपरम्परागतं राज्यं
 हेलया परित्यज्य ब्राह्मणवदकाण्डे वनाश्रयणं, क्रोधस्य अन्तः-
 शत्रुतया परिहर्त्तव्यत्वेऽपि स्वसम्मानखण्डकतया परपरिभावक-
 तया च हेयमेव नितरां क्रोधराहित्यम् । अपरञ्च, एतदतीव
 कष्टकारणं—यत् सततं राजसुखोचिताः वीरप्रवरा अपि इमे
 भवदवरजाः भीमादयः अनुचितारम्भाः भवदर्थमेव
 क्रिश्यन्ति । भवतोऽपि साम्राज्याधिपतेः अनुचिता वनेचर-
 वृत्तिः, ममापि गुरुजनाध्युषितायां कुरुसभायां भवतां समक्षमेव
 केशग्रहणादिकं नितरामरुन्तदम् । अतः समुद्भितक्षमः
 त्यक्तवनवासः कृष्णना दूषितसन्धिश्च समुत्तिष्ठतां वैरशोधनाय :
 राजलक्ष्मीरपि व्यसनविनिर्मुक्तं भवन्तमेवाधिश्यतु ।

द्वितीय सर्गे ।

युविष्ठिरं प्रति भीमसेनवाक्यम् ।—

अथ ज्वलदनलसन्निभेन क्रोधोद्दीपकेन द्रौपदीवाक्येन
 उद्दिक्तकोपः भीमसेनः द्रौपदीपक्षमेव कक्षीकुर्वन् युक्तिमत्तया,
 प्रियजनोदिततया, परिणतिसुखतया च सर्वथा ग्राह्यत्वमा-
 कलय्यन्तद्वाक्यस्य, “सकलविद्यापरिमार्जितबुद्धेः अबन्ध्यकोप-
 स्थापि भवतः सञ्जातो बुद्धिविपर्ययः पौरुषभ्रंशश्च” इति
 स्वयमपि उपालभमानः “नायमुपेक्षाकालः” इति सम्यगा-
 वेदयति स्वकल्पितयुक्तिबलेन । तथाहि—

शत्रोरभ्युदयो महानपि क्षयोऽङ्गः क्षयावस्था च अचिरेण भूयसी, स्वस्य च विपरीतैव प्रतिपालनीया, इति नीतिविद्भिः भाष्यमाणत्वात् साम्प्रतं च तद्वैपरीत्येन स्वपरगततया वर्त्तमानत्वात् नायमुपेक्षाकालः । दर्शितञ्च तेन अनुचितोपेक्षायां राज्यभ्रंशः अपेक्षायान्तु प्रजानुरागः सुतरामभ्युदयश्च इति, युक्त्या प्रतिपादितञ्च उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तिषु नीतिपञ्चाङ्गशुभायाः उत्साहशक्तेः प्राधान्यं, व्यवस्थापितञ्च महैश्वर्यमिच्छोः पौरुषमात्रस्य हेतुत्वं, समुष्कृतपौरुषस्य च परपरिभवः, परिणामहीनता, लाघवम्, ऐश्वर्यहीनता, क्रमेण । यदृच्छ्या ऐश्वर्यलाभस्यापि वीरजनायोग्यतया भिक्षावृत्तिवत् जघन्यत्वं, समर्थितञ्च “साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥” इति मनूक्तदिशा साम्नः प्राथमिकत्वेऽपि सिंहदृष्टान्तेन तत् परिखण्ड्य विजयाधायकतया आनुषङ्गिकसम्पत्तिसम्पादकतया वीरसहजसमयसिद्धतया च युद्धस्यैव प्राधान्यं, निराकृता च स्वपक्षवीर्यातिशयवर्णनेन परपरिभवाशङ्का ।

भीमं प्रति युधिष्ठिरोपदेशः ।—

इत्यमभिहिते भीमेन, तत्रभवान् युधिष्ठिरः मत्तमातङ्गवत् परिसान्धन-तर्जनाभ्यां क्रमेण तस्य कोपमपनिनीषः तद्वाक्यजातं नयस्त्वलितमपि स्वकल्पितयुक्तिसमुद्गासितं वाक्यगुणान्वितं बुद्धिप्रतिभासूचकञ्च इति कथमपि बहिरभिनन्द्य “स्वसंशयाखण्डकतया न मया ग्राह्यम्” इति प्रदर्शितावन्नः, अविविक्ताङ्गीकारे च विपत्तिः अवश्यभाविनी, वैपरीत्येन च विभवावाप्तिः इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थितस्वपक्षः, विमृथकारिणः भ्रुवा फलसिद्धिः इति कृषिदृष्टान्तेन स्वमतस्य दार्ढ्यमापादयन्

सम्प्रदायशुद्धशास्त्रश्रवणस्य क्रोधोपशान्तिः, तस्याः अवसरं शीघ्रं,
तस्य च विवेकः इति क्रमेण प्रदर्शयन् भूषणभूषणभावं, सुत-
विवेकः शास्त्रशिष्टैव विवेकमूलमिति दर्शितविवेकोपायः
विमृथकारिणः आकस्मिककार्यविघातस्य च अभ्युदयतुल्यत्वम्
आकलयन्, कोप एव अनर्थहेतुः, तदपहारश्च विभवमूलमिति
सम्यक् प्रकटय्य, उपदिश्य च क्रोधस्य मयोः दोषगुणसन्दर्शनेन
कोपणं भीमसेनं, वनेचरोत्तेऽपि, गर्भितस्य वैरिणः सुयोधनस्य
प्रजानुरागः मितानुगुण्यञ्च अन्तर्भेदजर्जरिततया, अवसरं प्रति-
पालद्भिः मानधनैः वृष्णिप्रभृतिभिः अस्मत्पक्षीयैः स्वार्थसाध-
नाय कथमपि स्वीकृतत्वेन च प्रच्छन्नकूपोपमं आपातमात्रम्
इत्यनास्थामास्थापयन्, अभिमानात् मूढता, ततो नीतिभ्रंशः,
तस्मात् अन्तर्भेदः, ततश्च परपरिभवः इति अभिमानस्यैवास्य
महजस्य परम्परया अनर्थहेतुत्वं प्रस्थापयन् गर्हयंश्च पराभव-
हेतुत्वात् आकालिकविग्रहम्, उपेक्षापक्षपक्षपाती नीतिम्
उपदिदेश भीमसेनम् ।

अथ व्यासागमनम् ।--

अत्रान्तरे अतर्कितोपगतं साक्षात् सुकृतिपुञ्जमिव भगवन्तं
महर्षिं वेदव्यासं अभ्युत्थानासनादिभिः अभ्यर्चितपादपद्मः
तदाज्ञया च स्वासनोपविष्टः युधिष्ठिरो जीवाभिमुखस्थित
शशाङ्कमूर्त्तिरिव भृशं हरुचे ।

तृतीय सर्ग ।

अथ व्यासवर्णनम् ।—

अथात्र भवता भारविना महर्षिं द्वैपायनं विशिंषता तस्य
घनममश्यामला कान्तिः, पिङ्गलो जटाभारः, सत्त्वगुणोत्कर्षः,
सौम्यत्वम्, अलौकिकप्रभावमाधुर्यञ्च उपवर्णितम् ।

युधिष्ठिरस्य विनयः ।—

ततश्च महर्षिणा साद्धं युधिष्ठिरस्य सम्भाषणचातुरी, विनया
तिशय्यं, विविधवाक्यकौशलञ्च भृशं व्यञ्जयता मधुरीकृता,
दुर्योधने दोषबाहुल्यं युधिष्ठिरे गुणबाहुल्यम् अभिव्यज्य च
उभयत्र समानमौहाद्यस्य अरागदेषिनोऽपि महर्षेः गुणपक्ष
पातित्वञ्च समर्थितम् ।

युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्योपदेशः ।—

समुद्घाटितञ्च प्रथमं वेदव्यासमुखेन धृतराष्ट्रस्य समानस्नेह
भाजनेष्वपि पुत्रभ्रातृपुत्रेषु वर्त्तमानेषु स्वसुतष्वेव स्नेहातिशयरूपं,
दुर्जनैष्वपि कर्णादिषु सचिवेषु संशयापनोदनार्थं सम्यक्
निर्भरत्वरूपञ्च दूषणं ; प्रकटितञ्च दुर्योधनसमितौ स्त्रीग्रहण-
माहमादिकम् अङ्गीकृतवत्यां युधिष्ठिरस्य तूष्णीभवस्थानेन
विनयशाल्यादिषु गुणेषु नितरां पक्षपातित्वम् । ततश्च
दुर्योधनपत्नीयाणां महावीराणां भौशद्रीणकर्णप्रभृतीनां
वीर्यातिशयप्रख्यापनेन युधिष्ठिरपक्षदौर्बल्यं परपक्षप्राबल्यञ्च
प्रदर्शयन् “स्वशक्त्यपचयार्थं कोऽपि उपायः विधेयः” इत्युपदिशन्
युधिष्ठिरानुमताय सव्यसाचिने शक्राराधनानुगुणं मन्त्रं प्रदाय
“गृहीतायुधः अदत्तावसरः इन्द्रकीलपर्वते आसिद्धेः तपस्यतु”

“क्षणेनैव कश्चिद् गुह्यकः त्वां तत्र नेष्यति” इति च अर्जुन-
मुपदिश्य व्यासः तिरोदधे, इत्यपि वर्णितम् ।

अर्जुनं प्रति द्रौपदीवाक्यम् ।—

अथ समायाते गुह्यके सव्यसाचिविरहदुःखमुत्प्रेक्षमाणानां
युधिष्ठिरादीनां परिजनानां तत्कालोचितः शोकोद्गमः ; निसर्ग-
धैर्येण महर्षिवचनप्रत्ययेन अरातिं प्रति समुत्कटहेषेण च
तेषां तदपनोदनं, कृष्णायाः समधिकशोकोच्छ्वासश्च चारुतरी-
कृतानिः सन्निवेशितश्च ततः निसर्गधीरस्यापि अर्जुनस्य आपातष्ट-
विरहशोकापनोदनार्थं सर्वार्थसिद्धिनिदानभूतोत्साहदाढ्या-
र्थश्च पाञ्चाली-स्निग्धकरुणोजस्विवचनप्रपञ्चः । तत्र च प्रथमं
शत्रुकपटपङ्कमग्नस्य गौरवस्य उद्धरणं भवत्सापेक्षमेव इत्युक्त्या
विहितः शोकापनोदः ; वैभवावाप्तिमाकलय्य च प्रकटितम्
उत्साहदाढ्यम् । ततश्च निरतिशयगौरवापहारकस्य केशग्रहण-
वसनकर्षणादिरूपस्य वैरिकृतनिकारस्य प्रख्यापनेन, वीरप्रधा-
नस्य शिरोधृतशत्रु कृतापमानस्य शस्त्रधारणवैफल्यं ; शौर्यादि-
गुणमालिन्यञ्च समनूद्य समुद्दीपितो मन्युः ।

गुह्यकार्जुनयोः इन्द्रकीलगमनम् ।—

अनन्तरं तपःसिद्धिप्रत्यूहव्यहध्वंसदत्त-स्वाभीष्टदेववासवा-
शीर्वाद्-प्रार्थनमुखेन अर्जुनस्य तपोऽनुष्ठानरूपं स्वकर्त्तव्यमुप-
दिश्य विवृतः तत्प्रस्थानप्रस्तावः । अथ कृष्णावचनवात्याभिः
भृशमुद्दीपितकोपवह्निः सव्यसाची, यद्ददर्शितवर्त्मना समधिगत्-
न्द्रकीलसानुमार्गः विहिततत्रत्यतापसजनानुरागः समवत्तत
ततश्च —“नेदुर्दुन्दुभयो दिव्याः पुष्पवर्षाश्च सन्तताः । सङ्गत-
स्तौरदेशेषु पयोधिः हर्षसंयुतः ॥” इति च सुष्ठु प्रतिपादितम् ।

चतुर्थे सर्गे—

कविकृतशरद्वर्णनम् ।—

तत्रादौ गुह्यकेन सार्द्धं वर्त्मनि वर्त्तमानस्य यियासोः इन्द्र
कीलसानुम् अर्जुनस्य अतर्कितोपगतं सरस शरत्समयमधिकृत्य
प्रदर्शिता खलु महाकविना अगाधकाव्यरसतरङ्गभङ्गिः । तत्र
च क्रमेण कलहंसकुलकूजितायां परिणतशस्यभारविपाण्डु
रितायां प्रियायामिव भुवि तौ सङ्गमयता, फलभरतमित-
शालिप्रसवशोभितां मकमलसलिलसनायां स्थलीम् उपानयता.
सर्वतः सलिलेषु विकचकमलकुलं, चटुलशफरीसलीलस्फुरणं.
कलमचयरामणीयकञ्च प्रदर्शयता, विकचकमलकालिल
फेनिले क्वचन सलिले पाठीनवित्तनेन सम्पाद्य किञ्जल्कभेदं,
स्थलकमलिनीगतं भ्रममपनयता, उपस्थापयता च समुद्रयोषितम्
इह सितमैकतवसनवसानां प्रतिदिनम् अपचीयमानेन स्तिमित
रयेण सलिलसङ्घातेन समुदितोर्ध्वरेखवेलां ; शालिरक्षणार्थञ्च
क्षेत्रमध्युपितानां कृपकरमणीनां विकसितबन्धुजीवकेन रणु
रुचिरं विमण्ड्य भालदेशं, संशोभ्य च विशालपयोधरयुगलं
कमलरणुरमणीयं अमजनितस्वेदजलपुलकेन ; निवेश्य
च श्रुतिमूले कमनीयं कुसुमभूषणं ; प्रीणयता च निकामम्
अर्जुनं, कविनैव स्वयमुत्थापितः प्रथमस्तरङ्गः ।

ततोऽपि क्रमेण उपानीय प्रस्रुतपीवरस्तनीं पश्चिमरात्रि-
गोचरसन्निवृत्तां वत्ससमुत्सुकां मन्यरगामिनीं धेनुसंहतिम्,
उन्माद्य च विपक्षविजयिनम् उत्खातकेलिनिरतम् उच्चैर्नदन्तं

महोत्तवर्गः ; जनयित्वा च विमलकौतूहलम् अर्जुनस्य
 हिमानीविशदगोकदम्बेन शनैर्विनिर्भुक्तपुलिनां विवृतजघना-
 मिव दृश्यता सरितं ; समानीय च धेनोः सविधगतान्
 महजऋजून् गवानुकारिणः वनेष्वपि गृहीयतो गोवल्लभान्
 गोपजनान् ; नर्त्तयित्वा च व्रजप्राङ्गणे दधिमन्यनव्याजेन
 विकचकमलसदृशाननाः प्रचलकुण्डलरुचिरश्रुतिशष्कलीः चञ्चल-
 तरकुन्तलाः, पाणिकर्षणपार्खविवर्त्तनाभ्यां समधिकचलदङ्गयष्टीः
 मथिविवर्त्तनजनितकुम्भध्वनिषु मृदङ्गरवेष्विव समुच्चरितेषु
 श्रमविस्म्लानलोचनसरोरुहाः गोपवल्लभाः वल्लवीः ; सङ्गमय्य
 च अर्जुनं वृषोपलूनशब्धे सरले रथाङ्गरिखाङ्कितसान्द्रकर्मि
 नियतगमनक्षणे वर्त्मनि ; दर्शयित्वा च समीपतरवर्त्तिश्रामेषु
 महजसरलस्वभावरुचिराणां वैधकर्म्मनिरतानां जनानां पवि-
 त्राणि गृहाणि, समुल्लासितः खलु सव्यसाची ।

गुह्यकृत शरद्वर्णनम् ।—

अथ सहावस्थितः महानुभावो गुह्यकः सम्यगधिगतार्जुन-
 हृदयभावः सम्प्रेक्ष्य च शारदीम् अभिख्यां शरच्छोभासन्दर्शन-
 कोतूहलाक्रान्तमनसं सव्यसाचिनं शरद्गुणं व्याचिख्यासुः संवर्द्धय
 च शुभाशिषा विवृतवान् इमां वचनपरम्पराचातुरीम् ।—

“पश्य धनञ्जय ! इदानीं परिपाकरमणीयानि शस्यानि, मन्द-
 चारिण्यः स्त्रोतस्विन्यः, पङ्करहिता क्षितिः, सविशदवलाकानां
 सेन्द्रचापघनघनावलीनाञ्च असङ्गावेऽपि निर्मलं नभः,
 चपलाऽऽकुलैः सजलजलदवृन्दैः विनिर्भुक्ता अपि दिशः प्रसन्नाः,
 प्रकृतिरुचिरा खलु कलहंसकाकली, कुमुदकङ्कार-कमलयुक्तानि
 परिणतिपिशङ्गप्रसवशालिशालीनि च सलिलानि, वाणसप्त-
 पर्णाप्रभृतिकुसुमसुरभीणि वनानि, सितघनच्छायप्रायाणि

गौतमसुरभिवातनिषेवितानि च नभोवर्त्मनि, वक्षसनाथं ब्रज-
मञ्चारिणी अपि प्रस्रुतपीवरस्तनी धेनुसंहतिः, सुरक्तगोपीजन-
गानयवणमंभक्तहृदयतया बुभुक्षिताऽपि विरहितशब्दकवला
मृगबधूः, प्रणताग्रभागोऽपि पद्मिनीकृतावमाननया मदन
पौडित इव धृतपाण्डुरिमा कलमः, सरोजसङ्गताः किञ्चल-
परिवाहिना सुशीतलेन मरुता समाकृष्टदेहभाराः यति
ममागमे जारा इव गमनविधुराः भ्रमराः, अलक्तलोहिण
चञ्चभागा उपात्तपिङ्गलकलमशिखा विकचशिरीषकुसुम
ममवर्णा अनुकृतमहेन्द्रचापशोभा शुकावली च वर्त्तते ग्वलु
दिशि दिशि ।

हिमालयसन्दर्शनम् ।—

इत्येवं कथयति तत्र यत्ने, समवर्त्तत सहसा नयनपथ
वर्त्ती ममुन्नततरः गिरिगजः । आसाद्य च तम् अशेषवन
गजिश्चामलाङ्गयष्टिं हिमानीविशदम् अचलेन्द्रं, नीलनिचोल
परिदधानं विशदवपुषमिव हलायुधम् अनुमेने तत्र जिष्णुरिति ।

पञ्चमे सर्गे ।

—)०(—

कविकृतं हिमाचलवर्णनम् ।—

तत्र प्रथमतः आपञ्चदशश्लोकं हिमवद्वर्णनं तत्रभवता
कविनैव सुतरां समुद्भासितम् । तत्र च हिमाचल्यैकदेशे विशाल
मपि तपनमण्डलं सन्निवेश्य प्रख्यापितं सर्वलोकातिशायि
परममौन्नत्यम् । अदृष्टपरस्वराणां क्षितिभःसुरलोका-

निवासिनां आश्रयताञ्च प्रतिपाद्य प्रकटितः खलु सर्व्वेभ्यो-
 ऽपरिच्छेद्यभावः । उपवर्ण्य च सानूनां कणकराजिविराजितत्वं.
 तत्मन्त्रद्वेषानाञ्च मणिमयूखभासुरत्वं “प्रभूतरत्नाकरोऽयं
 हिमाचल” इति व्यञ्जितं ; व्यञ्जितश्च पृथुनितम्बविलम्बितत्वम्
 अम्बुदानां प्रदर्शयता आमिखलं मेघसद्भावः । किञ्च.
 करिरुग्गतटां तटिनीं, विविधरत्नखचितं शिलोच्चयं.
 बहुव्रततीयुता दरोभुवः, सुरसुन्दरीनिसेवितां निर्भरिणीं.
 नलावकुलप्रियं विषधरं, नित्यविकचवारिरुहञ्च मानमं
 मरः. मगणं गिरिजयान्वितं परमेश्वरं, सहजोज्ज्वलञ्च
 ओषधिजातं, समुन्नतसानुनिहितां जाङ्गवीञ्च यथाक्रमं वर्ण
 यता “गजाकरः, रत्नाकरः, विविधवनोपवनसुन्दरः, स्वर्गोपमः.
 मानमालयः. सर्वाश्रयः. विलासभूमिः. योगिसेव्यः. नितरां
 पृततमश्च गिरिराजोऽयम् अलोकसामान्यमहिमा सर्व्वेभ्यः”
 इति प्रकटीकृतम् ।

गुह्यकृतं हिमालयवर्णनम् । -

अथ गिरिसन्दर्शनविस्मितमानसेन अर्जुनानुचरणेण गुह्य-
 केन पुनः समुदीरितं अष्टाचत्वारिंशत्श्लोकान्तं षोडशत एका-
 धिकत्रिंशत्श्लोकैः धनञ्जयं प्रति अचलेन्द्रसौन्दर्य्यवर्णनचातुर्य्यम् ।

तत्र प्रथमं तावत् अस्य हिमाद्रेः दर्शनमात्रेण प्रजानाम्
 अत्रविनाशसामर्थ्यं, शिखरचर्यैः गगनत्र्यापित्वं, मध्यभागस्य
 उन्नतवृत्तमात्रानुमेयत्वं, परमपुरुषसाम्यं, पद्मयोनिमात्राधि-
 गम्यत्वञ्च वर्णयित्वा प्रकटितानि खलु पवित्रत्वं, महद् औन्नत्यं,
 दुरागीहृत्वं. दुरधिगम्यत्वञ्च लोकानाम् । ततश्च रुचिरपद्मव-
 लतागृहेषु धृतिमतीनामपि रमणीनाम् औत्सुक्यं, गिरि-
 वरप्रभदरत्नादिवैभवेनैव वसुन्धरायाः स्वर्गपातालाभ्यामपि

प्रकृष्टैश्वर्यञ्च मन्दश्यं सर्वथाऽयं भोगभूमिरिति सूचितम् ।
 यथा जनैरज्ञातमहिम्नः भवानीपतेरवस्थानं, मुमुक्षूणां संसारो-
 ऽङ्कटकतस्वज्ञानमम्यादनं चात्रेति धर्मक्षेत्रं मुक्तिक्षेत्रञ्च सुष्ठु
 प्रतिपादितम् । ततश्च दिव्यस्त्रीणां धेनुकबन्धादिसुरतविशेषाः,
 आपाधिस्फुरणं, मधुरो विहगकलध्वनिः, पुष्पितास्तरवः, छाया
 श्रिताः मरिचः, सकमलं मलिलं, मरम-क्रीकिलकाकली,
 सुधाभवनं, तत्रत्यानां सुरसुन्दरीणां स्वर्गविस्मृतिश्च वर्णितानि ।

वर्णितानि चात्रैव हिमाचले पार्वत्याः तपोऽनुष्ठानं, हरिण
 नृत्यकिरणयः, मन्दराचलमौन्दर्यं, ज्योत्स्नामट्टशी स्फटिक
 रजतभित्तिच्छाया, पुनरपि मरमं पार्वती-परमेश्वरयोः विवाह
 माङ्गल्यं, मणिकिरणावलीनाञ्च गगनमुपसर्पन्तीनां सम्यक्कात्
 मृग्यस्य महस्त्रकिरणश्चभिचारित्वम्, अलकामहितश्च भास्वर
 कलाचलः विविधरत्ननिचयमण्डित इति ।

ततश्च नलिनोवनानां साहस्रद्युतिमस्यक्कात् नित्यश्यामलत्वं,
 तरुणाञ्च नित्यकुसुमस्तवकाचितत्वम्, अजनितपद्मवविकारित्वञ्च,
 सरकतमणीनाञ्च किरणेषु मृगीणां हरितदृग्भ्रान्तिः, समौरणे
 रितानां पद्मपरागाणां विवर्त्तयु गगनस्थितेषु सुवर्णञ्कृतशाभा,
 ऊषमि च गङ्गातटे अर्द्धनारीश्वरयोः उमा-महेश्वरयोः सालक्त
 ज्ञानालक्तकपटचिह्नम् । मौगकिरणानाञ्च चलदनोकहान्तर
 त्रिगतैरजतभित्तिमयैः मंवलितानां दर्पणविम्बामस्यं,
 इरवृषभस्य च शुभ्रकिरणाग्निव्याप्तस्य वप्रक्रीडायां मण्डलितोर्द्ध
 देहस्य शशाङ्कमण्डलसाम्यम् । शरदि इन्द्रचापपरिमुक्तानामपि
 जलधरपटलानां विविधमणिमयृखमस्यक्कात् सेन्द्रचापभावः,
 भवस्य मूर्धन्यशशिकिरणकदम्बैः तमिस्रास्वपि अमृतधारा-
 र्जिभिः श्यामलवनान्तस्य श्वैत्यरुम्पादनं सम्यक् विवृतमस्ति ।

अर्जुनस्य इन्द्रकीलप्राप्तिः ।—

अनन्तरञ्च इन्द्रकीलपर्वतं वर्णयितुम् आरभमाणो गुह्यकः
महर्ष्यायाम् अर्जुनमाह—“अस्य खलु इन्द्रकीलस्य कन्दराः
हिरण्यमयाः, पर्वतोऽयं वासवस्य नितरां प्रियतमः, हिरण्यमयीनां
नटभुवां भामः वातेरितलतान्तःपातिन्यः विद्यद्विलमितानि
अनुकुर्याणा वृत्तन्ते । वृत्तन्ते चात्र भ्रमदैरावतस्य गरुडकषण
कम्पेन निरस्तव्यालाः तन्मदवारिसिक्ताः मत्तमतङ्गजान्तर
वर्जिताः चन्दनतरवः । सन्ति चात्र मेघवृन्दमान्द्राभिः मर
कतमणिप्रभाभिः मलिनीकृताः दिनकरकिरणनिचयाः” इति ।

अर्जुनं प्रति गुह्यकस्य उपदेशः, तत्प्रस्थानञ्च ।

भव्याऽपि भवान् व्यामदेवस्योपदेशेन अप्रमत्तः गृहीत
गस्त्रश्च अत्रैव इन्द्रकीलपर्वतं तपस्यतुः बहुविधानि च
श्रेयांसि इत्युपदिश्य, “भवतिन्द्रियश्रामां मा भूत् कुपथगामी,
भगवान् त्वाम्बकः भवतः तपोऽनुष्ठानजनितःवमादं वारयतु,
लोकपालाश्च मर्हन्नादयः तपोबलं परिवर्द्धयन्तः भवतः शुभानु
ष्ठानं प्रभूतमङ्गलेन योजयन्तु” इत्याद्याशिष्या च संवद्ध
धनञ्जयं, जगाम खलु निजधाम ।

धनञ्जयाऽपि तद्विरहकातरः क्षणमुत्करिणतः किमपि
चिन्तयित्वा तमतिविपुलशोभम् आशुकार्यमिद्विमम्याटकं
महान्तं दर्निर्गोच्यम् इन्द्रकीलाचलम् अधिष्ठितवान् इति ।

षष्ठे सर्गे ।

—)०(—

अञ्जनस्य इन्द्रकीलाधिरोहणम् ।—

अथ तत्रभवान् सौम्यदर्शनः सत्यथप्रवृत्तश्च इन्द्रसूनुः
अर्जुनः, वासुदेवः पतर्गन्द्रमिव, गङ्गासमीपमङ्गतं सुवर्ण-
मानुम् इन्द्रकीलपर्वतम् आससाद । तत्र स्थिताश्च भूमिरुहाः
भ्रमरनिक्कणव्याजिन उदीर्य जयध्वनिं, पवनधृन्ननच्छलेन अव-
ल्लमय्य च शाखाग्रशिरांसि वन्दिन इव तम् अभितः वदुषुः
कुसुमानि । वायवश्च सुखस्पर्शाः प्रसार्य पङ्कजपरागान्
विभिद्य भार्गीरथीवीचिसलिलानि, अनुकूलाः सुहृदमिव
सुहृदः, भृशम् आल्लिलिङ्गुः । ध्वनयश्च वप्रपतितानां वन्धुर्षु
स्वलनात् धुमधुमायमानानां निर्भरसलिलानां समपादयन्
माङ्गलिकतृर्थ्यकृतप्रमोदम् । जिष्णुस्तु तत्र गङ्गाऽम्बसि प्रबल
प्रवाहवेगेन भग्नान् अभ्युन्नतान् देवदारुद्रुमान्, प्रणतिप्रवणाश्च
सर्वत्र दृष्टान्तभूताः नितरामक्षतशरीराः वेतसी-लताः,
तरङ्गोपरि भ्राजमानश्च सरोजरेणु-रुषितं प्लवमानं कलहंस-
कुलं, तटप्रदेशांश्च परिणत-गजविभक्तान् मदसिक्तान् अलि-
युक्तान् मन्ददर्श । अभिनमन्द च तत्र श्रुत्वा, हेममय-वप्रभासा
ममतां गतं नाथं रवमात्रश्रवणेन अनुसरन्तीनां पतिवियोग-
विधुराणां चक्रवाकबधूनां करुणरुतानि । उन्निनाय च तरङ्गो-
परि रिङ्गमाणकिरणच्छटासन्दर्शनात् जलात्सर्निलीनविविधरत्न-
निचयान् । अपश्यश्च पुनः उपलाहतोद्धत-तरङ्गधृतफेनपुञ्जानि
समीरणैरणविततानि निमज्जदनेक-मतङ्गज-दानजल-कृतचन्द्र-

काणि सरितां सलिलानि, तत्रैव च पुलिननिलीनां परिस्फुट-
विवृतमुखीं पतदच्छमौक्तिकमणिनिकराम् अश्रुविन्दुवर्षिणीमिव
शुक्तिकासन्ततिम् । सस्मार च निर्मले पयसि सफेनविद्रुमलता-
पल्लवदर्शनेन दशनकिरणभिन्नशोणिन्त्रः दयिताधरपल्लवस्य ।
किं बहुना ? तत्र गिरिनदीषु बहूनि अलौकिकानि दृष्टानि खलु
धनञ्जयेन । तथाहि—कुत्रचित् सलिलैकदेशे गजसमानाकाराः
ग्राहाः, क्वचित् समुत्पतन्तो महान्तः फणिन इति ।

ततः समुत्तीर्थ्य गङ्गाऽभिमुखगामिनीः शफरीपरिस्फुरित
चारुदृशः सर्वाः गिरिसरितः, अधिरुह्य च तमचलेन्द्रं, प्राप्य च
कुसुमनिकरविनम्राग्रभागैः तरुभिः भूषिततलं पवित्रम् अचल-
चूडाशुम्बितवनान्तभागं, दृष्ट्वा च बहुकुसुमफलयुक्तैः तरुभिः
कृतसुषमं विजनवनम् इन्द्रकीलं धृततोषः अर्जुनः समुत्-
सेहं तपः चरितुम् ।

अर्जुनस्य तपश्चरणवर्णनम् ।—

अथ यथाविधि निरुध्य चित्तवृत्तिं तपस्यतः अस्य अर्जुनस्य
नासीत् दुश्चरतपोऽनुष्ठानजनितखेदः । वशीकृतेन्द्रियग्रामस्य मैत्रगा-
दिगुणोपेतस्य च तस्य नितराम् उपचितवती तपोजनितसुकृति-
मंहतिः । स च प्रतिगृह्य विवेकबर्द्धिं निवर्त्य च कामक्रोधा-
दिभ्यः अन्तःशत्रुभ्यः चित्तवृत्तिम्, अनुभूय च शान्त्यानन्दं,
परित्यक्तविषयासङ्गः जपध्यानवन्दनादिभिः समाराधितवासवः
प्रतिजग्राह स्वाभाविकागन्तुकाभ्यां वीरशान्तिरसाभ्यां समुद्-
भामितं तेजः । मरकतमणिसमानकान्तिः शिरसि धृतपिङ्गल-
जटाभारः स हि अरुणकिरणभातशिरसः तमालतरोः अनुचकार
माम्यलक्ष्मीम् ।

इत्थं तपस्यतः धृतायुधस्यापि तस्य तपसः प्रभावेण
तदानीं सर्वे व्यालमृगाः परित्यक्तहिंसाम्भावाः समजायन्त ।

वायवश्च शैत्यसौगन्ध्यमान्याब्धाः समभवन्, आतपाश्च निरतिशय-
सुखस्पर्शाः, तरवः नवकिशलयभाजः विनताश्च, शयनीयभूमि
भागाः तृणाच्छन्नाः, घनरहिता अपि मघनाम्बुशीकरिणः
नभाभागाः, रजोविनिर्मुक्तानि क्षितितलानि, अभीष्टफल
स्रचक्रानि च निमित्तकुसुमानि ।

वनरक्षकाणां वामवार्तिके घनज्ञयतपोवर्णनम् ।—

अथ अचिरंणैव अनन्यमदृशं तपोवैभवं दृष्ट्वा तत्रत्याः
वनरक्षकाः वनचराः गुह्यकाः क्लेशमनुभवन्तः वासव-
भवनोद्देशं गत्वा तदनुमतप्रवेशः प्रणत्य च वनरक्षणविघ्न
भ्रतम् अञ्जनतपोऽनुष्ठानं कथयामासुः । —“भगवन् ! मघवन् !
भवतः इन्द्रकीलाचले कोऽपि वल्कलसंवृताङ्गः सूर्य इव
प्रकाशमानः सन्तापितभूभागः धृतवृहत्कार्मुकः अभिभूय च
स्वचरितोत्कर्षेण तापसजनान्, तपस्तप्तमारिभे । तस्य च
प्रभावमहिम्ना निखिलानि भूतान्यपि ममनुगतानि । तथा हि -
वाताः सुखस्पर्शाः, पृथिवी नवतृणाभरणा, नभो निर्मूलं, रजःसु
मस्यद्यमानेषु वृष्टिसम्पातः, वन्यमृगा अपि परस्परं त्यक्त-
हिंसाः गुरो शिष्या इव धृतानुरागाः, तरवोऽपि पुष्पिताः अव-
नताश्च, अचलोऽपि परवानिव, मन्यामहे । अतीवायासेऽपि
तस्य अमरहितं महासत्त्वसूचकं शरीरं विजयशंसि, प्रभावस्य
जन निमर्गभयात्पादकः, तन्न जानीमो वयं स किं ऋषिवंशजः ?
दैत्यजा वा ? इति अशक्ताः खलु तस्य स्वरूपं निरूपयितुम् ।
तदन्माभिः अज्ञानोपहतैः महमा असदपि यदभिहितं तत्
क्षन्तश्चमेव भवता” इति ।

अञ्जनस्य तपोऽत्याहननाय अमरोगणं प्रात वासवोपदेशः ।—

अथ भगवान् वासवः गुह्यकेभ्यः विदितस्वसूनुतपोऽनुष्ठान-

वृत्तान्तः सम्यक्संवृतहर्षवेगः विदितभक्तिरपि अर्जुनस्य पुनरपि तपोदाढ्यं विजिज्ञासुः आह्वय च सुराङ्गनासङ्घातम् उवाच,---
 “भोः सुराङ्गनाः ! भवत्यः एव मनोभवस्य सर्व्वविर्जायिनः
 अमोघाः अस्त्रभूताः, भवतीनाञ्च कटाक्षपातेनैव निरस्त
 महामोहानामपि तापसानां क्षीणानि भवन्ति तपांसि : युष्माकं
 प्रसादाच्च सर्व्वलोकश्लाघ्यत्वं स्वर्गलोकस्य”, इत्यनेकं प्रशस्य
 “कनाभिन्नैः गन्धर्वैः मिलित्वा तस्य तपः विघ्नयन्तु, नास्ति च
 तत्र अभिशापाशङ्का, यतः स विजयार्थी तपस्यति, नासौ मुमुक्षुः”
 इति च प्रबोध्य विसमज्ज^१ ।

अपरसां अर्जुनान्तिके प्रस्थानाद्यमवर्णनम् ।-

अथ सुरसभामध्ये सम्यक् प्रशस्य वासवेन विसर्जिताः
 ताः स्तनभरविनमितदेहभाराः अचलस्थलनलिनीसमसुषमा
 अपरसः प्रीततमाः सत्यः अभिवन्द्य देवेन्द्रपदारविन्दं देव
 सभामध्यगतं वासवमपि मोहयन्त्यः अर्जुनं प्रति प्रतस्थिरं ।

सप्तमे सर्गे ।

---)०(-

अथ गन्धर्वसहितानाम् अपरसां सलीलगमनोपवर्णनम् ।-

अत्र तावत् सुरकामिनीनां महेन्द्रालयात् अर्जुनसर्मापे
 प्रस्थानं उपवर्णयितुम् अदर्शयत् खलु प्रथमं रथगजसहितानां
 वासवसचिवानां तामां रक्षणार्थं अनुसरणक्रमं, मङ्गल
 मृदङ्गानाञ्च मन्द्रध्वनिं, सौरपथम् अतिक्रम्य अत्यङ्घ्रिं गच्छन्ती-
 नाञ्च आतपतापजनितखेदराहित्यम्, अध्वगमनश्रमेण च नयनो

न्यलानां क्लिष्टत्वम्, आतपतापेन कपोलेषु लौहित्यं, वियति विमर्पताञ्च तक्षनाथानां स्थन्दनानां देवप्रभावेण. हयाकर्षणेन च नेमीनामसति विवर्त्तनेऽपि विमानवत् अवस्थानम् । तदा नाञ्च तासां नितराम् अजनि पथिगमनश्रमेण खेटोपगमः, उच्छ्रितानि च वियति ममुन्नततराणि ध्वजांशुकानि : आसीच्च गमाणां सुकुमारतरे शरीरे आतपतापसहत्वम् अवलोक्य विस्मितानां गन्धर्वाणां चित्तेषु विधातुः विचित्रं सृष्टिनैपुण्यं : मिन्दुरैः अलङ्कृतानां हेमदामसन्दानितानां मदधारावर्षिणां सुरगजानाम् अरुणकिरणविताम्ब्रे चपलास्फुरणकृतशोभे जलद जाले तदा सादृश्यं समजनि, इत्यादि उपवर्णितवान् महाकविः ।

ततश्च सूर्यमण्डलपर्यन्तदेशात् अतिदूरं दिग्बधूनां विरचितकवेर्णामिव मन्दाकिनीं क्रमेण समगच्छन् खलु महेंद्रबलानि । तत्र च मन्दाकिनोत्तरङ्गसङ्गशीतलः विधृतपङ्कज-क्रिञ्जल्कः सुखसमीरणः तेषां पथिगमनखेदम् अपनिनाय । आसीच्च तेषां विमानसम्पर्कात् तटरहिताया अपि सुरनद्याः तीरप्रान्तेषु प्रवाहस्खलनमिव, ग्रहपथनिर्गतानाञ्च विमानानां तोयदोपरि मञ्चारः । तत्र च दिग्गजदन्तनिर्भिन्नाः सजलजलदा अभिवर्षन्ति स्म भृशं सलिलानि । वायुना अपसारितजघनां शुकानाञ्च सुरकामिनीनां मणिमयमेखलांशुजालेन सञ्जातं पुनरधोवसनावरणम् । मेघाश्च क्षालयन्तोऽपि भालभूषणतिलक-विशेषान्, शमितपरिश्रमखेदाः बहु मेनिरे खलु सुराङ्गनाभिः । विमानगत्या विलुप्तवासवधनुःशोभानामपि निर्जलमेघानां, सुरकामिनीजनाङ्गभाजां विविधरत्नानां विचित्राभिः प्रभाभिः भूयोऽपि समजनि इन्द्रचापशोभा इत्याद्युपवर्णितम् ।

अथ अप्सरसामिन्द्रकौलप्राप्तिः ।—

अनन्तरञ्च तत्र अर्जुनसकाशे गत्वा “किमस्माभिः विधेयम्” इति कृतालापैः महेन्द्रबलैः विहगसञ्चारमार्गम् अतिक्रम्य समाजग्मे खलु मेघाच्छादितसानुः सानुमान् इन्द्रकौलः ।

अथ तस्य अचलराजस्य शिखरप्रदेशे तूर्यध्वनिपुरःसरम् अविरलम् आगतानां सेनानां संहतिः सुखकमलैः श्वेतातपत्रम्यफेनपुञ्जैः रेमे नितराम् आकाशनदीव । तुरङ्गाश्च रश्मि संयमनमङ्गोचितप्रोथाः अवनतपूर्वकायाः जलदमेतुमार्गेण अवपतन्तः कथंकथमपि क्षितितलमानिन्यः विमानान् । तदचलाभिसुखम् अवपतन्तः दिग्गजाः सजलजलदमध्यस्थितत्वात् निष्कम्पपत्ताः जलधिगायिनः मैनाकादिपर्वता इव भृशं रराजिरे । अश्वानाञ्च गगनचारित्वात् समविषमेषु सर्वत्रैव आरोहावरोहविशेषाभावेन समाना खलु खरपदवीं जाना । मयृगश्च तत्राधित्यकासु स्थिताः निर्भररवमिश्रितं रथप्रद्वरध्वनिस्तनयित्वस्तनितमिव विशङ्कमानाः सञ्जाता नितराम् उत्कण्ठिताः उन्नतग्रीवास्तु । तत्र च वप्रजलधारा अचलनितस्वस्थितानां मरकतमर्णानां प्रभासं वलिताः संवृत्ताः । सुरगजाश्च पर्वतीयगजानां मदजलगन्धमुपघ्राय भृशं क्रुद्धा अपि स्वक्रंरंभिः समाकृष्टचित्ताः कथमपि ज्ञान्ता अभवन् । सा समग्रा वाहिनी रथचक्रममुत्थपार्थिवरंभुभिः कुरिताः सर्वतः वनानि समाक्रान्तवती ।

अप्सरःशिखरसद्वेशनम् ।—

अथेन्द्रसचिवाः गन्धर्वाः गङ्गासमीपे समुज्ज्वलमणिमय-मैकतां च्युतकुसुमाचितां सान्द्रशाहलां भूमिम् अध्युषिताः विनिवेश्य च शिविराणि, जनयित्वा च गिरेः समधिकचारुतां तस्थुः ।

तत्र च सुराङ्गनानां मन्भोगेन सुरभिकुसुमयुक्ताः तरवः, विजनानि
स्थानानि, नवकिशलयशोभिताश्च व्रतत्यः, सम्प्रति साफल्यम्
प्रापुः । अध्वयान्तौऽपि सुरबधृजनः पुरतः भुजङ्गनिश्वासधृत-
किशलयान् चन्दनतरुन् सेव्यानपि सहसा परितत्याज ।

तत्र च सादिनो गत्वा गजानां ध्वजान् कुथकम्बलानि
तनुत्राणामि च उन्मोच्य शमयामासुः गमनखेटम् । गर्जैश्च
पथिश्चमजनिता विहाय निद्रां परित्यक्ते शयनीये, मट
नोलुपं भ्रमरकुलं क्षणं विलीनं जातम् : उत्याय च तं वनगज-
टानगन्धेन परपारं प्रति सोत्करुताः गङ्गाप्रवाहरुद्धभार्गाश्च
मूर्धानं विधुन्वन्तः अङ्गप्रहारोद्यतं यन्तारमपि न बह-
मेभिरे । जलपानार्थम् आनतपूर्वकायस्य कस्यचित् करिणः
ऋस्तिपकभयेन शनैः प्रक्षिप्तानां पीतशेषाणां जलानां शीकरः
मदस्त्राविषु कपोलेषु मट इव विरिजे । पिपामितेन केनचित्
मतङ्गजेन मलिलसमीपं गत्वा वन्यगजमदगन्धम् उपाघ्राय
कोपात् परपारनिहितदृष्टिना तत्यजे शीतलभपि पानीयम् ।
केचिच्च दन्ताबलाः क्रीडारताः गिरिनद्यां, स्वमदभारभेण तस्याः
मलिलानि, कमलरेणुभिश्च निजगण्डदेशान् शोभयामासुः ।
नदीजलञ्च गजभग्नकमलरेणुपिशङ्गं सेनापरागीण च लोहितेन
अमुरञ्जितं सत् माञ्जिष्ठं वसनमिव भृशं विरेजे । सन्धानित
ऋश्राः शृङ्खलितपश्चात्पादा-मदस्त्राविणः कतिपये द्विरटाः साङ्ग
विक्षेपम् अगुरुवनेषु संसक्ताः जलवर्षिणः गण्डशैला इव दृश्यन्ते
स्म । वायवश्च तत्रत्याः गजमदगन्धमया बभूवुः । समाकर्ण्य च
घनघोषगभीराणि वृंहितानि तेषां स्वभाववैरिणः मृगाधिपाः
सञ्जाताः प्रवुडाः कृडाश्च, अनूपदेशस्थिताश्च चकोरनीलकरुताः
नितरां सभ्रान्ताः, तरुणाञ्च वनजातानां शाखासु निषक्तपरिच्छदैः

शिविरसन्निवेशैः, परिश्रान्तबधूजनसन्निधानैश्च आसीत् तत्र
समया पुरोपजनिता शोभा । एतानि चात्र वर्णितानि ।

अष्टमे सर्गे ।

—)०(—

अथ गन्धर्वाणाम् अपरमाद्य कुसुमावचयक्रीडादिवर्णनम् ।—

अथ गन्धर्वगणसनाथाः ताः सुराङ्गनाः वनानि विहृत्तु-
कामाः सत्यः खेच्छोपनिर्मितमन्दिरशोभितं विचित्रमणि
मयूखसमुद्भासितं विविधतोरणान्वितं परिहृत्य चारु नगरं,
विशन्त्यश्च निविडं वनगहनम्, उद्भास्य च स्वदेहकान्ति-
च्छटाभिः अचलवीरुधः, चपला इव शोभमाना आसन् । अथ
विमानमण्डलात् सलीलम् अवतीर्य भूमिभागे विविधकुसुम-
स्तवकशाभिनां शाखिनाम् अभ्यन्तरेषु विचरन्त्यः लताभ्रान्त-
भ्रमरचुम्बितबाहुलताः ताः शिलीमुखैः पायमानस्तवकसन्ततिं
चलकिशलयाम् अशोकयष्टिं गाढदष्टौष्ठपुटां विधूनितकरपल्लवां
स्वामिव विलोकयन्त्यः आसन् । तासु च कामपि कश्चित्
दयितः सरसमाह,—“अयि मानिनि ! नवपल्लवलोभ-
नीर्यौ करौ धुनाना वृथा परिश्रमं मा कुरु ; यतः कल्पलता
भ्रमेण ममागताः भ्रमराः भीताः भवन्ति” इति । प्रणय-
कुपितां कामपि प्रबोधयन्ती कथयति स्म मखी, — “कोपं विहाय
दयितः अनुगम्यताम्, अन्यथा ते पञ्चात्तापो भविष्यति.” इति ।

इत्थं सलीलम् उपयान्त्यः सुराङ्गनाः अधित्यकासु काशकुसुम
परिशोभिततोरभागां सारसरसनमुखरितां वनस्रोतस्विनीं,
मौक्तिकसरानिव जर्जरकणनिर्भरवारिविन्दून्, अलिकुल

मङ्गलकुसुमशोभितां लतासन्ततिं, करिकपोल-कषणमट
 श्यामलरुचीन् चन्दनतरुंश्च पश्यन्त्यः नितरां समुल्लासिताः ।
 कदाचित् क्वचन प्रदेशे स्वकरग्राह्यमपि मनोहरं कुसुम
 निचयं त्यक्त्वा कान्तप्रियतार्थं दयितदीयमानमेव अग्रहीषुः ।
 कुत्रचित् च कापि कामिनी कुसुमदिलक्षणा दयितेन सपत्नीना-
 मन्वयैः समाहृता अकथय्य किञ्चिदपि वाष्पं विमुञ्चन्ती आसीत्
 भ्रमिनिखनतत्परा । काचन प्रगल्भा कान्तस्य आलापममये
 तदुन्मूर्खी तत्र च दत्तदृष्टिः परिशिथिलनीविवन्धा स्वस्तं वसन
 मपि न परिहितवती, न वा विरेद पुष्पेषु वृथा करार्पणम् ।
 काचिच्च पल्लवमंहतिगुम्फितं प्रियदत्तं कुसुमशेखरं शिरमि
 ममर्पयन्ती क्लेने ताडयामास कान्तं जघनन । अपरा च
 अथव त्रेण नितम्बेन, निर्भङ्गवसनेन स्तनद्वयेण, रोमराजिपरि-
 गोभिना उदरेण, शिथिलवन्धनेन केशपाशेन, अनाहतबाहुमूल
 प्रदर्शनेन च जहार स्वदयितमानसम् । अन्या च स्वनयन
 निपतितकुसुमरजः सुखमारुतेन विदूरयितुम् अगङ्गवन्तं
 कान्तम् उरमि पथोधरणं निजघन । जाता खलु वन्यकुसुम
 प्रमाधनेन क्रम्याश्चित् महीयसी कान्तिः । काचन बभञ्ज
 पल्लवम्, अर्पयामास च स्तनयोः पुष्पपरागम् । तदानीञ्च
 मानुसार्गात् कथमपि वह्निः निःसरन्तीनां तासां सुरसुन्दरीणाम्
 उरुभारममाक्रान्तान् पल्लवलोहितान् मन्दगतीन् चरणान्,
 चन्द्रहारमणिशोभितनितम्बयुक्तानि अध्वश्रमेण च मगौरवाणि
 जघनानि, स्तनभारनमितानि नाभिपङ्कजरुचिराणि त्रिवलि
 युक्तानि च उदराणि, खेदलव-ललितानि ईषदुन्मूलितलोचनानि
 उमलनिभानि च मुखानि, सविस्मयं निर्दोषयन्तो गन्धर्वीः
 तैर्भिरं खलु नूतनमिध दर्शनसुखम् ।

अथ तामां गन्धर्वसहितानां जलकेलिः ।--

इतश्च सर्गपरिसमाप्तिं यावत् जलकेलिवर्णनम् । तत्र च चटलमीनचपलपङ्कजां तीरसङ्गततरङ्गमालां कलहंसनाटिनीं सरिहरां भागीरथोम् आसाद्य ता एव सुराङ्गनाः निषेद्यमाणाश्च खलु कमलसौरभयुक्तैः सलिलकणवाहिभिः तरङ्गवातैः । निरस्य च सलीलगमनैः कलहंसगतिं, नितम्बैश्च पुलिनशोभां, दीर्घलोचनैश्च, सरोजश्रियं, सङ्घातच्युतचटुलमीनकुलाकुलां सहचरैः गन्धर्वैः प्रथममवगाढाम् अवग्राह्य च मलिनसक्तितं, गुरुनितम्बनादितैश्च तरङ्गसङ्घातैः अपसार्य कच्छसंश्रयान् सारस-समूहान्, विधाय च पङ्किलानि स्वच्छनोयानि, भृशं चिक्रीडुः । तरङ्गताडनेन च तामां विलिप्ताः केशपाशाः, लोलितानि माल्यानि, विलम्बाश्च अङ्गरागाः, नखक्षतानि च विस्फुल्लक्षितानि समभवन् । तत्र कस्या अपि नलिनीवननिलीनायाः लोचनयोः भृङ्गसङ्गतपङ्कजभ्रमः, केशेषु च निःशब्दनिस्पन्दहिरफमभ्रमः, दशनशोभितत्मेरानने च विक्रचकमलभ्रान्तिः समजनि । काचन सपत्नीसन्निधां प्रियेण परिधापिताम् उरःस्थलस्थितां जलाविलामपि न तत्याज मालिकाम् । विहरन्तीनाञ्च सनिलेषु तामां क्षालितम् अञ्जनं, जातञ्च नयनेषु लौहित्यं, शिरोभूषणञ्च नितरां मृदितं, विगता च पत्रलेखा, अधरपल्लवाश्च अलक्षरागशून्याः । किं बहुना ? जलक्षालनेन विस्फुल्लक्षितानि नखक्षतानि सपत्नीनयनदाहकषाणि समभवन् ।

शुभाननानां मुक्ताहारपरिशोभितानाम् अरुणाक्षीणां सुराङ्गनानां सरोरुहसङ्गतानां विधूतफेनपङ्कतीनां क्षालितघृतकुड्मरागाणाम् जिम्बिनिचयानाञ्च नासीत् तत्र किमपि वैलक्षण्यम् ।

अङ्गनाकरताडितानां मृदङ्गमन्द्रध्वनिञ्च कुर्वताम् अभसां पयौ
धरोक्षेधमस्पर्केण तालयुक्तानां मनोरमं नृत्यमिव समजायत ।
अव्यक्तानि च जाङ्गवीतीयानि सरोजचारुभिः तासां सस्मितमुखैः
अनङ्गनानि जातानि । उरःस्थलेषु च परिस्फुरन्मीनविघटनेन
लोचनानि तासां तामविनीलितानि, बाहुपल्लवाश्च विकम्पिताः
जाताः । मीनाभिभवञ्चात्नेन च प्रियमालिङ्ग्य अभवत् प्रमोद
जननी कावित् मानिनी । जलावगाहनेन च पर्याकुल
मूर्डेजमंघृतानि वदनमरोजानि भ्रमराक्रान्तसरोजानीच
रेजुः । अन्या च अगाधजनमन्तैरर्णेन जातसम्भ्रमा करौ
धुनानां प्रियाङ्गमंश्लेषमवाप मानिनी । अपरा च प्रियाञ्जलि-
जलेन सिक्ता मलीलं करौ विधूनयन्ती निश्वसती च वेष
माना जाता ।

कापि प्रथमं प्रियेन जलेन ताडिता पुनः अनु-
नीता सती समुत्थामितमुखपङ्कजा मञ्जाता । अपरा च
मदनार्त्ता जलसेचनोद्यते करे प्रियेण विधृतं श्लथनीविवन्धना
अपि मेखलाविजडितवसना जाता । कस्याश्च नयनयुगलं
तदानीं निरञ्जनमपि तिर्यग्दर्शनभूषितम्, अयावकोऽपि
ओष्ठपल्लवः प्रवेपितः । अतिलकमपि ललाटपट्टं रेखामण्डितः
दृश्यतमवित्रे च निमज्जन्तीनां कामामपि नयनानि निमील-
न्त्यपि नीलानि, वैपित्तानि अङ्गानि, निश्वासोत्कम्पितानि च
स्तनयुगलानि, अमिणं कामिनं वा, इति मन्देहास्यदानि सम-
धवन् ।

अन्या खलु संपत्तयाः पश्चात् कान्तैर्न संसिक्ता भृशं
काप्यपरायणा सात्त्विकरूपि च सन्तोषमवाप । तासां विहारः

सम्भ्रमिण मलिलानि समन्तात् प्रसृतानि जर्म्भिः क्षति-
क्रान्ततटानि च संवृत्तानि ।

इत्थं विवटय चक्रवाक्युगलानि, विलोप्य च
पङ्कजवनशीभाः ताः सुराङ्गनाः तारकागणभूषिताः
रजन्य इव विरेजिरे । गङ्गातोयानि च तदानीं तदङ्ग-
चन्दनसङ्कृतानि त्रुटितभूषणमणिप्रभाभासुराणि जर्म्भि-
युक्तानि च निरतां नयनमनोहराणि लोकाणां संवृत्तानि ।
इति ।

नवमे सर्गे ।

—)०(—

सायं वर्णनम् ।—

अथ तत्रभवान् महाकविः सूर्यास्तमनवर्णनमारभमाद्यः प्रथमं
त्वावत् नीरविहारप्रतिनिवृत्तानां सुराङ्गनानां भानसानि रिरंसु-
तया कलुषितानि सर्वोच्च इव भगवान् मरीचिमाली अस्तौ
अश्वः मन् मागरोपान्तं विलम्बमानः अभूत् ।

तटानीञ्च भानुमान् स्रस्तकिरणः पश्चिमाशामाश्रयन् दिवः
भनायकङ्कारयष्टिरिव शुशुभे; संवृत्तञ्च पङ्कजमधुपानेनेव नितरां
लोहिताङ्गः, आविरभूच्च चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः, दिशि
च प्रतीच्याम् अर्द्धास्तमिते सूर्ये आश्रयव्यसनेनेव न शुशुभिरे
किरणजालानि : सौधजालनिपतितानि च तानि सायंमण्डनार्थं
त्वरयन्ति वर्णितासु कान्तदौत्यमिव कुर्वन्ति स्म । आताम्र-
कोमलकरैः अस्ताचलसानुद्गमान् आसाद्य च भानुरयं, शैल-

गह्वर्न, जलधी, धरण्यां वा पिपतिषुः इति समजान मन्दहो
जनानाम् । पततां पतत्रिणां कलरवसङ्कलः सायंसमयः अनु
दितमभ्यारागतया लेभे खल प्रभातसादृश्यम् । सभ्यारागरञ्जिता
च पश्चिमाशा विद्रुमजालमण्डितस्य जलधेः अनुचकार शोभाम् ।
सभ्याऽपि प्रणतशिरसः तदेकाग्रचेतसः उपासीनान् विहाय
सहसा अपसमार । अन्धकारेण च दिग्गन्तराणि संशैलवनो
पवनानि नितरां व्यानशे ।

तटानौञ्च भानुमता कुक्षिगतीकृतानीव भुवनानां कृत्स्न-
वस्तुनि अनुपलभ्यमानानि संवृत्तानि । कालस्य दुष्यरिहारतया
मिलनमिच्छुनाम् अपि चक्रवाक-मियनानाम् आपतितो
दोर्वतरः विरहसन्तापः । चक्राङ्गविरहमन्दर्गनेन व्यथितमिव
कर्मलिन्याः मुखकमलम् अवननाम । घनतिमिरण च रञ्जिता
इव तरुशलाः, आर्क्टादितमिव गगनतलं, समोक्तता इव
धरणी, विलोपिता इव दिशः, मलिनीकृतानीव पङ्कजानि,
विहितविस्पष्टतारकमिव गभः सहसा संवृत्तानि इत्युपवर्णित
वान् ।

चन्द्रोदयवर्णनम् --

अपरतश्च केतकीकुसुमकेसरविशदाः चन्द्रकिरणाः सम-
न्तात् दिग्दिग्गन्तराणि व्याप्तानि चक्रः । प्राची च टिक्
चन्द्रोदयेन विगलिताम्बुकारा लम्बिता खलु धवलिम्बा । नीले
नभमि प्रसृतं हिमशुभ्रमिन्दोः किरणजालं वारिधिजलान्तः
प्रविष्टं गङ्गामलिलमिव विराजते स्म । कुत्रचिच्च शशिकिरण
विक्षिप्तः पुरतः ध्वान्तनिचयः हरधृतकरिचर्चवत् चकासे ।
दिग्गन्तश्च तमो विनिर्भुक्तः कृतोच्छ्वास इव संवृत्तः । कुत्र च
हिमकरेण शुभ्रकलया विक्षिप्तम् अन्धकारम् आदिवराहसमुद्धृतं

भूमण्डलमिव संवृत्तम् । उदयरगताम्बुश्च हिमांशुः पूर्व-
पयोर्विः कनक-कलस इव उज्जगाम । जाता खलु रजनी चन्द्रो
दयसुप्रकाशा सभ्यगभिन्न-तिमिरा विमुक्तावगुण्ठना व्रीडावत
नववधूरिव ।

किन्तु एतदतीव विस्मयकरं, यदिह शशधरेण स्वकिरण-
भामा गगनं नातिदीपितं, न च गिरिकाननेभ्यः
तिमिरमुत्सारितं, नत्रा दिगक्तेः प्रसारिता दीर्घितिः, तथापि
रजनि रजनि हिमभामा कृतभूषणा । कलहान्तरितानां मान
भञ्जनात् बाष्पकलुषान् दृष्टिपातान् कथञ्चिद् स्वीकृत्य भीतभीत
इव चन्द्रमाः कथं कथमपि गगनदेशे समुदियाय । तारका
वधूममालिङ्गनमङ्गान्त इव शशिनि उदयरगः सुतरां विरज्ज ।
मन्दानुश्वन्तीरोदधिरिव श्यामलकाननानि, मन्द्राण्यपि तमांमि
नुनोद चन्द्रकिरणनिचयः । चन्द्रिकाचयनिर्भिन्ना च वृत्त
च्छाया मलिशुभ्रपुष्पचिता वामभवनभूमिरिव भृशं दृष्टे ।
चक्रवाकमिश्रुनञ्च दिवा दिनकरकिरणतप्तं सम्प्रति शीतलम्
अपि शशिकिरणकदम्बं न महे द्रष्टमपि ।

तदा नैगपवनश्च कणवाही विकचकुमुदगन्धमादधानः
निर्लीनभृङ्गं काननोद्देशं मन्दमालोडयन् वहति स्म । कलङ्क-
मनाथश्च शशधरः मन्मथाभिषेचनाय यामिन्धाः संस्थापितः
मनोलीन्यल-रजतकलस इव भृशं दिदीपे । अनङ्गोऽपि तटानीं
शशिमगृह्यमहायः विश्वविजयि चापमाददे ।

अथ सुरतवर्णनम् ।

ततश्च सुराङ्गनाः तत्तदुद्दीपनाद्दीपितकायाः सुरतसमयोऽयम्
इति विगणय्य सज्जितमपि भवनं पुनः मण्डयितुम्, अधिगत
वृत्तान्ता अपि पुनः दूतीत्यापारं, भूषिता अपि पुनः प्रसाधनञ्च

कस्तुम् अभिलषन्त्यः विरहातुराः तदानीं केवलं मनसि धृत-
प्रियममागमाः सञ्जाताः ।

अथ पुनः प्रियत्रिरहं सोढुम् अशक्नुवानाः ताः स्वयमेव
कान्तभजनं प्रस्थिताः । गमनसमये च तासां पुलकाञ्चित-
कपोलं विलुप्तपत्रलेखं मुखकदम्बं पूर्णचन्द्रविम्बानुकारि समं
जनि । काचन कलहान्तरिता कान्तमानितुं स्वसखीमनु-
नयन्ती प्रियजनेन सहसा सङ्गतवती । कासाञ्च नवसङ्गमोद्गत
धर्मपरीतानां कान्तोरसि निपतन्तीनां मण्डनं जातं खलु
ललितमण्डनता । तदाऽवसरञ्चः किल मदनः सीधुपानविधु-
राणां कान्तसङ्गतानां व्रीडं शिथिलयन् मानमखण्डयत् ।
कस्यचित् दयितस्य “तव गमनमार्गे दृष्टिपातः, करन्यस्तं
कपोलं, जीवितमपि त्वदधीनम्, अतो नास्ति त्वयि मानः”
इति दूतोवाच्यं जातं नितराम् अभिनवप्रमोदमजनयत् ।

अथ प्रकटसुरतवर्णनम् ।—

लज्जाऽपि तदानीं नायिकायाः प्रियजने नयनकमलं साचि
मम्याद्य दयितवक्षसि पतनं प्रतिबध्य च कामपि प्राप भूषण-
ताम् । कापि रमणी प्रणयकुपितं प्रस्थितञ्च कान्तं बाष्पमोक्षणेन
निवर्त्तयामास । काचन बाष्पाकुललोचना ईर्ष्याविमुखिता
घ्नरोमविभेदच्छलेन पश्यतः प्रियस्य अभिमानाशङ्काम् अपनु-
नोद । कापि दयितेन प्रसङ्ग्य चुम्बितमुखकमला व्रीडया सह
विगलितनौविबन्धना जाता । कयाचित् प्रियतमाकृष्टवसन
भारया दृष्टिप्रतिषेधार्थं दयितं स्तनोपपीडम् आल्लिलङ्के ।
तदानोच्च आलिङ्गनचुम्बनेषु नखदन्तक्षतान्यपि सुखकराणि
आमन् । कासामिह सुरकामिनीनां वैपमानकरकिसलयानि,
निमोलितार्द्धनयनानि, सीत्वानि च कामास्त्रभूतानि संहृत्तानि ।

अथ पानगोष्ठीवर्णनम् ।—

अथ तदानीं मधुपानात् मानभञ्जनं जातं, वाक्कलहं निवृत्तः, मदनोऽपि कृतकार्यत्वात् नेषुं धनुषि सन्दधे । दयितेन सादरम् अर्पितां वारुणीं रसयित्वा कामिन्यः गलितापत्रपाः उपगतमोहाश्च जाताः, स्वयमादाय पीयमानस्य दयितेन सादरं प्रदत्तस्य तेन च सह निपीयमानस्य आसवस्य प्रतिवारम् अभिनव एव समजनि स्वादः । प्रियजनोऽपि दयिताननदत्तं मधु मसृष्ट्वं निपीय नितरां मुमुदे । प्रमदाजनोऽपि कान्तदन्तपदमण्डनशोभां वारुणीं बहु मेने । मधुपानाच्च तासां विलोचने रागोत्पत्तिः, अधरेभ्यश्च लाक्षारागनिवृत्तिः, मध्वाननयोश्च परस्परं गन्धसंक्रान्तिः सञ्जाता । आकर्णविश्रान्तनयनकमलैः व्यर्थेकृतानि दयितानां कर्णासितोत्पलानि सम्प्रति मदरागात् वर्णविभेदेन सार्थकानि संवृत्तानि । मदिरायाः भृशमास्त्रादनात् वीतरागोऽपि कामिनीनाम् अधरपल्लवः कान्तदन्तपदलाञ्छितः पूर्वतोऽपि सान्द्रतामागतः । सर्वाङ्गापि मदकान्तिः आताम्रलोचनेषु, अरुणितकपोलतलेषु, मुग्धकमलेषु च दर्पणेष्विव नितान्तं दृष्टे ।

वारुणो खलु रमणीनाम् अधोवासः शिथिलयन्ती, लज्जां विदूरयन्ती, अस्थानकोपितान्यपि तदानीं गुणपक्षे सन्निवेशयन्ती शास्त्रप्रतिषेधरूपं दोषं सुतरां ममार्ज्ज । मधुपानमत्ताश्च सर्वासमीप एव कान्तवपुषि निपेतुः । मत्ततया च तासां नयनानां वाक्यानाञ्च विकृतिः, आलिङ्गने च भुजशैथिल्यं संवृत्तं ; विगलितश्च कान्तेषु प्रणयकोपः, मदनोऽपि कृतावसरः भृशमुद्दोषितः । काश्च सुराङ्गनाः मूढाः “अस्मान् विहाय भवेयुरन्यासक्ताः प्रियतमाः” इति मदिरां भृशं न पपुः ।

पुनः संक्षेपतः सुरतवर्णनम् ।—

अथ दयितानाम् उदियाय सहसा सम्भोगाभिलाषः.
जातश्च सुतरां चुम्बन-ताडन-मणित-सीत्कार-पुरुषायितादिरूपो
रतिव्यतिकरः ।

प्रभातवर्णनसंक्षेपः ।—

अथाप्सरोगन्धर्वाणां सुखमसहमानिव सहसा प्रभातप्राया
रजनी । वैतालिकाश्च उद्बोधनमङ्गलध्वनिं कुर्वन्तः बोध
यन्ति स्म । ततश्च निद्रया अपगतरतिश्रमाणां सूक्ष्मङ्गल
ध्वनिभिः प्रबोधितानां तासां भूयोऽपि सुरतानि जनितानि :
प्रभातवायुश्च दयितानां सुरतखेदम् अपनुद्य संवाहयन्निव
मात्यमटिगापरिमर्द्सुरभिः मन्दं वहति स्म । विलासिनीनाञ्च
अपगतपत्रतिलकादिभण्डनान्यपि मुखकमलानि मटेनेव नितरां
भूषितानि । नखदन्तव्रतादिकान्तिरपि तासां प्रियसखाव
मम्भाव्य विरहविह्वलं हृदयसरोजं कथंकथमपि धारयाभास ।
इति ।

दशमे सर्गे ।

अर्जुनप्रलीभनार्थम् अशरसां तत्समीपगमनवर्णनम् ।—

अत्र प्रथमं तावत् धनञ्जयप्रलीभनार्थं आगन्तुक
रतिपरिमलादिसहजशोभासम्यक्षाः समग्रवसनभूषणशोभमानाः
रम्यहावाः सुरललनाः स्वशिविराणि परिहृत्य प्रचलन्त्यः द्रुत
पदमपि, पृथुनितम्बतया जाताः खलु शिथिलपदसञ्चाराः ।

नासाञ्च चरणतलनिहितसरसयावकरसरखाङ्कितो अरुणित
 त्वणालपा धरणी रमणीया संवृत्ता । रसनागुणरसनमिलि-
 तानि च मञ्जीरशाञ्जितानि नगविवरेषु प्रतिरवविततानि
 विदधुः किल काननानि मुखरोत्कण्ठितफलहंससारसानि ।
 ततश्च ताः काननेषु फलकुसुमसम्भूतानां तरुनिचयानां फल-
 कुसुमावचयं, हिंस्रैः सह विचरतश्च हरिणकादीन् समीक्ष-
 भाणाः शङ्कातङ्कितमानसाः मुनिसाक्षिभ्यम् अनुभूयुः । तस्य च
 मुनेः प्रभावात् सुर सचिवाप्सरसः हीनतजसः सञ्जाताः ।

अथ सैकृतेषु ध्वजचक्रलाञ्छितानि पदचिह्नानि, निसर्गचारु-
 णाञ्च तरुवीरुधां फलकुसुमावचयेऽपि रमणीयसमृद्धिसम्पदं
 विलोकयन्त्यः विविदुः नितरां मुनिप्रभावम् । तामिश्च सजलवसना
 पङ्क-पल्लवग्रहणादिभिः निर्दिष्टाणः अशोकरुः शृङ्गं विरेजं ।

अञ्जनवर्णनम् ।-

अनन्तरञ्च भार्गीरथीतटे वसन्तं शशधरमिव गगनविमा-
 रिभिः मयूखैः, एकत्र स्थितमपि सकलमेव अचलशिवरं-
 व्याप्नुवन्तं विधृतवृहज्जटाकलापम् आकारसदृशचेष्टं चेष्टामदृशा
 रम्भम् आरम्भसदृशतपःसमृद्धिसम्पन्नं यम नियम कृशाङ्गयष्टिं
 विजयार्थं तपश्चरन्तं मुनिमपि त्रिदशेन्द्रवत् भ्राजमानं, कृश-
 मपि शैलसारं, शान्तमपि दुरासदं, रहसि स्थितमपि सचिवा-
 वृतम् इव विलोक्य धनञ्जयं, विजयमात्रफलमिह तपोऽनुष्ठानं
 विफलमेव मेनिरे : मेनिरे च महेंद्रस्यापि विलोभितसकलमुनि-
 दानवस्य सुराधिपत्यमपि बहुमानहेतुम् । मुनिवञ्चनप्रवृत्तानाञ्च
 नासां धनञ्जयदर्शनेन सहसा उदियाय कामभावः । तदानीञ्च
 गन्धर्वाः कृतवन्तः सदृङ्गवीणारावं, सर्व्वर्त्तुसमागमश्च युगपत्
 समजनि ।

ऋतुवर्णनम् ।—

तथाहि नभसि सजलजलधरसमागमः, विद्युत्स्फुरणं,
 गभीरमेघमन्द्रध्वनिः, मालतीमुकुलप्रकाशः सम्पेदे । वर्षापातेन
 च तपोवनभूमिभागाः आर्द्रीकृताः । वातश्च ककुभकुसुम-
 सुरभितः प्रतिदिशम् आकुलयन्नेव सकामं जीवलोकं वहति
 स्म ; आविरभूश्च कोमलकोकिलकाकली । मयूराश्च मदमधुरं
 विनेदुः, मलयानिलः नितरां मनो जहार । ततश्च धृतपल्लवावलिः
 विकचकुमुदसन्भारा गृहीतवाणा सरोजपरिवृता शरत् घन-
 समयेन सन्मिलिता । अपरञ्च समद-शिलीमुखरुतानि हंसनादैः
 कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या सङ्गतानि भृशं विरेजुः । केतकी-
 प्रियक-कुसुमेषु षट्पदावली धृतप्रेमा । इन्द्रगोपक्रीटविशेषाश्च
 विकसितबन्धुजीवकुसुमं विहाय शाडलेषु शुशुभिरे । प्रकाश-
 यंश्च प्रियङ्गुकुन्दकुसुमानि, सम्पादयंश्च सुगन्धगन्धवाहं, प्रादु-
 र्बभूव अकालहेमन्तः । तत्र च लवलीलतानां समेधितं
 पुष्पविकाशे, वहति च लोभ्रकुसुमसुरभिवनवार्ते, नास्य मुनेः मनो
 विक्रतमासीत् । ततश्च हिमागमात् सहकारेषु कुसुमानि सवि-
 रलं संवृत्तानि । सिन्दुवारोऽपि कतिपयकुसुमसुकुमारः ।
 वसन्तलक्ष्मीरपि गिरिकाननानि पुष्पितानि विदधती, नव-
 किशलयलोभनीयं सहकारतरुं समुल्लासयन्ती अलिकुलगुञ्जित
 मञ्जीरशोभमाना नलिनवनेषु पदं चकार । इह च कुरुवक-
 तरवः विकचकुसुमशोभिताः ; सञ्जातानि च अशोककिशलयानि ।
 ववौ च मलयानिलः, अमरभूषितानि च नलिनवन्दानि । शाल-
 लतासु च सकुसुमपल्लवासु भृशम् अलिभङ्गारः समजनि । नासीच्च
 ततोऽपि जितेन्द्रियस्य मुनेः मनोविकारः । अथ निदाघसमयः
 विरचितमल्लिकाविकाशहासैः सह ऋतुभिः मुनिविमानितम्

उपहसन्निव वसन्तमेनं सहसा प्रादुर्बभूव । त्रिभुवनविजये
समर्थोऽपि ऋतुगणः परस्परविरुद्धतया नालं तदा मुनिमुष्मनी-
कर्त्तुम् । गन्धर्वाणां हृदयहारि वीणाकण्ठितं, सहजसुभ-
गश्च ऋतुसमयः अकृतार्थो मुनिमनोविलोभनेषु, अजनयत् सुरा
ङ्गनासु मनोभवविकारम् ।

अर्जुनदर्शनात् अपरसां चेटितानि ।—

अथ हरितनयाङ्गशोभां पश्यन्तीनां सुराङ्गनानां नासीत्
विकाशितोत्पलेषु प्रेम, न वा सप्तपर्णकुसुमस्तवकेषु, उत्फुल्ल-
मल्लिकायूथिकासु च । चित्रञ्चैतत्, यदिह सौन्दर्यगुणेन मुनि-
मभिसुखयितुम् ईहमानाः स्वयमेव मदनातुराः सम्बभूवुः
सुराङ्गनाः । तथाहि लास्यचतुराः अपि ताः मुनिमुपलभ्य
नर्त्तनविलासमपि विस्मृतवत्यः । तासां पदन्याससंक्रान्ता-
ललककताम्बेषु चरणकमलेषु कमलमूढा षट्पदावली धृतानु-
रागा । तत्र च रङ्गपूजादत्तानि कदम्बकेशराणि तासां
चरणालककरञ्जितानि संवृत्तानि । शृङ्गारचेष्टा च विस्फुटा
जाता । कासाञ्च तदानीं वायुना जघनांशुकानि अपहृतानि ।
कासाञ्च मुनिमुपलभ्य स्मराभितापितानां मृणालवलयानन्द-
भुजवल्लीनां चन्दनरूपितपाण्डुगण्डस्थलीनां मुनिवरे बबन्ध
भृशं सरसा दृष्टिः । ततश्च दूतोजनः समेत्य मुनेः सविधम्
अकथयत् सखीवाक्यजातम् । तथाहि—“मुनिवर !—सखि !
दयितमानय, अहं स्मराभिसन्तप्ता, मम चेतः प्रागेव
मुनिसमोपस्थितम् इत्यादिभिः वाक्यजातैः मां प्रहितवती
प्रियसखी । ममागमनसमये पूर्वं योजितान्यपि वचनानि
प्रजागरशुष्कमुखकमलतया नालमभिधातुं, नयनयुगञ्च वाष्प-
कलुषितं, मनोऽपि आधिपीडितम्, एवं मृदुसुरभिं कुसुमशय्यां

विहाय मपल्लवां सहीम् अधिशयानापि सुखशोतलं भवदङ्कं
ममौहते । तदनघ ! मा कृशाङ्गी सफलकामा भवतु, मा च
भवदर्थं गतप्राणा ; परञ्चापि सुलभं तपः, अनुरक्ता तु युवतिः
नैव शक्यते प्राप्तं, काठिन्यं परिहर, विकाशय मुखमुद्रां, ज्ञातञ्च
मया मञ्जटा सदयं मुनिहृदयं, दुर्जनाः किल उपगतमव-
धीर्यन्ति" इति ।

काचन लाम्यपरा कचमंथमनाकुलैकपाणिः विदधे
कामजैवगरभूतं मविनामकटाक्षदिक्षेपम् । काचित् धृत-
कुसुमितोन्नतचतवल्ली पृथुलस्तनभारनामिताङ्गयष्टिः गतवती
मुनिमकाशन् । काचन नीविस्त्रस्तं नीलमधोनिचोलं करेण
विधृत्य सैम्बलागुणमंथमिता क्षणं नैव शशाक तमभिगन्तुम् ।
काचित् च सुरकामिनी उपाञ्जनमभिगच्छन्ती -- "शठ ! तव मनसि
नास्ति ज्ञान्तिः, यदयं वर्तते चापः, तत् प्रियतमास्तव विषयाः,
नैव मुक्तिः । अस्मान् प्रति अननुरागश्च भवतः अन्यासक्ततया,
न तु वैराग्यात्", इत्यम् अगणितगुरुमानवपा कम्पिताधरेष्टी
मास्रयमभिधाय स्वयं कर्णोपलेन ताडयामास मुनिम् । किं
बहुना, मुनिमविधे च तासां वाक्प्रपञ्चः कारुण्यपूर्णः, लज्जा
विगलिता, निपपात च भृगमश्च । वित्रोकनञ्च तासां कटाक्ष-
सुन्दरं, लज्जा चारुभगा, गतिश्च मान्यसुभगा, प्रत्यङ्गं परिपाण्डता,
हृदयेषु प्रियानामजनिताः तीव्रो विषादः । इत्येवंविधम् एव मम-
जनि तासां कामचेष्टितम् ।

तासां चेष्टावैफल्यवर्जिताः --

अपरञ्च मुनिविलोभनप्रयासवैफल्येन तासां अलसपट-
सञ्चारचाक जितकलहंसगहनं रमनम्, उरुजघनातिभारात्
जनितापरिश्रमकुटिलेक्षणम् इवस्थानं, गाढकामशरसमात-

मोहाङ्गु अनवधारितार्थपदविन्यासघटितः वचनप्रपञ्चः ; अधिक-
विष्फारितनयनयुगलञ्च सम्भ्रूभङ्गं सरलविलोकनं. रुचिकर-
मपि स्थिरसमाधिमुपेषुषि किल धनञ्जये सकलं विफलमेव
संगृह्यते ।

अथ गन्धर्वाप्सरसां स्वस्थानप्रस्थानम् ।—

इत्यम् अविलुप्तेन तपसा वासवमारोध्य रिपूच्छेदसुलभां
राजलक्ष्मीम् अभिलषति धनञ्जये, तपोविघ्नमाचरितुमशक्तवत्यः
धृतनिर्वेदाः प्रार्थनाभङ्गकृतविलुप्तरुचयः सगन्धर्वास्ताः सुरा-
ङ्गनाः स्थनिकेतनं प्रतिजग्मः । इति ।

एकादशे सर्गे-

अर्जुनस्य तपोऽनुष्ठानावच्छेद्यार्थं तदाश्रमे मुनिवेशधारणम् ।

वासवस्य समागमः ।—

अथ अप्सरसां प्रतिप्रयाणानन्तरं भगवान् महेन्द्रः अप्सरो-
मुखात् शल्लहेषात् निसर्गाच्च निशम्य जितेन्द्रियभावं नितरां
प्रीतः गृहीतमुनिवेशः अर्जुनस्य तपोवनमाजगाम । आसीच्च
तदानीं तस्य मुनिरूपता, परिकल्पितेन वार्द्धकेन, दूराध्वगमन-
परिश्रमेण, मस्तकन्यस्तधवलजटासम्भारेण, पलितपाण्डुर-
भ्रूयुगसमाच्छन्नबलितप्राप्तनयनयुगलेन, क्लृप्ताशोभमानदुर्भ-
राङ्गनिचयेन, करधृतदण्डवरेण च चारुतरीकता । स च प्रच्छन्न
रूपोऽपि अलौकिकधामसम्पन्नः, जराजीर्णदेहोऽपि अलौक-
मामान्याकृतिः. महिम्ना अभिभूय समधामाश्चमशोभां सभय-

मिव तपोवनं कर्वाणः । संवृत्तश्च तस्मिन् महन्द्रे अर्जुनस्य
कोऽपि स्नेहातिशयः ।

अर्जुनं प्रति वासवोक्तिवर्णनम् ।—

अनन्तरञ्च भगवान् त्रिदशेन्द्रः स्वतनयात् अर्जुनात् लब्धा-
ऽतिथिसत्कारः अश्रुषितविष्टरश्च तमुवाच श्वेतवाहं—“अहो !
अन्नाभिः स्थविरमार्थैरपि सुदुष्करं तपोऽनुष्ठानं, यौवनेऽपि
त्वया समारब्धम् इति सर्वोपरि ते प्रभावः । एवमनारभ्ये च
तव नयनलोभनीया रम्याकृतिरपि विफला सम्भाव्येत । संसार-
ऽस्मिन् तारुण्यनद्धीः मानवानां शरदम्बधरच्छायेव क्षण-
विध्वंसिनी, विषयाश्च आपातरम्या अपि परिणामदुःखावहाः ।
ततोऽपि एतदतीव सन्तापकरं, यद्विह प्राणिनां प्रथमं जन्मदुःखं,
ततः जातस्य जीवनमपि सततं व्याधिगोकादिदुःखमश्लिष्यतया
विषयुक्तावप्रायं, तदपि मृत्युप्रस्तम् : इत्येवं विवेकशालिनः
भवादृशाः महात्मानः परित्यक्तसंसारभावाः मोक्षम् ईहन्ते ।
त्वच्च तादृशविवेकमस्यन्न इति दर्शितं चित्तोदार्यम् । परन्तु
तव मुमुक्षोः केषु नव क्ललाजिनाहस्य विषयवैतरागस्य सुकाम-
लाङ्गवर्ङ्गीनि कषय कार्मुकनिषङ्गमिप्रभृतीनि भीमान्यायुधानि
अशमोचितानि इति मम मनसः सन्देहसम्पादकानि वर्तन्ते ।
तदत्रभवान् वैरिविजयाकाङ्क्षी, नैव मोक्षाभिलाषीति मन्यं
तदिदम् अतीव गर्हितम् आचरितं, यत् किल निःश्रेयसमम्पा-
दकं तपोऽनुष्ठानं प्राणिबधोदकं मञ्चिवीर्षुणा तृणापहारकं
सलिलम् आविलीकृतम् । अर्थकामयोरपि मोक्षवत् पुरुषार्थ-
त्वेऽपि तत्त्वावबोधपरिपायित्वात् हिंसादिदोषमूलत्वाच्च तौ नितरां
ह्यौ । यद्येह भूतानामभिद्वोर्हेण क्षणस्थायिनीमर्थसम्पदं कामय-
मानः, भवति स सर्वथा विपदालम्बनम् । सहायसाध्यत्वात्,

अनर्थोदकत्वात्, अनेकानिष्टमूलकत्वेन भीतिसम्पादकत्वाच्च
नितरां दुःखहेतुः सम्पत्तिः । सा च विश्रम्भसुखभञ्जिका, प्रति-
नियतदुःखजननी च । चित्तञ्चैतत् खलु, यदिह सर्व्वं जन्तवः
त्रियं प्रति धृतप्रेमाणोऽपि नेयमन्तरज्ञा क्षणस्थायिनी च, परं
नीच-स्वभावाऽसौ साधुवृत्तानपि जातु विजहाति । चेदिदमर्च्यते-
“नाहमर्थदृष्टः अपि तु वीरधर्ममनुपालयन् वीरनिर्यातन
मिच्छामि,” इति, तदपि अनिष्टसंयोगवत् इष्टविरहफलकत्वात्
नानिर्पशलम् । प्रियसमागमो हि जगति रिक्तमपि समृद्धं
सम्पादयति, व्यसनमपि महीक्षवतुल्यम् । किं बहुना, वञ्चनाऽपि
लाभसूचिका तत्र, प्रियवियोगश्च रम्यमपि अरम्यं, प्रियान्
प्राणानपि शल्यवत् सम्पादयन् सकलस्वजनमध्यस्थितमपि
सहायहीनवत् समानयति । तदलमनेन प्रयासेन ? आत्मपीडा-
वत् परपीडनमपि नैव विधातव्यं, जन्मिनामिहावस्थानन्तु अति-
चपनमिति मत्वा मा भूः न्याय्यविधातकः, सम्प्रति त्यक्तरणोत्-
साहः परमपुरुषार्थं मोक्षमीहमानः शान्तो भवः वर्त्तते
चेत् विजयकण्ठतिः तदा अन्तःशत्रवः दुर्ज्याः इन्द्रियग्रामाः
जीयन्तां ; भवति च तेन तदपनोदः, आनुषङ्गिकः सर्व्वविजयश्च ।
अनिष्टद्वैतेन्द्रियग्रामश्च वृषभ इव परवान् भवति लोकानाम् ।
कामोऽपि तद्वत् क्षणविध्वंसी, प्रवञ्चकः, अनिष्टाधायकः, दुष्परि-
हृगो महान् शत्रुः । अत इदानीं भागीरथीपूतसलिले
पावितेऽस्मिन् इन्द्रकीले मुक्तिस्ते सुलभा भविष्यति, अलमायुधं
विधृत्य । इति ।

वामवं प्रति धनत्रयप्रत्यक्तिवर्णनम् ।—

एवं वाक्यप्रपञ्चं प्रपञ्चयति त्रिदशेन्द्रे धनञ्जयः उदमोचयत्
सुरसुद्रेणाम्, उवाच देवं विनयमधुरं वाक्यजातम्—“अहो !

सकलगुणसम्पत्तिसम्भावितोऽयं भवतः भारतीप्रपञ्चः, वक्तापि भवान् अनन्यसाधारणः ।

तथाहि,—भवतो वाक्यजातम् ओजःप्रसादगुणभूयिष्ठं . शब्दाङ्गम्बरगुम्फितमपि अर्थभूयस्त्वपरिगतं, विस्तरदोषरहितमपि भोकाङ्गपदकदम्बात्मकम्, अध्याहारदीघापेतमपि कृतस्वार्थ-प्रतिपादकं, युक्तिबाहुल्यात् शास्त्रनिरपेक्षमिव प्रतिभातं, प्रतिवादिजनाबाध्यतया वेदवाक्यसंवादि, अन्यैरनुच्छेद्यतया च उहेलाभोधिगम्भीरम्, औदार्यगुणभूषितत्वाच्च प्रसन्नताप्रायं वर्त्तते । किन्तु तात ! मम अस्य तपोऽनुष्ठानस्य अपरिज्ञात-पौर्वापर्यो भवान्, येन मां मुनिभिः तुल्यम् उपदिशति ; अवि-ज्ञातप्रबन्धस्य वाचस्पतेरपि वाक्यं भवति सुतरां निष्फलम् । नाहं तव ईदृगुपदेशभाजनम्, अहं पुनः क्षत्रियः, पाण्डतनयः, पार्थः, धनञ्जयः, दायार्दुर्योधनादिभिः हृतसर्वस्वस्य ज्येष्ठस्य भ्रातुः निदेशेन इदं सुदुस्तरं तपश्चरामि । मम तु विजिगीषैव बलवती । अतः हिंसैकरसस्य रागद्वेषकषायितचेतसः कुतो मे मोक्षाधि-कारः ? भगवता कृष्णहैपायनेन आदिष्टः, प्रात्तायुधः, क्षात्र-कुलैकदैवतं भगवन्तं वासवमाराधयामि । कपटपाशकैः दीव्यता राक्षा युधिष्ठिरेण विधिवशात् सर्वस्वं हारितम् । साम्प्रतं मम विरहेण द्रौपदीसहितः सानुजो महाराजः नितरां शोकाकुलः संवृत्तः । किमु वक्तव्यम् !!—अरातिभिरस्माकम् उत्तरीयमपि प्रमथ्य अपहृतं, वाक्यानि च मर्भच्छेदकानि तेषाम् । अहो ! कालप्रेरितैश्च तैः गुरुजनसन्निधौ सभायां द्रौपदी अपि समानीता, सा च तदानाम् अश्रुपूर्णाक्षी कुररीव व्यलपत् । स च प्रियतम-गुणः युधिष्ठिरः समयोत्सङ्गनशङ्कितः ईदृशीमपि दुर्दृशां सह-मानः प्रकटयामास सुतरां मनस्विताम् । अहो ! दुर्ज्जनमैत्री

कीदृशी अनर्थोत्पादिका ; यदिह अजातशत्रोरपि धार्तराष्ट्र-
 प्रणयात् तेषु भृगं वैरम् । खलस्वभावस्तु कार्यसन्दर्शनात् प्राक्-
 नितराम् अशक्यबोधः । मानधनोऽपि युधिष्ठिरः सम्प्रति केवलं
 प्रतिचिकीर्षयैव जीवति । यद्यपि सर्व्व एव वयं शत्रुभिः प्रसह्य
 हरिणः तुल्यवृत्तयः सम्पादिताः, तथापि इदन्तु मदेकसाध्यं
 कर्म इति मुनिशासनात् मयैव अनुष्ठीयते । संसारेऽस्मिन् मान-
 हीनस्य प्राणिनः तृणसमाः वर्त्तन्ते वृत्तयः, मानोन्नतश्च
 अचलोत्तङ्गशृङ्गमिव सर्वेषाम् अलङ्करो भवति लोकानाम् । यशो-
 लक्ष्मीश्च तस्य करतलगतैव वर्त्तते । जगति सार्थकजन्माऽसौ
 यस्य खलु दुरामदवनगहनदुरावरोहम् अचलेन्द्रमपि अतिवर्त्तते
 औन्नत्यम् । येषां खलु यशःसन्ततिः सततमिन्दुपरिभाविणी
 विगटा, तैरिह वसुन्धराऽपि सार्थकाभिधेया, कुलमपि गौरवान्वितं
 राजते । ते च मनस्विवर्या रामादिवत् निदर्शनमाशीर्वादानां,
 येषाम् अवन्ध्यकोपता नियतैव ।

अतो नाहं सुखाभिजाषी, न वा जरामरणभयेन मोक्ष
 मीहमानः ; परन्तु विरहतत्रैरिवनितालोचनजलैः शत्रुकपट
 कृतम् अयशःपङ्कं प्रमार्ष्टुकामः तपश्चरामि । तदिह मे नास्ति
 जनोपहासभीतिः, उत मतिस्खलनजनितप्रमादशङ्का. न वा
 भवतः प्रणयभङ्गात् नितराम् अवमानना, अकृतवैरिनिर्यातनस्य
 अपवर्गोऽपि विजयागलभूतो मे प्रतिभाति । अरिबधेन स्वयशः
 प्रत्याहरणमकुर्व्वाणः अजात एव, जातोऽपि मृततुल्यः, अथवा
 तृणवत् जीवन्मृतः, अकृतशत्रुविजयस्य सहसा कोपशान्तिः
 नितरां कापुरुषलक्षणम् । अलभेव पुरुषत्वजातिमात्रेण, यस्य
 खलु नामधेयं सभासद्भिः सादरमुच्चारितं शृण्वतां तेजोऽपहारकं
 मदिव सर्व्वैर्बहु मन्यते; स एव पुरुषः । किं बहुना,--तत्रभवान्

मे अग्रजातः सकलकुरुकुलगौरवः युधिष्ठिरः यथाप्रतिज्ञम् अरि-
बधार्थी नियतं मामेव स्मरति ; नाहं तस्मत्तम् उल्लङ्घयितुं
समर्थः । मोक्षोपदेशस्तु भवतामाश्रमपौर्वार्थनियमभङ्गप्रसङ्गेन
नैव रोचते प्रह्वम् । ममायं महान् वैरनिर्यातनभारः, दूरवर्त्तिनी
जननी, तपोऽधिकः ज्यायान् युधिष्ठिरश्च स्वातन्त्र्यं प्रतिबध्नाति ।
ईदृशोऽयं वीरसमयः, यदिह क्षात्रधर्मानुसरणं, नियतमपरा-
ञ्चुखिता च युद्धेषु । श्रूयतां मे अभिनिवेशः, यदहम् अस्मिन्नेव
नगशिखरे भवामि विलीनः, उत वासवं स्वाराध्यमाराध्य
अयशःशल्यं समूलमुन्मलयामि” इति ।

भराराधनार्थं वासवस्यापदेशः, स्वस्थानं प्रति प्रस्थानञ्च ।—

इति निगदितवन्तं स्वतनयं धनञ्जयं भगवान् त्रिदशेन्द्रः
धृतिनिजविग्रहः बाहुभ्यां समालिङ्ग्य च गाढं, जयार्थं हरोपा-
सनम् आदिदेश ।—“प्रीते पिनाकिनि, सर्वे खलु वयं लोक-
पालाः प्रसन्नाः अमितवोय्यं ते प्रदास्यामः ; ततश्च शत्रुपरा-
भवोऽपि सुतभो भविता” । इति आशिषा संवर्द्ध्य सोऽभूदन्त-
र्हितः । इति ।

द्वादशे सर्गे—

—)०(—

हराराधनार्थं धनञ्जयस्य तपोऽनुष्ठानवर्णनम् ।—

अथ वासवादिष्टः अर्जुनः यथाविधि त्रिलोचनम् अक्लमम्
आरिराधयिषुः चचार दुश्चरं तपः । इन्द्रियाणि सम्यक् विनिगृह्य
अनश्रुतः विजयाभिलाषिणः सूर्याभिमुखम् एकचरणं निषीदतः
तस्य कतिचित् दिमानि परिगतानि, किन्त्वेतदतीव विस्मयकरं,

यत् खलु—नितरां दुःखसाध्येषु इन्द्रियनिग्रहादिषु च भूधरेणेव धैर्यम् आकलितं; सन्नहितपक्तिसुरभिषु फलेषु, शीतले स्वच्छे च सलिले. मानसवैमुख्यञ्च । न कदाचित् विस्मितः विषस्यञ्च, न वा रजस्तमोगुणाभ्याम् उपहतचित्तवृत्तिः । शरीरञ्च तस्य तपः क्लृप्तमपि लोकत्रयाभ्युदयपरिभावि, तत्त्वविदामपि भीतिप्रदं तदासोत् । आसीञ्च स निशीथप्रज्वलितहृताशनादपि अधिकरुचिः, जलनिधेरपि अमितधैर्यः, शैलतोऽपि समुन्नततरः । गूढं जपतस्य तस्य सर्व्वतः प्रसारि दशनकिरणमण्डलम् उपसूर्य्यकमिव नितरां शुशुभे । स च कलितवर्णा विष्टतसज्यकार्मुकः इन्द्रधनुःपरिशोभितभोगहनः अचलेन्द्र इव विरेजे । तपःक्लृप्तस्यापि नियमस्नानाय व्रजतः तस्य पदभरविनमितः हिमाचलः चलन्निवास्ते । ऊर्ध्ववाहोश्च तस्य मस्तकोपरि भ्राजमानं विततं ज्योतिर्मण्डलं मुनिदिवीकसां वर्त्मनिरोधकं जातम् । चित्रञ्च एतत्,—कृष्णपक्षेऽपि प्रतिरात्रं तमोनुदेन मुनिधाम्ना सञ्चन्द्रमिव नभो विचकासे । किमु वक्तव्य !!—तदङ्गजम्भना किरणजालेन शमितरुचि सौरमण्डलं नभसि लज्जितमिव निष्प्रभम् आसीत् । जटांशुमण्डलभ्राजमानः अधिगुणशरासनश्च स रुद्र इव लोकलोचनभीतिप्रदः जातः ।—“अयन्तु देवेन्द्रः ? सूर्य्यो वा ? अथवा प्रज्वलज्वालः ज्वलनः तपस्वरितुम् उपक्रान्तवान् ? नायं साधारणो जनः” इति तत्र स्थितानां तापसानां तटानीं सन्देहः समजनि । हरितनयधाम अकृतवनदाहमपि अजनितसलिलशोषमपि सिद्धतापसैः नितरां दुःसहम् आसीत् ।

अर्जुनस्य तपःप्रभावमसहमानानां तापसानां शिवान्तिकगमनवर्णनम् ।—

अथ तत्तेजोऽभिभूताः महर्षयः शिवं शरणार्थिनः उपगताः । गत्वा च तत्र सूर्य्यतेजोविजयिभिः स्वधामभिः

विद्योतमानं महेश्वरं प्रतिहतदृष्टयस्ते नालं सहसा विलोक-
यितुम् । ततश्च अभिसुख्यसम्पादनाय सुवतां, तत्र तेजसि
दर्शनीयविग्रहः त्रिनयनः प्रादुर्बभूव कोऽपि पुरुषः ।

अथ हरस्य रूपवर्णनम् ।—

म च वृषभामनः हिमाचलशिखरे स्थितोऽपि सर्व्वलोकाति-
शायिना तेजसा श्यावरजङ्गमात्ककम् अखिलमेव विश्वं व्याप्नु-
वन्निव. जानुमध्यस्थितेन महाभोगभोगिना परिविष्टिततया
लोकालोकाचलवेष्टितः अखिलो लोक इव, उपवीतपटनिहितं
हिमशुभ्रं शैषाहिं शितिकण्ठद्युतिभिः श्यामीकुर्व्वन्, मूर्द्धन्य
भागोरथीफेनायमानं भालभासुरशशधरकिरणकटम्बं बिभ्राणः.

जग-वलयपरिमण्डितबहुभुजतया सद्भुजगमलयजसमाकुलः
मलयाचल इव बिभ्राजमानः आसीत् ।

शिवान्तिके अर्जुनतपोवर्णनम् ।—

अथ तत्र सर्व्वं महर्षयः अभिसुखमासोनाः तस्य च नेत्र-
सङ्केतसङ्केतिताः धनञ्जयस्य दुश्चरतपःप्रभावंः अभिभूयमानस्य
जगतः दुःखजातं भृगुमाकलयितुमुपक्रान्तवन्तः । तथाहि—
"भगवन् ! वृत्रासुर इव सौरकिरणकलापमप्यभिभावयन्
कोऽपि भीमकायः पुरुषस्तपस्यति । तत्र तु एतदेव विचित्रं.
यत् खलु स तापसोऽपि कार्मुकं, इषुधी, वस्त्रं, खड्गं,
जटाः, वल्कलम्, अजिनञ्च बिभ्राणः आकलित-तापस-
विरुद्धवेशः वर्त्तते । यदाऽसौ चलति अवनिरपि तदा
चलति, यदा च इन्द्रियसंयमनम् आचरति तदा सग्रह
नक्षत्रं सदिग्दिगन्तं नमःस्थलमपि भवति भृशं निश्चलम् ।
किन्तु महानत्र सन्देहोऽस्माकं, यत् तेनेदं ससुरासुरं कृत्स्नमेव
विश्वं स्वतेजसा अभिभूय हर्त्तुम् यतते ? उत विजितुम् ?

न वा युगपत् संहर्तुम्, अथवा मोक्षमेव समासादयितुम्, इति ।
वयन्तु नालमस्य सुदुःसहं तेजो विषह्णितुम् । हे नाथ ! भवान्
सर्वज्ञोऽपि कथमुपेक्षते ? भवन्तं शरणमागताः वयम् । हे
अभयद ! भवनिवासान् त्रातुमलं, जाग्रति च त्वयि शरण्ये
परिभवो मा भूत् इति ।

शिवकृतमुनिमान्त्वनाज्जुनस्वरूपकथनवर्णनम् ।—

इति निगद्य सहसा विरतवाक्यप्रसरे तापसनिकरे तत्र-
भवान् भगवान् शम्भुः ध्वनितदिग्दिगन्तरालः जलधिजल
कल्लोलनादगम्भीरं व्यरचयत् वचनप्रपञ्चं,—भोः भोः तपोधनाः !
अयं किल बदरीतपोवनकृतवासः सृष्टिसंहारकारिणः भगवतो
नारायणस्य अंशसम्भूतः, पृथिव्याम् अवतीर्णः भगवान् नर
नामधेयः हरिसखः महात्मा धनञ्जयः । सम्प्रति सकललोक
सन्तापतत्पराणां वासवसमप्रतापशालिनां प्रबलवैरिणां विजय
मभिलसन् मदाराधनरूपं महत् तपश्चरितुं मसुद्यतः । अयं
भगवान् अच्युतश्च विधाटवाक्यात् असुरबधं विधाय प्रजाः कृत्स्नाः
परिरक्षितुम् आसादितमर्त्यलोकः गृहीतमानववैश्वस्य संवृत्तः ।
तदेतत् देवकार्यम् इति सम्प्रधार्य सहजवैरो भूकदानव एन-
मेव व्यापादयितुमागमिष्यति ; तदत्र त्वरया मया सह अभि-
गम्यताम् । यदाऽसौ रन्ध्रान्वेषी दानवः प्रकाशमभिभाषयितुम-
समर्थः, तदा नूनमयं कपटवराहरूपमाकलय्य विजेतुमभिलाषि-
ष्यति । धृतकिरातरूपेण मया निहते च तस्मिन् वैरिणि स चा-
ज्जुनः युगपत् त्यक्तबाणः प्रसह्य मृगयाकलहं विधास्यति ।
तदानीञ्च सम्प्रवृत्ते घोरि सम्प्रहारे, नितरां क्रुद्धस्य तस्य स्वाभा-
विकं वीर्यं भवतां भविष्यति प्रत्यक्षीभूतम् ।

अर्जुमानुग्रहायं भगवतो विषमकिरातरूपधारणम् ।—

इति तान् सयुक्तिकम् अनुनीयत्रिलोचनः सहसा परिजग्राह
किरातवेशं, तथाहि,—विषमविन्यस्तया श्वेतचन्दनरेखया,
सस्त्रेदरोमाञ्चैः, गजमौक्तिकावलिगुणैश्च भूषयामास वक्षःस्थलं ।
केशनिचयश्च कुसुमितलताप्रान्तैः संयम्य गण्डभित्तिद्वयं चकार
मयूरपिच्छलाच्छितं, जग्राह च संहितैकबाणं जलदमभ्योर-
निस्वनं वृहत् शरासनम् । इत्थम् आकलय्य किरातसेनाप्रति-
रूपं नितरां स शुशुभे ।

किरातसेना-सन्निवेशवर्णनम् ।—

अथ तदनुगुणञ्च किरातसेनासन्निवेशं विरचयितुं प्रमथ-
गमानपि शूलचापपरशुभृतान् सम्भृतकिरातवेशान् नियोजित-
वान् ।

अथ अर्जुनायनगमनवर्णनम् ।—

अथ हरसमादिष्टाः तेषां गणाधिपाः गिरौ तस्मिन् दिभज्य
वनोद्देशं, उच्चैः नदन्तः मृगयाव्याजेन समस्ताद् गन्तुमारब्धाः ।
प्रस्थानसमये च तेषां गमनसंहसा मञ्जुव्यनिर्भतमूद्यस्त्रष्टानां
मृगशकुनिप्रसृतीनाम् अमन्दध्वनिभिः सम्भृतवनगुहाविवरः
हिमाचलः सहसा भीत इव सुक्रोश । वर्त्सनि
गाहमानानाञ्च तेषां भयव्याकुलानां मृगव्याघ्रश्येन-
कथोतादीनां स्वाभाविकोऽपि वैरिभावः तदानीं नोदियाय ।
चमरीक्ष्यश्च तदा भयभीतोऽपि वेणुगुच्छेषु विषक्तबालबालधिः
नितरां प्रियबालतया शङ्कमानव्यसनोऽपि निःसन्द एवासीत् ।
करिमदसुगन्धकेशरकलापः मृगेन्द्रश्च वीक्ष्यमाणभयकारणोऽपि
प्रतिबुद्धः जृम्भाविष्टतमुखविवरः स्वस्थमालोकयामास तं हरसेना-

निचयम् । गिरिनिर्भरिस्थश्च लुठितोदरैः शफरीवृन्दैः समा-
कुलाः कर्दमदुर्गमीकृत-तटभागाः गजभग्गचन्दननिष्यन्दारूपा-
सलिलाः संवृत्ताः । पवनश्च महिषक्षतागुरुतमाल-जलद-सुरभिः
विक्षिपन् श्यामलशिलाकुसुमानि, प्रसरंश्च मन्दमन्दं, वने-
चराणां पथिगमनक्लान्तिहरः संवृत्तः । सर्वेषां च प्राणिनां
गमनजनितसंचोभः सरसां तत्रत्यानाम् अपमृद्य कदलीगवेषुक-
दृष्टनिकारयम्, आलोड्य च नलिनीचर्यं, संचोभितवान् खलु
कृतस्नानि सलिलानि ।

शिवस्य धनञ्जयप्रथमप्राप्तिः, मूकदानकदर्शनं, सेनासन्निवेशश्च ।—

अथैवमुमापतिः गिरिकन्दर-वृक्षकोटर-वनोदर-संस्थितान्
सर्वानिव प्राणिसङ्घान् चपलयन् मुदितमृगीकदम्बमन्दष्टलता-
सन्ततिं वसन्तिमिन्द्रसूनोः समाससाद । आसाद्य च तत्र
मेघनीलम् अर्जुनाभिमुखमभिययास्तुं पोत्रोल्लेखनेन विदारित-
भूमिभागं धृतवराहवेशं ददर्श मूकदानवम् । अथासौ त्र्यम्बकः
भागीरथीकच्छान्ते संस्थापितसेनाचयः कतिपयकिरातश्रेष्ठै-
रन्वितः, लतासनाथैः पादपैः अन्तरितविग्रहश्च वराहानुसरण-
क्रमेण प्रस्थितः इति ।

चयोदशे सर्गे—

—)०(—

अर्जुनस्य वराहरूपिमूकदानकदर्शनम् ।—

अथासौ मुनिवर्यः महात्मा धनञ्जयः भीमविग्रहं भूधर-
विदारणेऽपि सन्भावितसामर्थ्यं दृढदंष्ट्राविकरालमुखं धृत-
वराहरूपं ददर्श मूकदानवम् । ततः कोपात् हृष्ट-

लोमानं स्वमेव अभिलक्ष्य दूरादभिधावन्तं वराहमवलोकयतः
महजशङ्काकुले विजयार्थिनं चेतसि सहसाऽयं वितर्कः समजनि ।

वराहदर्शनेन अर्जुनस्य विविधवितर्कोद्भवणं नम् ।—

कुतोऽयं शूकरः कठिनमुखाग्रभागेण तरुमूलानि विदार्य,
विरुज्य च निबिडस्कन्धसङ्घट्टनया सानुदेशम्, एकाकी माम् अभि-
धावति ? जाने खलु तपोवनमृगाः तपःप्रभावात् शान्तस्वभावाः
परित्यक्तमिथोहिंसावृत्तयश्च ; अयन्तु मय्येव जिघांसापरः,
अतोऽयं कोऽपि विकारः ? कस्यचिद् दैत्यस्य वराहभूमिका
वा ? अथवा प्राग्भवीयवैरानुबन्धी कश्चित्, “अवसरोऽयम्” इति
मत्वा माम् अभिवर्त्तते ? अन्यथा कथमयं समुज्जित-सहज-
वैरपशुजातः सन् मामेव प्रहर्त्तमनाः ? नूनमयं कोऽपि
जिघांसुः, न जातु वराहोऽसौ ; यदत्र मे चेतः कलुषितं संवृत्तम् ।
यत्र च दृष्टे मनः संक्षुब्धं स एव शत्रुः, प्रसन्नं चेत् मित्रमेव
इति सर्व्वलोकसिद्धत्वात् । तापसस्य निरपराधस्य मे कुतः शत्रुः ?
इत्यभिमानोऽपि न श्रेयसे सम्पद्यते । यदिह परश्रीकातराणां
दुर्जनानां नास्ति किमपि अकार्य्यं जगति । न चासौ जिघांसुः
तुच्छ इति मन्तव्यं, यतः सकलसत्त्वपरिभाविर्वीर्य्यमादधानः
ममग्रम् अचलेन्द्रं कम्पयन्निव वर्त्तते । अतोऽयं कोऽपि दानवः,
निशाचरो वा खिदिति मां प्रतिभाति । यथायं शैले मृगयाकल-
कल इव श्रूयते, सोऽपि एतन्मायापरिकल्पित एव । अथवा
दुर्य्योधनेन बहुशः सत्कृतः, तस्यैव प्रियचिकीर्षया वनेचरैः कृते
अवरोधे संक्षोभितं चञ्चलञ्च मृगकुलं प्रविवेश कोऽपि वराह-
रूपेण । अथवा खाण्डवानलेन प्रसभं दग्धबान्धवः तन्नकसूनुरश्व-
सेनः कुपितः सन् सम्प्रति प्रतिचिकीर्षया भीमसेनेन जनित-
कापो वा समभिगच्छति ? किं बहुना,—अस्तु अयं मायिकः,

पारमार्थिको वा जिघांसापरायणतया अवश्यमेव मया बध्यः ।
“अमार्गदायी विजयाय तपस्यतु” इति व्यासोपदिष्टतया इत्य-
माचरतोऽपि मे नैव भविष्यति तपोविरोधिनी हिंसा ।

वराह' प्रति शिवपार्थयोः सायकपातवर्षणम् ।—

इति विविधं वितर्क्य धनच्छयेन तदा सशरज्यं कार्मुकं
गृहीतम् आनमितञ्च, समये च तस्मिन् गाण्डोवं शरासनम् अधि-
रोहति बाणे, ज्यास्फालनजनितरवैः सम्भृतकन्दरः पादाक्रमण-
निपीडितश्च अचलोऽसौ संशयारूढः सञ्जातः । अनन्तरञ्च भगवान्
त्र्यम्बकः व्याकुष्टशरासनं तमर्जुनं भीमरूपम् अवलोक्य स्वीय
शरासनमपि सज्यशरं विधाय मौर्वीम् आस्फालयन् चरणास्कन्द-
नेन अचलसानुमानमयन्निव तस्थौ । स च वराहः मायावपुः
तयोरभ्यन्तरवर्त्ती प्रकृतिप्रत्ययमध्यगतः अनुबन्ध इव सहसा
जगाम पराभवास्पदम् ।

ततश्च दीपयन्तन्तरीक्षमार्गं, ध्वनयन् सकललोकं पिनाक-
विनिर्मुक्तः हरशरः वराहमभि, निपतितः जवात् यथा
वैद्युतो वङ्गिः ।

अथ सहसा कार्मुकात् अभिवराहं व्रजतः अस्य खलु
बाणस्य विपुलपक्षनिपातसमुद्भूतः प्रतिरवमहान् महान्
आरवः महोरगाणां हृदयानि कर्णविवराणि च विदारयन्निव
समन्तात् समुत्पपात । पिनाकपाणेः कपालनेत्रसमुत्थैरिव मनो-
जवेन समुत्पततश्चास्य बाणस्य तडित्पिङ्गलैः किरणकदम्बैः
नभसि भृशं विराजते स्म बाणगमनमार्गः । हरकार्मुकविनि-
र्मुक्तश्च शरोऽयं शिवान्तिकलिखितानां नभश्चराणां, प्रज्वलन्निव
अन्तरालवर्ष्निनां, वराहं प्रविशतीति वराहप्रत्यारुन्धानां

युगपद्द्रष्टव्यः संवृत्तः । स चैवं सङ्गम्य विभिद्य च तमालनीलं
वराहशरीरं प्राविद्यत् जगतीतलम् ।

हरबाणप्रयोगसमय एव कपिध्वजेनाऽपि विनिर्मुक्तः प्रव्य-
थित-सकल-जीवजातः, आसाद्य च गगनतलं, विकीर्य च वनोदरेषु
उल्कावत् दीर्घायमाणं तेजःपुञ्जं, ध्वनयंश्च दिग्दिगन्तरालं,
प्रजवगामितया असंलक्षितनिर्गमप्रयाणः दीर्घदीर्घ इव परि-
दृश्यमानः बाणः, सहसा लक्ष्यं विभेद । तदानीम् उदियाय च
सर्वेषां मनसि यदयं नः चित्तवृत्तेः पूर्वं समासादितशरव्यः ?
उत अपतिष्वैव ? इति ।

वराहमृत्युवर्णनम् ।—

ततश्च शरहयेन युगपत् विभिद्यमानः सुतरां प्राप्तावसादः
वराहवर्यः भस्मवेशः आसन्नमृत्युश्च भानुमन्तं भुवि निपतन्तम्,
अथनीमपि मण्डलीमूत-तरुमण्डली-विमण्डितामिव समुत्प्रेक्षते
स्म । इत्यमेव च कियत्कालं क्षितितलनिषण्णः अभिनवक्षतजाद्रं
देहयष्टिः खुरदंष्ट्राग्रविवारितपाषाणः स्वार्थविघातरोषात् क्षण-
मुदीच्य धनञ्जयम्, आक्रन्द्य च भृशमुच्चैः सहसा पञ्चत्वमगात् ।

बाणाहरणाय अञ्जनस्य वराहान्तिऋगमनं, शिवप्रेरितवनेचरदर्शनञ्च —

अथ तत्रभवानर्जुनः प्रभूतशरसञ्चयोऽपि वराहभेदेन प्रक-
टितपौरुषं तमेव शरं जिष्ट्वान् प्रचलितः ; गत्वा च निर्भिन्नवराह-
शरीरमधोमुखस्थितं प्रकाशितस्वप्रभावं स्वकाख्या समुद्भासितं
शरमिममवलोकयन् तत्रैव अतर्कितोपगतं शिवशासनमा-
चिख्यासुं सविधवर्त्तिनं गृहीतशरासनं कमपि ददर्श वनेचरम् ।
स च किल स्वजातिसमयेन कृतप्रणामः सामपूर्वकं प्रिययुक्त्या
समुद्भासितं वाक्यमिदं वक्षामुपचक्रमे ।

अथ अर्जुनं प्रति वनेचरवाक्यम् ।—

तथाहि,—महोपते ! भवतः सौम्यवेशः मनसोऽपि शान्तता सूचकः ; उर्जस्वलश्च तपोऽनुष्ठानं सम्प्रदायशुद्धामिह शास्त्र शिक्षां प्रकटयति । देवोपमा अग्निव्यसुन्दरीयमसुलभा-
कृतिश्च आभिजात्यमाचक्षाणा वर्त्तते । तापसोऽपि भवान् अनुभावमाहात्म्येन दीप्तदेहः गौरवेण च व्यक्लताचसेन्द्रः प्रकटितवासवाधिपत्य इव राजते । मुनिरपि प्रभावातिशयेन त्वमसि सर्वसम्पदामास्यद् ; विजने स्थितोऽपि सचिवावृत इव कान्तिमान् संलक्ष्यसे । किं बहुना,—दूरमास्तां तावत् विजया-
सादनकथा, मुक्त्तिरपि सविधवर्त्तिनीति मन्थते । जगति सत्त्व-
गुणमात्रावलम्बिनां हि नास्ति दुर्लभं किमपि । भवांस्तु इत्यं स्वकान्तिच्छटाभिः विलज्जितचन्द्रचन्द्रिकः आशंसितपराक्रमः ख्यातिमान् सन्नपि वराहभेदकम् अस्मत्स्वामिनः सायकमसुं नैव हर्षमर्हति । आ मनोः सर्व्वैरेव साधुभिः सदाचारः प्रतिपास्यते, यदि भवाद्दृशः महात्मा ततो भ्रश्यते, तदिह तत्पथानुसारी न कोऽपि नाम वर्त्तेत ।

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छुनां योगप्रभावेण जरामरणवर्ज्जि-
त्तनां विधूतपापानां यतोनामपि एष एव अभिप्रायः सुव्यक्तं परिलक्ष्यते, यत् खलु सुशीलतैव सारं सर्वधर्म्माणाम्, अनर्थ-
निवारिका च, परन्तु सा तापसानां तपो वर्द्धिका विषयैषिणां विषयभूयिष्ठत्वसम्प्रादिका, मुमुक्षूणाञ्च मोक्षनिदानम् । इति सर्वात्मनेयं चतुर्वर्गसाधिका, प्रियतमा च साधूनाम् । भवतापि साधुवृत्तेन नास्मत्स्वामिशरचौर्य्यं कार्य्यमिति प्रतिभाति । अथवा योऽयं भवान् परशरग्रहणलालसः ईदृशी कुमार्गे कृत-
पदसञ्चारः, तत्र तु स्वसायकसादृश्योपादानक-भ्रान्तिरेव कारणं

जागर्ति । सम्प्रति त्वया परविद्धं भृगं विद्वाऽपि न व्रीड्यते, प्रत्यत स्तेयमेव कर्त्तुमुद्यतेनं भूयते । इत्यहो ! महासाहस-मनुष्ठितम् ।

अस्मत्प्रभुः जात्वपि नात्मानं श्लाघते, नापि सर्व्वजनाह्लादनं परमुखीञ्चारितं स्वगुणजातं श्रोतुमपि सहते ; न वा परदोष-ख्यापनमिव स्वगुणख्यापनं सुकरं तेन, तथापि यदिह किञ्चिद् वक्तुकामः, तत् केवलं कार्यार्थितयैव । धिक् खलु याचनां, येयं बुधस्यापि मर्यादामतिवर्त्तते । अस्मत्स्वामिना अनिहते च तस्मिन् वराहे, स्वबलमाश्रितोऽसौ यदकरिष्यत्, अहो ! तादृशमतिभीषणं व्यसनं कदापि ते मा भूत् ; तादृशः खलु अशनिकाठिनदेहसम्भारः महावराहः किरातपतिमन्तरेण न केनापि शक्यते हन्तुम् । इत्थं जीवितसंशये सम्यग् उपकर्त्ता प्रियसुहृत्से मेदिनीपतिः ; भवतः तेन सह वैरं तु समूल-मुन्मूलयिष्यति कृतज्ञतायाः वीजमपि । तदिह विरम्यताम् इतः व्यापारात् ।

यदि वैभवावामिरेव जागर्ति चेतसि, तत्रापि ब्रवीमि,— पश्य तावदत्र संसारे अर्थसम्पदः एकतः कष्टसाध्याः अपर-तश्च रक्षणादिक्लेशावहाः, दुःखावसानाः, गत्वर्थ्यश्च ; मित्रं खलु सहजसाध्यं न तु दुर्लभं, स्वयञ्च रक्षकं न तु रक्ष्यं, चिर-स्थायि न तु क्षणभङ्गुरं कल्याणोदकञ्च ; अतः मित्रमेव प्रकथ्यते धनजातेभ्यः । प्रबला रिपवश्च मेदिनीमपि प्रसङ्ग नयन्ति । धनमपि कतिपयदिनस्थायि, अयन्तु सुहृद्, अचल इवाचलः, अन्विष्य स्वयम् एव मैत्रीं कर्त्तुम् उपगतः, महीपतिश्च ; अतो नावमन्तव्यः । प्रात्तायुधं तपश्चरतः ते विजयाशा एव प्रेयसी चेतसि, न कदाचित् मुमुक्षेति सम्भाव्यते ; सा तु महीभृता सह

मैत्रीसम्पादनेन सफला भाविनीति सख्यमेव सर्वथा विजयते । नायमकिञ्चनः प्रभुरस्माकं, यतो नार्हति मैत्रपदवीं ; तस्य च अश्वाकरो भूभागः, मत्तगजेन्द्रप्रसविनी अरण्यानी, बहवः रत्ननिचयाश्च सन्ति । नायं काञ्चनशरलुब्धः, किन्तु अधिक्षेपा-सहिष्णुतया कृतमिदं दुष्करमनेन । प्रभोर्मे खलु अयमेव स्वभावः, यत् सावलेपं जिष्टक्षिते रजस्यपि भवति स सविकारः । किन्तु,—दूरमास्तां धनकथा ; याचकाय जीवितमपि समर्थः प्रविहातुम् ।

तदिह कृत्वाऽस्मै सायकसमर्पणं, विधेहि रामसुग्रीवयोरिव यदृच्छोपगताम् अन्योऽन्यविषयिणीमनुरूपां मैत्रीं, नैवं भवान-स्त्रामिः मिथ्याभियुक्तः, वज्जिणोऽपि वीर्यसर्वस्वभूता बहवोऽत्र सायकाः कृतसङ्गावाः । कुतः समास्था अकिञ्चनतापसवाणि । यदि भवानिव मार्गणार्थी वर्त्तते, याच्यताम् अस्मत्स्वामी ; स तु समासादितभवाट्टशप्रार्थिजनः समर्थः भेदिनीमपि विजित्य दातुम् । विचक्षणोऽसौ सर्वदैव परोपकारप्रियः, तत्सकाशात् केऽपि याचका न जातु विफलप्रयासाः । सहि विदितार्थिजन-प्रणय-भङ्ग-वेदन इव वेत्ति सर्वम् । स्वयंग्राहिणः किं याञ्चादैन्येन ? इत्यभिमानमपि भवतो न श्रेयसे सम्भावयामि ; यतः धनिकेषु हयमेव स्वयंग्राहित्वसम्पादकम् ; एकः खलु सामार्थ्यातिरेकः, अपरश्च अपराधेऽपि अविकारी प्रेमसङ्गावः, वीतनिरुक्तकारण-हयस्य अधिकबले प्रसह्य स्वयंजिष्टत्वा, फणिशिरोमणिग्रहण-साहसवत् अनर्थीदकैव ।

शस्त्रार्थसम्पत्त्या चेत् शक्तत्वाभिमानः, तत्राप्येतदुच्यते,— अहो ! ब्रूहि तावदिह विशाले भूमण्डले, तापसजनेषु ऋते जामदग्न्यं, न कोऽपि श्रूयते प्रकृष्टो धनुर्वेदपारङ्गमः । अतो

नावसरः ते ईदृशस्याप्यभिमानस्य । युष्मद्भागवधशरहरणाभ्यां
 द्रोहिणो मम, तेन सह कथं सख्यम् इत्यपि मैवं वोचः, स खलु
 अत्यदारः, मुनिचापलविजृम्भितमिममपराधं सोढवान् एव ।
 प्रमादिनां हि अज्ञतैव दोषावरणिका मानवानां सर्वत्र । किन्तु
 ईदृशं पुनः जन्म वेश-तपो-विरुद्धं मा कुरु नीचकार्यं, कुर्वाणः
 खलु इहामुत्र च भवसि विपदास्यदम् । मुनिचापल्यमेव भवतः
 सुतरां प्रतिभाति, यत् किल साम्प्रतम् अचिकीर्षितदेव-
 पितृसमभ्यर्चनस्य, क्षमस्य पदवीमपि दातुं, मुनिजन्मविगर्हितं
 नृगव्यापादनम् । सम्प्रति परित्यक्त गणलः भव साधुवृत्तः । सर्वत्र
 सर्वदा अनुष्ठीयमानः अपराधः न केनापि क्षन्तुं शक्यते । शश्वत्
 प्रवृत्तः युगान्तवाताः निसर्गधीरं महादधिमपिश्याकुल्यन्ति ।
 प्रभुर्नः पर्वतीयकिरातबुद्ध्या मा भूदवज्ञेयः । स तु सर्वास्त्रवेद-
 वित् सकृत्तत्रैराग्रगण्यश्च ; या खलु पर्वतोदरवनवसतिः, सा च
 महेन्द्रस्य सानुजयप्रार्थनावशादेव कथंकथमपि स्वीकृता तेन ।
 अब्रवीच्च सः—“यदिह मुनिचापलात् किमपि अकार्यम् अनु-
 ष्ठितं, तत्सर्वं सुतरां तितिक्षितं मया” इति । तदत्र तस्मै
 दत्तगरः प्रात्तत्रैभवो भव, साधुसमागमस्तु स्वीयप्रेयःसम्पादकः,
 विनयादिगुणाधायकः, व्यसनतिरोधायकश्चेति कुतो न रोचते
 तुभ्यम् ? न चायं दूरे वर्तते, दृश्यताञ्च अत्रैव वृक्षान्तराले
 तीक्ष्णायुधधारिभिः सेनासमूहैः परिवेष्टितः समयं प्रतिपालयन्
 भूपतिरक्ष्माकं, सफणितरङ्गाकुल इवान्धोनिधिः, अतीव भीषणः
 वहंश्च सज्यं गुरु काम्भुक्तं, वासवध्वज इव विद्योतमानः
 तिष्ठति । अस्य च कन्दानुवर्तिना भवता सर्वमेव अभीष्टजातम्
 आमादिनां भविष्यति । इति सर्वं निरणायि ।

चतुर्दशे सर्गे -

—)०(—

वनेचरं प्रति अर्जुनप्रतिवाक्यदर्शनम् ।—

अथ तस्यैव सावलेयैः वचनप्रपञ्चैः जलधिज लताङ्कित इव
शैलराजः, नितराम् अभिहतः, भृशं कुपितोऽपि नामीत् तदानीं
कोऽपि तस्य चेतसो विकारः ; परन्तु वाग्मिप्रवरः तेनैवानुमित-
शात्रवाभिप्रायः समयोचितञ्च विवक्षुः श्वेतवाहनः, अक्षुभित इव
प्रापञ्चयत् वाक्यप्रपञ्चम् ।

तथा हि,—लोकैस्मिन् विस्मष्टवर्णाभिरणा प्रसन्नगम्भीरपटा
श्रुतिमनोहरा द्विषामपि हृदयाङ्गादिनी वाणी अकृतपुण्यकर्मणां
न जातु प्रसरति । भवद्वाणी खलु तादृशगुणशालिनीति सर्वत्र
विजयते । केचन सन्ति केवलवाग्जालव्याख्यानपराः, केचन
तादृशा अपि वचनरचनासु रजोगतभावसन्निवेशनपटवः, कति
च निगूढार्थमपि प्रकाशसादधानाः ; ते च सर्वे यथोत्तरं प्रक-
थन्ते सन्ध्ये सन्धानिताश्च ; त्वयि तु सकलमविकलं विराजते,
इत्यहो ! वचित्रं किरातस्य । केषाञ्चिदिह परिहृतानाम्
अर्थगौरवशालिनी वाणी किल हृदयङ्गादिनी, केचन सत्कटा
शब्दाङ्गुलीप्रियाः वर्तन्ते । एवं च रूचो भिन्नायां सकल-
जनलोभनीया भवदुक्तसदृशी भृशमसुलभैव वाणी । त्वया तु इत्यं
विरचिताशेषगुणभूषितवाक्यतया वनेचरेणाऽपि वाग्मिजनाये-
सरेण मूयते । अहो ! नु वचनरचमभङ्गिः भवतः,—यदिह
सान्त्वनाप्रदर्शनपुरःसरं प्रलीभनमुत्कीर्तितं ; बाणार्थिना च
तथाऽभियुक्तं यथा अन्याय्यमपि न्याय्यमिव प्रतिभाति । उच्यते

खलु,—यदासौ फलविधातकम् अस्मदास्कन्दनरूपम् अन्याय्यकार्यं
सच्चिकीर्षुस्ते भूपतिः, तदा न कथं प्रतिषिद्धः ? समान-
सुखदुःखभागिना खलु भृत्येन सर्वत्रैव हिते नियोज्यते स्वामी ।
भवद्वाणस्तु कुत्रचित् अदृष्टोभूतः तदर्थं शैलानुसन्धानमेव
साम्भतम् । अत्र सञ्जनातिक्रमः कथमपि न युज्यते, खाण्डववनं
बुभुक्षुणा च भगवता क्लृप्तानुना विहिताशेषशरकलापस्य सुर-
मायकेष्वपि विष्टतावन्नस्य मे कथमिह साम्भतं शैलजनबाण-
जिष्टता बलवती वर्तते ? यदि सदाचारः प्रमीयते, ततो
निरागसि कृततिरस्कारस्य कोऽयं सद्भावप्रकाशः ? दोषमासज्य
गुणापङ्गवेन सुजनस्यापि स्कन्धोपरि भृशं दत्तहस्तस्य सततं
संवृतभावस्यापि दुर्जनस्य वाक्यमेव सकलरहस्योद्भेदकं परि-
लक्ष्यते ।

यदुक्तं भवता—“मुनिचापन्थमैव मृगव्यापादने प्रतिभाति”,
तत्रेदमुच्यते,—मृगा अत्र वने निवसन्ति, ते च कस्य परिग्रहाः ?
अपि तु तान् यः प्रसह्य निहन्ति, तस्यैव ते परिग्राह्या भवितुं
युक्ताः ; विनाशितश्च मयैव वराहः । अत्र भवत्स्वामिनः ममेत्य-
भिमानः नितरां हेयः, अन्यथा श्रेयः न भविष्यति । भगवता
व्यासेन कस्मैचिदमार्गप्रदानपूर्वकमेव व्रतम् उपदिष्टम्, अतः
जिघांसुरयं व्यापादितः । आत्मत्राणार्थम् अस्य बधः न निस्कारणः
भवितुमर्हति । स्वभावश्चायं किरातानां यदिह स्वार्थसम्पा-
दनार्थं तैर्मृगो व्यापाद्यते, अस्यापि तथा कुर्वतः कथं तापसे
मयि दयाप्रदर्शनम् ? यदि क्लृपैवात्र भवति, तदा किं
शुष्ककालहेन ? पिष्टपेषणं भवता कृतमिति यदुक्तं तत्रेदं
पृच्छामि,—मृगः खलु युगपदेव विद्धः तत्रावयोः पौर्वापर्यं
किं प्रमाणम् ? अपि च निरायुधे सस्त्रजिघांसिते तापसे एव

महताम् अकृत्रिमा कृपा परिलक्ष्यते । धृतसज्यशरारुने च
भयि सा कुतः सम्भाव्यते ?

अथ चेत् मम त्रीणार्थम् इह तस्य शरविचैपः, तस्य तु
शत्रुनाशः एव कलं, तत्र च फलैः सम्पूर्णं मया स्वीकृते भवद्भूपतेः
अतीव साफल्यम् उपजातम् । स्वायुधस्य परत्रोणशत्रुबधपात्र-
प्रतिपादनानाम् एकहेलयैव सिद्धेः । तथापि अयं शरलोभः
इति अहो ! कृपालतायाः मूलान्यपि निकृन्तति । “भवता म
याच्यताम्” इति यदास्य, तदपि मनस्विनां नैव युज्यते । ये च
प्रसभं स्ववीर्यबलात् सर्व्वम् आजिहीषवः, न जातु तेभ्यः रोचन्ते
परावनतिमलदूषिताः सम्पदः । भवत्स्वामी सम्प्रति कृत-
मिथ्याऽभियोगः दुर्लभं किमपि विपरीतं लब्धमिच्छति । नैतत्
चित्तं तस्मिन्,—“विनाशकालौ विपरीतबुद्धिः” इति सार्व्वजनीन-
प्रवादात् । अयं आयुधेन तस्य नितरां प्रयोजनं वर्त्तते, तदनन
किम् ? मम सकाशे अन्यदपि शरासिवर्धकाभ्युक्तादिकं विलसति,
न कुतः प्रार्थ्यताम् ? शक्तिरस्ति, किमिदं याञ्चादेत्येन ? शक्तिमतां
हि स्वयंग्रहः भूषणमैव । निरागासि तापसे असूयापरायणोऽसौ
सखापि मे युक्तः कथं भवितुं पार्थ्यते ? परन्तु परञ्चीकातराः
दुर्जनाः स्वभावशत्रवः साधूनाम् । अपि च वयं वर्णाश्रमधर्मप्रति-
पालनपटवः, विशुद्धहृत्तयः, क्षत्रियाः ; स खलु जातिहीनः
हिंसाजीवी किरातः, इत्यादयोः सङ्गतामिह गजगोभायुसङ्गतामिदं
सर्व्वथा असम्भाव्यमेव । मोहान्धस्य भवमानना शृगालस्येव
सिंहानां न धैर्यविधातिका समुद्रतानां ; समानवीर्यान्वयपौरुषस्य
तु सा सुतरामेव सिंहस्येव सिंहानां । अपरञ्च विविचकः नोच-
जनेन सह वैरसख्ये गुणयशोमालिन्याधायकत्वात् नियतमेव
उपेक्षते । मया तत एव तव किरातभूपतेः अतिपरुषमपि तिरस्कार-

वचनं सर्वथा सोढं ; यदि पुनरयं शरजिष्टुः अत्रैवागमिष्यति, तदा दृष्टिविधात् विषधरात् शिरोमणिमाजिहीर्षीरिव शोचनीयां गतिं लप्स्यते ।

अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा किरातस्य हरसमीपगमनम् ।—

इति निगदितवन्तं श्वेताश्वम् “अस्मान् जित्वा क्व गमिष्यति” इति स्वप्रतापेन भाषयन् किरातदूतः सेनासङ्गतस्य भगवतः त्र्यम्बकस्य समीपं प्रस्थितः ।

दूतवाक्यमाकर्ण्य समेत्यस्य भगवतः अर्जुनजयाद्यंभागमनम् ।—

अनन्तरञ्च भगवतः किरातवेशधारिणः सेनापतेरादेशेन भृशं शब्दायमाना युगान्तवाताहता जलधिवीचिसन्ततिरिव प्रचलितुमारोमे किल किरातसेना । तदानीञ्च रणाय त्वरयन्निव, सञ्जाततरङ्गं पताकानिचयभाकलयन्, सान्द्रशीकरकरम्बितः प्रससार शनैः सुरभितरः पवनः । सेनाकलकलञ्च जयारवैः, सिंहनादैः, भौर्वी-करतलध्वनिभिश्च नितरां वर्द्धमानः, भूधरगह्वरोदरेषु अवकाशमलभमानः प्रकम्पितधरातलः दिग्दिगन्तरालं समञ्जवानः जातः । सौरकिरणाञ्च चमूनां निशितायुधसंक्रान्ताः विच्छत्वराश्च समुद्भासयन्तो दिगन्तरालं, विद्योतमानाः संवृत्ताः । शिवोऽपि विशालवक्षसा प्रच्छाद्यैकदिग्भागं, विस्फार्य च धनुर्मण्डलं, स्वप्रभावेण कितत्य च पार्श्वद्वयं, मध्यस्थितोऽपि चमूनामुपरीव राजते स्म । सुगमेषु दुर्गमेषु च वनोदरेषु समसञ्चारैः अहमहमिकया थियासुभिः सेनाचरैः निरन्तरनिरुद्धं तदानीं गिरिवनगहनं विगतप्राणमिव सर्वतः सञ्जातम् । कैचनात्र वनभूभागाः किरातसैन्यैः अतितरां प्रतिरुद्धनिर्मुक्ताः यथाक्रमम् अतिरिक्तनिम्नीकृता इव संवृत्ताः । वनेषु महती लतासन्ततिः क्वचित् सेनानां परितः प्रसरन्तीनां

विशालैः ऊरुभिः विक्षिप्ताः । शालचन्दनतरवश्च प्रजविपवनेन
विघूर्णिता जाताः ।

अथ तेषाम् अर्जुनान्तिकप्राप्तिः ।—

अथ तं तपसा कृशाङ्गयष्टिम् अभिमानिनं समग्ररिपुराज-
दहनोद्यतं दहनमिव द्योतमानं, निषङ्गात् बाणमेकं हेलयैव
उद्धृत्य विधृतवन्तं विजिगीषुम् अपूर्णप्रतिकारपेलवे किरातसैन्ये
शनैःशनैः कृतदृष्टिनिक्षेपं, विपत् प्रतिकारसमर्थं च स्थिरे स्वशरा-
सने कृतनिर्भरं, निर्विकारचित्तमपि परैर्दुष्पुर्षम् अदूरवर्तिनः
वराहस्य बधात् सभ्रतान्तकसमानकान्तिं, निसर्गेण धैर्येण च
भूयसा असाधारणगाम्भीर्यशालिनं वृषस्कन्धं स्थलकन्धरं वृहत्-
शिलाफलककूठोरवक्षःस्थलं, धरणीधरणोद्यतं जलधिजलोन्मज्जितं
महावराहमिव, मरकतमणिश्यामलं देहौद्धत्येन च सर्वानिव
प्राणिनः परिभूय प्रकाशमानं धृतमानुषविग्रहं पुरातनं पुरुषं
नरमिहाभ्युपेतं सफलकर्मारम्भं त्रिलोकीपरिभावि तेजः दधानं
धनञ्जयं ग्रीष्मावसाने सभ्रतसलिला घननिचया इव अचलेन्द्रं,
समासेदुः ते प्रमथगणाः ।

अथ तेषाम् अर्जुनेन सह युद्धवर्णनम् ।—

पूर्वं खलु अदृष्ट्वा धनञ्जयम् “अहमेव जेष्यामि” इति प्रक-
टितपराक्रमास्ते सम्प्रति तत्प्रभावेण विहृतप्रभावाः सन्तः अप्रति-
पत्तिमूढाः सञ्जाताः । ततश्च प्रत्येकमपारयन्तः सभूय पुनः
तं प्रमथाः प्रहृतवन्तः । तैश्च प्रक्षिप्ताः प्रजविनः प्रवृत्तपक्षस्वनाः
बाणसमूहाः वनतः समं समुत्थिता विहृगा इव समन्तात् समुत्-
पतिताः । आसीच्च तदानीम् अचलसानुषु प्रवृत्तप्रतिरवसम्भू-
च्छित्तः विदारयन्निव दिगन्तरालं महोयान् धनुर्निनादः ।
समजनि च वनानि विकम्पयन्ती, उपास्तानन्तदिगन्तराणि

मंझाटयन्ती, धनयन्ती च सर्जतः प्रबलवाताभिहतैव वृष्टिः
गणबाणसन्ततिः । अर्जुनस्य तु षष्मासान् अनिलाशिनोऽपि
मम्यति धृतरणोक्ताहस्य शिथिलमपि वर्षे मर्मैश्चमिव सुदृढं
मञ्जातं ; स च दृष्ट्वाऽतिमात्रशरसम्पातं विक्रष्टशरासनः प्रलय
घोरदर्शनः अर्जुनः, स्वगुरैः सङ्कोचयन्निव ककुभं, विक्षिपन्निव
मौरकिरणं, घूर्णयन्निव समीरणं, चलयन्निव सशैलं महीतलं,
तानन् प्रस्थातुमारिभे; प्रस्थाय च अन्तरेव तेषां किरातानाम् आयुत्र
जालं स्वगरसम्पातैः ध्यर्थमकरोत् । तैश्च दूरप्रसृतैः शरसमूहैः
मुनिः सुतरां प्रवृद्धो बभूव । तैश्च किरातैः खलु अर्जुनविक्षिप्ताः
विश्वमन्तर्घायाभिपतिताः बाणाः, अन्तरीक्षात्, क्षितितलात्,
दिङ्मण्डलात् उत सौरबिम्बात्, अथवा सङ्घट्टिकात्
मुनिः शरासनात्, तस्य शरीराद्वा इति भृशं सन्दिह्यत
स्म । एतदेव महदाश्चय्यं—यत् अर्जुनविनिर्म्हताः
मायकाः मर्मोद्भेदपटवोऽपि गणाधिपानां मरणमापा-
दयितुमशक्नुवन्तः कृतापराधा इवावाङ्मखाः हिमाचले
वेगेन प्रविष्टाः, ते च नाकार्षुः पिष्टपेषणम् । समकोचयंश्च
हिमांशोरंशव इव पङ्कजावलीं, सर्दनिव प्रमथगणान् । प्रमथाश्च
मर्वात्मना दुःसहान् तान् मुनिविक्षिप्तान् शरनिचयान् न
मोदुमशक्नुवन् । यदाऽसौ बाणकिरणभास्वरवपुषा द्योतमानः
धनञ्जयः प्रवृत्तः योद्धुं तदा सर्वा हरसेनाः प्रत्येकम् अग्रतः
स्फग्न्तमिव तं ददृशुः । तस्य च शरीरेण महोत्तरंहसा
त्रिध्वनिताः सङ्घिनीं भ्रान्तिमीयुः ।

मंशयोऽपि खलु एष समजनि तासाम्,—अहो ! किमर्थं
तपःप्रभावेण भूयसीः अदृश्याः तनूः विधाय अस्मान् प्रहरति ?
उत अस्मदायुधान्तेव सादाविद्वतानि पुनः प्रतीपयान् रंह-

त्तानि ? अथवा देवा एव किल अस्य गुणेन भयेन वा समाकृष्टाः
मंशुतदेहाः प्रहर्तुमुद्यताः ? अन्यथा कथममी सन्ततं जलधेः
तरङ्गा इव अनेके भवन्ति बाणाः ? किमयं समासादित
विजयः विरमेत् ? त्रिभुवनस्य मङ्गलं नु भवेत् ? इति ।

अतः परं च सर्वाण्येव बलानि धनञ्जयबाणविद्वानि, नितरां
प्रयथितानि च न किञ्चित् विविदुः ; सर्वतः चक्राकारमण्डलताञ्च
विदधुः । इत्थं शरजालैः सम्यक् संक्रादिते दिग्दिगन्तराले.
क्रियमाणे च सुतरां स्वकार्मुकविधूननम् अनेन, तदानीं
जयलक्ष्मीः भीतभीता कथंकथमपि हरसेनापक्षपातं परित्यक्त-
वती । एतानि सुष्ठु वर्णितानि ।

पञ्चदशे सर्ग—

शिवाञ्जनयोः युद्धवर्णनम् ।—

अथात्रभवता महाकविना यमकादिशब्दचित्रविचित्ररचना-
प्रपञ्चैः प्रपञ्चितः निजसहजपाण्डित्यप्रकर्षः । तथाहि—अथ तत्र
मकलमेव भूतजातम् अर्जुनबाणभीतं संवृत्तम् । सेना च महे-
श्वरस्य सन्त्यज्य स्वायुधानि भृशं पलायिता । तदानीं पुरो-
वर्त्तिनमपि त्र्यम्बकं न दृष्टवती । धनञ्जयोऽपि तदीयदुर्दृशां
दृष्ट्वा कृपाविष्टो बभूव । महतां खलु महिमाऽयं विलसति, यत्
नीचेऽपि वैरिषु सकृणोज्ज्वलावृत्तिः । स चार्जुनः सशर-
गरामनं खड्गञ्च बिभ्राणः सुवर्णगजादिलाभार्थी आकलित-
शुभदैवः रोचमानः स्कन्दमभियियासुः इत्यास्या नितरां

शुशुभे । भयविह्वलञ्च तत् सैन्यजातं पलायमानं सोऽपि
मन्दमन्वियाय ।

अञ्जनशराघातकातरां सेनां प्रति स्कन्दवाक्यवर्णनम् ।—

अथ सैन्यभङ्गदर्शनात् किञ्चित् स्मयमानः ईषदुव्याकुलितः
चित्तः तत् प्रतिषेधुं तिर्यगवस्थाय रणलब्धवर्णः स्कन्दः इदमुक्त्वा-
वान्,—“अहो ! क्रीडासमरयोस्तुल्यवृत्तयः ! चमूपतयः ! न त्यजत
यूयं संग्रामम् । पुरा असुरानपि विजित्य लब्धं सुयशः, सम्प्रति
अप्रमथैरिव कथं विलुप्यते ? दृश्यतां खलु सूर्यकिरणसम्प-
र्केण द्विगुणतरोज्ज्वला वृथोद्यता अमी खड्गा अपि वः कृतपो-
हासा इव वर्तन्ते । रक्षकेऽस्मिन् वने मृगवत् पलायमानानां
भवतां बाणपातजनितदुःखप्रशमनोपायम् अहमेव चिन्तयामि ।
उन्नतानामपि औन्नत्यं विखण्डयद्भिः प्रभूतकीर्त्तिभिः सम्प्रति
कस्याः विपदः प्रतिचिकीर्षया युद्धनिवृत्तिरूपम् अतीव साहसम्
अनुष्ठितम् ? नायं असुरपद्मगराक्षसानामन्यतमः ; परन्तु
धृतीत्साहः रजोगुणसम्पन्नः धरणीतलगतः सुखसाध्यः कोऽपि
मानवः । अहो ! तापसोऽसौ कृपालुः सन् शनैः निक्षिप्तबाणः
हेल्यैव वः पशुमारममारयत् । हे विविधास्याः ! प्रमथगणाः !
ये खलु नीचजनेन ताड्यन्ते यः तैरपि, ते नैव पुरुषपदवाच्याः ।
यश्च स्वप्रभुम् अक्षतशरीरं कर्त्तुमर्हति, स ताडितोऽपि
सम्मानितः । पिष्टपिषकोऽपि कृतापराधः भवति । अष्टमणेः मणि-
हीन इव, अष्टगुणात् निर्गुणोऽपि अष्टौ मन्यते पुरुषः ।
ततो भवतां न किमपि भयकारणम् अवैमि ; यतोऽस्य न सन्ति
प्रज्वना रथाः, क्षिप्रगामिनः तुरगाः, मदमत्ता वा गजाः,
उत पदातयोऽपि प्रबलाः । शत्रुनिर्जितानाञ्च साम्प्रतं वः यशोऽपि
मास्तिन्यमुपगतम् । स्वर्गेऽपि असुरविजयिनां युष्माकं बहुपादप-

युतेऽस्मिन् नगे क्षुद्रशत्रौ पलायनं नैव युज्यते । न खलु यूय
मनाथाः भवताम् अधिपतिः भगवान् त्र्यम्बकः सर्वात्मना
गोपायिता भविष्यति । यूयं सर्वत्र शक्तिमन्तः, घोररूपाः,
स्वामिभक्ताः, रक्षकाः, विशुद्धस्वभावाः, भीमाः, अभवदाश्च
सर्वेषां ; कथमिदानीमेवं क्रियते ?

ये च न जातु देवान् मानुषानपि गणयन्ति, यैः सदृश-
गुणाश्च भुवि अन्ये नावलोक्यन्ते, ते तेजस्विनः कथमधुना
मानितां परित्यक्तं यतन्ते ? दृश्यतामिह भवतां शत्रुरपि खड्ग-
पाणिः स्वप्रभावेण द्योतमानः रणसङ्घिष्णुः सन् निर्भीक इव
अप्रकम्प्यः वर्तते, तद् भवद्भिरपि स्थातव्यमेव । चित्रश्चैतत्,—
पुरा लोकभयङ्करे हताश्वगजपदाती बधिराम्बुनदाकुले ताण्ड
वितमहाकबन्धे सञ्जातवीरमहाकोलाहले असुरसङ्ग्रामे प्रवृद्धं
वः पौरुषम् अधुना विलप्यते खलु” । इति ।

सेनां प्रति शिवस्याशासनम् ।—

अथ तान् पलायमानान् प्रतिषिध्य शासति तत्र स्कन्दे, भग-
वान् हरः सस्मितः प्रतिषेधवाक्येन आप्याययामास । तेऽपि
शरताडिताः भयमौनाः प्रमथगणाः अभयवाक्येन तेनाश्वस्ताः
शिवं जलधौ पारमिव प्राप्य अभिननन्दुः ।

अथ तयोः तुमुलसंग्रामवर्णनम् ।—

सोऽपि छायां तरुरिव आत्मैकशरणां तां चमूं न मुमोच ।
अपि तु पिनाकनिस्त्रिनेन आपूरयन् दश दिशः प्रत्यर्जुनं बाणान्
चित्रेण ; प्रमथाश्च चित्रार्पिता इव अवलोकितभीमविग्रहाः
विस्मिता आसन् । अभ्यासपाटवेन भगवान् धनञ्जयप्रयुक्तान्
मर्द्धानिव बाणान् चिच्छेद । अर्जुनोऽपि सुशिखावशेन तस्य
तानाक्षिप्य समरेऽत्र चारु चचार । प्रकम्पयंश्च सज्यं

गाण्डीवं भानुमानिवाबभौ । तत्प्रयुक्ताश्च बाणनिचया नीरन्ध्र-
सुरशरमंशादकाः संवृत्ताः ।

अथ महेश्वरः सव्यसाचिप्रयुक्तां महतीं शरवृष्टिं विधूय
मौरपथमपि भृशमवरुोध ; किन्तु मुमोच खलु कृपालुतया
नारुन्तुदान् बाणान् । तदानीञ्च सर्वतः प्रसारिणी हिरण्मयी
बाणावली नितरां निर्झादवती विद्युदावलीव शोभमाना
संवृत्ता । अर्जुनश्च विद्वोऽपि हरशरणे न प्राकम्पत, परन्तु
नागराज इव विराजते स्म नितरां धैर्यसम्पन्नः । अथ हर-
निवारितबाणपङ्क्तिः व्यर्थप्रयत्नः अरौ, नितराम् अभिवृद्धः
विकिरन् तेजोनिचयम्, ओषधिप्रदीप्तः हिमाचल इव दृष्टेः ।
महेश्वरोऽपि प्रदर्शिताप्रतिहतवीरभावः तस्मै किल जर्जस्वल-
मपि अघातुकं बाणमेकं प्रयुक्तवान् । प्रतिचिकीषश्च तं हर-
गरं श्वेताश्वोऽपि शरजालच्छायावृतां धरणीमकरोत् । तथापि
हरमायकः घनमपि निरस्य बाणजालं सहसा प्रसमार । महर्षि-
भिरपि तत्रासन्नैः प्रदर्शितविविधगतिलाघवः स धनञ्जयः बुबुधे
खलु एकोऽप्यनेकः ।

अथ पाण्डवशरजाले नितरां रोचस्पानि, सभङ्गे च हरमायके
मानवस्य युद्धनैपुण्यम् अवलोकयन्तः विस्मिताः सर्वे प्रमथाः ।
रणमोक्षितुम् आगताश्च देवमहर्षिप्रभृतयः अन्तरीक्षगाः
संवृत्ताः ; ईदृश एव लोमहर्षणसंग्रामः सञ्जातः यत्र तत्त्व-
विटामपि मुनीनां तद्दर्शनविस्मितानां गात्राणि पुलकितानि
संवृत्तानि ।

षोडशे सर्गे —

लीलाकिरातस्य भगवतः सतरसन्दर्शनेन अर्जुनस्य वितर्कवचनम् ।—

अथ तत्रभवान् अर्जुनः समुत्प्रेक्षितकिरातपतिसमर-
व्यापारः भृशमुद्दीप्तमन्युः कारणकलापमनुसन्दधानः इत्थं
वितर्कितवान्,—“अहो ! संग्रामिर्ऽरुन् मदस्त्राविणः वीरपुरुषा-
धुषिताः गिरिकूटसन्निकाशाः न सन्ति वारणाः ? न वा मणि-
खचितपताकासमलङ्कृतैः पयोदमन्द्रनिर्वोषैः आहतता धरणी
महास्यन्दनैः ? न वा श्वेतचामरसंशोभिता विलसत्प्रासरम-
णीया वाजिसन्ततिः प्रतिदिशं समश्रुवाना वर्तते ? अस्त्राणि
वा अभ्यमित्त्रं योधप्रयुक्तानि सौरकिरणसम्पृक्तानि गगन-
मध्यमध्यागेपितानि ? न वा सकललोकग्रसनोद्यतस्येव महा-
कालस्य सन्ततधूमधूम्नं प्रभामण्डलमिव अश्वरथचक्रस्कृत्यं
धूलिपटलं विक्षिपन्तः न प्रवान्ति वाताः ? न वा वीरवरणार्थ-
मागतानां सुरसुन्दरीणां भूरिणुसमाच्छादिते लोचनपथे दिव-
सेषु प्रदोषभ्रान्तिः ? न वा दुन्दुभिनादसंवादिनः रथाङ्ग-
वाजिवारणध्वजयः उज्जृम्भन्ते ? न वा यशःपौरुषलोलुपानाम्
अरातिभिरतिमात्रं विद्वानां मूर्च्छाऽपन्नोदनपटवः द्वासार-
शीतला वारिशीवराः ? न वा रुधिररुद्यः रक्तमुदचीयन्मागः
प्रवहन्ति ? न वा सुरनिर्भृक्ता मन्दारमाला मजाभियाद्यिनां
वीराणां गजदशनविक्षतदन्तःस्थलानां नैव मूर्च्छाऽपहारिकावर्तते ?
न वा करिमदश्रीकरधारासु संप्रवृत्तासु, विलक्षितेषु च निषादि-
कवचमणिकिरणजाशेषु, सौरकरसम्पादितं नोदेति वासवशरा-
सनम् । न वा वैरिवारणनिर्भिन्ना वाहिनी चात्र परिभ्रूयन्ती

निर्जादवती वर्त्तते ? न वा परगजाभिमुखमभिधावतां महारथानां गमनमार्गः छिन्नकरिकरपरिहृतः सञ्जातः ? न वा निषादिनः कोऽपि तोमराभिहताः चात्र दृश्यन्ते ? न वा ब्रह्मवशात् वीराः शस्त्रघातयातजीवा वर्त्तन्ते ? इदमतीव विस्मयकरं,—यत् इह मे सकलवीरप्रमाथिनी शक्तिः सम्प्रति किरातयुद्धे नितरामवसादमुपागता । तत् किमियं माया ? मतिभ्रमो वा ? उत मे विक्रमः प्राप्तशैशिष्यः ? अथवा नाहं स अर्जुनः अपरः कोऽपि संवृत्तः ? यत् इमे सायकाः गाण्डीवनिर्भुक्ताः यथापूर्वं किरातेषु न प्रकटितनिजविक्रमाः वर्त्तन्ते । नायं किरातः इति सम्भाव्यते, यतोऽसौ स्वधनुषा गगनमण्डलं विदारयन्निव वर्त्तते, तथा शरासनाकर्षणमौर्वीविधूनन-बाणसन्धानमोक्षणादिषु विचित्रम् अस्य हस्तलाघवं प्रतिभाति । शरीरमपि वीरोचितसंस्थानपरिशोभितम् आलीढादिस्थानकेषु सततं स्थैर्यसम्पन्नं विलसति । शरसम्पातोऽपि अतीव सौष्ठवसम्पन्नः चलाचलेषु सर्वत्राविसंवादी परिलक्ष्यते । किं बहुना ;—यथाऽस्य पररन्ध्रान्वेषित्वपाटवम्, आत्मविवरसंरक्षणकौशलञ्च संदृश्यते, तथा वीरधुरन्धरे भीष्मे द्रोणे वा न कदाचित् सम्भाव्यते । अत एव साम्प्रतम् अप्राकृतस्यापि रणदुर्भेदस्य खलु वीर्यं, दिव्यास्त्रप्रभावेण मया अवश्यं निवार्यते, अन्यथा महाऽनिष्टपातः” इति ।

धनञ्जयस्य दिव्यास्त्रयुद्धवर्णनम् ।—

अथ इत्थम् अवधारितनिजकर्त्तव्यः तच्चभवानर्जुनः स्वधनुषि प्रस्त्रापनं नाम महास्त्रं सन्निवेशितवान् । तत्प्रभावेण च सर्व्वा एव सेना भीमान्वतमसावृताः संवृत्ताः । भ्रटिति प्रादुर्भूतां काचिन्निद्रा च तासां चेतनाहारिणी समञ्जनि । तत्र ;

च केचन शरासनानि समाश्रित्य तस्थुः । केषाञ्चित् इत्यभूत् काले स्वायुधानि च करतलभ्रष्टानि जातानि । केचन तदानीमपि अक्षतधैर्याः स्वांशभागसन्नद्धतरुणां स्कन्धेषु स्तस्तहस्ताः निषेदुः । तदानीं किरातवेशप्रच्छन्नशशिशेखरस्यापि शशिशेखरस्य भालदेशात् सहसा पिशङ्गी ज्योतिःसन्ततिः प्रादुर्बभूव । तथा च निर्धूतभीमतमोनिद्रया हरभालसमुत्थया गणेभ्यः विहितवस्तुप्रकाशया नितरां दिदीपे । ते च प्रमथगणाः सहसा वीतनिद्राः सन्तः भूयः प्रात्तायुधाः संवृत्ताः । अन्तरीक्षं समुन्नततरमिव जातं, दिशः प्रसेदुः, सौरकराश्च यथापूर्वं विकाशमीयुः । अर्जुमश्च प्रस्वापनास्त्रं विफलं मत्वा पुनः भुजङ्गपाशान् योजितवान् । विलसत्सविपरसमशतभीषणानाञ्च तेषां नागपाशानां प्रभाविण नभश्चरा इतस्ततः अपसस्रुः । आकाशमार्गोऽपि सार्गलः संवृत्तः । तेषां मणिमण्डितभोगशतैश्च नभो व्याकीर्णम् । भगवान् भानुरपि तन्निश्वासधूमस्थगितकरजालः अस्तोन्मुख इव सुखदृश्यः सञ्जातः । दिङ्मण्डलं पिशङ्गमुपजातं : तदानीं नासीत् विहायसि विह्वगसम्पातः, न वा स्वाभाविकी कान्तिः ; परन्तु सधूममिव सर्व्वं समजनि ।

भगवतो दिव्यास्त्रयुद्धवर्णनं, परस्परं दिव्यास्त्रपातवर्णनञ्च ।—

अथ भगवान् पशुपतिः गारुडास्त्रेण तान् नागपाशान् विनिवारयितुं वियदखिलं गरुडमयमिव विहितवान् । सुपर्णपक्षसम्पातजम्भा च प्रबलः पवनः उत्पाद्य तरुगहनानि, भ्रमयन् आकाशम् आनिनाय । तदङ्गप्रभापिञ्जरितं तद्दिशालवक्षसा विनोद्यमानञ्च नभोमण्डलं तमनुसरदिव रराज सुपर्णसङ्घः । हिमाचलोऽपि तत्पक्षप्रभवपवनप्रकम्पितसानुः सहसा क्षीव इव चकम्पे । तेषाञ्च सर्व्वतः प्रसृतया पिङ्गलभासा क्षापि अन्त-

हिंता वनच्छाया । सर्पनिचयोऽपि सहसा समगात् प्रशान्त-
भावम् ।

अथाऽसौ श्वैताश्वः स्वमार्युधं वैरिप्रभावेण विफलमवलोक्य
मितरां क्रुद्धः सन् पुनरपि दृहनास्त्रं स्वधनुषि समयोजयत् ।
तत्प्रभवश्च भीषणः हुताशनः समन्तात् प्रखलज्ज्वालाऽटः
यसमान इव सर्वान्, ऊर्ध्वमुत्पपात । विभिन्नमौरिकरणः विश्वतः
विचित्रस्फुलिङ्गः विहितमहानिनादश्च सप्रबलवात्यानोदितः सन्
क्वचित् हिरण्यप्राकारे इव, क्वचित् तुङ्गशृङ्गः मौवर्णाचल इव,
क्वचित् काञ्चनभासुरं नगरमिव, क्वचिच्च कुसुमभक्तिशुकानां
संज्ञावनमिव दृश्ये ।

इत्थं सर्वलोकां असितुमुद्यते क्षयकालदारुणे चलज्ज्वाले
भंगयति ज्वलने, भगवान् महेश्वरः वारुणास्त्रं प्रयोजितवान् ।
ततः संहसा अचलेन्द्रसमाकाराः चपलाकुलकलितनीलमृत्तयः
आविभूताः जलदाः ; तेभ्यः पपात च नीरन्वृत्तलधाराः ।
निपत्य च तत्र दहनदेहे ज्वालाकुलकराले भृशं शब्दायमाना
जनितफेनज्वाला संकलमैव गगनं सधूमं विततान् । तदा
नीचं गवलितधूमसङ्घता ज्वालाऽपि ज्वलनस्य, चित्रचीनांशुक-
चारुतामकलयत् । अनन्तरं किञ्चित् प्रवृद्धः धृमायमानः
पावकोऽसौ भटिति निर्वधो । आकाशोऽपि प्रशमितदहनैः मित्र-
जालैः विनिर्भक्तः धूतसहजश्यामलिमा संवृत्तः ।

इत्थञ्च यदेवास्त्रं धनञ्जयेन वैरिवधार्थं धर्मुषि संयोजितं
तदखिलमेव हरः व्यर्थताम् आनिनाय । ततोऽसौ धनञ्जयः शिव-
संज्ञतसकलायुधजालः भूयोऽपि तं भुजबलेन जेतुमिच्छेत् ।

सप्तदशे सर्गे—

—)०(—

अथ अर्जुनस्य हरसीनाभिः सह पुनः युद्धवर्णनम् ।—

अथ धनञ्जयः निरस्तसकलदिव्यास्त्रः महानुभवेन सह विग्रहवशात् भीतोऽपि तदीयविजयलक्ष्म्या ईषन्मलिनच्छायः भूयो धैर्यम् अवलम्ब्य समाश्रितनिजनिर्गवीर्यसम्पद् प्राणैभ्योऽपि समधिकप्रेमास्यदीभूतां कीर्त्तिमासादयितुं कृताभिलाषः, समुन्मूलयितुम् अभिलषंश्च तरसा गिरिशुरुकमपि विपक्षवर्यं, स्वशरेषु पुनः विजयम् आशशंसे । तदनन्तरञ्च “अपूर्वमेतत् युद्धं शक्तिसादकरम्” इति नितरां प्रव्यथितः सन् कीपाति गयेन विमुक्ताश्रुविन्दुः, भूयोऽपि विग्रहीतुं मनो निवेशितवान् । तदानीञ्च क्रोधवशात् तस्य नयने लोहितं, मुखे च खेदलवाः, तिस्रश्च भ्रूभङ्गरेखाः सञ्जाताः । स च ध्वनयित्वा शरासनं शरजालैरभि ताप्य च शम्भोर्बलानि नितरां जज्वाल । किन्तु शितिकण्ठकादे च सर्व्वा शरशक्तिः सस्यग् विकुण्ठिता समवर्त्तत । सायकाश्च ते हेमन्तोदितसौरपादा इव अचलेन्द्रसानुं नालं तं व्यथयितुमपि । शम्भुना च प्रीतेनैव तस्य तीव्रमपि पराक्रमम् अनुभूय विपिहे ।

अर्जुनस्य पराक्रमं विलोकयतः हरस्य वितर्कवर्णनम् ।—

अचिन्तयञ्च सः—“अहो ! परेण सम्भ्रम् निगृहीतोऽपि सोत्-
माहः पुनर्ज्यायसि कृतविक्रमप्रकाशः लोकेऽस्मिन् वीर्योज्ज्वलानि
यशांसि अर्ज्जयितुं शक्नोति । कृतविक्रमप्रकाशाच्च जनात् विभेति
वैरी, भीताश्च विलुप्यते तेजः, निस्तेजाश्च अभिमानात् चवते,
त्यक्ताभिमानश्च तादृशः विजिगीशुणा सुतरां सुजयः”, इति ।

इत्थं बहु वितर्कयन् विधास्यंश्च तस्य सर्व्वत्रभीलीन्दुलेखाविशदां
कीर्त्तिं भूयोऽपि योद्धुमियेष ।

पुनर्भियस्तुमुलयुद्धवर्णनम् ।—

अथ अर्जुनगरावविद्वानि च शम्भोर्वलानि भीतानि,
मस्ततवेपथूनि गोकुलानि इव वृष्टिजलपराहतानि, केवलं शर
वर्षणरवं शुश्रुवुः । तदानीं कृतशरवर्षश्च स श्लेताश्वः भयविप्लुतैः
प्रमथगणैः एकोऽपि अनेक इव ददृशे । त्रस्र्बकोऽपि दृष्टस्वर्गण-
संक्षोभः विह्वलिमापन्नः । किन्तु नास्य कोप उदियाय,
केवलमाकृतिवैषम्यं किञ्चित् संलक्ष्यते स्म ।

अथामौ भूतपतिः सख्यं शरामनं विस्फारयन् साक्षादन्तक इव
लोकलोचन भीषणः समजनि । सव्यदक्षिणभुजाभ्यां ध्वनयन्तं
शरामनञ्च तं पर्यायसम्यादितकर्णतालं द्विरदमिव दुष्टं ददर्श
धनञ्जयः । यावन्तो वाणाः अर्जुनविनिक्षिप्ताः तदासन्, तेषु केचन
हरसायकैः विश्लेषिताः, केऽपि मार्गं एव प्रतिरुद्धाः, केचिच्च सम्यग्
विध्वस्ताः संवृत्ताः । तदानीञ्च तादृशं शरभङ्गम् अवलोक्य
धनञ्जयोऽपि किञ्चिद्विलुप्तमधैर्यः सञ्जातः । ततः स पुनः हस्त-
नाश्रवं प्रदर्शयन् हरसैनिकानामुपरि भूयः चकार बाणपातं : हरो
ऽपि स्वसायकपातमहिम्ना तं सर्व्वथा निराचकार । चित्रं चैत-
दामीत्,—यदिह हरविनिर्मृताः सर्व्व एव वाणाः सुहृत्प्रयुक्ता
नर्शवादा इव तस्य प्रीतिकरा बभूवुः । इत्थं क्वचित् समानां
क्वचिदतिरिक्ताञ्च सुनिर्वाणशक्तिमवलोक्य सेनाचयोऽपि विषम्-
प्रायः ।

अथ भगवान् प्रकटीकृतस्वप्रभावः अर्जुनस्य कृतस्त्रमेव
सहेषु युगपत् संजहार । धनञ्जयः च बाणशून्ये तूणीरि कृत-
करार्पणः अनवाप्य च बाणमेकं, संघट्ट्य च बहुशः, पश्चात्-

तापमुपागतः, आह च—“अहो ! किं मे वृत्तम् ? नास्ति मे कश्चिदपि बाणः” इति । ततः तूणीरात् हस्तमानीयः विषस्यः क्षणं तस्थौ । अत्रान्तरे शम्भुरपि भगवान् मर्म्भीपघातिभिः बाणैः नितरां तुतोद । तदा स भगवन्मायया मुक्तकञ्चुकः सन् मुनिः, मेघनिर्मुक्तः सूर्य इव, कोषनिःसृतः खड्ग इव, मुक्तकञ्चुकः सर्प इव, निरस्तमुखावरणः गज इव, गिरिगुहावह्निर्गतः सिंह इव, निरस्तधूमः रात्रिवह्निः रिव भृशं दिदीपे । व्यगलञ्च शरीरात् सहसा तस्य तूणीरद्वयम् । तदा रोषवशात् न किञ्चित् दारुणमपि प्रहारदुःखमज्ञासीत् । परन्तु महाबाहुरर्जुनः लोहितदिग्धदेहः प्रविमुक्तसिंहनादः पादाघातेन विकम्पितभूमिभागः कुलिशकठोरैण चन्द्रलेखाकृतिपाण्डुरेण स्वधनुषा भूयः शम्भुं निपीडितवान् । ततः स हरेण अन्तर्निर्लायितकार्मुकः अतितराञ्च विध्यमानः शरजालैः, भृशं सन्तप्तः बभूव । अनन्तरं संगृह्य महाखड्गं वनेषु चित्रं विचरन् प्राणभृतां भयङ्करः सहस्ररश्मिरिव नभसि जले च प्रतिविम्बितविविधमूर्त्तिः सर्वैः भूतगणैः ददृशे । अथ हरेण पुनः छिन्नखड्गः आक्षिप्तचापावरणेषुजालश्च स विरहितोद्यानः भूमिभाग इव रिक्तः प्रकाशश्च बभूव ।

स च इत्थं पराभूतः तदानीं निरस्त्रोऽपि भूयः विजेतुमिच्छन् भृशं शिलावृष्टिमकरोत् ; तस्यामपि भगवता विफलीकृतायां संछादितदिगन्तरालं चिक्षेप पादपजालम् । किन्त्वहो ! देवदुर्विलसितं ! तदपि हरेण खण्डशः कल्पितमासीत् । तदा अनन्योपायः धनञ्जयः भुजाभ्यामिव तं पिहितवान् । महेश्वरोऽपि तं वैरिविजयमभिलषन्तं समागतञ्च चरणान्तिकं समुत्प्रेक्ष्य, जन हः शैशवे स्वतनयस्येव तस्य सुतरामविनयमपि विषेहे ।

अष्टादशे सर्गे —

—)०(—

अथ हरपार्ययैः काङ्क्षयुद्धवर्णनम् ।—

अथ तत्रभवता महाकविना भगवदङ्गुनयोः बाहुयुद्धमुप-
वर्णितं ; दर्शितश्चात्र महान् पाण्डित्यप्रकाशः । तथाहि,—भुज-
प्रहरणे तत्रभवति अङ्गुने रणमुपेक्षुसि भगवान् भूतभावनः
परित्यक्तशरासनः समुद्यम्य च मुष्टिं तम् अभिहतवान् । तदानीं
तयोः युध्यमानयोः महानिव पाणिपीडनध्वनिः प्रतिध्वनयन्
समग्रं भूधरकन्दरं सहसा उदचरत् ; उभावपि शिवपार्थीं क्षत-
जोक्षितदेहयष्टी संवृत्तौ । न तयोः क्रियानपि विशेषः परि-
लक्ष्यते स्म । कदाचित् भगवदुरसि पार्यदत्तमुष्टिपाताः सञ्चा-
चलसानुषु सिन्धुमहोष्मिघातप्रायाः संवृत्ताः, कदाचिच्च धन-
ञ्जयः ग्रीवायां हरेण मुष्टिभिरभिहतः घूर्णितलोचनः त्रिचतुर-
पदानि खलितगतिः बभूव । ततश्च परिभवेण भृशं कोपितः
स तरसा तमभिसरन् स्वभुजद्वयेन हरस्य पाण्ड्युग्मं वियुज्य
विधृतवान् । एषं संप्रवृत्ते हृन्वसम्प्रहारे तिष्ठदवस्थायां पुमानयं
भगवान्, उत पाण्डवः ? पतनावस्थायां च मुनिरयम् अधःस्थितः
महेश्वरो वा ? अथवा अन्यथा वर्तते ? इति वेगवशात् नितरां
बभ्रमुः खलु प्रमथगणाः । किं बहुना,—हिमाचलोऽपि तयोः
भारं वोढुम् असमर्थः सन् प्रचलिते चलितः, उन्नते समुन्नतः,
अवनते अवनतः, स्थिते स्थितश्च संवृत्तः । गिरिसरितश्च तत्र
कुलपातक्षोभात् उद्देलसलिलाः सर्व्वतः स्थलानि प्रामञ्जयन् ।
कदाचित् कपिध्वजः वियति समुत्पतितस्य च भगवतः चरणौ
स्वकराभ्यां परिजग्राह । इत्थं चरणधारणरूपदुष्करकार्यानुष्ठानेन

जातविस्मयः महेश्वरः परिरभ्य च तं गाढं यथा मुदमाप न
तथा दुष्करेण तपसापि ।

अञ्जनस्य वीर्यातिशयमवलोक्य भगवतः प्रसेदुषः स्वमूर्त्तिप्रकटनम् ।—

अथ भगवान् विहाय किरातरूपं हिमशुभ्रभस्मशोभितां
शशिकलाविराजितभालदेशां परिजग्राह स्वीयमूर्त्तिं ; पाण्डवो-
ऽपि तमीदृशम् अवलोक्य प्रणतवान् । उत्थाय च स्वशरीरमपि
यथापूर्वं बाणबाणधिबाणासनचर्मवर्मखड्गपरिशोभितं पश्यन्
परं विस्मयमुपागतः ।

तदानीञ्च नेदुः दुन्दुभयो दिव्याः । भूतले विचित्रसुरकुसुम-
पाताः, वारिदाश्च वारिवर्षीन्मुखाः संवृत्ताः ।

तत्र च वासवादिसमागमवर्णनम् ।—

ततश्च वासवप्रमुखाः लोकपालाः समध्युषितविमानाः परितः
समुद्गासयन्तः गगनतलं विरेजुः । विमानवाहैश्च हंसनिचयैः
क्वणत्किङ्किणीकण्ठभुषणैः धावद्भिश्च समन्तात् पक्ष्मायभागै-
रालिङ्गितमिव व्योमतलं समजनि । पवनोऽपि भ्रमद्भ्रमर-
भूषिताम् उपरिवितत्य मन्दारमालां वृषभासनं प्रह्लादयामास ।
प्रमथगणाश्च तदा तं साधु साधु इति प्रशशंसुः ।

धनञ्जयव्रतभगवत्स्तुतिवर्णनम् ।—

अर्जुनोऽपि तपसः साफल्यमुपगम्य संहृष्टः भगवन्तं
स्तोतुम् आरभे,—“हे भव ! परमकारुणिकं भक्तिमात्रसुलभम्
आशुतोषं भवन्तं शरणमुपेयिवांसः जितमृत्यवश्च जगतोऽभयदाः
भवन्ति । हे ईश ! यावत् तव चरणयोरवनतिं न गताः
पुरुषाः, तावदेव ते व्यसनभाजनानि, तावदेव नाभीष्टलाभफल-
भाजः ; नापि वशमायान्ति केचन तेषां भुवि लोकाः । भगवन् !
केचन भवन्तमेवोद्दिश्य दानमाचरन्ति ; केऽपि जन्मदुःखमसह-

मानाः सुमुक्षवः भवन्तमेवोपासते, प्राप्नुवन्ति च यथाऽभिलषितं फलानि । किन्तु चित्रञ्चैतत्,—यत् प्रणतेभ्यः सृष्टारहितः फलं वितरसि, तत् स्वार्थरहितोज्ज्वला करुणा एव भवतः प्रतिभाति । यदिह मानवैर्दूरमगत्वापि सुलभं, यच्च पारलौकिक-फलदायि, भवसागरतारणक्षमं सार्वकामिकञ्च तीर्थं, तदनन्यसाधारणं भवानेव भवे भूतभावनः । स्वकर्मवशेनैव प्राणिनः मुक्तिभाजः निरय-गामिनश्च वर्तन्ते ; नातः तत्रापि ते वैषम्यनैर्घृण्ये । हे भव ! प्रणतकामद ! किं बहुना,—तत्त्वज्ञानं विनापि भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिः मुक्तिनिदानं संसारिणाम् । इह जगति विमृथ्यकारी खलु दृष्टद्रष्टव्यः कृतकृत्यश्च जितमृत्युः वर्तते ; किन्तु यः किल त्वामिव पुरुषोत्तमत्वेन सर्वोत्कृष्टं पश्यति, तेनैव च भावेन त्वाम् उपास्ते च, तस्य दर्शनमपि सम्बद्दर्शनं, कर्त्तव्यमपि साधु कर्त्तव्यं मन्ये । व्यासप्रभृतयः महर्षयः यथाशक्ति विहित-योगानुष्ठानाः योगिनः संवृत्ताः, तथा स्मृतीतिहासपुराण-प्रणयनमपि विधाय कृतोपकाराश्च प्रजानां, तथाऽपि नालं ते त्वामृते शरणागतकर्मवन्धनान्धवदातुम् । हे करुणामय ! मायाऽतीतोऽपि भवान् केवलं त्रिजगतां दुष्खेद्यमतिदारुणं नरकभयम् अपहर्त्तुकामः मायामनुवर्त्तते । न जानीमो वयं भवतः केयमोहा विचित्रा विलसति ; यदिह भवतः राग-रहितेऽपि मनसि, त्रैर्यत्रिकव्यसनितया निरतिशया विला-सिता विराजते वपुषि । अर्द्धांशे च बभूवुः त्रिभुवनललामभूता प्रतिभाति नितरां त्यक्तकामस्य ; विश्वैकवन्द्यस्य च प्रथमे विधातृवन्दनमपि विलक्षणं संलक्ष्यते ।

अपरञ्च तव भूषणमपि विस्मयकरं सर्वेषाम् । तथा हि,—
उत्तरीयं भवतः लोमजालाकुलं कर्कशं करिचर्म मणि-

मण्डितफणिभूषणञ्च कटितटे, कपालमालाकृतमण्डनञ्च गल-
देशे, चन्दनास्पदमुपगतञ्च शवभस्म, भाले च विधुलेखा विशदा,
चित्रमेतत् !—यद्देतानि सप्रमेव रोचमानानि वर्तन्ते । अशरीर-
स्थापि तव शरीरं, तदपि स्त्रीपुंसात्मकभागद्वयसमुपेतं प्रकटित-
विरुद्धवेशं, तत्रापि अलोकसाक्षान्या कान्तिः ; इत्यहो !
माहात्म्यं विजयते । हे देव ! त्वं भूतसङ्घ इव न जन्मजरा-
मरणधर्मा, नातः उपमानोपमेययोरपि काऽपि । त्वं खलु सर्व-
जगताम् अन्तकः पालयिता च, योगिनामपि कर्मपाश-
विमाचकः । त्वञ्च प्रकृतिद्वारेण महदादीनामपि निखिलतत्त्वानां
कारणमसि चैतन्यरूपम् । रावणादयः दुर्म्हदाः राक्षसवराः,
वासवप्रमुखाः दिवीकसः, मनुप्रभृतयश्च मनुजवर्याः, लब्धाधि-
पत्याः भुवि विद्यातमानाः सप्तभवन् । तत्तदाधिपत्यञ्च तेषां तव
चरणवन्दनस्यैव फलमवैमि ।

हे शिव ! येयं ते विश्वव्यापिनी मूर्तिः, प्राणात्मना विभु-
वनं विभर्ति, यतश्च शब्दात्मकं परं ब्रह्मविलसति, या च जगतां
दुरितपावनी वर्तते, तस्मै पवनात्मने नमस्ते ।

हे भव ! ब्रह्मस्ये योगात्मने निपेदुषां स्मृतभवच्चरणपङ्कजानां
संसारनिदानकर्म्मसङ्घातविदाहिने नमस्ते दहतात्मने शिवाय ।

हे भीम ! भवानल दग्धमानसानां संसेवया सन्तापशान्तिं
वितरते नमस्ते जलमयात्मने हराय ।

या क्लिन्न निराधारापि जगदाधारा, तव तनुः अतीन्द्रिया
नित्या च वर्तते सर्वत्र, नमस्ते व्योमरूपाय तस्मै ।

हे महेश्वर ! त्वं सूक्ष्मतमोऽपि विश्वविधारकः, अन्तिक-
स्थोऽपि दूरवर्ती, वाङ्मनसयोरगोचरोऽपि तव प्रभावेणैव वाक्
मनश्च स्फुरति, अतः तुभ्यं नमो नमः ।

हे ज्ञानेश ! अज्ञानान्धस्य मे दुश्चरितं क्षन्तुमर्हसि । जाने खलु,—‘मोहवशात् वैरमुत्पाद्य पुनः शरणमागतानां भवानिव गतिः परमा’ इति ।

अर्जुनस्य वरप्रार्थना ।—

हे धर्मप्रिय ! येन खलु अस्त्राधिगमेन तत्रभवान् वैदिकवर्णाश्रमधर्मप्रतिपालकः मे ज्यायान् युधिष्ठिरः कृतापराधे शत्रुवर्गे लब्धविजयः सम्पद्यते,—हे भूतनाथ ! तथा विधेहि ।

अर्जुनाय भगवतः पाशुपतास्त्रसहितकृतधनुर्वेदप्रदानम् ।—

इति विविधमभिट्त्वन्तं प्रणतशिरसं धनञ्जयं भगवान् मान्त्वयित्वा सरहस्यपाशुपतास्त्रसहितं समग्रं धनुर्वेदम् अध्यापितवान् ।

अथ पिङ्गलाक्षः स्वतेजसा ज्वलितमूर्त्तिः शूलप्रहरणः मूर्त्तिमान् धनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संस्तूयमानः त्रिः प्रदक्षिणोल्लस्य महेशं धनञ्जयमुपाजगाम ।

भगवदादिष्टानां वामवादीनां वरप्रदानम्, अस्त्रप्रदानञ्च ।—

अथ वासवप्रमुखाः अपि सुरवर्याः लोकपालाः समादिष्टाः भूतपतिना, पाण्डवाय प्रयुक्ताभोवाशोर्वादाः जयश्रीलं स्वं स्वं विविधमस्त्रं वितेरुः । ततश्च इत्थं कृतकृत्यं संप्राप्तदिव्यास्त्रलाभम् अलौकिकधामोज्ज्वलं धनञ्जयम् अभि सकललोकपालानां “महाभाग्योऽसि” इति साधुवादः सहसा उच्चैरुदचरत् ।

लब्ध्वास्त्रस्य धनञ्जयस्य युधिष्ठिरान्तिकगजनं, ग्रथसमापनञ्च ।—

भगवता त्र्यम्बकेणापि—“ब्रज, जय रिपुवर्गम्” इति साधु समादिष्टः, अवनत्य च तस्य चरणयोः, संस्तूयमानश्च सुरसङ्घैः, स्वभवनमभिजगाम । चकार च तत्र गत्वा सादरं धर्मराजचरणाभिवन्दनम् इत्यन्तमुपवर्ण्य परिसमापितं च काव्यं किराता-र्जनीयं तत्रभवता महाकविना भारविणा । इति शम् ।

किरातार्जुनीयम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं

प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः “काव्यं यशसेऽर्थकृते
व्यवहारविदे शिवेतरच्चतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्भित-
तथोपदेशयुजे ॥” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य
अनेकश्रेयःसाधनताम्, “काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इति निषेध-
शास्त्रस्य असत्काव्यविषयताञ्च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं महा-
काव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेद-
लक्षणफलसाधनत्वात् “आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मु-
खम्” इत्याद्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाञ्च वने-
चरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति, श्रिय
इति ।—आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद् वर्णगणादिशुद्धिः अत्र उप-
युज्यते । तदुक्तम् ।—“देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा” इति । कुरूणां
निवासाः कुरवो जनपदाः । “तस्य निवासः” (४।२।६८ पा०)
इत्यण्प्रत्ययः । “जनपदे लुप्” (४।२।८१ पा०) । तेषां [कुरूणा-
मधिपस्य] दुर्योधनस्य सम्बन्धिनीम् । “शेषे षष्ठी” “षष्ठी शेषे”
(२।३।५० पा०) [श्रियः] राज्यलक्ष्मणाः । “कर्त्तृकर्मणोः कृति”
(२।३।६५ पा०) इति कर्मणि षष्ठी । पात्यतेऽनयेति पालनी

स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ

युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

तां [पालनीं] प्रतिष्ठापिकामित्थर्थः । प्रजारागमूलत्वात् सम्यद
इति भावः । “करणाधिकरणयोश्च” (३।३।११७ पा०) इति
करणे ल्युट् । “टिड्वाणञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् ।
[प्रजासु] जनेषु विषये । “प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः ।
[वृत्तिं] व्यवहारं [वेदितुं] ज्ञातुं [यं] वनेचरम् [अयुङ्क्त]
नियुक्तवान् । वर्षः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्षी ब्रह्मचारी ।
तदुक्तम् ।—“अरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेषणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पो-
ऽश्वस्त्रायस्त्र क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति
मनोषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्” ॥ एतदष्ट-
विधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । “वर्षाद्ब्रह्मचारिणि” (५।२।१३४
पा०) इतीनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति [वर्णि-
लिङ्गी] ब्रह्मचारिवेशवानित्थर्थः । [सः] नियुक्तः वने चरतीति
[वनेचरः] किरातः । “भेदाः किरातशवरपुलिन्दाः क्लेश-
जातयः” इत्यमरः । “चरेष्टः” (३।१।१६ पा०) इति टप्रत्ययः ।
“तत्पुरुषे क्वति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । विदितं
वेदनमस्यास्तीति [विदितः] परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः ।
“अर्थभादिभ्योऽच्” (५।२।१२७ पा०) इत्यच्प्रत्ययः । अथवा
कर्त्तरि कर्मधर्मोपचारात् विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते ।
उभयत्रापि “पीता गावः” “भुक्ता ब्राह्मणाः” “विभक्ता स्नातरः”
इत्यादिवत् साधुत्वं, न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधाना-
भावात् । अत एव भाष्यकारः ।—“अकारो मत्वर्थीयः । विभक्त-
मेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमेषामस्तीति पीताः, भुक्तमेषा-
मस्तीति भुक्ताः” इति सर्वत्र । अथवा उत्तरपदसोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

प्रथमः सर्गः ।

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे

जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।

विभक्तधना विभक्ताः, पीतोदकाः पीताः, भुक्तान्ना भुक्ता इति ।
अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः ।—“गम्यार्थस्याप्रयोग एव लोपो-
ऽभिमतः । ‘विभक्ता भ्रातरः’ इत्यत्र च धनस्य यदिभक्तत्वं
तद्भ्रातृपूपचर्यते । ‘पीता गावः’ इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं
गोषु आरोप्यते । ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इत्यत्र अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्म-
णेषु उपचर्यते” इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि
वनेचरे उपचर्यते । एतेन “वनाय पीतप्रतिबद्धवक्त्राम्” इति
“पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या ।” एवमादयो
व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् सकर्मकादप्यविवक्षिते
कर्मणि कर्त्तरि क्तः । यथा “आशितः कर्त्ता” इत्यादौ । यथाहुः ।—
“धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः
कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति । प्रतीहारादिना ज्ञापित इति
वा । [द्वैतवने] द्वैताख्ये तपोवने, यद्वा द्वे इति गते यस्मात्तद्-
द्वीतम् । द्वीतमेव द्वैतम् । तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् । शोकमोहादि-
रहिते इत्यर्थः । युधि रणे स्थिरं [युधिष्ठिरं] धर्मराजम् ।
“हलऽदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” (६।३।८ पा०) इत्यलुक् ।
“गवियुधिभ्यां स्थिरः” (८।३।८५ पा०) इति षत्वम् । [समा-
बयौ] सम्प्राप्तः । अत्र “वने वनेचरः” इति द्वयोः स्वरव्यञ्जन-
समुदाययोरेकधैव आहृत्त्या वृत्त्यनुप्राप्तौ नामालङ्कारः । अस्मिन्
सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । तस्य लक्षणम् ।—“जतो तु वंशस्थमुदी-
रितं जरौ” इति ॥ १ ॥

सम्प्रति तत्कालोचितत्वमादेशयंस्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमा-
दर्शयन्नाह, कृतप्रणामस्येति ।—[कृतप्रणामस्य] तत्कालोचित-

न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं
 प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २ ॥
 द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो
 रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।

त्वात् कृतनमस्कारस्य [सपत्नेन] रिपुणा दुर्योधनेन । “रिपौ
 वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः” इत्यमरः । [जितां] स्वायत्ती-
 कृतां [महीं महीभुजे] युधिष्ठिराय । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदान-
 त्वम् ।* [निवेदयिष्यतः] ज्ञापयिष्यतः । “लुटः सहा” (३।३।१४
 पा०) इति शब्दप्रत्ययः । [तस्य] वनेचरस्य [मनो न विव्यथे] ।
 कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न चचालेत्यर्थः ।
 “व्यथ भयचलनयोः” इति धातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरोप-
 न्यासेन समर्थयते, न हीति ।—[हि] यस्मात्, हितमिच्छन्तीति
 [हितैषिणः] स्वामिहितार्थिनः पुरुषाः । [मृषा] मिथ्याभूतं [प्रियं
 प्रवक्तुं नेच्छन्ति] । अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः
 स्युरिति भावः । “अमौढ्यममान्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं
 चेति चारगुणाः” इति नीतिवाक्यामृते ॥ २ ॥

तथापि प्रियाहे राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्य-
 नुज्ञायां न दुष्यतीत्याशयेनाह, द्विषामिति ।—[रहसि] एकान्ते
 [सः] वनेचरो [द्विषां] शत्रूणाम् । कर्मणि षष्ठी† [विघाताय]
 द्विषो विहन्तुमित्यर्थः । “तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।३।१५
 पा०) इति चतुर्थी । “भाववचनाच्च” (३।३।११ पा०) इति
 तुमर्थे षब्प्रत्ययः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्यामपि न दोषः ।
 तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते ।

* क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः (३।३।१४ पा०) ।

† कर्त्तृकर्मणोः कृति (२।३।१५पा०) ।

स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं
 विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३ ॥
 क्रियासु युक्तैर्नृप ! चारचक्षुषो
 न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
 अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
 हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

[विधातुं] व्यापारं कर्तुम् [इच्छतः] “समानकर्तृकेषु तुमुन्”
 (३।३।१५८ पा०) । द्विषो विहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः । अत एव
 [भूभृत्तः] युधिष्ठिरस्य [अनुज्ञामधिगम्य] प्राप्य । सुष्ठु भावः सौष्ठवं
 शब्दसामर्थ्यम् । सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादर्जप्रत्ययः । उदारस्य
 भाव औदार्यमर्थसम्पत्तिः तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्यं । अत्र औदार्य-
 शब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” (३।२।२६ पा०)
 इत्यत्राल्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव
 पूर्वनिपातशास्त्रस्य अनित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः । उक्तञ्च
 काशिकायाम् ।—“अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपात-
 व्यभिचारचिह्नम्” इति । ते एव विशेषः, तयोर्वा विशेषः ।
 तेन शालते शोभते इति तां [सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं]
 ताच्छौभ्ये णिनिः । [विनिश्चितार्थां] विशेषतः प्रमाणतो
 निर्णीतार्थाम् [इति] वक्ष्यमाणरूपां [वाचमाददे] स्वीकृतवान्
 उवाच इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रति अक्षोभं याचते,
 क्रियास्विति ।—हे [नृप ! क्रियासु] कृत्यवस्तुषु [युक्तैः] नियुक्तैः
 [अनुजीविभिः] भृत्यैः चारादिभिरित्यर्थः । चरन्तीति चराः, पचा-
 द्यच् । त एव चाराः, चरेः पचाद्यजन्तत्वा प्रज्ञादित्वादर्जप्रत्ययः ।

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
 हितान्न यः संश्रुते स किम्प्रभुः ।
 सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
 नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

त एव चक्षुर्येषां ते [चारचक्षुषः] । “स्वपरमण्डलकार्यार्थकार्य-
 विद्वोकने चाराश्चक्षुषि क्षितिपतीनाम्” इति नीब्रिवाक्यामृते ।
 तदुक्तम् ।—“गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः” इति । [प्रभवः]
 निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनः [न वञ्चनीयाः] न प्रतारणीयाः,
 मत्प्रमेव वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञां
 पदे पदे निपात इति भावः । [अतः] अप्रतार्यत्वाद्देतोः
 [असाधु] अप्रियं [साधु] प्रियं [वा] मदुक्तमिति शेषः ।
 वाशब्दोऽप्यर्थः । [क्षन्तुं] सोढुम् [अर्हसि] कुतः ? [हितं] पथ्यं
 [मनोहारि च] प्रियंच [वचः दुर्लभम्] । अतो महचोऽपि
 हितत्वाद्प्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णीभ्राव एव वरमित्याशङ्कग्राह, स इति ।—[यः]
 सखा अमात्यादिः [अधिपं] स्वामिनं [साधु] हितं [न
 शास्ति] न उपदिशति । “ब्रुवि शासि” इत्यादिना शासेर्दुहादि-
 पाठोद्दिक्कर्मकत्वम् । [सः] हितानुपदेष्टा, कुञ्चितः सखा
 [किंसखा] दुमन्वीत्यर्थः । “किमः क्षेपे” (५।४।७० पा०) इति
 समासान्तप्रतिषेधः । तथा [यः] प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः
 स्वामी [हितानु] आप्तजनात् हितोपदेष्टुः सकाशात् । “आख्या-
 तोपयोगि” (१।४।२८ पा०) इत्यपादानत्वात् प्रश्नमी । [न
 संश्रुते] न श्रुणोति, हितमिति शेषः । “समो मम्यच्छि”

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्रवाः

क्व भूपतीनां चरितं ? क्व जन्तवः ? ।

तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया

निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥ ६ ॥

(१।३।२८ पा०) इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकत्वादात्मने-
पदम् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । [सः] हितमश्रोता प्रभुः
[किम्प्रभुः] कुत्सितस्वामी पूर्ववत् समासः । सर्वथा सचिवेन
वक्तव्यं श्रोतव्यं च स्वामिना । एवञ्च राजमन्त्रिणोः ऐकमत्यं
स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य फलमाह सदेति ।—[हि]
यस्मात् [नृपेषु] स्वामिषु अमा सह भवाः अमात्यास्तेषु
[अमात्येषु च] अव्ययात्तत्त्वं । (४।२।१०४ पा०) [अनुकूलेषु]
परस्परानुरक्तेषु सत्सु [सर्वसम्पदः सदा रतिम्] असुरागं
[कुर्वते] कुर्वन्ति, न जातु जहतीत्यर्थः । अतो मया वक्तव्यं
त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं राजमन्त्रिणोर्हितानुप-
देश-तदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्यलक्षणकारणस्य निर्दि-
ष्टस्य सर्वसम्पत्तिद्विरूपकार्येण समर्थनात् कार्येण कारण-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तम् ।—“सामान्य-
विशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः”
इति ॥ ५ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति, निसर्गेति ।—[निसर्गदुर्बोधं]
स्वभावदुर्बोधम् । “ईषद्ः” (३।३।१२६ पा०) इत्यादिना खल-
प्रत्ययः । [भूपतीनां चरितं क्व ? अबोधविक्रवाः] अज्ञा-
नोपहताः [जन्तवः] मादृशाः पामरजना इत्यर्थः [क्व ?] कापि,
नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः । तथापि [निगूढतत्त्वं] संवृततयायार्थं

विशङ्कमानो भवतः पराभवं
 नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
 दुरोदरच्छद्मजितां समीहते
 नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥ ७ ॥

[विद्दिषां नयवर्त्म] षाड्गुण्यप्रयोगः—“सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेव च । हैधीभावश्च विज्ञेयाः षड् गुणा नीति-वेदिनाम्” इत्यादिरूपो [यत् मया अवेदि] ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्मणि लुङ् । [अयम्] इदं वेदनमित्यर्थः विषेय-प्राधान्यात् पुंलिङ्गनिर्देशः [तव अनुभावः] सामर्थ्यम् । अनु-मतो भावोऽनुभावः राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति घञन्तेन प्रादि-समासः । न तूपसृष्टात् घञ् प्रत्ययः “अग्नीभुवोऽनुपसमे” (३।३।२४ पा०) इत्यनुपसर्गाद्भवतेर्धतोर्घञ् विधानात् । अत एव काशिकायाम् ।—“कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः” इति । दोषपरिहारौ सम्यग् ज्ञात्वैव विज्ञाप-यामि । न तु वृथा कर्णकठोरं प्रलपामि इत्याशयः ॥ ६ ॥

सम्प्रति यद्वक्तव्यं तदाह. विशङ्कमान इति ।—सुखेन युध्यते सः [सुयोधनः] । “भाषायां शासियुधिदृशिष्टुषिसृषिभ्यो युञ्वाच्चः (वा०)” । [नृपासनस्थः] सिंहासनस्थः [अपि] वनमधिवसतीति [वनाधिवासिनः] वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । [भवतः]त्वत्तः पराभवं] पराजयं [विशङ्कमानः] उत्प्रेक्षमाणः सन् [दुरोदर-च्छद्मजितां] दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं दूरतम् । षुषोदरादित्वात् साधु । “दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्” इत्यमरः । तस्य कृद्गना मिषेण जितां लब्धां दुर्नयार्जितां [जगतीं] महोम् । “जगतो विष्टपे मह्यां वासुक्छन्दोविशेषयोः” इति

तथापि जिह्नः स भवज्जिगीषया
तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन् भूतिमनार्य्यसङ्गमाद्
वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

वैजयन्ती । [नयेन] नीत्या [जेतुं] वशीकर्तुं [समीहते]
व्याप्रियते, न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्नामिकमविशुद्धागमं च
धनं भुञ्जानस्य कुतो मनःसमाधिरिति भावः । अत्र “दुरोदर-
च्छद्मजिताम्” इति विशेषणद्वारेण पदार्थस्य चतुर्थपादार्थं प्रति
हेतुत्वेनोपन्यासाद्द्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम् ।—
“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥ ७ ॥

“नयेन जेतुं जगतीं समीहते” इत्युक्तम्, तत्प्रकारमाह
तथापीति ।—[तथापि] साशङ्कोऽपि [जिह्नः] वक्रः वञ्चक
इति यावत् । [सः] दुर्व्योधनः [भवज्जिगीषया] गुणै-
र्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । “हेतौ” (२।३।२३ पा०) इति
वृत्तीया । [गुणसम्पदा] दानदान्निष्ठादिगुणगरिम्णा कर-
णेन [शुभ्रं यशस्तनोति] । स खलो गुणलोभनीयां त्वत्-
सम्पदमात्मसात् कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयती-
त्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधो महानस्यस्य दोष
इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गलाभे नीचसङ्गमाहरमुत्कर्षावह-
त्वादित्याह समिति ।—तथाहि [भूतिं समुन्नयन्] उत्कर्ष-
मापादयन् । “लटः शटशानचौ” (३।२।१२४ पा०) इत्या-
दिना शटप्रत्ययः । पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामाना-
धिकारण्यम् । [महात्मभिः समं] सहैत्यर्थः । “साकं सत्रा
समं सह” इत्यमरः । [अनार्य्यसङ्गमात्] दुर्जनसंसर्गात्

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीम्
 अगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।
 विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा
 वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ६ ॥

“पञ्चमी विभक्ते” (२।३।४० पा०) इति पञ्चमी । [विरोधोऽपि वरं] मनाक् प्रियः । “देवाहृते वरः अष्टे त्रिषु क्लीवं मनाक् प्रिये” इत्यमरः । अत्र मैत्रपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य “भूतिं समुन्नयन्” इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात् समाप्तपुनरात्ताख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तं काव्य-प्रकाशे ।—“समाप्तपुनरादानात् समाप्तपुनरात्तकम्” इति । न च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् । अर्थान्तर-न्यासोऽलङ्कारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषण-हारा विरोधवत्त्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति ॥ ८ ॥

ननु “कातर्यं केवला नीतिः” इत्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरुष-मस्वेत्याह, कृतेति ।—[कृतारिषड्वर्गजयेन] षष्ठां वर्गः षड्वर्गः । अरीणामन्तःशत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरि षड्वर्गः शिवभागवतवत् समासः । तस्य जयः कृतो येन तेन तद्योक्तेन विनीतेनेत्यर्थः । विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः । [अगम्यरूपां] पुरुषमात्रदुष्प्राप्याम् । मनोरिमां [मानवीं] मनूपदिष्टसदाचारशुष्णामित्यर्थः । [पदवीं] प्रजापालनपद्धतिं [प्रपित्सुना] प्रपत्तुमिच्छुना, प्रपद्यतिः सक्रान्तादुप्रत्ययः । “सनि मीमा” (७।४।५४ पा०) इत्यादिनेसादेशः । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इत्य-

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः
समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।

भ्यासलोपः । अस्ता तन्द्रिः आलस्यं यस्य तेन [अस्ततन्द्रिणा] अनलसेनेत्यर्थः । तदिः सौलो धातुः । तस्मात् “वङ्ग्यादयश्च” (उ० ४पा० ६६) इत्यौणादिकः क्तिन्प्रत्ययः । “कृदि-कारादक्तिनः” (वा०) इति वा डीष् । “वन्दीघटीतरीतन्द्रीति डीषन्तोऽपि” इति क्षीरस्वामी । तथा रामायणप्रयोगः ।— “निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित्” इति । [तेन] दुर्योधनेन । पुरुषस्य कर्म [पौरुषं] पुरुषकारः उद्योग इति यावत् । युवादित्वाट्प्रत्ययः । “पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि” इति विश्वः । नक्तं च दिवा च [नक्तन्दिवम्] अहाराद्योरित्यर्थः । “अचतुर” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना समस्यर्थवृत्त्योरव्यययोर्हन्धनिपातेऽच्समासान्तः । [विभज्य] अस्यां वेलायामिदं कार्यमकार्यमिति विभागं कृत्वा [नयेन] नीत्या [वितन्यते] विस्तार्यते ॥ ८ ॥

सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह, सखीनिति ।—[गतस्मयः] निर-
हङ्कारोऽत एव [सः] दुर्योधनः [सन्ततम्] अनारतं [साधु]सम्यक्
अकपटम् इत्यर्थः । [अनुजीविनः] भृत्यान् [प्रीतियुजः] स्निग्धान्
[सखीनिव] मित्राणि इव [दर्शयते] लोकस्वः तिः शेषः । “हेतु-
मति च” (३।१।२६ पा०) इति णिच् । “णिचश्च” (१।३।७४ पा०)
इति आत्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां तान् [सुहृदः] ।
मित्राणि [च] । “सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः” (५।४।१५० पा०)
इति निपातः । [बन्धुभिः] भ्रात्रादिभिः [समानमानान्] तुल्य-
सत्कारान् दर्शयते । [बन्धुतां] बन्धूनां समूहो बन्धुता ताम् ।

स संन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

“थामजनबन्धुभ्यस्तल्” (४।२।४३ पा०) । कृतम् आधि-
पत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां [कृताधिपत्यामिव] दर्शयते । बन्धुन्
अधिपतीनिव दर्शयते इत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु सख्यादि-
बुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान् सम्भावयतीत्यर्थः । अनुजीव्या-
दीनाम् “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” (१।४।४८ पा०) इति कर्म-
त्वम् । पूर्वे त्वस्मिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्यं वर्णयन्ति ।— स
राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव ते
तु तं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते । स्वयमेव
कृन्दानुवर्त्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अर्थात्तस्ये-
प्सितकर्मत्वम् अणिकर्तुरनुजीव्यादेः “अभिवादिदृशोरात्मने-
पदमुपसंख्यानम्” (वा०) इति पात्तिकं कर्मत्वम् । एवं चात्वा-
ख्यन्तकर्मणो राज्ञोऽख्यन्ते कर्तृत्वेऽपि “आरोहयते हस्तौ स्वय-
मेव” इत्यादिवत् अश्रयमाणकर्मान्तरत्वाभावात् नायं “गोरणो”
(१।३।६७ पा०) इति सूत्रस्य विषय इति मत्वा “णिवश्च (१।३।
७४ पा०) इत्यात्मनेपदं प्रतिपदिरे । भाष्ये तु—गोरणाविति
सूत्रविषयत्वमपि अस्योक्तम् । यथाह ।—‘पश्यन्ति भृत्या राजा
नम्’ ‘दर्शयते भृत्यान् राजा’ ‘दर्शयते भृत्यै राजा’ अत्र
आत्मनेपदं सिद्धं भवति’ इति । अत्राह कैयटः । “ननु
कर्मान्तरसङ्गावाटत्वात्मनेपदेन सम्भाव्यम् ।” उच्यते ।—अस्मा
देवोदाहरणाङ्गाण्यकारस्यायमेवाभिप्राय ऊह्यते । अख्यन्ताव-
स्थायां ये कर्त्तृकर्मणो तदव्यतिरिक्तकर्मान्तरसङ्गावात् आत्मने-
पदं न भवति । यथा—“स्थलमारोहयति मनुष्यान्” इति ।

असक्तमाराधयतो यथायथं
 विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
 गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्
 न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

इह तु अख्यन्तावस्थायः कर्तृणां सृष्ट्यानां खौ कर्मत्वमिति
 भवत्येवात्मनेपदम् इति ॥ १० ॥

न चायं त्रिवर्गात् प्रमाद्यतीत्याह, असक्तमिति ।—[यथा-
 यथं] यथास्व [विभज्य] असङ्कीर्णरूपं विविचेत्यर्थः । “यथास्व
 यथायथम्” (८।१।१४ पा०) इति निपातनाद्विर्भावो नपुंसकत्वञ्च ।
 “ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (१।२।४७ पा०) इति ऋसत्वम् ।
 पक्षे पातः पक्षपातः आसक्तिविशेषः समः तुल्यो यस्यां सा तथा
 तथा [समपक्षपातया भक्त्या] अनुरागविशेषेण, पूज्येषु अनुरागो
 भक्तिरित्युपदेशः । पूज्यञ्च अयं त्रिवर्गः इति भावः । [असक्तम्]
 अनासक्तम् अच्यसनितयेति यावत् । [आराधयतः] सेवमानस्य
 [अस्य] दुर्योधनस्य तयाणां धर्मार्थकामानां गणः [त्रिगणः]
 त्रिवर्गः । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थेष्वतुर्वर्गः समोक्षकैः” इत्यमरः ।
 [गुणानुरागात्] तदीयगुणेषु अनुरागात्, गुणवदाश्रयलोभादि-
 त्यर्थः । [सख्यं] मैत्रीम् । “सख्युर्यः” (५।१।१२५ पा०) इति
 यप्रत्ययः । [ईयिवान्] उपगतवान् [इव] इति उत्प्रेक्षा । “उपे-
 यिवाननाश्वाननृचानश्च” (३।२।१०८ पा०) इति क्तसुप्रत्य-
 यान्ता निपातः । “नात्रोपसर्गस्तन्त्रम्” इति काशिकाकार
 आह स्म । [परस्परं न बाधते] समवर्तित्वादस्य धर्मार्थ-
 कामाः परस्परानुमर्देन वर्द्धन्ते इत्यर्थः । उक्तञ्च ।—“धर्मार्थ-

निरत्ययं साम न दानवर्जितं
 न भूरि दानं विरह्य सत्क्रियाम् ।
 प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी
 गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥

कामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः”
 इति ॥ ११ ॥

अथ श्लोकत्रयेण उपायकौशलं दर्शयन् आदौ सामदाने
 दर्शयति, निरत्ययमिति ।—[तस्य] दुर्धनस्य [निरत्ययं]
 निर्बाधम् अमायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति
 भावः । [साम] सान्त्वम् । “साम सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः ।
 [दानवर्जितं न प्रवर्त्तते] अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शुष्कप्रियै-
 र्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः । उक्तञ्च ।—“लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्
 साधुमञ्जलिकर्मणा । मूर्खं क्रन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डि-
 तम् ॥” इति । तथा [भूरि] प्रभूतं, न तु कदाचित् स्वल्प-
 मित्यर्थः । [दानं] धनत्यागः । सदित्यादरार्थेऽध्ययम् । “आद-
 रानादरयोः सदसती” (१।४।६३ पा०) इति निपातसंज्ञा-
 स्मरणात् । तस्य क्रियां [सत्क्रियां विरह्य] विहाय ।
 “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इत्ययादेशः । न प्रव-
 र्त्तते, अनादरे दानवैफल्यादिति भावः । न चैवं सर्वत्र, येना-
 विवेकित्वं कोषहानिश्च स्यादित्याह—प्रवर्त्तते इति । [विशेष-
 शालिनी] अतिशययोगिनी [सत्क्रिया] आदरक्रिया [गुणानु-
 रोधेन] गुणानुरागेण [विना न प्रवर्त्तते] । “पृथग्विना”
 (२।१।३२ पा०) इत्यादिना तृतीया । गुणेष्वेवादरो भूरिदानञ्च

वसूनि वाञ्छन् न वशी न मन्युना

स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।

गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा

निहन्ति दाडिनेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

इति न उक्तदोषावकाश इत्यर्थः । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व-
विशेषणतया स्थापनात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
“स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परम् । विशेषणतया यत्र
वस्तु सैकावली द्विधा ॥” इति ॥ १२ ॥

अथ दण्डप्रकारमाह, वसूनीति ।—[वशी सः] दुर्योधनो
[वसूनि] धनानि [वाञ्छन् न] लोभात् न इत्यर्थः, “वसु
तोये धने मणौ” इति वेंजयन्ती, निहन्तीति शेषः । तथा
[मन्युना] कापिन [न] च । “मन्युर्देन्ये क्रतौ क्रुधि” इत्यमरः ।
“धर्मशास्त्रानुसारिण क्रोधलोभविवर्जितः” इति स्मरणादित्यर्थः ।
किन्तु [निवृत्तकारणः] निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् [स्वधर्म
इत्येव] स्वस्य राज्ञः सतो मम अयं धर्मो ममेदं कर्त्तव्यमित्य-
स्मादेव हेतोरित्यर्थः । “अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चै-
वाप्यदण्डयन् । अयशी महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥” इति
स्मरणादिति भावः । [गुरूपदिष्टेन] प्राड्विवाकोपदिष्टेन ।
“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः
पश्येत् व्यवहाराननुक्रमात् ॥” इति नारदस्मरणात् । [दण्डेन]
दमेन शिक्षयेत्यर्थः । [रिपौ सुतेऽपि वा] स्थितमिति शेषः ।
एतेन अस्य समदर्शित्वम् उक्तम् । [धर्मविप्लवं] धर्मव्यति-
क्रमम् अधर्ममिति यावत् । [निहन्ति] निवारयति । दुष्ट

विधाय रक्षान् परितः परेतरान्
 अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।
 क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः
 कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥
 अनारतं तेन पदेषु लम्बिता
 विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।

एव अस्य शत्रुः, शिष्ट एव बन्धुः, न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्ष-
 पातोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

मस्मति भेटकौशलं दर्शयति, विधायेति ।— शङ्का सञ्जाता
 अस्य [शङ्कितः] अविश्वस्तः सन् [परितः] सर्वत्र स्वपर-
 मण्डले [परेतरान्] आत्मीयान्, अवञ्चकान् इति यावत् । यद्वा
 परान् इतरयन्ति भेटेन आत्मसात् कुर्वन्तीति परेतरान्, तत्करो-
 तीति श्यन्तात् कर्मणि अण्प्रत्ययः । रक्षन्तीति [रक्षान्]
 रक्षकान् मन्त्रगुप्तिसमर्थान् इत्यर्थः । “नन्दियहि” (३।१।१३४
 पा०) इत्यादिना पचाद्यच् । [विधाय] कृत्वा नियुज्य इत्यर्थः ।
 [अशङ्किताकारम् उपैति] स्वयम् अविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवत् एव
 व्यवहरन् परमुखेणैव परान् भिनत्ति इत्यर्थः । न च तान् रक्षान्
 उपेक्षते येन तेऽपि विकुर्वीरन् इत्याह, क्रियेति ।— [क्रियाप-
 वर्गेषु] कर्मसमाप्तिषु [अनुजीविसात्कृताः] भृत्याधीनाः कृताः
 उपदादर्शितया दत्ता इत्यर्थः । “देये वा च” (५।४।५५ पा०)
 इति सातिप्रत्ययः । [सम्पदोऽस्य] राज्ञः [कृतज्ञताम्]
 उपकारितां [वदन्ति] प्रीतिदानैः एव अस्य कृतज्ञत्वं प्रका-
 श्यते, न तु वाङ्मात्रेण इत्यर्थः । कृतज्ञे राजनि अनुजीविनो-
 ऽनुसन्त्यन्ते अनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः ॥ १४ ॥

फलन्त्युपायाः परिवृंहितायतीः

उपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५ ॥

अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां

भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥

अथ उपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति, अनारतमिति ।—
[तेन] राज्ञा दुर्योधनेन [पदेषु] उपायवस्तुषु । “पदं व्यव-
मितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु” इत्यमरः । [सम्यक्] असङ्को-
र्णम् अव्यस्तं च [विभज्य] विविच्य [विनियोगसत्क्रियाः]
विनियोग एव सत्क्रिया अनुग्रहः, सत्कार इति यावत्, यासां
ताः [लम्बिताः] स्थानेषु सम्यक् प्रयुक्ता इत्यर्थः । उपय-
विशेषणं वा [उपायाः] सामादयः [सङ्घर्षं] परस्परस्पर्धाम्
[उपेत्य इव] इति उत्प्रेक्षा । [परिवृंहितायतीः] प्रचितो-
त्तरकालाः स्थिरा इत्यर्थः । [अर्थसम्पदोऽनारतम्] अजस्रं
[फलन्ति] प्रसुवते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अर्थसम्पदमेवाह, अनेकेति ।—अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्ण-
पुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्य असौ [अयुग्मच्छदगन्धिः] । “सप्त-
स्युपमान” इत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । “उपमानाच्च”
(५।४।१३७ पा०) इति समासान्त इकारः । [नृपोपायनदन्तिनां
मदः] नृपाणाम् उपायनानि उपहारभूता ये दन्तिनः तेषां
मदः । “उपायनमुपयाह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः ।
[अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं] राज्ञाम् अपत्यानि पुमांसो
राजन्याः क्षत्रियाः । “राजश्वशुराद्यत्” (४।१।१३७ पा०) इति

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैः

अकृष्टपच्या इव शस्यसम्पदः ।

वितन्वति क्षेमभदेवमातृकाः

चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति ॥ १७ ॥

यत्प्रत्ययः । राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणात् अण् । रथाश्वाश्वाश्च
रथाश्वं. सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन
सङ्कुलं व्याप्तम् । [तदीयसास्थाननिकेतनाजिरं] सभामण्डपाङ्ग-
णम् । “अङ्गणं चत्वरजिरं” इत्यमरः । [भृगम्] अत्य-
र्यम् [आर्द्रतां] पङ्किलत्वं [जयति] । एतेन महासमृद्धिः अस्य
उक्ता, अत एव उदात्तानङ्कारः । तथाचालङ्कारसूत्रम् ।—
“समृद्धिमदस्तुवर्णनमुदात्तः” इति ॥ १६ ॥

सम्पति जनपदक्षेमकरत्वमाह, सुखेनेति ।— [चिराय
तस्मिन्] दुर्ध्याधने [क्षेमं वितन्वति] क्षेमङ्करे सति, देवः
पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका वृध्यम्बुजीविनो देशाः,
ते न भवन्ति इति [अदेवमातृकाः] नदीमातृका इत्यर्थः ।
“देशो नद्यम्बुवृध्यम्बुसम्पन्न-व्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको
देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥” इत्यमरः । एतेन अस्य कुल्यादि-
पूर्त्तप्रवर्त्तकत्वमुक्तम् । कुरूणां निवासाः [कुरवः] जन-
पदविशेषाः । कृष्टेन पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः । “राजसूय”
(३।१।११४ पा०) इत्यादिना कर्मकर्त्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो
निपातः । तद्विपरीताः [अकृष्टपच्या इव] । कृषिः एषाम्
अस्तीति [कृषीवलैः] कर्षकैः इत्यर्थः । “रजःकृषि” (५।२।
११२ पा०) इत्यादिना वलच् प्रत्ययः । “वले” (६।३।११८ पा०)
इति दीर्घः । [सुखेन] अक्षेशेन [लभ्याः] लब्धं शक्याः

उदारकीर्त्तेरुदयं दयावतः

प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।

स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता

वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ॥ १८ ॥

[शस्यसम्पदः दधतः] धारयन्तः । “नाभ्यस्ताच्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमागमप्रतिषेधः । [चकासति] सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते इत्यर्थः । “अदभ्यस्तात्” (७।१।४ पा०) इति भ्रूरदादेशः । “जक्षित्यादयः षट्” (६।१।६ पा०) इति अभ्यस्तसंज्ञा । सम्पन्नजनपदत्वात् असन्तापकरत्वाच्च दुःसाध्योऽयमिति भावः ॥ १७ ॥

ननु एवं जनपदानवर्त्तिनः कथम् अर्थलाभ इत्यत आह, उदारेति ।—[उदारकीर्त्तेः] महायशसः । “उदारो दाढमहतोः” इत्यमरः । [दयावतः] परदुःखप्रहाणेच्छोः । अत एव [प्रशान्तबाधं] प्रशमितोपद्रवं यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम् उदयविशेषणं वा । “वा दान्तशान्त” (७।२।२७ पा०) इत्यादिना शमिधातोर्धन्तान्निष्ठान्तो निपातः । [अभिरक्षया] सर्वतस्त्राणेन [उदयं] वृद्धिं [दिशतः] सम्पादयतः [वसूपमानस्य] कुबेरोपमस्य । “वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु” इति विश्वः । [अस्य] दुर्योधनस्य [गुणैः] दयादाक्षिण्यादिभिः [उपसृता] द्राविता [मेदिनी वसूनि] धनानि । “वसुतोये धने मणौ” इति वैजयन्ती । [स्वयं प्रदुग्धे] अक्लेशेन दुह्यते इत्यर्थः । दुहेः कर्मकर्त्तरि लट् । “न दुहस्नुनमां यक्चिणौ” (३।१।८८ पा०) इति यक्प्रतिषेधः । यथा केनचिद् विदग्धेन नवप्रसृता च रक्षिता गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वदिति भावः ।

महौजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्त्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् ॥ १६ ॥

अलङ्कारस्तु—“विशेषणमात्रसाम्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समा-
सोक्तिः” इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा सह
प्रकृताङ्गा मेदिन्या भेदेऽभेदलक्षणा अतिशयोक्तिवशादपोञ्च-
त्वेन* उक्तिरिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

वीरभटानुकूल्यमाह, महौजस इति ।— [महौजसः]महा-
बलाः अन्यथा दुर्बलानाम् अनुपकारित्वादिति भावः । मानः
कुलशोलाद्यभिमान एव धनं येषां ते [मानधनाः] । अन्यथा
कदाचिद् बलदर्पाद् विकुर्वीरन् इति भावः । [धनार्चिताः]
धनैरर्चिताः सत्कृताः । अन्यथा दारिद्र्यात् एनं जह्युरिति भावः ।
[संयति] संग्रामे [लब्धकीर्त्तयः] बहुयशस इत्यर्थः । अन्यथा
कदाचित् मुञ्चेयुरिति भावः । संहता मिथःसङ्गताः स्वार्थनिष्ठा
न भवन्तीति [नसंहताः] नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः ।
भिन्नवृत्तयो मिथो विरोधात् स्वामिकार्यविघातकरा न भव-
न्तीति [नभिन्नवृत्तयः] पूर्ववत्समासः । अन्यथा स्वामिकार्य-
विघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युः इति उभयत्रापि तात्पर्यार्थः ।
[धनुर्भृतः] धानुष्काः । आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्यात्
धनुर्ग्रहणम् । [तस्य] दुर्वीधनस्य [असुभिः] प्राणैः [प्रियाणि
समीहितम्] कर्त्तुं [वाञ्छन्ति] आनृण्यार्थं प्राणान् दातुम्

महोभृतां सञ्चरितैस्वरैः क्रियाः
स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।
महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः
प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥

इच्छन्ति, अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । अत्र महोज *
आदिपदार्थानां प्राणदानकर्त्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वा-
भिधानात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः । लक्षणन्तु उक्तम् । तथा
साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः । इति द्वयोः तिल-
तण्डुलवत् विभक्ततया स्फुरणात् संज्ञाष्टः ॥ १८ ॥ †

सम्प्रातः स्वराद्भवत् परराद्भवत्तान्तमपि वेत्तीत्याह, महो-
भृतामिति—[अशेषितक्रियः] समापितकृत्यः चाफलोदयकर्म-
त्यर्थः । [सः] दुर्योधनः [सञ्चरितैः] शुद्धचरितैः, अवच्छकेः
इत्यर्थः । चरन्तीति चराः तैः [चरैः] प्रणिधिभिः । पचाद्यच् ।
[महोभृतां क्रियाः] प्रारम्भान् [निःशेषं वेद] वेत्ति । “विदो
लटा वा” (३।४।८३ पा०) इति णलादेशः । स्वरहस्यं तु न
कञ्चिद् वेद इत्याह, महोदयैरिति—[धातुरिव तस्य ।
दुर्योधनस्य [ईहितम्] उद्यागः [महोदयैः] महावृद्धिभिः ।
[हितानुबन्धिभिः] हितम् अनुबध्नन्ति अनुरुन्धन्ति इति
हितानुबन्धिनः ‡ तैः इत्यर्थः । [फलैः] कार्य्यसिद्धिभिः
[प्रतीयते] ज्ञायते । फलानुभेयाः तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥

* अत्र महोजसादांति केषुचिद् ग्रन्थेषु पाठस्तु प्रामादिकः, समासे संहितस्य निबन्धान्त
बन्धयत्यलीपे सिद्धम् ।

† मानधना इति रूपकानुप्राणितः, धनाधना तयः तयः इत्यादिषु सङ्गताभ्यनिबन्धनः
इत्थनुप्रासोऽप्यत्रावभासते इति केचित् ।

‡ सुप्यजाती षिनिसाष्ठीस्ये (३।२।७८ पा०) इति षिनिः ।

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
 कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम् ।
 गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते
 नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥
 स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं
 निधाय दुःशासनमिद्वशासनः ।
 मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा
 धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

मित्तबलमाह नेति ।—[तेन] राज्ञा [क्वचित्] कुत्रापि । सह
 ज्यया मौर्व्या [सज्यम्] । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः ।
 “तेन सहिति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । [धनुः
 न उद्यतं] न ऊर्ध्वोक्तम् [आननं वा कोपविजिह्वं] कोपन
 कुटिलं [न कृतं] “यस्य कोप एव न उदेति कुतस्तस्य युद्ध-
 प्रसक्तिः” इति भावः । कथं तर्हि आज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह,
 गुणेति । - [गुणानुरागेण] गुणेषु दयादाक्षिण्यादिषु अनुरागेण
 प्रेम्णा । माल्यपक्षे—सूत्रानुषङ्गेण यद्वा सौरभ्यगुणलोभेन । [नरा-
 धिपैः] अन्यभूपालैः [अस्य शासनम्] आज्ञाम् । [माल्यमिव]
 माला एव माल्यं तदिव । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्*
 इति चौरस्वामो । [शिरोभिः उह्यते] धार्यते । “वचिस्वपि-
 यजादीनां किति” (६।१।१५ पा०) इति यकि सम्प्रसारणम् ।
 अत्र उपमा स्फुटैव ॥ २१ ॥

सम्प्रति अस्य धार्मिकत्वमाह, स इति ।—[इद्वशासनः]
 अप्रतिहताज्ञः [सः] दुर्योधनः [नवयौवनोद्धतं] नव-

* चातुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपसङ्गानम् (वा०) ।

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति
 प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः ।
 स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्ट्यतीः
 अहो ! दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

यौवनेन उद्धतं प्रमल्लभं, धुरन्धरम् इत्यर्थः । [दुःशासनं] दुःखेन-
 शिष्यते इति दुःशासनः तम् । “भाषायां शासियुधि” (वा०) इत्या-
 दिना खलर्थे युच् प्रत्ययः । [यौवराज्ये] युवराजकर्मणि ।
 ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् * । [निधाय] नियुज्य इत्यर्थः । [पुरो-
 धसा] पुरोहितेन [अनुमतः] अनुज्ञातः, तस्मिन् याजके सति
 इत्यर्थः, तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । “निष्ठा” (३।२।१०२
 पा०) इति भूतार्थे ऋः, न तु “मतिबुद्धि” (३।२।१८८ पा०)
 इत्यादिना वर्त्तमानार्थे । अन्यथा पुरोधसा इत्यत्र “ऋस्य च
 वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठी स्यात् । [अखिन्नः]
 अनलसः [मखेषु] क्रतुषु [ह्येन] हविषा । हिरण्यं
 रेतो यस्य तं [हिरण्यरेतसम्] अनलं [धिनोति] प्रीणयति ।
 धित्वेः प्रीणनार्थात् “धित्विऋण्वोर च” (३।१।८० पा०) इत्यु-
 प्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥

स चेत् तादृश उद्योगी तर्हि अस्माभिर्न निरुद्योगैर्भाव्य-
 मित्याशङ्क्य उद्योगाशां दर्शयति, प्रलीनेति ।—[सः] दुर्घो-
 धनः [प्रलीनभूपालं] निःसपत्नम् इत्यर्थः । [स्थिरायति] चिर-
 स्थायि इत्यर्थः । [भुवो मण्डलम्] आ वारिधिभ्यः [आ-
 वारिधि] । “आङ् मर्यादाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इति
 अव्ययीभावः । [प्रशासत्] आज्ञापयन् [अपि] । “जस्ति-

* गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि ऋ (५।१।१२४ पा०) ।

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्

अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।

तवाभिधानाद् व्यथते नताननः

स दुःसहात् मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥

त्यादयः षट्” (६।१।६ पा०) इति अभ्यस्तसंज्ञा । “नाभ्यस्ता-
च्छतुः” (७।१।७८ पा०) इति नुमागमप्रतिषेधः । [त्वदेष्यतीः]
त्वत् त्वत्त एष्यतीः आगमिष्यतीः आगामिनीरिति यावत् ।
धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः । अथवा आङ्पूर्वः पाठः ।
“एत्येधत्वूठ्सु” (६।१।८८ पा०) इति वृद्धिः । * “लृटः सदा”
(३।३।१४ पा०) इति श्लेषप्रत्ययः । “उगितश्च” (४।१।६ पा०)
इति ङीप् । “आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति
विकल्पानुमभावः । [भियः] भयहेतून् विपट इत्यर्थः ।
[चिन्तयति] आलाचयति [एव] । [अहो! बलवद्विरो-
धिता दुरन्ता] दृष्टावसाना, सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सपत्नैः
सह वैरम् अनर्थपर्यवसायि एवेति तात्पर्यम् । सामान्यं
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु गूढाकारिङ्गितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारि
इत्यत्राह, कश्चेति ।—[कथाप्रसङ्गेन] गोष्ठीवचनेन [जनैः] तत्रत्यैः
इत्यर्थः । अन्यत्र—कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन । “कथाप्रसङ्गा
वाक्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्” इति विश्वः । एकवचनस्य
अतन्त्रत्वात् जनविशेषणम् । यद्वा कथाप्रसङ्गे इनाश्च तं
जनाश्च इत्येकं पदम् । [उदाहृतात्] उच्चारितात् [तवाभि-

* “एत्येधत्वूठ्सु” इति स्वेष्ये वृद्धौ कृतायां “एष्यतीः” इत्येवं स्यात् । अतः
“अथवा” इत्यारम्भ “वृद्धिः” इत्यन्तं यावत् लिपिकरभ्रमादः इति सुधीभिर्विभावाम् ।

तदाशु कर्त्तुं त्वयि जिह्वमुद्यते

विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।

परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां

प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥ २५ ॥

धानात्] नामधेयात् स्मारकाद्धेतोः । “हितौ” (२।३।२३ पा०)
इति पञ्चमी । “आख्याह्ने अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च”
इत्यमरः । अन्यत्र तवाभिधानात् । “नामैकदेशग्रहणे
नाममात्रग्रहणम्” इति न्यायात् । तस्य वञ्च तवौ तार्क्ष्यवासुकी
तयोः अभिधानं यस्मिन् पदे तस्मात् [अनुस्मृताखण्डलसूनु-
विक्रमः] स्मृतार्जुनपराक्रमः सन् [दुःसहात्] अतिदुःसहात्
[मन्त्रपदात्] मन्त्रशब्दात् स्मारकाद्धेतोः । आखण्डलसूनुः
इद्रानुजः उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत् । “सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ”
इति विश्वः । तस्य विः पत्नी गरुड इत्यर्थः । तस्य क्रमः
पादविज्ञेपः, सोऽनुस्मृतो येन, [सः] तथोक्तः । स्मृतगरुडमहिमा
[उरग इव नताननः] सन् । “उरगः पन्नगो भोगी” इत्यमरः ।
[व्यथते] दुःखायते । “पौडा बाधा व्यथा दुःखम्” इत्यमरः ।
अत्युक्तभयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भावः । “सर्वतो
जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्” इति न्यायादर्जुनोत्कर्ष-
कथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

निगमयति, तदिति ।—[तत्] तस्मात् कारणात् [त्वयि
जिह्व] कपटं [कर्त्तुम् उद्यते] त्वां जिघांसौ इत्यर्थः । * [तत्र]
तस्मिन् दुर्योधने [विधेयं] कर्त्तव्यम् [उत्तरं] प्रतिक्रियां
[आशु विधीयतां] क्रियताम् । ननु कर्त्तव्यमपि त्वयैव

* सतस्यविकारणे च (२।३।३६ पा०) इति विषयाधिकारणे सप्तमी ।

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्कि्रये
 गतेऽथ पत्न्यौ वनसन्निवासिनाम् ।
 प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा
 तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥
 निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीः
 ततस्ततस्थ्या विनियन्सुमक्षमा ।

उच्यतामिति चेत् ? तत्राह परेति ।—[परप्रणीतानि] परोक्तानि
 [वचांसि चिन्वतां] गवेषयतां [माट्टशां] वार्त्ताहपरिषद्-
 मित्यर्थः । [गिरः प्रवृत्तिसाराः] वार्त्तामात्रसाराः [खलु] ।
 “वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः । वार्त्तामात्रवादिनो वयं,
 न तु कर्त्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः. अतस्त्वयैव निर्धार्यं कार्यमिति
 भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥२५॥

इतीति ।—[वनसन्निवासिनां पत्न्यौ] वनेचराधिपे * [इति
 गिरम् ईरयित्वा] उक्त्वा [आत्तसत्कि्रये] गृह्योत्पारितोषिके
 [गते] सति । “तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनं, ते हि
 तन्नोभात् स्वामिकार्येषु अतीव त्वरयन्ते” इति नीतिवाक्या-
 मृते । [अथ महीभुजा] राज्ञा [कृष्णासदनं] द्रौपदीभवनं
 [प्रविश्य अनुजसन्निधौ तत्] वनेचरोक्तं [वचः] वाक्यम्
 [आचचक्षे] आख्यातम् । अथवा -कृष्णेति परिच्छेदः । सदनं
 प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद् वचः कृष्णा आचचक्षे आख्याता ।
 चक्षिडो दुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ॥ २६ ॥

निशम्येति ।—अथ [द्रुपदात्मजा] द्रौपदी [द्विषतां

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीः

उदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

भवाट्टशेषु प्रमदाजनोदितं

भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां

निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥

मिद्धिं] वृद्धिरूपां [निशम्य ततः] तदनन्तरम् । ततो द्विषद्भ्य
आगताः [ततस्त्याः] । “अव्ययात् त्यप्” (४।२।१०४ पा०)
इति त्यप् । [अपाकृतोः] विकारान् [विनियन्तुं] निरोद्धुम्
[अक्षमा] सती [नृपस्य] युधिष्ठिरस्य [मन्युव्यवसायदीपिनीः]
मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनीः संवर्द्धिनीः [गिरः]
वाक्यानि [उदाजहार] जगाद इत्यर्थः ॥ २७ ॥

भवाट्टशेषिति ।—[भवाट्टशेषु] भवाट्टशा भवद्विधाः
पण्डिता इत्यर्थः । तेषु विषये । “त्यदादिषु” (३।२।६० पा०)
इत्यादिना कञ् । “आ सर्वनाम्नः” (६।३।८१ पा०) इत्या-
कारादेशः । [प्रमदाजनोदितं] स्वीजनोक्तम् । वदेः क्तः ।
“वचिस्त्वपि” (६।१।१५ पा०) इत्यादिना सम्प्रसारणम् । [अनु-
शासनं] नियोगवचनम् [अधिक्षेपः] तिरस्कार [इव भवति] ।
अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः । [तथापि] वक्तुमनुचितत्वेऽपि
[निरस्तनारीसमयाः] त्याजितशातौनतारूपस्त्रीसमाचाराः ।
“समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । [दुरा-
धयः] समयोल्लङ्घनहेतुत्वात् दुष्टा मनोव्यथाः । “पुंस्याधि-

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिः
 चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
 त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता
 मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २६ ॥
 व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
 भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
 प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्
 असंहताङ्गान् निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥

मोनसी व्यथा" इत्यमरः । [मां वक्तुं व्यवसाययन्ति] प्रेर-
 यन्ति । न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥ २८ ॥ *

अखण्डमिति ।—[आखण्डलतुल्यधामभिः] इन्द्रतुल्य-
 प्रभावैः । "धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः" इति
 हेमः । [स्ववंशजैः भूपतिभिः] भरतादिभिः [चिरम्
 अखण्डम्] अविच्छिन्नं [धृता मही त्वया मदच्युता] मदं
 च्योततीति मदच्युत् क्विप् । तेन मदस्त्राविणा [मतङ्गजेन स्रगिवा
 आत्महस्तेन] स्वकरेण, स्वचापत्वेन इत्यर्थः । [अपवर्जिता]
 परिहृता त्यक्ता । स्वदोषादेव अयम् अनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तम् । स च दोषः कुटिलेषु
 अकौटिल्यमेव इत्याह. व्रजन्तीति ।—[मूढधियः] निर्विवेक-

* त्याजिताहृतसम्माननादिसमुचितकर्तृवाचाराः अत एव वक्तुं प्रेरयन्ति इति
 पदार्यहेतुकं कावालिक्रमन्त्रहारः । अन्यायवाग्वावहारः न चास्मद्दोषेण भवदनुत्साह-
 दोषेणैव इति वस्तु वाक्यम् ।

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः

कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।

परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेत्

मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥

बुद्धयः [ते पराभवं व्रजन्ति] ; [ये मायाविषु] मायावन्तु, विषये । “अस् मायामिधा” (५।२।१२१ पा०) इत्यादिना विनि-
प्रत्ययः । [मायिनः] मायावन्तः । ब्रौह्मादित्वात् इनि-
प्रत्ययः । * [न भवन्ति] । अत्रैव अर्थान्तरं न्यस्यति,—
प्रविश्येति ।—[शठाः] अपकारिणो धूर्ताः [तथाविधान्]
अकुटिलान् [असंघृताङ्गान्] अवर्मितशरीरान् [निशिता
इषत्र इव प्रविश्य] प्रवेशं कृत्वा आत्मीया भूत्वा [व्रन्ति हि] ।
“आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः” इति भावः ॥ ३० ॥

न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थगमः, किन्तु स्वोपेक्षादोष-
मूलत्वादित्याशयेनाह, गुणेति ।—[अनुरक्तसाधनः] अनुकूल-
सहायवान् । उक्तञ्च कामन्दकीये,—“उद्योगादनिवृत्तस्य
सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सह-
चारिणो ॥” इति । [कुलाभिमानी] क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीन-
त्वाभिमानी च [त्वदन्यः] त्वत्तोऽन्यः । † “अन्यारात्”
(२।३।२८ पा०) इत्यादिना पञ्चमी । [क इव नराधिपः] ।
[गुणानुरक्तां] गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्च अनुरक्ताम्

* ब्रौह्मादिभ्यश्च (५।२।११६ पा०) ।

† अत्र न सर्व्ववादिसम्मतसिस्त् । “अपादाने चाहीयरुहोः” (५।४।४५ पा०)
इति अनपादानपञ्चम्यास्तसिस्त्निषेधात् ।

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते .

विवर्त्तमानं नरदेव ! वर्त्मनि ।

कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः

शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

अनुरागिणी [कुलजां] कुलक्रमादागतां कुलीनाच्च [मनोरमां
श्रियम्] आत्मबधूमिव] स्वभार्यामिव । “बधूर्जाया स्तुषा स्त्री
च” इत्यमरः । [परैः] शत्रुभिः अन्यैश्च [अपहारयेत् ?]
स्वयमेव अपहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहारवत् लक्ष्म्यपहारो-
ऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वात् अनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति, भवन्तमिति ।—हे
[नरदेव !] नरेन्द्र ! [एतर्हि] इदानीम्, अस्मिन् आपत्काले-
ऽपीत्यर्थः । “एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्य-
मरः । “इदमोर्हिर्ल” (५।३।१६ पा०) इति हिर्लप्रत्ययः ।
“एतेतौ रथोः” (५।३।४ पा०) इत्येतादेशः । आपदमेवाह ।—
[मनस्विगर्हिते] शूरजनजुगुप्सिते [वर्त्मनि] मार्गं [विवर्त्त-
मानं] शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । [भवन्तं] त्वाम्
[उदीरितः] उद्घापितः [मन्युः] क्रोधः [शुष्कं] नीरसम् ।
“शुषः कः” (८।२।५१ पा०) इति निष्ठातकारस्य ककारः ।
[शमीतरुं] शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः, तम् ।
शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतम् । [उच्छिखः] उदुगत-
ज्वालः । “घृणिज्वाले अपि शिखे” इत्यमरः । [अग्निरिव
कथं न ज्वलयति ?] ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । “मितां ऋखः”
(६।४।८२ पा०) इति ऋखः ॥ ३२ ॥

अबन्ध्यकोपस्य विहन्तुगपदां

भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना

न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

ननु अन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधः त्याज्य एव इत्याशङ्क्याह, अब-
न्ध्येति ।—अबन्ध्यः कोपो यस्य तस्य [अबन्ध्यकोपस्य] अत एव
[आपदां विहन्तुः] निग्रहानुग्रहसमर्थस्य इत्यर्थः, पुंस इति
शेषः । [देहिनः] जन्तवः [स्वयमेव वश्याः] वशङ्कताः
[भवन्ति] । “वशङ्कतः” (४।४।८६ पा०) इति यत् प्रत्ययः ।
अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके तु अनिष्ट-
माचष्टे ।—[अमर्षशून्येन] निष्कोपेण [जन्तुना] । “कन्यया
शाकः” इतिवत् “हेतो” (२।३।२३ पा०) इति तृतीया । हृदयस्य
कर्म हार्दं स्नेहः । “प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः”
इत्यमरः । युवादित्वादण् । * “हृदयस्य हृत्स्वेख्यदण्ला-
सेषु” (६।३।५० पा०) इति हृदादेशः । [जातहार्देन] जात-
स्नेहेन सता [जनस्य आदरो न] । [विद्विषा] द्विषता च
सता [दरो न] । अमर्षहीनस्य रागद्वेषी अकिञ्चित्करत्वात्
अगण्यो इत्यर्थः । अथवा विद्विषा सता दरो भयं न । “दरो-
ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे” इत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धि-
वशाद् द्विषा पदच्छेदः । पुंवाक्येषु न दोषः । अतः स्थाने
कोपः कार्यस्त्याज्यस्तु अस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३ ॥

* हायनान्तयुवादिभ्योऽण् (५।१।१३० पा०) ।

परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः

पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।

महारथः सत्यधनस्य मानसं

दुनोति नो कञ्चिदयं वृकोदरः ? ॥ ३४ ॥

विजित्य यः प्राञ्चमयच्छदुत्तरान्

कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।

परिभ्रमन्निति ।—[लोहितचन्दनोचितः] उचितलोहित-
चन्दनः । “वाहिताम्नरादिषु” (२।२।३७ पा०) इति साधुः ।
अभ्यस्तरक्तचन्दनः इत्यर्थः । “अभ्यस्ते तूचितं न्याय्यम्” इति
यादवः । [महारथः] रथचारी । उभयत्रापि प्रागिति शेषः ।
अथ तु [रेणुरूषितः] बूनिच्छुरितः । पद्भ्यामतति गच्छतीति
[पदातिः] पादचारो । “अञ्चतिभ्यां च” (उणा० पा० ४।१३०)
इत्यनुवृत्तौ “पादे च” (उणा० पा० ४।१३१) इति औणादिकः
इन्प्रत्ययः । “पादस्य पदाब्जातिगोपहर्तृषु” (६।६।५२ पा०)
इति पदादेशः । [अन्तर्गिरि] निरिषु अन्तः । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । “गिरेश्च बिनकञ्च” (५।४।११२ पा०) इति
विकल्पात् समामान्ताभावः । [परिभ्रमम् अयं वृकोदरः
भोमः । [सत्यधनस्य] इति लोह्नुषठनवचनम् । अद्यापि
त्वया सत्यमेव रक्ष्यते, न तु भ्रान्त इति भावः, तवेति शेषः ।
[मानसं नो दुनोति ?] । “स्वाम्नां हृत् मानसं मनः” इत्य-
मरः । [कञ्चित्] न परितापयति ? “कञ्चित् कामप्रवेदने”
इत्यमरः । (स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम्) ॥ ३४ ॥

विजित्येति ।—वासवः इन्द्रः उपमा उपमानं यस्य सः

स वल्कवासांसि तवाधुनाऽऽहरन्
 करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः ? ॥ ३५ ॥
 वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती
 कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
 कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
 विलोकयन्नृत्सहसे न बाधितुम् ? ॥ ३६ ॥

[वासवोपमः] इन्द्रतुल्यः [यः] धनञ्जयः । [उत्तरान् कुरुन्] मरुतरान् मानुषान् देशावशेषान् । [विजित्य प्राज्यं] प्रभूतम् । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्” इत्यमरः । कुप्यात् अन्यत् [अकुप्यं] हेमरूप्यात्मकम् । “स्यात् काशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृतं । ताभ्यां यत् अन्यत् तत् कुप्यम्” इत्यमरः । [वसु] धनम् । [अयच्छुद्] दत्तवान् । “पाप्रा” (७।३।७८ पा०) इत्यादिना दाणे यच्छादेशः । [सः] धनं जयतीति [धनञ्जयः] अर्जुनः । “संज्ञायां भृतृवृजि” (३।२।४६ पा०) इत्यादिना स्वप्प्रत्ययः । “अरुहिषत्” (६।३।६६ पा०) इत्यादिना सुमानसः । [अधुना] अस्मिन् काले । “अधुना” (५।३।१७ पा०) इति निपातनात् साधुः । [वल्कवासांसि आहरन् कथं तव मन्त्रं] क्रोधं दुःखं वा [न करोति ?] ॥ ३५ ॥

वनान्तेति ।—[वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती] वनान्तो वनभूमिरिव शय्या तथा कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेही । “आकारो देह आकृतिः” इति वैजयन्तो । [विष्वक्] समन्तात् । “समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इत्यमरः । [कचाचितौ] कचव्याप्तौ, विशार्णकेशा इत्यर्थः । अत एव

इमामहं वेद न तावकीं धियं

विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।

विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां

रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

[अगजौ] गिरिसम्भवौ [गजौ इव] स्थितौ [एतौ] [यमौ] युग्मजातौ, माद्रीपुत्रौ इत्यर्थः । “यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च” इति विश्वः । [विलोकयन् त्वं कथं धृति-संयमौ] सन्तोषनियमौ । “धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वर-तुष्टिषु” इति विश्वः । [बाधितुं न उक्त्वाहमे ?] न प्रवर्त्तमे ? “शकष्टुष” (३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् । अहो ते महत् धैर्यमिति भावः ॥ ३६ ॥ *

अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितुमुपोह्यात्माह, (प्रकृतार्थं वर्णयितुम् अर्थान्तरवर्णनम् उपोह्यातः) इमामिति ।—[इमां] वर्त्तमानां तव इमां [तावकीं] त्वदीयाम् । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इति अण्प्रत्ययः । “तवकसमकाविक-वचने” (४।३।३ पा०) इति तवकादेशः । [धियं] त्वदापद-विषयां चित्तवृत्तिम् [अहं न वेद] कीदृशी वा न वेद्मि, परब्रह्मेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति लटो णलादेशः । न चात्मदृष्टान्तेनापन्नत्वाद् दुःखित्वमनुमातुं शक्यते धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशये-नाह ।—[चित्तवृत्तयः विचित्ररूपाः] धीराधीराद्यनेकप्रकाराः

* अगजौ गजौ संयमौ यमौ इत्यत्र गज-य-मानां सकृत्सास्यात्रत्या वृत्त्यनुप्राप्ते-नामालङ्कारः । कृत आकृतीवाञ्जनयोः सकृदङ्गत्वादेककथं त्येतयोः सृष्टिः ।

पुराधिरूढः शयनं महाधनं
 विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
 अदभ्रदर्भामधिश्य स स्थलीं
 जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ३८ ॥

[खलु.] किन्तु [पराम्] उक्त्वा [भवदापदं विचिन्तयन्त्याः] भाव-
 यन्त्याः [मम चेतः] चित्तम् [आधयः] मनोव्यथाः । “उपसर्गे घो-
 क्रिः” (३।३।८२ पा०) इति कि-प्रत्ययः । [प्रसर्भं] प्रसह्य [रुजन्ति
 भञ्जन्ति । “रुजो भङ्गे” इति धातोर्लट् । पश्यतामपि दःसहा
 दःखजननी त्वद्विपत्तिः अनुभवितारं त्वां न विकरातीति
 महच्चित्रमित्यर्थः । चेत इति “रुजाथीनां भाववचनानामज्वरः”
 (२।३।५४ पा०) इति षष्ठौ न भवति । तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य
 विवक्षितत्वादिति ॥ ३७ ॥

तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह. पुरति । —[यः] त्वं [महाधनं]
 बहुमूल्यं श्रेष्ठम् । “महाधनं महामूल्यं” इति विश्वः । [शयनं]
 शय्याम् [अधिरूढः] सन् [स्तुतिगीतिमङ्गलैः] स्तुतयो गीतयश्च
 ता एव मङ्गलानि तैः करणभूतैः [पुरा विबोध्यसे] वैतालिकै-
 रिति शेषः, पूर्वं बोधित इत्यर्थः । “पुरि लुङ् चास्मै” (३।२।१२२
 पा०) इति भूतार्थे लट् । [सः] त्वम् [अदभ्रदर्भां] बहुकुशाम् ।
 “अस्ती कुशं कुथो दर्भः” इति “अदभ्रं बहुलं बहु” इति
 उभयत्राप्यमरः । [स्थलीम्] अकृत्रिमभूमिम् । “जानपद”
 (४।१।४२ पा०) इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । एतेन दःसह-
 स्पर्शत्वमुक्तम् । “अधिर्गोड्स्थासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति
 कर्मत्वम् । [अधिश्य] शयित्वा । “अयङ् यि क्ङिति” (७।४।२२
 पा०) इत्ययडादेशः । [अशिवैः] अमङ्गलैः [शिवारुतैः] क्रोष्टु-

पुरोपनीतं नृप ! रामणीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥ ३६ ॥
अनारतं यौ मणिपीठशायिनौ
अरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
मृगद्विजालूनशिखिषु वर्हिषाम् ॥ ४० ॥

रसितैः । “शिवा हरीतकी क्रोष्टा शमी नद्यामलक्ष्मि” इति
वैजयन्ती । [निद्रां जहासि] अद्येति शेषः ॥ ३८ ॥

पुरेति ।— हे [नृप ! यदेतत्] पुरोवर्त्ति [वपुः पुरा द्विजाति-
शेषेण] द्विजभुक्तावशिष्टेन [अन्धसा] अन्धेन । “भिस्सा स्त्री
भक्तमन्वोऽन्नम्” इत्यमरः । हे जाती येषां ते द्विजातयः ।
तदुक्तम् ।—“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते” इति ।
“दन्तविप्राण्डजा द्विजाः” इत्यमरः । रामणीयस्य भावो [रामणी-
यकं] मनोहरत्वम् [उपनीतं] प्रापितम् । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्
प्रधाने कर्मणि क्तः । “प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्”
इति वचनात् । [अद्य वन्यफलाशिनस्ते] तव [तत्] वपुः
[यशसा समं परम्] अतिमात्रं [काश्यं परैति] प्राप्नोति ।
उभयमपि क्षीयते इत्यर्थः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं
काव्यप्रकाशे ।—“सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्”
इति ॥ ३८ ॥

अनारतमिति ।—[अनारतम्] अजस्रं [मणिपीठशायिनौ]

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः

समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।

परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां

पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ ४१ ॥

विहाय शान्तिं नृप ! धाम तत् पुनः

प्रसीद सन्धेहि बधाय विद्विषाम् ।

मणिमयपादपीठस्थायिनौ [यौ] चरन्धौ [राजशिरःस्रजां]
नमङ्गूपात्मौलिस्रजां [रजः] परागः [अरञ्जयत् तौ ते चरन्धौ
मृगद्विजानूनशिखेषु] मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिः आलूनशिखेषु
क्लिन्नाग्नेषु [वर्हिषां] कुशानाम् । “वर्हिः कुशहुताशयोः”
इति विश्वः । [वनेषु निषीदतः] तिष्ठतः ॥ ४० ॥

ननु सर्वप्राणिसाधारस्थामापदि का परिदेवना इत्यत्राह,
द्विषदिति ।—[यत्] यतः कारणात् [इयं दशा] अवस्था,
“दशा वर्त्ताववस्थायाम्” इति विश्वः । द्विषन्तो निमित्तं यस्याः
सा [द्विषन्निमित्ता] “द्विषोऽमित्ते” (३।२।१३१ पा०) इति
शठ-प्रत्ययः । [ततः मे मनः समूलं] निःशेषम् [उन्मूलयति
इव] उन्मूलयति इव । दैविकी तु आपत् न दुःखायेत्याह,
परैरिति ।—[परैः] शत्रुभिः [अपर्यासितवीर्यसम्पदाम्]
अपर्यासिता अपर्यावर्त्तिता वीर्यसम्पद् येषां तेषां [मानिनां
पराभवः] विपद् [अपि उत्सव एव] इति । वैधर्म्येण अर्थान्तर-
न्यासः । मानहानिर्दःसहा, न तु आपत् इति भावः ॥ ४१ ॥

विहायेति ।—हे [नृप ! शान्तिं] शमं [विहाय तत्]
प्रसिद्धं [धाम] तेजो [विद्विषां बधाय पुनः सन्धेहि] अङ्गीकुरु,

व्रजन्ति शत्रून्वधूय निःस्पृहाः

शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ४२ ॥

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः

सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।

भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं

निराश्रया हन्त ! हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

[प्रमोद] प्रार्थनायां लोट् । ननु शमेन कार्यमिद्वै किं क्रोधेन । इत्यत्र आह, व्रजन्तीति ।— [निःस्पृहाः मुनयः शत्रून् कामादीन् [अवधूय] निर्जित्य [शमेन] क्रोधवर्जनेन [सिद्धिं] मोक्षाख्यां [व्रजन्ति । भूभृतः] तु [न] । कैवल्यकार्यवत् राजकार्यं न शान्तिसाध्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

पुर इति ।—किं च [धामवतां] तेजस्विनाम् । परनिकारामहिष्णुनामित्यर्थः । पुरः सरन्तीति [पुरःसराः] अग्रेसराः । “पुराऽग्रतोऽग्रेषु सत्तेः” (३।२।१८पा०) इति ट-प्रत्ययः । [यशोधनाः भवादृशाः सुदुःसहम्] अतिदुःसहम् [ईदृशम्] उक्तप्रकारं [निकारं] पराभवं [प्राप्य रतिं] सन्तोषं [अधि कुर्वते] स्वाकुर्वते चेत् ? तर्हि [हन्त !] इति खेदे । [मनस्विता] अभिमानिता [निराश्रया] सती [हता] । तेजस्विजनैकशरणत्वात् मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यपि अत्र प्रमहन्स्य असङ्गतः अधिपूर्वात् करोतः “अधिः प्रमहने” (१।३।३३पा०) इत्यात्मनेपदं न भवति (“प्रमहन् परिभवः” इति काशिका) तथापि अस्याः कर्त्तृभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात् कर्त्तृभिप्राये “स्वरितञितः” (१।३।७२पा०) इति आत्मनेपदं प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमः
चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥
न समयपरिरक्षणं क्षमं ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अग्निषु हि विजयार्थिनः क्षितीशाः
विदधति सोपधि सन्धितूषणानि ॥ ४५ ॥

अथेति ।—[अथ] पक्षान्तरे [निरस्तविक्रमः] सन्
[चिराय] चिरकालेनापि [क्षमां] क्षान्तिमेव । “क्षितिक्षान्ध्याः
क्षमा” इत्यमरः । [सुखस्य साधनं पर्येषि] अवगच्छामि
नहि [लक्ष्मीपतिलक्ष्म] राजचिह्नं [कार्मुकं विहाय] ।
धरतीति धरः । पचाद्यच् । जटानां धरो [जटाधरः सन्
इह] वने [पावकं जुहुधि] पावके होमं कुरु इत्यर्थः ।
अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं धनुषा ? इत्यर्थः ।
“हुभलभ्यो हिधिः” (६।४।१०१पा०) ॥ ४४ ॥

अथ समयान्नङ्गनाटुविभंषि तदपि न किञ्चित् इत्याह,
नेति ।—[परेषु] शत्रुषु [निकृतिपरेषु] निकृतिः श्लाघ्यं परं
प्रधानं येषु तेषु तथाक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु [भूरिधाम्नः]
महौजसः प्रतीकारक्षमस्य [तं] तव [समयपरिरक्षणं] समयः
“तयोदशसंवत्सरान् वने वक्ष्यामि” इत्येवंरूपा संवित् । “समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । तस्य परिरक्षणं
प्रतीक्षणं [न क्षमं] न युक्तम् । “युक्ते, क्षमं शक्ते हिते त्रिषु”
इत्यमरः । [हि] यस्मात् [विजयार्थिनः] विजिगीषवः

विधिसमयनियोगाद् दीप्तिसंहारजिह्वं
 शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्ययोधौ ।
 रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ
 दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥४६॥

* इति श्रीभारविहृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये प्रथमः सर्गः ॥१॥

क्षितीशाः अरिषु] विषये [सोपधि] सकपटं यथा तथा ।
 “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः कृद्भक्तैव” इत्यमरः । [सन्धिदूष-
 णानि विदधति]। केनचित् व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिं दूषयन्ति,
 त्रिषद्वयन्ति इत्यर्थः । शक्तस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्य-
 माधनं प्रधानम्, अन्यत् समयरक्षणादिकम् अशक्तस्य इति
 भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ४५ ॥

उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपमंहरति, विधीति।— [विधि-
 समयनियोगात्] विधिर्देवम् । “विधिर्विधाने देवे च” इत्यमरः ।
 समयः कालः तयोः नियोगात् नियमनादेतोः, तयोर्दरतिक्रम-
 त्वादिति भावः । [अगाधे] दुस्तरे । आपत् पयोधिरिवेत्युपमित-
 समासः, दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात् । तस्मिन्
 [आपत्ययोधौ मग्नम्] । सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति
 पर्येद्युर्नमज्जति इत्यागमः । [दीप्तिसंहारजिह्वं] दीप्तिः
 यथाप आतपश्च तस्याः संहारेण जिह्वम् अप्रसन्नं, [शिथिलवसुं]
 शिथिलधनम्, अन्यत्र—शिथिलरश्मम् । “वसुर्देवेऽग्नी रश्मौ च
 वसु तोये धने मग्नौ” इति वैजयन्ती । (“शिथिलबलम्” इति
 पाठे तु—उभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः ।) रिपुस्तिमिरमिव
 इति [रिपुतिमिरम्] [उदस्य] निरस्य [उदीयमानम्] उद्य-
 न्तम् । “ईङ् गतौ” इति धातोर्देवादिकात् कर्त्तरि शानच् । [त्वां
 दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु] भजतु । “आशिषि

निङ्लोटौ” (३।३।१७३ पा०) इति लोट् । चमत्कारकारि-
तया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दप्रयोगः ।
यथाह भगवान् भाष्यकारः ।—“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि
मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणिः आयुष्मत्पुरुष-
काणि च भवन्ति, अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति” इति । पूर्णोप-
मेयम् मालिनी वृत्तम् । सर्गान्तत्वाद् वृत्तभेदः । यथाह
दण्डो ।—“सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र
भिन्नवृत्तान्तैः उपेतं लोकरञ्जकम् ॥” इति ॥ ४६ ॥

* अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं
कथयति, इतीत्यादि ।—इतिशब्दः सर्गसमाप्तौ । भारविक्रतौ इति
कविनामकथनम् । महाकाव्ये इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः
सूचिता । किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः कथनम् ।
प्रथमः सर्गः, समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
किरातार्जुनौ अधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् । “शिशु-
क्रन्दयमसमहन्देन्द्रजननादिभ्यश्छः” । (४।३।८८ पा०) इति
हन्दाच्छ-प्रत्ययः । राघवपाण्डवीयशब्दवत् । तथाहि ।—अर्जुन एव
अत्र नायकः । किरातसु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह
दण्डो ।—“वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नाय-
कोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥” इति । अथ अयं संग्रहश्लोकः ।—

“नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजः
तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।
शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरः प्रधानो रसः
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥”
इति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकावा-

वाखाद्यायां षष्टापथसमाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—००७०५००—

विहितां प्रियया मनःप्रियाम्
अथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमटूर्जिताश्रयं
नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

विहितामिति ।— [अथ वृकोदरः] भौमः [प्रियया]
द्रौपद्या । प्रियाग्रहणम् अस्या हितोपदेशतात्पर्यसूचनार्थम् ।
[विहिताम्] अभिहिताम् इत्यर्थः । विपूर्वस्य दधातः क्रिया-
सामान्यवाचिनो * योग्यविशेषपर्यवसानात् । [मनःप्रियाम्]
अभिमतार्थयोगात् मनोहरां, विशेषणद्वयेन अपि गिरां ग्राह्य-
त्वम् उक्तम् । [गिरं गरीयसीं] सारवक्षरां [निश्चित्य नृपं]
धर्मराजम् [उपपत्तिमत्] युक्तियुक्तम् [अर्जिताश्रयम्] उदारार्थं
[वचनम् ऊचे] उक्तवान् । कर्त्तरि लिट् । ब्रूवो वचिरादेशः ।
“ब्रुविशासि” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । “अकथितञ्च”
(१।४।५१ पा०) इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥ १ ॥ †

* “विपूर्वो धाः करोत्यर्थे अभिपूर्वस्तु भाषणे” इत्युक्तेः “क्रिया सञ्च धात्वर्थं,
करोत्यर्थो वा” इति जुमरोक्तेश्च विदधानेः करोत्यर्थकत्वात् सामान्यक्रियावाचकत्वम् ।

† आसन्नं सर्गं सुन्दरी वा वियोगिनी नाम च्छन्दः । “अयुजोयदि सौ कगौ
यजोः सभरा लौ यदि सुन्दरौ तदा” “सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति च लक्षणात् ।

यद्वोचत वीक्ष्य मानिनी
 परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
 अपि वागधिपस्य दुर्वचं
 वचनं तद् विदधीत विस्मयम् ॥ २ ॥
 विषमोऽपि विगाह्यते नयः
 कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।

किं तद्वचनं तदाह, यदिति ।— [मानिनी] क्षत्रियकुलाभि-
 मानवतौ द्रौपदी [स्नेहमयेन] स्नेहप्रचरेण । “तत्प्रकृतवचने
 मयट् ।” (५।४।२१ पा०) । [चक्षुषा] ज्ञानचक्षुषा । एतेन
 आप्तवम् उक्तम् । [परितः वीक्ष्य] समन्ताद् विविच्य [यत्]
 वचनम् [अवोचत] । ब्रुवो वक्तव्या लुङ् । “वच उम्” (७।४।२०
 पा०) इति उमागमः । [वागधिपस्य] बृहस्पतेः [अपि दुर्वचं]
 वक्तुम् अशक्यम् । शेषे षष्ठो इयं न कृत्यागलक्षणा । अतो “न
 लोक” (२।३।६८ पा०) इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधो नास्ति । [तत्
 वचनं विस्मयं विदधीत] सर्वस्य अपोति शेषः । अथवा
 वागधिपस्य अपि विस्मयं विदधीत इति सस्कन्धः । दुर्वचं न
 केनापि वक्तुं शक्यम् इति शेषः । यतः स्त्रीणमपि शास्त्रम्
 अनुरुणद्धि हितं च अनुवृत्तान्ति । अतो विस्मयकरं ग्राह्यं च
 एतद्वचनम् इति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

विस्मयकरत्वे हेतुमाह, विषम इति । [विषमोऽपि]
 दुर्वचोऽपि । अन्यत्र—दुष्प्रवेशोऽपि । [नयः] नीतिशास्त्रं [पय-
 साम् आशयः] ऋद् [इव] । [कृततीर्थः] कृताभ्यामाद्युपायः मन् ।
 “तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जला-

स तु तत्र विशेषदुर्लभः
 सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३ ॥
 परिणामसुखे गरीयसि
 व्यथकौऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
 अतिवीर्यवतीव भेषजे
 बहुरत्नीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

वतारेषु मन्त्राद्यष्टादशस्वपि” इति विश्वः । अन्यत्र—कृत-
 जलावतारः सन् । “तीर्थं योनौ जलावतारे च” इति हलायुधः ।
 [विगाह्यते] गृह्यते प्रविश्यते च । [तु] किन्तु [तत्र] नये जलाशये
 च [सः] तादृशः पुरुषो [विशेषदुर्लभः] अत्यन्तदुर्लभः[यः]
 [कृत्यवर्त्म] कृत्यं सन्धिविग्रहादिकार्यं स्नानादिकं च तस्य वर्त्म
 [सत्] साधु देशकालाद्यविरुद्धं यथा तथा । अन्यत्र—गर्त्तग्राह-
 पाषाणादिरहितं यथा तथा [उपन्यस्यति] उदाहरति ।
 “उपचामसु वाङ्मुखम् । उपोद्घात उदाहारः” इत्यमरः । यथा
 केनचित् कृततीर्थे पयसि गन्भीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति, तीर्थकरस्तु
 विरलः, तद्वत् नीतौ अपि निगूढमपि तत्त्वं वक्त्ररि सति बोद्धारः
 सन्ति, वक्त्रा तु न सुलभः, अत इयं च साधु वक्त्रोति युज्यते
 विश्वय इति तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥

अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह, परिणामेति ।—[परिणामसुखे]
 परिणामः फलकालः परिपाकावस्था च, तत्र सुखे हिते । “शस्तं
 चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च” इत्यमरः । इति सुख-
 शब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वम् । [गरीयसि] गुर्वर्थप्रतिपादके
 भूयिष्ठे श्रेष्ठे च [क्षतौजसाम्] उभयत्र अपि क्षीणशक्तीनां

द्वयमिष्टगुणाय रोचतां
रुचिरार्था भवतेऽपि भारती ।
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहाः
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ ५ ॥

[व्यथकं] युद्धोपोद्बलकत्वाद् भयङ्करे । अन्यत्र—आदौ संशय-
सन्तापादिदुःखजनके [अल्पीयसि] अल्पाक्षरे अल्पमात्रे च ।
उक्तञ्च—“स्वल्पा च मात्रा बहुलो गुणश्च” इति । [अस्मिन्
वचसि] द्रौपदीवाक्ये [अतिवीर्यवति] अत्यन्तसामर्थ्यवति
[भेषजे] औषधे [इव] । “भेषजौषधभैषज्यम्” इत्यमरः ।
[बहुः] अनेकः [गुणः] मानत्राणराज्यलाभादिः आरोग्यबल-
पोषादिषु [दृश्यते] । अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः * ॥४॥

सत्यमेवं तथापि मद्यं न रोचते, किं करोमि ? इति
अत्राह, द्वयमिति ।— [रुचिरार्था] महितार्थसम्पन्ना इति रुचि-
हंतृक्तिः । [द्वयं भारती] द्रौपदीवाक्यम् [द्विष्टगुणाय] अभिमत-
गुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः [भवति] तुभ्यम् [अपि] । “रुच्यर्थानां
प्रीयमाणः” (१।४।३३पा०) इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ।
[रोचतां] स्वदताम् । विध्यर्थे लोट् । हितवचने बलादपि
इच्छां कुर्यात् औषधवत् इति भावः । तथापि स्त्रैणे वचसि का
अह्ना ? तत्राह, ननु इति ।—गुणानां गृह्या [गुणगृह्याः] गुण-
पक्षपातिन इत्यर्थः । “पदास्त्रैरिवाह्यापच्येषु च” (३।१।११८
पा०) इति अहेः क्यप् । [विपश्चितः] विहांसः । “विद्वान् विपश्चिद्
दोषज्ञः” इत्यमरः । [वचने] विषये [वक्तृविशेषनिःस्पृहाः]

* अत्र वाग्वैचित्र्यक्रमोद्भासितं सम्मानसुनयोपपत्तिम् द्रौपदीवचः तस्यानुमोदनं
प्रसृतं गम्यम् इति पर्यायोक्तालङ्कृतिः अं शीपमाङ्गसङ्गा बोद्धव्या ।

चतसृष्वपि ते विवेकिनी
 नृप ! विद्यासु निरूढिमागता ।
 कथमेत्य मतिर्विपर्ययं
 करिणी पङ्कमिवावसीदति ? ॥ ६ ॥
 विधुरं किमतः परं ? परैः
 अवगीतां गमिते दशामिमाम् ।

वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निःस्पृहाः [ननु] निरास्थाः
 खनु । “बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्” इति न्यायादिति
 भावः ॥ ५ ॥

सम्प्रति स्वयम् उपालभते, चतसृष्विति ।—हे [नृप !
 चतसृषु अपि विद्यासु] आन्वीक्षिकादिषु । “आन्वीक्षिकी त्रयी
 वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतो । विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोक-
 मंस्थितिहेतवः ॥” इति कामन्दकः । [निरूढिमागता]
 प्रसिद्धिं गता, अत एव [विवेकिनी] सदसद्विवेकवर्ता । यथाह
 मनुः ।—“आन्वीक्षिकां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ ।
 अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानर्थौ” ॥ इति । [ते मतिः
 कथं करिणी पङ्कमिव विपर्ययं] वैपर्येत्यम् अविवेकरूपम्
 [एत्य अवसीदति] नश्यति ? तत् न युक्तमिति भावः ॥ ६ ॥

किं नः किन्नम् इदानीं येन इत्यम् उपालभ्येमहीत्यत्राह,
 विधुरमिति ।—[त्वयि परैः] शत्रुभिः [इमाम्] ईदृशीम्
 [अवगीतां] गर्हिताम् । “अवगीतञ्च निर्वादे मुहुर्दृष्टे च
 गर्हिते” इति विश्वः । [दशां गमिते] प्रापिते सति । [सुरै-
 रपि सम्भावितवृत्ति] बहुकृतप्रसारम् । अथवा निश्चितसद्भावम्

अवसीदति यत् सुरैरपि
 त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥ ७ ॥
 द्विषतामुदयः सुमेधसा
 गुरुरखन्ततरः सुमर्षणः ।
 न महानपि भूतिमिच्छता
 फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

[पौरुषं] पुरुषकारः । युवादित्वादण्-प्रत्ययः । [अवसीदति]
 नश्यति इति यत् [अतः परम्] अतोऽन्यत् अधिकं [किं
 विधुरं ?] किं कष्टम् ? न किञ्चिदित्यर्थः । “विधुरं प्रत्यवायं
 स्यात् कष्टविश्लेषयोरपि” इति वैजयन्ती । अस्तौति शेषः ।
 “अस्तिर्भवन्तीपरः, प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति” इति भाष्य-
 कारः । भवन्तीति लटः पूर्वाघार्याणां संज्ञा । यद्वा पुरुषाधि-
 कारस्य दुर्दशा सा च शत्रुकृता, तदुपरि महत् कष्टं तच्च त्वदुपे-
 क्षया इति उपालभ्यसे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ उपेक्षाकालत्वात् इयम् उपेक्षा इत्याशङ्क्य न अयम्
 उपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव तावत् श्लोकद्वयेन विविर्नाक्ति-
 द्विषतामिति ।—[भूतिम्] उदयम् [इच्छता] । शोभना मेधा
 यस्य तेन [सुमेधसा] सुधिया “नित्यमसिच् प्रजामेधयोः”
 (५।४।१२२पा०) इति असिच्-प्रत्ययः । [गुरुः] महान् अपि
 [अखन्ततरः] अत्यन्तदुरन्तः, क्षयोन्मुख इत्यर्थः । [द्विषताम्
 उदयः] वृद्धिः [सुखेन मृष्यत इति [सुमर्षणः] सुसहः, उपेक्ष्य
 इत्यर्थः । खन्तयेत् दुर्मर्षण इति भावः । “भाषायां शासि” (वा०)

अचिरेण परस्य भूयसीं
 विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
 क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती
 कुरुते तत् प्रतिकारमन्यथा ॥ ६ ॥

इत्यादिना खलर्थे युच् प्रत्ययः । [महानपि फल-
 सम्पन्नवणः] फलसिद्धुन्मुखः । “प्रनिरन्तर” (८।४।५ पा०)
 इत्यादिना णत्वम् । [परिक्षयो न] सुमर्षणः न उपेक्ष्य इत्यर्थः ।
 अन्यथा तु उपेक्ष्य इति भावः । न हि उदय एव प्रतीकार्यः
 न च क्षय एव उपेक्ष्यः, किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्याम् उभौ अपि
 प्रतीकार्यौ उपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ उभयोरपि मध्ये एकतरस्य उदयक्षययोः गतिमुक्त्वा
 इदानीं युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह, अचिरेणेति ।—कृतम्
 अनेन इति [कृती] कुशल इत्यर्थः । “दृष्टादिभ्यश्च” (५।२।८८
 पा०) इति इनि-प्रत्ययः । [परस्य] शत्रोः [क्षययुक्तिं]
 क्षययागम् [अचिरेण] आशुभाविनीं [भूयसीं] दुरन्तां
 च तथा [आत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां] चिरभाविनीम् अर्ह्यो-
 यसीं [च विगणय्य] विचार्य्य । “त्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०)
 इत्यादिदेशः । [उपेक्षते] अन्यथा [उक्तविपरीत्ये]—परस्य क्षययुक्तो
 अर्ह्योयस्यां स्वस्य भूयस्याञ्च सत्याम् इत्यर्थः । [तत्प्रतिकारं]
 तस्याः क्षययुक्तेः प्रतिकारम् [अचिरेण] आशु [कुरुते] । एवं
 सति यदा शत्रोः अभ्युदयः स्वस्य च अतिपरिक्षयो यथा
 अस्माकं तदा किं वक्तव्यम् * सद्यः प्रतिकुरुते इत्यर्थात् सिद्धम्
 अनुसन्धेयम् ॥ ९ ॥

अनुपालयतामुदेष्यतीं
 प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
 अपयान्त्यचिरात् महीभुजां
 जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १० ॥
 क्षययुक्तमपि स्वभावजं
 दधतं धाम शिवं समृद्धये ।

तथापि उपेक्षायाम् अनिष्टम् आचष्टे, अनुपालयता-
 मिति ।—[उदेष्यतीं] वर्धिष्यमाणाम् । “आच्छीनद्योर्नुम्”
 (७।१।८० पा०) इति विकल्पान्नुमभावः । [द्विषतां प्रभुशक्तिं]
 कोषदण्डजं तेजः । “स प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कोष-
 दण्डजम्” इत्यमरः । [अनीहया] अनुस्नाहेन [अनुपालयताम्]
 उपेक्षमाणानां [महीभुजां श्रियः] सम्पदः [जननिर्वादभयात्]
 निरुद्धपुरुषानुरागोत्थलोकापवादभयात् [इव] इति हेतुत्वे चा ।
 [अचिरात् अपयान्ति] अपसरन्ति । यथाह कामन्दकः ।—
 “स्त्रीभिः षण्ड इव श्रीभिरलसः परिभूयते” इति । अतः
 पराक्रमितव्यमिति भावः ॥ १० ॥

ननु परिचीणः कथं प्रबलेन अभियुज्यते ? इत्यत्राह,
 क्षयेति ।—[क्षययुक्तमपि] तथा क्षीणमपि सन्तं [स्वभावजं]
 सहजं [शिवं] सर्वलोकाच्चादकं [धाम] क्षात्रं तेजः प्रकाशश्च
 [दधतं समृद्धये] वृद्धार्थम् [उत्थितम्] उत्थुक्तं वर्धिष्याम् उत्सह-
 मानम् इति यावत् । अन्यत्र—उत्थितम् उदितम् अत एव
 [अनपायम्] अविनाशिनं वर्धिष्यमाणम् इत्यर्थः । [नृपं

प्रणमन्यनपायमुत्थितं

प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

प्रभवः खलु कोषदण्डयोः

कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।

प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रमिव] द्वितीयाचन्द्रम् इवेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीयाग्रहणं, प्रतिपदि तस्य अदृश्यत्वादिति भावः । [प्रणमन्ति] प्रह्वीभावेन वर्त्तन्ते इति भावः । चन्द्रं तु नमस्कुर्वन्ति । क्षीणस्य अपि उत्साहः कार्य्यसिद्धेः निदानमित्यर्थः । “श्रियं हि सततोत्साही दुर्बलोऽपि समश्नुते” इति कामन्दकः ॥ ११ ॥

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्य उत्साहः कुत्र उपयुज्यते ? इत्यत्र आह, प्रभव इति ।—[कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः] कर्मणाम् आरम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्य्यसिद्धिश्च इति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते” इति पञ्चानाम् अङ्गानां विनिर्णयः । “तद्धितार्थ” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना उत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः [नयः] नीतिः मन्त्र इति यावत् । कोषोऽर्थराशिः । “कोषोऽस्त्री कुङ्गले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः” इत्यमरः । दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । “दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । याताश्चायां सैन्यभेदे” इति वैजयन्ती । तयोः [कोषदण्डयोः] प्रभुशक्तेरित्यर्थः । प्रभवति अस्मादिति [प्रभवः] कारणम् [खलु] । “नृदोरप” (३।३।५७ पा०) । [सः] नयः नीति-

स विधेयपदेषु दक्षतां
नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥
अभिमानवतो मनस्विनः
प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्त्तनक्षमं
मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

शास्त्रं [विधेयपदेषु] कार्यावस्तुषु । “पदं व्यवसितव्राण-
स्थानलक्ष्माङ्गि वस्तुषु” इत्यमरः । [दक्षतां] क्षिप्रकारित्वम्
उत्साहमित्यर्थः । [लोकः] ज्ञानादिप्रवृत्तो जनः [नियतिं]
दैवम् [इव] “नियतिः नियमे दैवे” इति विश्वः । [अनु-
रुध्यते] अनुसरति । रुधेर्देवदिकात् कर्त्तरि लट् । मन्वस्य
अपि मूलम् उत्साहः, तन्मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु
वक्तव्यम् ? अतः स एव आश्रयणीयः, यतो नक्तन्दिवं मन्त्रयतः
तस्यापि प्रभोः निरुत्साहस्य न किञ्चित् सिध्यति इति ॥ १२ ॥

ननु सात्साहस्य असहायस्य कथम् अर्थसिद्धिः ? इत्यत्राह,
अभिमानवत इति ।—[अभिमानवतः] मानधनस्य [प्रियम्]
इष्टम् [उच्चैः] उन्नतं [पदं] स्थानं राज्यादिकम् [आरुरुक्षतः]
आराढ्, मिच्छतः प्राप्तुकामस्य [मनस्विनः] धीरस्य [आत्म-
पौरुषं] स्वपुरुषकारः एव [विनिपातनिवर्त्तनक्षमम्] अनर्थ-
प्रतीकारसमर्थम् [आलम्बनं] सहकारि [यत्नम्] इष्टम् ।
यथा कस्यचित् तुरङ्गमारोहतः किञ्चित् पतनप्रतिबन्धवानु-
चरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः । किं पौरुषादन्यैः
सहायैः शूराणाम् ? इति भावः ॥ १३ ॥

विपदोऽभिभवन्विक्रमं
 रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
 नियता लघुता निरायतेः
 अगरीयान् न पदं नृपश्रियः ॥ १४ ॥
 तदलं प्रतिपन्नमुन्नतेः
 अवलम्बा व्यवसायबन्धिताम् ।

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह, विपद इति ।—[अविक्रमं]
 पौरुषह्येन [विपदोऽभिभवन्ति] तिरस्कुर्वन्ति । [आपदुपेतं]
 विपन्नम् [आयतिः] उत्तरकालः “उत्तरः काल आयतिः”
 इत्यमरः । [रहयति] त्यजति । [निरायतेः] आसन्न-
 क्षयस्य इत्यर्थः । [लघुता] अगौरवं [नियता] अवश्यम्भाविनी,
 न कश्चिदेनमाद्रियते इत्यर्थः । [अगरीयान्] लघीयान्
 [नृपश्रियः] राजलक्ष्मणाः [पदम्] आस्पदं [न] भवति । यद्वा
 नृपेति पदच्छेदः । तस्मात् पौरुषं कर्तव्यमेव इत्यर्थः । अत्र
 पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादेरुत्तरोत्तरविपदादिकं प्रति कारणत्वात्
 कारणमालाख्योऽलङ्कारः । तथा च सूत्रम् ।—“पूर्वपूर्वस्योत्त-
 रोत्तरहेतुत्वं कारणमाला” इति ॥ १४ ॥

क्लृप्तमाह. तदिति ।—[तत्] तस्मात् उपेक्षायां दोष-
 मन्भवात् इत्यर्थः । [उन्नतेः] अभ्युदयस्य [प्रतिपन्नम्]
 अन्तरायं [व्यवसायबन्धिताम्] उद्योगशून्यताम् [अवलम्बा
 अलम्] उद्योगशून्यतावलम्बनेन अलम् इत्यर्थः । “अलंखल्वोः
 प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा” (३।४।१८ पा०) इति क्त्वा-प्रत्ययः ।

निवसन्ति पराक्रमाश्रया

न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १५ ॥

अथ चेद्वधिः प्रतीच्यते

कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।

धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाः

चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ? ॥ १६ ॥

तस्य ल्यबादेशः * । तथाहि ।—[पराक्रमाश्रयाः] पराक्रमः
आश्रयः कारणं यासां ताः तथोक्ताः [समृद्धयः] सम्पदा
[विषादेन समम्] अनुत्साहेन सह [न निवसन्ति] । पौरुष-
साध्याः सम्पदा न अनुत्साहसाध्याः, उभयोः सञ्ज्ञावस्थान-
विरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासाऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

ननु समयः प्रतीच्यते, किं वेगन ? इति अत्र आह,
अथेति ।—[अथ अवधिः] कालः [प्रतीच्यते चेत्] “अवधिस्त्वव-
धाने स्यात् सीम्नि काले विलेऽपि च” इति विश्वः । [आविष्कृत-
जिह्मवृत्तिना । प्रकटितकपटव्यवहारेण [धृतराष्ट्रसुतेन] दुर्व्यी-
धनेन [नरेन्द्रसम्पदः] राज्यसम्पदः नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः ।
[चिरं] चतुर्दश वर्षाणि [आस्वाद्य] अनुभूय [कथं सुत्यजाः ?]
ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धक्लेशं विना न त्यज्यन्ते
एव इति अवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

द्विषता विहितं त्वयाथवा
 यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।
 जननाथ ! तवानुजन्मनां
 कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १७ ॥
 मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः
 करिभिर्वर्त्तयते स्वयं हतैः ।

अथ यदि देवात् स्वयमेव दुर्योधनः सम्पदो दास्यति तथापि तत् कथं राञ्चयेमहि इत्याह, द्विषतेति ।—[अथवा द्विषता] दुर्योधनेन [विहितं] समर्पितमित्यर्थः । [आत्मनः पदं] राज्यं [पुनः] अपि [त्वया लब्धा] लप्स्यते [यदि] लभेः कर्मणि लुट् । हे [जननाथ !] [तव अनुजन्मनाम्] अनुजानाम् [आविष्कृतपौरुषैः] प्रकटितपराक्रमैः [भुजैः कृतम्] अलं, व्यर्थमिति यावत् । अस्मद्भुजैर्न किञ्चित् साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजनैष्पत्यात् “क्षत्रियस्य विजितव्यम्” इति शास्त्रात् चात्रैषैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते । “कृतमिति निवारणनिषेधयोः” इति गणव्याख्याने । भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्द्योते ।—“न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानापि” इति ॥ १७ ॥

ननु साम्नेव कार्यसिद्धौ किं चात्रेण ? यथाह मनुः ।—“साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजितुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥” इति । तत् किम् आग्रहेण ? इति

लघयन् खलु तेजसा जगत्

न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

अभिमानधनस्य गत्वरैः

असुभिः स्थासु यशश्चिचीषतः ।

आशङ्कग्राह, मदेति ।—[मृगाधिपः] सिंहः [मदसिक्तमुखैः
मदवर्षिभिरित्यर्थः । [स्वयं] खेनैव [हतैः करिभिर्वर्त्तयते]
वृत्तिं करोति, तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकाद् वृतेर्लट्-
भौवादिक्स्य तु “अणावकर्मकाञ्चित्तवत्कर्त्तृकात्” (१।३।८८ पा०)
इति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि - [तेजसा] प्रभावेण ।
“तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि” इति वैजयन्ती ।
[जगत् लघयन्] लघूकुर्वन् [महान्] तेजस्वी [अन्यतः
अन्यस्मात् पुरुषात् [भूतिं] वृद्धिं [न इच्छति खलु] । नहि
तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम् । मनुवचनं तु अशूरविषयम्
इति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

ननु युद्धात् पात्तिको लक्ष्मीलाभः, उपायान्तरैस्तु न तथा
इत्याशङ्कग्राह, अभिमानेति ।—[अभिमानधनस्य] वैरि-
निर्यातनमात्रनिष्ठस्य अत एव [गत्वरैः] गमनशीलैः अस्थिरैः ।
“गत्वरश्च” (३।२।१६४ पा०) इति करवन्तो निपातः । [असुभिः]
प्राणैः करणैः । “पुंसि भूम्नप्रसवः प्राणाः” इत्यमरः ।
[स्थासु] स्थिरम् । “ग्लाजिस्थश्च ग्म्नः” (३।२।१३८ पा०)
इति ग्म्नप्रत्ययः । [यशश्चिचीषतः] चेतुं संग्रहीतुमिच्छतः
चिनोतेः सन्नन्तात् शट्-प्रत्ययः । [अचिरांशुविलासचञ्चला]
अचिरम् अंशवो यस्याः सा अचिरांशुर्विद्युत् तस्या विलासः

अचिरांशुविलासचञ्चला
 ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥
 ज्वलितं न हिरण्यरेतसं
 चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।
 अभिभूतिभयादसूनतः
 सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥

स्फुरणं तद्वत् चञ्चला, क्षणिका इत्यर्थः । [लक्ष्मीः] सम्पत्
 अनुषङ्गादागतम् [आनुषङ्गिकम्] अन्वाचय*शिष्टमख्यं [फलं]
 मानत्राणजं यश एव मुख्यं फलम् अभ्युच्चयसु लक्ष्मीतिर
 मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्र अस्थिरप्राणत्यागेन
 स्थिरयशःस्वीकाराभिधानात् न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्तप्र-
 नङ्कारः । उक्तञ्च काव्यप्रकाशे ।—“परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां
 स्यात् समासमैः” इति ॥ १९ ॥

ननु अल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते
 कर्तुं ? यतः “जीवन् नरो भद्रशतानि पश्येत्” इत्याशङ्क्याह,
 ज्वलितमिति ।—[जनः भस्मनां चयं] पुञ्जम् [आस्कन्दति]
 पादादिना आक्रामति अदाहकत्वादिति भावः । [ज्वलितं]
 ज्वलन्तम् । कर्त्तरि क्तः । “मतिबुद्धि” (३।२।१८८ पा०)
 इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्त्तमानार्थत्वम् । हिरण्यं रेतो यस्य तं
 [हिरण्यरेतसम्] अग्निं [न आस्कन्दति] दाहकत्वादिति

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
 ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ?
 प्रकृतिः खलु सा महीयसः
 सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥
 कुरु तन्मतिमेव विक्रमे
 नृप ! निर्धूय तमः प्रमादजम् ।

भावः । [अतः] हेतोः [मानिनः अभिभूतिभयात्] प्राणलाभेन
 तेजस्व्यागे परिभवो भविष्यतीति भयाद् [असून्] एव [सुखम्]
 अक्लिष्टम् [उज्झन्ति] त्यजन्ति, [धाम] तेजसु [न]
 उज्झन्ति । मानहानिकरात् जौवनात् स्वतेजसा मरणमेव
 वरम् इत्यर्थः । पूर्वतरश्लोकवत् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

अथवा किमत्र प्रयोजनं चिन्तया ? किन्तु तेजस्विनामयं
 स्वभाव एव यज्जिगीषुत्वम् इत्याशयेनाह, किमिति ।—[मृगा-
 धिपः] सिंहः [किं फलं] प्रयोजनम् [अपेक्ष्य ध्वनतः] गर्जतः ।
 धरन्तीति धराः, पचाद्यच् । पयसां धराः तान् [पयोधरान्]
 मेघान् [प्रार्थयते] अभियाति ? “याञ्जायामभियाने च प्रार्थना
 कथ्यते बुधैः” इति केशवः । अथवा प्रार्थयते अवरुणद्धि इत्यर्थः ।
 प्रा अर्थयते । “प्रा स्याद् याञ्जावरोधयोः” इत्यभिधानात् प्रा
 अवरोधेन । प्रा इति ढृतीयान्तम् । आकारान्तस्य प्रा-शब्दस्य
 योगविभागात् “आतो धातोः” (६।४।१४० पा०) इत्यालोपः ।
 तथाहि—[महीयसः] महत्तरस्य [सा प्रकृतिः खलु] स्वभावः
 [यया] प्रकृत्या [अन्यसमुन्नतिं] परवृद्धिं [न सहते] । महतः
 परभञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववत् अलङ्कारः ॥ २१ ॥

ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां
 त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२ ॥
 द्विरदानिव दिग्विभावितान्
 चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
 प्रसहेत रणे तवानुजान्
 द्विषतां कः शतमन्यतेजसः ? ॥ २३ ॥

उक्तं प्रयोजनं निगमयति, कुरु तदिति ।—हे [नृप ! तत्]
 तस्मात् उक्तरीत्या पराक्रमावसरत्वाद्देताः । “यत्तद्यतस्ततो हेतो”
 इत्यमरः । [प्रमादजं तमः] मोहं [निर्धूय] निरस्य [विक्रमे]
 पोरुषे [एव मतिं कुरु,] विक्रममेव अङ्गो कुरु, न तु उपाया-
 न्तरमित्यर्थः । न च विक्रमवैफल्यशङ्का कार्या इत्याह, ध्रुव-
 मिति ।—[विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः] तव अनुत्साहं न
 अव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः । अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति
 भावः । इति [एतत् ध्रुवं] निश्चितम् [अवेहि] विद्धि । “ध्रुवं
 नित्ये निश्चितं च” इति शाश्वतः ॥ २२ ॥

न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह, द्विरदानिति ।—[दिग्वि-
 भावितान्] दिक्षु प्रसिद्धान् तान् [आयतः] आगच्छतः ।
 आङ्पूर्वादिष्-घाताः शब्द-प्रत्ययः । चतुरः [द्विरदान्] दिग्गजान्
 [इव] तथाक्त्वविशेषणान् चतुरः [तोयनिधान् इव रणे] आयतः
 दिग्विभावितान् [शतमन्यतेजसः] इन्द्रविक्रमान् [चतुरः तव
 अनुजान् द्विषतां] मध्ये [कः प्रसहेत ?] सोढुं शक्नुयादित्यर्थः ।
 “शक्ति लिङ् च” (३।३।१७२ पा०) इति शक्यार्थे लिङ् ।
 अतो निःशङ्कं प्रवर्त्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

ज्वलतस्तव जातवेदसः
सततं वैरिक्तस्य चेतसि ।
विदधातु शमं शिवेतरा
रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥
इति दर्शितविक्रियं सुतं
मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
उपसाव्वयितुं महीपतिः
द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥

आशीर्वादव्याजेन फलितमाह, ज्वलत इति ।—[तव चेतसि सततं ज्वलता वैरिक्तस्य जातवेदसः] क्रोधाग्नेः इत्यर्थः । [शिवेतरा] अशिवा अमङ्गला, वैधव्यदुःखजनकत्वादिति भावः । [रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः] वैरिवनिताशुप्रवाहः [शमं विदधातु] । वैरिक्तस्य क्रोधस्य वरिबधमन्तरेण शान्त्यसम्भवात् अवश्यं तदुबधस्त्वया कर्त्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एव उपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्वात् कवेः प्रौढोक्तिर्जीविता ॥” इति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽपि अभेदाध्यवसायाद् भेदेऽभेदरूपा, तत एव अम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथा च, यथा अम्बुसेकेन अग्निः सम्यक् शाम्यति तथा शत्रुबधेन क्रोध इति औपम्यं गम्यते ॥२४॥

इतीति ।—[इति] उक्तरीत्या [दर्शितविक्रियं] दर्शिता विक्रिया विकारो वागारम्भात्मको येन तं [कोपपरीतमानसं] कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् ।

अपवर्जितविप्लवे शुची

हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

विमला तव विस्तरे गिरां

मतिरादर्शं द्रुवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

[मरुतः सुतं] भीमं [महीपतिः] युधिष्ठिरः [दुष्टं हिरदमिव] ।
एतेन अस्य शौर्यमेव, न बुद्धिः अस्तीति गम्यते । [उपसान्त्वयि-
तुम्] अनुनेतुम् [उपचक्रमे] प्रवृत्तः । “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्”
(१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम् । राज्ञा तावत् भाव्युपकार-
विशेषापेक्षया कथञ्चित् अवशो जनः शनैः शनैः हिरदवत्
वशीकरणीयः, न तु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमं तावत् सुत्यादिभिः प्रसादयति, अपवर्जितेति ।—
विप्लवः प्रमाणबाधः । अन्यत्र—वाह्यमलसङ्गमः । सोऽपवर्जितो
यस्य तस्मिन् [अपवर्जितविप्लवे । शुची] शुचित्वं, सौशब्दं लौह-
शुद्धिश्च तद्वति । अत एव [हृदयग्राहिणि] मनोरमे [मङ्गलास्पदे]
एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वात् अन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वात् च अय-
स्करे । “रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुन्
अग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥” इति पुराणवचनात् ।
[तव गिरां विस्तरे] वाच्यप्रपञ्चे । “प्रथमे वावशब्दे” (३।३।३३
पा०) इति घञ्प्रतिषेधात्, “ऋदोरप्” (३।३।५७ पा०) इत्यप् ।
अत एव “विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः”
इत्यमरः । [मतिः] त्वद्बुद्धिः [आदर्शं] दर्पणे [द्रुवा] “दर्पणे
मुकुरादर्शी” इत्यमरः । [विमला] विशदा [अभिदृश्यते]
वाङ्मशब्दादेव मतिवैशद्यम् अनुमीयते । तत्पूर्वकत्वात्
तस्येत्त्वर्थः ॥ २६ ॥

स्फुटता न पदैरपाकृता

न च न स्वीकृतमर्थं गौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां

न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

अथ युग्मेनाह, स्फुटतेति उपपत्तिरिति च ।—[पदैः]
सुमिहन्तशब्दैः [स्फुटता] विशदार्थता [न अपाकृता] न
त्यक्ता । [अर्थगौरवम्] अर्थभूयस्त्वं वा [न च न स्वीकृतम् ?]
स्वीकृतमेवेत्यर्थः । वैशद्यप्रसक्त्यर्थगौरवाभावनिवर्त्तनार्थं नञ्-
इयम्, “सन्ध्याव्यनिषेधनिवर्त्तने ङौ प्रतिषेधौ” इति वामनः ।
[गिरां] पदानाम् अवान्तरवाक्यानां च [पृथगर्थता] भिन्नार्थता,
अपुनरुक्तार्थतेति यावत् [रचिता] कृता । तथा [क्वचित्]
अपि [सामर्थ्यं] गिराम् अन्योन्यसाकाङ्क्षत्वं [न च अपोहितं]
न वर्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवत् एकवाक्यता
न स्यात् । यथाहुः—“अर्थैकत्वादेकवाक्यं सापेक्षं चेद्भिन्नाभि
स्यात्” इति । ननु अर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः ;
“पूरणगुण” (२।२।११पा०) इत्यादिना प्रतिषेधात् ? नैष दोषः ।
ये शुक्लादयः शब्दा गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते ; यथा—“पटस्व
शौक्ल्यं” “शुक्लः पटः” इति च, तेषाम् एव अत्र निषेधाद्, ये
पुनः स्वतो गुणमात्रवचनाः ;—यथा गौरवं प्राधान्यं रसो
गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः, तेषामनिषेधात् । तथा “तत्स्वैश्च
गुणैः षष्ठी समस्यते” इति वचनाद्बहुलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च,
बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः ।
अत एव आह वामनः,—“पत्रपीतिमादिषु गुणवचनसमासो
बलौ स्यात्” इति ॥ २७ ॥

उपपत्तिरुदाहृता बलात्
 अनुमानेन न चागमः क्षतः ।
 इदमीदृगनीदृगाशयः
 प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ? ॥२८॥ [युग्मम्]
 अविद्वत्तया तथापि मे
 हृदयं निर्णयमेव धावति ।

उपपत्तिरिति ।—किञ्च [बलात्] स्वबलमाश्रित्य ।
 कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या * । [उपपत्तिः] युक्तिः
 [उदाहृता] । पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिः उक्ता
 इत्यर्थः । उचितं चैतत् महावीरस्येति भावः । तथा
 [अनुमानेन] युक्ता [आगमः] शास्त्रं [च न क्षतः]
 न क्षतः । किन्तु आगमाविरुद्धमेव उक्तम्, अन्यथा तद्विरोधात्
 अनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । [ईदृक्] इत्थं
 ज्ञातयुक्तम् [इदं] वचनम् अविद्यमान ईदृगाशय इत्थं
 ज्ञातयुक्ताभिप्रायो यस्य सः [अनीदृगाशयः] । “अभिप्रायश्चन्द
 आशयः” इत्यमरः । [कः प्रसभं] हठात् [वक्तुमुपक्रमेत ?]
 न कोऽपीत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति, वक्ता तु
 दूरापास्त एवेति भावः । केचिदेतत् श्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि
 योजयन्ति, तदसत् । हितोपदेशमात्रतत्परस्य अतिवत्सलस्य
 राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूत-
 निन्दातात्पर्यकल्पनानीचित्वादिति ॥ २८ ॥

यदि साधुत्वं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह, अविद्वत्त-

* ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च (वा०) ।

अवसाययितुं क्षमाः सुखं

न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २६ ॥

सहसा विदधीत न क्रियाम्

अविवेकः परमापदां पदम् ।

तयेति ।—[तथापि] त्वया सम्बन्धिनिर्णीतेऽपि [मे हृदयम्
अविद्वत्तया] असन्तुष्टतया । अद्यापि संशयगतत्वेन इत्यर्थः ।
[निर्णयमेव धावति] अनुसरति, अपेक्षते इति यावत् । अद्यापि
निर्णयस्य अनुदयादिति भावः । निर्णयानुदये हेतुमाह,
अत्रेति ।—[विधेयेषु] सन्धिविग्रहादिकर्तृव्यर्थेषु याः
[विशेषसम्पदः] अवान्तरभेदभूमानस्ताः [सुखम्] अक्षेपेन
[अवसाययितुं] पुरुषान् प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव
शोभं प्रत्याययितुमित्यर्थः । स्वतेर्ष्वन्तादणिकर्मकर्तृकात्
तुमुन् । णेरणाविति सूत्रस्य अयं विषयः * । क्षमन्ते
इति [क्षमाः] पचाद्यच् । शक्ताः [न] भवन्ति । “क्षमं
शक्तं हितं त्रिषु” इत्यमरः । विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि
नद्विशेषाणां सौक्ष्म्याद् बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वात् अद्यापि निर्णया-
काङ्क्षेति तात्पर्यार्थः । अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य
हेतुत्वाभिधानाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदु-
क्तम् ।—“हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति । २६ ॥

वसुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह, सह-
सेति ।—[क्रिया] क्रियते इति क्रिया कार्ये तां [सहसा]
अविमृश्येत्यर्थः । “सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः” इति गण-
व्याख्यानं खरादिपाठादव्ययम् । [न विदधीत] न कुर्यात् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं

गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥

अभिवर्षति योऽनुपालयन्

विधिवीजानि विवेकवारिणा ।

कुतः ?—[अविवेकः] अविमृश्यकारित्वं [परम्] अत्यन्तम् । आपदां पदं] स्थानम् । विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेण उक्तमर्थमन्वयेनाह, वृणते इति ।—[गुणलुब्धाः] गुणगृह्याः । गुणगृह्य इति स्वयंवरणहेतूक्तिः । [सम्पदः] श्रियः [विमृश्यकारिणं] विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी, “उपपद-मतिङ्” (२।२।१८ पा०) इति समासः । तं [स्वयमेव वृणते] भजन्ते [हि] । “वृङ् मन्भक्तौ” इति धातुः । तस्मात् विमृश्य एव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलक्ष-विमृश्यकारित्वरूपकारणस्य आपद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थ-नात् वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः । द्वितीयादेन च स एव साधर्म्येण इति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव, तत् किं विवे-केन ? इति अत्र आह, अभीति ।—[यः] पुमान् विधीयन्ते इति विधयः, कृत्यवस्तुनि वीजानीवेति उपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् । तानि [विधि-वीजानि] विवेको वारीव विवेकवारि तेन [विवेकवारिणा] पूषेवत् समासः । [अनुपालयन्] प्रतीक्षमाणः संरक्षन् [अभिवर्षति] सिञ्चति, [सः] पुमान् [फलशालिनीं] फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः शस्यञ्च, “शस्ये हेतुकृते फलम्” इति उभयत्रापि अमरः । तच्छालिनीं [क्रियां] कर्म

स मदा फलशालिनीं क्रियां

शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः

प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्घ्रिया ।

प्रशमाभरणं पराक्रमः

स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

[लोकः] जनः । “लोकसु भुवर्नं जने” इत्यमरः । [शरदमिव मदा] नित्यम् । [अधितिष्ठति] मदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव, न कदाचिद् व्यभिचरति इत्यर्थः साहसिकस्य काकनालीय-
न्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनसु नियता इति भावः । अत्र फल-
शब्देन शस्यहेतुक्तयोः अर्थयोः अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलाति-
शयोक्तिः, तदनुरुद्धोता च उपमा इत्यनुसन्धेयम् ॥ ३१ ॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तम् । सम्प्रति तामिव
रुच्यं स्ताति, शुचोति । --[शुचि] सम्प्रदायशुद्धं [श्रुतं] शास्त्र-
अवगणं कर्तृ [वपुः भूषयति] अन्यथा “अविद्वान् पुरुषः शोच्यः”
इति भावः । [तस्मात्] श्रुतस्य [प्रशमः] क्रोधोपशान्तिः [अल-
ङ्घ्रिया] भूषणं भवति, अन्यथा श्रुतवैफल्यात् इति भावः ।
[पराक्रमः] सति अवसरे शौर्यं [प्रशमाभरणं] प्रशमस्य
आभरणं भवति, अन्यथा सर्वैः परिभूयते इति भावः ।
[सः] पराक्रमः [नयापादितसिद्धिभूषणः] नयापादिता
नीतिसम्पादिता, विवेकपूर्विका इति यावत् । सा चासी
सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स तथोक्तः । अन्यथा साहसिकस्य
सिद्धेः काकनालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यात् इति भावः ।
“वपुषो भूष्यतैवात्र सिद्धेः भूषणतैव तु । उभयं मध्यमानां

मतिभेदतमस्तिरोहिते
 गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
 सुकृतः परिशुद्ध आगमः
 कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥
 स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिः
 चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।

तु तेषां पूर्वोत्तरेच्छया ॥” इति विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धेः
 अनन्यभूषिताया एव भूषणत्वोक्त्या सर्वोत्तरतया सुतिर्गम्यते ।
 अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वात् एकावख्यलङ्कारः । तदु-
 क्तम् ।—“यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति पर-
 म्परमेषालङ्कृतिरिकावली कथिता ॥” इति ॥ ३२ ॥

विमृश्य कुर्यादिति स्थितम् । तत्र “विमर्शोपायः कः” इत्युक्ते
 शास्त्रमवेत्याह मतौति ।—[मतिभेदतमस्तिरोहिते] मतिभेदः
 कार्यविप्रतिपत्तिः । मतिभेदः तम इवेति उपमितसमासः ।
 दीप इवेति उपमानुसारात् । तेन तिराङ्घिते आच्छन्ने अत एव
 [गहने] द्रवगाहे [कृत्यविधौ] कार्यानुष्ठीने [विवेकिनां
 सुकृतः] स्वभ्यस्तः अत एव [परिशुद्धः] निश्चितः अन्यत्र—
 सुविहितः प्रवातादिदोषरहितश्च [आगमः] शास्त्रम् । “आगमः
 शास्त्र आयाते” इति विश्वः । [दीप इव अर्थदर्शनं] कार्य-
 ज्ञानं वस्तुप्रतिभासनञ्च [कुरुते] ॥ ३३ ॥

एवं विमृश्य कुर्वतो दैवात् अनर्थागमोऽपि न कश्चित् अपराध
 इत्याह, स्पृहणीयेति ।—[स्पृहणीयगुणैः] लोकशाध्यगुणैः
 [महात्मभिः] सज्जनैः [चरिते] अनुष्ठिते [वर्त्मनि] आचारे
 [मनो यच्छतां] निदधतां, सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः ।

विधिहेतुरहेतुरागसां
 विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥
 शिवमौपयिकं गरीयसीं
 फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।
 विगणय्य नयन्ति पौरुषं
 विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३५ ॥

[विधिहेतुः] दैवनिमित्तकः । “विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः ।
 अत एव [आगसाम्] अपराधानाम् [अहेतुर्विनिपातोऽपि]
 दैविकानर्थोऽपि । “विनिपातोऽवपाते स्यात् दैवादिब्यसनेऽपि
 च” इति विश्वः । [समुन्नतेः] अतिवृद्धेः [समः] तुल्यः ।
 दैविकेषु पुरुषस्य अनुपालभ्यत्वादिति भावः । यथाह काम-
 न्दकः ।—“यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् ।
 पुमांस्तत्रानुपालभ्यां दैवान्तरितपौरुषः ॥” इति ॥ ३४ ॥

सम्प्रति यत् विमृश्यं तदाह, शिवमिति ।—[जिगीषवः]
 विजयेच्छ्रवः नृपाः [विजितक्रोधरयाः] विजितक्रोधवेगाः सन्तः
 [गरीयसीं] प्रभूताम् [अदूषितायतीम्] अक्षतोत्तरकालां
 खन्ताम् इत्यर्थः, [फलनिष्पत्तिं] फलसिद्धिं [विगणय्य]
 फलवत्त्वं निश्चित्य इत्यर्थः । [पौरुषं] पुरुषकारं [शिवम्]
 अनुकूलम् [औपयिकम्] उपायम् । विनयादित्वात् स्वार्थे
 ठक्*“उपायात् ऋस्वत्वञ्च”(वृत्तिः) । [नयन्ति] प्रापयन्ति, पौरु-
 षम् उपायेन योजयन्ति इत्यर्थः ; नानिश्चितफलं कर्म कुर्वीतति
 भावः । यथाह कामन्दकः ।—“निष्फलं लेशबहुलं सन्दिग्ध-

* विनयादिभ्यष्ठक् (५।१।३८ पा०) ।

अपनेयमुदेतुमिच्छता

तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।

अविभिद्य निशाकृतं तमः

प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

बलवानपि कोपजन्मनः

तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।

फलमेव च । न कर्म कुर्यात् मतिमान् सदा वैरानुबन्धि च ॥”
इति । नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्मकः । अत्र पीरुषस्य कर्त्तृस्य-
कर्मत्वेऽपि उपायस्य अतथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिवत् ।
“कर्त्तृस्ये चाशरीरे कर्मणि” (१।३।३७ पा०) इति आत्मने-
पदं न भवति ॥ ३५ ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमाह, अपनेय-
मिति ।—[उदेतुम्] अभ्युदेतुम् [इच्छता] पुरुषेण [पुरः]
प्रथमं [रोषमयं] रोषात् आगतम् । “मयट् च” (४।३।८२ पा०)
इति मयट् । [तिमिरं] अज्ञानं [धिया] विवेकबुद्ध्या
करणेन [अपनेयम्] अपनोद्यम् । तथाहि [अंशुमतापि]
कर्त्ता [प्रभया] तेजसा करणेन [निशाकृतं तमः] ध्वान्तम्
[अविभिद्य न उदीयते] किन्तु विभिद्य एव इत्यर्थः ।
“सूर्यस्य अपि एवं किमुत अन्येषाम् ?” इति अपिशब्दार्थः ।
इयां भावे लट् ॥ ३६ ॥ *

ननु दुर्बलस्य एवम् अस्तु, बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धि-

* अत्र हि भविष्यदुन्नतिन्नाभिच्छावतो जनस्य रोषमयाज्ञानविनाशनरूपवस्तुनः
उदयाभिलाषिसूर्यप्रभाहारान्धतमसविनाशरूपसमानधर्मवस्तुनि प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्ता-
सङ्कारः । स च “रोषमयम्” इति रूपकेण अनुप्राणितः ।

क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः
 सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ ३७ ॥
 समवृत्तिरुपैति मार्दवं
 समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
 अधितिष्ठति लोकमोजसा
 स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥

रिति अत्र आह, बलवानिति।—[बलवान्] शूरः [अपि यः]
 कोपात् जन्म यस्य तस्य [कोपजन्मनः ।] “अवर्ज्यो बहुब्रीहि-
 र्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति वामनः । [तमसः] मोहस्य ।
 कृद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी । * [अभिभवम्] आक्रान्तिं [न रुषहि]
 न निवारयति । [सः] नृपः क्षयस्य पक्षः [क्षयपक्षः] कृष्णपक्षः
 [ऐन्दवीः] इन्दुसम्बन्धिनोः [कला इव] । “कला तु षोडशो
 भागः” इत्यमरः । [सकलाः] समयाः [शक्तिसम्पदः] प्रभु-
 मन्वोत्साहशक्तीः तिस्रोऽपि [हन्ति] नाशयति । अन्धस्य
 जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थम् एव
 इत्यर्थः । अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात् क्षयपक्षस्य कलाक्षय-
 कारित्वम् अस्ति एव । तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात् तथा
 व्यपदेशः ॥ ३७ ॥

विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह, समेति।—[यः] समा-
 नातिमृदुः नातिनिग्मा वृत्तिः यस्य सः [समवृत्तिः] सन्
 [समये] सति अवसरे [मार्दवं] मृदुवृत्तित्वम् [उपैति तिग्मतां]
 तोच्छ्रवृत्तित्वं [च तनोति, स मेदिनीपतिः विवस्वान् इव] सूर्ये

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां
 क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ?
 शरद्वम्भचलाञ्चलेन्द्रियैः
 असुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३६ ॥
 किमसामयिकं वितन्वता
 मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।

इव [ओजसा] तेजसा [लोकम् अधितिष्ठति] आक्रामति ।
 सूर्येऽपि ऋतुभेदेन समवृत्तिः इत्यादि योज्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तान्यथाकरणेऽनिष्टमाह, क्वेति ।—[श्रियां] सम्पदां
 [चिराय] बहुकालं [परिग्रहः] स्वायत्तीकरणं [क्व ?]
 [दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता] इन्द्रियाणि वाजिन इव इति उपमित-
 समासः । दुष्टानाम् अमार्गधाविनाम् इन्द्रियवाजिनां वश्यां
 वशङ्गतः तस्य भावः तत्ता [च क्व ?] न उभयम् एकत्र
 तिष्ठति इत्यर्थः । कुतः ?—[हि] यस्मात् [शरद्वम्भचलाः]
 शरद्वम्भवत् चलाः चञ्चलाः । किञ्च [बहुच्छलाः] बहुव्याजाः
 बहुरन्ध्रा इति यावत् । “छलं तु खलितं व्याजे” इति विश्वः ।
 [श्रियः] सम्पदः, [चलेन्द्रियैः] अजितेन्द्रियैः [असुरक्षाः]
 रक्षितुमशक्याः । कथञ्चित् प्राप्ता अपि श्रियो न अविनीतेषु
 तिष्ठन्ति इत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३८ ॥

क्रोधस्य दुष्टताम् उक्त्वा तस्य त्यागम् उपदिशति, किमिति ।—
 [उपात्तरंहसः] प्राप्तत्वरस्य [मनसः । असामयिकं]
 समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः । “समयस्तदस्य प्राप्तम्” (५।१।
 १०४ पा०) इति ठञ् । स न भवति इति असामयिकः तम्

क्रियते पतिरुच्चकैरपां
 भवता धीरतयाऽधरीकृतः ? ॥ ४० ॥
 श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्
 विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
 जनयन्त्यचिराय सम्पदाम्
 अयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥
 अतिपातितकालसाधना
 स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।

अप्राप्तकालं [द्योभं वितन्वता भवता धीरतया] धैर्यगुणान् ।
 “मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु” इति रसिकाः ।
 [अधरीकृतः] तिरस्कृतः प्राक् इति शेषः । [अपां पतिः]
 समुद्रः [किं] किमर्थम् [उच्चकैः] अधिकः [क्रियते ?] न
 पराजितं पुनः उच्चकैः कुर्यादिति भावः । अत्र वितन्वता इति
 भीमविशेषणत्वेन अपांपतिपदार्थस्य उच्चैःकरणे हेतुत्वोक्त्या
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

श्रुतमिति ।—किञ्च [वे श्रुतं] शास्त्रम् [अधिगम्यापि
 शरीरजन्मनः] शरीरप्रभवान् [रिपून्] कामक्रोधलोभमोह-
 मदमात्सर्यादीन् [न विनयन्ते] न नियच्छन्ति । “कर्तृस्थं
 चाशरीरे कर्मणि” (१।३।३७ पा०) इति आत्मनेपदम् । [तं
 खलु अचिराय] भटिति [सम्पदां] श्रियां [चापलाश्रयम्]
 अस्थैर्यनिबन्धनम् [अयशः] दुष्कीर्तिं [जनयन्ति] । आश्रय-
 दोषात् अस्थैर्यं सम्पदां न स्वदोषात् इत्यर्थः । अजितारिषड्-
 र्गस्य कुतः सम्पद इति भावः ॥ ४१ ॥

जनवत् न भवन्तमक्षमा
 नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥
 उपकारकमायतेर्भृशं
 प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
 अनपायि निवर्हणं द्विषां
 न तितिच्चासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

तथा क्रोधात् काव्येहानिः इत्याशयेन आह, अतिपाति-
 तेति ।—[अतिपातितकालसाधना] अतिपातितानि अति-
 क्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि च यथा
 सा तथोक्ता [स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी] तापयतीति तापनी ।
 कर्त्तरि ल्युट् । टिप्त्वात् डौप् । * स्वस्य यच्छरीरम् इन्द्रियवर्गश्च
 तयोः तापनी [अक्षमा] क्रोधः [भवन्तं जनवत्] पृथग्-
 जनमिव । “तेन तुल्यम्” (५।१।११५ पा०) इति वतिप्रत्ययः ।
 तेन एव अर्थो लक्ष्यते । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” (१।१।३८ पा०)
 इति अव्ययम् । [नयसिद्धेः] नयसाध्यफलात् [अपनेतुं]
 पृथक्कर्तुं [नार्हति ।] असमयक्रोधस्य आत्मसन्तापातिरिक्तं
 फलं नास्ति इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दुष्टः क्रोध इत्युक्तम् । अथ क्षमाया गुणानाह, उपकारक-
 मिति ।—[आयतः] उत्तरकालस्य [भृशम्] अत्यन्तम्
 [उपकारकं] स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । [भूरिणः] प्रभूतस्य
 [कर्मफलस्य] । प्रसूयतेऽनेनेति [प्रसवः] कारणम् । अपायि
 न भवतीति [अनपायि] स्वयम् अविनश्यदेव [द्विषां निवर्हणं ।

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः
 सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।
 प्रणमन्ति सदा सुयोधनं
 प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥
 सुहृदः सहजास्तथेतरे
 मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।

विनाशकम् एवंगुणकं [साधनं तितिच्चासमं] क्षमातुल्यं
 [नास्ति] । “क्षान्तिः क्षमा तितिच्चा च” इत्यमरः । “तिज-
 निशाने” इति धातोः “गुप्तिञ् क्तिङ्गः सन्” (३।१।५ पा०) इति
 क्षमार्थे सन् प्रत्ययः । तितिच्चासममित्यनुक्तोपमेया समासे
 अर्थी लुप्तोपमा, भृशायत्यनपायिग्रब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्याद्
 व्यतिरेकश्च व्यज्यते । “भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये
 विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति अलङ्कारसर्वस्वम् ॥ ४३ ॥

ननु तितिच्चया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान् राज्ञो वशी-
 कुर्यादित्यत्राह, प्रणतीति ।—[सहजस्नेहनिबद्धचेतसः] सहज-
 स्नेहेन अकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः ।
 सुयोधने तु न तथेति भावः । किञ्च [मानभृताम्] अहङ्कारिणां
 [प्रथमे] अग्रेसराः । *सुयोधनस्तु ततोऽपीति भावः । [वृष्णयः]
 यादवाः [प्रणतिप्रवणान्] प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति
 भावः । [नः] अस्मान् [विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति]
 न नमन्ति नानुसरन्ति । किन्तु कार्यकाले त्यज्यन्ति एव
 इत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चित् अस्माकमसाध्यं भवेदिति
 भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

विनयादिव यापयन्ति ते
 धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥
 अभियोग इमान् महीभुजो
 भवता तस्य कृतः कृतावधेः ।
 प्रविघाटयिता समुत्पतन्
 हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

किञ्च कारणान्तरमाह, सुहृद इति ।—किञ्च [एषां]
 वृष्णीनां [ये सहजाः] सहजाताः, सहजाः मातृपितृपक्षा इत्यर्थः ।
 “अन्धेष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति उ-प्रत्ययः । [सुहृदः]
 मित्राणि [तथा इतरे] कृत्रिमसुहृदश्च एषां [मतं] वृष्णिपक्षं
 [न विलङ्घयन्ति] न अतिक्रामन्ति । [ते] इयेऽपि नृपाः,
 दुर्योधनोपजीविनोऽपीति भावः । [आत्मसिद्धये] आत्मजीव-
 नाथे [धृतराष्ट्रात्मजं] दुर्योधनं [विनयात्] आनुकूल्यात् [इव
 यापयन्ति] कालं गमयन्ति । कार्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन
 एव इत्यर्थः । यातेर्ह्यन्तास्रट् । “अर्त्तिङ्ङी” (७।३।३६ पा०)
 इत्यादिना पुगागमः ॥ ४५ ॥

किञ्च नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह, अभियोग इति ।—
 [कृतावधेः] परिभाषितकालस्य । “अवधिस्त्ववधाने स्यात्कीञ्चि
 काले विलेऽपि च” इति विश्वः । [तस्य] सुयोधनस्य कर्मणि
 षष्ठौ । [भवता कृतः] अवधिमनपेक्ष्येति शेषः । [अभियोगः]
 आर्द्राभिभव इति यावत् । “अभियोगस्तु शपथे स्यादार्द्रे च
 पराभवे” इति विश्वः । [इमान्] पूर्वोक्तान् [महीभुजः] राज्ञः
 [हरिदश्वः] उष्णरश्मिः [कमलाकरानिव समुत्पतन्] उद्यन् एव

उपजापसहान् विलङ्घयन्
स विधाता नृपतीन् मदीद्धतः ।
सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ? ॥४७॥
असमापितकृत्यसम्पदां
हतवेगं विनयेन तावता ।

[प्रविधाटयिता] भेत्यति । घाटयतेभौवादिकाङ्कुट् । चीरा
टिकस्य तु "मितां ह्रस्वः" (६।४।८२ पा०) इति ह्रस्वत्वं
स्यात् ॥ ४६ ॥

अथ न ये वृष्णिपक्षास्तान् प्रत्याह, उपजापेति ।—[मदो-
इतः सः] दुर्योधनः [नृपतीन्] अन्यान् नृपान् [विल-
ङ्घयन्] मदाद् अवमानयन् । [उपजापसहान्] सहन्त इति
सहः. पचायच् । उपजापस्य सहान् भेदयोग्यान् । "समी
भेदापजापौ" इत्यमरः । [विधाता] विधास्यति, विपूर्वस्य
टधार्तेर्लुट् । अवमानितो जनः सुभेद्य इति भावः । न
'च ते सच्चिण्णव इत्याह --[जनः] प्राकृतोऽपि [अधःक्रियाम्]
अपमानं [न सहते । लोकाधिकधाम] लोकीत्तरप्रतापं [राजकं]
राजसमूहः । "गोत्रीक्षाष्ट्र" (४।२।३८ पा०) इत्यादिना
वुञ्प्रत्ययः । [किमु] किमुत सहते इति किं वक्तव्यमित्यर्थः ।
तथा मति कृतस्त्वमेव राजभण्डलम् अस्मानेव अवलम्बिष्यते
इति भावः ॥ ४७ ॥

ननु सखीनिवेत्यादिधनचरोक्त्या तस्य मदसम्भावनापि
कथमित्यत्राह, असमापितेति ।—[असमापितकृत्यसम्पदाम्]

प्रभवन्त्यभिमानशालिनां
 मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥
 मदमानसमुद्धतं नृपं
 न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
 अतिमूढ उदस्यते नयात्
 नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४९ ॥
 अपरागसमीरणेरितः
 क्रमशीर्षाकुलमूलसन्ततिः ।

अकृतकृत्यानाम् अतः [अभिमानशालिनाम्] अहङ्कारिणां
 [विभूतयः] सम्पद एव [तावता] स्वल्पेन [विनयेन]
 कार्यवशात् आरोपितेनेति शेषः । [हतवेगं] प्रतिबद्धवेगं,
 न तु स्वरूपतो हतं, [मदम् उत्तम्भयितुं] वर्द्धयितुं
 [प्रभवन्ति] । सर्वथा दुर्जनं सम्पदो विकारयन्ति इति
 भावः ॥ ४८ ॥

अथ मदस्य अनर्थहेतुतां युग्मेनाह, मदेति, अपरागेति
 च ।—[मदमानसमुद्धतं] मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुः
 हतं [नृपं, मूढता] कार्यापरिज्ञानं [नियमेन] अवश्यं
 [न वियुङ्क्ते] न विमुञ्चति । [अतिमूढः, नयात्] नीति-
 मार्गात् [उदस्यते] उत्क्षिप्यते । कर्मकर्त्तरि लट् ।
 [नयहीनात् जनः] लोकः [अपरज्यते] अपरक्तो भवति ।
 "स्वरितञितः" (१।३।७२पा०) इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४९ ॥

अपरागेति ।—[अपरागसमीरणेरितः] अपरागोऽप्रीतिः, हेष
 इति यावत् समीरण इव, तेनेरितः नोदितः अत एव [क्रमशीर्षा-

सुकरस्तरुवत् सहिष्णुना
रिपुरुन्मूलयितुम् महानपि ॥५०॥ युग्मम् ।
अणुरप्युपहन्ति विग्रहः
प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं
तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

कुलमूलसन्ततिः] क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूता आकुला चला च
मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासङ्घातश्च यस्य म
तथाक्तः । “मूलं वशीकृतं स्त्रीये शिफातारान्तिकादिषु” इति
वैजयन्ती । [रिपुर्महानपि तरुवत्] वृक्ष इव [सहिष्णुना]
क्षमावता [उन्मूलयितुम्] उद्धर्तुं [सुकरः] सुसाध्यः. सुकरो
न्मूलनः इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कार-
णत्वात् कारणमाला, तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥५०॥

ननु अन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यः ? तत्राह, अणुरिति ।—
[अणुः] अल्पोऽपि [अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः] अन्तरङ्गामात्या-
द्यपरागसमुत्थः । “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे ।
कन्दःकारणगुह्येषु जन्वमात्यादिकेष्वपि ॥” इति वैजयन्ती ।
[विग्रहः] वैरं [प्रभुम् उपहन्ति] नाशयति । अत्र दृष्टान्त-
माह ।—[तरुशाखान्तनिघर्षजः] तरुशाखान्तानां निघर्षो
घर्षणं तज्जः [अनलः] अग्निः । [भूधरं] गिरिम् [अखिलं]
साकल्येन [हिनस्ति हि] दहति इत्यर्थः । अत्र उप-
मानोपमेयसमानधर्माणां प्रतिविम्बतया निर्देशेन दृष्टान्ता-
लङ्कारः ॥ ५१ ॥

मतिमान् विनयप्रमाथिनः
 समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
 सुजयः खलु तादृगन्तरे
 विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥
 लघुवृत्तितया भिदां गतं
 वहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
 अभिभूय हरत्यनन्तरः
 शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

तथापि कथं वर्द्धमानं शत्रुम् उपेक्षेत इति आशङ्क्य दुर्विनी-
 तत्वात् इति आह, मतिमानिति ।— [मतिमान्] प्राज्ञः ।
 विनयं प्रमथ्नाति त्यजति इति [विनयप्रमाथिनः] दुर्विनीतस्य
 [द्विषः समुन्नतिं] वृद्धिं [समुपेक्षेत] । उपेक्षायाः फलमाह ।—
 [तादृक्] अविनीतः [अन्तरे] क्वचित् रन्ध्रं [सुजयः] सुखेन
 जितुं शक्यः [खलु, हि] यस्मात् [अविनीतसम्पदः विपदन्ताः]
 विपन्नव्याटकाः, अनर्थोदकाः इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरित-
 त्वात् इति आह, लघ्विति ।—[लघुवृत्तितया] स्वस्य दुर्वृत्त
 रूपतया [वहिः] मित्रादिजनपदेषु [अन्तः] अमात्यादिषु च
 [भिदां] भेदं [गतम्] । “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” (३।३।१०४पा०)
 इति अङ्प्रत्ययः । [नृपस्य मण्डलं] राष्ट्रम् [अनन्तरः]
 मन्त्रिहितो जिगोषुः [आपगारयः] नदीवंगः [शिथिलम्]
 अन्तर्भेदजर्जरं । [कूलमिव अभिभूय] आक्रम्य [हरति] ॥ ५३ ॥

अनुशासतमित्यनाकुलं
 नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
 स्वयमथ इवाभिवाञ्छितः
 तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥
 मधुरैरवशानि लम्बयन्
 अपि तिर्य्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।
 परितः पटु बिभ्रदेनसां
 दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥

अन्विति ।—[इति] इत्यम् [आकुलम्] अरिनिकार-
 स्मरणात् क्षुभितम् [अर्जुनाग्रजं] भीमसेनं [नयवर्त्म] नीतिमार्गम्
 [अनाकुलम्] असङ्कीर्णं यथा तथा [अनुशासतम्] उपदिशन्तम् ।
 'जक्षित्वादयः षट्' (६।१। ६ पा०) इत्यभ्यस्ताच्छतुर्नुमभावः
 [तं] युधिष्ठिरं [पराशरात्मजः] पराशरस्य आत्मजः पुत्रः वेद-
 व्यासः । [स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव] साक्षात् मनोरथ इव
 इति उत्प्रेक्षा । [अभीयाय] प्राप्तः ॥ ५४ ॥

अथ युग्मे नाह, मधुरैरिति ।—[मधुरैः] शान्तैः [निरी-
 क्षितैः] अवलोकनैः । "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११४ पा०)
 न विद्यते वशम् आयत्तत्वं येषां तानि [अवशानि] प्रति-
 कूलानि । "वशमायत्ततायां च" इति विश्वः । [तिर्य्यञ्चि]
 मृगपक्ष्यादीनि [शमं] शान्तिं [लम्बयन्] प्रापयन् ।
 "लभेच्च" (७।१।६४ पा०) इति नुमागमः । "गत्यर्थं"
 (२।६।१२ पा०) इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । [परितः पटु]
 उज्ज्वलम् [एनसाम्] । दह्यतेऽनेनेति [दहनं] निवर्त्तकं

सहसोपगतः सविस्मयं
 तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।
 ददृशे जगतीभुजा मुनिः
 स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥५६॥ युग्मम् ।
 अथोच्चकैरासनतः परार्द्धात्
 उद्यन् स धूतारुणवल्कलाग्रः ।
 रराज कीर्णाकपिशांशुजालः
 शृङ्गात् सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७॥

तथापि [विलोकनक्षमं] दर्शनीयम् । वङ्गादिविलक्षणमिति
 भावः । [धाम] तेजः [बिभ्रत्] ॥ ५५ ॥

सहसेति ।—पुनः [सहसा उपगतः] अकस्मात् आगतः
 [तपसां सूतिः] प्रसवः [आपदाम् असूतिः] अप्रभवः,
 निवर्त्तक इति यावत् । [स मुनिः] व्यासः [वपुष्मान्] देह-
 धारौ [पुण्यसञ्चयः] पुण्यराशिः [इव] इति उत्प्रेक्षा [जगती-
 भुजा] राज्ञा [सविस्मयं ददृशे] दृष्टः ॥ ५६ ॥

अथेति ।—[अथ] दर्शनानन्तरम् । [उच्चकैः] उच्चतात्
 [परार्द्धात्] श्रेष्ठात् । “अर्द्धाद्यत्” (४।३।४ पा०)
 “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च” (४।३।५ पा०) इति यत्प्रत्ययः ।
 [आसनतः] सिंहासनात् [उद्यन्] उत्तिष्ठन् अत एव [धूता-
 रुणवल्कलाग्रः] धूतानि कम्पितानि अरुणानि वल्कलाग्राणि
 यस्य स तथोक्तः । [सः] नृपः [कीर्णाकपिशांशुजालः]
 कीर्णं विस्तृतम् आकपिशम् अंशुजालं यस्य स तथोक्तः ।
 [सुमेरो शृङ्गात्] उद्यन् [तिग्मरश्मिरिव रराज] ॥ ५७ ॥ *

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हाम्
ऋषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।

तदनुमतमलञ्चकार पश्चात्

प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः

तिष्ठन् मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।

अवहितेति ।—[स नरेन्द्रः अवहितहृदयः] अप्रमत्त-
चित्तः सन् । “चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः”
इत्यमरः । [ऋषिप्रवरे] मुनिश्रेष्ठे । [ऋषिवत्] ऋष्यर्हाम् ।
अर्हार्थे वतिप्रत्ययः * । [गुरूपदिष्टां] शास्त्रीयामित्यर्थः ।
[अर्हां] पूजाम् । “गुरोश्च हलः” (३।३।१०३ पा०) इति
अकारप्रत्ययः । [विधाय पश्चात्] अनन्तरं [तदनुमतं] तेन
अनुज्ञातम् [आसनम्] [प्रशमः] शान्तिः [श्रुतं] शास्त्र-
श्रवणम् [इव अलञ्चकार] । उक्तञ्च पूर्वम् ।—“प्रशमस्तस्व
भवत्यलङ्घ्रिया” इति । मुन्याज्ञया उपविष्टवान् इत्यर्थः ॥५८॥ †

व्यक्तेति ।—[व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः] व्यक्तो-
दितैः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैः विभासितौ ओष्ठौ यस्य स
तथोक्तः । [विकीर्णधाम्नः] विस्तृततेजसः [मुनेः अभिमुखं
तिष्ठन् सः] नृपः [इष्टं] समृद्धं दौप्तमिति यावत् । [अंशु-
जालं तन्वन्तं गुरुं] गीष्पतिम् । “गुरुर्गीष्पतिपित्रादौ” इत्य-
मरः । “अभितः परितः” (वा०) इत्यादिना द्वितीया । [अभितः]

* तदहम् (५।१।११७ पा०) ।

† पुष्यिताया हप्तम् ।

तन्वन्तमिहमभितो गुरुमंशुजालं

लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तः ॥ ५६ ॥

इति श्रीभारविहृतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अभिमुखं, तिष्ठत इति शेषः । [सकलस्य] सम्पूर्णस्य [शशाङ्क-
मूर्त्तः] शशाङ्का मूर्त्तिः यस्य तस्य इन्दोः [लक्ष्मीमुवाह]
वहति स्म । अत्र उपमेयस्य राज्ञः उपमानेन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः
साक्षात्सम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिविम्ब-
करणत्वेपात् असम्भवइत्युपसम्बन्धात् पदार्थवृत्तिनिर्दर्शना-
लङ्कारः । तदुक्तम्—“प्रतिविम्बस्याकरणं सम्भवता यत्र
वस्तुयोगेन । तत्साम्यमसम्भवता निर्दर्शना मा द्विधाभिमता ॥”
इति ॥ ५६ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथमूरिविरचिताया किरातार्जुनीय-

काव्यव्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां वरासागमनो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वसन्ततिलकं तप्तम् ।

द्वितीयः सर्गः ।

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः
उत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीः
जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १ ॥
प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां
वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिषन् चतुर्भिः कलापकमाह, * तत इति ।—[ततः] उपवेशनानन्तरं [शरच्चन्द्रकराभिरामैः] आह्लादकैः इत्यर्थः । [उत्सर्पिभिः] ऊर्ध्वं प्रसारिभिः [अंशुजालैः] प्रभापटलैः [प्रांशुम्] उन्नतम् [इव] स्थितमिति उत्प्रेक्षा । पुनः [आनीलरुचं] कृष्णवर्णं [पिशङ्गीः] पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वात् डीष् । † [जटा विभ्राणं] धारयन्तम् अत एव [तडित्वन्तं] वियुद्युक्तम् [अम्बुवाहमिव] स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । “धर्मात्मजः युधिष्ठिर एतादृशं मुनिमावभाषे” इति चतुर्थश्लोकेन अन्वयः ॥ १ ॥ ‡

प्रसादेति ।—पुनः [समग्रां] सम्पूर्णां [प्रसादलक्ष्मीं] प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं [दधतम्] अत एव जन-

* तदुक्तम्—“डाभ्यां युष्ममिति प्रीक्तं विभिः शोकैर्विशिषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तद्रूपं कुलकं स्मृतम् ॥” इति ।

† पिङ्गीरादिभ्यश्च (४।१।४१ पा०) ।

‡ अस्मिन् सर्गे उपजातिः इत्तम् ।

प्रसह्य चेतःसु समासजन्तम्
 असंस्तुतानामपि भावमाद्रंम् ॥ २ ॥
 अनुद्धताकारतया विविक्तां
 तन्वन्तसन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
 माधुर्य्यविस्त्रम्भविशेषभाजा
 कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥

मतिगच्छतीति [जनप्रतिगेन] लोकातिशायिना । अन्येष्वपि
 दृश्यते” (३।२।१०१पा०) इति उप्रत्ययः । [वपुःप्रकर्षेण]
 आकारसम्पदा [असंस्तुतानाम्] अपरिचितानाम् [अपि
 व्यासोऽयम् इति अज्ञानतामपि इत्यर्थः । “संस्तवः स्यात् परि-
 चयः” इत्यमरः । [चेतःसु] चित्तेषु [आद्रं] स्नेहाद्रं
 [भावम्] अभिप्रायं [प्रसह्य] बलात् [समासजन्तं] लगध-
 न्तम् इति यावत् । “दंशसञ्जस्वञ्जां शपि” (६।४।२५पा०)
 इत्युपधालोपः । प्रसह्यकारेषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः ॥ २ ॥

अनुद्धतेति :—पुनः [अनुद्धताकारतया] शान्ताकारत्वेन
 लिङ्गेन [विविक्तां] पूतां, शान्ताम् इति यावत् । “विविक्तौ
 पूतविजनौ” इत्यमरः । [अन्तःकरणस्य वृत्तिं तन्वन्तं] प्रकट-
 यन्तम्, आकृतिः एव अस्य चित्तशुद्धिं कथयति इत्यर्थः । पुनः
 [माधुर्य्यविस्त्रम्भविशेषभाजा] माधुर्य्यं निसर्गसौम्यता, विस्त्रम्भो
 विश्वासः । “समो विस्त्रम्भविश्वासो” इत्यमरः । तयोः विशेषम्
 अतिशयं भजतीति तयोक्तेन [ईक्षितेन] दर्शनेन एव [कृतोप-
 सम्भाषं] कृतोपसम्भाषा सम्भाषणं येन तम् [इव] इति
 उत्प्रेक्षा । दृष्टिविशेषेण एव उपसम्भाषणमिव कृत्वा स्थितम्

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां
 प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।
 हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः
 सुखोपविष्टं मुनिमावभाषे ॥ ४ ॥ कलापकम् ॥
 अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा
 फलस्य निधूतरजाः सवित्री ।

इत्यर्थः । काशिकायां तु—“उपसम्भाषणमुपसान्वनम्” इति
 भासनादिसूत्रे ॥ ३ ॥

धर्मेति ।—पुनः, धर्मं निबध्नन्ति इति [धर्मनिबन्धिनीनाम्]
 अग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानाम् [एनःप्रणुदाम्] अघच्छिदां
 क्लिप् । [श्रुतीनां] वेदानाम् “श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः” इत्य-
 मरः । [प्रसूतिं] प्रभवं [सुखोपविष्टं] सुखेन उपविष्टं [मुनिं
 तदभ्यागमने] तस्य मुनेरागमने [हेतुं] कारणं [परीप्सुः]
 जिज्ञासुः । आप्नोतेः सन्नन्तात् उपत्ययः । “आप्ञ्जप्यृधामीत्”
 (७।४।५५ पा०) इतीकारः । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।
 ५८ पा०) इत्यभ्यासलोपः । [आवभाषे] उवाच ॥ ४ ॥

अनाप्तेति ।—[अनाप्तपुण्योपचयैः] अज्ञतपुण्यसङ्ग्रहैः
 । दुरापा] दुर्लभा [फलस्य सवित्री] अयस्कारीत्यर्थः ।
 [निधूतरजाः] हतरजोगुणा । अन्यत्र निरस्तधूलिः ।
 “रजो रजोगुणे धूलौ परागार्त्तवयोरपि” इति शाश्वतः । [एषा
 भवद्दर्शनसम्पत्] सम्पत्तिः, लाभ इति यावत् । सम्पदादिभ्यः
 क्लिपो भावार्थत्वात् । [वीतबलाहकायाः] गतमेघायाः [दिवः]
 आकाशस्य सम्बन्धिभ्याः [वृष्टेः तुल्या] इति उपमालङ्कारः ।

तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा
 वृष्टे दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥
 अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां
 सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।
 आ संसृतेरस्मि जगत्सु जातः
 त्वय्यागते यद्बहुमानपावम् ॥ ६ ॥

अनभ्रवृष्टिवत् अतर्कितोपपन्नं भवद्दर्शनं सर्वथा कस्यचित्
 श्रेयसो निदानम् इत्यर्थः । वारि वहतीति बलाहकः ।
 पृषोदरादित्वात् साधुः ॥ ५ ॥ *

अद्येति ।—[अद्य क्रतूनां क्रियाः] अनुष्ठानानि । कामान्
 दुहन्ति इति [कामदुघाः] फलदा इत्यर्थः । “दुहः कब्धश्च”
 (३।१।७० पा०) इति कप्प्रत्ययो घादेशश्च । [सम्प्रति] अद्य
 [भूमिदेवाः] ब्राह्मणाः । “द्विजात्यग्रजस्रभूदेववाङ्मवाः ।
 विप्रश्च ब्राह्मणः” इत्यमरः । [सत्याशिषः] जाताः । ब्राह्मणा-
 शिषोऽव्य फलिता इत्यर्थः । [यत्] यतः कारणात् [त्वयि
 आगते] सति त्वदागमनेन निमित्तेन इत्यर्थः । [अस्मि]
 इत्यहमर्थेऽव्ययम् । “अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेऽपि” इति
 गणव्याख्याने । “दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पाद-
 प्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये” इति प्रयोगाच्च । [आ संसृतेः]
 आ संसारात्, यावत् संसारम् इत्यर्थः । अभिविधावाङ्-
 विकल्पादसमासः † [जगत्सु बहुमानपात्रं] बहुयोग्यताभाजनं

* पृषोदरादौनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०६ पा०) ।

† आङ् मर्यादाभिविध्योः (२।१।१३ पा०) ।

श्रियं विकर्षत्यपहन्यघानि
 श्रेयः परिस्त्रौति तनोति कीर्त्तिम् ।
 सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं
 तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ? ॥ ७ ॥
 श्रोतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे
 न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।

[जातः] । सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मा-
 न्यता इति भावः ॥ ६ ॥

श्रियमिति ।—[आत्मयोनेः] ब्रह्मणः [इव लोकगुरोः तव
 अमोघम्] अविफलं [सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति] आकृष्य
 ददाति । [अघानि] दुःखानि [अपहन्ति] । “अंहोदुःख-
 व्यसनेष्वघम्” इत्यमरः । [श्रेयः] पुरुषार्थं [परिस्त्रौति]
 स्त्रवति । ‘परिस्त्रौति’ इति पाठेऽपि स एवार्थः, धातूनामनेकार्थ-
 त्वात् । [कीर्त्तिं] च [तनोति] । किं बहुना [किं न धत्ते ?]
 किं न करोति ? सर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ *

श्रोतदिति ।—हे भगवन् ! [श्रोतन्मयूखे] सुधास्त्रावि-
 करे [हिमद्युतौ] इन्दौ [अपि] विषये : [न निर्वृतम्]
 नञर्थस्य न-शब्दस्य सुष्पुपेति समासः । [मे चक्षुः त्वत्सन्निधौ
 निर्वृतिं] सुखम् [एति] । तथा [चेतः] च [समुज्जित-
 ज्ञातिवियोगखेदं] त्यक्तबन्धुविरहदुःखं [समुच्छ्वसतीव] अनुप-

* अत्रैकस्य महामुनिदर्शनरूपकत्वं पदस्य श्रौतिकर्षणायनेकक्रियातुल्यसम्बन्धात्
 त्रैपकालकृतिं विगणयन्ति केचित् ।

समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं
 त्वत्सन्निधावुच्छ्वसतीव चेतः ॥ ८ ॥
 निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वम्
 अस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ? ॥
 तथापि कल्याणकरीं गिरं ते
 मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

राधेन प्राणिति इव इति उत्प्रेक्षा । पूर्वाद्धं तु निर्वृत्तिकारणे
 मृत्यपि इन्दी अनिर्वृत्तिकथनाद् विशेषोक्तिः । तदुक्तम्—“तत्सा-
 मग्रामनिर्वृत्तिः विशेषाक्तिर्निगद्यते” इति ॥ ८ ॥

निरास्पदमिति ।—[प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदम्] त्वदा-
 गमनप्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्”
 (६।१।१४६ पा०) इति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह ।—
 [निःस्पृहाणां] युष्मत्सदृशानाम् इत्यर्थः । [अस्मासु अधीनम्]
 आयत्तं [किमु ?] न किञ्चित् अस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः ।
 आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । [तथापि कल्याणकरीम्]
 अस्मद्वितैकहेतुम् इत्यर्थः । निःस्पृहवृत्तेः पारार्थादिति भावः ।
 “कञो हेतु” (३।२।२० पा०) इति टप्रत्यये डीप् । अतः
 [ते गिरं श्रोतुमिच्छा मां] । मुखं वाक् अस्य अस्तीति मुखरो
 निरन्तरभाषी । “रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्” । (वा०)
 इति रः । “दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ” इत्यमरः । ततः चिप्रत्ययः*
 [मुखरीकरोति] व्याहारयति इत्यर्थः । निःस्पृहस्य अपि ते
 वाक्यम् अस्मद्वितकरत्वात् श्रोतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

* कृत्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः । (५।४।५० पा०) अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् (वा०) ।

द्वत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं
मनः समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां
द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥
चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं
यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।

दृतीति ।—[इति] इत्यम् [उक्तिविशेषरम्यम्] उक्ति-
वैचित्र्यचारु यथा तथा [उक्तवान् । उदारचेताः] महामनाः
[नरेन्द्रो द्वैपायनेन] व्यासेन । द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य
स द्वीपायनः स एव द्वैपायनः, तेन । “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४
३८पा०) इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । न अपत्यार्थं “नडादिभ्यः
फक्” (४।१।८८ पा०) । तेषु एव पाठात् बाधितार्थत्वाच्च ।
[जयोपपत्तौ मनः समाधाय] जयसिद्धिम् अपेक्ष्य इत्यर्थः ।
[इति] वक्ष्यमाणप्रकाराम् [उदाराम्] अर्थवतीं [गिरम्
अभिदधे] उक्तः । दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट् ।
“प्रधानकर्मण्यार्ये लादीनाहुर्दिकर्मणाम् । अप्रधाने दुहा-
दीनां ष्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः ॥” इति वचनात् ॥ १० ॥

आदौ तावत् तस्य माध्यस्थ्य भङ्गदोषं युग्मेन परिहरति,
चिचीषतामिति ।—[अलघ्वीं] गुर्वीम् । “वोतो गुणवचनात्”
(४।१।४४पा०) इति ङीष् । [यशोऽवतंसं] कीर्त्तिभूषणाम्
[उभयत्र] इह च अमुत्र च [भूतिं] श्रेयः [चिचीषतां]
सञ्चेतुं संग्रहीतुमिच्छताम् । चिनोतिः सन्नन्तात् शतप्रत्ययः ।
[जन्मवतां] शरीरिणां [बन्धुषु] विषये [तुल्यरूपा] एक-

अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा
 वृत्तिविशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११ ॥
 तथापि निघ्नं नृप ! तावकीनैः
 प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
 वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां
 भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥ १२ ॥ [युग्मम्]

विधा [वृत्तिः] व्यवहारः [अभ्यर्हिता] उचिता [तपो-
 धनानां] तु अस्मत्सदृशानां [विशेषेण] नियमेन अभ्यर्हिता
 उचिता ॥ ११ ॥

तथापीति ।—[तथापि] तुल्यवृत्तौ चित्तेऽपि हे [नृप !
 तावकीनैः] त्वदीयेः । “युष्मदस्मदाः अन्यतरस्यां खञ् च”
 (४।३।१पा०) इति खञ् प्रत्ययः । “तवकममकौ एकवचने”
 (४।३।३पा०) इति तवकादेशः । [गुणौघैः प्रह्वीकृतम्]
 आवर्जितं [मे हृदयं निघ्नं] त्वदायत्तम् । “अधीनो निघ्न
 आयत्तः” इत्यमरः । ननु निःस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात
 इत्यत्र आह वीर्येति ।—[वीतस्पृहाणां] विरक्तानां [मुक्ति-
 भाजां] मुमुक्षूणाम् [अपि] इत्यर्थः । [भव्येषु] भवन्तीति
 भव्याः साधवः । “भव्यगीय” (३।४।६८ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि
 निपातः । तेषु [पक्षपाताः] स्नेहाः [भवन्ति हि] । न तु
 साध्वनुग्रहो महतां साध्यस्थभञ्जक इति भावः ॥ १२ ॥

* यतः विरक्तानां महात्मनां सत्त्वं पक्षपाताः अवश्यं भवन्त्येव इति भवत्सु
 सदनग्रहः नौदासीन्यभञ्जकः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्या सः ।

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः ?

सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ? ।

यस्यक्तवान् वः स वृथा बलाद् वा

मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः ?

संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टाम् उद्घाटयति, सुता इति ।—[यूयं तस्य राज्ञः] धृतराष्ट्रस्य [सुताः] पुत्राः [न किमु ?] अपि तु सुता एवेत्यर्थः । [गुणैः] शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः [सुयोधनं न अतीताः] न अतिक्रान्ताः [वा ?] अतीता एव इत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । असुतत्वम् अगुणत्वं च त्यागे हेतुः, युष्मासु तत्रास्ति इत्यर्थः । उपालम्भे कारणमाह, य इति ।—[यः] धृतराष्ट्रः [वः] युष्मान् [वृथा] निष्कारणमेव [त्यक्तवान्] । यदि वयं सुताः गुणाधिकाश्च तर्हि कथम् अत्याचीत् तत्राह, बलादिति ।—[सः विषयाभिलाषः] भोगदृष्ट्या [बलाद् वा] बलादिव “वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये” इति विश्वः । [मोहम्] अविवेकं [विधत्ते] विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चित् युष्मत्त्यागहेतुः अस्ति इत्यर्थः । अत्र कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

अथ राज्ञ उक्त्वाहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति, जहात्विति ।—[एनं] धृतराष्ट्रम् [अर्थसिद्धिः कथं न जहातु ?] जहातु एव इत्यर्थः । “प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च”

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः
 प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥
 पथञ्चुरतायां समितौ रिपूणां
 धर्म्या दधानेन धुरं चिराय ।
 त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरग्यम्
 आविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ॥ १५ ॥

(३।३।१६३ पा०) इति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानिकालः
 प्राप्त इत्यर्थः । कुतः ? [यः] धृतराष्ट्रः [संशय्य] सन्दिह्य
 [कर्णादिषु तिष्ठते] । कर्णादीन् दुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे
 निर्णेतृत्वेन अवलम्बते इत्यर्थः । “प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च”
 (१।३।२३ पा०) इति स्थेयाख्यायाम् आत्मनेपदम् । तिष्ठतेऽ-
 स्मिन्निति स्थेयो विवादपदनिर्णेतुः । तथाहि [असाधुयोगाः]
 दुर्जनसंसर्गाः [जयान्तरायाः] जयविघातकाः । किञ्च
 [प्रमाथिनीनाम्] उन्मूलनशीलानां [विपदां पदानि]
 स्थानानि । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु” इत्यमरः ।
 न केवलं जयघातिनः किन्तु अनर्थकारिणश्च इत्यर्थः ।
 धृतराष्ट्रोऽपि दुर्जनविधेयत्वाद् विनङ्ग्यतीति भावः ॥ १४ ॥ *

एवं शत्रोः अनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति, पथ
 इति ।—[रिपूणां समितौ] सभायाम् । “सभासमितिसंसदः”
 इत्यमरः । [पथञ्चुरतायां] मार्गाद् अष्टायाम् । दुरात्मनो
 दुःशासनस्य स्त्रौग्रहणसाहसम् अङ्गीकृतवत्याम् इत्यर्थः [चिराय
 धर्म्यां] धर्मात् अनपेताम् । “धर्मपथर्थन्यायादनपेते”

विधाय विध्वंसमनात्मनीनं

शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।

प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः

कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥ १६ ॥

(४।४।८२पा०) इति यत्प्रत्ययः । [धुरं] भारं [दधानेन] * कृच्छ्रेषु अपि धर्मात् अचलता इत्यर्थः । [त्वया विपत्स्वपि अविपत्ति] अविनाशि अत एव [रस्यं गुणेषु] शान्त्यादिषु विषये [परम्] उत्कृष्टं [प्रेम आविष्कृतं] प्रकटीकृतम् । दुःसहमपि सोढवता त्वया साधुकृतमिति भावः ॥ १५ ॥

विधायेति ।—किञ्च [शमैकवृत्तेः] शम एव एका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्य अपरोपतापिन इत्यर्थः । [भवतः छलेन] कपटेन [अनात्मनीनं] आत्मने हितः आत्मनीनः, स न भवतीति अनात्मनीनः, स्वस्य एव अनर्थहेतुरित्यर्थः, तम् । “आत्मन्विश्व-जनभोगोत्तरपदात् खः” (५।१।८पा०) इति खप्रत्ययः । [विध्वंसम्] अपकारं [विधाय] कृत्वा [प्रकाशितत्वन्मतिशील-साराः] प्रकाशितः प्रख्यापितः त्वन्मतिशीलयोः तव प्रज्ञा-स्वभावयोः सारः प्रकर्षो यैः ते तथोक्ताः । [ते] तव [विद्विषः कृतोपकारा इव] उपकृतवन्त इव, जाता इति शेषः । अपकारोऽपि उपकाराय एव संवृत्तः, यदेषां दौर्जन्यं युष्मत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तम् आसीदित्यर्थः । विद्यमानस्य अपि सुजनस्य चन्दनदारुण इव गुणाः परिभव इव प्रचुरीभवन्तीति भावः ॥ १६ ॥

* लटः शतशान्त्याः प्रथमासमानाधिकरणे (१।१।१२४पा०) इति शानच् ।

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण
 ज्यायांश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः ।
 अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः
 प्रकर्षं तन्वा हि रणे जयश्रीः ॥ १७ ॥
 त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां
 हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्नयः ।

अथ प्रयोजनान्तरमाह, लभ्येति ।—[तव] त्वया इत्यर्थः
 “कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।६१ पा०) इति षष्ठी । [धरित्री
 विक्रमेण लभ्या] । प्राप्या । न च सुलभ्या तं विना इत्याह ।—
 [विपक्षश्च] शत्रुरपि [वीर्यास्त्रबलैः] वीर्यं शौर्यम्, अस्त्राणि
 आग्नेयादीनि, बलानि सैन्यानि तैः [ज्यायान्] प्रशस्यतरः,
 अधिकतर इति यावत् । ज्येष्ठस्य “ज्यादादीयसः” (६।४।१६०
 पा०) इति ज्यादेशः । [अतः प्रकर्षाय] आधिक्याय [विधिः]
 उपायः [विधेयः] कर्त्तव्यः । कुतः ? [हि] यस्मात् [रणे
 जयश्रीः प्रकर्षतन्वा] प्रकर्षप्रधाना, उत्कर्षायत्ता इत्यर्थः ।
 “तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते” इत्यमरः बलिन एव जयः, न तु
 दुर्बलस्य इति भावः ॥ १७ ॥

अथ “त्रिः” इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं
 वर्णयति, त्रिःसमेति ।—त्रिरावृत्तान् सप्त वारान् [त्रिःसप्तकृत्वः]
 एकविंशतिकृत्वः इत्यर्थः । त्रिःसप्तशब्दयोः सुप्सुपेति समामः ।
 “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति
 कृत्वसुच् प्रत्ययः । [जगतीपतीनां] महीपतीनां [हन्ता]
 नाशकः [गुरुः] अस्रवेदोपदेष्टा [सः] प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

वीर्याविधूतः स्म तदा विवेद
 प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥
 यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
 पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
 धुन्वन् धनुः कस्य रणे न कुर्यात्
 मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ? ॥ १९ ॥

अत एव यच्छब्दानपेक्षत्वम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“प्रकान्त-
 प्रमिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते”
 इति । जमदग्नेरपत्यं पुमान् [जामदग्न्यः] “गर्गादिभ्यो
 यञ्” (४।१।१०५ पा०) इति यञ्प्रत्ययः । [यस्य] भीष्मस्य
 [वीर्याविधूतः] विक्रमाभिभूतः अम्बिकास्वयंवरं इत्यर्थः ।
 [तदा] भङ्गप्राप्तिसमये [गुणानां] शौर्यादीनां [प्रकर्षम्]
 अतिशयं, वीर्यातिशयमित्यर्थः [आधारवशम्] आश्रयाधीनं
 [विवेद] जज्ञे [स्म] । स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मात्
 अपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः । “स्म पादपूरणे भूतेऽर्थे
 च” इति विश्वः ॥ १८ ॥

यस्मिन्निति ।—[यस्मिन्] भीष्मे विषये [अनैश्वर्य्यकृत-
 व्यलीकः] अनीश्वरस्य भावोऽनैश्वर्य्यम् असामर्थ्यम् । “नञः
 शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्” (७।३।३० पा०) इति
 विकल्पान्नञः पूर्वपदद्वयभावः । तेन कृतव्यलीको जनित-
 वैलक्ष्यः । “दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्” इति यादवः । [अन्तकोऽपि]
 यमोऽपि [पराभवं प्राप्त इव] भीष्मस्य इच्छामरणत्वात् अन्त-
 कोऽपि पराजित इव आस्ते, किमुत अन्यः ? इति भावः ।

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः

सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ? ।

परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं

जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥ २० ॥

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं

राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।

[स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन्] कम्पयन् [कस्य मनो भयैकप्रवणं] भये एकप्रवणम् एकोन्मुखं, शिवभागवतवत् समासः । [न कुर्यात् ?] सर्वस्य अपि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सृजन्तमिति ।—[आजौ] रणे [इषुसंहतीः] वाणसङ्घान् [सृजन्तं] वर्षन्तं [कोपज्वलितम्] अत एव [परिस्फुरल्लोल शिखाग्रजिह्वं] परिस्फुरन्त्यो लोलाश्च शिखाग्राणि एव जिह्वा यस्य तं तथोक्तं [जगत्] लोकं [जिघत्सन्तम्] अन्तम् इच्छन्तम् । अदेः सन्नन्तात् शतप्रत्ययः । “लुङ्सनोर्घञ्” (२।४।३७ पा०) इति घञ्ज्ञादेशः । [अन्तवह्निं] कालाग्निम् [इव] स्थितं [गुरुं] द्रोणं [वः] युष्माकं मध्ये [कः सहेत ?] सादृं, शक्नुयात् ? न कोऽपीत्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” (३।३।१७२ पा०) इति शक्यार्थे लिङ् ॥ २० ॥

निरीक्ष्येति ।—[संरम्भनिरस्तधैर्यं] संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं येन तं तथोक्तम् । आटोपेन एव परधैर्यापहारिणम् इत्यर्थः । [आराधितजामदग्न्यं] शुश्रूषितभार्गवं जामदग्नात् अधिगतास्त्ररहस्यमित्यर्थः । [राधेयं] रथासुतं कर्णम् । “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२० पा०) ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु
जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥
यया समासादितसाधनेन
सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।

[निरीक्ष्य मृत्योरपि असंस्तुतेषु] अपरिचितेषु । “संस्तवः
स्यात्परिचयः” इत्यमरः । [भयेषु प्रसभं पक्षपातः] परिचयः
[जायेत] मृत्योरपि अस्मात् विभीयात् किमुत अन्यः ? इति
भावः । सम्भावनायां लिङ् । अत्र जनिक्रियापेक्षया समान-
कर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भवात् निरीक्ष्यं ति
ल्यब् निर्देशः समर्थनीयः । “प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजकः”
इति व्यक्तिविवेककारः । अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योः
भयसम्बन्धाभिधानात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः
अलङ्कारः ॥ २१ ॥

अथ अनन्तरं करणीयम् आगमनप्रयोजनञ्च युग्मेनाह,
ययेति ।—[यया] विद्यया करणेन [सुदुश्चराम्] अतिदुष्करां
[तपस्यां] तपश्चर्याम् । “कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वर्त्तिचरोः”
(३।१।१५ पा०) इति क्वङ् । “अः प्रत्ययात्” (३।३।१०२ पा०)
इति स्त्रियाम् अ-प्रत्ययः । [आचरता] पशुपतिं प्रति तपः
कुर्वता इत्यर्थः । अत एव [समासादितसाधनेन] समासादितं
प्राप्तं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन [कपिकेतनेन] कपिः
हनुमान् केतनं चिह्नं यस्य तेन, अर्जुनेन इत्यर्थः । [दुरापम्]
अन्यस्य दुर्लभं [वीर्यं] तेजः [समवाप्य एते] पूर्वोक्ता
भौष्पादयः [उन्मूलितारः] उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ष्यन्तात्
कर्मणि लुट् । अत्र चिखदिङागमेऽपि तस्य “असिद्धवत् अत्रा-

एते दुरापं समवाप्य बौर्यम्
 उन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥
 महत्त्वयोगाय महामहिम्नाम्
 आराधनीं तां नृप ! देवतानाम् ।
 दातुं प्रदानोचित ! भूरिधाम्नीम्
 उपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥

भात्” (६।४।२२ पा०) इति अमिद्धत्वात् “शेरनिटि”
 (६।४।५१ पा०) इति षिलोपः । तन्निमित्तस्य एव “अनिटि”
 इति निषेधात् । उक्तञ्च—“चिण्वदृष्टद्विर्युक् च हन्तेष घत्वं
 दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे
 लुप्यते णिर्नित्यञ्चायं वल्निमित्तो विघाती” ॥ इति ॥ २२ ॥

महत्त्वेति ।—हे [नृप ! महत्त्वयोगाय] प्रकर्षलाभाय
 [महामहिम्नां] महानुभावानां [देवतानाम्] इन्द्रादीनाम्
 आराध्यते अनयेति [आराधनीं तां] प्रसादयित्वा इत्यर्थः ।
 करणे ल्युट् डीप् । [भूरिधाम्नीं] महाप्रभावाम् । “धाम
 देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति विश्वः । “अन
 उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” (४।१।२८ पा०) इति वा डीप् ।
 [विद्याम्] इन्द्रमन्त्ररूपां [सिद्धिं] साक्षात्कार्यसिद्धिम् [इव]
 इति विद्यायाः अमोघत्वोक्तिः । हे [प्रदानोचित !] दानपात्र-
 भूत ! फलभोक्तृत्वात् अस्य पात्रत्वोक्तिः । [दातुम् उपा-
 गतोऽस्मि] ॥ २३ ॥

इत्युक्तवन्तं ब्रज साधयेति
 प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रोः ।
 प्रसेद्विवांसं तमुपाससाद्
 वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥
 निर्याय विद्याऽथ दिनादिरम्याद्-
 विम्बादिवार्कस्य मुखात् महर्षेः ।
 पार्थाननं वङ्गिकणावदाता
 दीप्तिः स्फुरत् पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

इतीति ।—[इति उक्तवन्तं प्रसेद्विवांसं] प्रसन्नम् । “भाषायां
 सदवसश्रुवः” (३।२।१०८ पा०) इति क्लृप्तः । [तं] मुनिं
 [जिष्णुः] जयशीलोऽर्जुनः । “ग्लाजिस्थश्च” (३।२।१३८ पा०)
 इति ग्लृप्तप्रत्ययः । [ब्रज साधय] अनुतिष्ठ [इति] एवरूपम्
 [अजातशत्रोः] धर्मराजस्य स्वयम् अविद्वेषणशीलत्वात् इयं
 संज्ञा । [वाक्यं प्रमाणयन्] तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । [अन्ते-
 वमन्] क्वात्रः [इव] “क्वात्रान्तेवासिनौ शिष्ये” इत्यमरः ।
 [विनयेन] अनौद्वत्येन [उपाससाद्] समीपं प्राप ॥ २४ ॥

निर्यायेति ।—[अथ वङ्गिकणावदाता] स्फुलिङ्गवत् उज्ज्वला,
 देवतासान्निध्यादिति भावः । [विद्या] इन्द्रमन्त्ररूपा [दिनादि-
 रम्यात् अर्कस्य] प्रभातभास्कारस्य [विम्बादिव महर्षेः]
 व्यासस्य [मुखात् निर्याय] निर्गत्य “समासेऽनञ्पूर्वे क्लो
 न्यप्” (७।१।३७पा०) । [दीप्तिः] अर्कदीप्तिः [स्फुरद्]
 विकसत् [पद्ममिव पार्थाननम्] अर्जुनस्य मुखम् [अभिपेदे]
 प्रविष्टा ॥ २५ ॥

योगञ्च तं योग्यतमाय तस्मै
 तपःप्रभावाद् विततार सद्यः ।
 येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे
 समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥
 आकारमाशंसितभूरिलाभं
 दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।

योगं चेति ।—सः [योग्यतमाय] अर्हतमाय [तस्मै]
 प्रार्थाय [तं] वक्ष्यमाणमहिमानं [योगं] ध्यानविधिं च ।
 “यागः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु” इत्यमरः । [तपःप्रभावात्
 सद्यः विततार] ददौ, चिरकालग्राह्यमपीति भावः । [येन]
 योगेन [तत्त्वेषु] प्रकृतिमहदादिषु । तथा च । “मूलप्रकृतिः
 महान् अहङ्कारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि” इति चतुर्विंशतितत्त्वानि ।
 तत्र [अवभासे] साक्षात्कारे [कृते] सति [अस्य] अर्जु-
 नस्य [चक्षुः] अक्षि [चिराय समुन्मिमीलेव] उन्मिषित-
 मिव इत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोऽपि महान् अखिलाज्ञान-
 भङ्गनः तत्त्वावभासः चिरात् अन्धस्य दृष्टिलाभ इव अभवदिति
 भावः ॥ २६ ॥

आकारमिति ।—[आशंसितभूरिलाभम्] आशंसितः
 आख्यातो भूरिलाभो अनेकश्रेयःप्राप्तिः येन तं तद्योक्तं, महा-
 भाग्यसूचकम् इत्यर्थः । [अन्तःकरणानुरूपम्] अन्तःकरणशब्देन
 तदवृत्तिरुत्साहो लक्ष्यते । तदनुरूपं तदनुकूलम्, उत्साहानु-
 गुणव्यापारक्षमम् इत्यर्थः । [आकारं] मूर्त्तिं [दधानं तम्]

नियोजयिष्यन् विजयोदये तं
 तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥
 अनेन योगेन विवृद्धतेजाः
 निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।
 समाचराचारमुपात्तशस्त्री
 जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
 करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि
 प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।

अर्जुनं [मुनिर्विजयोदये] विजयफलके [तपःसमाधौ] तपो-
 नियमे । “समाधिर्नियमे ध्याने मीने चैव समर्थने” इति
 विश्वः । [नियोजयिष्यन्] नियोजयितुम् इच्छन्नित्यर्थः ।
 “लृट् शेषे च” (३।३।१३ पा०) इति लृट् । “लृटः सदा”
 (३।३।१४ पा०) इति सत्-प्रत्ययः । [इति] वक्ष्यमाणम्
 [उवाच] ॥ २७ ॥

अनेन इति ।—[अनेन] स्वोपदिष्टेन [योगेन विवृद्धतेजाः
 निजां पदवीं परस्मै अयच्छन्] परस्य प्रवेशम् अयच्छन्नित्यर्थः ।
 [उपात्तशस्त्रः] गृहीतायुधः सन् । हे अर्जुन ! [जपोपवासा-
 भिषवैः] स्वाध्यायानशनस्नानैः [मुनीनाम् आचारं समाचर]
 अनुतिष्ठ ॥ २८ ॥

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिः इति आशयेन तं निदर्शयन्नाह,
 करिष्यसे इति ।—[यत्र] शिलोच्चये [गोत्रभिदः] इन्द्रस्य
 [प्रसत्तये] प्रसादाय [सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे, चार-

शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तम्
 एष च्छात् नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥२६ ॥
 इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं
 महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।
 तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्
 प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥
 कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे
 जातस्पृहः पुष्यजनः स जिष्णौ ।

शिलोच्चयं] रम्यशिखरं [तं शिलोच्चयं] गिरिम् इन्द्रकीलरूपम् ।
 “अद्रिगोत्रगिरियावाचलशैलशिलोच्चयाः” इत्यमरः । [त्वाम्
 एष गुह्यकः] यक्षः । अनन्तरम् एव अस्य पुरःप्रादुर्भावात्
 एष इति निर्देशः । [क्षणात् नेष्यति] प्रापयिष्यति ॥ २६ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [महेन्द्रसूनुम्] अर्जुनं [ब्रुवा-
 णेन] उक्तवता । “वर्त्तमानसामीप्ये” (३।३।१३१ पा०)
 इति भूते वर्त्तमानवत् प्रत्ययः तिरोधानस्य अविलम्बसूचनार्थः ।
 [तेन महर्षिणा] व्यासेन [तिरोबभूवे] अन्तर्दधे, भावे लिट् ।
 [राजराजानुचरः] राजराजो यक्षराजः । “राजा प्रभौ नृपे
 चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः” इति विश्वः । तस्य अनुचरः
 पूर्वोक्तयक्षः [अस्य] मुनेः [आदेशं साक्षात् इव तं प्रदेशम्]
 अर्जुनाधिष्ठितस्थानम् [अधितष्ठौ] प्राप्त इत्यर्थः । “स्थादिष्व-
 भ्यासेन चाभ्यासस्य” (८।३।६४ पा०) इति षत्वम् ॥ ३० ॥

कृतंति ।—[स पुष्यजनः] यक्षः [कृतानतिः] कृतप्रणामः ।
 [व्याहृतसान्त्ववादः] व्याहृतः उक्तः सान्त्ववादः प्रियवचनं येन

द्वयाय सख्याविव सम्प्रसादं
 विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥
 अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्
 विहीयमानानुदयाय तेन ।
 बृहद्दुतीन् दुःखकृतात्मलाभं
 तमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२ ॥

तस्मिन् । “व्याहार उक्तिर्लपितम्” इत्यमरः । [जिष्णौ] अर्जुने
 [जातसृहः] जाता सृहा आकाङ्क्षा यस्य तथा, जातानुरागः सन्,
 [सख्यौ] सुहृदि [इव] । “अथ मित्रं सखा सुहृत्” इत्यमरः ।
 [सम्प्रसादं] विश्रम्भम् [इयाय] प्राप । [हि] तथाहि ।
 [सतां] साधूनां [योगः] सङ्गतिः [आशु विश्वासयति]
 विश्वासं जनयति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ३१ ॥

अथेति ।—[अथ उष्णभासा] सूर्येण [उदयाय] पुनः
 उद्गमाय [विहीयमानान्] त्यज्यमानान् । इति तमःप्राप्ति-
 कारणोक्तिः । [बृहद्दुतीन्] सौवर्णत्वात् दीप्यमानान्
 इत्यर्थः । इति तमसः सङ्कोचकारणोक्तिः । [सुमेरुकुञ्जान्
 इव] अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनार्थम् । [तेन]
 अर्जुनेन उदयाय श्रेयसे विहीयमानान् बृहद्दुतीन् अनेक-
 बुद्धिप्रकाशान् । पूर्ववद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनम् अनुसन्धेयम् ।
 [पाण्डुसुतान्] चतुर इति शेषः । [दुःखकृतात्मलाभं]
 दुःखेन कृच्छ्रेण कृतः उपपादितः आत्मलाभः उत्पत्तिः यस्य
 तत् तथोक्तम्, तेषां विवेकित्वात् कथञ्चिद् लब्धोदयम् इत्यर्थः ।
 [तमः] शोको अन्यकारश्च । “तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ” “तमः

असंशयालोचितकार्यनुन्नः

प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।

तुल्याद् विभागादिव तन्मनोभिः

दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ॥ ३३ ॥

शोके गुणान्तरे” इत्युभयत्रापि विश्वः । [शनैः] मन्दं [प्रपेदे] ।
तेषां विवेकित्वाद् भौतभीतमिवेति भावः । अत्र तमःशब्दस्य
स्निष्टत्वात् श्लेषानुप्राणिता इयम् उपमा ॥ ३२ ॥

असंशयेति ।—[असंशयालोचितकार्यनुन्नः] असंशयम्
असन्दिग्धं यथा तथा आलोचितं विवेचितं यत् कार्यं तेन नुन्नो
निरस्त इति लघुत्वहेतुक्तिः । “नुदविदोन्दत्ताघ्नाङ्गीभ्योऽन्य-
तरस्याम्” (८।२।५६ पा०) इति निष्ठानत्वम् । कार्यगौरवम्
आलोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि [प्रेम्णा] भ्रातृवात्सल्येन
कर्ता । [समानीय] पुनः आकृष्य [विभज्यमानः] समशोक
भागौक्रियमाणः । तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति
भावः । [सः] पूर्वीक्तः [दुःखातिभारोऽपि] दुःखम् एव अति-
भारोऽपि, अतिभारभूतम् अपि दुःखमित्यर्थः । [तन्मनोभिः]
तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिः [तुल्याद् विभागादिव] पूर्वी-
क्तात् प्रेमकृतात् समविभागात् इवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकात्
एवेति भावः । पुनः विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थम्
अनुवादाद्दोषः । [लघुर्मेने] अमानि । यथा एकोऽनेकधा
विभज्य बहुभिः उच्यमानो महान् अपि भारो लघुर्मन्यते तद्व-
दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेः
 तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
 वीर्यञ्च विद्वत्सु सुते मघोनः
 स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४ ॥
 तान् भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं
 विहाय यामानिव वासरस्य ।

अथैवं प्रेम्णा आकृष्यमाणम् अपि शोकं विवेकी निर्जि-
 गायेत्याह, धैर्येणेति ।—[धैर्येण] तेषां निसर्गतो निर्विकार-
 चित्तत्वेन तथा [महर्षेः] व्यासस्य प्रवर्त्तकस्य इति शेषः ।
 [विश्वास्यतया] अद्वेयवचनत्वेन इत्यर्थः । [अरातिप्रभवात्]
 अरातिहेतुकात् [तीव्राद्] दुःसहात् [मन्योः] क्रोधाद्धेतोः
 तथा अर्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह,—
 [मघोनः सुते] अर्जुने [वीर्यञ्च] । “न लोक” (२।३।६८ पा०)
 इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [विद्वत्सु] ज्ञातवत्सु इति यावत् ।
 “विदेः शतुर्वसुः” (७।१।३६ पा०) इति वैकल्पिको वस्वादेशः ।
 [तेषु] पार्थेषु [स शोकः स्थानं] स्थितिं [न अवाप] न
 प्राप ॥ ३४ ॥

तानिति ।—[तत्] पार्थात्यागवत् शर्मं सुखम् । “शर्मशात-
 सुखानि च” इत्यमरः । तद्विरुद्धम् [अशर्म] दुःखम् । “नञ्”
 (२।२।६ पा०) इति नञ्समासः । [भूरिधाम्नः] अतितज-
 स्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः । [चतुरः तान्] पार्थान् [अपि
 वासरस्य] भूरिधाम्नः चतुरः [यामान्] प्रहरान् [इव, दूरं
 विहाय] त्यक्त्वा [एकौघभूतम्] एकराशिभूतं सत् । “अस्या-

एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां
 विभावरौ ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥
 तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे
 पर्य्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।
 अगूढभावाऽपि विलोकने सा
 न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥
 अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं
 रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।

दयः कृतादिभिः” (२।१।५८) इत्यर्थे कर्मधारयः । “श्रेष्ठा-
 दिराकृतिगणः” इति शाकटायनः । कृष्णां [विभावरौ]
 कृष्णपक्षरात्रिं [ध्वान्तमिव, कृष्णां] द्रौपदीं [प्रपेदे]
 प्राप ॥ ३५ ॥

तुषारिति ।—[सा] द्रौपदी [विलोकने] अर्जुनावलोकने
 [अगूढभावा] अगूढाभिप्राया [अपि] स्फुटाभिलाषिणी इति
 यावत् । :“भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु” इति
 वैजयन्ती । [मङ्गलभङ्गभीरुः] मङ्गलहानिः भीता सती [पर्य्य-
 श्रुणी] परिगताश्रुके, वाष्पावृते इत्यर्थः । अत एव [तुषार-
 लेखाकुलितोत्पलाभे] हिमबिन्दुसहिते इन्द्रीवरसन्निभे इति
 उपमालङ्कारः । [लोचने मीलयितुं न विषेहे] न शशाक ।
 अश्रुणोः दृष्टावरकत्वेऽपि तन्निपातस्य अमङ्गलत्वात् तन्निर्वर्त्तकं
 निमीलनं सा न चकार इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अकृत्रिमिति ।—[इन्द्रसूनुः] अर्जुनः [अकृत्रिमप्रेमरसाभि-
 रामं] क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । “डितः क्लिः” (३।३।८८ पा०)

मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं
जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥
धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धवाष्पोदयसन्नकरणम्
उवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

इति क्लिः । “क्लेर्मन्त्रित्वम्” (वा०) इति मप्प्रत्ययः । तद्विरुद्धं,
प्रेमैव रसः । अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामम् । अन्यत्र—प्रेम-
रसेन मधुरादिना च अभिरामम् । [रामार्पितं] रामया रमस्या
अर्पितम् । दृष्टिं विलोभयतीति [दृष्टिविलोभि] दृष्टिप्रियम्
इत्यर्थः । [दृष्टं] दर्शनम् । “नपुंसके भावे क्तः” (३।३।११४ पा०) ।
मनःप्रसादः प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिव इति उपमित-
समासः । तेन [मनःप्रसादाञ्जलिना] । पथि संधु [पाथेयं]
शब्दलम् [इव] । “पथतिथिवसतिस्वपतर्दज्” (४।४।१०४ पा०) ।
[निकामम्] अतिशयेन [जग्राह] । रामार्पितं पाथेयं पथि
क्षेमाय भवति इति आगमः ॥ ३७ ॥

धैर्येति ।—[वन्यद्विपेन] वन्यग्रहणम् उच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थम् ।
[निदाघसिन्धुः] ग्रीष्मनदी [इव] । निदाघग्रहणं दौर्बल्य-
द्योतनार्थम् । [धैर्यावसादेन] धैर्यभ्रंशेन कर्ता । [हृतप्रसादा]
हृतनैर्भ्रत्या, क्षोभं गमिता इत्यर्थः । [राजपुत्री] क्षत्रियसुता
द्रौपदी । अतः क्षात्रयुक्तम् एव वक्ष्यति इति भावः । [निरुद्ध-
वाष्पोदयसन्नकरणं] निरुद्धवाष्पोदयं संरुद्धरोदनं, सन्नकरणं
हीनकरणस्वरम् । अथ तयोः उभयोः कृतवह्वीक्षाः क्रिया-

मग्नां द्विषच्छन्नानि पङ्कभूते
 सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
 आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धेः
 अस्मद् विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥ ३६ ॥
 यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्तया वा
 मनुष्यसङ्ग्रामतिवर्त्तितं वा ।

विशेषणयोः विशेषणसमासः । [कच्छात्] कथञ्चित् [इति]
 वक्ष्यमाणम् [उवाच] ॥ ३८ ॥

मग्नामिति ।—[पङ्कभूते] पङ्कोपमिते । “भूतं क्षादौ
 पिशाचादौ न्याये मत्यापमानयोः” इति विश्वः । [द्विष-
 च्छन्नानि] शत्रुकपटे [मग्नां] दुरुद्धराम् इत्यर्थः । [सम्भावनां]
 योग्यतां, गौरवम् इति यावत् । [भूतिं] सम्पदम् [इव] ।
 “भूतिर्भस्मानि *सम्पदि” इत्यमरः । [उद्धरिष्यन्] उद्धारकः
 त्वम् इति शेषः । [आधिद्विषां] दुःखच्छिदां [तपसाम्
 आ प्रसिद्धेः] सम्यक्सिद्धिपर्यन्तम् [अस्मद् विना] अस्माभिः
 विना इत्यर्थः । “पृथग्विना” (२।३।३३ पा०) इत्यादिना
 विकल्पात् पञ्चमौ । [भृशं मा उन्मनीभूः] अस्मद्विरहाद् दुर्मना
 मा भूः इत्यर्थः । दोर्मनस्यस्य तपःपरिपायित्वात् इति भावः ।
 “माडि” (३।३।१७५ पा०) इति आशीरथे लुङ् । “न
 माङ् योगे” (६।४।७४ पा०) इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । अनुन्मनाः
 उन्मनाः सम्पद्यमानः (भूतः) उन्मनी । अभृततद्भावे च्चिः । “अरु-
 र्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च” (५।४।५१ पा०) इति सकार-
 लोपः । “अस्य च्चौ” (७।४।३२ पा०) इतीकारः ॥ ३९ ॥

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं

क्षत्रस्य मुष्णन्.वसु जैत्रमोजः ।

तेजस्विताया विजयैकवृत्तेः

निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

अथ अनौत्सुक्यदार्ढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह, यश इति ।—[यशः अधिगन्तुं] कीर्त्तिं लब्धुम् इत्यर्थः । [सुखलिप्सया] सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया [वा । मनुष्य-संख्यां] मनुष्यगणनाम् [वा अतिवर्त्तितुम्] अतिक्रामितुं वा, अमानुषं कर्म कर्त्तुम् वा इत्यर्थः । [अभियोगभाजाम्] अभिनिवेशवतां [निरुत्सुकानाम्] अनुत्सुकानाम्, अदुर्मनायमानानाम् इत्यर्थः । [सिद्धिः] पूर्वोक्तं यशः सुखाद्यर्थसिद्धिश्च, [समुत्सुका इव] अनुरक्तकान्ता इव [अङ्गम्] उल्काङ्गम् अन्तिकञ्च [उपैति] । तस्मात् अस्मद्विरहदुःखम् आ तपःसिद्धेः सोढव्यम् इति भावः ॥ ४० ॥

अथ अस्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिं प्रथयितुम् अरि-निकारं तावच्चतुर्भिः उद्घाटयति, लोकमिति ।—[विधात्रा] ब्रह्मणा [लोकं गोप्तुं विहितस्य] सृष्टस्य [क्षत्रस्य] क्षत्रिय-जातेः सम्बन्धि । जयनशीलं जित् तदेव [जैत्रम्] । जित्-शब्दात् लङ्नात् “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति स्वाथ अण्प्रत्ययः । [ओजः] बलं दीप्तिः वा । “ओजो बले च दीप्तौ च” इति विश्वः । तदेव [वसु] धनमिति रूपकालङ्कारः ।

ब्रीडानतैराप्तजनोपनीतः

संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।

वितानभूतं विततं पृथिव्यां

यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥ ४२

[मुष्णन्] अपहरन्, अरिनिहतस्य कुतः क्षात्रं तेजः इति भावः । किञ्च [विजयैकवृत्तेः] विजयैकजीवितायाः । “त्रितयस्य विजेतव्यम्” इति स्मरणात् इति भावः । “वृत्तिवर्त्तनजीवने” इत्यमरः । [तेजस्वितायाः] तेजस्विनाम् इत्यर्थः । तेजःप्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः । [प्रियं प्राणम् इव] प्राणसमम् इत्यर्थः । [अभिमानम्] अहङ्कारं [निघ्नन्] खण्डयन्, तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिः इति भावः ॥ ४१ ॥

अधिज्ञेपाद्यसहनं तेजः प्राणान्त्येषु अपि न त्याज्यम् इति आह, ब्रीडेति ।—पुनश्च [आप्तजनोपनीतः] आप्तजनेन विश्वस्तजनेन उपनीतः साधितः प्रापितः इत्यर्थः । तथापि [संशय्य] मन्दिह्य, असम्भावितबुद्ध्या इति भावः । [ब्रीडानतैः] जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणात् इति भावः । [नृपैः] देशान्तरस्थैः [कृच्छ्रेण प्रपन्नः] प्राप्तः, आप्तोक्तत्वात् कथञ्चित् विश्वस्तः इत्यर्थः । यः शृण्वताम् अपि दुःसहः किमुत अनुभवताम् इति भावः । इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या । अन्यथा अपि व्याख्यायते ।— [आप्तजनोपनीतः] ज्ञातिकृतः [संशय्य] कथम् इदम् अन्याय्यम् उपेक्ष्यम् इति विचार्य [ब्रीडानतैः] जुगुप्सितकर्मदर्शनात् इति भावः । [नृपैः] सभास्थैः [कृच्छ्रेण प्रपन्नः] अङ्गीकृतः । गौत्रकलहेषु मध्यस्थैः उदासितव्यम् इति बुद्ध्या

वीर्यावदानेषु कृतावमर्षः
 तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।
 कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनाम्
 अर्कत्विषामङ्ग इवावशेषः ॥ ४३ ॥
 प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः
 स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम् ? ।

उपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वये अपि प्रपन्न इत्यत्र आसज्जनोपनीत-
 त्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम्
 अलङ्कारः । [पृथिव्यां वितानभूतम्] उल्लोचतुल्यम् । “युक्ते
 क्षादावृते मृतं प्राण्यतीति ममे त्रिषु” इत्यमरः, “अस्ती
 वितानमुल्लोचः” इत्यमरः । [दिग्विकीर्णं] दिगन्तलग्नं
 वितानमपि दिगन्तलग्नम् इति भावः । [विततं] प्रथितं
 [यशः समूहन् इव] सङ्कोचयन् इव इति उत्प्रेक्षा । अराति-
 परिभूतस्य कुतः कीर्त्तिः इति भावः ॥ ४२ ॥

वार्थ्येति ।—पुनश्च [वीर्यावदानेषु] वीर्याणि एव अव-
 दानानि तेषु [कृतावमर्षः] कृतास्कन्दनः । पुराकृतपराक्रमा-
 ङ्गूतानि अपि प्रमृजन् इत्यर्थः । “अवदानं कर्म वृत्तम्”
 इत्यमरः । अत एव [सम्प्रतीतिं] ख्यातिम् । “प्रतीतिं प्रथित-
 ख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः । [अभूताम्] अविद्य-
 मानाम् [इव] इति उत्प्रेक्षा । सतोऽपि असत्त्वम् उत्प्रेक्ष्यते
 [तन्वन्] कुर्वन् । पुनश्च [अङ्गः अवशेषः] दिगन्तः [अर्क-
 त्विषाम् इव आयतीनाम्] उत्तरकालानां [प्रयामक्षयं]
 दैर्घ्यनाशं [कुर्वन्] इति श्रौतौ पूर्णा इयम् उपमा । अरिनिरा-
 कृतस्य कुतः चिरावस्थानम् इति भावः ॥ ४३ ॥

नवीकरिष्यत्युपशुष्यदाद्रः

स त्वद् विना मे हृदयं निकारः ॥ ४४ ॥

कलापकम् ॥

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यं

दन्तीव दन्तव्यसनाद् विकारम् ।

द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः

शरद्वनाकीर्णं दूवादिरङ्गः ॥ ४५ ॥

प्रसह्येति ।—पुनश्च [परैः] शत्रुभिः [अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः] आचरितः [यः निकारः] परिभवः केशकर्षणरूपः [स्पर्त्तुं न शक्यः । अधिकर्त्तम्] अनुभवितुं [किमुत ?] यस्य स्मरण-मपि दुःसहम् अनुभवस्तु सुतरां दुःसह इति किमुत वक्तव्यम् इत्यर्थः । [सः] निकारः [त्वद् विना] त्वया विना । “पृथग्विना” (२।३।३२ पा०) इत्यादिना पञ्चमौ । [आद्रः] सन् कुतश्चित् अभिभूतात् पुराणप्रहार इव, त्वद्विरहदुःखात् पुनः [उपशुष्यत्] त्वया विना शुष्कम् इति भावः । दुःखस्तम्भनं शोषपदार्थः [मे हृदयं नवीकरिष्यति] आर्द्रीकरिष्यति, व्रणमुद्ग्व इति भावः । दुःखितस्य पुनः दुःखोपचयः प्रशान्तप्रायमपि दुःख-हेतुं पुनः उद्घाटयति इत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषणसाम्यात् व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण मन्युम् उद्दीपयति “प्राप्तः” इत्यादिभिः त्रिभिः । तत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिः धनञ्जयं विशि-नष्टि ।—[अभिमानव्यसनात्] अभिमानस्य व्यसनात् भ्रंशात् । “व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे” इत्यमरः । [दन्त-व्यसनात्] दन्तभङ्गात् [दन्ती इव असह्यं विकारं] वैरूप्यं

सत्रीङ्मन्दैरिव निष्क्रियत्वात्
 नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः ।
 यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभः
 त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥
 दुःशासनाऽऽकर्ष*रजोविकीर्णैः
 एभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।

[प्राप्तः] । अतो न प्रत्यभिज्ञायते इति भावः । एवम् उत्तर-
 वापि अनुसन्धेयम् । पुनश्च [द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः] द्विषत्-
 प्रतापेन शत्रुतेजसा अन्तरितं तिरस्कृतम् उरु तेजः प्रतापो यस्य
 स तथोक्तः । अत एव [शरह्वनाकीर्णः] शरन्धेवाच्छुद्धः [अङ्ग
 आदिः] प्रत्यूषः [इव] स्थितः । तद्वत् एव अप्रत्यभिज्ञाय-
 मान इत्यर्थः । मध्याङ्गस्तु मेघावरणेऽपि कथञ्चित् प्रत्यभि-
 ज्ञायते एव इति आशयेन उक्तम् आदिरिति ॥ ४५ ॥

सत्रीङ्मन्दैरिव ।—पुनश्च [निष्क्रियत्वात्] अर्थक्रियाशून्यत्वात्
 [सत्रीङ्मन्दैः इव] सत्रीङ्मन्दैः अत एव मन्दैः अपटुभिः इव स्थितैः
 इति उत्प्रेक्षा । “मूढात्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः” इत्यमरः ।
 [अस्त्रैः अत्यर्थं न अवभासमानः] न प्रकाशमानः पूर्वं तु
 नैवम् इति भावः । किन्तु [यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभः]
 यशःक्षयात् हेतोः क्षीणजलः यः अर्णवः तदाभः तत्सदृशः [त्वम्
 अन्यम् आकारम् अभिपन्नः] प्राप्तः [इव] स्थितः इव, इति
 उत्प्रेक्षा । तस्य क्षीणजलार्णवाभः इति उपमासंस्पृष्टिः ॥ ४६ ॥

दुःशासनेति ।—पुनश्च [दुःशासनाऽऽकर्षरजोविकीर्णैः] दुःशा-
 सनस्य कर्तुः आकर्षः आकर्षणं सः एव रजः धूलिः, मालिन्य-

* अत्र क्वचित् “आसर्ष” इति पाठोऽपि दृश्यते ।

केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः

कच्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ? ॥ ४७ ॥

विशेषकम् ॥

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां यः

तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।

हेतुत्वात् इति भावः । तेन विकीर्णैः वित्तिसैः, अत एव [विनाथैः इव] स्थितवतां युष्माकम् असत्त्वप्रायत्वात् अनाथैः इव स्थितैः इति उत्प्रेक्षा । अन्यथा कथम् इयं दुर्दशा इति भावः । किन्तु [भाग्यनाथैः] दैवमात्रशरणैः । अन्यथा स्वरूपम् अपि लुप्येत इति भावः । [एभिः] परिदृश्यमानैः अमन्यमितैः इति भावः । [केशैः] शिरोरुहैः [कदर्थीकृतवीर्यसारः] कुम्भितः अर्थः वस्तु कदर्थः । “अर्थोऽभिधेय-रै-वस्तु-प्रयोजन-निवृत्तिषु” इत्यमरः । “कोः कत् तत्पुरुषेऽचि” (६।३।१०० पा०) इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकृतौ गह्वर्यीकृतौ वीर्य-सारौ शौर्यवले यस्य सः तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणः [त्वं सः एव धनञ्जयः असि कच्चित् ?] “कच्चित्कामप्रवेदने” इत्यमरः । स एव चेत् त्वं नैवमस्मान् उपेक्षसे इति भावः ॥ ४७ ॥

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह, स इति ।—क्षतात् त्रायते इति क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । “सुपि” (३।२।७८ पा०) इति योग-विभागात् क-प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् अकारलोपः । अथवा क्षदिति क्तिबन्तोपपदात् क-प्रत्ययः । क्षत्रे जातः [क्षत्रियः] । “क्षत्राहः” (४।१।१३८ पा०) इति घप्रत्ययः । कर्मणे प्रभवति इति कार्मुकम् । “कर्मण उकञ्” (५।१।१०३ पा०) इति उकञ्प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते [यः सतां]

वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते
 करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥ ४८ ॥
 वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा
 भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः ।
 समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः
 सरूपतां पार्थ ! गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥

साधूनां, सहते इति सहः, पचाद्यच् । त्राणस्य सहः [त्राणसहः]
 रक्षणक्षमः [सः] एव [क्षत्रियः] क्षत्रियशब्दवाच्यः । तथा
 [यस्य] कार्मुकस्य [कर्मसु] रणक्रियासु [शक्तिः] अस्तीति
 शेषः । [तत्] एव [कार्मुकं] कार्मुकशब्दवाच्यम् । अत्रैव
 एतौ शब्दौ मुख्यौ, न अन्यत्र इत्यर्थः । एवं स्थिते [द्वयीं]
 द्विविधाम् [उक्तिं] द्वौ इमौ क्षत्रियकार्मुकशब्दौ इत्यर्थः ।
 [अफले] पूर्वोक्तावयवार्थशून्ये इत्यर्थः । [अर्थजाते]
 स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रे इत्यर्थः । “जातं जात्योघजन्मसु”
 इति विश्वः । [वहन्] वर्त्तयन् [संस्कारहताम्] अव्युत्पत्ति-
 दूषिताम् [इव करोति] इति उत्प्रेक्षा । तस्मात् त्वम् अस्मद्-
 रक्षण्येन उक्तदोषात् आत्मानं मोचयस्व इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह, वीतेति ।— हे
 [पार्थ ! वीतौजसः] निष्प्रभाः [सन्निधिमात्रशेषाः]
 सत्तामात्रावशिष्टाः [भवत्कृतां] भवता करिष्यमाणाम् “आशं-
 सायां भूतवच्च” (३।१।१३२ पा०) इति भूतवत्प्रत्ययः । [भूतिम्]
 अभ्युदयम् [अपेक्षमाणाः त्वदीयाः गुणाः समानदुःखाः]
 समदुःखभाजः [इव नः] अस्माकं [सरूपतां] वीती-

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादात्
 नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
 त्वां धूरियं योग्यतयाऽधिरूढा
 दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥
 करोति योऽशेषजनातिरिक्तां
 सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।

जस्त्वादिसाधर्म्यं [भजन्ते] इति उपमा । सा च समानदुःखा इव
 इति उत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भावितया अनुप्राणिता इति
 अनुसन्धेयम् ॥ ४८ ॥

तथापि ममैव कोऽयं भारः इत्यतः आह, आक्षिप्येति ।—
 [प्रमादात्] प्रज्ञाहीनत्वात्, न तु दौर्बल्यात् इति भावः ।
 [रिपुभिः आक्षिप्यमाणम्] अधिक्क्षिप्यमाणम्, अत एव प्रमादात्
 [नागैः] गजैः । “ग्रहेभाहिगजा नागाः” इति वैजयन्ती ।
 [आलूनसटम्] आक्षिप्तकेसरम् । “सटा जटाकेसरयोः” इति
 विश्वः । [मृगेन्द्रं] सिंहम् [इव] स्थितं [त्वाम् इयं धूः]
 कार्यभारः [तिग्मरश्मिं] सूर्यं [दीप्त्या दिनश्रीः इव योग्य-
 तया] निर्वाहकतया । [अधिरूढा] आरूढवती । कर्त्तरि क्तः ।
 त्वदधीना इत्यर्थः ॥ ५० ॥

पूर्वं निर्व्यवसायस्य “स क्षत्रियः” इत्यादिना दोष उक्तः,
 सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह, करोतीति ।—[यः] पुमान्
 [अशेषजनातिरिक्तां] अशेषजनात् इतरजनात् अतिरिक्ताम्
 अधिकां, सर्वातिशायिनीम् इत्यर्थः । सर्वजनातिरिक्तां वा पाठः ।
 [सम्भावनां] योग्यतां [क्रियाभिः] चरितैः [अर्थवतीं]

संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
 न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥
 प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेः
 विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।
 तव प्रयातस्य जयाय तेषां
 क्रियाद्घानां मघवा विघातम् ॥ ५२ ॥

सफलां [करोति । तं] पुमांसं [संसत्सु] सभासु । “सभा-
 समितिसंसदः” इत्यमरः । [पुरुषाधिकारे] योग्यपुरुषगणना-
 प्रस्तावे [जाते] सति । पूर्यते अनया इति [पूरणी संख्या]
 द्वित्वादिसंख्या [न समुपैति] न गच्छति । अद्वितीयो भवति
 इत्यर्थः । तस्मात् असाधारणलाभाय त्वया अपि महानुक्ताहः
 आस्थेयः इति भावः ॥ ५१ ॥

अथ हाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोषितस्य अर्जुनस्य कर्तव्यम्
 उपदिशति, प्रियेषु इति ।—हे [पार्थ ! प्रियेषु] अस्मासु विषये
 [उपपत्तेः] कारणात् [विना] एव [विचिन्त्यमानैः] अकस्मात्
 एव आशङ्कमानैः [यैः] अघैः [चेतः क्लमं] खेदम् [एति,
 जयाय प्रयातस्य तव] सम्बन्धिनां तेषाम् [अघानां] व्यसना-
 नाम् । “दुःखैनोव्यसनेष्वघम्” इत्यमरः । [मघवा] इन्द्रः, यः
 अस्माभिः उपास्यते इति भावः । [विघातं] निवारणं [क्रियात्]
 करोतु । आशिषि लिङ् । तस्मात् अस्मच्चिन्तया न चेतः
 खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया, अन्यथा तदसम्भवात् इति
 भावः ॥ ५२ ॥

मा गाञ्चिरायैकचरः प्रमादं
 वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
 मात्सर्य्यरागोपहृतात्मनां हि
 खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥ ५३ ॥
 तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षेः
 मनोरथान् नः सफलीकुरुष्व ।

मा गा इति ।—असम्बाधः असङ्कटः, विजनः इत्यर्थः ।
 “सङ्कटं ना तु सम्बाधः” इत्यमरः । शिवः निर्बाधः, इयोः अन्य-
 तरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन्
 [असम्बाधशिवे अपि देशे चिराय] चिरम् एकश्चासौ चरञ्चेति
 [एकचरः] एकाकी [वसन् प्रमादं] दौर्बल्यं [सा गाः] ।
 “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गादेशः । ननु
 निःस्पृहस्य मम अकिञ्चित्करः प्रमादः इति वाच्यम्, इति
 आशङ्क्याह, मात्सर्य्येति ।—[मात्सर्य्यरागोपहृतात्मनां] मत्सरः
 एव मात्सर्य्यं द्वेषः, रागः स्नेहः, ताभ्याम् उपहृतात्मनां रागद्वेष-
 दूषितस्वभावानां [मानसानि] मनांसि [साधुषु] सज्जनेषु
 [अपि] विषये [खलन्ति] विकुर्वन्ते [हि] । अत्र प्रमाद-
 निषेधलब्धाप्रमादरूपकारणेन अर्थप्राप्तिरूपकार्य्यस्य व्यतिरेक-
 कारणसमर्थनात् वैधर्म्येण कार्य्यकारणसमर्थनरूपः अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ५३ ॥

निगमयति, तदिति ।—[तत्] तस्मात् कारणात्, [आशु]
 शीघ्रं [महर्षेः वचनं कुर्वन्] तपस्यन् इत्यर्थः । [नः] अस्माकं
 [मनोरथान् सफलीकुरुष्व] अरिनिर्व्यातनेन अस्मान् प्रतिष्ठापय

प्रत्यागतं त्वाऽस्मि कृतार्थमेव
 स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ॥ ५४ ॥
 उदीरितां तामिति याञ्चसेन्या
 नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् ।
 आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे
 काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥

इत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । किञ्च [कृतार्थं] कृतकृत्यं [प्रत्या-
 गतम् एव त्वा] त्वाम् । “त्वामौ द्वितीयायाः” (८।१।२३ पा०)
 इति त्वादेशः । स्तनयोः उपपीड्य [स्तनोपपीडम्] “सप्तम्यां
 चोपपीडरुधकर्षः” (३।४।४८ पा०) इति णमुल् । परिरब्धुं कामः
 यस्याः सा [परिरब्धुकामा अस्मि] । आलिङ्गितुम् इच्छामि
 इत्यर्थः । “तुङ्गाममनसोरपि” इति मकारलोपः * प्राक् कार्य्य-
 सिद्धेः प्रमदालिङ्गनम् अपि न प्रीतिप्रदमिति भावः ॥ ५४ ॥

उदीरितामिति ।—[सः] अर्जुनः [इति] इत्थं [याञ्च-
 सेन्या] यञ्चसेनस्य अपत्येन स्त्रिया द्वीपद्या [उदीरिताम्]
 उक्ताम् । [नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकारां] नवीकृतः पुनः उद्घा-
 टनेन तथा प्रत्यायितः अत एव उद्ग्राहितः मनसि निधा-
 पितश्च विप्रकारः परिभवः यया सा तां [वाचम् आसाद्य]
 आकर्ष्य इत्यर्थः । [उदीचीं काष्ठां] दिशम् । “दिशस्तु ककुभः
 काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । [तिग्मरश्मिः इव
 भृशं दिदीपे] जज्वाल, वक्रोध इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

* “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति सूत्रव्याख्याने कारिका—

“लुम्पेदवशंसः कृत्ये तुङ्गाममनसोरपि ।

समो वा हितततयोः मांसस्य पचियुञ्जजोः ॥ १ ॥

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः
 पुरोधसाऽऽरोपितहेतिसंहतिः ।
 बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं
 गतः क्रियां मन्त्र द्वाभिचारिकीम् ॥५६॥
 अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः
 प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।

अथेति ।—[अथ विद्विषः] शत्रून् [पुरः अभिपश्यन् इव] स्थितः । तथा [पुरोधसाऽऽरोपितहेतिसंहतिः] पुरोधसा धीम्येन आरोपिता समन्त्रम् आहिता हेतिमंहतिः आयुधकलापः यस्य सः तयोक्तः । “हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधे” इति वैजयन्ती । [सः] अर्जुनः [रम्यः] सौम्यः सन् [अपि आभिचारिकीम्] अभिचारः पर-हिंसा प्रयोजनं यस्याः सा आभिचारिकी । “प्रयोजनम्” (५।१।१०८ पा०) इति ठञ् । तां [क्रियां गतः] अभिचार-कर्मणि नियुक्तः इत्यर्थः । [मन्त्रः इव] (रम्यः प्रकृत्या रमणीयः) । भीषयते इति [भीषणम्] । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । [वपुः बभार] । प्रशान्ता मन्त्रः प्रयोगभेदात् इव सोऽपि अवस्थाभेदात् भीषणः बभूव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ *

उक्तम् आयुधारोपणं विवृण्वन् प्रस्थानम् आह त्रिभिः, अवि-लङ्घ्येति ।—[परैः] शत्रुभिः [अविलङ्घ्यविकर्षणम्] अवि-लङ्घ्यम् अनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत्, अमोघाकर्षणम् इत्यर्थः । किं च [प्रथितज्यारवकर्म] प्रथितः ज्यारवः गुणध्वनिः कर्म वाणमोक्षणादिकं च यस्य तत् [कार्मुकं] च उद्वहन् इति अन्वयः । तथा [अरिट्टिगोचरं] अरोणां

अगतावरिदृष्टिगोचरं

शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥

यशसेव तिरोदधत् मुहुः

महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।

कवचं च सरत्नमुद्धहन्

ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥ ५८ ॥

दृष्टिगोचरं दृष्टिपथम् [अगतौ] आहवेषु अनिवर्त्तित्वात्
अस्य इति भावः । निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः खड्गः ।
उपत्यये संख्यायाः तत्पुरुषस्य उपसंख्यानात् समासान्तः * ।
तेन शितेन तीक्ष्णेन निस्त्रिंशेन युङ्क्तः इति [शितनिस्त्रिंश-
युजौ] । “सत्सृष्टिष” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्तिप् ।
[महेषुधी] महानिषङ्गी, इषवः धीयन्ते अनयोः इति विग्रहः ।
“कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।८३ पा०) इति क्तिप्रत्ययः । “तूष्णी-
पासङ्गतूष्णोरनिषङ्गा इषुधिर्दयोः । तूष्णां खड्गे तु निस्त्रिंश-
चन्द्रहासाऽसिरिष्टयः” इत्यमरः ॥ ५७ ॥ †

यशसेति ।—किं च । [गोत्रभिदः] इन्द्रस्य [आयुध-
क्षतीः] वज्रप्रहाररन्ध्राणि खाण्डवदाहसम्भवाः इति भावः ।
[महसा] स्वकान्त्या [यशसा इव] मूर्त्तया कीर्त्या इव [मुहुः
तिरोदधत्] आच्छादयन् । [सरत्नं] रत्नसहितम् अत एव
[ज्वलितज्योतिः] दीप्ततारकम् । “ज्योतिस्ताराग्निभाज्वाला-

* “संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” इति वार्त्तिकम् ।

† इतः आरभ्य शोकवयं यावत् मुन्दरी च्छन्दः । लक्षणानु द्वितीयसर्गादिश्लोके
द्रष्टव्यम् ।

अलकाधिपभृत्यदर्शितं
शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश सः
क्षणमुद्वाष्पदृशा तपोभृताम् ॥ ५६ ॥

॥ विशेषकम् ॥

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।

दृक्पुत्रार्थधरात्मसु” इति वैजयन्ती । [दिवः अन्तरं] नभोमध्यम्
[इव] अवस्थितम् “अन्तरं परिधानीये वाञ्छे स्त्रीयेऽन्तरात्मनि ।
क्रीवे मध्ये प्रकाशे च” इति वैजयन्ती । [कवचं च
उदहृन्] ॥ ५८ ॥

अलकेति ।—[सः] अर्जुनः [अलकाधिपभृत्यदर्शितं
अलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः [शिवं] निर्बाधम् [उर्वी-
धरवर्त्म] हिमवन्मार्गं प्रति [सम्प्रयान्] प्रगच्छन् । [क्षणम्
उद्वाष्पदृशां] वियोगदुःखात् साशुनेत्राणां [तपोभृतां]
हैतवननिवासिनां तपस्विनां [हृदयानि समाविवेश] खेदयामास
इत्यर्थः । संपूर्वस्य विशतैः खेदार्थत्वम् अवसेयम् ॥ ५९ ॥

अनुजगुरिति ।—[अथ आशाः] दिशः, दिवि भवं [दिव्यम्]
“दिगादिभ्यो यत्” (४।३।५४ पा०) । [दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः]
अनुदध्वनुः । अनुगायतेर्लिट् । [व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः
लक्ष्मीः वितेने] पुष्पवृष्टिः च अजनिष्ट इत्यर्थः । किं च
[अनिभृतवेलावीचिबाहुः] अनिभृताः चञ्चलाः वेलायां कूले
याः वीचयः ताः एव बाहवः यस्य सः तथोक्तः । “वेला

प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥ ६० ॥

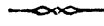
इति श्रीभारविष्णो महाकाव्ये किरातार्जुनीये
दृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

कूलविकारयोः” इति शाश्वतः । [पयोधिः स्फुरन्तीम्]
उल्लमन्तीं हर्षात् स्पन्दमानां च [भुवं प्रियम्] इष्टं भारव-
तारणरूपं [कथयिष्यन् इव] कथयितुम् इव इत्यर्थः । “लट्
शेषे च” (३।३।१३ पा०) इति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां
लट् । [आलिलिङ्ग] । सर्वं च इदं शिवं दैवकार्यप्रवृत्तत्वात्
अस्य इति भावः । अत्रविशेषणमात्रसाभ्यात् अप्रस्तुतस्य
गम्यत्वात् समासोक्तिः अलङ्कारः । तत्र च अप्रस्तुतयोः भूमि-
ममुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्यां भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्ति-
वशात् आलिलिङ्गोक्तिः इति रहस्यम् । एवम् अतिशयोक्त्यनु-
प्राणिता समासोक्तिः । प्रियकथनात् स्नेहमुज्जीवयति तदङ्ग-
भावं भजते इति उभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः, इति विवेच-
नीयम् ॥ ६० ॥ *

इति श्रीमहाभक्तोपाध्यायकोलाचलमन्निनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीय-

काव्यव्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां दृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां
सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजनं जनप्रियः
प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ॥ १ ॥
विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः
अपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः ।

तत इति ।—[ततः] प्रस्थानानन्तरं [जनप्रियः सः] अर्जुनः [कूजत्कलहंसमेखलां] कलहंसाः मेखलाः इव इति उपमितसमासः । अन्यत्र कलहंसाः इव मेखलेति विशेषण-समासः । कूजन्ती कलहंसमेखला यस्याः ताम् । [सपाक-शस्याहितपाण्डुतागुणां] सह पाकेन वर्तन्ते इति सपाकानि शस्यानि तैः शस्यैः आहितः सम्पादितः पाण्डुता एव गुणः यस्याः तां [भुवम् आसादितयौवनां] प्राप्तयौवनां [प्रियाम् इव उपजनं] जनसमीपे, अन्यत्र—सखीसमक्षम् । समीपार्थे अव्ययीभावः । [उपाससाद] उपागतवान् । उपमालङ्कारः ॥१॥*

विनम्रेति । [सः] अर्जुनः [विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः] अवनतकलमफलस्तोमशोभिनीः [अपेतपङ्काः] निष्पङ्काः [ससरो-रुहाम्भसः] ससरोरुहाणि अम्भांसि यासु ताः तथोक्ताः । [उपायनीभूतशरद्गुणत्रियः] उपायनीभूताः अर्जुनं प्रति उप-

* अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ।

ननन्द पश्यन्नुपसीम स स्थलीः
 उपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥
 निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः
 सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
 हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः
 मनोऽस्य जङ्घः शफरीविवृत्तयः ॥ ३ ॥

हारोभूताः शरद्गुणश्रियः पूर्वोक्ताः शरद्धर्मसम्पदः यासु ताः
 [उपसीम] ग्रामसीमासु, विभक्तार्थे अव्ययोभावः, समासान्त-
 विधेः अनित्यत्वात् “अनश्च” (५।४।१०८ पा०) इति समासान्तः
 न भवति । केचित् तु—“अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्राम-
 सोन्नि” इत्यादौ नपुंसकप्रयोगदर्शनात् “नपुंसकादन्यतरस्याम्”
 (५।४।१०८ पा०) इति विकल्पात् साधु इति आहुः ।
 [स्थलीः] अकृत्रिमाः भुवः । “जानपद” (४।१।४२ पा०)
 इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । [पश्यन् ननन्द] जहर्ष ।
 अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येन आरोप्यमाणस्य उपायनस्य प्रकृतः
 नन्दनक्रियोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरीक्ष्यमाणा इति ।—[विस्मयाकुलैः] आश्चर्यरसाविष्टैः
 अत एव [उन्मीलितपद्मलोचनैः] उन्मीलितानि पद्मानि एव
 लोचनानि येषां तैः [सरोभिः निरीक्ष्यमाणाः इव] स्थिताः
 [हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः] हृतः प्रियादृष्टिविलासानां
 विभ्रमः शोभायाभिः ताः तथोक्ताः, इति मनोहरणे हेतूक्तिः ।
 “विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायां च” इति वैजयन्ती । [शफरी-
 विवृत्तयः] प्रोष्ठीस्फुरितानि [अस्य] अर्जुनस्य [मनः
 जङ्घः] ॥ ३ ॥

तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
 सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
 सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं
 प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ? ॥ ४ ॥
 नुनोद् तस्य स्थलपद्मिनीगतं
 वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।

तुतोषेति ।—[सः] अर्जुनः [सवारिजे] साम्बुजे [वारिणि
 कलमस्य] शालिविशेषस्य “शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च
 पुंस्यमौ” इत्यमरः । रामणीयस्य भावः [रामणीयकम्] ।
 “योपधाद्गुरुपोत्तमाद् वुञ्” (५।१।१३२ पा०) तत् [पश्यन्
 अधिकं तुतोष], अनुरूपसङ्गमात् इति भावः । तथाहि—
 [सुदुर्लभे अनुरूपसङ्गमे] योग्यसमागमे लब्धे सति इति शेषः,
 [प्रकर्षलक्ष्मीं] योग्यसमागमननिमित्तम् उत्कर्षसम्पदम्
 [अभिनन्दितुं] स्तोतुं [कः न अर्हति ?] सर्वः अपि अभि-
 नन्दति एव इत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ४ ॥

नुनोदेति ।—[आविष्कृतफेनसन्तति] आविष्कृता प्रकटी-
 कृता फेनसन्ततिः हिण्डीरसमूहः यस्य तत् तथोक्तम् । हिण्डीरो-
 ऽब्धिकफः फेनः” इत्यमरः । [अवाप्तकिञ्चल्लक्विभेदम्] अवाप्तः
 किञ्चल्लक्विभेदः केसरापगमः येन तत् तथोक्तम् । कुतः ?—
 [उच्चकैः] उच्चकं यथा तथा [विवृत्तपाठीनपराहतं] विवृत्तेन
 लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितम् । “महस्र-
 दंष्ट्रः पाठीनः” * इत्यमरः । [पयः] कर्तृ । [तस्य] अर्जुनस्य

* “वोयाञ्” इति भाषा ।

अवाप्तकिञ्चल्लकविभेदमुच्चकैः
 विवृत्तपाठीनपराहतं पयः ॥ ५ ॥
 कृतोर्मिरेखं शिथिलत्वमायता
 शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।
 निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां
 तरङ्गितं क्षौमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥
 मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवोः
 अलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।

[स्थलपद्मिनीगतं] तद्गोचरम् इत्यर्थः । [वितर्कं] संशयं
 [नुनोद] चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्चल्लकापायेन जल-
 दर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्ता इत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तर-
 सन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

कृतति ।—[सः] अर्जुनः [शिथिलत्वम् आयता] गच्छता,
 दिने दिने क्षीयमाणेन इत्यर्थः । अत एव [शनैः शनैः शान्त-
 रयेण] अन्यथा ऊर्मिरेखानुदयात् इति भावः । [वारिणा
 कृतोर्मिरेखं] कृताः ऊर्मयः तरङ्गाः (पर्वाणि) एव रेखा
 राजयः यस्य तत् तथोक्तम् । तरङ्गा अस्य सञ्जाताः [तरङ्गितं]
 भङ्गिमत् । “तदस्य सञ्जातं” (५।२।३६ पा०) इति इतच् ।
 यत् [क्षौमविपाण्डु] क्षौमं दुकूलं तद्वत् विपाण्डु शुभ्रम्
 इति उपमालङ्कारः । [समुद्रयोषितां] नदीनाम् । सिकता अस्य
 अस्तौति [सैकतं] पुलिनम् । “सिकताशर्कराभ्यां च”
 (५।२।१०४ पा०) इति अण्प्रत्ययः । “तोयोस्थितं तत् पुलिनं
 सैकतं सिकतामयम्” इत्यमरः । [निरीक्ष्य रेमे] तुतोष ॥ ६ ॥

अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया

समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥

नवातपालोहितमाहितं मुहुः

महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।

चकासयन्तीमरविन्दजं रजः

परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥

ततः त्रिभिः शालिगोप्त्रीं वर्णयति, मनोरममिति ।—
[अणुना] सूक्ष्मेण [केसररेणुना] केसरेषु किञ्चल्लेषु । “किञ्चल्लः
केसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । यः रेणुः परागः तेन [अलङ्कृतम्]
अत एव मनः रमयति इति [मनोरमम्] । “कर्मण्यण्”
(३।२।१ पा०) इत्यण् । [भ्रुवोः अन्तरं प्रापितं] भ्रूमध्ये
निवेशितं [बन्धुजीवकं] बन्धुकपुष्पम् । “बन्धुको बन्धुजीवकः”
इत्यमरः । [अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया] अलक्तताम्रस्य लाक्षा-
रागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया [समानयन्तीं] समी-
कुर्वतीम् [इव] साम्यपरीक्षां कुर्वतीम् इव इत्यर्थः । उत्-
प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७ ॥

नवेति ।—महान् निवेशः स्थानं ययोः तौ [महानिवेशौ]
पौवरो इत्यर्थः । [पयोधरौ परितः] स्तनयोः समन्तात्
इत्यर्थः । “अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि”
(वा०) इति द्वितीया । [मुहुः आहितं] निक्षिप्तं [नवातपा-
लोहितं] बालातपताम्रम् [अरविन्दजं रजः] परागं [सर्पता]
प्रसरता [परिश्रमाम्भःपुलकेन] खेदोद्भेदेन पुलकेन [चका-
सयन्तीं] शोभयन्तीम् । चकास्तेः स्थान्तात् शतरि डीप् । अल-
ङ्करणं कुर्वतीम् । तत्र अपि विकृतता इति भावः ॥ ८ ॥

कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
मुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ६ ॥

॥ विशेषकम् ॥

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरात्
अपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ।

कपोलेति ।—पुनः [कपोलसंश्लेषि] यद् [अवतंसकोत्पलं] कर्णोत्पलं तद् [विलोचनत्विषा विभूषयन्तीम्] आभरणस्य अपि आभरणम् इति भावः । [कलमस्य गोपिकां] गोपायति इति गोपिकां शालिगोप्त्रीं, खुल् प्रत्ययः । [निरीक्ष्य पाण्डोः मुतेन] अर्जुनेन [शरदः] । कृतार्थायाः भावः [कृतार्थता] साफल्यम् । शरदः स्वगुणसम्पत्तिद्विनियोगलाभात् इति भावः । “त्वत्-लागुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” (वा०) । [मेने] अमानि । मन्यतेः कर्मणि लिट् ॥ ६ ॥

उपारता इति ।—[पश्चिमरात्रिगोचरात्] पश्चिमा च असौ रात्रिश्च इति विशेषणसमासः, अपररात्रः इत्यर्थः । “पूर्वादिक् पश्चिमं नभः” इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्य एकदेशशब्द-सामानाधिकरण्यात् एकदेशे पर्यवसानं, न तु “पश्चिमं रात्रेः” इति एकदेशिसमासः । तद्विधायके “पूर्वापरा” (२।२।१पा०) इति सूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् अत एव “अहः सर्वैकदेश” (५।४।८७ पा०) इत्यादिना न समासान्तोऽपि, तस्य अपि पूर्वापरादिसूत्रोक्त-समासविषयत्वात् इति । प्रकाशवर्षः तु एकदेशिसमासम् एव

तमुत्सुकाश्चक्रुरवेक्ष्णोत्सुकं
 गवां गणाः प्रस्रुतपीवरौधसः ॥ १० ॥
 परीतमुच्चावजये जयश्रिया
 नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।
 ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं
 सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ ११ ॥

आश्रित्य समासान्तम् आह, तत् मृग्यम् । गावः चरन्ति अत्र
 इति गोचरः गवां जग्धिस्थानं वनम् । पश्चिमरात्रौ यः गोचरः
 तस्मात् [उपारताः] संनिवृत्ताः [जवेन गां] भुवं [पतितुं]
 धावितुम् [अपारयन्तः] अशक्नुवन्तः [प्रस्रुतपीवरौधसः]
 वत्सस्मरणात् स्त्रवत्पोनापीनाः । “ऊधस्तु क्लीवमापीनम्”
 इत्यमरः । “ऊधसोऽनड्” (५।४।१३१ पा०) इति स्त्रीग्रहणं
 कर्त्तव्यम् इति नियमात् न अनडादेशः । [उत्सुकाः] वत्सेषु
 उल्लिखिताः [गवां गणाः तम्] अर्जुनम् [अवेक्ष्णोत्सुकं]
 दर्शनलालसं [चक्रुः] । “स्वर्गेषुपशुवाग्जदिड्नेत्रष्टणिभूजले ।
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः” इत्युभयत्र अपि अमरः । अत्र
 स्वभावोक्तिः अलङ्कारः । “स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावदस्तु-
 वर्णनम्” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

परीतमिति ।—[सः] अर्जुनः [उच्चावजये] उच्चान्तरभङ्गे
 सति [जयश्रिया परीतं] वेष्टितम् [उच्चैः नदन्तं क्षतसिन्धु-
 रोधसं] रुग्णसरित्तटं, शरदि भवां [शारदीं पुष्टिम्] अवयवोप-
 चयं [दधतं गवाम् अधिपं] महोच्चं [सविग्रहं] मूर्त्ति-
 मन्तम् । “कायो देहः क्लीवपुंसोः शरीरं वर्ष् विग्रहः” इत्य-
 मरः । [दर्पम् इव] इति उपप्रेक्षा । [ददर्श] ॥ ११ ॥

विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थरं
 गवां हिमानोविशदैः कदम्बकैः ।
 शरन्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं
 गलद्दुकूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥
 गतान् पशूनां सहजन्मबन्धुतां
 गृहाश्रयं प्रेम वनेषु विभ्रतः ।

विमुच्यमानैरिति ।—[हिमानोविशदैः] हिमसङ्घात-
 शुभ्रैः । “हिमानी हिमसंहतिः” इत्यमरः । “इन्द्रवरुणं”
 (४।१।४८ पा०) इत्यादिना ङीष् । तत्सन्नियोगात् आनुरा-
 गमश्च । [गवां कदम्बकैः] कर्त्तृभिः । “कदम्बकं मसूहे
 श्रीफले पुष्पविशेषके” इत्यमरः । [मन्थरं] मन्दं [विमुच्य-
 मानैः अपि] किमुत अविमुच्यमानैः इति भावः । [शरन्न-
 दीनां] सम्बन्धिभिः । शरद्ग्रहणं प्रावृट्निवृत्त्यर्थं, तत्र पुलिना-
 दर्शनात् इति भावः । [पुलिनैः] कर्त्तृभिः [गलद्दुकूलैः
 जघनैः इव तस्य] अर्जुनस्य [कुतूहलं] कौतुकम् [आदधे]
 आहितम् ॥ १२ ॥ *

गतानिति ।—[पाण्डवः] अर्जुनः [पशूनां] गवां [सह-
 जन्मबन्धुतां] सह जन्म येषां ते सहजन्मानः सोदराः, ते एव
 बन्धवः तेषां भावः तत्ता तां [गतान्] पशुषु सोदराभिमानवतः

* अत्र हि घासभक्षणात् प्रतिनिवृत्तानां शुक्लवर्णगोनिङ्करम्बाणां बालुकासूपात्
 अतिजवेन समागमनं बालुकातुल्यगौरवर्णानां सुन्दरीणां व्यङ्ग्यार्थबोधितप्रविरललोमा-
 न्वितजघनात् वेगेन शुक्लवसनप्रपतनरूपेण वक्ष्यंते, तेन उपमालङ्कारः । स च कामुक-
 प्रीतिसंजननतया नद्यां नायिकाव्यवहारसमारोपणमर्थादाहृत्य समासोक्तिं ध्वनयतीति
 अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ।

ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः
 कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ १३ ॥
 परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलः
 स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः ।
 मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः
 नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४ ॥

इत्यर्थः । [गृहाश्रयं] गृहविषयं [प्रेम वनेषु बिभ्रतः]
 वनेषु गृहाभिमानिनः इत्यर्थः । [आर्जवे] ऋजुत्वे विधेयत्वे,
 [गोभिः] पशुभिः [कृतानुकारान्] अनुकृतान् [इव] स्थितान्
 इति उत्प्रेक्षा । ततो विधेयान् इत्यर्थः । गाः पान्ति इति
 गोपाः गोपालकाः । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०)
 इति क-प्रत्ययः । तान् [गोपान् उपधेनु] धेनुसमीपे । सामी-
 प्यार्थे अव्ययीभावः । [ददर्श] । अत्र उपप्रेक्षानुप्राणिता स्वभा-
 वोक्तिः अलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्भिः वल्लवीः नर्त्तकीसाम्येन वर्णयति, परिभ्रम-
 दिति ।—[परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः] मूर्द्धजाः षट्पदा इव
 इति उपमितसमासः । सरोजचारुभिः इति उपमानुसारात् ।
 परिभ्रमद्भिः चलद्भिः मूर्द्धजैः षट्पदैः आकुलानि तैः । [स्मितो-
 दयादर्शितदन्तकेसरैः] दन्ताः केसराः इव इति पूर्ववत्
 समासः । स्मितोदयेन आदर्शिताः ईषत्प्रकाशिताः दन्त-
 केसराः येषां तैः तथोक्तैः । [चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः] चञ्चल-
 कनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैः अत एव [नवातपामृष्टसरोज-
 चारुभिः] नवातपामृष्टं बालातपमृष्टं यत् सरोजं तद्वत्
 चारुभिः [मुखैः] उपलक्षिताः ॥ १४ ॥

निबद्धनिश्वासविकम्पिताधराः

लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।

व्यपोढपाश्र्वैरपवर्त्तितत्रिका

विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

ब्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीः

शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।

निबद्धेति ।—[निबद्धनिश्वासविकम्पिताधराः] निबद्धेन अनुरुद्धेन निश्वासेन विकम्पिताः अधराः यासां ताः तथोक्ताः, अत एव [प्रस्फुरितैकपल्लवाः] प्रचलितैकपल्लवाः इत्यर्थः । “क्वचित् सङ्कशाब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्” इति कैयटः । [लताः इव] स्थिताः । दैवात् एकपल्लवस्फुरणस्यापि लोके सन्भवात् उपमा एव इयं, न उत्प्रेक्षा । किञ्च [व्यपोढपाश्र्वैः] व्यपोढानि विपरीतानि पाश्र्वानि येषु तैः, [पाणिविहारहारिभिः] पाणिविद्धेपमनोहरैः । “अङ्गहारोऽङ्गविद्धेपः” इत्यमरः । [विकर्षणैः] मन्यगुणाकर्षणैः [अपवर्त्तितत्रिकाः] सञ्चलितनितम्बाः । यद्यपि “पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः । तथापि अत्र नितम्बः लक्ष्यते तन्नैकव्यात् इति भावः ॥ १५ ॥

ब्रजेति ।—[ब्रजाजिरेषु] गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे सप्तमी । “ब्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु” इति विश्वः । [अम्बुदनादशङ्किनीः] * गर्जितभ्रमवतीः इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । [शिखण्डिनां योषितः] मयूरीः । योषिद्ग्रहणं मौग्ध्यातिशयार्थम् । [उन्मदयत्सु] उन्मदाः कुर्वत्सु । “तत्करोति” (गणसूत्र०) इति

* “क्षानितं गर्जितं मेघनिर्घोषि” इत्यमरः ।

मुहुः प्रणुत्रेषु मथां विवर्त्तनैः
 नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्यरम् ॥ १६ ॥
 स मन्यरावलितापीवरस्तनीः
 परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
 निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवीः
 अभिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥

कलापकम् ॥

ख्यन्तात् शब्दप्रत्ययः । [मथां] मन्यनदण्डानाम् । “वैशाख-
 मन्यमन्यानमन्यानो मन्यदण्डके” इत्यमरः । [विवर्त्तनैः]
 परिश्रमणैः [मुहुः प्रणुत्रेषु] कम्पितेषु इति स्वभावोक्तिः ।
 [कुम्भेषु] कलशेषु [मृदङ्गमन्यरं] मृदङ्गवत् मन्यरम्
 ईषत् [नदत्सु] स्वनवत्सु सत्सु इति वाद्यसाम्योक्तिः ।
 भावलक्षणे सप्तमी इयम् ॥ १६ ॥

स इति ।—[मन्यरावलितापीवरस्तनीः] मन्यरं मन्दम्
 आवलिताः चञ्चलाः पीवराः स्तनाः यासां ताः तथोक्ताः ।
 “स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् (४।१।५४ पा०) इति ङीष् ।
 [परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः] परिश्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि
 विलोचनोत्पलानि यासां ताः तथोक्ताः [वल्लवीः] गोपीः । “गोपे
 गोपालगोसंख्यगोधुगाभौरवल्लवाः” इत्यमरः । [अभिप्रवृत्ताः]
 नृत्यन्तौः । “गत्यर्थाकर्मक” (३।४।७२ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि
 क्तः । “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३।२।१८८ पा०) इति चकारा-
 दत्तंमानार्थत्वम् । [वारयोषितः] वेश्याः [इव] “वारस्तौ गणिका
 वेश्या” इत्यमरः । [सः] अर्जुनः [निरीक्षितुम्] । ईक्षतेसुमुन् ।
 [न उपरराम] न विरमति स्म । “उपाञ्च” (१।३।८३ पा०) ।

पपात पूर्वां जहतो विजिह्वतां
 वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः ।
 रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्
 प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान् पथः ॥ १८ ॥
 जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्मभिः
 विविक्तभावेङ्गितभूपणैर्वृताः ।

“विभाषाकर्मकात्” (१।३।८५ पा०) इति परस्मैपदम् । अत्र
 चतुःश्लोकात् उपमास्वभावोक्तयोः संसृष्टिः ॥ १७ ॥

पपातेति ।—सः अर्जुनः [पूर्वां] प्रावृषेण्यां [विजि-
 ह्वतां] वक्रतां [जहतः] त्यजतः । शरदि निष्पङ्कत्वेन
 समरेखया एव सुगमत्वात् इति भावः । जहातेः शब्दप्रत्ययः ।
 [वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः] वृषभचर्वितप्रान्तशस्त्रसमृद्धौन् ।
 “सुकृते वृषभे वृषः” इत्यमरः । सीमन्ताः इव सीमन्ताः
 चक्राङ्गपद्धतयः सीमन्तवन्तः कृताः सीमन्तिताः । मत्वन्तात्
 “तत्करोति” (गणसूत्र०) इति णिचि क्तः । णाविष्ठवद्भावात्पुपो
 लुक् । [रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्] रथाङ्गैः चक्रैः
 सीमन्तिताः सान्द्राः कर्दमाः घर्नीभूताः पङ्गा येषु तान्
 [प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान्] प्रसक्तसम्पातेन सन्ततसञ्चारेण
 पृथक्कृतान् [पथः] मार्गान् [पपात] जगाम इति
 स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥

जनैरिति ।—[सः] अर्जुनः [उपग्रामं] ग्रामेषु । विभ-
 क्त्यर्थे अव्ययीभावः । [अनिन्द्यकर्मभिः] अनिप्रिद्धवृत्तिभिः ।
 वृत्तिश्च एकात्र कृष्यादिः अन्यत्र शिलोज्ज्यादिः । [विविक्त-

भृशं ददर्शाश्रममण्डपोपमाः
 सपुष्पहासाः स निवेशवीरुधः ॥ १९ ॥
 ततः स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं
 शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।
 उवाच यच्चस्तमनोदितोऽपि गां
 न हीङ्गितन्नोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥

भावेङ्गितभूषणैः] विविक्तानि एकाग्रानि भावः अभिप्रायः
 इङ्गितं चेष्टा भूषणम् अलङ्कारश्च येषां तैः तथोक्तैः [जनैः वृताः]
 अधिष्ठिताः इत्यर्थः । अत एव [आश्रममण्डपोपमाः] आश्रमेषु
 सुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः । “मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः”
 इत्यमरः । [सपुष्पहासाः] पुष्पविकाशसहिताः । “तेन सह”
 (२।२।२८ पा०) इत्यादिना बहुव्रीहिः । [निवेशवीरुधः]
 गृहगुल्मिनीः । “वीरुधौ वस्त्रिगुल्मिन्यौ” इति वैजयन्ती ।
 [भृशं] सादरं [ददर्श] । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

तत इति ।—[ततः सः] पूर्वोक्तः यच्चः [शरद्गुणश्रियं
 सम्प्रेक्ष्य] दर्शनीयां वर्णनीयां च विचार्य इत्यर्थः । [शरद्गुणा-
 लोकनलोलचक्षुषं] शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं सट्णष्टष्टिम् ।
 “लोलस्रलसट्णष्टयोः” इत्यमरः । [तम्] अर्जुनम् [अनोदितः
 अपि] अपृष्टः अपि [गां] वाचम् [उवाच] । [हि] तथाहि
 [इङ्गितन्नः] भावन्नः । “इङ्गितं हृत्ततो भावः” इति विश्वः ।
 [अवसरे] उक्तियोग्ये काले [न अवसीदति] न वाचं
 यच्छति । “नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्” इति निषेधस्तु अना-
 काङ्क्षितोक्तिविषयः इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः
 अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

इयं शिवाया नियतेरिवायतिः
 कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।
 जयश्रियं पार्थ ! पृथूकरोतु ते
 शरत् प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा ॥ २१ ॥
 उपैति शस्यं परिणामरम्यतां
 नदीरनौद्धत्यमपङ्कतां मही ।
 नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं
 तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः ॥ २२ ॥

इयमिति ।—हे [पार्थ ! शिवायाः] कल्याणकारिण्याः
 [नियतेः] । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः”
 इत्यमरः । शुभावहदैवस्य [आयतिः] फलदानकालः सा
 [इव जगतः क्रियाः] कृथादिकर्माणि [फलैः] लाभैः ।
 “लाभनिष्पत्तियोगेषु वीजभावे धने फलम्” इति वैजयन्ती ।
 [कृतार्थयन्ती] सफलयन्ती [प्रसन्नाम्बुः] निर्मलोदका
 [अम्बुवारिदा] निर्जलमेघा । अनेन विशेषणद्वयेन द्यावा-
 पृथिव्योः आनुकूल्यं सूचयति । [इयं] शरत् [ते जयश्रियं
 पृथूकरोतु] । आशीरर्थे लोट् ॥ २१ ॥

उपैतीति ।—[शस्यं] व्रीह्यादिकं [परिणामरम्यतां]
 परिणामेन परिपाकेण रम्यताम् उपैति । [अनौद्धत्यं] गम्य-
 रूपत्वं [नदीः] उपैति । [मही अपङ्कतां] निष्पङ्कत्वम् [उपैति] ।
 तथाहि [सम्प्रति नवैः गुणैः] पूर्वोक्तैः शरद्गुणैः [संस्तवस्थिरं]
 संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढम् अपि [घनागमश्रियः]
 प्राहङ्गलक्षणाः सम्बन्धि, तद्विषयम् इत्यर्थः [प्रेम तिरोहितं]

पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्रिणो
 धृतेन्द्रचापा म प्रयोदपङ्क्तयः ।
 तथापि पुष्पाति नभः श्रियं परां
 न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ॥ २३ ॥
 विपाण्डुभिर्ज्ञानतया पयोधरैः
 च्युताचिराभागुणहेमदामभिः ।

निरर्थकं कृतम् इत्यर्थः । गुणतन्त्राः प्रेमाणः न परिचयतन्त्राः
 इति भावः । वास्तवालङ्कारः ॥ २२ ॥

पतन्तीति ।—[अस्मिन्] नभसि [विशदाः पतत्रिणः]
 बलाकाः [न पतन्ति] न प्रसरन्ति । [धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्-
 क्तयः] च [न] पतन्ति । [तथापि] श्रीकारणाभावे अपि [नभः
 परां श्रियं] शोभां [पुष्पाति] तथा हि [रम्यं] स्वभावसुन्दरं
 वस्तु [आहार्यम्] आरोप्यमाणं [गुणं न अपेक्षते] । तत्र
 स्वभावस्य एव समर्थत्वात् इति भावः । अत्र अर्थान्तर-
 न्यासः ॥ २३ ॥

विपाण्डुभिरिति ।—[कदम्बानिलभर्तुः] कदम्बानिल-
 शब्देन वर्षर्तुः उपलक्ष्यते । सः एव भर्ता तस्य [अत्यये]
 विरहे [ज्ञानतया] निर्जलतया दुर्बलतया च [विपाण्डुभिः ।
 च्युताचिराभागुणहेमदामभिः] च्युतानि रहितानि अचिराभा
 वियुक्तस्या गुणा एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यः तैः
 [पयोधरैः] अश्वोदैः । अन्यत्र—स्तनैः, उपलक्षितानाम् ।
 “स्तनाश्वोदौ पयोधरौ” इति वैजयन्ती । [दिग्बधूनां] दिग्भ्यः
 एव बध्नः तासाम् [इयं कथ्यता न राजते] इति [न], किन्तु

द्वयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये
 न दिग्बधूनां क्लृप्तां न राजते ॥ २४ ॥
 विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययात्
 अरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
 श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिस्वनं
 गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥ २५ ॥

राजते एव भर्तृवियुक्तत्वात् । “आर्त्तात्ते मुदिते हृष्टा, प्रीषिते मलिना क्लृप्ता” इति स्मरणात् इति भावः । सामान्यतः प्रसक्तम् अरञ्जनं सङ्काश्यं स्य एकेन नजानूय द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः—“सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुटः एव ॥ २४ ॥

विहायेति ।—[मदात्ययात्] मदक्षयात् [अरक्तकण्ठस्य] अश्राव्यस्वरस्य । कण्ठशब्देन अत्र तद्गतः स्वरः लक्ष्यते । [शिखण्डिनः] मयूरस्य सम्बन्धिनि [उदिते] उच्चैस्तरे [रुते] कूजिते [वाञ्छां विहाय । श्रुतिः] श्रोत्रम् । “कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः” इत्यमरः । [उन्मदहंसनिस्वनं] मत्तमरालकूजितं [श्रयति] भजते । ननु अकाण्डे परिचित-परिहारेण अपरिचिते कथं प्रीत्युदयः ? इत्याशङ्क्य अर्थान्तरं न्यस्यति, गुणा इति ।—प्रीणाति इति प्रियः । “इगुपधञ्जा-प्रीकिरः कः” (३।१।१३५। पा०) इति कप्रत्ययः । [प्रियत्वे] प्रीतिकरणे [गुणाः अधिकृताः] नियुक्ताः । [संस्तवः] परिचयः [न] अधिकृतः न समर्थः । प्रेमाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकं न परिचयः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां
 गता विपाकेन फलस्य शालयः ।
 विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं
 नमन्ति निघ्नातुमिवासितोत्पलम् ॥२६॥
 मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा
 विभिन्नमभोजपलाशशोभया ।

अमीति।—[अमी] पृथून् स्तम्बान् गुच्छान् बिभ्रति
 इति [पृथुस्तम्बभृतः] । “स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः” इत्यमरः ।
 [फलस्य] प्रसवस्य [विपाकेन] परिणामेन [पिशङ्गतां गताः
 शालयः] व्रीहिविशेषाः । [वप्राम्भसि] केदारोदके ।
 “पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्” इत्यमरः । विकसति
 इति [विकासि] विकसितं [गन्धसूचितं] गन्धेन सूचितं
 ज्ञापितम् [असितोत्पलं निघ्नातुम्] आघ्नातुम् [इव नमन्ति] ।
 “निघ्नातुमिव” इति पाठे—द्रष्टुम् इत्यर्थः, निर्वर्णयितुं वा ।
 “निर्वर्णनं तु निघ्नानं दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरः । अत्र
 फलभारात् नमनस्य निघ्नाणफलकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते इति
 फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिः कलापकम् आह, मृणालिनीनामिति ।—
 [मृणालिनीनां] पद्मलतानां [त्विषा] हरिद्वर्णेन [अनु-
 रञ्जितम्] तद्वर्णताम् आपादितम् इत्यर्थः । तथा [अभोज-
 पलाशशोभया] पद्मदलकान्ध्या, आरुख्येन इत्यर्थः । [विभिन्नं]
 मिश्रितम् । तथा [स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं] स्फुरद्भिः
 कलमाद्यैः पिङ्गलीकृतम् इत्यं नानावर्णत्वात् [द्रुतं] विग-

पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं
 द्रुतं धनुष्वण्डमिवाहिविद्विषः ॥ २७ ॥
 विपाण्डु संव्यानमिवानिलोद्धतं
 निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः ।
 अनाविलोन्मीलितवाणचक्षुषः
 सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥

लितम् [अहिविद्विषः] वृत्रशत्रोः इन्द्रस्य । “सपे वृत्रासुरे-
 ऽप्यहिः” इति वैजयन्ती [धनुष्वण्डम् इव] स्थितम् ।
 “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य” (८।३।४५ पा०) इति
 विसर्जनीयस्य षत्वम् । [पयः] वप्रान्धः अपदिश्य व्याजीकृत्य
 धावताम् इत्यागामिना सम्बन्धः । अत्र धनुष्वण्डस्य द्रुतस्य
 लोके अप्रसिद्धत्वात् उत्प्रेक्षा इयं, न उपमा ॥ २७ ॥

विपाण्डुति ।—[विपाण्डु] शुभ्रम् [अनिलोद्धतम्]
 अनिलोत्क्षिप्तम् । सप्त सप्त पलाशानि पत्राणि पर्वसु येषां
 ते वृक्षाः सप्तपलाशाः । “क्वचित् संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये
 वीष्मार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्” इति उक्तम् । तेषां पुष्पाणि सप्त-
 पलाशानि । “द्विहीनं प्रसवे सर्वम्” इत्यमरः । “फले लुक्”
 (४।३।१६३ पा०) इत्यणो लुक् । तेषु जातं [सप्तपलाशजं
 रजः] परागः [संव्यानम्] उत्तरीयम् [इव] । “संव्यान-
 मुत्तरीयं च” इत्यमरः । [निरुन्धतीः] निवारयन्तीः, प्रावृत्त-
 वतोः इति यावत् । [अनाविलोन्मीलितवाणचक्षुषः] अना-
 विलानि अकलुषाणि उन्मीलितानि च वाणानि नीलसैरेयकाणि
 चक्षुषि इव यासां ताः तथोक्ताः । “नीलस्वर्त्तगलो दासी वाण

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा
 सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् ।
 ततान्तरं सान्तरवारिशीकरैः
 शिवं नभोवर्त्मं सरोजवायुभिः ॥ २६ ॥
 सितच्छदानामपदिश्य धावतां
 रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।

ओदनपाक्यपि” इति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासाः इव तैः
 सह वर्त्तन्ते इति [सपुष्पहासाः] । वनराजयः योषितः
 इव [वनराजियोषितः] ताः अपदिश्य इति अन्वयः । अत्र
 संव्यानम् इव इति उपमा एव, अन्यत्र उपमितसमासे लिङ्गम् ।
 यथा काचित् केनचित् कामुकेन आक्षिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धे
 तद्वत् इति भावः ॥ २८ ॥

अदीपितमिति ।—[वैद्युतजातवेदसा] वैद्युताग्निना
 [अदीपितम्] अप्रकाशितं, विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातक-
 त्वात् तद्राहित्यं गुणः इति भावः । [सिताम्बुदच्छेद-
 तिरोहितातपं] सिताम्बुदानां छेदैः खण्डैः तिरोहितातपम् ।
 न दृष्टिबाधः नापि आतपबाधः इति भावः । [सान्तरवारि-
 शीकरैः] विरलाम्बुकणैः [ततान्तरं] व्याप्तमध्यं [सरोज-
 वायुभिः शिवं] रम्यं [नभोवर्त्मं] च अपदिश्य इति । स्वभा-
 वोक्तिः अलङ्कारः ॥ २९ ॥

सितेति ।—[अपदिश्य धावताम्] इति पूर्वश्लोकत्रयोक्तं
 पयःप्रभृतिकम् उद्दिश्य धावताम् [अमीषां सितच्छदानां] [पत-
 त्रिणां] हंसानाम् । “हंसास्तु श्वेतगरुतः चक्राङ्गा मानसौकसः”

प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः

परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

॥ कलापकम् ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः

शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।

असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमूः

उपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

इत्यमरः । [हतैः] शब्दैः [ग्रथिताः] दृष्ट्याः । “ग्रथितं गुम्फितं दृष्टम्” इत्यमरः । [वारिदरोधनिर्गताः] मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अत एव [अमलाः] प्रसन्नाः [दिशः परस्परालापं प्रकुर्वते इव] दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताः चिरात् उच्छ्वसिता इति हंसकूजितव्याजेन परस्परमालपन्तीवित्युत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

विहारैति ।—[विहारभूमेः] अपररात्रगोचरात् इत्यर्थः । आगच्छन्त्यः इति शेषः । [अभिघोषम् उत्सुकाः] व्रजं प्रति उत्कण्ठिताः, वत्सप्रेम्णा इति भावः । “घोष आभीरपल्ली स्यात्” इत्यमरः । [च्युतयूथपङ्क्तयः] च्युता त्रुटिता यूथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धः यासां ताः तथोक्ताः । “सजातीयैः कुलयूथम्” इत्यमरः । [अमूः धेनवः असक्तम्] अप्रतिबन्धं [पयः] क्षीरं [क्षरन्ति] स्रवन्ति । वत्सस्मरणात् प्रस्रवन्ति इत्यर्थः । क्षरतेः शट्प्रत्ययः । [ऊर्धांसि शरीरजेभ्यः] अपत्येभ्यः [उपायनानि इव] अतितोषकारीणि इव इति उत्प्रेक्षा । [नयन्ति] प्रापयन्ति । यथा लोके कुतश्चित् प्रवासात् एत्यमातरः किञ्चित् खाद्यम् आनयन्ति तद्वत् इति भावः ॥ ३१ ॥

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी
 ब्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी ।
 द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसौ
 उपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः ॥ ३२ ॥
 कृतावधानं जितवर्हिणध्वनौ
 सुरक्तगोपीजनगीतनिस्वने ।

जगदिति ।—[जगत्प्रसूतिः] जगत्कारणम्, आज्यादि-
 हविर्दारेण इति भावः । [जगदेकपावनी] जगताम् एकपावनी
 मुख्यशोधनी [ब्रजोपकण्ठं] गोष्ठान्तिकम् । “दूरान्ति-
 कार्थेभ्यो द्वितीया च” (३।३।३५ पा०) इति द्वितीया । “उप-
 कण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्राः” इत्यमरः । [तनयैः] वत्सैः
 [उपेयुषी] सङ्गता । “उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च” (३।२।१०८
 पा०) इति क्लसुप्रत्ययान्तः निपातः । “उगितश्च” (४।१।६
 पा०) इति डीप् । [असौ गवां समितिः] संहतिः । [मन्त्रैः]
 ऋग्यजुषादिभिः । “मन्त्रो ऋगादिगुह्योक्तिः” इति वैजयन्ती ।
 [संहिता] योजिता [आहुतिः इव समग्रां द्युतिम्
 उपैति] । आहुतिः अपि जगत्प्रसूतिः जगदेकपावनी च । “अग्नौ
 प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः
 वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” इति स्मरणात् इति भावः ॥ ३२ ॥

कृतेति ।—[जितवर्हिणध्वनौ] केकानुकारिणि इत्यर्थः ।
 एतेन षड्जस्वरप्रायं गायति इति गम्यते । यथाह मातङ्गः—
 “षड्जं मयूरो वदति” इति । [सुरक्तगोपीजनगीतनिस्वने]
 गाः पान्ति इति गोपाः, तेषां भार्याः गोप्यः । “आतोऽनुपसर्गे

इदं जिघत्सामपहाय भूयसीं
 न शस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ॥ ३३ ॥
 असावनास्थापरयावधीरितः
 सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।
 उपैति शुष्यन् कलमः सहाभसा
 मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ ३४ ॥

कः” (३।२।३ पा०) इति क-प्रत्ययः । “पुंयोगादाख्यायाम्”
 (४।१।४८ पा०) इति ङीष् । ताः एव जनः, सुरक्तः मधुर-
 कण्ठः यः गोपीजनः वल्लवीजनः तस्य गीतनिस्त्रने गाने [कृताव-
 धानम्] एकाग्रचित्तम् [इदं] पुरोवर्त्ति [मृगीकदम्बकं]
 कर्त्तृ [भूयसीम्] अतिमहतीं [जिघत्साम्] अन्तुम् इच्छाम् ।
 अदः सन्नन्तात् अप्रत्ययः । “लुङ्सनोर्घञ्” (२।४।३७ पा०)
 इति घस्लादेशः । [अपहाय] हित्वा [शस्यं न अभ्येति] न
 उपैति । गीतासक्त्या क्षुधाम् अपि न गणयति इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

असाविति ।—[शिरसा] अग्रेण मूर्ध्ना च [नमन्]
 प्रणमन् [अपि अनास्थापरया] अनादरपरया [सरो-
 रुहिण्या अवधीरितः] अवज्ञातः [अभासा सह] सहचरभूतेन
 इति भावः । [शुष्यन् असौ कलमः] शालिविशेषः [मनोभुवा
 तप्तः इव] कामार्त्तः इव [अभिपाण्डुताम् उपैति] । अत्र
 अनास्थापरया इति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यात्
 अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिः । उत्तिष्ठमानायाः सरो-
 रुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया शुद्धभेदे अपि अभेदलक्षणा-
 तिशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धात् निर्वहन्ती

अमी समुद्धृतसरोजरेणुना
 हृता हृतासारकणेन वायुना ।
 उपागमे दुश्चरिता इवापदां
 गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५ ॥
 मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः
 शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य विभ्रती ।
 शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला
 धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥ ३६ ॥

मनोभुवा तप्तः इव इति उत्प्रेक्षानिर्वाहिका इति अतिशयो-
 क्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

अमी इति ।—[समुद्धृतसरोजरेणुना] इति सौरभ्योक्तिः ।
 [हृतासारकणेन] उपात्ताम्बुकणेन इति शैत्योक्तिः । “धारा-
 सम्पात आसारः” इत्यमरः । [वायुना हृताः] आकृष्टाः
 [अमी शिलीमुखाः] भृङ्गाः । [आपदाम् उपागमे] राजादि-
 भयागमे [दुश्चरिताः दुष्टकर्माणः चौरादयः [इव] । गम्यते
 इति [गतिं] गन्तव्यदेशम् । “देशोपायगमे गतिः” इति
 वैजयन्ती । [निश्चेतुं न अलं] न समर्थाः । एकत्र वायोः
 सार्वत्रिकत्वेन उपादानात् अनिश्चयात् अन्यत्र भयान्धत्वात्
 इति भावः ॥ ३५ ॥

मुखैरिति ।—[विद्रुमभङ्गलोहितैः मुखैः पिशङ्गीः] पिशङ्ग-
 वर्णाः [कलमस्य शिखाः] शाल्यग्राणि [विभ्रती व्यक्तशिरीष-
 कोमला] विकसितशिरीषसवर्णा [असौ शुकावलिः गोत्र-

द्वुति कथयति तत्र नातिदूरात्
 अथ दृष्टे पिहितोष्णरश्मिविम्बः ।
 विगलितजलभारशुक्लभासां
 निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ॥ ३७ ॥
 तमतनुवनराजिश्यामितोपत्यकान्तं
 नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।

भिदः] इन्द्रस्य [धनुःश्रियं] धनुषः श्रियम् [अनुगच्छति]
 अनुकरोति । नानावर्णत्वात् इन्द्रधनुः इव आभाति इति
 उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

इतीति ।—[अथ तत्र] तस्मिन् पूर्वोक्तयत्ने [इति] इत्थं
 [कथयति] सति [न अतिदूरात्] अनतिदूरात्, ईषद्दूरे
 इत्यर्थः । नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपा इति समासः । [पिहि-
 तोष्णरश्मिविम्बः] तिरोहितार्कमण्डलः इति श्रीब्रह्मसंहितायाः ।
 [नगाधिराजः] हिमाद्रिः विगलितः जलभारः येषां ते
 तथोक्ताः । अत एव शुक्लभासः । द्वयोः अन्यतरस्य विशेषत्व-
 विवक्षया विशेषणसमासः । तेषां [विगलितजलभारशुक्ल-
 भासां] शुभ्राणाम् [अम्बुमुचां निचय इव] मेघवृन्दम् इव
 [दृष्टे] दृष्टः ॥ ३७ ॥ *

तमिति ।—[जिष्णुः] अर्जुनः [अतनुवनराजिश्यामितो-
 पत्यकान्तम्] अतनुभिः महतोभिः वनराजिभिः श्यामिताः
 श्यामलाः उपत्यकान्ताः आसन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तं तथोक्तम् ।
 “उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुद्धमधित्यका” इत्यमरः । “उपा-

व्यपगतमदरागस्थानुसस्मार लक्ष्मीम्
असितमधरवासो विभ्रतः सीरपाणेः ॥ ३८ ॥

इति श्रीभारविक्कतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
शरहर्षणो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

धिभ्यां त्यक्त्वासन्नारूढयोः” (५।२।३४ पा०) इति त्यक्न्-
प्रत्ययः । [उपरि हिमानीगौरं] हिमानीभिः हिमसङ्घातैः
गौरं शुभ्रं [नगं] हिमाद्रिम् [आसाद्य, व्यपगतमदरागस्य]
व्यपगतः निवृत्तः मदरागः यस्य तस्य । [असितं] नीलम्
[अधरवासः] उत्तरीयं [विभ्रतः] धृतवतः । सीरं हलं पाणौ
यस्य तस्य [सीरपाणेः] हलायुधस्य । “हलायुधः । नीलाम्बरो
रौहिणेयस्तालाङ्गो मुषली हली । सङ्कर्षणः सीरपाणिः” इत्य-
मरः । “सप्तमी विशेषणे” (२।२।३५ पा०) इति ज्ञापकात्
व्यधिकरणपदः बहुव्रीहिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ
स्तः” (वा०) इति सप्तम्याः परनिपातः । [लक्ष्मीं] शोभाम्
[अनुसस्मार] स्मृतवान् । अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य
स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । “सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्यते
तत् स्मरणम्” इति विद्याधरः ॥ ३८ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुखिवरचितायां
किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

—००१०१००—

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतः
रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं
समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥ १ ॥
तपनमण्डलदीपितमेकतः
सततनैशतमोहतमन्यतः ।

अथ हिमवद्वर्णनम् आरभते । तत्र पञ्चदशभिः कुलकम्
आह, अथेति ।—[अथ] अनन्तरं [सः] अर्जुनः [मेरुमही-
भृतः] हेमाद्रेः [जयाय नु] जयार्थं वा । नुशब्दः अत्र
वितर्के । “नु पृच्छायां वितर्के च” इत्यमरः । रभसः वेगः ।
“रभसो वेगहर्षयोः” इति वैजयन्ती । तद्वत्या रभसया, अतीव
उत्कण्ठतया इति यावत् । अर्श-आदित्वात् अच्प्रत्ययः ।
[दिगन्तदिदृक्षया] दिगन्तानां दिदृक्षया [नु] द्रष्टुम् इच्छया
वा [नभः] अन्तरिक्षं [विलङ्घयितुं नु] अतिक्रमितुं वा
[समुदितं] समुत्पतितम् इव स्थितम् इत्यर्थः । कुतः ? [उच्छ्रितम्]
उन्नतं, हिमस्य अचलं [हिमाचलम् अभिययौ] । अत्र
अनिर्धारितानेक-फलविशिष्टौन्नत्य-गुणनिमित्तोदितादि-क्रियो-
त्प्रेक्षा, सा च व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमाना इति संक्षेपः ।
द्रुतविलम्बितं वृत्तम्—“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी” इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

हसितभिन्नतमिस्रचयं पुरः

शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ॥ २ ॥

क्षितिभःसुरलोकनिवासिभिः

कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।

तपनेति ।—पुनः [एकतः] एकस्मिन् भागे । सार्वविभक्तिकः तसिः । [तपनमण्डलदीपितं] तपनमण्डलेन दीपितं प्रकाशितम् । [अन्यतः] अन्यस्मिन् भागे [सततनैशतमोद्धतं] सततन अनिषिद्धेन नैशेन निशिभवेन तमसा वृतम्, एकत्र अङ्गा रात्र्या च अन्यत्र सङ्गतम् इत्यर्थः । अत एव [पुरः] अग्रे [हसित-भिन्नतमिस्रचयं] हसितेन अदृहासेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्ततमस्तोमं तथा [गजचर्मणा अनुगतं] पश्चाद्व्याप्तम् । “पश्चात्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । [शिवम् इव] स्थितम् । तपनतेजःप्रसारः अपि अस्य कण इव कुत्रचित् परिसमाप्यते इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥ २ ॥

क्षितीति ।—परस्परं अन्योन्ये । “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे भवतः” (वा०) । इति वक्तव्यत्वात् परशब्दस्य द्विर्भावः । “समासवच्च बहुलं” (वा०) यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य इति वक्तव्यत्वात् प्रथमैकवचनम् । * सुट् । कस्कादि-त्वात् † विसर्जनीयस्य सत्त्वं बहुवचनं च अन्योन्यशब्दवत् । यथा माघे—“अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः” इति । [अदृष्टपरस्परैः] अदृष्टाः परस्परं यैः ते अदृष्टपरस्पराः तैः तथोक्तैः । [क्षितिभः-

* समासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपःस्युवक्तव्यः । (वा०)

† कस्कादिषु च । ८३।४८ पा० ।

प्रथयितुं विभुतामभिनिर्मितं
 प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ॥ ३ ॥
 भुजगराजसितेन नभःश्रिता
 कनकराजिविराजितसानुना ।
 समुदितं निचयेन तडित्वतीं
 लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥

सुरलोकनिवासिभिः] द्वितौ नभसि सुरलोके च निवसन्ति
 इति तैः तथोक्तेः, भूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिः इत्यर्थः । [कृत-
 निकेतं] कृतास्यदम् । अत एव [शम्भुना विभुतां] स्वमामर्थ्यं
 [प्रथयितुम् अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं] प्रतिकृतिम् [इव]
 स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । “प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूप-
 मोपमानं स्यात्” इत्यमरः । त्रैलोक्यश्लाघ्योपमम् अपरिच्छेद्यं
 च इति भावः ॥ ३ ॥

भुजगति ।—पुनश्च [भुजगराजसितेन] शेषाह्निधवलेन
 [नभःश्रिता] गगनसृष्ट्या [कनकराजिविराजितसानुना]
 कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिताः मानवः यस्य तेन
 तथोक्तेन, अत एव [तडित्वतीं शरदम्बुदसंहतिं] शरद्वेगचयं
 [लघयता] लघुकुर्वता, तत्तुल्येन इत्यर्थः । अत एव उपमाल-
 ङ्कारः । [निचयेन] * शिखरसमूहेन [समुदितं]
 समुन्नतम् ॥ ४ ॥

* यद्यपि “कूटोऽस्त्री शिखरं शङ्खम्” इति अमरोक्तौ निचयशब्दस्य न शिखर
 वाचिता, तथाप्यत्र “कनकराजिविराजितसानुना” इति विशेषणपदेन सानुमत्त्वकथ-
 नात् निचयशब्देन लक्षणया शिखरार्थो द्योत्यते । इति ।

मणिमयूखचयांशुकभासुराः
 सुरबधूपरिभुक्तलतागृहाः ।
 दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः
 पुर इवोदितपुष्पवना भुवः ॥ ५ ॥
 अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः
 विरहितैरचिरद्युतितेजसा ।
 उदितपक्षमिवारतनिस्वनैः
 पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥

मणोति ।—पुनः [मणिमयूखचयांशुकभासुराः] मणिमयूख-
 चयाः अंशुकानि पटकाण्डादीनि इव तैः भासुराः [सुरबधूपरि-
 भुक्तलतागृहाः] सुरबधूभिः परिभुक्ताः लताः गृहाणि इव यासु
 ताः तथोक्ताः । [उच्चशिलान्तरगोपुराः] उच्चानि शिलान्तराणि
 शिलामध्यानि गोपुराणि पुरद्वाराणि इव यासु ताः [उदितपुष्प-
 वनाः] उदितानि ऊर्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु ताः, अत
 एव [पुरः इव] नगराणि इव स्थिताः [भुवः दधतम्] ॥ ५ ॥

अविरतेति ।—पुनश्च अविरतम् अविच्छिन्नम् उज्झितं वारि
 यैः ते अविरतोज्झितवारयः अष्टष्टिमन्तः इत्यर्थः । अत एव
 विपाण्डवश्च तैः [अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः] । अतः
 ह्निमवत्पक्षत्वं सम्भवति इति भावः । [अचिरद्युतितेजसा विर-
 हितैः] विद्युत्तेजोरहितैः । [आरतनिस्वनैः] प्रशान्त-
 गर्जितैश्च, अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यात् इति भावः । [पृथु-
 नितम्बविलम्बिभिः] महाकटकसङ्घिभिः । “कटकोऽस्त्री
 नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः । [अम्बुदैः उदितपक्षं] सञ्जात-

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः
 समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
 विविधकामहितामहिताम्भसः
 स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ७ ॥
 नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां
 द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम् ।

पञ्चम् [इव] स्थितम् । प्राक् क्षिन्नपक्षस्य अपि हिमाद्रेः धव-
 लाम्बुदसम्बन्धात् पुनः पक्षीत्यानम् उत्प्रे च्यते ॥ ६ ॥

दधतमिति ।—पुनश्च आकरः खनिः एषाम् अस्ति योनि-
 त्वेन इति [आकरिभिः] आकरजैः । “खनिः स्त्रियामा-
 करः स्यात्” इत्यमरः । [करिभिः] गजैः कर्त्तृभिः [क्षतैः]
 व्रणितैः [समवतारसमैः] समवतारेषु तीर्थेषु समैः अविषमैः
 [असमैः] असदृशैः अतादृशैः अनुपमैः इत्यर्थः । [तटैः] उप-
 लक्षिताः तथा [महिताम्भसः] श्लाघ्योदकाः अत एव [विविध-
 कामहिताः] विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः
 अनुकूलाः । “चतुर्थी तदर्थे” (२।१।३६ पा०) इत्यादिना
 समासः । [स्फुटसरोजवनाः] स्फुटानि विकसितानि सरोज-
 वनानि यासु ताः [जवनाः] वेगवतीः । “जुचङ्गुम्य”
 (३।२।१५० पा०) इत्यादिना युच् । [नदीः दधतम्] ।
 यमकवृत्त्यनुप्रासभेदत्वात् स्वयमेवालङ्कारः । अर्थालङ्कारः तु
 अभ्युच्चयः । तस्य अतिदुष्करत्वात् रसपोषः अपि न आद्रियते ।
 तदुक्तम्—“प्रायशो यमके चित्रे रसवृद्धिर्न मृग्यते” ॥ ७ ॥

नवेति ।—पुनश्च [नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां] नवानि
 विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसुमानि तान्त्रपुष्पिका-

विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचित्
निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ॥ ८ ॥

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं
ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।

लघुतुषारतुषारजलस्रुतं
धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९ ॥

कुसुमानि तेषां त्विषः इव त्विषः येषां ते तेषाम् “ओङ्पुष्पं
जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका” इति वाग्भटः । [द्युतिमतां
महाश्रमनां] मणीनां, पद्मरागणाम् इत्यर्थः । विशेषणसामर्थ्यात् ।
[निकरेण] समूहेन हेतुना [क्वचित् निचितकाञ्चनभित्तिषु]
निचिताः सङ्घट्टिताः काञ्चनभित्तयः येषु तेषु [सानुषु । विहित-
सान्ध्यमयूखं] विहिताः सान्ध्याः सन्ध्यायां भवाः मयूखाः
यस्मिन् तम् [इव] स्थितम् । काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरात्
उदितसन्ध्यारागः इव भाति इति उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

पृथ्विति ।—पुनश्च [पृथुकदम्बकदम्बकराजितं] पृथुभिः
कदम्बकदम्बकैः नौपकुसुमसमूहैः स्तवकैः राजितम् ।
“कदम्बमाहुः सिद्धार्थे नौपे च निकुरम्बके” इति उभयत्र अपि
विश्वः । [ग्रथितमाल-तमाल-वनाकुलं] ग्रथितमालैः
बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिच्छ्वनैः आकुलम् आकीर्णम् ।
“कालस्कन्धः तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि” इत्यमरः । [लघु-
तुषारतुषारजलस्रुतं] लघुतुषारम् अल्पसीकरं यत् तुषार-
जलं हिमोदकं तत् स्रोतति वर्षति तं तथोक्तम् । “तुषारो
हिमसीकरौ” इति शाश्वतः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयान्
 अपलताभवना न दरीभुवः ।
 विपुलिनाम्बुरुहा न सरिद्धधूः
 अकुसुमान् दधतं न महीरुहः ॥ १० ॥
 व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनैः
 अमरलोकबधूजघनैर्घनैः ।

(३।२।१७८ पा०) इति क्विप् । [धृतसदानसदाननदन्तिनं]
 सदानाः समदाः सदाननाः शोभनाननाश्च ये दन्तिनः ते धृताः
 येन तं तथोक्तम् ॥ ८ ॥

रहितेति ।—पुनश्च [रहितरत्नचयान्] रहितः परित्यक्तः
 रत्नचयः यैः तान् रत्नराशिरहितान्, [शिलोच्चयान्] शिख-
 राणि [न दधतम्, अपलताभवनाः] लतागृह्वरहिताः [दरी-
 भुवः] गुहाप्रदेशान् [न] दधतम् । “दरी तु कन्दरो वा स्त्री
 देवखातबिले गुहा” इत्यमरः । [विपुलिनाम्बुरुहाः] विग-
 तानि पुलिनानि अम्बुरुहाणि च यासां ताः । सरितः बध्वः
 इव ताः [सरिद्धधूः न] दधतम् । अत्र सरितां बध्वीपम्यात्
 पुलिनानाम्बुरुहाणां च वदनजघनीपम्यं गम्यते । [अकुसुमान्
 महीरुहः] वृक्षान् [न] दधतं, किन्तु रत्नादिसम्पन्नान् एव
 शिलोच्चयादीन् दधतम् इत्यर्थः । महाविभाषया न अत्र नञ्-
 समासः ॥ १० ॥

व्यथितेति ।—पुनश्च [अनौरशनैः] अनिर्मेखलैः सरशनैः
 इत्यर्थः । [घनैः] निविडैः [अमरलोकबधूजघनैः, शनैः]
 मन्दं मन्दं [व्यथितसिन्धुं] क्षोभितनदीकम् ; अयम् अपरः

फणभृतामभितो विततं ततं
 दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥
 समुरचापमनेकमणिप्रभैः
 अपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।
 अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं
 ध्वनितसूचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२ ॥
 विकचवारिरुहं दधतं सरः
 सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।

स्वर्गः इति भावः । [दयितरम्यलतावकुलैः] दयिताः प्रियाः
 रम्याः लताः वीरुधः वकुलाः केसराश्च येषां तैः तथोक्तैः ।
 “विशारदो मद्यगन्धो वकुलः स च केसरः” इति वैद्यके । [फण-
 भृतां] सर्पाणां [कुलैः अभितः ततं] व्याप्तं तथा [विततं]
 विस्तृतम् ॥ ११ ॥

समुरेति ।—[अनेकमणिप्रभैः] अनेका विचित्रा मणि-
 प्रभा येषां तैः तथोक्तैः [हिमपाण्डुभिः] हिमेन पाण्डुभिः
 [शिखरैः, समुरचापं] सेन्द्रचापम् । अपपयाः निर्जलः अत एव
 विशदश्च तम् [अपपयोविशदम् । अविचलं] देवात् निश्चलं.
 अतः शिखरशङ्का अस्य अभूत् इत्यर्थः । किन्तु [ध्वनित-
 सूचितं] ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितम् [अम्बुमुचां
 चयम्] अविरतम् [उपबिभ्रतम्] । अत्र किल कल्पितसाट्टश्यात्
 शिखरैः मेघसन्देहे मेघनिश्चयात् सन्देहालङ्कारः ॥ १२ ॥

विकचेति ।—पुनश्च [विकचवारिरुहं] नित्यविकसितार-
 विन्दम् इत्यर्थः, वृत्तिसामर्थ्यात् । कलहंसगणैः सह वर्त्तत

शिवमगात्मजया च कृतार्थ्या

सकलहं सगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥

ग्रहविमानगणानभितो दिवं

ज्वलयतौषधिजेन क्लशानुना ।

इति [सकलहंसगणम्] । “कादम्बः कलहंसः स्यात्” इत्य-
मरः । यद्वा सकलाः सर्वे हंसगणाः यस्मिन् तत् तथोक्तम् ।
[शुचि मानसं] शुचि नित्यनिर्मलं मानसं मानसाख्यं [सरः]
दधतम् । किञ्च [कृतार्थ्या] कुतश्चित् निमित्तात् कुपितया
इत्यर्थः । [अगात्मजया] पार्वत्या [सकलहं] सविवादं, [सगणं]
मप्रमथम् । “गणाः प्रमथसङ्घौघाः” इति वैजयन्ती । [शुचि-
मानसम्] अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं [शिवं च दधतम्] । एतेन
सकलशैलवैलक्षण्यमस्य उक्तम् ॥ १३ ॥ *

ग्रहेति ।—[दिवम् अभितः] दिवः अभिमुखम् ।
“अभितः परितः” (वा०) इत्यादिना द्वितीया । [ग्रहविमान-
गणान्] ग्रहाः चन्द्रादयः, विमानानि देवयानानि च । “व्योम-
यानं विमानोऽस्त्री” इत्यमरः । तेषां गणान् [ज्वलयता]
प्रदीपयता । “मितां ऋस्वः” (६।४।८२ पा०) इति ऋस्वः ।
[औषधिजेन] ढणविशेषजन्येन [क्लशानुना] वङ्गिना [अनु-
क्षपं] प्रतिक्षपम् । वीष्णायाम् अव्ययीभावः । [उमापतिसेविनः]
प्रमथादीन् । “गतिबुद्धि” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना द्विकर्म-
त्वम् । त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् । “तद्धितार्थ”
(२।१।५१ पा०) इत्यादिना समासः । “पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो

* अत्र भिन्नायंस्वरव्यञ्जनसङ्घावर्तनात् यमकालङ्कारः । कुतश्चिन्निमित्तात् कुपितया
पार्वत्या इति सपत्रादिसन्तापः व्यङ्ग्यः इति अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षपं

त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितैः

उपलरोधविवर्त्तिभिरम्बुभिः ।

दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां

धृतसितव्यजनामिव जाङ्गवीम् ॥ १५ ॥

॥ कुलकम् ॥

अनुचरेण धनाधिपतेरथो

नगविलोकनविस्मितमानसः ।

वक्तव्यः” (वा०) इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः । तस्य दाहं [त्रिपुर-
दाहं मुहुः अनुस्मरयन्तम्] । ननु “अधीगर्थ” (२।३।५२ पा०)
इत्यादिना दाहम् इत्यत्र षष्ठी किं न स्यात् ? तस्याः शेषार्थे
विधानात् शेषत्वस्य अविवक्षितत्वात् । अत्र “कविसम्मत-
सादृश्यात् स्मृतिः” इति स्मरणालङ्कारः ॥ १४ ॥

विततेति ।—[विततशीकरराशिभिः] विस्तृतशीकरपुञ्जैः
[उच्छ्रितैः] उत्पतितैः । कुतः ? [उपलरोधविवर्त्तिभिः] उपल-
रोधेन विवर्त्तिभिः [अम्बुभिः] हेतुभिः [धृतसितव्यजनाम्
इव] गृहीतामलचामराम् इव स्थिताम् इति उपमेया ।
[उन्नतसानुसमुद्धतां] उन्नतसानुषु समुद्धतां वहन्तीं [जाङ्गवीं]
गङ्गां [दधतम्] ॥ १५ ॥

अनुचरेणेति ।—[अथः] अनन्तरम् । “मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ” इत्यमरः । [धनाधिपतेः अनुचरेण]
यक्षेण [नगविलोकनविस्मितमानसः] नगविलोकनेन विस्मित-

स जगदे वचनं प्रियमादरात्
 मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६ ॥
 अलमेष विलोकितः प्रजानां
 सहसा संहतिमंहसां विहन्तुम् ।
 घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन्
 हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥
 इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः
 सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

मानसः [सः] अर्जुनः । [आदरात् प्रियं वचनं जगदे]
 गदितः । गदतेः ब्रुवत्यर्थस्य दुहादित्वात् प्रधाने कर्मणि लिट् ।
 अपृष्टपरिभाषणदोषं परिहरति, मुखरतेति ।—[मुखरता]
 वाचालत्वम्, अपृष्टपरिभाषित्वम् इति यावत् । [अवसरे]
 श्रोतुः आकाङ्क्षासमये [विराजते हि] । आकाङ्क्षितम् अपृष्टः
 अपि ब्रूयात् इति भावः ॥ १६ ॥

अलमिति ।—[हिमगौरैः] हिमेन गौरैः शुभ्रैः
 [शिरोभिः] शिखरैः [घनवर्त्म] खं [सहस्रधा कुर्वन्]
 विपाटयन् [इव] इति उत्प्रेक्षा । [एषः अचलाधिपः]
 हिमवान् [विलोकितः] दृष्टमात्रः एव [प्रजानाम् अंहसां
 संहतिं] पापसङ्घातं [सहसा विहन्तुम् अलं] समर्थः ।
 “पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु” (३।४।६६ पा०) इति तुमुन् ।
 औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ।—“पर्यन्तेर्यौ तथैव शेषं चौपच्छन्द-
 सिकं सुधीभिरुक्तम्” इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

इहेति ।—[इह] अस्मिन् पर्वते । सुतरं न भवति इति

अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं
 पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥
 रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैः
 उपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।
 नयति सन्ततमुत्सुकतामयं
 धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

[असुतरं] दुस्तरम् इत्यर्थः । तरतेः खलप्रत्ययः । [अन्तरं] मध्यभागं, पुरुषे तु अन्तरं तत्त्वं, [दुरधिगमैः] दुरारोहैः, अन्यत्र—दुर्ग्रहैः, दुःखेन अधिगन्तुम् अशक्यैः इत्यर्थः [आगमैः] वृत्तैः, अन्यत्र—पुराणादिभिः । “पुराणेऽप्यागमोवृत्ते” इति रुद्रटः । [किञ्चित् एव सततं वर्णयन्ति] न तु कदाचित्, प्रत्यक्षेण अपि निःशेषं ज्ञातुम् अशक्यत्वात् इति भावः । किन्तु [अतिविपिनम्] अतिगहनं [दिग्व्यापिनम्] उभयत्रापि समम् । [असुं] गिरिं [परं पुरुषं] परमात्मानम् [इव, परं] केवलम् । :“परमव्ययमिच्छन्ति केवले” इति विश्वः । [पद्मयोनिः] ब्रह्मा एव [वेद] न अन्यः इत्यर्थः । “विदो लटो वा” (३।४।८३ पा०) इति णलादेशः । अत्र उपमायमकयोः संसृष्टिः । क्षमाऽवृत्तम् ।—“तुरगरसयतिर्नौ भरो गः क्षमा” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

रुचिरपल्लवेति ।—[अयं] गिरिः । [रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैः] रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां ते तथाभूताः लतागृहाः येषु तैः तथोक्तैः [उपलसज्जलजैः] शोभितकमलैः [जलराशिभिः] सरोभिः करैः [उपकान्तं] कान्तसमीपे

सुलभैः सदा नयवताऽयवता
 निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
 अमुना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता
 समतीत्य भाति जगती जयती ॥ २० ॥

[धृतिमतीः] धैर्यवतीः [अपि] समीपस्थान् अपि प्रियान् न गणयन्तीः, मानिनीः इत्यर्थः । [स्त्रियः सन्ततम् उत्सुकतां नयति], तासां मानग्रन्थिं शिथिलयति इत्यर्थः । अथवा— उपकान्तं धृतिमतीः तुष्टिमतीः अपि सुरतट्टाः अपि पुनरपि उत्सुकतां नयति इत्यर्थः । उभयत्र अपि उद्दीपकत्वात् अतिशयोक्तिः । वृत्तम् उक्तम् ॥ १८ ॥

सुलभैरिति ।—[नयवता] नीतिमता [अयवता] भाग्यवता च [सदा सुलभैः] न अन्यैः इत्यर्थः । “अयः शुभावहो विधिः” इत्यमरः । [निधिगुह्यकाधिपरमैः] निधीनां महापद्मादीनाम् । “अस्ती पद्मा महापद्मः शङ्कां मकरकच्छपी । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव” इत्यमरः । गुह्यकानां च अधिपं कुवेरं रमयन्ति इति तथोक्तेः । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) [परमैः] उत्कृष्टैः [धनैः] करणैः [अमुना क्षितिभृता] हिमाद्रिणा हेतुना [अतिभृता] पूर्णा सती [जगती] मही [जगती] स्वर्गपाताललोकौ [समतीत्य] अतिक्रम्य [भाति] । अमानुषैः अपि दुर्लभाः सम्पदः अत्र सम्भवन्ति इति भावः । अत्र धनातिभृता इति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं, तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ।—“प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोः
 त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् ।
 अधिवसति सदा यदेनं जनैः
 अविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१ ॥
 वीतजन्मजरसं परं शुचि
 ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

अखिलमिति ।—[अमुष्य गौरीगुरोः] हिमवतः [इदम् अखिलम्] । त्रयाणां भुवनानां समाहारः [त्रिभुवनम् अपि] । “तद्वितार्थ” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना समासः । पात्रादि-त्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । [तुलां] साम्यं [न एति] इति [मन्ये] । [यत्] यतः [जनैः अविदितविभवः] अज्ञात-महिमा [भवानीपतिः] शिवः [सदा एनं] गिरिम् [अधिवसति] अग्निन् वसति इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वसः” (१।४।४८ पा०) इति कर्मत्वम् । अतः अयं धर्मक्षेत्रम् इति भावः । प्रभा वृत्तम् ।—“स्वरशरविरतिर्नो सरौ प्रभा” इति लक्ष-णात् ॥ २१ ॥

वीतेति ।—वीते निवृत्ते जन्मजरसौ यस्य तत् [वीतजन्म-जरसम्] । “जराया जरसन्यतरस्याम्” (७।२।१०१ पा०) इति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेः इष्टत्वात् परत्वेन स्यादेश-बाधकत्वात् च । तथाहि—“टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः” * इति स्यादेशबाधनात् । परत्वाज्जरसादेशं बभाषे भाष्यकृत् स्वयम् ॥ सूत्रकारमते यत्तु ज्ञापकात् परबाधनम् । भवेत् तदपि टाङ्स्योर्न पुनर्ङ्सि सम्भवि ॥ मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं

आगमादिव तमोपहादितः

सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२ ॥

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारगाः

रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।

डसि यत्पूर्वबाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तत् स्यात् स्यादेश-
बाधनात् ॥ ज्ञापकं यच्च टाडस्योर्यावादेशाविनादिति ।
ईकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्तु तौ विना ॥ एत्वे सवर्णे
दीर्घे च रूपसिद्धिर्भवेद् यतः । व्यर्थसूत्राच्चरत्यागात् भङ्क्त्वा-
तज्ज्ञापकं फणी ॥ स्वातन्त्र्याज्जरसादेशं जगौ पूर्वस्य
बाधनात् । समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकैयटयोः स्फुटः ॥” एवञ्च
यदत्र जरस इति केषाञ्चित् पाठान्तरकल्पनं तत् अज्ञान-
विजृम्भितम् एव । [ब्रह्मणः] परमात्मनः सम्बन्धि [परम्]
उत्कृष्टं [शुचि] निष्कलङ्कम् । पद्यते इति [पदं] स्थानं तादात्म्य-
लक्षणम्, मुक्तिम् इत्यर्थः । [उपैतुं] प्राप्तुम् [इच्छतां]
मुमुक्षूणाम् [आगमात्] शास्त्रात् [इव] । तमः अपहन्ति इति
[तमोऽपहात्] अविद्यानिवर्त्तकात् । “अपे क्लेशतमसोः”
(३।२।५० पा०) इति उप्रत्ययः । [इतः] अस्मात् गिरेः ।
भवं छिन्दन्ति इति [भवच्छिदः] संसारनिवर्त्तकाः । “सत्-
सूद्विष” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्विप् । [मतयः]
तत्त्वज्ञानानि [सम्भवन्ति] उत्पद्यन्ते । क्षेत्रविशेषस्य अपि
ज्ञानोपपादकत्वात् इत्याशयः । न केवलं इयं भोगभूमिः
किन्तु मुक्तिक्षेत्रम् अपि इति तात्पर्यार्थः । रथोद्धता वृत्तम् ।
तल्लक्षणम्—“रान्नराविह रथोद्धता लगौ” इति ॥ २२ ॥

दिव्येति ।—[अस्मिन्] गिरौ [सचरणलाक्षारगाः]

पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं

शंसन्त्यस्मिन् सुरतविशेषं शय्याः ॥ २३ ॥

चरणलाक्षारगैः सह वर्तन्ते ताः तथोक्ताः, धेनुकपुरुषायिता-
दिवम्भेषु स्त्रियाः पादतलस्याधः स्पर्शात् तद्रागाङ्किता इत्यर्थः ।
[निपतितपुष्पापीडाः] निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणाम् अधो-
मुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीडाः कुसुमशेखराः यासु ताः तथोक्ताः ।
“शिखास्वापीडशेखरौ” इत्यमरः । [पीडाभाजः] विमर्द-
भाजः, भङ्गिमत्यः इत्यर्थः । भ्रमरप्रेङ्खलितादौ सर्वतः कटि-
परिभ्रमणसम्भवात् इति भावः । [कुसुमचिताः] । कुसुमैः
चिताः कुसुमव्याप्ताः । इभमार्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यव-
यवानां शय्यातलस्थायित्वात् मार्दवाय कुसुमास्तृताः इत्यर्थः ।
[दिव्यस्त्रीणां] सम्बन्धिन्यः । शेरते आसु इति [शय्याः]
तल्पानि । “संज्ञायां समजनिषद” (३।३।८८ पा०) इत्यादिना
क्यप् । [रागायाते] रागोट्टेके सति यः साशंसः सट्ठणः सुरत-
विशेषः तं, [साशंसं] जातौ एकवचनं, सुरतविशेषान् इत्यर्थः ।
[शंसन्ति] सूचयन्ति, विवृण्वन्ति इत्यर्थः । अत्र लाक्षारगादि-
पदार्थानां सुरतविशेषशंसनं प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या
काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः यमकेन संसृज्यते । जलधरमाला वृत्तम्—
“श्रीं स्मो चेत् स्याज्जलधरमाला ख्याता” इति लक्षणात् ।
धेनुकादिवम्भलक्षणं तु रतिरहस्ये ।—“न्यस्तहस्तयुगला निजे
पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥ स्त्रिच्छ्रया भ्रमति वल्लभेऽपि या
योषिदाचरति बल्लभायितम् । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया
स्यादधामुखवतुष्पदाकृतिः ॥ तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः
स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवद्भ्रमति कुञ्चिताङ्घ्रिका

गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः ॥ २४ ॥
कुररीगणः कृतरवस्तरवः
कुसुमानताः सकमलं कमलम् ।

भ्रामरं न जघने समुद्गते ॥ सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि
प्रेङ्खपूर्वमिदमुक्तमारतम् । भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतां
स्वयमधोमुखीं स्त्रियम् ॥ क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे
करिरतं तदुच्यते” । “प्रसारिते पाणिपादे शय्यासृशि मुखोरसि ।
उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारीक्रमणं विदुः ॥” इति ग्रन्था-
न्तरे ॥ २३ ॥

गुणेति ।—[जगतां महिते] जगद्भिः पूजिते पूज्यमाने ।
“मतिबुद्धि” (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः ।
“क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठी । [अत्र]
हिमवति [औषधयः] तृणज्योतींषु [नयशालिनि अधिपतौ]
नीतिसम्पन्ने रात्रि [श्रियः] सम्पदः [इव गुणसम्पदा] क्षेत्र-
गुणसम्पत्त्या, अन्यत्र—सन्ध्यादिगुणसम्पदा [परं महिमानं] ।
उच्यते अपि प्रकाशसामर्थ्यम् । [समधिगम्य ज्वलितुं] प्रकाशितुं
[न विरमन्ति] अविरतं ज्वलन्ति इत्यर्थः । अन्यत्र रात्रादौ
एव इति भावः ॥ २४ ॥

कुररीति ।—[इह] अत्रौ [कुररीगणः] उत्क्रोशसङ्घः ।
“उत्क्रोशकुररौ समौ” इत्यमरः । [कृतरवः] कृतारवः.

द्रुह सिन्धवश्च वरणावरणाः

करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥

सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धैः

आमोदं मदजलसेकजं दधानः ।

[तरवः, कुसुमानताः] कुसुमैः आनताः, [कमलं] जलं [सकमलं] सपद्मम् । “कमलं जलपद्मयोः” इति विश्वः । यद्वा कं जलमलमत्यन्तं सपद्मं वर्त्तते । “कं जले शिरसि च” इत्यमरः । किञ्च वरणाः द्रुमाः आवरणं यासां ताः [वरणावरणाः] । “वरणो वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः” इत्यमरः । [सनलदानलदाः] सनलदाः साशीराः । “मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्” इत्यमरः । अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्ति शमयन्ति इति अनलदाः । सनलदाश्च ताः अनलदाः [सिन्धवश्च] नद्यः [करिणां मुदे] भवन्ति इति शेषः । न कुत्र अपि उक्तवैपरीत्यम् इति भावः ॥ २५ ॥ *

सादृश्यमिति । -- [एतस्मिन्] पर्वते [अपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यं गतं] फुल्लाम्रपुष्पगन्धसदृशं [मदजलसेकजम् आमोदं] परिमलं [दधानः] विभ्राणः । अत एव [लीनालिः] संसक्तभृङ्गः [सुरकरिणां, कपोलकाषः] कथ्यते अनेन इति काषः । कपोलानां काषः कषणस्थानं द्रुमस्कन्धादि । [अकाले] वसन्तातिरिक्ते काले अपि [कोकिलान् मदयति] । “मितां ह्रस्वः” (६।४।८२ पा०) इति ह्रस्वः । अत्र वसन्तरूपकारणाभावे अपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः ।

* अत्र भिन्नार्थस्वरव्यञ्जनसंघावत्तनात् यमकालङ्कारः ।

एतस्मिन् मदयति कोकिलानकाले
 लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः ॥२६॥
 सनाकवनितं नितम्बरुचिरं
 चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।
 मता फणवतोऽवतो रसपरा
 परास्तवमुधा सुधाधिवसति ॥ २७ ॥

तदुक्तम् ।—“कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्दिभावना” इति । सा च चूतगन्धैः सादृश्यम् इति उपमया आमोदं दधानः इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन च अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते । किञ्च कोकिलानां मदगन्धे चूतगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः व्यज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम् ।—“त्री षौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

सनाकेति ।—पुनश्च [सनाकवनितं] साप्सरस्कां • [नितम्बरुचिरं] नितम्बैः कटकैः रुचिरम् । [सुनिनदैः] सुघोषैः [नदैः] प्रवाहैः [वृतम्, अमुम्] अमुष्मिन् गिरौ इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ्गवसः” (१।४।४८ पा०) इति कर्मत्वम् । [अवतः] अधोलोकरक्षकस्य [फणवतः] नागराजस्य [मता] इष्टा । “मतिबुद्धि” (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात् षष्ठी । [रसपरा] रसेन स्वादेन परा उत्कृष्टा । [परास्तवमुधा] त्वक्तभूलोका [सुधा] अमृतं [चिरम् अधिवसति], अतः अन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नास्ति इत्यर्थः । मेरुप्रतिभटः अयं गिरिः इति भावः । अत्र प्रस्तुत-विशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतमेरुप्रतीतेः समासोक्तिः अलङ्कारः, स

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः
 शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।
 अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः
 स्मर्त्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥२८॥
 ईशार्थमभसि चिराय तपश्चरन्त्याः
 यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।

च यमकेन संसृज्यते । जलोद्धतमतिः वृत्तम् ।—“रसैर्जसजसा
 जलोद्धतगतिः” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

श्रीमदिति ।—[अस्मिन्] अद्वी [श्रीमत्] समृद्धिमत्
 [लताभवनं] लता एव भवनम् [ओषधयः] तृणज्योतींषि एव
 [प्रदीपाः, नवानि हरिचन्दनपल्लवानि] सुरतरुकिसलयानि
 एव [शय्याः] । “हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षं सुरपादपे”
 इति विश्वः । [रतिश्रमनुदः] सुरतश्रमहारिणः [सरोज-
 वाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः] । क्रियाग्रहणात् चतुर्थी । [दिवः]
 दिवम् । “अधौगर्थ” (२।३।५२ पा०) इत्यादिना कर्मणि
 षष्ठी । [स्मर्त्तुं न दिशन्ति] विस्मारयन्ति इत्यर्थः,
 स्वर्गात् अपि अतिरिच्यते असौ इति भावः । अत्र पूर्वाद्धं रूपक-
 त्रयं स्फुटम् एव ॥ २८ ॥

ईशार्थमिति ।—ईशाय इदम् इति [ईशार्थं] यथा तथा
 इति क्रियाविशेषणम् । “अर्थेन नित्यसमासः विशेष्यलिङ्गता चेति
 वक्तव्यम्” (वा०) । [चिराय] चिरम् [अभसि तपः चरन्त्याः]
 अत एव [यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः] जलजन्तुविघ-
 टितचलेक्षणायाः तपसः अपि अधिकदृष्ट्या एव विलोभयन्त्याः

आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्याः

स्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ २६ ॥

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसङ्गा

देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्ये ।

इति भावः । “यादांसि जलजन्तवः” इत्यमरः । [भवान्याः] भवपत्न्याः, प्रयोगकालापेक्षः अयं निर्देशः । “इन्द्रवरुणभव” (४।१।४८ पा०) इत्यादिना डीष्, आनुगागमश्च । करैकदेशस्य अपि करत्वात् अग्रश्च असौ करश्च इति समानाधिकरणे समासः । अत एव वामनः ।—“हस्तार्थाग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदौ” इति । तम् [अग्रकरं] [भवः] शिवः [स्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना] स्रवत्स्वेदाङ्गुलिना इति साप्त्वि-कोक्तिः । [करेण, अत्र] गिरौ [आलम्बत] गृहीतवान् । अत्र अङ्गुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवत् अभिधानात् भाविका-लङ्कारः ।—“अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षिते । अत्यङ्गुतार्थ-कार्थत्वाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥” इति लक्षणात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ।—“उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गः” इति तल्लक्ष-णात् ॥ २६ ॥

येनेति ।—देवाश्च असुराश्च तैः [देवासुरैः] । “येषां च विरोधः शाश्वतिकः” (२।४।८ पा०) इति नैकवद्भावः । एषां यतः कार्य्यतः एव विरोधः न गोव्याघ्रादिवत् शाश्वतिकः इति आहुः । [येन] मन्दराद्रिणा मन्यदण्डीकृतेन इति भावः । [अपविद्धसलिलः] क्षिप्तजलः अत एव [स्फुटनागसङ्गा] स्फुटं नागसङ्गं पातालं यस्मिन् सः [अम्बुनिधिः अमृतं ममन्ये] मथितः । मथातेः द्विकर्मकत्वात् दुहादित्वात् अप्रधाने

व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥३० ॥
नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रैः
अनीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी
मध्येऽप्यङ्गः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥३१ ॥

कर्मणि लिट् । [अहिपतेः] मन्यगुणोक्तस्य वासुकेः इत्यर्थः ।
“मन्वानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्” इति भारत-
वचनात् । [व्यावर्त्तनैः] वेष्टनैः [आहिताङ्कः] कृतचिह्नः
[सः अयं मन्दराद्रिः खम्] आकाशं [व्यालिखन्] व्यापाटयन्
[इव विभाति] । अत्र श्रीब्रह्मानुपादानेन एव खलेखनेन उत्-
प्रेक्षणात् अनुपात्तगुणनिमित्ता क्रियास्वरूपा उत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

नीतेति ।—[इह] अद्वौ [अशिशिररश्मेः] उष्णांशोः
[उस्रैः] मयूखैः सङ्क्रान्तैः इत्यर्थः । [नीतोच्छ्रायम्] उच्छ्रायं
नीता विस्तारिता इत्यर्थः । तथा [अनीलाभैः] असितप्रभैः
[रत्नैः] इन्द्रनीलैः [विरचितपरभागा] तत्सन्निधानात् लब्धो-
त्कर्षा इत्यर्थः । [हंसश्येनी] हंसः इव श्येनी श्वेतवर्णा
“विशदश्येतपाण्डुराः” इत्यमरः । “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो
नः” (४।१।३८ पा०) इति श्वेतशब्दात् डीप् । तकारस्य च
नकारः । [स्फटिकरजतभित्तिच्छाया] स्फटिकानां रजतानां
च भित्तयः तासां छाया कान्तिः । [अङ्गः मध्ये] मध्याङ्गे
[अपि] इत्यर्थः [मुहुः ज्योत्स्नाशङ्कां] ज्योत्स्नाभ्रान्तिं
[वितरति] जनयति इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३१ ॥ *

* मध्यचान्ना वृत्तम् ।—“मध्यचान्ना युगदशविरत्ना श्री श्री गौ” इति लक्षणात् ।

दधत इव विलासशालि नृत्यं
 मृदु पतता पवनेन कम्पितानि ।
 इह ललितविलासिनीजनभ्रू-
 गतिकुटिलेषु पयःसु पङ्कजानि ॥ ३२ ॥
 अस्मिन्नगच्छत पिनाकभृता सलीलं
 आबद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।
 विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
 स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥

दधत इति ।—[इह] अद्वै [मृदु पतता] मन्दं वहता
 [पवनेन कम्पितानि पङ्कजानि, ललितविलासिनीजनभ्रू गति
 कुटिलेषु] ललितविलासिनीजनस्य भ्रू गतिवत् कुटिलेषु
 ईषत्तरङ्गितेषु इत्यर्थः [पयःसु विलासशालि नृत्यं दधत
 इव] सविलासं नृत्यन्ति इव इति उत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रा
 वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अस्मिन्निति ।—[अस्मिन्] अद्वै [पिनाकभृता] शिवेन
 [अधीरविलोचनायाः] चकितदृष्टेः, उरगदर्शनात् इति भावः ।
 [ईश्वरायाः] गौर्याः । “स्वंगमस” (३।२।१७५ पा०) इत्यादिना
 वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न ङीष् । [आबद्धवेपथुः] प्राप्तकम्पः
 इति सास्त्रिकोक्तिः । “ट्वितोऽथुच्” (३।३।८८ पा०) इति अथुच्-
 प्रत्ययः । [विन्यस्तमङ्गलमहौषधिः] विन्यस्ता मङ्गलमहौ-
 षधिः यवाङ्कुरादिः यस्मिन् सः [प्राणिः । स्रस्तोरगप्रतिसरेण]
 स्रस्तः गलितः उरगः एव प्रतिसरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन ।
 “आहुः प्रतिसरो हस्तत्वत्वे माल्ये च मण्डने” इति विश्वः ।

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्घैः

तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।

उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः

पर्य्यस्यन्निह निचयः सहस्रसङ्घाम् ॥ ३४ ॥

व्यधत्त यस्मिन् पुरमुच्चगोपुरं

पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।

[करेण सलीलम् अगृह्यत] इति देवस्य पार्वतीपरिणयन-
वर्णनम् । ईश्वर्यम् इत्यत्र तु अनुग्रहमात्रोक्तिः इति अपौन-
रुक्त्यम् । भाविकम् एव अलङ्कारः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिरिति ।—[घनपदवीम्] आकाशं [क्रामद्भिः] व्यश्रु-
वानैः [अनेकसंख्यैः] परःसहस्रैः इत्यर्थः । क्वचित् “अनेक-
वर्णैः” इति पाठस्तु प्रामादिकः एव, वैयर्थ्यात् व्याघाताच्च इति ।
[शुचिमणिजन्मभिः] शुचिमणिभ्यः स्फटिकेभ्यः जन्म येषां
तैः । “जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिव्यधिकरणोऽपीष्यते” इति
वामनः । [तेजोभिः विभिन्नः] मिश्रः, अत एव [पर्य्यस्यन्]
प्रसर्पन् [इह] अद्वौ [सप्तसप्तेः] सवितुः [उस्राणां] किर-
णानां [निचयः] निकरः । [सहस्रसंख्यां] सहस्रम् इति
संख्या सहस्रसंख्या तां, स्वनियताम् इति शेषः । व्यभिचरति
अतिक्रामति इव इति उत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

व्यधत्तेति ।—[यस्मिन्] कैलासे [धनाधिपः] कुवेरः
[पुरां विजेतुः] शिवस्य [धृतये] सन्तोषाय [उच्चगोपुरम्]
उच्चतपुरद्वारम् । “पुरद्वारन्तु गोपुरम्” इत्यमरः । [पुरम्]
अथवास्थां पुरीं [व्यधत्त] निर्मितवान्, तन्मखित्वात् इति

स एष कौलास उपान्तसर्पिणः

करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥ ३५ ॥

नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः

छन्नेध्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु ।

बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काममुष्मिन्

आवानावान् मातरिष्वा निहन्ति ॥ ३६ ॥

भावः । [सः एषः] कौलासः [उपान्तसर्पिणः] प्रान्तचारिणः [विवस्वतः] सूर्यस्य [अकालास्तमयं] अकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयं [करोति] इव इति उत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्कारणाभावात् व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या उत्प्रेक्षा । सा च उपान्तवर्षितया असम्बन्धे सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्युत्थापिता इति विवेकः । अस्तम् इति मकारान्तम् अव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्तेन अयशब्देन षष्ठीसमासः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

नानेति—[अमुष्मिन्] कौलासे [अन्तःसानु] सानुषु इत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । [नानारत्नज्योतिषां] अनेकमणिकान्तिनां [सन्निपातैः] व्यतिकरैः [छन्नेषु] छादितेषु । “वान्तशान्त” (७।२।२७ पा०) इत्यादिना निपातः [वप्रान्तरेषु] कटकान्तरेषु [बद्धां बद्धाम्] अभीक्ष्णबद्धां दृढोत्पादिताम् इत्यर्थः । “नित्यवीक्ष्योः” (८।१।४ पा०) इति नित्यार्थे हिर्भावः । “नित्यमभीक्ष्णम्” इति काशिका । एकपदं च एतत् । [भित्तिशङ्कां] भित्तिः इति सन्देहम् [आवान् आवान्] अभीक्ष्णम् आपतुन् । आङ्पूर्वात् वाधातोः शठप्रत्ययः । हिर्भावादि पूर्ववत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छति इति [मातरिष्वा] वायुः ।

रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः
 श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
 अस्मिन् विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
 शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥३७॥
 परिसरविषयेषु लीढमुक्ता
 हरितदृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।

कनिन्प्रत्ययः । * “तत्पुरुषे ऋति बहुलम्” (६।३।१४ पा०)
 इति अलुक् । [निहन्ति] निवर्त्तयति, वायुसञ्चारात् भिद्य-
 भावः अवधार्यते इत्यर्थः । अतः निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ।
 शालिनी वृत्तम् ॥ ३६ ॥

रम्येति ।—[अस्मिन्] अद्वै । [शाद्वलेभ्यः] शादाः शष्पाणि
 सन्ति एषु इति शाद्वलाः तेभ्यः । “शाद्वलः शाद्वहरिते” इत्य-
 मरः । “नडशादादुडुलच्” (४।२।८८ पा०) । [रम्या ।
 नवद्युतिः] नवा द्युतिः [न अपैति] किन्तु नित्या इत्यर्थः ।
 [नलिनीवनानि, अनुदिनं] सर्वदा [श्यामीभवन्ति] न कदा-
 चित्पाण्डुरीभवन्ति इत्यर्थः । [विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां]
 विचित्रकुसुमस्तवकैः आचितानां व्याप्तानां [शाखाभृतां]
 तरूणां [पल्लवानि न परिणमन्ति] न जीर्णानि भवन्ति इत्यर्थः,
 सर्वदा नूतनमेव सर्वं वर्त्तते इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्य एव तत्तद्वसु-
 गतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतम् इव कारणं कश्चित्
 असाधारणः कैलासस्य महिमा अवगम्यते इति पर्यायोक्तिः
 अलङ्कारः । तदुक्तम्—“कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतं कार्य-
 वर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धस्तत्पर्यायोक्तमुच्यते” ॥ इति ॥३७॥

* “अन्नं चन् पूषन् ग्रीहन् क्रोदन् सेहन् सूडन् मज्जनव्यमन् विश्वसन् परिजम्नन्
 मातरिश्वन् मघवन्” इति (उणा० १।१५६ पा०)

इह नवशुककोमला मणौनां
 रविकरसम्बलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥
 उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मात्
 उद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः ।
 वात्याभिर्वियति विवर्त्तितः समन्तात्
 आधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥

परिसरेति ।—[इह] अद्री [परिसरविषयेषु] पर्यन्त-
 देशेषु । “विषयो देशे” (४।२।५२ पा०) इति निपातः ।
 [मृगीभिः हरितवृणोद्गमशङ्कया] नीलवृणाङ्कुरभ्रान्त्या इति
 भ्रान्तिमदलङ्कारः । लौढाः पूर्वम् आस्वादिताः पश्चात् मुक्ताः
 [लौढमुक्ताः] । दग्धप्ररुढः इत्यादिवत् “पूर्वकाल” (२।१।
 ४८ पा०) इत्यादिना समानाधिकरणसमासः । [नवशुक-
 कोमलाः] शुकसवर्णाः इत्यर्थः [मणौनां] मरकतमणौनां
 [भासः । रविकरसम्बलिताः] रविकरैः सम्बलिताः मिश्रिताः
 सत्यः [फलन्ति] सन्मुच्छन्ति, वर्द्धन्ते इति यावत् ॥ ३८ ॥

उत्फुल्लेति ।—अस्मिन्नद्री [वात्याभिः] वातसमूहैः “पाशा-
 दिभ्यो यः” (४।२।४८ पा०) इति यःप्रत्ययः । [अमुष्मात्]
 दृश्यमानात् [उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात्] जलपतितस्य
 परागस्य उत्थानासम्भवात् स्थलग्रहणम् । उत्फुल्लसंफुल्लयोः
 उपसंख्यानात् निष्ठालत्वम् । * [उद्धूतः] उत्थापितः [वियति
 समन्तात्, विवर्त्तितः] परिमण्डलितः । अन्तराले तु
 दण्डायमानः एवेति भावः । [सरसिजसम्भवः] पद्मोद्भवः
 [परागः] । रूढ्यभिप्रायेण अत्र सरसिजशब्दप्रयोगः द्रष्टव्यः ।

* उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् (वा०)

इह सनियमयोः सुरापगायाम्
 उषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥ ४० ॥
 सम्मूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालैः
 आलोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।

[कनकमयातपत्रलक्ष्मीम्, आधत्ते] अनुकरोति । अत्र परागस्य
 आतपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्प्रदृशीं लक्ष्मीम् इति प्रति-
 विम्बेन आक्षेपात् असम्भविधर्मसम्बन्धा इयं निदर्शना । तदुक्तम्—
 “असम्भवद्वर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिविम्बक्रियागम्या
 यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥” इति ॥ ३८ ॥

इहेति ।—[इह] अद्रौ [उषसि] प्रभाते [सुरापगायां]
 लक्षणया तत्कूले [सयावकसव्यपादरेखा] सयावका सालक्तका
 सव्यपादस्य रेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा । “यावोऽलक्तो
 द्रुमामयः” इत्यमरः । तथा [विषमपदा] विषमाणि मह-
 टल्पानि पदानि यस्यां सा [विवर्त्तनेषु] प्रदक्षिणक्रियासु
 [पदवी] शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिः इत्यर्थः । [सनियमयोः]
 सन्ध्यायां पणमतीः इत्यर्थः । शिवा च शिवश्च तयोः [शिवयोः]
 उमाशङ्करयोः । “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इति
 एकशेषः । [शरीरयोगम्] अर्द्धाङ्गसङ्घटनारूपं [कथयति] ।
 सनियमयोः इति नियमविषये अपि विरहासहो इह विहरतः
 शिवो इति भावः । अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति
 हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ४० ॥

घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्नाम्
 आदर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥ ४१ ॥
 शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्तिः
 वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।
 शृङ्गाख्यमुष्य भजते गणभर्तुरुक्षा
 कुर्वन् बधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्काम् ॥ ४२ ॥

सम्भूर्च्छतामिति ।—[इह] अद्री [रजतभित्तिमयूख-
 जालैः सम्भूर्च्छतां] बहुलीभवताम् [आलोलपादपलतान्तर-
 निर्गतानाम्] आलोलानां पादपलतानां तरुशाखानाम् अन्तरेषु
 रन्ध्रेषु निगतानां प्रसृतानां [घर्मद्युतेः] उष्णंशोः [धाम्नां]
 तेजसां [आदर्शमण्डलनिभानि] दर्पणविम्बसदृशानि इति
 उपमालङ्कारः । [पटलानि] मण्डलानि [मुहुः] वारंवारं
 [समुल्लसन्ति] पुनः पुनः स्फुरन्ति, न तु सातत्येन, लतानाम्
 आलोलत्वाभावात् । तच्च नान्यत्र मृत्पाषाणादिप्राये सम्भ-
 वति इति भावः ॥ ४१ ॥

शुक्लैरिति ।—[शुक्लैः मयूखनिचयैः] शुभ्रकिरणसमूहैः
 [परिवीतमूर्त्तिः] व्याप्तदेहः । [वप्राभिघातपरिमण्डलितो-
 रुदेहः] वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिमण्डलितः वर्तुलीकृतः
 उरुदेहः वृहच्छरीरं यस्य तथोक्तः [गणभर्तुः] प्रमथनायस्य
 [उक्षा] वृषभः । “उक्षानड्वान्बलीवर्दः ऋषभो वृषभो वृषः”
 इत्यमरः । [बधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्काम्] चन्द्रभ्रान्तिं [कुर्वन्]
 तेषां मौग्ध्यात् इति भावः । [अमुष्य] अद्रेः [शृङ्गाणि
 भजते] सेवते । अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः ।

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।

खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः

पूरयितुं भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः ॥४३॥

स्रपितनवलतातरुप्रवालैः

अमृतलवस्रुतिशालिभिर्मयूखैः ।

भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथा इच्छसि तथा अस्तु ।
स च उच्चाविशेषणोत्प्रेन काव्यलिङ्गेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्की-
र्यते ॥ ४२ ॥

सम्प्रतीति ।—[इह] अद्वौ [विविधाः] नानावर्णाः
शिखरमणिरुचः, सम्प्रति] शरदि इत्यर्थः । [लघुनि] अगु-
रुणि । कुतः ? [क्षीणपयसि] अत एव [भिदां] भेदम् । “षिद्धिदा-
दिभ्योऽङ्” (३।३।१०४ पा०) इति अङ् प्रत्ययः । [उपेयुषि]
गते [जलधरपटले] मेघमण्डले [कथम् अपि शनकैः, लब्धजन्म]
उत्पन्नम् इत्यर्थः । अत एव [खण्डितविग्रहं] छिन्नस्वरूपं
[बलभिदः] इन्द्रस्य [धनुः पूरयितुं, विभवः] समर्थाः
[भवन्ति] । अत्र इन्द्रधनुषः मणिरुचीनाम् असम्बन्धे सम्बन्ध-
कथनात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तम् ।—
“दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभरलगैः” इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

स्रपितेति ।—[इह] अद्वौ [शम्भोः इन्दुलेखा । स्रपित-
नवलतातरुप्रवालैः] स्रपितानि सिक्तानि नवानि सतानां तरुणां
च प्रवालानि यैः तैः । [अमृतलवस्रुतिशालिभिः] अमृतलव-
स्रुत्या अमृतविन्दुनिःस्यन्देन शालन्ते ये तैः [मयूखैः, सततं]

सततमसितयामिनीषु शम्भोः

अमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ४४ ॥

क्षिपति योऽनुवनं विततां वृहद्-

वृहतिकामिव रौचनीकीं रुचम् ।

अयमनेकहिरण्मयकन्दरः

तव पितुर्दयितो जगतौधरः ॥ ४५ ॥

सर्वकालम् [असितयामिनीषु] कृष्णपक्षरात्रिषु अपि [वना-
न्तम् अमलयति] धवलयति । अन्यत्र न एतदस्ति इति व्यति-
रेकः व्यज्यते ॥ ४४ ॥

क्षिपतीति ।—अथ [यः] अद्रिः [अनुवनं विततां रौच-
नीकीं रुचं] सौवर्णीं कान्तिम् इत्यर्थः । रोचनया रक्तां रौचनि-
कीम् । “लाक्षारोचनशकलकर्दमाट्टक” * इति ठक् । “टिड्-
टाण्ज्” (४:१:१५ पा०) इत्यादिना डीप् । उत्प्रेक्षते ।—
वृहतो चासौ वृहतिका च तां [वृहद्वृहतिकां] महोत्तरा-
सङ्गम् [इव] । “हौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका
तथा” इत्यमरः । [क्षिपति] प्रसारयति । [अनेकहिरण्मय-
कन्दरः] अनेकाः हिरण्मय्यः कन्दराः यस्य सः । हिरण्मय-
शब्दः “दाण्डिनायन” (६:४:२७४ पा०) इत्यादिना
निपातनात् साधुः । [अयं] पुरोवर्त्ती गिरिः इत्यर्थः ।
[तव पितुः] इन्द्रस्य [दयितः] प्रियः । जगत्याः धरः
[जगतोधरः] । यः ते गन्तव्यः इन्द्रकीलाख्यः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

* लाक्षारोचनाट्टक (४:१:१५ पा०) । शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् । (वा०)

सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां
 वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः ।
 रोधोभुवां मुहुःमुत्र हिरण्मयीनां
 भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥४६॥
 कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
 क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः ।
 इह मदस्त्रपितैरनुमीयते
 सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥

सक्तिमिति ।—[असुत्र] असुषिन् अद्रौ [अनिले जवात्]
 भ्रष्टिति [लतानां सक्तिम्] अन्योऽन्यसङ्गम् [अपनयति]
 सति [सहसा] हठात् [वैरोचनैः] सावित्रैः [मयूखैः द्विगु-
 णिताः] द्विरावृत्ताः कृता इति द्विगुणिताः । “गुणस्त्वावृत्ति-
 शब्दादिष्विन्द्रियामुख्यतन्तुषु” इति वैजयन्ती । [हिरण्मयीनां]
 हिरण्यविकाराणाम् । “टाण्डिनायन” (६।४।२७४ पा०)
 इत्यादिना निपातनात् साधुः । [रोधोभुवां] तटभुवां [भासः
 मुहुः तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति] अनुकुर्वन्ति इत्यर्थः ।
 उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

कषणेति ।—[इह] अद्रौ [कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः]
 कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पः तेन निरस्ताः महाहयः महा-
 सर्पाः येभ्यः तैः । [क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः] क्षणं विमत्त-
 मतङ्गजवर्जितैः सत्तमतङ्गजरहितैः । कुतः ? [मदस्त्रपितैः]
 ऐरावतमदसिक्तैः इत्यर्थः । “मितां ऋखः” (६।४।५२ पा०)
 इति ऋखः । [हरिचन्दनैः] चन्दनद्रुमैः [सुरगजस्य] ऐरा-

जलदजालघनैरसिताश्मनाम्
उपहतप्रचयेह मरीचिभिः ।
भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा
तिमिरसम्बलितेव विवस्वतः ॥ ४८ ॥
भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन
क्षात्त्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः ।

वतस्य [गतं] प्राप्तिः [अनुमीयते] । हरिचन्दनविशेषणैः
काव्यलिङ्गम् उच्येयम् ॥ ४७ ॥

जलदेति ।—[इह] अस्मिन् अद्वौ [जलदजालघनैः]
मेघवृन्दसान्द्रैः [असिताश्मनाम्] इन्द्रनीलानां [मरीचिभिः]
दीधितिभिः । “भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः
स्त्रियाम्” इत्यमरः । [उपहतप्रचया] विघट्टितसङ्घाता अत
एव [अदीपितकन्दरा] अप्रकाशितगह्वरा [विवस्वतः दीप्तिः,
तिमिरसम्बलिता] तिमिरैः सम्बलिता संहता व्यामिश्रिता
[इव भवति] इति उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

भव्य इति ।—[इह] अद्वौ [भव्यः] शान्तः [भवन् अपि
मुनेः] व्यासस्य [शासनेन] इन्द्राराधनरूपेण [क्षात्त्रे पथि]
क्षत्रियमार्गे [स्थितः] गृहीतशस्त्रः एव इत्यर्थः । [हत-
प्रमादः] अप्रमत्तः सन्, [तपस्य] तपश्चर्यां कुरु । तपस्य
इति “कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः” (३।१।१५ पा०)
इति कण्ड् । तदन्तात् धातोः लोट् । न च सर्वभूतहित-
कारिणः मे प्रसादः किं करिष्यति इति विश्वसितव्यम् इति
अर्थान्तरन्यासेन आह, प्रायेणेति ।—[हि] यस्मात् [प्रायेण]

प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि
 श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनाऽन्तरायैः ॥४६॥
 मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाश्वाः
 सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ।
 रक्षन्तस्तपसि बलञ्च लोकपालाः
 कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥५०॥

बाहुष्येन । “प्रायो वयस्यनशने मृतौ बाहुष्यतुल्ययोः” इति
 हेमचन्द्रः । [हितार्थकरे] हितम् अर्थं करोति इति तस्मिन्
 [विधौ] व्यापारे सति [अन्तरायैः] विघ्नैः [विना श्रेयांसि
 लब्धुम् असुखानि] अशुखानि इत्यर्थः । अत एव “शकष्टुष”
 (३।४।६५ पा०) इत्यादिना समानकर्तृकेषु तुमुन् । अकारण-
 वैरिणः सर्वत्र सर्वस्य अपि सन्ति इति भावः ॥ ४८ ॥

मा भूवन्निति ।—[तव इन्द्रियाश्वाः] इन्द्रियाणि एव
 अश्वाः ते । अपथेन हरन्ति इति [अपथहराः मा भूवन्] त्वाम्
 अपथं मा नैषुः इत्यर्थः । “माडि लुड्” (३।३।१७५ पा०)
 इति आशीरर्थे लुड् । [सन्तापे] तपःक्लेशे सति [शिवः
 शिवां] साधोयसीं [प्रसक्तिं] प्रवृत्तिम् उत्साहं [दिशतु] ।
 [च] किञ्चेति चार्थः । [लोकपालाः] इन्द्रादयः [तपसि]
 विषये [बलं] शक्तिं [रक्षन्तः] वर्द्धयन्तः सन्तः [कल्याणीं]
 साध्वीं [क्रियाम्] अनुष्ठानम् [अधिकफलां क्रियासुः] कुर्वन्तु ।
 करोतेः आशिषि लोट् ॥ ५० ॥

इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
 धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
 सोत्कण्ठं किमपि पृथामुतः प्रदध्यौ
 संधत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥
 तमनतिशयनीयं सर्वतः सारयोगात्
 अविरहितमनेकेनाङ्गभाजा फलेन ।

इतीति ।—[प्रियाहं राजराजभृत्ये इति] पूर्वीक्तम् ।
 [हितं प्रियं] वचनम् इति शेषः । [उक्त्वा सपदि स्वं]
 स्वकीयं [धाम] स्थानं [गतवति] सति [पृथामुतः] अर्जुनः
 [सोत्कण्ठं] सौत्सुक्यं [किम् अपि, प्रदध्यौ] चिन्तयामास ।
 [हि] तथाहि । [सद्वियोगः] सुजनवियोगः [भृशम् अरतिं]
 व्यथां [संधत्ते] करोति इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

तमिति ।—अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्यः शोभाः यस्य सः
 [अकृशलक्ष्मीः] इति बहुवचनान्धितः बहुव्रीहिः । एवं च
 “उरःप्रभृतिभ्यश्च” (५।४।१५० पा०) इति कप्प्रत्ययानवकाशः,
 तत्र लक्ष्मीशब्दस्य एकवचनान्तस्यैव पाठात् । नापि “नद्यृतश्च”
 (५।४।१५३ पा०) इत्यस्य अवकाशः । उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यात्
 एव, शेषिकः तु वैभाषिकः इति अविरोधः । [सः] अर्जुनः
 [सर्वतः] सर्वत्र [सारयोगात्] उत्कृष्टबलप्रयोगात् ।
 “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु” इति
 अमरः । [अनतिशयनीयम्] अनतिक्रमणीयम् [अनेकेन]
 बहुना [अङ्गभाजा] समीपं गतेन, शीघ्रभाविना इति यावत् ।
 [फलेन] कार्यसिद्धया [अविरहितम्] अशून्यं, कार्यसिद्धेः

अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाऽऽशंसितं सः
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद् ॥ ५२ ॥

इति श्रीभारविक्कतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
हिमवद्दर्शनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥५॥

अवश्यं साधकम् इत्यर्थः । [अकृशम्] अतनुं [चेतसां
आशंसितं] प्राप्तुम् इष्टं [शैलम्] इन्द्रकीलं [स्वम्] आत्मीयम् ।
पुरुषस्य कारः कर्म तं [पुरुषकारम्] उक्तविशेषणविशिष्टं
पौरुषम् [इव अभ्याससाद्] अधिष्ठितवान् । मालिनी
वृत्तम् ॥ ५२ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां षष्ठ्यापथसमाख्यायां
पञ्चमः सर्गः ।

* अकृशमकृशलक्ष्मीरित्यादौ सकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासानुषङ्गिनी उपमालङ्कतिः उप-
मानोपमेययोः सादृश्यधर्मसम्बन्धात् इति ।

षष्ठः सर्गः ।

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो
परमः पुमानिव पतिं पतताम् ।
धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितः
स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥

रुचिराकृतिरिति ।—[अथो] आसादनानन्तरं [रुचिरा-
कृतिः] सौम्यविग्रहः । [धृतसत्पथः] अवलम्बितसन्मार्गः, आका-
रानुरूपगुणवान् इत्यर्थः । “यत्राकृतिस्त्रय गुणा वसन्ति” इति
सामुद्रिकाः । उपमाने अपि समानम् एतत् । [सः पुरुहूत-
सुतः] अजुनः । कनकस्य विकाराः सानवः यस्य तं [कनक-
मानुम्] गरुडसावर्ण्यार्थं विशेषणम् एतत् । “समुदाये विकार-
षष्ठोश्च” इति बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । [तम्] इन्द्रकीलं,
[परमः पुमान्] विष्णुः [पततां] पत्त्रिणां [पतिं] गरुडम्
[इव । त्रिपथगां] त्रिभिः पथिभिः गच्छति इति त्रिपथगा
भागीरथी । “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति
उपप्रत्ययः । * उपपदसमास उत्तरपदसमासश्च । ताम् [अभितः]†
अभिमुखम् आरुरोह । “समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिसुखे-

* “इकोगुणवृद्धी” (१।१।३ पा०) इति सूत्रे जनेर्ङः प्रक्रम्य गमेरप्ययं डो वक्तव्यं
इति भाष्यकारः ।

† “अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि” इति द्वितीयः ।

तमनिन्द्यवन्दिन इवेन्द्रसुतं
 विहितालिनिक्लणजयध्वनयः ।
 पवनेरिताकुलविजिह्वाशिखा
 जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

ऽभितः” इत्यमरः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ।—“प्रमिताक्षरा सजस-
 सैरुदिता” इति लक्षणात् ॥ १ ॥ *

अथ अस्य कार्य्यसिद्धिनिमित्ताणि सूचयन् मार्गं वर्ण-
 यति, तमिति ।—[विहितालिनिक्लणजयध्वनयः] विहिताः
 अलिनिक्लणाः जयध्वनयः इव यैः ते तथोक्ताः । [पवनेरिता-
 कुलविजिह्वाशिखाः] पवनेन वायुना ईरिता मुखाः अत एव
 आकुलाः लोलाः विजिह्वाः दक्षाश्च शिखाः शाखाग्राणि येषां ते
 तथोक्ताः । “शिखा ज्वाला कंकिमौल्योः शिखा शाखाग्रमौलिषु”
 इति वैजयन्ती । [जगतीरुहः] भूरुहः कृप् । [अनिन्द्य-
 वन्दिनः] अनिन्द्याः अनवद्याः ये वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ते [इव
 तम् इन्द्रसुतम्] अर्जुनं [कुसुमैः अवचकरुः] अभिवष्टुषुः
 इत्यर्थः । “ऋच्छृत्युताम्” (७।४।११ पा०) इति गुणः । अत्र
 किरतेः वृद्ध्यर्थत्वात् कुसुमानां करणत्वं, विचेपार्थत्वे तु कर्मत्वम्
 एव । यथा—“कटाक्षान् वामा किरति” इति । दृश्यते च धातू-
 नाम् अर्थभेदात् कारकव्यत्ययः । यथा सिञ्चतेः क्षरणाद्री-
 करणयोः अर्थयोः द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे । यथा—“मेघो-
 ऽमृतं सिञ्चति गौः पयश्च” “सिञ्चते वाऽमृतैर्वपुः” “मेघा अमृतैर्व-
 ष्टुषुः” इति । अत्र वाक्ये समासगतोः उपमयोः साध्यसाधन-
 भावात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २ ॥

अवधूतपङ्कजपरागकणाः ।

तनुजाङ्गवीसलिलवीचिभिदः ।

परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः

सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥ ३ ॥

उदितोपलखलनसम्बलिताः

स्फुटहंससारसविरावयुजः ।

मुद्मस्य माङ्गलिकतूर्य्यकृतां

ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

अवधूतेति ।—[अवधूतपङ्कजपरागकणाः] अवधूताः प्रसारिताः पङ्कजपरागकणाः यैः ते तथोक्ताः इति सौरभ्योक्तिः । [तनुजाङ्गवीसलिलवीचिभिदः] तनूः जाङ्गव्याः सलिलवीचीः भिन्दन्ति इति तथोक्ताः इति शैत्योक्तिः । सुखयन्ति इति [सुखाः] पचाद्यच् । सुखस्पर्शाः इति मान्द्योक्तिः । [मरुतः] वाताः [तम्] अर्जुनं [सुहृदः सखायम् इव अभिमुखम्, एत्य] आगत्य [परिरेभिरे] आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥

उदितैति ।—[उदितोपलखलनसम्बलिताः] उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु खलनेन प्रतिघातेन सम्बलिताः चूर्णिताः । अतः तूर्य्यघोषः इव धुमधुमायमानाः इत्यर्थः । [स्फुटहंससारसविरावयुजः] स्फुटैः हंसानां सारसानां च विरावैः युज्यन्ते इति तथोक्ताः । क्विप् । [अनुवप्रम् अपाम्] अन्तः पतन्तीनाम् इति शेषः । [ध्वनयः अस्य] अर्जुनस्य [माङ्गलिकतूर्य्यकृतां] मङ्गलं प्रयोजनम् एषां ते माङ्गलिकाः । “प्रयोजनम्” (५।१।१०८

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ
 निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।
 स ददर्श वेतसवनाचरितां
 प्रणतिं बलीयसि समृद्धिकरीम् ॥ ५ ॥
 प्रबभूव नालमवलोकयितुं
 परितः सरोजरजसाऽरुणितम् ।
 सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्
 स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६ ॥

पा०) इति ठञ् । तैः तूर्यैः कृतां [मुदं] हर्षं [प्रतेनुः] ।
 अत्र अन्यस्य अन्यकार्यकरणासम्भवात् तूर्यकृतमुत्सृष्टशीं मुदम्
 इति प्रतिविम्बेन आक्षेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥

अवरुग्णेति ।—[सः] अर्जुनः [पुरः] अग्रे [अवरुग्ण-
 तुङ्गसुरदारुतरौ] भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे [बलीयसि] बल-
 वत्तरे । मत्वन्तात् ईयसुनि “विम्बतोर्लुक्” (५।३।६५ पा०)
 इति मतुपो लुक् । [सुरसरित्पयसां निचये] पूरे विषये
 [वेतसवनाचरितां] वेतसवनेन वानीरवनेन आचरिताम् ।
 “अथ वेतसे । रथाम्भपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः” इत्यमरः ।
 [समृद्धिकरीं] श्रेयस्कारीं, लोके यथा दृष्टाम् इत्यर्थः । [प्रणतिं
 ददर्श ।] या सर्वलोकदृष्टान्तभूता इति भावः ॥ ५ ॥

प्रबभूवेति ।—[सः] अर्जुनः [परितः सरोजरजसा]
 कमलरेणुना [अरुणितं] पाटलितम्, उत्तरीयं च कुसुमादिना
 अरुणितं भवति । [संहतिमत्] नीरन्ध्रं [तरङ्गरङ्गि] वारितरङ्ग-

दधति क्षतीः परिणतद्विरदे
मुदितालियोषिति मदस्रुतिभिः ।
अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं
महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥ ७ ॥
अनुहेमवप्रमरुणैः समतां
गतमूर्मिभिः सहचरं पृथुभिः ।

शोभि [नरिदुत्तरीयं] सरितः उत्तरीयं स्तनांशुकम् [इव] स्थितं,
[कलहंसकुलं] कादम्बकुलम् [अवलोकयितुम् अलम्] अत्यर्थं
[न प्रवभूव] न शशाक, तत्सौन्दर्योद्देलत्वात् इति भावः ॥ ६ ॥

दधतीति ।—[सः] अर्जुनः [क्षतीः] क्षतानि [दधति]
धारयति । कुतः ? [परिणतद्विरदे] परिणताः तिर्यग्दन्तप्रहा-
रिणः द्विरुदाः यस्मिन् तस्मिन् । “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः
परिणतो मतः” इति हलायुधः । [मदस्रुतिभिः मुदितालि-
यांषिति । रोधसि अधिकां, धृतिं] प्रीतिं [बबन्ध] निश्चली-
कृतवान् इत्यर्थः । तथाहि ।—[महान्] जनः [रुजन्]
पीडयन् [अपि महते गुणाय] उत्कर्षाय भवति, महत्कृता
पीडा अपि शुभावहा एव इत्यर्थः । तत् युक्तं गजरुग्णस्य
अपि रोधसः प्रीतिकरत्वम् इति भावः ॥ ७ ॥ *

अन्विति ।—[सः] अर्जुनः [अनुहेमवप्रं] कनकसानु-
सर्मापे । सर्मापार्थे अव्ययीभावः ।† [अरुणैः] । कनककान्त्यु-
परञ्जनात् इति भावः । [पृथुभिः ऊर्मिभिः समतां] तुल्य-

* अत्र सामान्यविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

† अनुयत्समया (२।१।१५ पा०)

स रथाङ्गनामवनितां करुणैः
 अनुबध्नीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥
 सितवाजिने निजगदूरुचयः
 चलवीचिरागरचनापटवः ।
 मणिजालमम्भसि निमग्नमपि
 स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥

रूपतां [गतम्] सादृश्यात् दुर्विवेच्यमित्यर्थः । सहभूतं
 [सहचरं] प्रियं, सहशब्दस्य पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः ।
 [करुणैः] दीनैः [रुतैः] कूजितैः [अनुबध्नीम] अन्विषन्तीं
 [रथाङ्गनामवनितां] चक्रवाकीम् [अभिननन्द], प्रकृष्टप्रेम-
 दर्शनात् कस्य न आनन्दः ? इति भावः । अत्र तावत् ऊर्मीणां
 स्वभावव्यत्यागेन आरुख्यस्वीकारात् तद्गुणालङ्कारः ।—“तद्गुणः
 स्वगुणव्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयात्” इति लक्षणात् । तन्मूला
 च इयं चक्रवाक्याः स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिः इति तद्गुणभ्रान्ति-
 मतोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८ ॥

सितवाजिन इति ।—[चलवीचिरागरचनापटवः] चल-
 वीचीनां रागः रञ्जनं वर्णान्तरापादनं तस्य रचना क्रिया तत्र
 पटवः समर्थाः [रुचयः] प्रभाः । [अम्भसि निमग्नम् अपि मणि-
 जालं] स्वाश्रयभूतम् इति भावः । [मनोगतं स्फुरितं] रोषादि
 विकारम् [आकृतयः] भ्रू भङ्गादिवाह्यविकाराः [इव. सित-
 वाजिने] अर्जुनाय [निजगदुः] ज्ञापयामासुः इत्यर्थः ।
 आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणः जानन्ति इति भावः ॥ ९ ॥

उपलाहताङ्गततरङ्गधृत
जविना विधूतविततं मरुता ।
स ददर्श क्वेतकशिखाविशदं
सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥
बहु वह्निचन्द्रकनिभं विदधे
धृतिमस्य दानपयसां पटलम् ।
अवगाढमीक्षितुमिवेभपतिं
विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥

उपलेति ।—[उपलाहतोद्धततरङ्गधृतं] उपलैः आहताः
अत एव उद्धताश्च ये तरङ्गाः तैः धृतं, निर्गमरोधात् इत्यर्थः ।
[जविना] वेगवता [मरुता] वारतेन [विधूतविततं] विधूतं
विततं च [क्वेतकशिखाविशदं] केतकस्य शिखा अयं तद्वत् विश-
दम् [अपां फेनं] ह्रिण्डीरम् । “ह्रिण्डीरोऽम्बिकफः फेनः”
इत्यमरः । [सरितः, प्रहासम्] अट्टहासम् [इव] इति
उत्प्रेक्षा । [सः] अर्जुनः [ददर्श] ॥ १० ॥

बह्विति ।—[वह्निचन्द्रकनिभं] मयूरमेचकसदृशम् ।
“समी चन्द्रकमेचकी” इत्यमरः । [बहु] अनेकधा [दान-
पयसां पटलम्] । जाती एकवचनम् । बहवः मदाम्बुबिन्दवः
इत्यर्थः । [अवगाढम्] अन्तःप्रविष्टम् । गाहेः कर्त्तरि क्तः ।
[इभपतिम् ईक्षितुं, विकसत्] उन्मिषत् [सरितः विलोचन-
शतम् इव] इति उत्प्रेक्षा । [अस्य] अर्जुनस्य [धृतिं]
प्रौतिं [विदधे] चकार ॥ ११ ॥

प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी
 पुलिने सरोरुहदृशा दृष्टे ।
 पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा
 गलदशुबिन्दुरिव शुक्तिबधूः ॥ १२ ॥
 शुचिरप्सु बिद्रुमलताविटपः
 तनुसान्द्रफेनलवसम्बलितः ।

प्रतिबोधेति ।—[प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी] प्रतिबोधः
 स्फुटनं निद्रापगमश्च, तत्र यत् जृम्भणम् उच्छूनता जृम्भा च तेन
 विभिन्नमुखी विस्मिष्टाया विवृतास्या च, अत एव [पतदच्छ-
 मौक्तिकमणिप्रकरा] पतन् प्रसरन् अच्छः मौक्तिकमणोनां
 प्रकरः स्तोमः यस्याः सा तथाक्ता । अत एव [गलदशुबिन्दुः
 इव] स्थिता इति उत्प्रेक्षा । [शुक्तिबधूः] शुक्तिः बधूः इव
 [पुलिने] शयनीये इव इति भावः । [सरोरुहदृशा] अर्जुनेन
 [दृष्टे] दृष्टा । अत्र प्रतिबोधादिस्मिष्टपदोपात्तानां प्रकृ-
 तानां शुक्तिबध्वाश्च उपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात्
 सन्देहालङ्कारः, तस्मात्प्रेक्षा च अशुगलनोत्प्रेक्षा इति तथाः
 अङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥

शुचिरिति ।—[अप्सु शुचिः] स्वच्छः [तनुसान्द्रफेनलव-
 सम्बलितः] तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन सम्ब-
 लितः सङ्गतः [बिद्रुमलताविटपः] बिद्रुमलतायाः विटपः
 पल्लवः । “विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः” इति विश्वः ।
 [स्मरदायिनः] कामोद्दीपकस्य [दशनांशुभृतः] दन्तकान्ति-
 कलितस्य इत्यर्थः । [दयिताधरस्य] । “अधीगर्थ” (२।३।

स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृशं

दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं

मदगन्धमुत्थितवतां पयसः ।

प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुबुधे

करियादसामभिमुखान् करिणः ॥ १४ ॥

स जगाम विस्मयमुदीक्ष्य पुरः

सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।

५२ पा०) इत्यादिना षष्ठी । भृशं स्मरयति स्म । “लट् स्मे”
(३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । “मितां ऋस्वः” (६।४।
८२ पा०) इति ऋस्वः । स्मरणालङ्कारः ॥ १३ ॥

उपलभ्येति ।—[सः] अर्जुनः [चञ्चलतरङ्गधृतं] चञ्चल-
तरङ्गैः धृतं, तत्संक्रान्तम् इत्यर्थः । [मदगन्धम् उपलभ्य]
आघ्राय [पयसः उत्थितवतां] रोषात् इति शेषः । [करि-
यादसां] कर्त्याकाराणां यादसाम् । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः ।
[प्रतिदन्तिनाम् इव अभिमुखान्] अभियातान् इत्यर्थः ।
[करिणः] गजान् [सम्बुबुधे] ददर्श इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति ।—[सः] अर्जुनः [पुरः] अग्रे [सहसा समुत्पिप-
तिषोः] समुत्पितुमिच्छोः । पतिः सन्नन्तात् उपप्रत्ययः । “तनि-
पतिदरिद्रातिभ्यः सन इडा वक्तव्यः” (वा०) इति विकल्पात्
इडागमः । [फणिनः] सर्पस्य [प्रजविभिः] अतिवेगवद्भिः
[श्वसितैः] फूत्कारैः [दिवि] आकाशे [प्रहितं] प्रेरितं

प्रहितं दिवि प्रजविभिः प्रवसितैः

शरदभ्रविभ्रममपां पटलम् ॥ १५ ॥

स ततार सैकतवतीरभितः

शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।

ललिताः सखीरिव बृहज्जघनाः

सुरनिम्नगामुपयतीः सरितः ॥ १६ ॥

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः

परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।

[शरदभ्रविभ्रमं] शरदभ्रस्य विभ्रमः इव विभ्रमः सौन्दर्यं यस्य तत् [शुभ्रम्] अम्रव्यापकं च इत्यर्थः । [अपां पटलं पुरः उदीच्य विस्मयं जगाम] । अत्र उपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥ १५ ॥

स इति ।—[सः] अर्जुनः [सैकतवतीः] पुलिनवतीः [अभितः, शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः] शफरीणां प्रोष्ठीनां परिस्फुरितानि एव चारवः दृशः यास्तं ततः । [सुरनिम्नगां] गङ्गाम् [उपयतीः] भजन्तीः । इणः शतुः उगित्वात् डीप् । अत एव [बृहज्जघनाः ललिताः सखीः इव] स्थिताः [सरितः ततार] अतिचक्रमे ॥ १६ ॥

अधिरुह्येति ।—[सः] अर्जुनः [अधिरुह्य] अर्थात् गिरिम् इति शेषः । [पुष्पभरनम्रशिखैः] पुष्पभरणेन नम्रशिखैः नताग्रैः [तरुभिः परितः परिष्कृततलां] भूषितस्वरूपाम् । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्” इत्यमरः । “संपर्युपेभ्यः करोती भूषणे” (६।१।१३७ पा०) इति सुडागमः । [शुचिं] शुद्धाम्

मनसः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरेः
 शुचिमाससाद् स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥
 अनुसानु पुष्पितलताविततिः
 फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।
 धृतिमाततान तनयस्य हरेः
 तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥

अत एव [मनसः प्रसत्तिम् इव] मूर्त्ते मनःप्रसादम् इव स्थितां, तद्धेतो तद्भावोत्प्रेक्षा । [गिरेः मूर्ध्नि वनान्तभुवम् आससाद्] । अन्तःशब्दः स्वरूपवचनः ।—“अन्तोऽध्यवसिते मृत्यो स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके” इति वैजयन्ती ॥ १७ ॥

अनुसान्विति ।—[अनुसानु] प्रतिसानु । वीप्सार्थे अव्ययी-
 भावः । * [पुष्पितलताविततिः] पुष्पिताः सञ्जातपुष्पाः लता-
 विततयः यस्मिन् सः । [फलितोरुभूरुहविविक्तवनः] फलिताः
 उरवो भूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा
 वनानि यस्मिन् सः तथोक्तः । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः ।
 [अचलः] इन्द्रकीलः [हरेः तनयस्य] अर्जुनस्य [तपसे]
 तपश्चर्यार्थम् [अधिवस्तुम्] अधिष्ठातुम् । तनिक्रियापेक्षया
 समानकर्तृकत्वात्†तुमुन् । † [अचलां, धृतिम्] उत्साहम्
 [आततान] । अत्र अचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकरणहेतु-
 त्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ १८ ॥

* “अव्ययं विभक्ति” (२।१।६ पा०) इत्यादिसूत्रे यथाशब्दार्थव्याख्यायां वृत्तिः
 “योग्यतावौष्पापदार्थानतिवृत्तिसादृश्याणि यथार्थाः” इति वीप्सार्थेऽव्ययीभावः ।

† “समानकर्तृकेषु तुमुन् ।” (२।३।१५८ ग।) ।

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं
 दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् ।
 श्रममादधावसुकरं न तपः
 किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १८ ॥
 शमयन् धृतेन्द्रियशमैकसुखः
 शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।

प्रणिधायेति ।—[अथ तत्र] अद्वै [विधिना] योग-
 शास्त्रानुसारेण [धियं] चित्तवृत्तिं [प्रणिधाय] ध्येयविषये
 धियं नियम्य । “कीर्तद” (८।४।१७ पा०) इत्यादिना णत्वम् ।
 [मुनितां दधतः] तपस्यतः इत्यर्थः । [पुरातनमुनेः] अर्जुनस्य
 इत्यर्थः । [असुकरं] दुष्करं [तपः श्रमं] क्लेशं [न आदधौ]
 न चकार । तथाहि [आत्मवतां] मनस्विनाम् [अवसाद-
 करम्] अशान्तिजनकं [किम् इव ?] न किञ्चित् इत्यर्थः ।
 इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १८ ॥ *

शमयन्निति ।—[धृतेन्द्रियशमैकसुखः] धृतम् इन्द्रियशमः
 विषयव्यावृत्तिः एव एकं सुख्यं सुखम् आह्लादः येन स तथोक्तः,
 आत्माराम इत्यर्थः । अन्यत्र—धृतं कृतम् इन्द्रियशमः सन्ताप-
 निवर्त्तनम् एकम् अद्वितीयं सुखम् आह्लादश्च येन सः तथोक्तः ।
 [शुचिभिः] निर्मलैः [गुणैः] मैत्र्यादिभिः । अन्यत्र—कान्त्या-
 दिभिः [अघमयं] पापरूपं [तमः] अज्ञानम् । अन्यत्र—अन्ध-
 कारं च [शमयन्] निवर्त्तयन् । [विमलः] अमलिनः पाप-

प्रतिवासरं सुकृतिभिर्वृधे
 विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥२०॥
 अधरीचकार च विवेकगुणात्
 अगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।
 प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं
 निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥

रहितः । अन्यत्र — शुभ्रः [सः] अर्जुनः [प्रतिवासरं सुकृतिभिः] सुकृतेः, तपोभिः इत्यर्थः । “स्त्रियां क्तिन्” (३।३।८४ पा०) । [कलाभिः शीतरुचिः] चन्द्रः [इव वृधे] ॥ २० ॥ *

अधरीचकारेति ।—[च] किं च इति चार्थः । [विवेक-गुणात्] विवेकः तत्त्वावधारणं सः एव गुणः तस्मात्, तेन हेतुना इत्यर्थः । “विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्” (२।३।२५ पा०) इति पञ्चमी । [अगुणेषु] कामक्रोधादिदोषेषु विषये । तद्विरोधेन नञ् समासः । † [धियं] चित्तवृत्तिम् [अस्तवतः] ‡ निवारितवतः [तस्य] अर्जुनस्य [निरुपप्लवः] निर्बाधः [शमसुखानुभवः] शान्त्यानन्दानुभवः [प्रतिघातिनीं] सोपप्लवां [विषयसङ्गरतिं] शब्दाद्युपभोगरुचिम् [अधरीचकार] विषयनिःस्पृहं चकार इत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य प्रकृष्टवैराग्य-हेतुत्वात् इति भावः ॥ २१ ॥

* अत्र श्री षाङ्गिणी उपमा ।

† “तस्माद्दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदन्यता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः, षट् प्रकीर्तिताः ॥”

‡ अस्यतेः क्तवतुः ।

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः
 समुपेयिवानधिपतिं स दिवः ।
 सहजेतरौ जयशमौ दधती
 विभराम्बभूव युगपत् महसी ॥ २२ ॥
 शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन्
 कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः ।
 उपमां ययावरुणादीधितिभिः
 परिमृष्टमूर्द्धनि तमालतरौ ॥ २३ ॥

मनसेति ।—[प्रयतः] अहिंसादिनिरतः [मनसा]
 ध्यानेन [जपैः] विशिष्टमन्त्राभ्यासैः [प्रणतिभिः] नमस्कारैः ।
 एवं मनोवाक्कायकर्मभिः [दिवः अधिपतिम्] इन्द्रं [समु-
 पेयिवान्] * उपसेदिवान् [सः] अर्जुनः [सहजेतरौ] नैसर्गि-
 कागन्तुको । जौयते अनेन इति जयः वीररसः । “एरच्”
 (३।३।५६ पा०) इति अच् । शस्यते अनेन इति शमः
 [जयशमो] वीरशान्तिरसौ [दधती] पुष्णती [महसी]
 तेजसो [युगपत् विभराम्बभूव] बभार । “भीर्ङोभृहुवाम्”
 (३।१।३८ पा०) इति विकल्पात् आम्रप्रत्ययः । अत्र युगपत्
 वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधानात् अस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं
 व्यज्यते ॥ २२ ॥

शिरसेति ।—[हरिन्मणिनिभः] मरकतमणिश्यामः
 [अभिषवणेन] स्नानेन [कृतजन्मनः] जनिताः अतः पिशङ्गीः
 इति भावः । [जटाः शिरसा वहन् सः] अर्जुनः [अरुण-

* “उपेयिवाननाश्राननृचानश्च” (३।२।१०६ पा०) इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः ।

धृतहेतिरप्यधृतजिह्वमतिः

चरितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।

रजयाञ्चकार * विरजाः स मृगान्

कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ? ॥ २४ ॥

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं

किरता सुगन्धिमभितः पवनम् ।

दौघितिभिः] अरुणस्य अनूरोः दौघितिभिः [परिमृष्टमूर्धनि]
व्याप्तशिरसि [तमालतरो उपमां] तमालतरोः सादृश्यं [ययौ]
इति अर्थो इयम् उपमा । तरोः औपम्याधिकरणत्वात्
तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३ ॥

धृतेति ।—[धृतहेतिः] धृतायुधः [अपि, अधृतजिह्व-
मतिः] अधृता जिह्वमतिः कुटिलमतिः येन [सः शुचिभिः
चरितैः मुनीन् : अधरयन्] तिरस्कुर्वन् । वेषेण एव भीषणः
न तु कर्मणा इति भावः । कुतः ? [विरजाः] रजोगुणरहितः
[सः] अर्जुनः [मृगान् रजयाञ्चकार] रमयामास । “रञ्ज्णैर्
मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः” (वा०) इति नलोपः । तथाहि
[गुणाः] दयादयः [कम् इव रमयितुं न ईशते ?] कं वा
वशोक्तुं न शक्नुवन्ति ? इति भावः । शुद्धिः एव हि परं
विश्वासवीजं परस्य न वेषः, नापि संस्तवः इति भावः ॥ २४ ॥

अथ अस्य त्रिभिः तपःसिद्धिम् आह, अनुकूलेत्यादिना ।—
[अनुकूलपातिनं] न तु प्रतिकूलपातिनम् [अचण्डगतिं]
मन्दगामिनं [सुगन्धिमम्] गन्धस्येत्त्वे † तदेकान्तग्रहणेऽपि

* अत आखेटकार्याभावेऽपि भद्रोजिद्विचितमतेन नकारलोपसिन्धुः ; “सुव-
रमणमाखेटकम्” इति तदुक्तिः ।

† “गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः” (५।४।१३५ पा०) ।

अवधीरितार्त्तवगुणं सुखतां
 नयता रुचां निचयमंशुमतः ॥ २५ ॥
 नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये
 वृहतस्तरून् गमयतावनतिम् ।
 स्तृणता ढणैः प्रतिनिशं मृदुभिः
 शयनीयतामुपयतीं वसुधाम् ॥ २६ ॥
 पतितैरपेतजलदान्नभसः
 पृषतैरपां शमयता च रजः ।

कवीनां निरङ्कुशत्वात् समासान्तः । अथवा केचित् आगन्तु-
 कत्वे अपि एकवचनेन समासान्तम् इच्छन्ति । [पवनम्
 अभितः किरता] प्रवर्त्तयता इत्यर्थः । [अवधीरितार्त्तव-
 गुणम्] ऋतुः अस्य प्राप्तः आर्त्तवः । “ऋतोरण्” (५।१।१०५
 पा०) इत्यण्प्रत्ययः । सः च असौ गुणः तिग्मत्वरूपः सः
 अवधीरितः तिरस्कृतः यस्य तम्, [अंशुमतः रुचां निचयं
 सुखतां] सुखस्पर्शतां [नयता] प्रापयता । नयतेः द्वि-
 कर्मकत्वम् ॥ २५ ॥

नवेति ।—[प्रचये] पुष्पावचयप्रसङ्गे [नवपल्लवाञ्जलि-
 भृतः] नवपल्लवाः एव अञ्जलयः तान् विभ्रति इति तथो-
 क्तान् [वृहतः] उच्चान् [तरून् अवमतिं] नम्रतां [गमयता] ।
 “गतिबुद्धि” (१।४।५३ पा०) इत्यादिना तरूणां कर्मत्वम् ।
 [प्रतिनिशं] निशि निशि [शयनीयताम् उपयतीं] शयन-
 स्थानीभूताम् इत्यर्थः । [वसुधां मृदुभिः ढणैः स्तृणता]
 आच्छादयता ॥ २६ ॥

स दयालुनेव परिगाढकृशः

परिचर्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥

॥ विशेषकम् ॥

महते फलाय तद्वेद्य शिवं

विकसन्निमित्तकुसुमं स पुरः ।

न जगाम विस्मयवशं वशिनां

न निहन्ति धैर्यमनुभावगुणः ॥ २८ ॥

पतितैरिति ।—[अपेतजलदात्] निरभ्रात् [नभसः पतितैः] [अपां पृषतैः] जलबिन्दुभिः [रजश्च शमयता तपसा] कर्त्ता [दयालुना इव] इति उत्प्रेक्षा । दयालुत्वे हेतुं सूचयति ।— [परिगाढकृशः] अतिक्षीणः [सः] अर्जुनः [परिचर्यया] उक्त विधया शुश्रूषया [अनुजगृहे] अनुगृहीतः । अनुग्रहः अत्र सहकारित्वम् एव, सर्वभूतानुकूललिङ्गात् पचेलिमं तपः अस्य इति भावः । अत्र श्लोकत्रयस्य अपि एकवाक्यत्वात् उत्प्रेक्षा एव प्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥

महत इति ।—[सः] अर्जुनः [महते फलाय] श्रेयसे शस्याय च [विकसत्] पूर्वीक्तं [शिवं] सुखदं, [तत् निमित्तकुसुमं] निमित्तम् एव कुसुमं [पुरः] अग्रे [अवेक्ष्य, विस्मयवशं न जगाम] । तथाहि ।—[वशिनाम्, अनुभावगुणः] अनुभावः एव गुणः सः च [धैर्यं न निहन्ति] विस्मयादिविकारं न जनयति इत्यर्थः । विस्मयजनने वा तपः क्षीयेत । “तपः क्षरति विस्मयात्” इति स्मरणात् इति भावः ॥ २८ ॥

तदभूरिवासरक्तं सुकृतैः
 उपलभ्य वैभवमनन्यभवम् ।
 उपतस्थुरास्थितविषादधियः
 शतयज्वनो वनचरा वसतिम् ॥ २६ ॥
 विदिताः प्रविश्य विहितानतयः
 शिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ ।

तदिति ।—[सुकृतैः] तपोभिः करणैः [अभूरिवासरक्तं]
 अभूरिभिः कतिपयैः एव वासरैः कृतं, [तत्] पूर्वीकं [वैभवम्] ।
 अतः अन्यस्य न भवति इति [अनन्यभवम्] अन्यस्य अस-
 श्वि इत्यर्थः । पचाद्यजन्तोत्तरपदेन नञ्समाप्तः । [उपलभ्य]
 निश्चित्य [आस्थितविषादधियः] आस्थितविषादाः प्राप्तखेदाः
 धियः येषां ते [वनचराः ।] “तत्पुरुषे ऋति बहुलम्” (६।३।
 १४ पा०) इति बहुलग्रहणात् लुक् । [शतयज्वनः] शतेन
 शतस्य वा मखानां यज्वनः शतकृतोः । अत्र संख्येयविशेष-
 लाभः यजिसन्निधानात् अवगन्तव्यः । “यज्वा तु विधिनेष्ट-
 वान्” इत्यमरः । “सुयजोर्द्धुनिप्” (३।२।१०३ पा०) ।
 [वसतिम् उपतस्थुः] प्रापुः ॥ २६ ॥

विदिता इति ।—वनचराः इति अनुवर्त्तनीयम् ।
 [विदिताः] ज्ञाताः, अनुमतप्रवेशाः सन्तः इत्यर्थः । [प्रविश्य
 विहितानतयः] कृतप्रणामाः [अधिकृतकृत्यविधौ] अधिकृत-
 कृत्यस्य नियुक्तकर्मणः शैलरक्षणात्मकस्य विधौ अनुष्ठाने
 [शिथिलीकृते] सति, [अनपेतकालम्] अनतिक्रान्तकालं
 यथा तथा [गोत्रभिदे] शक्राय [इति] वक्ष्यमाणप्रकारेण

अनपेतकालमभिरामकथाः

कथयाम्बभूवुरिति गोत्रभिदे ॥ ३० ॥

शुचिवल्कवीतवपुरन्यतमः

तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः ।

महते जयाय मघवन्नघः

पुरुषस्तपस्वति तपन् जगतीम् ॥ ३१ ॥

स विभर्त्ति भीषणभुजङ्गभुजः

पृथु विद्विषां भयविधायि धनुः ।

अमलेन तस्य धृतसच्चरिताः

चरितेन चातिशयिता मुनयः ॥ ३२ ॥

[अभिरामकथाः] आख्यवाचः । “चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चस्व”
(३।३।१०५ पा०) इति अङ्प्रत्ययः । [कथयाम्बभूवुः] ॥ ३० ॥

शुचौति ।—[शुचिवल्कवीतवपुः] शुचिना वल्केन वल्क-
लेन वीतम् आच्छादितं वपुः यस्य सः । [तिमिरच्छिदां]
सूर्यादीनाम् [अन्यतमः इव] स्थितः इत्युत्प्रेक्षा । [अनघः
पुरुषः] हे [मघवन् ! भवतः गिरौ] इन्द्रकीले [जगतीं]
भुवं [तपन्] तापयन् [महते जयाय, तपस्वति] तपस्वरति ।
“कर्मणो रोमन्व” (३।१।१५ पा०) इत्यादिना क्वडि लट् ॥३१॥

जयाय तपस्वति इत्युक्तं, तत्र हेतुम् आह,—स इति ।
[भीषणभुजङ्गभुजः] भीषयेते इति भीषणी । नग्यादित्वात्
ल्युप्रत्ययः । * तौ च तौ भुजङ्गौ च सौ इव भुजौ यस्य [सः]

* “नन्दिशङ्खिपत्रादिभ्यो ल्युणित्यचः” (३।१।२३४ पा०)

मरुतः शिवा नववृणा जगती
 विमलं नभो रजसि वृष्टिरपाम् ।
 गुणसम्पदाऽनुगुणातां गमितः
 कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥
 इतरेतराऽनभिभवेन मृगाः
 तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।
 विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये
 परवान् स तेन भवतेव नगः ॥ ३४ ॥

तथोक्तः पुरुषः [विहिषां भयविधायि पृथु धनुः बिभर्त्ति]
 अतः जयार्थी इत्यर्थः । [अमलेन, तस्य] पुरुषस्य [चरितेन
 च, धृतसञ्चरिताः] धृतानि सञ्चरितानि यैः ते [मुनयः अति-
 शयिताः] अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥

अथ अस्य तपःसिद्धिं वर्णयति, मरुत इत्यादिना ।—
 [मरुतः] वाताः [शिवाः] सुखाः [जगती] पृथ्वी [नववृणा]
 शयनासनाद्यनुकूला इत्यर्थः । [नभः विमलं] नीहारादि-
 रहितं [रजसि] सति [अपां वृष्टिः] भवति इति शेषः । किं
 ब्रह्मना ? [अस्य] पुरुषस्य [गुणसम्पदा] भूतहितादिगुण-
 सम्पत्त्या [अनुगुणताम्] अनुकूलतां [गमितः] वशीकृतः
 इत्यर्थः । [भूतगणः] पृथिव्यादिपञ्चकं [भक्तिं] सेवां [कुरुते
 इव] इति उत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरेतरेति ।—[च] किं च [मृगाः] पशवः [तम्] अन्ते
 अन्तिके सीदन्ति इति [अन्तसदः] अन्तेवासिनः । “सत्सृष्टिष”
 (३।२।६१ पा०) इति क्विप् । [गुरुम् इव इतरेतराऽनभिभ-

उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता
 परमं वपुः प्रथयतीव जयम् ।
 शमिनोऽपि तस्य नव सङ्गमने
 विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ॥ ३५ ॥
 ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले
 यदि वान्वये महति भूमिभृताम् ? ।

वेन] इतरितरेषाम् अनभिभवेन अद्रोहेण [उपासते] सेवन्ते
 [प्रचये] पुष्यावचये [तरवः अस्य विनमन्ति] करप्रचेयाः
 भवन्ति इत्यर्थः । अस्य इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । किं
 बहुना ? [सः नगः] इन्द्रकीलः [भवता इव तेन] पुरु-
 षेण [परवान्] पराधीनः । सात्त्विकस्य अपि तव इव तस्य
 अतिशयः वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उर्विति ।—किं च [विपरिश्रमता] आयासे अपि श्रम-
 राहित्यम् [उरु] महत् [सत्त्वम्] अन्तःसारम् [आह]
 दुर्बलस्य श्रमजयासम्भवात् इति भावः । [परमं] उत्तमं [वपुः
 जयं प्रथयति] च : आकारेण एव जिष्णुत्वं गम्यते इत्यर्थः ।
 [शमिनः] शान्तस्य [अपि तस्य नवसङ्गमने] अपूर्वप्राप्तौ
 [जनः विभुतानुषङ्गि] विभुतायाः प्रभावस्य अनुषङ्गि व्यापकं,
 न तु हिंस्त्रकत्वानुषङ्गि इति भावः । [भयम् एति ।] शान्तोद्-
 भवं प्रभावं गमयति इति भावः ॥ ३५ ॥

अथ ईदृशः असौ कः इति चेत् तत् न विद्मः इति आह,
 ऋषीति ।—[सः] पुरुषः [ऋषिवंशजः] वा इति शेषः, काकुः
 वा । [यदि] वा [दैत्यकुले] जातः इति शेषः । [यदि

चरतस्तपस्तव वनेषु सहाः
 न त्रयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥ ३६ ॥
 विगणय्य कारणमनेकगुणं
 निजयाऽथवा कथितमल्पतया ।
 असदप्यदः सहितुमर्हसि नः
 क्व वनेचराः ? क्व निपुणा मतयः ? ॥३७॥
 अधिगम्य गुह्यकगणादिति तत्
 मनसः प्रियं प्रियसुतस्य तपः ।

वा महति भूमिभूतान् अन्वये] जातः, [तव वनेषु तपः
 चरतः अस्व गतिं] स्वरूपं [निरूपयितुं वयं] । सहन्ते इति
 सहाः । पञ्चाद्यच् । [न सहाः] स्म इति शेषः ॥ ३६ ॥

अपृष्टपरिभाषणापराधं परिहरति, विगणयेति ।—[अनेक-
 गुणं बहुफलम्, इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यम् इत्यर्थः ।
 [कारणं] तपोरूपं [विगणय्य] विचार्य [अथवा निजया]
 नैसर्गिक्या [अल्पतया] वालिशयेन अज्ञानत्वेन वा [कथितं, नः]
 अस्माकम् [अदः] इदं वचनम् इत्यर्थः । [असत्] असाधु [अपि
 सहितुं] सोढुम् । “तीषसह” (७।२।४८ पा०) इत्यादिना
 विकल्पात् इडागमः । [अर्हसि] योग्यः असि । तर्हि सदेव
 किं न उक्तं तत्र आहः ।—[वनेचराः क्व ? निपुणाः मतयः]
 विवेकबुद्धयः [क्व ?] न उभयं सङ्गच्छते इत्यर्थः । अज्ञानं न
 अपराध्यति इति भावः । अर्थान्तरन्धासः अलङ्कारः ॥ ३७ ॥

अधिगम्येति ।—[भववा] इन्द्रः [इति] पूर्वोक्तं [गुह्यक-
 गणात् तत् मनसः प्रियं प्रियसुतस्य] अर्जुनस्य [तपः अधि-

निजुगोप हर्षमुदितं मघवा
 नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥ ३८ ॥
 प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया
 विदितेऽप्यपूर्वं इव तत्र हरिः ।
 उपलब्धुमस्य नियमस्थिरतां
 सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥

गम्य] ज्ञात्वा । गुह्यपेक्षया समानकर्तृकत्वात् क्त्वा * ल्यप् †
 निर्देशः । [उदितं] तत् तपसः देवकार्यार्थत्वात् उत्पन्नं
 [हर्षं निजुगोप] गोपयामास । तथाहि ।—[प्रभवतां]
 प्रभूणां [धियः नयवर्त्मगाः] नीतिमार्गानुसारिण्यः [हि ।]
 अन्यथा मन्त्रमेदे कार्य्यहानिः स्यात् इति भावः ॥ ३८ ॥ †

प्रणिधायेति ।—अथ [हरिः] इन्द्रः [चित्तं प्रणिधाय]
 विषयान्तरपरिहारेण आत्मनि अवस्थाप्य [तत्र] तस्मिन्
 अर्जुने [भक्ततया विदिते] सति [अपि ।] उपलक्षणे
 तृतीया § । [अपूर्वः इव] अविदितः इव इत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो
 नवभ्यो वा” (७।१।१६ पा०) इति विकल्पात् न स्मिन्नादेशः ।
 [अस्य] अर्जुनस्य [नियमस्थिरतां] नियमे स्थिरतां दाढ्यम्
 [उपलब्धुम्] परीक्षितुम् इत्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थम् इति
 भावः । [सुरसुन्दरीः इति] वक्ष्यमाणप्रकारं [वचः अभि-
 दधे] ॥ ३९ ॥

* “समानकर्तृकयोः पूर्वकालि ।” (३।४।२१ पा०) ।

† “समासेऽनपूर्वे क्लीब्यप्” । (७।१।३७ पा०) ।

‡ सामान्यविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

§ “इत्यभतलक्षणे” । (२।३।२० पा०) ।

सुकुमारमेकमणु मर्मभिदाम्

अतिदूरगं युतममोघतया ।

अविपक्षमस्त्रमपरं कतमद्

विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ? ॥ ४० ॥

भववीतये हतवृहत्तमसाम्

अवबोधवारि रजसः शमनम् ।

सुकुमारमिति ।—[मर्मभिदां] मर्मच्छेदिनाम् अस्त्रान्तराणां मध्ये इत्यर्थः । “यतश्च निर्धारणम्” (२।३।४१ पा०) इति षष्ठी । [अपरम्] अन्यत् [कतमत् ।] “वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच्” (५।३।८३ पा०) । [यूयम् इव सुकुमारं] कोमलं, न तु कठिनम्. अन्यत् तु कठिनं भवति । तथा [एकं] न बहु, तत् तु अर्नकं भवति । तथा [अणु] सूक्ष्मं न स्थूलम्. अलक्ष्यलक्ष्यप्रवेशित्वात् इति भावः । तत् तु लक्ष्यः लक्ष्यप्रवेशि । तथा [अतिदूरगं] दूरलक्ष्यभेदि, तत् तु समीपलक्ष्यभेदि । तथा [अमोघतया] अमोघत्वगुणेन [युतं] युक्तं. न कदाचित् व्यभिचरति इति भावः । अन्यत् तु कटात्त्वित् अपि लक्ष्यात् अपराध्यति । तथा [अविपक्षम्] असत्प्रतिकारम् । अन्यत् तु विद्यमानप्रतीकारम् । [चित्तभुवः] कामस्य । कर्त्तरि षष्ठी । [विजयाय] एतद्विशेषणविशिष्टं [अस्त्रं] अस्ति इति शेषः, न किञ्चित् अस्ति इत्यर्थः । अत्र उपमालङ्कारः । साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारश्च । तयोः उभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

असामर्थ्यशङ्कां परिहरति, भवेति ।—[भववीतये] संसारनिवृत्तये [हतवृहत्तमसां] निरस्तमहामोहानां योगिनां

परिपीयमाणमिव वोऽसकलैः
 अवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥ ४१ ॥
 बहुधा गतां जगति भूतसृजा
 कमनीयतां समभिहृत्य पुरा ।
 उपपादिता विदधता भवतीः
 सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥ ४२ ॥

मम्बन्धि [रजसः] रजोगुणः रजोधूलिः इति श्लिष्टरूपकं, तस्य
 [शमनं] निवर्त्तकम् [अवबोधवारि] अवबोधः तत्त्वज्ञानम्
 एव वारि तत् [वः] युष्माकम् [असकलैः] असमग्रैः
 [नयनाञ्जलिभिः] नयनानि एव अञ्जलयः तैः [परिपीय-
 माणम् इव] इति उत्प्रेक्षा । [अवसादं] तपःक्षयम्
 [एति ।] मुक्तान् अपि बध्नन्तीनां वः कथम् असामर्थ्यम्
 इति भावः । अत्र उत्प्रेक्षारूपकयोः सङ्करः ॥ ४१ ॥

बहुधेति ।—किं च [पुरा जगति बहुधा गतां] नाना-
 मुखेन विप्रकीर्णां [कमनीयतां] चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं
 [समभिहृत्य] संगृह्य [भवतीः विदधता] सृजता [भूतसृजा]
 ब्रह्मणा [जनता] जनसमूहः । “ग्रामजन” (४।२।४३ पा०)
 इत्यादिना तल् । [सुरसद्मयानसुमुखी] स्वर्लोकयात्राप्रवणा
 [उपपादिता] कृता । स्वर्गस्य अपि यत्प्रसादात् सर्वलोक-
 श्लाघ्यत्वं, तासां वः कथम् असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र
 अप्सरसां प्रकीर्णलावण्यसङ्ग्रहासम्बन्धे अपि तत्सम्बन्धाभिधा-
 नात् अतिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥

तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः

कृतिभिः कलासु सहिताः सचिवैः ।

हृतवीतरागमनसां ननु वः

सुखसङ्गिनं प्रति सुखावजितिः ॥ ४३ ॥

अविमृष्यमेतदभिलष्यति सः

द्विषतां बधेन विषयाभिरतिम् ।

अथ कार्य्यांशम् आह, तदिति ।—[तत्] तस्मात् समर्थ-
त्वात् [कलासु] गीतवाद्यादिषु [कृतिभिः] कुशलैः [सचिवैः]
गन्धर्वैः [सहिताः उपेत्य] गत्वा [तस्य] पुरुषस्य [तपः विघ्नयत]
विघ्नवत् कुरुत विहत इत्यर्थः । विघ्नवच्छब्दात् मत्वन्तात्
“तत्कराति”(ग०) इति णिचि लोट् । णौ इष्टवद्भावात् * मतुपो
लुक् । न च अत्र असामर्थ्यशङ्का कार्य्या इति अर्थान्तरन्यासेन
आह, हृतैति ।—[ननु] सम्बोधने । हे अप्सरसः ! [हृत-
वीतरागमनसां] हृतानि वशीकृतानि वीतरागाणां निःस्पृहाणां
मुमुक्षूणां मनांसि चित्तानि याभिः तासां [वः] युष्माकम्
अप्सरसां [सुखसङ्गिनं] पुरुषं [प्रति] सुखाभिलाषिणं प्रति
[अवजितिः] विजयः [सुखा] सुखमाध्या, न तु दुष्करा
खलु । एतेन अयं सुखार्थी न मुमुक्षुः इति उक्तम् ॥ ४३ ॥

अथ सुखसङ्गित्वलिङ्गम् आह, अविमृष्येति ।—हे अप्सरसः
[सः] पुरुषः [द्विषतां] शत्रूणां [बधेन] शत्रुहननद्वारा

* प्रातिपदिकाङ्गात्वे बहुलमिष्टवच्च । प्रातिपदिकाङ्गात्वे णिच् स्यादिष्टे यथा प्राति-
पदिकस्य पुं ब्रह्मावटिलोपविष्मनुब्लोपयणादिलोपप्रस्यस्त्वावादेशभसंज्ञाः तद्वत् णौ
अपि स्यः ।

भववीतये न हि तथा स विधिः

क्व शरासनं ? क्व च विमुक्तिपथः ? ॥४४॥

पृथुधान्नि तत्र परिबोधि च मा

भवतीभिरन्यमुनिवद् विकृतिः ।

स्वयशांसि विक्रमवतामवतां

न बधूष्वघानि विमृषन्ति धियः ॥ ४५ ॥

[विषयाभिरति] विषयसुखम् [अभिलष्यति] वाञ्छति । “वा
भ्राश” (३।१।७० पा०) इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । [एतद्]
विषयामक्तत्वम् [अविमृष्यम्] असन्देहव्यम् । “ऋदुपधा-
ञ्चाक्लृपिचृतेः” (३।१।११० पा०) इति क्यप् । भवतीभिर्न
सन्देहव्यम् इत्यर्थः । [हि] यस्मात् [सः विधिः] “स विभर्त्ति
भीषणभुजङ्गभुजः” इत्यादिस्लोकोक्तः अनुष्ठानप्रकारः [भववीतये]
संसारमुक्तये [न] भवति । कुतः ? इति आह ।— [शरासनं]
धनुः [क्व ? विमुक्तिपथः] विमुक्तेः पन्थाश्च [क्व ?] इयं
परस्परं विरुद्धम् इत्यर्थः । न खलु हिंसासाध्या मुक्तिः इति
भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ४४ ॥

न च शापभयम् अपि सम्भाव्यम् अस्मात् इति आह,
पृथ्विति ।— [पृथुधान्नि] महार्तजसि [तत्र च] तस्मिन् पुरुष-
विषये [अन्यमुनिवत्] अन्यस्मिन् मुनौ इव । “तत्र तस्येव”
(५।१।११६ पा०) इति वतिप्रत्ययः । [विकृतिः] कोपविकारश्च
[भवतीभिः मा परिबोधि] मा विज्ञायि, मा शङ्कि इति
यावत् । बुध्यतेः कर्मणि लुङ् । * माङ् योगात् आशीरर्थे अडा-

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणाम्
 आदेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः ।
 लेभे परां द्युतिममर्त्यबधूसमूहः
 सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥४६॥
 प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्गनस्ताः
 स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गनाः प्रीतिभाजः ।

गमाभावश्च । * तथाहि ।—[स्वयशांसि अवतां] रक्षतां,
 यशोधनानाम् इत्यर्थः । [विक्रमवतां धियः] चित्तानि
 [बधूषु] स्त्रीविषयेषु [अघानि] व्यसनानि । “दुःखैनोव्यसने-
 ष्वधम्” इति वैजयन्ती । [न विमृषन्ति] । अर्थान्तरन्यासः ।
 स्त्रीहिंसायाः शूराणां यशोहानिकरत्वात् न सर्वथा वो हिनस्ति
 सः इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आशंसितेति ।—[अमर्त्यबधूसमूहः] अप्सरसां गणः
 [सुराणां पुरः] अग्रे [आशंसितापचितिचारु] आशंसिता-
 पचितिभिः अपेक्षितसम्भावनाभिः चारु यथा तथा । “क्षया-
 र्चयोरपचितिः” इत्यमरः । [अभिसुखं] समक्षं [भर्तुः]
 स्वामिनः [इति] पूर्वोक्तम् [आदेशं] नियोगं [समवाप्य
 परां द्युतिं लेभे । हि] तथाहि [अधिकृतस्य] क्वचित् अधिकारे
 निशुक्तस्य [सम्भावना] स्वामिकृता पूजा [तेजः] कान्तिं
 [तनोति] ॥ ४६ ॥

प्रणतिमिति ।—[अथ प्रणतिं विधाय सद्गनः] इन्द्रभव-

* “नमाङ्गोर्ग” (६।४।७४ पा०) ।

अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालम्बभूव
स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमच्छां सहस्रम् ॥४७॥

इति श्रीभारविक्तौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

नात् [प्रस्थिताः] प्रचलिताः [स्तनभरनमिताङ्गीः] स्तनभरैः
नमितानि अङ्गानि यासां ताः । “अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्”
(वा०) इति डीष् । [प्रीतिभाजः] स्वामिसम्भावनया
मन्तुष्टाः ताः [अङ्गमाः, अचलनलिनलक्ष्मीहारि] अचल-
नलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीः हरति इति तत् तथाक्तम्.
तद्वत् मनोहरम् इत्यर्थः । कुतः ? [स्तिमितं] विस्मय-
निश्चलम् [अमरभर्तुः अक्षां सहस्रं] कर्तुं [द्रष्टुम् अलं]
समर्थं [न बभूव ।] तासां सौन्दर्यसागरस्य उदेलत्वात् इति
भावः । अत्र उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथनरिविरचितायं किरातार्जुनीय-
काव्यव्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां
गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः ।
सम्मूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः
प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥ १ ॥
सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णात्
निर्याय ज्वलितरुचः पुरात् मघोनः ।

श्रीमद्भिरिति ।—[अथ] प्रस्थानानन्तरं [श्रीमद्भिः] शोभा-
वद्भिः [सरथगजैः] सह रथगजेन सरथगजाः तैः । “तेन सहेति
तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । त्रयाणां
लोकानां भर्तुः [त्रिलोकभर्तुः] इन्द्रस्य । “तद्वितार्थ” (२।१
५७ पा०) इत्यादिना उत्तरपदसमासः । [सचिवैः] गन्धर्वैः
[गुप्तानां] सुराङ्गनानां [प्रस्थानं] गमनम् [अलघुविमान-
रन्ध्रभिन्नः] अलघुषु महत्सु विमानरन्ध्रेषु विमानानां कुक्षि-
कुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वानैः अनेकीभूतः अत एव [सम्मूर्च्छन्]
व्याप्नुवन् [मृदङ्गनादः समभिदधे] आचख्यौ, पीरेभ्यः इति
शेषः । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् ।—“जौ जौ गः त्रिदश-
यतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोत्कण्ठैरिति ।—[सोत्कण्ठैः] अवेक्षणीयैः इत्यर्थः ।
[अमरगणैः अनुप्रकीर्णात्] आकीर्णात् [ज्वलितरुचः] दीप्त-
प्रभात् [मघोनः] इन्द्रस्य [पुरात्] अमरावत्याः [निर्याय]

रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां
नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥ २ ॥
धूतानामभिसुखपातिभिः समीरैः
आयासादविशदलोचनोत्पलानाम् ।
आनिन्ये मदजनितां श्रियं बधूनाम्
उष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥ ३ ॥
तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावात्
आकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः ।

निर्गत्य । यातेः क्लो ल्यप् । [विवस्वतः उपरि स्थितानां रामा-
णाम्] आतपात् त्रायन्ते इति [आतपत्रैः] । “सुपि” (३।२।४
पा०) इति योमविभागात् कप्रत्ययः । [चरितगुणत्वं] सार्ध-
कत्वं [न आसेदे] न प्राप्ते, तासां सूर्योपरिस्थितत्वात् आतपा-
सम्भवात् इति भावः ॥ २ ॥

धूतानामिति ।—[अभिसुखपातिभिः समीरैः] प्रतिकूल-
वायुभिः [धूतानाम्] इति दुर्निमित्तसूचनम् । [आयासात्]
गतिप्रयासात् [अविशदलोचनोत्पलानां बधूनाम् उष्णांशुद्युति-
जनितः] आतपकृतः [कपोलरागः] कपोलानां रागः पाट-
लत्वम् । [मदजनितां] मदेन जनितां [श्रियं] तत्कटुशीं श्रियम्
इत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । [आनिन्ये] आनीत-
वान्, बधूः इति शेषः । आङ्पूर्वात् नयतेः कर्त्तरि लिट् ।
जकारानुबन्धत्वात् आत्मनेपदम् ॥ ३ ॥

तिष्ठद्भिरिति ।—[कथम् अपि] वाङ्म् । “कथमादौ
तथाप्यन्ते यत्ने गौरववाङ्मयोः” इति वैजयन्ती । [देवतानु-

नेमीनामसति विवर्त्तने रथौचैः
 आसिदे वियति विमानवत् प्रवृत्तिः ॥ ४ ॥
 कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे
 वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः ।
 सम्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषां
 रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ॥ ५ ॥
 राजद्भिः पथि मरुतामभिन्नरूपैः
 उल्कार्चिःस्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम् ।

भावात्] देवतानाम् अनुभावात् [तिष्ठद्भिः] अपतद्भिः इत्यर्थः ।
 रथविशेषणम् एतत् । [प्रजविभिः] वेगवद्भिः [तुरङ्गैः, आयतं]
 दूरम् [आकृष्टैः रथौचैः, वियति] आकाशे [नेमीनां] चक्र-
 धाराणाम् । “चक्रधारा प्रधिर्नेमिः” इति यादवः । [विवर्त्तने]
 भ्रमणे [असति, विमानवत्] विमानानाम् इव इति उपमा ।
 “तत्र तस्येव” (५।१।१६ पा०) इति वतिप्रत्ययः । [प्रवृत्तिः]
 गतिः [आसिदे] प्राप्ता । सदेः कर्मणि लिट् ॥ ४ ॥

कान्तानामिति ।—[कान्तानां, स्तनाङ्गरागे] स्तनानाम्
 अङ्गरागे [कृतपुलकः] जनितोद्भेदः, कृतरोमाञ्चः इत्यर्थः ।
 [च्युततिलकेषु] च्युताः प्रमृष्टाः तिलकाः येषां तेषु [वक्त्रेषु
 मौक्तिकाभः, श्रमसलिलोद्गमः] खेदोद्भेदः [विभूषां] भूषणं
 [सम्पेदे] सम्पन्नः । कर्त्तरि लिट् । तथाहि ।—[रम्याणां]
 स्वभावसुन्दराणां [विकृतिः अपि श्रियं तनोति] । अतः
 खेदस्य अपि विभूषणत्वम् उपपद्यते इति भावः ॥ ५ ॥

राजद्भिरिति ।—[मरुतां, पथि] आकाशे [राजद्भिः]

तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैः

आयामः क्रियते इव स्म सातिरेकः ॥ ६ ॥

रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्यै

सम्प्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य ।

गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये

कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥७ ॥

दीप्यमानैः [अभिन्नरूपैः] अविच्छिन्नाकारैः, अत एव [उल्कार्चिःस्फुटगतिभिः] उल्कानाम् अर्चा^१षि इव स्फुटगतीनि दीप्तमार्गाणि येषां तैः [कनकनिकाषराजिगौरैः], कनकस्य निकाषः कषणं तस्य राजिः रेखा, तद्वत् गौरैः अरुणैः । “गौरः पीतेऽरुणे श्वेते” इति विश्वः । [ध्वजांशुकानां तेजोभिः] पताका-कान्तिभिः [आयामः] तेषाम् एव दैर्घ्यं [सातिरेकः] सातिशयः [क्रियते स्म^२ इव] कृतः इव । दीर्घाः ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमाः इव लक्ष्यन्ते इति [उप्रेक्षा, सा च उल्काद्युपमानुप्राणिता ॥ ६ ॥

रामाणामिति ।—[अवजितमाल्यसौकुमार्यै] माला एव माल्यं, तस्य सौकुमार्यम् अवजितं येन तस्मिन्, कुसुमात् अपि सुकुमारे मनोहरे इत्यर्थः । [रामाणां वपुषि आतपस्य] कृद् योगे कर्मणि षष्ठी * । सहते इति सहः क्षमः । पचाद्यच् । तस्य भावः [सहत्वम्] तत् [सम्प्राप्ते] सति [अधिगत-विस्मयैः] सम्प्राप्ताश्चर्यैः [गन्धर्वैः विधातुः विधिषु] सृष्टिषु [कल्याणी] साध्वी, श्रेयसी उपकारकत्वात् इति भावः ।

* कर्त्तृकर्मणोः कृति (२।३।६५ पा०) ।

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहेमकक्ष्याः
 स्त्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं चरन्तः ।
 सादृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नैः
 वर्षाद्भिः स्फुरितशतद्भैः पयोदैः ॥ ८ ॥
 अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूरं
 पर्यन्तादहिममयुखमण्डलस्य ।

[विचित्रता] नानाविधत्वं [प्रतीये] अवगता ज्ञाता । प्रति-
 पूर्वात् इणः कर्मणि लिट् ॥ ७ ॥

सिन्दूरैरिति ।—[सिन्दूरैः] * नागसम्भवैः रागद्रव्यविशेषैः ।
 “सिन्दूरं नागसम्भवम्” इत्यमरः । [कृतरुचयः] अलङ्कृताः
 इत्यर्थः । सह हेमः कक्ष्याभिः मध्यभवन्वनेः [सहेमकक्ष्याः]
 “तेन सहेति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः ।
 “कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादिः काञ्चनां मध्येभवन्वने” इत्यमरः ।
 [स्त्रोतोभिः] सप्तभिः मटनाडोभिः । “करात्कटाभ्यां नेट्राच्च
 नेवाभ्याञ्च मदच्युतिः” इति पालकाप्ये । करात् नामारम्भा-
 भ्याम् इत्यर्थः । [मदं चरन्तः] वर्षन्तः [त्रिदशगजाः अरु-
 णांशुरागभिन्नैः] अरुणस्य अर्कस्य अंशूनां रागेण आरुण्येन
 भिन्नैः संसृष्टैः [वर्षाद्भिः स्फुरितशतद्भैः] स्फुरिततडिकैः
 [पयोदैः सादृश्यं ययुः] इति उपमानङ्कारः ॥ ८ ॥

अत्यर्थमिति ।—[बलानि] सैन्यानि [अत्यर्थं दुरुपसदात्]
 दुःमहात् [अहिममयुखमण्डलस्य] सूर्यविम्बस्य [पर्यन्तात्]
 समीपात् [दूरम् उपेत्य] आगत्य [आशानाम् उपरचितां]

आशानामुपरचितामिवैकवर्णीं
 रम्योर्मिं त्रिदशनदीं ययुर्बलानि ॥ ९ ॥
 आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्वन्
 उद्धृतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।
 कान्तानां गगननदीतरङ्गशीतः
 सन्तापं विरमयति स्म मातरिश्वा ॥ १० ॥
 सन्निधैरिभतुरगावगाहनेन
 प्राप्योर्वीरनु पदवीं विमानपङ्क्तीः ।

गुम्फिताम् [एकवर्णीम् इव] स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा ।
 [रम्योर्मिं त्रिदशनदीं] रम्याः ऊर्मयः तरङ्गाः यस्याः तां
 त्रिदशनदीं मन्दाकिनीं [ययुः] प्रापुः ॥ ९ ॥

आमत्तेति ।—[आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि] आमत्तैः
 भ्रमरकुलैः आकुलानि [उद्धृतग्रथितरजांसि] उद्धृतानि
 उत्थापितानि ग्रथितानि अन्यान्यसम्बद्धानि च रजांसि येषु तानि
 [पङ्कजानि धुन्वन्] कम्पयन्, सुरभिः इत्यर्थः । [गगननदी-
 तरङ्गशीतः] गगननदीतरङ्गैः शीतः [मातरिश्वा] वायुः,
 [कान्तानां सन्तापं विरमयति स्म] शमयामास । मातरि
 अन्तरिक्षे श्वयति इति निरुक्तिः * ॥ १० ॥

सन्निधैरिति ।—[इभतुरगावगाहनेन] हस्त्यश्वावलोडनेन
 [सन्निधैः] संच्छुभितैः [सुरापगायाः पयोभिः] कर्त्तृभिः
 [पदवीम् अनु] पदव्याम् इत्यर्थः । “लक्षणैश्चभूत” (१।४।८०

तत्पूर्वं प्रतिविद्धे सुरापगायाः
 वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं पयोभिः ॥ ११ ॥
 क्रान्तानां ग्रहचरिणात् पथो रथानां
 अक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् ।
 निःसङ्गं प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः
 सम्पीडक्षुभितजलेषु तोयदेषु ॥ १२ ॥

पा० । इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । [उर्वीः]
 विपुलाः [विमानपङ्क्तौः प्राप्य] । तत् एव पूर्वं [तत्पूर्वम्]
 इदं प्रथमं यथा तथा आकाशगङ्गायाः तटाभावात् इति भावः ।
 वप्रान्तेषु रोधाभूमिषु खलितानि तैः विवर्त्तनं प्रत्यावृत्तिः
 [वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं] तटान्तस्खलनप्रतिवर्त्तनम् ।—“वप्रः
 पितरि कंटारे वप्रः प्राकाररोधसोः” इति वैजयन्ती । [प्रति-
 विद्धे] चक्रे इति अतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥

क्रान्तानामिति ।—[ग्रहचरितात्] ग्रहैः सूर्यादिभिः
 चरितात् आश्रितात् । कर्मणि क्तः । [पथः] मार्गात् ।
 [क्रान्तानां] निष्क्रान्तानां [अक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम्]
 अक्षाः चक्राधाराः दारुविशेषाः तेषाम् अग्रैः क्षताः दारिताः सुर-
 श्मवेदिकाः यैः तेषां [रथानां प्रधिभिः] नेमिभिः चक्रान्तैः ।
 “सङ्गं रथाङ्गं तस्यान्तो नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्” इत्य-
 शांभुः । [सम्पीडक्षुभितजलेषु] सम्पीडेन नोटनेन क्षुभितानि
 जलेषु येषां तेषु [तोयदेषु, निःसङ्गम्] अप्रतिघातं यथा तथा
 [उपाददे] परिस्त्रमणम् [उपाददे] स्त्रीकृता । इति अति-
 शयोक्तिः । अभावोक्त्या संसृज्यते ॥ १२ ॥

तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः
 प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।
 युक्तानां खलु महतां परोपकारे
 कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥
 संवाता मुहुरनिलेन नीयमाने
 दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके विवृत्तिम् ।
 पर्य्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं
 संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वीः ॥ १४ ॥

तप्तानामिति ।—[विषाणभिन्नाः] गजदन्तक्षताः । “विषाणं दन्तशृङ्गयोः” इति हलायुधः । अत एव [क्षरन्तः] स्वन्तः [घनाः तप्तानां सुरकरिणां प्रह्लादम् उपदधिरे] चक्रिरे । तथाहि ।—[परोपकारे युक्तानाम्] आसक्तानां [महतां] सतां [रुजत्सु अपि] पौड्यत्सु अपि विषये [कल्याणी] हितकारिणी [खलु प्रवृत्तिः] व्यापारः [भवति] इति अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः । ततः युक्तं मेघानां गजदन्तक्षतानाम् अपि तदाह्लादकत्वम् इति भावः ॥ १३ ॥

संवातेति ।—[संवाता] संवहता । वातेर्गत्यर्थत्वात् शठप्रत्ययः । [अनिलेन] कामिना वा इति भावः । [दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके] दिव्यस्त्रीणां जघनेषु वरं श्रेष्ठं यत् अंशुकं तस्मिन् [विवृत्तिम्] अपसारं [मुहुः नीयमाने] सति [पर्य्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं] पर्य्यस्यत् प्रसरत् पृथु विशालं मणिमेखलांशुजालम् [जर्वीः युतकं] चलनाख्यम् [इव] “युतकं संश्रये युग्मे यौतके चलनेऽपि च” इति विश्वः । अन्तरे भवम्

प्रत्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैः
 प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।
 कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदाः
 नाल्पीयान् बहु सुकृतं हिनस्ति दोषः ॥ १५ ॥
 यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
 विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।

[अन्तरीयम्] अधोऽंशुकम् । “गहादिभ्यश्च” (४।२।१३८ पा०)
 इति छप्रत्ययः । “अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके”
 इत्यमरः । [संजज्ञे] संजातम् । जनिधातोः कर्त्तरि लिट् ।
 उत्प्रक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥

प्रतीति ।—[तुषारपातैः] शीकरवर्षैः । “तुषारी हिम-
 शौकरौ” इति विश्वः । [प्रत्यार्द्रीकृततिलकाः] मार्जितविशे-
 षकाः अपि [शमितपरिश्रमाः, प्रह्लादम्] आनन्दं [दिशन्तः
 पयोदाः कान्तानाम्] । कर्त्तरि षष्ठी * । [बहुमतिं] सम्मानम्
 [आययुः] । तथाहि—[अल्पीयान्] अल्पः [दोषः, बहु]
 प्रभूतं [सुकृतम्] उपकारं [न हिनस्ति] न हन्ति । अर्थान्तर-
 न्यासः अलङ्कारः ॥ १५ ॥

यातस्येति ।—[ग्रथिततरङ्गसैकताभे] ग्रथिततरङ्गं बहुभिर्मि
 यत् सैकतं तस्य आभा इव आभा यस्य तस्मिन् । विगतानि
 पयांसि यस्मात् तस्मिन् [विपयसि] निर्जले । “शेषादिभाषा”
 (५।४।१५४ पा०) इत्यादिना पाक्षिकत्वात् न समासान्तः ।
 उरःप्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्य एकवचनान्तस्य एव इति न

* कर्त्तृकर्म्मणोः कृति (२।१।६५ पा०) ।

आतेनुस्त्रिदशबधूजनाङ्गभाजां

सन्धानं सुरधनुषः प्रभा मणीनाम् ॥ १६ ॥

संसिद्धावितिकर्णीयसन्निवद्धैः

आलापैः पिपतिषतां विलङ्घ्य वीथीम्

आसिदे दशशतलोचनध्वजिन्या

जीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः ॥ १७ ॥

कञ्चित् विरोधः । [वारिवाहजाले] मेघवन्दे [विच्छेदं]
 तुटिं [यातस्य, सुरधनुषः] इन्द्रचापस्य [त्रिदशबधूजनाङ्गभाजां
 मणीनां] तदङ्गसङ्गिविभूषामणीनाम् इत्यर्थः । [प्रभाः]
 कान्तयः [सन्धानम् आतेनुः] चक्रुः । अत्र आभरणप्रभाषाम्
 इन्द्रधनुःसन्धानासम्बन्धे अपि सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः
 अलङ्कारः ॥ १६ ॥

संसिद्धाविति ।—[संसिद्धौ] कार्यसिद्धिविषये [इति-
 कर्णीयसन्निवद्धैः] इति इत्यंभाविना प्रकारेण कर्त्तव्यम्
 इति करणीयं तेन सन्निवद्धैः संयोजितैः इत्यर्थः । [आलापैः]
 आभाषणैः उपलक्षितया । “स्यादाभाषणमालापः” इत्यमरः ।
 [दशशतलोचनध्वजिन्या] दशशतानि संख्या येषु तानि लोच-
 नानि यस्य सः, सहस्रलोचनः इत्यर्थः, तस्य ध्वजिन्या सेनया
 [पिपतिषतां] पक्षिणां [वीथीं] मार्गम् । “पित्तन्तो नभस-
 ङ्गमाः” इत्यमरः । “तनिपति” (वा०) * इत्यादिना विक्र-
 म्प्रात् इडागमः । [विलङ्घ्य, जीमूतैः] जीवनस्य उटकस्य

आकीर्णा मुखनलिनैर्विलासिनीनाम्
 उद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।
 सा तूर्यध्वनितगभीरमापतन्ती
 भूर्भर्तुः शिरसि नभोनदीव रेजे ॥ १८ ॥
 सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने
 संरम्भादभिपततो रथान् जवेन ।

मृतः पटबन्धः येषां ते तैः । पृषोदरादित्वात् * साधुः ।
 [अपिहितमानुः] आच्छादिततटः, उन्नतः इत्यर्थः । [इन्द्र-
 कीलः आसेदे] प्राप्तः । सीदतेः कर्मणि लिट् ॥ १७ ॥

आकीर्णैति ।—[विलासिनीनां मुखनलिनैः] उपमित-
 समासः । [आकीर्णा] व्याप्ता [उद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना]
 उद्धूतानि ऊर्द्धम् उत्क्षिप्तानि स्फुटानि असङ्कुचितानि विशदा-
 तपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेनाः इव यस्याः तथोक्ता [तूर्यध्वनित-
 गभीरं] तूर्यध्वनितैः वाद्यघोषैः गभीरं यथा तथा [भूर्भर्तुः]
 इन्द्रकीलस्य [शिरसि आपतन्ती सा] सेना [नभोनदी इव
 रेजे] ॥ १८ ॥ †

सेतुत्वमिति ।—[पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति] सति
 [संरम्भात्] आटोपात् [जवेन अभिपततः] मेघवृन्दम् अधरी-
 कृत्य धावतः इत्यर्थः । तथाभूतान् [रथान् नियमितरश्मिभुग्-
 षांणाः] नियमितैः आकृष्टैः रश्मिभिः प्रग्रहैः भुग्नाः आकुञ्चिताः
 घोणाः प्रोथाः येषां ते । “कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्न्”

* पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०६ पा०) ।

† रूपकान्विता उपमाऽलङ्कृतिः ।

आनिन्युर्नियमितरश्मिभुग्नघोणाः
 कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥
 माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः
 पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ।
 सादृश्यं निलयननिष्प्रकम्पपत्तैः
 आजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २० ॥
 उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः
 क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।

वैल्लितं वक्रम्” इत्यमरः । “किरणप्रग्रहौ रश्मौ” इत्यमरः ।
 “घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरः । अवनमन्ति इति
 [अवनामिनः] अवनतपूर्वकायाः [तुरङ्गाः कृच्छ्रेण] महता
 प्रयत्नेन [क्षितिम् आनिन्युः] इति स्वभावोक्तिः ॥ १९ ॥

माहेन्द्रमिति ।—[माहेन्द्रं नगम् अभितः] इन्द्रकीलाभि-
 मुखम् । “अभितः परितः” (वा०) इत्यादिना द्वितीया । [दिवः]
 अन्तरिक्षात् [पतन्तः] अवतरन्तः [पर्यन्तस्थितजलदाः]
 पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्थाः जलदाः येषां ते [करेणुवर्याः] करे-
 णुषु वर्याः, श्रेष्ठाः इत्यर्थः । “न निर्धारणे” (२।२।१० पा०)
 इति षष्ठौसमासनिषेधात् “सप्तमी” * इति योगविभागात्
 सप्तमीसमासः । [निलयननिष्प्रकम्पपत्तैः] निलयने स्थानं
 निष्प्रकम्पपत्तैः निश्चलपत्तैः [जलनिधिशायिभिः नगेन्द्रैः]
 मैनाकादिभिः [सादृश्यम् आजग्मुः] इत्युपमा ॥ २० ॥

उत्सङ्ग इति ।—[महाद्रेः उत्सङ्गे] मूर्ध्नि विषये [सम-

आ मूलादुपनदि सैकतेषु लेभे
 सामग्रं खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥
 सध्वानं निपतितनिर्भरासु मन्द्रैः
 सम्मूर्च्छन् प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।
 उद्ग्रीवैर्घनरवशङ्कया मयूरैः
 सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२ ॥

विषमे] यत् समविषमं, समं च विषमं च निम्नोन्नतं तस्मिन् ।
 इन्द्रैकवद्भावः । * [वियदभिपातलाघवेन] गगनसञ्चार-
 पाटवेन [समम्] एकरूपम् आरोहावरोहरहितम् इत्यर्थः
 [क्रान्तानां] गच्छतां [तुरङ्गमाणां खुरपदवी] खुरपङ्क्तिः
 [उपनदि] नदीसमीपे । “अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०)
 इति नपुंसकत्वात् ङ्खत्वम् । [सैकतेषु आ मूलात्] मूलम्
 आरभ्य, आदितः आरभ्य इति यावत् । समग्रस्य भावः
 [सामग्रं] साकल्यम् । भावे ष्यञ्, [लेभे] । सैकतात् अन्यत्र
 निम्नेषु गगनचारेण समप्रदेशवत् विषमेषु समखुरस्पर्शा-
 भावात् विच्छिन्ना खुरसरणिः सैकतेषु तु सर्वत्र समत्वात्
 अविच्छिन्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥ †

सध्वानमिति ।—[सध्वानं] सशब्दं [निपतितनिर्भरासु]
 निपतिताः निर्भराः प्रवाहाः यासु तासु । “प्रवाहो निर्भरो
 भरः” इत्यमरः । [अधित्यकासु] नगोर्द्धूमिषु । “भूमि-
 रूर्द्धूमधित्यका” इत्यमरः । “उपाधिभ्याम्” (५।२।३४ पा०)

* विप्रतिषिद्धध्वानधिकरणवाचि (२।४।१३ पा०) ।

† तुरगसञ्चारखुरपङ्क्तिसैकताङ्गानां यथावद्वर्णनाश्रया स्वभावोक्तिः ।

सन्निवामविरलपातिभिर्मयूखैः
नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् ।
विच्छिन्नमिव वनिता नभोऽन्तराले
वप्राग्भःस्रुतिमवलोकयाम्बभूवुः ॥ २३ ॥
आसन्नद्विपदवौमदानिलाय
क्रुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।

इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । मन्द्रैः गम्भीरैः । “कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे” इत्यमरः । [प्रतिनिनदैः] प्रतिध्वनैः [सम्मूर्च्छन्] वर्द्धमानः [रथानां ध्वनिः घनरवशङ्कया] मेघगर्जितभ्रमेण इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । [उद्ग्रोवैः मयूरैः सोत्करणम् उपशुश्रुवे] उपश्रुतः । शृणोतेः कर्मणि लिट् ॥ २२ ॥

सन्निवामिति ।—[अविरलपातिभिः] निरन्तरप्रसारिभिः [उपमेखलं] मेखलातटेषु इत्यर्थः । “अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्विकटके कटिबन्धेऽसिबन्धने” इति यादवः । [नीलानां मणीनां मयूखैः भृशं सन्निवाम्] एकीभूताम् अत एव [नभः अन्तराले विच्छिन्नम् इव] स्थिताम् इति उत्प्रेक्षा । [वप्राग्भःस्रुतिं] वप्रोदकधारां [वनिताः अवलोकयाम्बभूवुः] । वप्राग्भःस्रुतेः स्वधवलमत्यागेन इन्द्रनीलानां नीलिमस्त्रीकाररूपतद्गुणोत्थापिता विच्छेदोत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च नैल्याविच्छेदभ्रमरूपः भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ २३ ॥

आसन्नेति ।—धुरं गताः तेषां [धूर्गतानां] नियन्तृणां [धियम् अवमत्य] अगणयित्वा अवज्ञाय इति यावत्, [आसन्नद्विपदवौमदानिलाय] आसन्नायां द्विपदव्यां वनगजमार्गे यः मदानिलः तस्मै [क्रुध्यन्तः] तं प्रति क्रुध्यन्तः । “क्रुधद्बुद्ध”

सव्याजं निजकरिणीभिरात्तचित्ताः
 प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदीषुः ॥ २४ ॥
 नीरम्भं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नं
 पर्यस्यत् नवसलिलारुणं वहन्ती ।
 आतेने वनगहनानि वाहिनी सा
 घर्मान्तक्षुभितजलेव जङ्गुकन्या ॥ २५ ॥
 सम्भोगक्षमगहनानामथोपगङ्गं
 बिभ्राणां ज्वलितभङ्गीनि सैकतानि ।

(१।४।३७ पा०) इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । [सव्याजं] सकपटं [निजकरिणीभिः, आत्तचित्ताः] आकृष्टचित्ताः [सुरकरिणः] देवनागाः [प्रस्थानं] गमनं [कथञ्चित्] कष्टेन [ईषुः] अभिलेषुः * ॥ २४ ॥

नीरम्भमिति ।—[नीरम्भं] सान्द्रं [पथिषु, रथाङ्गनुन्नं] रथाङ्गैः चक्रैः नुन्नं प्रेरितम् । “नुत्तनुन्नास्तनिष्ठूप्रतविद्धक्षिप्तेरिताः समाः” इत्यमरः । [पर्यस्यत्] प्रसरत् [नवसलिलारुणं] नवसलिलम् इव अरुणं [रजः वहन्ती सा वाहिनी] सेना [घर्मान्तक्षुभितजला] घर्मान्ते प्रावृषि क्षुभितजला कलुषोदका इत्यर्थः [जङ्गुकन्या] गङ्गा [इव] । वनानि फलकुसुमप्रधानानि, गहनानि जीर्णारण्यानि च तानि [वनगहनानि, आतेने] व्यानशे । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः सजातीययोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५ ॥

सम्भोगेति ।—[अथ त्वारैः] शक्रस्य [सहायाः] सचिवाः

अध्युष्टुश्चातकुसुमाचितां सहाया
 वृत्तारैरविरलशादलां धरित्रीम् ॥ २६ ॥
 भूभर्तुः समधिकमादधे तदोर्व्याः
 श्रीमत्तां हरिसखवाहिनीनिवेशः ।
 संसक्तौ किमसुलभं महोदयानाम् ?
 उच्छ्रायं नयति यदृच्छयापि योगः ॥ २७ ॥

गन्धर्वाः [उपगङ्गं] गङ्गासमीपे । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वात्
 ऋखत्वम् । [सम्भोगक्षमगहनाम्] उपभोगयोग्यवनां [ज्वलित-
 मणीनि] ज्वलिताः मणयः येषु तानि [सैकतानि विभ्रा-
 णाम् ।] भृजः कर्त्तरि लटः शानच् । [च्युतकुसुमाचितां]
 च्युतैः स्वयंपतितैः कुसुमैः आचितां व्याप्ताम् [अविरलशादलां]
 अविरलाः सान्द्राः शादलाः शादप्रायदेशाः यस्यां सा तां [धरि-
 त्रीम् अध्युष्टुः] * अधितष्टुः । वसतेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।
 अत्र धरित्रीविशेषणार्थानाम् अधिवासहेतुत्वात् अनेकपदार्थ-
 हेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ २६ ॥

भूभर्तुरिति ।—[तदा हरिसखवाहिनीनिवेशः] गन्धर्व-
 सेनाशिविरम् । “निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्त्तितः”
 इति शाश्वतः । [भूभर्तुः] पर्वतस्य [उर्व्याः समधिकं]
 पूर्वस्मात् अभ्यधिकं यथा तथा [श्रीमत्तां] त्रियम् इत्यर्थः,
 [आदधे] जनयामास । तथाहि,—[महोदयानां] महात्मनां
 [संसक्तौ] । सम्यक्सम्बन्धे । “संभक्तौ” इति पाठे तु सम्यक्सेवायां
 [किम् असुलभं ?] न किञ्चित् दुर्लभम् इत्यर्थः । यतः,—

* उपान्वध्याङ्वसः (१।४।४८ पा०) । इति वसतेराधारस्य कर्मत्वम् ।

सामोदाः कुसुमतरुश्रियो त्रिविक्ताः
 सम्पत्तिः किशलयशालिनौ लतानाम् ।
 साफल्य ययुरमराङ्गनापभुक्ताः
 सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ २८
 क्लान्तौऽपि त्रिदशबधूजनः पुरस्तात्
 लीनाहिष्वसितविलोलपल्लवानाम् ।

[यदृच्छ्या] देवात् [योगः अपि उच्छ्रायम्] उल्कर्षं [नयति] ।
 अत्र प्रकृतयदृच्छ्या योमस्य उल्कर्षाभिधानात् अप्रकृतसक्ति-
 योगस्य उल्कर्षाधायकत्वे कैमुतिकन्यायेन अर्थापत्तिः इति प्राकर-
 णिकात् अप्राकरणिकरूपार्थापत्तिः अलङ्कारः । तदुक्तम् ।—
 “एकस्य वस्तुनो भावाद्व्यत्र वस्त्वन्यथा पतेत् । कैमुत्येन यतः सा
 स्मदर्थापत्तिरलङ्घ्या ॥” इति ॥ २७ ॥

सामोदा इति ।—[सामोदाः] ससौरभाः [कुसुमतरु-
 श्रियः] कुसुमप्रधानाः तरवः । शाकपार्थिवादिषु दृष्टव्यः । तेषां
 श्रियः समृद्धयः [त्रिविक्ताः] विजनप्रदेशाः । “विविक्तविजन-
 च्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः” इत्यमरः । [किशलयशालिनौ
 लतानां] नवपल्लवयुताः वल्लीनां [सम्पत्तिः] एताः [अमराङ्गनाप-
 भुक्ताः] सत्यः [साफल्यं ययुः ।] तथाहि,—[यया] लक्ष्म्या
 करणेन [परेषाम् उपकुरुते] लक्ष्मीवान् इति शेषः । [सा
 लक्ष्मीः] न अन्या इति भावः । परेषाम् इत्यत्र “अनुकरोति
 भगवतो नारायणस्य” इत्यादिवत् क्रियायोगे हि सम्बन्ध-
 सामान्ये षष्ठी ॥ २८ ॥

क्लान्त इति ।—[क्लान्तः अपि त्रिदशबधूजनः पुरस्तात्]
 अग्रे [लीनाहिष्वसितविलोलपल्लवानां] लीनानां संश्रिता-

सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां
 सम्पर्कं परिहरति स्म चन्दनानाम् ॥ २९ ॥
 उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्रीम्
 आनीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् ।
 आक्षिप्तद्रुमगहना युगान्तवातैः
 पर्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३० ॥
 प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्राम्
 आमुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।

नाम् अहीनां श्विनैः निश्वासैः विनीलाः पल्लवाः येषां तेषां
 [चन्दनानां सम्पर्कं हतविनयैः] दुर्जनैः खलैः [आवृतानां]
 संवृतानां [सेव्यानां] प्रभूणां [सम्पर्कम् इव परिहरति स्म] ।
 दृष्टवत् दृष्टसंसृष्टाः गुणाद्याः अपि त्याज्याः इति भावः ॥२९॥

उत्सृष्टेति ।— [उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटाः] उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः
 ध्वजाः कुथाः आस्तरणानि कङ्कटाः तनुत्राणानि च येभ्यः ते ।
 “प्रवेष्ट्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः” इत्यमरः ।
 [विदितनयैः] शिक्षाभिन्नैः यन्त्रभिः [श्रमं विनेतुं] क्लमम्
 अपनेतुं [धरित्रीम् आनीताः] निवेश्यमानाः इत्यर्थः । [द्विपाः
 युगान्तवातैः, आक्षिप्तद्रुमगहनाः] आक्षिप्तानि उद्धृतानि
 द्रुमाणां गहनानि वनानि येभ्यः ते [पर्यस्ताः] विपर्यासिताः
 [गिरयः इव विरेजुः] शुशुभिरि ॥ ३० ॥

प्रस्थानेति ।— [गजपतिना, प्रस्थानश्रमजनितां] प्रस्थान-
 श्रमेण गमनक्लेशेन जनितां [निद्रां विहाय आमुक्ते] अत एव
 [सदानपङ्के] गजमदयुक्ते [शय्यान्ते] शयनीयप्रदेशे [चणं

शय्यान्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं
संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१ ॥

आयस्तः सुरसरिदोघरुद्धवर्त्मा
सम्प्राप्तं वनगजदानगन्धि रोधः ।
मूर्ध्नि निहितशिताङ्कुशं विधुन्वन्
यन्तारं न विगण्याञ्चकार नागः ॥ ३२ ॥
आरोढुः समवनतस्य पीतशेषि
साशङ्कं पयसि समीरिते करेण ।

विलीनं] लग्नम् [अलिनां * कुलं, संरम्भच्युतं] संरम्भेण
उत्थानसम्भ्रमेण च्युतं भ्रष्टं [शृङ्खलं] निगडम् [इव] इत्युत्-
प्रेक्षा । “अथ शृङ्खले । अन्दुको निगडाऽस्त्री स्यात्” इत्य-
मरः । [चकाशे] शुशुभे ॥ ३१ ॥

आयस्त इति ।—[वनगजदानगन्धि] वनगजदानस्य गन्धः
अस्य अस्ति इति तथोक्तं [रोधः] परकूलम् इत्यर्थः [सम्प्राप्तं]
गन्तुम् [आयस्तः] उत्सुकः प्रयत्नं कुर्वाणः इत्यर्थः । “यस्य
प्रयत्ने” इति धातोः कर्त्तरि क्तः । किन्तु [सुरसरिदोघरुद्ध-
वर्त्मा] सुरसरिदोघेन गङ्गाप्रवाहेण रुद्धं वर्जं यस्य मः ।
[नागः] गजः [निहितशिताङ्कुशं] निहितः दत्तः शितः
तीक्ष्णः अङ्कुशः यस्मिन् । “अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्”
इत्यमरः । तं [मूर्ध्नि विधुन्वन्] रोषात् इति भावः ।
[यन्तारं न विगण्याञ्चकार] न विगणयामास ॥ ३२ ॥

आरोढु, रिति ।—[समवनतस्य] जलपानार्थम् आनतपूर्व-
कायस्य [करेणोः] गजस्य । “करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे” इत्य-

* वहीं बर्हिष इतिवत् अलिरली चेति भ्रमरपर्यायि कोषः ।

सम्भार्जन् अरुणमदस्रुती कपोली
 सस्यन्दे मद इव शीकरः करिणोः ॥ ३३ ॥
 आघ्राय क्षणमतिदृष्यतापि रोषात्
 उत्तीरं निहितविवृत्तलोचनेन ।
 सम्पृक्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकैः
 नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४ ॥
 प्रश्नोतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
 क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।

मरः । [करिण पीतशेषे] पीतस्य शेषे [पयसि आरोढः]
 हस्तिपकात् [माशङ्कं] सभयं [समीरितं] क्षिप्ते सति
 इत्यर्थः । [शीकरः] अम्बुकणः, [अरुणमदस्रुती] अरुणे
 मदस्रुती मदधारे ययोः ती [कपोली सम्भार्जन्] प्रसृजन् ।
 “शृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिर्वक्तव्या” (वा०) इति वृद्धिः ।
 [मदः इव सस्यन्दे] सुस्त्राव । स्रवन्मदसम्पृक्तस्य मदसादृश्यात्
 मदीपमा ॥ ३३ ॥

आघ्रायेति ।—[अतिदृष्यता अपि] अतिपिपासता अपि
 [क्षणम् आघ्राय रोषात् उत्तीरं] परतीरे । विभक्त्यर्थे
 अव्ययीभावः । [निहितविवृत्तलोचनेन] निहिते विवृत्ते
 घूर्णिते लोचने यस्य तेन, प्रतिगजदृष्टक्षया इति भावः । [वार-
 णेन हिमं] शीतलम् [अपि वनकरिणां मदाम्बुसेकैः] दान-
 धाराभिः [सम्पृक्तं वारि न आचेमे] न पीतम् । “चमु
 अदने” इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४ ॥ *

किञ्चल्लव्यवहितताम्रदानलेखैः
 उत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥
 आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन
 प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेषु ।
 मातङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं
 माञ्जिष्ठं वसनमिवाम्बु निर्बभासे ॥ ३६ ॥

प्रश्नोत्तरादिति ।—[क्रीडन्तः] विहरन्तः [गजपतयः निम्न-
 गायाः] गङ्गायाः [पयांसि, प्रश्नोत्तरादसुरभौणि] प्रश्नोत्तराद्भिः
 चरद्भिः मदैः सुरभौणि [कृत्वा, किञ्चल्लव्यवहितताम्रदान-
 लेखैः] किञ्चल्लव्यैः केसरैः व्यवहिताः तिराहिताः ताम्नाः ताम्र-
 वर्णाः दानलेखाः मटराजयः येषु तैः, अत एव [सरसिजगन्धिभिः
 कपोलैः] * उपलक्षिताः मन्तः [उत्तेरुः] निर्जग्मुः । अत्र
 मटरसिजगन्धयोः समयोः विलिखयोक्त्या समपरिवृत्तिः अल-
 ङ्कारः । तेन च गजानां निम्नगायाश्च परिमलव्यत्ययान्तर-
 संरम्भः व्यज्यते ॥ ३५ ॥

आकीर्णमिति ।—[घनारुणेन] सान्द्रलोहितेन । विशेषण-
 समासः । [बलरजसा] सेनापरागेण [आकीर्णं सपदि,
 प्रक्षोभैः] आलोडनैः [तटेषु] तीरेषु [तरङ्गितं] सञ्जात-
 तरङ्गम् । तारकादित्वात् इतच् । † यद्वा—तरङ्गवत् कृतं मत्व-
 न्तात् “तत्करोति” (गण०) इति णिचि कर्मणि क्तः । णाविष्ठ-
 वद्भावात् मतुपो लुक् । ‡ तथा [मातङ्गोन्मथितसरोजरेणु-

* “इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति वृत्तिका ।

† “तदस्य मञ्जातं तारकादिभ्य इतच्” (३।२।३६ पा०) ।

‡ “प्रातिपदिकाद्वालिष्य बहुलमिष्ठवच्च” इति लक्षणात् ।

श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरान्तैः
संसत्तैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् ।
सम्प्रापे निस्तृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैः
प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥
निःशेषं प्रशमितरेणु वारणानां
स्रोतोभिर्मदजलमुज्झतामजस्रम् ।

पिङ्गं] मातङ्गैः उन्मथितानां लुलितानां सरोजानां रेणुभिः पिङ्गं
पिशङ्गम् [अम्बु] । मञ्जिष्ठया महारजनेन रक्तं [माञ्जिष्ठं
वसनम् इव निर्बभासे] । “तेन रक्तम्” (४।२।१ पा०) इति अण् ।
“माञ्जिष्ठम्” इत्यत्र “कौशेयम्” इति वा पाठः । तत्र “कोशा-
कृञ्” (४।३।४२ पा०) इति ढञ् । “कौशेयं क्षमिकौशेत्यम्”
इत्यमरः ॥ ३६ ॥ *

श्रीमद्भिरिति ।—[श्रीमद्भिः] शोभावद्भिः [नियमित-
कन्धरापरान्तैः] नियमिताः कन्धराः अपरान्ताः चरमपादा-
ग्राणि च येषां तैः । “अपरः पश्चिमः पादः” इति वैजयन्ती ।
[अगुरुवनेषु, साङ्गहारं] साङ्गविच्छेपं यथा तथा [संसत्तैः
[निस्तृतमदाम्बुभिः] निस्तृतानि, प्रस्तृतानि मदाम्बूनि येषां तैः
[गजेन्द्रैः, प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा] प्रस्यन्दिनः जल-
स्त्राविणः प्रचलिताः ये गण्डशैलाः श्युतोपलाः तेषां शोभा
[सम्प्रापे] प्राप्ता । कर्मणि लिट् । “गण्डशैलास्तु, च्युताः
स्थूलोपला गिरिः” इत्यमरः । अत्र अन्यशोभाप्राप्त्यसम्भवात् तत्-
सदृशी शोभा इति प्रतिविम्बत्वाच्चेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७ ॥

* साङ्गश्लक्ष्णा उपमानोपमेययोः संस्पर्शप्रसङ्गादुपमा ।

आमोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धः

भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८ ॥

सादृश्यं दधति गभीरमेघघोषैः

उन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि ।

आतेनुश्चकितचकीरनीलकरुठान्

कच्छान्तानमरमहेभृंहितानि ॥ ३९ ॥

निःशेषमिति ।—गन्धं वहति इति [गन्धवाहः] वायुः ।
 “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) [निःशेषं] यथा तथा [प्रशमित-
 रेणु] प्रशमितः रेणुः येन तत् [मदजलं स्त्रोतोभिः] मद-
 नाडीभिः [अजस्रम् उष्णतां] वर्षतां [वारणानां] सम्बन्धिनं [व्यव-
 हितभूरिपुष्पगन्धः] व्यवहितः तिरस्कृतः भूरिः बहुलः पुष्पगन्धः
 येन सः । [भिन्नैलासुरभिं] भिन्नाः फुल्लाः एलाः लताविशेषाः ।
 “पृथ्वीका चन्द्रवालैला” इत्यमरः । तत्पुष्पाणि च एलाः ।
 “पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा व्रीहयः फले” इत्यमरः ।
 भिन्नैलावत् सुरभिं सुगन्धिं घ्राणेन्द्रियतर्पणम् इत्युपमा ।
 [आमोदं] परिमलम् [उवाह] वहति स्म ॥ ३८ ॥

सादृश्यमिति ।—[गभीरमेघघोषैः] गभीरैः मेघघोषैः सान्द्र-
 गर्जितैः [सादृश्यं दधति] इत्युपमा । दधातेः शब्दप्रत्ययः । “वा
 नपुंसकस्य” (७।१।७५ पा०) इति विकल्पान्नुमभावः । [उन्निद्र-
 क्षुभितमृगाधिपश्रुतानि] उन्निद्राः वृंहितश्रवणात् एव प्रबुद्धाः
 क्षुभिताः संख्याश्च ये मृगाधिपाः तैः श्रुतानि आकर्णितानि, न
 तु प्रतिबुद्धानि इति भावः । [अमरमहेभृंहितानि] महान्तश्च
 ते इभाः गजाश्च इति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां वृंहि-
 तानि गर्जितानि [कच्छान्तान्] अनूपप्रदेशान् । “जल-

शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानाम्
अध्वश्चमातुरबधूजनसेवितानाम् ।
जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां
लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभारविद्यतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

प्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । [चकित-
चकोरनीलकण्ठान्] चकिताः गर्जितशङ्कया सम्भ्रान्ताः चकोराः
पक्षिविशेषाः नीलकण्ठाः मयूराश्च येषु तान् तथाभूतान्
[आतेनुः] । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३८ ॥

शाखेति ।—[शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानां] परि-
च्छाद्यते अनेन इति परिच्छदः, परिकरः वसनाभरणादिः ।
“पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण” (३।३।११८ पा०) इति घप्रत्ययः ।
“छादेघेऽद्गुपसर्गस्य” (६।४।८६ पा०) इति ङस्रत्वम् । शाखासु
अवसक्ताः कमनीयाः परिच्छदाः येषां तेषाम् [अध्वश्चमातुर-
बधूजनसेवितानाम्] अध्वनि अमः तेन आतुरैः षोडशैः बधू-
जनैः सेवितानां [निवेशनविभागपरिष्कृतानां] निवेशनविभागैः
आवसतिकावच्छेदैः परिष्कृतानाम् अलङ्कृतानाम् । “संपयु-
पेभ्यः” (६।१।१३७ पा०) इत्यादिना सुट् । [वनपादपानाम्]
अरण्यवृक्षाणाम्, पुरे यत् उपवनं कृत्रिमवनं तत्र जाता [पुरोप-
वनजा लक्ष्मीः] शोभा [जज्ञे] जाता । अत्र अन्योन्यलक्ष्मी-
सम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशी इति सादृश्याच्चेपात् असम्भवे
तदसुसम्बन्धा इयं निदर्शना । वसन्ततिलका वृक्षम् ।—“उक्ता
वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमञ्जिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां
अष्टादशसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं
ज्वलन्मणि व्योमसदां सनातनम् ।
सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरं
पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥ १ ॥
यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः
प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः ।

अथेति ।—[अथ] निवेशनानन्तरं [सुराङ्गनाः] अप्सरसः
[स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं] स्वमायया स्वेच्छाविशेषेण कृतैः
निर्मितैः मन्दिरैः उज्ज्वलं दीप्तं [ज्वलन्मणि] ज्वलन्तः मणयः
यस्मिन् तत् [व्योमसदां] गन्धर्वाणां [सनातनं] सदातनम् ।
“सायं चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना भवार्थे व्युत्पत्त्ययः ।
[गोपतिचापगोपुरं] गौः वज्रं तत्पतिः इन्द्रः तच्चापवर्णानि
गोपुराणि यस्य तत् तथोक्तम् इत्युपमा । [पुरं] नगरं
[वनानां विजिहीर्षया] वनानि विहर्त्तुम् इच्छया । कर्मणि
षष्ठी । [जहुः] तत्पतिः । जहातेर्लिट् । अत्र “ज्वलं ज्वलत्”
इति “पुरं पुरम्” इति च असक्तद्व्यञ्जनद्वयादृच्छ्या छेकानु-
प्रासः । अन्यत्र तद्वैपरीत्यात् वृत्त्यनुप्रासः इति तयोः उप-
मायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ।—“जतौ तु
वंशस्थमुदीरितं जतौ” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः

क्षणाद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः

प्रवृत्तनिर्झादिविभूषणारवः ।

नितम्बिनीनां भृशमादधे धृतिं

नभःप्रयाणादवनौ परिक्रमः ॥ ३ ॥

यथायथमिति ।—[यथायथं] यथास्व, स्वकीयम् अनतिक्रम्य इत्यर्थः । “यथास्वं तु यथायथम्” इत्यमरः । नपुंसकनिपातनं तु ङ्स्वार्थम् । [नभश्चरैः] गन्धर्वैः मेघैश्च [महिताः प्रभाभिः] स्वदोषिभिः [उद्भासितशैलवीरुधः] उद्भासिताः शैलवीरुधः याभिः ताः पूर्वीक्ताः [वनजायतेक्षणाः] पद्मलोचनाः स्त्रियः [वनं विशन्त्यः], क्षणं द्युतिः यासां तासां [क्षणाद्युतीनां] विद्युताम् [एकरूपतां] समानरूपतां [दधुः] । मुहुः द्रुमान्तराले तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वात् इति भावः । श्लेषानुप्राणिता इयम् उपमा । श्लेषत्वम् इति केचित् । उभयथा अपि अनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥

निवृत्तेति ।—[निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः] निवृत्तः गतः वृत्तस्य वर्तुलस्य उरुपयोधरस्य क्लमः यस्मिन् सः पादप्रक्षेपेषु विश्रान्तिः सम्भवात् इति भावः । किञ्च [प्रवृत्तनिर्झादिविभूषणारवः] प्रवृत्तः जातः निर्झादिविभूषणानां नूपुरादीनाम् आरवः यस्मिन् सः । [अवनौ] पृथिव्यां [परिक्रमः] सञ्चारः [नितम्बिनीनां नभःप्रयाणात्, भृशम्] अधिकम् । “पञ्चमी विभक्ते” (२।३।४० पा०) इति पञ्चमी । [धृतिं] सन्तोषम्

घनानि कामं कुसुमानि विभ्रतः
 करप्रचेयान्यपहाय शाखिनः ।
 पुरोऽभिसस्त्रे सुरसुन्दरीजनैः
 यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः ॥ ४ ॥
 तनूरलक्तारुणपाणिपल्लवाः
 स्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः ।
 विलासिनीबाहुलता वनालयः
 विलेपनामोदहृताः सिधिविर ॥ ५ ॥

आदधे ।] अत्र विशिष्टपरिक्रमस्य धृत्यादानहेतुत्वात् काव्य-
 लिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ३ ॥

घनानीति ।—[घनानि] सान्द्राणि, न तु विरलानि,
 [करप्रचेयानि] हस्तग्राह्याणि अनुच्चानि । “कृत्वैरधिकार्य-
 वचर्ज” (२।१।३३ पा०) इति तृतीयासमामः । [कामं
 कुसुमानि विभ्रतः] नवकुसुमितान् । [शाखिनः] तरून्
 [अपहाय सुरसुन्दरीजनैः, पुरः] अग्रे [अभिसस्त्रे] अभि-
 गतम् । भावे लिट् । तथाहि ।—[कामिनः गुणेषु] अति-
 शयेषु विषये उत्तरम् उत्तरम् (वीप्सार्थे अव्ययीभावः) यथो-
 त्तरम् इच्छा येषां ते [यथोत्तरेच्छाः] उत्तरोत्तराभिलाषुकाः
 [हि] । अत्र परिकरोत्यापितः अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

तनूरिति ।—[विलेपनामोदहृताः] विलेपनामोदैः हृताः
 आकृष्टाः [वनालयः] वनभृङ्गाः [तनूः] कृशाः [अलक्तारुण-
 पाणिपल्लवाः] अलक्तैः अरुणाः पाणयः एव पल्लवाः यासां
 ताः [स्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः] स्फुरन्तः नखांशूनाम् उत्कराः

निपीयमानस्तवका शिलीमुखैः
 अशोकयष्टिञ्चलबालपल्लवा ।
 विडम्बयन्ती दृष्टे बधूजनैः
 अमन्ददृष्टौष्ठकरावधूननम् ॥ ६ ॥
 करौ धूनाना नवपल्लवाकृती
 वृथा कृथा मानिनि । मा परिश्रमम् ।

पुञ्जाः एव मञ्जर्यः ताः बिभ्रति इति तथोक्ताः । क्विप् ।
 [विलासिनीबाहुलताः] विलासिनीनां बाहवः एव लताः
 ताः [सिधेविरे ।] अत्र समस्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारः, बाह्व-
 वयवानां लतावयवानां पल्लवादीनाम् अपि निरूपणात्
 इति ॥ ५ ॥

निपीयमानेति ।—[शिलीमुखैः] अलिभिः । “अलिबाणौ
 शिलीमुखौ” इत्यमरः । [निपीयमानस्तवका] निपीयमानः
 स्तवकः गुच्छः यस्याः सा [चलबालपल्लवा] चलाः बालपल्लवाः
 यस्याः सा. अत एव [अमन्ददृष्टौष्ठकरावधूननं] अमन्दं दृढं
 दृष्टः ओष्ठः यस्मिन् तत् करावधूननं करकम्पनं तत् [विड-
 म्बयन्ती] । स्तवकपानेन ओष्ठदंशनं पल्लवचलनेन करा-
 वधूननं च अनुकुर्वती इत्यर्थः । धूजः ख्यन्तात् ल्युट् । णिचि
 “धृज्प्रीजोर्नृग् वक्तव्यः” (वा०) । [अशोकयष्टिः] अशोकशाखा
 इत्यर्थः, [बधूजनैः, दृष्टे] दृष्टा । अत्र विडम्बयन्ती इति
 प्रस्तुताशोकशाखादिशेषणभूतोपमामहिम्ना अप्रस्तुतनायिका-
 प्रतीतेः समासोक्तिः उत्तिष्ठमानतया एव उपमया अङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्कीर्यते ॥ ६ ॥

अथ कश्चित् सधुकराक्रान्तां काञ्चित् आह, कराविति ।—

उपेयुषी कल्पलताभिश्ङ्कया
 कथं न्वितस्त्रस्यति षट्पदावलिः ? ॥ ७ ॥
 जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां
 पुराऽनुशेते तव चञ्चलं मनः ।
 इति प्रियं काञ्चिदुपैतुमिच्छतीं
 पुरोऽनुनिन्द्ये निपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥

मानपरिहारेण मधुपाश्रयणे तु न कश्चित् बाधः, इति आश्रयेन
 मस्बोधयति—हे [मानिनि !] इति [नवपल्लवाकृती] नव-
 पल्लवस्य आकृतिः इव आकृतिः ययोः इत्युपमा । तौ [करौ
 धनानां] । धूजः क्रैयाटिकात् कर्त्तरि लटः शानच् । [वृथा] व्यर्थं
 [परिश्रमं मा कृथाः] मा कुरुष्व । करोतेः आशीरर्थे माङि लुङ् ।
 वृथात्वे हेतुम् आह ।—[कल्पलताभिश्ङ्कया] कल्पवल्लीभ्रमेण
 इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । [उपेयुषी] उद्यता [षट्पदावलिः
 कथं नु इतः, त्रस्यति ?] विभेति ? न त्रस्यति एव इत्यर्थः । “वा
 भ्राश” (३।१।७० पा०) इत्यादिना विकल्पेन श्यन्प्रत्ययः ।
 अत्र कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्य षट्पदावलिः कल्प-
 वल्लीभ्रमनिबन्धनवित्रासरूपकारणसमर्थनात् कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः भ्रान्तिमता अङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्कीर्णः सन् उपमया संसृज्यते ॥ ७ ॥

अथ काचित् सखी काञ्चित् प्रणयकुपिताम् आह, जही-
 हीति ।—[प्रियम् उपैतुं] स्वयम् एव अनुसर्त्तुम् [इच्छ-
 तीम्] । “आच्छीनद्योर्नुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पात्
 नुमभावः । [काञ्चित्] नायिकां [निपुणः] चित्तज्ञः
 [सखीजनः कोपं, जहीहि] त्यज । “आ च ही” (६।४।११७ पा०)

समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः
 परिक्रणत्सारसपङ्क्तिमेखलैः ।
 प्रतौरदेशैः स्वकलत्रचारुभिः
 विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ६ ॥
 विदूरपातेन भिदामुपेयुषः
 च्युताः प्रवाहादभितः प्रसारिणः ।

इति विकल्पात् इकारादेशः । [दयितः, अनुगम्यताम्]
 अनुस्त्रियताम् । उभयथा अपि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा
 [चञ्चलम्] अस्थिरं [तव मनः, पुरा अनुशेते] अथे अनु-
 गयिष्यते, अनुतप्सते इत्यर्थः । “यावत् पुरानिपातयोर्लट्”
 (३।३।४ पा०) इति लट् । [इति] अनेन प्रकारेण [पुरः]
 पूर्वम् एव [अनुनिन्दे] प्रसादयामास ॥ ८ ॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापम् आह—समुन्नतैरिति ।
 [समुन्नतैः, काशदुकूलशालिभिः] काशानि अश्ववालकुसु-
 मानि तानि दुकूलानि इव, तैः शालन्ते इति तथोक्तैः [परि-
 क्रणत्सारसपङ्क्तिमेखलैः] सारसपङ्क्तयः मेखलाः इव ताः
 परिक्रणन्त्यः येषु तैः [स्वकलत्रचारुभिः] स्वेषां कलत्राणि
 आण्यः तद्वत् चारवः तैः । “कलत्रं शोणिभार्ययोः” इत्यमरः ।
 [प्रतौरदेशैः विभूषिताः] तटप्रदेशैः भूषिताः [कुञ्जसमुद्र-
 योषितः] वननद्यः इत्यर्थः । अत्र तीरादीनां कलत्राद्यौपम्योप-
 मेयत्वात् योषिच्छब्दसामर्थ्यात् च नदीनां योषिदौपम्यं
 गम्यते ॥ ९ ॥

विदूरेति ।—[विदूरपातेन, भिदां] भेदम् । “षिद्धिदा-

प्रियाङ्गशीताः शुचिमौक्तिकत्विषः

वनप्रहासा इव वारिविन्दवः ॥ १० ॥

सखीजनं प्रेमगुरूकृतादरं

निरीक्षमाणा इव नम्रमूर्त्तयः ।

स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरैः

विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥

द्विभ्योऽङ्” (३।३।१०४ पा०) । [उपेयुषः] उपगतात् [प्रवा-
हात् च्युताः] अत एव [अभितः प्रसारिणः] प्रसर्पन्तः इति
[प्रियाङ्गशीताः] प्रियायाः अङ्गः उत्सङ्गः इव शीताः शीतलाः
[शुचिमौक्तिकत्विषः] शुचीनां मौक्तिकानां त्विषः इव त्विषः
येषां ते । किञ्च [वनप्रहासाः] वनस्य प्रहासाः [इव] स्थिताः
इत्यर्थे च । [वारिविन्दवः] च । अत्रोपमयोः उभयोः उत्प्रेक्षा-
याश्च संसृष्टिः ॥ १० ॥

सखीति ।—[स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरैः] हौ रफौ वर्ण-
विशेषो येषां ते द्विरेफाः, अमरशब्देन तदर्थः लक्ष्यते । “द्व्यक्षरं
मासर्भितं विदधाति” इति भाष्यकारः । स्थिराः निश्चलाः
द्विरेफाः एव अञ्जनानि तैः शारितानि शबलीकृतानि उदराणि
रेषां तैः । शारः शबलवातयोः” इति विश्वः । [विसारिभिः]
विस्तृतैः [पुष्पविलोचनैः] पुष्पाणि एव विलोचनानि तैः [प्रेम-
गुरूकृतादरं] प्रेमणा गुरूकृतः आदरो यस्मिन् कर्मणि तत्
तथा [सखीजनं, निरीक्षमाणाः] पश्यन्त्यः [इव] स्थिताः ।
कुतः ? [नम्रमूर्त्तयः] अवनताङ्ग्यः [लताः] च । अत्र
रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ११ ॥

उपेयुषीणां वृहतीरधित्यका
मनांसि जङ्घुः सुरराजयोषिताम् ।
कपोलकाषैः करिणां मदारुणैः
उपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२ ॥

॥ कलापकम् ॥

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा
विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।
नभश्चराणामुपकर्तुमिच्छतां
प्रियाणि चक्रः प्रणयेन योषितः ॥ १३ ॥

उपेयुषीणामिति ।—[मदारुणैः] मदेन अरुणैः अव्यक्त-
रागैः । “अव्यक्तरागस्वरुणः” इत्यमरः । [करिणां, कपोल-
काषैः] कपोलानां काषैः कषणैः [उपाहितश्यामरुचः]
जनितकृष्णवर्णाः इति तद्गुणालङ्कारः । [चन्दनाः] मलयजाः ।
“गन्धसारो मलयजो भद्रश्याश्चन्दनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ।
[वृहतीः, अधित्यकाः] जर्द्धभूमीः [उपेयुषीणां सुरराजयोषितां
मनांसि जङ्घुः] । अत्र चतुःश्लोक्या नद्यादीनां विगिष्टानाम्
एव अप्सरोमनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् उन्नेयम् ॥ १२ ॥

स्वगोचर इति ।—[चित्तहारिणा] मनोहरेण [शाखिनां
प्रसवेन] पुष्पजातेन [विलोभ्यमानाः] आकृष्यमाणाः [योषिताः,
स्वगोचरे] स्वविषये, स्वकरप्रचये [सति अपि] इत्यर्थः ।
प्रसवे इति शेषः । [उपकर्तुं] परिचरितुम् [इच्छतां,
नभश्चराणां] गन्धर्वाणां [प्रणयेन] सहायहेतुना [प्रियाणि

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी
 विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।
 न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं
 लिलेख वाष्पाकुललोचना भुवम् ॥ १४ ॥
 प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी
 निवद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया ।

चक्रः] । स्वकरग्राह्यम् अपि प्रसवं स्वकान्तप्रियायं तद्दीय-
 मानम् एव अग्रहोषुः इत्यर्थः * ॥ १३ ॥

प्रयच्छतेति ।—[कुसुमानि, प्रयच्छता] ददता [दयितेन,
 उच्चैः] उच्चैस्तरां [विपक्षगोत्रं] सपत्नीनामधेयं [लम्बिता]
 प्रापिता, तन्नाम्ना आहता इत्यर्थः । “नाम गोत्रं कुलं गोत्रम्”
 इति शाश्वतः । [मानिनी] अत एव [न किञ्चित् ऊचे] ।
 कर्त्तरि लिट् । किन्तु [केवलं वाष्पाकुललोचना] सती
 [चरणेन भुवं लिलेख] । गोत्रस्खलनजनितेर्ष्यानिमित्त-
 निर्वेदात् इति भावः । मानिनी अत एव न किञ्चित् ऊचे इति
 उक्तम् । तदुक्तम् दशरूपके—“तत्स्वज्ञानापदोर्ष्यादेर्निर्वेदः
 स्वावमाननम् । तत्र चिन्ताशुनिःश्वासवैवर्ष्योच्छ्वासदीनताः” ॥
 इति ॥ १४ ॥

प्रिय इति ।—[वाचं यच्छति] ददति, समालपति इत्यर्थः ।
 दाणः शब्दप्रत्ययः । “पाप्रा” (७।३।७८ पा०) इत्यादिना यच्छा-
 देशः । [प्रिये निवद्धदृष्टिः] अत एव [उन्मुखी, शिथिलाकुलोच्चया]

* प्राणवत्प्रकृतप्रणयहेतोः करप्राप्तप्रसवमपि प्रियप्रदत्तमेवानुग्रहीतवत्यः इति
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

समादधे नांशुकमाहितं वृथा
विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥ १५ ॥
सलीलमासक्तलतान्तभूषणं
समासजन्या कुसुमावतंसकम् ।
स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना
घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥ १६ ॥

शिशिलः श्लथः आकुलः चलितश्च तादृशः उच्चयः नीविबन्धः
यस्याः सा । “नारोकव्यंशुकग्रन्थौ नीविः स्यादुच्चयोऽप्यथ”
इति मार्त्तण्डः । [अपरा] अन्या स्त्री [अंशुकं, न समादधे]
न बन्ध, रागपारवश्यात् इति भावः । [पुष्पेषु, वृथा] व्यर्थं
[आहितम्] आरोंपितम्, अस्थाने प्रसारितम् इत्यर्थः, [पाणि-
पल्लवं] च [न विवेद], प्रियासक्तचित्तत्वात् इति भावः । एषा
च प्रगल्भा नायिका । “पाणिपल्लवम्” इत्यत्र अन्यतरसाधक-
बाधकप्रमाणाभावात् उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥ १५ ॥

सलीलमिति ।—[आसक्तलतान्तभूषणम्] आसक्ताः
लतान्ताः पल्लवाः भूषणं यस्य तत्, पल्लवैः सह ग्रथितम्
इत्यर्थः । [कुसुमावतंसकं] पुष्पशेखरं, कान्तदत्तम् इति
भावः । [सलीलं] सविलासं [समासजन्या] शिरसि प्रतिदधत्या ।
“दंशमञ्जस्वञ्जां शपि” (६।४।२५ पा०) इति नलोपः ।
[कान्तया कश्चित्], स्तनाभ्याम् उपपीड्य इति [स्तनोपपीडम्] ।
“सप्तम्यां च” (३।४।४८ पा०) इत्यादिना णमुल्ग्रन्थयः ।
[नितम्बिना] प्रशंसायाम् इति । [घनेन] निविडेन
[जघनेन] । “पश्चान्वितम्बः स्त्रीकव्याः क्लीवे तु जघनं पुरः”

कलत्रभारिणा विलोलनीविना
 गलद्दुकूलस्तनशालिनोरमा ।
 बलिव्यपायस्फुटरोमराजिना
 निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७ ॥
 विलम्बमानाकुलकेशपाशया
 कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।

इत्यमरः । [नुनुदे] नुन्नः ; अंशुकातिरेकात् इति भावः ।
 एषा च प्रगल्भा एव ॥ १६ ॥

अथ युग्मेन आह, कलत्रेति ।—[विलोलनीविना]
 गात्रोन्नमनात् विश्लिष्टवस्त्रग्रन्थिना [कलत्रभारिण] श्रोणि-
 भारिण । “कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इत्यमरः । तथा [गलद्दु-
 कूलस्तनशालिना] गलत् स्त्रंसमानं दुकूलं याभ्यां ताभ्यां
 स्तनाभ्यां शालते इति तयोक्तेन [उरसा], तथा [बलि-
 व्यपायस्फुटरोमराजिना] बलिव्यपायेन भङ्गनिवृत्त्या स्फुटा
 रोमराजिः यस्मिन् तेन [निरायतत्वात्] अप्रसारितत्वात्
 [ताम्यता] तन्भवता [उदरेण] च उषलक्षितया ।
 स्वभावाक्तिः अलङ्कारः ॥ १७ ॥

विलम्बमानेति ।—[विलम्बमानाकुलकेशपाशया] विलम्ब-
 मानः विस्रंसमानः आकुलः विलुलितश्च केशपाशः यस्याः तथा
 [अविष्कृतबाहुमूलया] दर्शितकक्षप्रदेशया [कयाचित्]
 कान्तया [तरुप्रसूनानि अपदिश्य] प्रसूनग्रहणं व्याजीकृत्य
 इत्यर्थः । “व्याजोऽपदेशो लक्ष्यञ्च” इत्यमरः । [सादरं]
 साभिलाषं [मनोऽधिनाथस्य] प्रियस्य मनः [समाददे] आच-
 क्कषे । कर्मणि लिट् । सर्वाङ्गसौष्ठवदर्शनात् सद्योऽलम्बं प्रिय-

तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं
मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे ॥ १८ ॥

॥ युग्मम् ॥

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः
अपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥ १९ ॥
द्रुमान्यमूनीत्यपवर्जिते शनैः
यथाभिरामं कुसुमाग्रपल्लवे ।

मनः तत्र इति भावः । अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः कान्ता-
विशेषणपदार्थैः काव्यलिङ्गम् उत्तिष्ठमानं स्वभावीक्या सह
अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ १८ ॥

व्यपोहितुमिति ।—उन्नतौ च पीवरौ च स्तनी यस्याः सा
[उन्नतपीवरस्तनी] “खाङ्गाच्च” (४।१।५४ पा०) इत्यादिना
डीष् । [काचित्. लोचनतः] खनेत्वात् [पुष्पजं रजः] परागं
[मुखानिलैः] फूत्कारमारुतैः [व्यपोहितुम्] अपर्नतुम्
[अपारयन्तं किल] अशक्नुवन्तं ; किल इति अलौकिकं । वस्तुतः
तदास्यस्पर्शलोभात् अपारयन्तम् इत्यर्थः । [प्रियम् उन्मनाः]
उत्सुका सती अत एव [पयोधरेण उरसि जघान] । तत्कपट-
परिज्ञानजन्यात् औत्सुक्यात् इति भावः । जननस्थानत्वात्
उरसि इति सप्तमी । इयञ्च प्रगल्भा एव ॥ १९ ॥

द्रुमानोति ।—[यथाभिरामम्] वीष्पायाम् अव्ययीभावः ।
कुसुमाग्रपल्लवे] कुसुमानि अग्रपल्लवानि च कुसुमाग्रपल्लवं

विहाय निःसारतयेव भूरुहान्
 पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥
 प्रबालभङ्गारुणपाणिपल्लवः
 परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः ।
 महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे
 वपुर्गुणोच्छायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥

वपुर्गुणम् । “जातिः अप्राणिनाम्” (२।४।६ पा०) इत्येक-
 वद्भावात् नपुंसकत्वम् । [इमानि अमूनि इति] इत्थं, निर्देश-
 पूर्वकम् इत्यर्थः । इदमदसौ सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थे । [शनैः,
 अपवर्जिते] अपचिते सति [वनश्रीः निःसारतया एव] इति
 हतूये च । [भूरुहान्] तरुन् [विहाय वनितासु पदं सन्दधे] ।
 अत्र वनितागतायाः पुष्पप्रसाधनसम्भवायाः लक्ष्म्याः
 विषयभूतायाः निगरणेन विषयेण वनश्रियः वनितागतत्वोक्त्या-
 सम्बन्धे सम्बन्धरूपा भेदे अभेदरूपा वा अतिशयोक्तिः अल-
 ङ्कारः ।—“विषयस्यानुपादानात् विषय्युपनिबध्यते । यत्र
 सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रौढोक्तिर्जीविता ॥” इति लक्ष-
 णात् उत्प्रेक्षाङ्गत्वमस्याः ॥ २० ॥

प्रबालेति ।—[प्रबालभङ्गारुणपाणिपल्लवः] प्रबालभङ्गेन
 पल्लववलयेन अरुणः पाणिपल्लवः यस्य, तद्रसरञ्जनात् इत्यर्थः ।
 [परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः] परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृतो
 पीवरौ स्तनो यस्य सः [पुष्पसुगन्धिः] पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः
 [अङ्गनाजनः, महीरुहः] वृक्षजातात् [वपुर्गुणोच्छायं]
 वपुर्गुणस्य स्वदेहगुणस्य उच्छायः पाणिपल्लवारुण्यादेः यः

वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरैः
चिराय खिन्नान् नवपल्लवश्रियः ।
समेऽपि यातुं चरणाननीश्वरान्
मदादिव प्रखलतः पदे पदे ॥ २२ ॥
विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया
मनोहरोच्छायनितम्बशोभया ।

उत्कर्षः तम् [आददे] लब्धवान् [इव] इति उत्प्रेक्षा ।
वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रवालभङ्गादिभिः अभिव्यज्यते इति
भावः । उत्कृष्टः श्राव उच्छाय इति घञन्तेन प्रादिसमासः
न तु उपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः “अिनीभुवोऽनुपसर्गे” (३।३।२४
पा०) इति प्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

पञ्चभिः कुलकम् आह, वरोरुभिरित्यादिभिः ।—
अनुसानुवर्त्मनः सानुषु यत् वर्त्म ततः सकाशात् गुरुखेद-
मन्यरं गुरुणा खेदेन मन्यरम् अलसं विनिर्यतीनां निर्गच्छ-
न्तीनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिः * [वारणहस्तपीवरैः]
करिकरस्थूलैः [वरोरुभिः] वराश्च ते ऊरवश्च इति तैः [चिराय
खिन्नान्] । किं च [नवपल्लवश्रियः] नवपल्लवानां श्रीः इव
श्रीः येषां तान्, तद्वत् सृदून् इत्यर्थः । अत एव [समे]
समस्थले [अपि] । किं पुनः विषमे ? इति भावः । [यातुं]
गन्तुम् [अनीश्वरान्] अशक्तान् अत एव [मदात् इव, पदे पदे]
(वीष्पायां द्विर्भावः) [प्रखलतः चरणान्] । मदात् इव
इति उपमा ॥ २२ ॥

विसारोति ।—[विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया] विसा-
रिभिः काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया, तज्जनितया इत्यर्थः ।

* कुलकान्त्यपदास्य पूर्वार्द्धान्वयव्याख्यासन्दर्भः प्रथमतः अत्र सन्निवेशितः । इति ।

स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं
 श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥ २३ ॥
 समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैः
 उपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः ।
 दधन्ति मध्येषु बलीविभङ्गिषु
 स्तनातिभारादुदराणि नम्रताम् ॥ २४ ॥
 समानकान्तीभिः तुषारभूषणैः
 सरोरुहैरस्फटपत्रपङ्क्तिभिः ।

[मनोहरोच्छ्वायनितम्बशोभया] मनोहरः उच्छ्वायः उत्सेधः
 येषां तेषां नितम्बानां शोभया करणेन [नवसैकतद्युतिं] नव-
 सैकतानां द्युतिं शोभां [जित्वा स्थितानि] तत्तुल्यानि इत्यर्थः ।
 अत एव उपमालङ्कारः । [श्रमातिरिक्तैः] श्रमेण अतिरिक्तैः
 अतिशयितैः [गौरवैः] गुरुत्वैः उपलक्षितानि नितरां भाराय-
 माणानि [जघनानि] च । उच्छ्वायः व्याख्यातः ॥ २३ ॥

समुच्छ्वसदिति ।—[समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैः] उल्ल-
 सत्कमलमुकुलैः इव मुग्धैः इति उपमा । [नाभिभिः]
 प्रतारिकास्थैः । “अथ नाभिस्तु जम्बुङ्गे यस्य संज्ञा प्रता-
 रिका” इति केशवः । पुंलिङ्गतायां तु कविः एव प्रमाणम् ।
 [उपनीवि] नीवीसमीपे [उपाहितश्रीणि] जनितशोभानि
 तथा [बलीविभङ्गिषु] ऊर्मिमत्सु [मध्येषु] जघनस्थलेषु
 [स्तनातिभारात् नम्रतां दधन्ति] विभ्राणानि । “वा नपुं-
 सकस्य” (७।१।७८ पा०) इति विकल्पाच्छतुर्नुमागमः । [उद-
 राणि] च ॥ २४ ॥

चितानि घर्माम्बुकणैः समन्ततः
 मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥ २५ ॥
 विनिर्यतीनां गुरुखेदमन्यरं
 सुराङ्गनानामनुसानु वत्सर्नः ।
 सविस्मयं रूपयतो नभश्चरान्
 विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥ २६ ॥

॥ कुलकम् ॥

अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा
 विपङ्कतीरस्खलितोर्मिसंहतिः ।

समानेति ।—किं च [घर्माम्बुकणैः] खेदोदकविन्दुभिः
 [समन्ततः, चितानि] व्याप्तानि [अनुत्फुल्लविलोचनानि] अवि-
 कसदक्षीणि अत एव [तुषारभूषणैः] शीकरालङ्कारैः, शीकर-
 परिवृतैः इत्यर्थः । “तुषारौ हिमशीकरौ” इति शाश्वतः ।
 [अस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः] अविकचदलावलिभिः । “व्याकोश-
 विकचस्फुटाः” इत्यमरः । [सरोरुहैः समानकान्तीनि] इति
 उपमा । [मुखानि च] ॥ २५ ॥

विनिर्यतीनामिति ।—[सविस्मयं रूपयतः] पूर्वीक्त-
 चरणादीनि वर्णयतः [नभश्चरान्] गन्धर्वान् [तत् पूर्वम् इव]
 तत् एव प्रथमं यथा तथा इति उत्प्रेक्षा । [ईक्षणादरः]
 आलोकनकौतुकं [विवेश] । पूर्वाहं व्याख्यातम् । अत्र कुलके
 स्वभावोक्तिः उत्प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६ ॥

सम्प्रति सलिलक्रीडावर्णनम् आरभते, अथेति ।—[अथ]
 पुष्पावचयानन्तरं [स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा] स्फुरद्भिः चलद्भिः

पयोऽवगाढुं कलहंसनादिनी
 समाजुहाविव बधूः सुरापगा ॥ २७ ॥
 प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान्
 विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
 ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरः
 तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८ ॥

ज्ञानैः विधूतपङ्कजा, इति सदृङ्मुखवीक्षणोक्तिः । [विपङ्क-
 तीरस्खलितोर्मिसंहतिः] विपङ्कं पङ्करहितं, विहारयोग्यम्
 इति यावत् । तत्र तीरे स्खलिता विचलिता ऊर्मिसंहतिः
 यस्याः सा इति हस्तसंज्ञोक्तिः । [कलहंसनादिनी] कादम्ब-
 शब्दवती इति वाग्ध्यापारोक्तिः । अत एव [सुरापगा] गङ्गा
 [बधूः] अक्षरसः [पयः, अवमाढम्] अवमाहितुम् । गाहेः
 ऊटिश्वात् इडिकल्पः । * [समाजुहाव इव] आकारया-
 मास इव इति उपेक्षा । “हृतिराकारणाद्धानम्” इत्यमरः ।
 हृतयतः लिट् । “अभ्यस्तस्य च” (६।१।३३ पा०) । इति
 सम्यसारणम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तेति ।—[प्रशान्तघर्माभिभवः] प्रशान्तोष्णबाधः ।
 “जा दान्तशान्त” (७।२।२७ पा०) इत्यादिना निपातनात्
 माधुः । [शनैः विवान्] मन्दं वहन् । वातेः शब्दप्रत्ययः ।
 [परिमृष्टपङ्कजः] पद्मगन्धी इत्यर्थः । [आत्तशीकरः] कुतः ?
 [तरङ्गमालान्तरगोचरः] तरङ्गमालानाम् अन्तरे मध्ये गोचरः

गतैः सहावैः कलहंसविक्रमं
 कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
 मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचनैः
 सुरस्त्रियः साम्यगुणात् निरासिरे ॥ २६ ॥
 विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः
 पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः ।

स्थानं यस्य सः [अनिलः विलासिनीभ्यः भुजालम्बं ददौ
 इव] इति उत्रेक्षा । विशिष्टवायुसम्पर्कात् तथा उच्छ्वसुः
 इत्यर्थः ॥ २८

गतैरिति ।—[सुरस्त्रियः] अप्सरसः [सहावैः] सवि-
 लासैः [गतैः] गतिभिः । “नपुंसके भावे क्तः” (३।३।११४
 पा०) । [कलहंसविक्रमं] । कलहंसानां विक्रमं गतिं, विलास-
 विधुरम् इति शेषः । तथा [नितम्बिभिः] प्रशस्तनितम्बैः
 [कलत्रभारैः] जघनभारैः [पुलिनं] नितम्बभारशून्यम्
 इत्यर्थः । तथा [दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च] अलोचनानि
 इति शेषः । [साम्यगुणात्] समानगुणत्वात् [निरासिरे]
 निरस्तवत्यः । गुणवदगुणयोः कुतः साम्यम् ? इति भावः ।
 अस्यतेः कर्त्तरि लिट् । “उपसर्गादस्यत्वृह्योर्वा” (वा०)
 इति विकल्पात् आत्मनेपदम् ॥ २८ ॥ *

विभिन्नेति ।—[विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः] विभिन्नाः
 विच्युतसङ्घाताः पर्यन्तगाः प्रान्तगताः मीनानां पङ्क्तयः यासां
 ताः । कुतः ? [मरुत्वतः सखिभिः] इन्द्रस्य सचिवैः गन्धर्वैः
 [पुरः] पूर्वं [विगाढाः] प्रविष्टाः, तासां विश्वासार्थं गर्त्त-

* साम्यगुणात् निरस्तवत्यः ताः नदीः इत्युपमायाः यथासंख्यमङ्गम् ।

कथञ्चिदापः सुरसुन्दरीजनैः
 सभीतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥ ३० ॥
 विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि
 प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।
 विभिद्यमाना विससार सारसान्
 उदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१ ॥

याहाटिपरोच्चाथे च इति भावः । [सभीतिभिः] अप्रविष्ट-
 विषयत्वात् सभयैः । “विषादिभिः” इति पाठेऽपि अयम्
 एव अर्थः लक्ष्यः । [सुरसुन्दरीजनैः तत्] एव अवगाहनं
 [प्रथमं] यथा तथा अत एव [कथञ्चित्] भयात् कञ्चैण
 [आपः, प्रपेदिरे] जगाहिरे ॥ ३० ॥ *

विगाढेति ।—[प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः] प्रयत्नेन
 संवाहिताः सञ्चारिताः पीवराः स्थूलाः जरवः याभिः ताभिः
 [रमणीभिः अम्भसि, विगाढमात्रे] प्रविष्टे एव सति । सुष्पुपा
 इति समासः । † “मात्रं काव्येऽवधारणे” इत्यमरः । [विभि-
 द्यमाना] स्वयं विशीर्य्यमाणा । कर्मकर्त्तरि शानच् । [तरङ्ग-
 संहतिः तीरेषु, सारसान्] पक्षिविशेषान् । “सारसो मैथुनी
 कामौ गोनर्दः पुष्कराह्वयः” इति यादवः । यद्वा—सारसान्
 हंसान् । “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति शब्दार्णवे । [उदस्य]
 उत्सार्य्य [विससार] वितस्तार ॥ ३१ ॥ ‡

* अविज्ञातवारिस्तोमप्रवाहं सभयं निविशमानानां रमणीनां चारुभीरुत्वभाव-
 प्रकाशनात् स्वभावोक्तिः ।

† “सह सुपा” (२।१।४ पा०) ।

‡ अत्र पीनोन्नतजघनावगाहनैः तरङ्गविसारवर्धनात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

शिलाघनैर्नाकसदामुरःस्थलैः
 वृहन्निवेशैश्च बधूपयोधरैः ।
 तटाभिनीतेन विभिन्नवीचिना
 रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥ ३२ ॥
 विधूतकेशाः परिलोलितस्रजः
 सुराङ्गनानां प्रबिलुप्तचन्दनाः ।
 अतिप्रसङ्गाद् विहितागसो मुहुः
 प्रकम्पमीयुः सभया द्वोर्मयः ॥ ३३ ॥

शिलेति ।—[शिलाघनैः] शिलावहनैः कठिनैः [नाकसदां]
 गन्धर्वाणाम् [उरःस्थलैः, वृहन्निवेशैः] महासंस्थानैः, अतिस्थूलैः
 इत्यर्थः । [बधूपयोधरैश्च, तटाभिनीतेन] तटम् अभितः नीतेन
 प्रापितेन, अत एव [विभिन्नवीचिना] भग्नोर्मिणा [अम्भसा]
 कर्त्ता । [रुषा इव] इति हेतूपेक्षा । [कलुषत्वम्]
 आविलत्वम् अन्तःक्षोभश्च ध्वन्यते । [भेजे] कर्मणि लिट् ।
 यथा कश्चित् मृदुस्त्रभावः केनचित् कठिनादिना साङ्गभङ्गं
 ताडयित्वा निष्कासितः क्षुभ्यति, तद्वत् इति भावः । कलुष-
 त्वम् इत्यत्र वाच्यप्रतीयमानयोः अभेदाध्वसायः । अन्यथा
 शुद्धवाच्यस्य आविलत्वस्य रोषहेतुकत्वात् उत्प्रेक्षानुविधात-
 नात् इति ॥ ३२ ॥

विधूतेति ।—[विधूतकेशाः] विधूताः विक्षिप्ताः केशाः
 यैः ते [परिलोलितस्रजः] परिलोलिताः विलोलिताः स्रजः
 यैः ते [प्रबिलुप्तचन्दनाः] प्रमृष्टाङ्गरागाः [अतिप्रसङ्गात्]
 अविच्छेदसङ्गात् [सुराङ्गनानां, विहितागसः] कृतमण्डन-

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणाः
तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।
हृतस्य शेषानिव कुङ्कुमस्य तान्
विकत्यनीयान् दधुरन्यथा स्त्रियः ॥ ३४ ॥
सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे
विलोलदृष्टेः खिदमू विलोचने ।

खण्डनरूपापराधाः अत एव [कर्मयः] तरङ्गाः [सभयाः
इव] स्त्रीभ्यः भीताः इव [मुहुः प्रकम्पम् ईयुः] । स्वाभा-
विकस्य कम्पस्य भयहेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । यद्वा—सुराङ्गानानां
विधूतकेशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वे अपि गमकत्वात्
समासः । स्त्रीसङ्ग्रहणसाहसम् अपराधः, भयं तु राजादिभ्यः
इति ॥ ३३ ॥

विपक्षेति ।—[विपक्षचित्तोन्मथनाः] विपक्षस्य सपत्नी-
जनस्य चित्तानाम् उन्मथनाः, व्यथकाः इत्यर्थः । बहुल-
ग्रहणात् कर्त्तरि ल्युट् । * [ये नखव्रणाः] नखक्षतानि ।
“व्रणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । [विभ्रममण्डनेन] विभ्रमस्य
सौन्दर्यस्य मण्डनम् । तादर्थ्ये अपि अश्वघासादिवत् † प्रष्टौ-
समासः, न तु चतुर्थीसमासः ‡ यूपदार्वादिवत् प्रकृतिविका-
राभावात् इति । तेन कुङ्कुमलेपादिना [तिरोहिताः] कृन्नाः
[हृतस्य] क्षालितस्य [कुङ्कुमस्य] व्यञ्जकत्वेन [शेषान् इव]

“कृत्यल्यटो बहुलम् ।” (३।३।११३ पा०) ।

“अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ।” कौ० इति० ।

“चतुर्थीवदर्थार्थं बलिहितमुखरचितैः ।” (२।१।३६ पा०) ।

शिरोरुहाः खित् नतपक्ष्मसन्ततेः
द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥ ३५ ॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं
मुखं खिदेतद् विकसन्न पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं
विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ ३६ ॥

॥ युग्मम् ॥

अवशिष्टलेशान् इव स्थितान् इति उत्प्रेक्षा । [विकत्यनीयान्]
भर्तृवाङ्मभ्यस्य व्यञ्जकत्वेन आघनीयान् [तान्] नखन्नयान्
[स्त्रियः अन्यथा दधुः] प्रकाशं दधुः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ युग्मेन आह, सरोजेत्यादिना ।—[अम्] पुरो-
वर्त्तिनी [विलीनषट्पदे] संसक्तभृङ्गे सकनीनिकत्वम् अक्षोः
अर्घसिद्धम् इति उपमानं विशिष्यते । [सरोजपत्रे नु] । यद्वा—
[विलोलदृष्टेः] चञ्चलाच्याः [विलोचने खित्] नुखिच्छब्दी
वितर्के । किं च [नतपक्ष्मसन्ततेः] चञ्चलाच्याः [शिरो-
रुहाः खित्, निशब्दनिश्चलम्] निशब्दं नीरवं च तत् निश्चलं
च तत् [द्विरेफवृन्दं नु] ॥ ३५ ॥

अगूढेति ।—किं च [अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं] अगूढ-
हासः व्यक्तस्मितं तेन स्फुटाः दन्ताः केसराः इव दन्तकेसराः
यस्य [एतत् मुखं खित् ?] यद्वा ? [विकसत्पङ्कजं नु ? इति]
इत्थं संशयेन इति शेषः । [नलिनीवने, प्रलीनां] निगूढां
[सखीं योषितः, सुचिरेण] अतिविलम्बा [विदाम्बभूवुः]
विविदुः, निश्चिक्वुः इत्यर्थः । “उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्”

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधौ
 उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
 स्रजं न काचिद् विजहौ जलाविलां
 वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ३७ ॥
 असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां
 यदेव रोद्धं रमणीभिरञ्जनम् ।

(३।१।३८ पा०) इति विकल्पात् आम्प्रत्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्तमन्देहालङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेणेति ।—[काचित् प्रियेण, सङ्ग्रथ्य] स्वयम् एव रचयित्वा [विपक्षसन्निधौ] सपत्नीजनसमक्षं [पीवरस्तने वक्षसि उपाहितां, स्रजं] मालां [जलाविलां] मृदिताम् अपि इत्यर्थः । तां [न विजहौ] न तत्याज । न च निर्गुणायां तत्र का प्रीतिः ? इति वाच्यम् इति अर्थान्तरन्यासेन आह ।— [गुणाः प्रेम्णि वसन्ति, वस्तुनि न] वसन्ति [हि] । यत् प्रेमास्पदं तत् एव गुणवत् अन्यत् तु गुणवत् अपि निर्गुणम् एव । प्रेम तु न वस्तुपरीक्षाम् अपेक्षते इति भावः ॥ ३७ ॥

असंशयमिति ।—स्त्रीणां नवशोभार्थम् अञ्जनधारणम् अम्बुविहारोपगमात् रक्तवर्णत्वं च अक्षणां ततः शुक्लत्वतिरोधानं च निश्चितम् इति उत्प्रेक्ष्यते । [रमणीभिः यत् अञ्जनं न्यस्तं] तत् इति शेषः, यत्तदोः नित्यसम्बन्धात् । तत् अञ्जनम्, [उपान्तरक्ततां] उपान्तयोः रक्ततां [रोद्धुं] प्रतिबद्धुम् [एव] न्यस्तं, न तु शोभार्थम् इत्यर्थः । अन्यथा रागाभिध्याया शुक्लत्वतिरोधानं स्यात् इत्यर्थः । [असंशयम् [

हृतेऽपि तस्मिन् सलिलेन शुक्लतां
 निरास रागो नयनेषु न श्रियम् ॥ ३८ ॥
 द्युतिं वहन्तो वनितावतंसकाः
 हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः ।
 उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां
 च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥ ३९ ॥

इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकं, संशयस्य अपि अभावः, न अत्र संशयः
 अस्ति इत्यर्थः । अर्थाभावे अव्ययीभावः । कुतः एतत् इति
 चेत् ? यतः [तस्मिन्] अञ्जने [सलिलेन हृते] क्षालिते मति
 [अपि रागः] पूर्वीक्तः एव उपान्तरक्तता किन्तु प्रतिबन्धा-
 भावात् अभितः व्यास्य इति आशयः । [नयनेषु शुक्लतां,
 निरास] निरस्तवान् । अस्यतेः लिट् । [श्रियं] शोभां तु [न]
 निरासः अतः शुक्लत्वविरोधिरागनिरोधार्थम् एव इदम् अञ्जनं
 स्यात्, न तु शोभार्थं, तस्याः तदभावेऽपि सद्भावात् इत्यर्थः ।
 अञ्जनापगमेऽपि तन्नयनानां रागः एव अलङ्कारः अभूत् इति
 भावः । अत्र अञ्जनन्यासम् अनूद्य तस्य शोभार्थत्वनिषेधेन
 रागरोधार्थत्वात्प्रेक्षणम् उदितम्, उत्तरार्द्धे तस्य एव समर्थ-
 नात् । एवम् उपान्तरक्ततां रोद्धुं यत् अञ्जनं न्यस्तम् इति
 एकान्वये विध्यनुवादविरोधः स्यात् ॥ ३८ ॥

द्युतिमिति ।—[द्युतिं] शोभां तेजश्च [वहन्तः, वेगिभिः]
 जविभिः [जलैः] जडैः अज्ञैश्च । डलयोः अभेदात् । “जलं
 गोकलले नीरे ह्येवैरे च जडेऽन्यवत्” इति विश्वः । [प्रलो-
 भात्] मोहात् [हृताः इव] गृहीताः इव । [उपप्लुताः]
 मृदिताः । यद्वा कर्त्तरि क्तः । प्लवमानाः इत्यर्थः । अन्यत्र—

विपत्रलेखा निरलक्तकाधराः

निरञ्जनाक्षीरपि विभ्रतीः श्रियम् ।

निरीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरैः

अलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥ ४० ॥

तथा न पूर्वं कृतभूषणादरः

प्रियानुरागेण विलासिनीजनः ।

धनग्रहणबन्धनादिना पीडिताः [वनितावतंसकाः, च्युताधि-
काराः] अष्टाधिकाराः [सचिवाः इव, तत्क्षणशोचनीयतां]
तत्क्षणं शोचनीयताम् [आययुः] प्रापुः ॥ ३८ ॥ *

विपत्रेति ।—विगताः पत्रलेखाः तिलकविशेषाः यासां ताः
[विपत्रलेखाः, निरलक्तकाधराः] निरलक्तकाः चालितरागाः
अधराः यासां ताः । निरञ्जनानि अक्षीणि यासां ताः
[निरञ्जनाक्षीः अपि] । “बहुव्रीही सकथ्यक्षोः स्वाङ्गात्
षच्” (५।५।११३ पा०) । “षिन्नीरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०)
इति डीष् । तथापि [श्रियं विभ्रतीः] शोभाकारणाभावे-
ऽपि शोभमानाः इति विभावनालङ्कारः । [रामाः
निरीक्ष्य, नभश्चरैः] गन्धर्वैः [तद्वपुषैव] तासां वपुषा एव
[मण्डनम् अलङ्कृतं] न तु मण्डनेन तद्वपुः इति अक्षरार्थः ।
इति [बुबुधे] ज्ञातम् । कर्मणि लिट् । स्वभावरमणीयानां
किम् अलङ्करणैः ? इति भावः ॥ ४० ॥ †

तथेति ।—[विलासिनीजनः, पूर्वं] जलविहारात् प्राक्
[प्रियानुरागेण, कृतभूषणादरः] कृतः भूषणेषु आदरः आसक्तिः

* अत्र अं धानुप्राणितोष्मा ।

† अत्र निश्चयालङ्कितिः ।

यथा जलाद्रीं नखमण्डनश्रिया
ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोषिताम् ॥ ४१ ॥
शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवः
विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।
नितान्तगौर्यीं हृतकुङ्कुमेष्वलं
न लेभिरे ताः परभागभूर्भिषु ॥ ४२ ॥

येन नः, अनुरक्तप्रियत्वात् मस्यक् प्रसाधितः सन् अपि इत्यर्थः।
प्रियस्य अनुरागेण [च, विपक्षयोषितां] सपत्नीनां [दृष्टीः]
चक्षूषि [तथा न ददाह] न दुःखीचकार, [यथा जलाद्रीः]
सन् [नखमण्डनश्रिया] नखशब्देन नखचतानि लक्ष्यन्ते :
तानि एव मण्डनं तस्य श्रिया, तत्कृतशोभया इत्यर्थः। विपक्ष-
योषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षूषि [यथा] ददाह तापयासास ।
मण्डनान्तरात् अपि नखमण्डनानुरागात् अपि च तदनुभावः
एव सपत्नीनां दुःखहेतुः इति भावः । जलाद्रीः ददाह इति
विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपः विषमालङ्कारः । “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिः
यत्नानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद् विषमालङ्कारि-
स्त्रिधा” ॥ इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

शुभेति ।—[शुभाननाः विलोलहारा नितान्तगौर्यः]
अरुणाङ्गरः । “गौरोऽरुणे सिते पीते” इति वैजयन्ती । [भीरवः
ताः] स्त्रियः [साम्बुरुहेषु, चलफेनपङ्क्तिषु] चलाः फेन-
पङ्क्तयः येषु तेषु [हृतकुङ्कुमेषु] हृतानि कुङ्कुमानि यैः तेषु,
कुङ्कुमसङ्कारुणेषु इत्यर्थः । [जर्भिषु] विषयेषु [अलम्]
अत्यथे [परभागं] गुणोत्कर्षं [न लेभिरे] । “परभागो गुणा-

ऋदाम्भसि व्यस्तबधूकराहते
 रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।
 मुहुः स्तनैस्तालसमं समाददे
 मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥ ४३ ॥
 श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैः
 अलङ्कृताम्बुः प्रतिमागतैर्मखैः ।

त्कर्षः” इति यादवः । तामाम् ऊर्मीणां च अरुणत्वादिगुण-
 साम्यात् न कश्चित् विशेषः लक्ष्यते इत्यर्थः । अत एव सामान्या-
 लङ्कारः ।—“सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता” इति
 लक्षणात् । शुभाननत्व-साम्यरूढत्वाद्युभयविशेषणानां क्रमेण
 उभयस्मिन् समन्वयात् यथासंख्यलङ्कारश्च ।—“यथासंख्यं क्रमे-
 णैव त्रामिकाणां समन्वयात्” इति काव्यप्रकाशे लक्षणात् ।
 अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४२ ॥

ऋदेति ।—[व्यस्तबधूकराहते] व्यस्ताभ्यां विपर्यासि-
 ताभ्यां बधूकराभ्याम् आहते, एकं न करेण उत्सार्थ्य अन्येन
 ताडिते इत्यर्थः । [ऋदाम्भसि, मृदङ्गध्वनिधीरं] मृदङ्गध्वनिवत्
 धीरं गम्भीरं [रवम् उज्झति] सति, तथा ध्वनति सति इत्यर्थः ।
 [मुहुः स्तनैः, तालसमं] तालः गीतवाद्यनृत्यानां कालपरि-
 च्छेदः । “तालः कालक्रियामानम्” इत्यमरः । तस्य समम्
 अनुरूपं [मनोरमं नृत्यम् इव, प्रवेपितं] प्रकम्पितम् । भावे
 क्तः । [समाददे] स्वीकृतम् । उपमालङ्कारः ॥ ४३ ॥

श्रियेति ।—[श्रिया] शोभया [कमलानि हसद्भिः]
 कमलसदृशैः इत्यर्थः । “हसतीर्थत्यसूयति” इति दण्डिना

कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां

प्रसादसाफल्यमवाप जाङ्गवी ॥ ४४ ॥

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः

सुराङ्गनास्त्रासविचो लट्टयः ।

सदृशपर्यायपराः उक्ताः । [सखितैः, प्रतिभागतैः] प्रतिविम्ब-
गतैः इत्यर्थः । “प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिष्ठा” इत्यमरः ।
[सुखैः, अलङ्कृताम्बुः] अलङ्कृतानि अम्बूनि यस्याः सा । किं
च [सुरराजयोषितां, कृतानुकूल्या] कृतम् आनुकूल्यं विहारा-
द्युपकारः यया सा, इत्थं योषिद्भिः उपकृता स्वयं च तासाम् उप-
चिकीर्षुः [जाङ्गवी] गङ्गा [प्रसादसाफल्यं] प्रसादस्य स्वच्छ-
त्वस्य साफल्यम् । अर्थगौरववत् षष्ठीसमासनिर्वाहः ।* [अवाप]
अप्रसन्नाश्रंसि विहारविम्बग्रहणयोः असम्भवात् इत्यर्थः । स्वच्छा
एव हि परैः उपक्रियन्ते स्वयं च उपकुर्वन्ते तेषाम् इति भावः ।
“कृतानुकारा” इति पाठे — अनुकारः अनुकूलकरणम् उपकारः
इत्येवं व्याख्येयम् । अत्र जाङ्गवीविशेषणपदार्थस्य साफल्यं
प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ४४ ॥ †

परीति ।—[परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः] परितः स्फुरद्भिः
विवर्त्तमानैः मीनैः विघट्टिताः ऊरवः यासां ताः, अत एव [त्रास-

* “पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतस्यसमानाधिकरणेन” (२।२।११ पा०) षष्ठी-
समासनिषेधकसूत्रवृत्तौ परिष्कर्त्ता आह —“अभिव्योऽयं गुणेन निषेधः, ‘तदगिष्य’ संज्ञा-
प्रमाणत्वात्” (१।२।५३ पा०) इति निर्देशात् त्रिनाशगौरव बुद्धिमान्दम् इत्यादि सिद्धम्”
इति । एवं विचार्य व्याख्याता समुक्तम्—“अर्थगौरववत् षष्ठीसमासनिर्वाहः” इति
सोकम् ।

† अत्र दिव्याङ्गादेवनयोः परस्परौपकारविनिमयप्रसङ्गात्परिवृत्तिरङ्गम् इति
केचित् ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः

सर्वाजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥ ४५ ॥

भयादिवान्निष्पन्नमहाहतेऽश्रमि

प्रियं मुदानन्दयति स्म भाविनी ।

अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनः

हरन्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥ ४६ ॥

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलैः

अपां विगाहादलकैः प्रसार्गिभिः ।

विलोलदृष्टयः] भयविकसन्नेत्राः [कम्पितपाणिपल्लवाः] च
[सुराङ्गनाः सर्वाजनस्य अपि विलोकनीयताम् उपाययुः] ।
किमुत प्रियजनस्य इति भावः । स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥४५॥

भयादिति ।—[भाविनी] दुर्लभस्वयंग्रहणा इति भावः ।
[अश्रमि] जले [भयाहते] भयिण्य मत्स्येन आहते मति ।
“पृथुलोमा भयो मत्स्यः” इत्यमरः । [भयात् इव] ; वस्तुतस्तु
न तथा इति भावः । किन्तु [मुदा] श्रोतुसुक्तेन एव [आश्लिष्य
प्रियम् आनन्दयति स्म] । तथाहि ।— [रामाः] स्त्रियः
[अकृत्रिमप्रेमरसाहितैः] अकृत्रिमः अनारोपितः यः प्रेमा एव
रसः तेन आहितैः जनितैः [कृतकैः] कृत्रिमैः [अपि] इत्यर्थः
[ईहितैः] चिष्टितैः [मनः हरन्ति] ; आरोपितम् अपि भयं
प्रेमसूत्रत्वात् मनोहरं बभूव इत्यर्थः । अत्र अल्पानुभवेन
भवेन सहजरागनिर्गूहनात् मीलनालङ्कारः ।— “मीलनं वस्तुना
यत्र वस्त्वन्तरनिर्गूहनम्” इति लक्षणांतरसम्भवात् अर्थान्तर-
न्यासेन संसृज्यते ॥ ४६ ॥

ययुर्बधूनां वदनानि तुल्यतां
द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैः ॥ ४७ ॥
करौ धुनाना नवपल्लवाकृती
पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा ।
सखीषु निर्वाच्यमधार्ष्ट्रदूषितं
प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥ ४८ ॥

तिरोहितेति ।—[अपां विगाहात् नितान्तम् आकुलैः]
विकीर्णैः [प्रसारिभिः] आयतैः [अलकैः] केशैः [तिरो-
हितान्तानि] छन्नप्रान्तानि [बधूनां वदनानि, द्विरेफवृन्दा-
न्तरितैः] द्विरेफवृन्दैः अन्तरितानि छन्नानि सरोरुहाणि तैः
[सरोरुहैः तुल्यतां ययुः] । इति उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

कराविति ।—[मानिनी पयसि अगाधे] सति [किल]
इति अलीके, मज्जनभयात् इव इत्यर्थः । [जातसम्भ्रमा]
उत्पन्नभया अत एव [नवपल्लवाकृती करौ धुनाना] कम्प-
यन्ती । धुनातेः क्रैयादिकात् कर्त्तरि लटः शानच् । [सखीषु]
विषये [निर्वाच्यम्] अवाच्यम् अनिन्द्यम् इत्यर्थः । [अधार्ष्ट्र-
दूषितं] धार्ष्ट्रदूषितश्च न भवति इति अधार्ष्ट्रदूषितः, तम्,
वस्तुतः रागमूलम् अपि भयमूलत्वारीपात् इति भावः ।
[प्रियाङ्गसंश्लेषम् अवाप] । अत्रापि तुल्याङ्गेन भयेन आगन्तुकेन
सहजानुरागनिगूहनात् मोलनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—
“समानलक्षणं वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते । निर्जनागन्तुना वापि
तन्मोलनमुदाहृतम् ॥” इति ॥ ४८ ॥

प्रियैः सलीलं करवारिवारितः

प्रवृद्धनिष्वासविकम्पितस्तनः ।

सविभ्रमाधूतकरायपल्लवः

यथार्थतामाप विलासिनीजनः ॥ ४६ ॥

उदस्य धैर्यं दयितेन सादरं

प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।

प्रियैरिति ।—[प्रियैः] कामिभिः [सलीलं, करवारि-
वारितः] करवारिभिः अञ्जलिजलैः वारितः अवरुद्धः, सिक्तः
पर्याप्तः । [प्रवृद्धनिष्वासविकम्पितस्तनः] प्रवृद्धैः सन्ततैः
उत्सर्जितैः विकम्पितौ कम्पितौ स्तनौ यस्य सः । [सविभ्रमाधूत-
करायपल्लवः] सविभ्रमं सविलासम् आधृतानि करायपल्ल-
वणिः सांशपल्लवानि येन सः । [विलासिनीजनः] विलासन-
निष्ठः विलासिनी । “वी कषलसकत्यस्त्रम्” (३।२।२४७)
इति धितुण्प्रत्ययः । सा एव जनः । जातौ एक-
वचनम् । [यथार्थताम् आप] उक्तरीत्या अनेकविलासवत्तया
पदस्य आशक्त्यम् अवाप इत्यर्थः । “क्वचित् गम्यमानार्थस्य
साम्यम्” (६०) इति नाम्नः न प्रयोगः । यथा माघे—
“विश्वम् याथार्थमलम्भि दिग्गजैः” इति । क्वचित् प्रयुज्यते
स । यथा रघुवंशे—“परन्तपो नाम यथार्थनामा” इति ।
विश्वकर्मि—“स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीम-
वृत्तः” इति । स्वभावोक्तिः अलङ्कारः ॥ ४६ ॥

उदस्यते ।—[दयितेन, धैर्यं] काठिन्यम् [उदस्य] अप-

त्तः अनुनीय इत्यर्थः । [सादरं] यथा तथा [प्रसादितायाः]

मुखं निमीलन्नयनं नतम्बुवः

श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५० ॥

विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि

प्रियेण बध्वा मदनार्द्रचेतसः ।

सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता

बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥ ५१ ॥

निरञ्जने साचिविलोकितं दृशौ

अयावकं वेपथरोष्ठपल्लवम् ।

सौमनस्यं गमितायाः [नतम्बुवः] स्त्रियः सम्बन्धि [कर-
वारिवारितं] करवारिभिः वारितम् अवरुद्धम्, अत एव
[निमीलन्नयनं] निमीलती नयने यस्य तत् [मुखं सपत्नी-
वदनात् इव श्रियम् आददे] जग्राह । तदानीं तद्वदनस्य
निःश्रीकत्वात् तदीयश्रीग्रहणम् उत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विहस्येति ।—[धृताम्भसि] प्रियसेचनार्थं गृहीतजले
[पाणौ] अञ्जली इत्यर्थः । [प्रियेण विहस्य, विधृते] अव-
लम्बिते सति अत एव [मदनार्द्रचेतसः] मदनपरवशायाः
इत्यर्थः । [बध्वाः] सम्बन्धि [वीतोच्चयबन्धं] मुक्तनीविग्रन्थि,
स्त्रंसमानम् इत्यर्थः । [अंशुकं पयसा घनीकृता काञ्ची सखी
इव, बभार] जग्राह । स्त्रीणां किल स्त्रीषु एव आयत्तं लज्जा-
रक्षणम् इति भावः ॥ ५१ ॥ *

* उत्प्रेक्षा । प्रियकरग्रहेण स्मरातुरायाः इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, एतयो-
रङ्गाङ्गित्वम् ।

नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे
 बलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥ ५२ ॥
 निमीलदाक्रेकरलोलचक्षुषां
 प्रियोपकण्ठं कृतगाढवेपथुः ।
 निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः
 श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥ ५३ ॥

निरञ्जने इति ।—[नतभ्रुवः] अङ्गनायाः [विग्रहे]
 वपुषि [निरञ्जने] निर्धौतकज्जले [दृशौ] विलोचने कर्म
 [साचिविलोकितं] तिर्यक् ईक्षणं कर्तृ [मण्डयति स्म] ।
 “तिर्यग्र्थे साचि तिरः” इत्यमरः । [अयावकं] क्षालित-
 लाक्षारागम् [ओष्ठपल्लवं, वेपथुः] कम्पः मण्डयति स्म ।
 “ट्वितोऽथुच् (३।३।३८ पा०) इति अथुच्प्रत्ययः । [अतिलकं]
 तिलकरहितं [तदास्पदं] तिलकस्थानं ललाटम् । “आस्पदं
 प्रतिष्ठायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातः । [बलिक्रिया]
 रेखाबन्धः [च] मण्डयति स्म । तदा निरलङ्कारस्य
 अङ्गनाशरीरस्य तच्छरीरविकारैः एव अलङ्कारः समजनि
 इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ *

निमीलदिति ।—[प्रियोपकण्ठं] प्रियसमीपे, अत्यन्त-
 संयोगे द्वितीया । † [निमज्जतीनां] विगाहमानानाम् अत
 एव [निमीलदाक्रेकरलोलचक्षुषां] निमीलन्ति निमिषन्ति

* विभावना-विशेषोक्तिमूलकः सन्देहसङ्करालङ्कारः । भूषणानामपि भूषकत्व
 व्यङ्ग्यम् ।

† “उपोधिकः च” (१।४।८७ पा०) इति ।

प्रियेण सिक्ता चरमं विपन्नतः
 चुकोप काचिन्न तुतोष सान्त्वनैः ।
 जनस्य रूढप्रणयस्य चेतसः
 किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५४ ॥

आर्ककराणि आर्ककरवन्ति लोलानि चक्षूषि यासां [तासाम्] ।
 आर्ककरलक्षणं तु नृत्यविलासे ।—“दृष्टिरार्ककरा किञ्चित्-
 स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मौलिताड्डपुटा लोके ताराव्यावर्त्तनो-
 त्तरा ॥” इति । तासां स्त्रीणां [कृतगात्रवेपथुः] कृतः गात्राणां
 वेपथुः कम्पः येन सः [श्वसितोद्धतस्तनः] श्वसितैः निश्वासैः
 उद्धतौ उत्पतितौ स्तनौ येन सः [अमः] खेदः [नु मदनः नु
 पप्रथे] प्रादुर्बभूव । निमज्जनप्रियसन्निधानरूपोभयकारण-
 सम्भवात् नेत्रनिमोलनगात्रकम्पनिश्वासधारणाच्च सन्देहः । सः
 एव अलङ्कारः ॥ ५३ ॥

प्रियेणेति ।—[काचित् प्रियेण, विपन्नतः] सपत्नीतः [चरमं]
 पश्चात् [सिक्ता] सती [चुकोप] । “पृष्ठन्तु चरमं तनाः” इत्य-
 मरः । [सान्त्वनैः] अनुनयैः [न तुतोष] । तथाहि ।—[रूढ-
 प्रणयस्य] गाढप्रेम्णः [जनस्य] सम्बन्धी [चेतसः] मनसः
 [अमर्षः] प्रकोपः [किम् अपि] कुतः अपि हेतोः [अनुनये]
 सति [भृशायते] गाढः भवति । “भृशादिभ्यां भुव्यच्चे लीपश्च
 हलः” (३।१।१२ पा०) इति क्यङ् । अन्यत्र शान्तिहेतुः
 अनुनयः अत्र प्रकोपाय एव भवति, तत्र कारणं तु न ज्ञायते
 इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ *

इत्थं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं
 पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः ।
 उत्सर्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेशम्
 औत्सुक्यनुन्नमिव वारि पुरः प्रतस्थे ॥५५॥
 तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां
 नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।

इत्थमिति ।—[पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः] पीनैः
 स्तनैः ऊरुभिः जघनस्थलैश्च शालन्ते इति तथोक्ताभिः इति
 सलिलनोदनसामर्थीक्तिः । स्थलस्य साक्षात् अप्राप्यङ्गत्वात् न
 हन्वैकवद्भावः । * [वनिताभिः इत्थं विहृत्य, उदस्यमानं]
 नुद्यमानम् [उत्सर्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेशम्] उत्सर्पितैः
 उपरिभावं प्रापितैः ऊर्मिचयैः लङ्घितः तीरदेशः येन तत् [वारि,
 [औत्सुक्यनुन्नं] औत्सुक्यं विहारासहिष्णुत्वं तेन नुन्नं प्रेरितम्
 [इव] इति उपेक्षा । “नुदविद” (८।२।५६ पा०) इत्या-
 दिना निष्ठानत्वम् । [पुरः] अग्रे [प्रतस्थे], स्वजनवत् इति
 भावः ॥ ५५ ॥

तीरान्तराणीति ।—[रथाङ्गनाम्नां मिथुनानि] चक्रवाक-
 हन्वानि, अन्यानि तीराणि [तीरान्तराणि, नीत्वा] नियोज्य
 इत्यर्थः । अविहितलक्षणः तत्पुरुषः मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ।
 [विलोलितसरोजवनश्रियः] विलोलिताः विलुलिताः सरोज-
 वनश्रियः याभिः ताः [सुरसरिज्जलधौतहाराः] सुरसरिज्जलैः
 धौतहाराः क्षालितसुक्तावलयः [ताः] स्त्रियः [तारावितान-

* “इहयं प्राणितूर्यसेनाङ्गनाम्” (२।४।२ पा०) इति ।

संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहाराः

तारावितानतरला इव यामवत्यः ॥ ५६ ॥

सङ्क्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं

विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचितम् ।

वद्धोर्मिं नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं

सिन्धोर्बभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीभारविक्कती महाकाव्ये किरातार्जुनीये सुराङ्गना-
विहारः नाकाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

तरलाः] तारावितानैः उडुगणैः तरलाः भासुराः । “तरलो
भासुरे हीरे चञ्चलेऽपि” इति वैजयन्ती । [यामवत्यः] रात्रयः
[इव. संरेजिरे] शुशुभिरे ॥ ५६ ॥

सङ्क्रान्तेति । — [सङ्क्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं] सङ्क्रान्तैः
चन्दनरसैः मलयजद्रवैः आहितः वर्णभेदः रूपान्तरं यस्य तत्,
[विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचितं] विच्छिन्नानि तुटितानि
यानि भूषणानि तेषां ये मणिप्रकराः गणिगणाः तेषाम् अंशुभिः
चितं नानावर्णं [वद्धोर्मिं] तरलं तरङ्गितं [नाकवनितापरिभुक्त-
मुक्तं] नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चात् मुक्तम् ।
“पूर्वकाल” (२।१।३८ पा०) इत्यादिना तत्पुरुषः । [सिन्धोः]
गङ्गायाः * [सलिलं, शयनीयलक्ष्मीं] शिरते अत्र इति शयनीयं
तल्पम् । बहुलग्रहणात् साधुः । तस्य लक्ष्मीं [बभार] । अत
एव निदर्शनालङ्कारः । लक्ष्म्यां तु उक्तम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसुगिरचितायां किरातार्जुनीयकाव्य-
व्याख्यायां घण्टापयससायाम् अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

* सरिवाचकः सिन्धुशब्दः अत्र प्रसङ्गानुसारात् गङ्गावाचकः । “सिन्धुर्वमथु-
देशाब्धिर्न ना सरिति स्त्रियाम्” इति संदिनी ।

नवमः सर्गः ।

—

वीक्ष्य रत्नमनसः सुरनारीः
धातचित्रपरिधानविभूषाः ।
तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तं
भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १ ॥
मध्यमोपलनिभे लसदंशौ
एकतश्रुतिमुपेयुषि भानौ ।

वीक्ष्येति ।—[अथ] जलक्रोडानन्तरं [भानुमान्] अंशु-
मान् सूर्यः [आतचित्रपरिधानविभूषाः] स्वीकृतविविधवस्त्रा-
भरणाः, सुरतभन्नाहवतीः इत्यर्थः । अत एव [रत्नमनसः]
“समानकर्तृकेषु तुमुन्” (३।३।१५८ पा०) । “लुम्पेदवश्यमः कृत्ये
तुं काममनसारपि” (कारि०) इति मकारलोपः । [सुरनारीः
वीक्ष्य] तासां प्रियार्थं [तत्प्रियार्थम् इव] अवसरदानरूपं
प्रियं कर्तुम् इव इत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा इयम् । [अस्तम्]
अदर्शनम् । मकारान्तम् अव्ययम् एतत् । [यातुं] प्राप्तुम्
[उपपयोधि] पयोधिसमीपे [ललम्बे] सस्त्रंसे । अस्मिन्
सर्गे स्वागता वृत्तम् ।—“स्वागतेति रनभाट् गुरुयुग्मम्” इति
लक्षणात् ॥ १ ॥ *

* केचिदेवं व्याचक्ष्वः,—तत्प्रियार्थं तदेव प्रियं सुन्दरीसङ्गरूपं तदर्थं यातुं प्राप्तुम्
अस्तं निरस्तं निराशमिति भावः यथा तथा विरहासहिष्णुः तदननुरागात् उपपयोधि
समुद्रे पपात पतङ्गः । अत्र अधीराधीराविप्रलम्बा नायिका विप्रलम्बश्च नायकः इति
समाधिः ।

श्वीरुवाह परिवृत्तिविलोलां
 हारयष्टिभिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥
 अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः
 यद्भ्रजं मधु भृशं रसयित्वा ।
 क्षीवतामिव गतः क्षितिमेष्यन्
 लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥ ३ ॥

मध्वेति ।—[मध्यमोपलब्धिभे] नाशकमणिसदृशे । “निभ-
 सङ्काशनीकाशप्रतिरूपोपमादयः” इत्यमरः । “शर्कराया
 स्त्रियां प्रोक्तः पुंस्यश्मन्युपलो मणौ” इति वैजयन्ता ।
 [लसदंशौ] प्रसरद्रश्मी [भानौ, एकतः] एकस्मिन् भागं
 [च्युतिं] स्रस्तताम् [उपेयुषि] प्राप्ते सति [द्यौः, परिवृत्ति-
 विलोलां] परिवृत्त्या मध्याह्नातिक्रमेण विलोलां गत्वरीम्,
 अन्यत्र—गात्रस्य तिर्यक् आहृत्या मुहुः चलन्ती, [वासरलक्ष्मीं,
 हारयष्टिं] मुक्तावलीम् [इव, उवाह] वहति स्म ॥ २ ॥

अंशुपाणिभिरिति ।—[पतङ्गः] सूर्यः । “पतङ्गः पत्ति-
 सूर्ययोः” इत्यमरः । [अतीव] निर्भरम् । “अत्यतीव च
 निर्भरे” इत्यमरः । पातुम् इच्छुः [पिपासुः] लषितः सन् ।
 पिबतेः सन्नन्तात् उपत्ययः । [अंशुपाणिभिः] अंशवः एव
 पाणयः तैः, पद्मेषु जातं [पद्मजं मधु] मध्वेव । मध्विति क्षिष्टं
 रूपकम् । मकरन्दमद्यम् इत्यर्थः । “मधु मद्ये पुष्यरसे”
 इत्यमरः । [भृशम्] अत्यन्तं [रसयित्वा] आस्वाद्य
 [क्षीवतां] मत्तत्वं [गत इव] इति उत्प्रेक्षा । “मत्ते
 शौण्डोत्कटक्षीवाः” इत्यमरः । [क्षितिम् एष्यन्] गमिष्यन्

गम्यतामुपगते नयनानां
लोहितायति सहस्रमरीचौ ।
आससाद् विरह्य धरित्रीं
चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥
मुक्तमूललघुरुज्जितपूर्वः
पश्चिमे नभसि सम्भृतसान्द्रः ।

[लोहितं] रक्तं । वपुः उवाह] । यथा मत्तः क्षोवतया क्षितौ
लुठति रज्यते च तद्वत् इति भावः । सूर्यस्य क्षितिविलयनम्
अस्तमयः इति आगमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात्
अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

गम्यतामिति ।—[सहस्रमरीचौ] सूर्ये । अलोहितः
लोहितः भवति इति [लोहितायति] । “लोहितादिडाज्भ्यः
क्वष्” (३।१।१३ पा०) इति क्वष् । “वा क्वष्ः” (१।३।८० पा०)
इति परस्मैपदे शतप्रत्ययः । अत एव [नयनानां गम्यताम्
उपगते] दर्शनीयतां प्राप्ते सति [अभितापः, धरित्रीं विरह्य]
विहाय । “त्वपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इति अयादेशः ।
[चक्रवाकहृदयानि आससाद्] प्राप । अत्र धरित्रयाः यादृशः
तीव्रार्ककरक्तसन्तापः तादृक् चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः
सञ्जातः इति परमार्थः । परन्तु तदुपक्रमानन्तरम् एतस्य
आविर्भावात् सः एव अत्र सङ्क्रान्तः इति अभेदाध्यवसायेन उप-
देशः । अत एव भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

मुक्तेति ।—[रवौ, सामि मज्जति] अर्द्धास्तमिते सति ।
“सामि त्वर्द्धे जुगुप्सायाम्” इत्यमरः । मुक्तं त्यक्तप्रायं मूलम्
आश्रयभूतः रविः । अन्यत्र—स्वामी । येन सः, अत एव लघुः

सामि मञ्जति रवौ न विरेजे
 खिन्नजिह्वा इव रश्मिसमूहः ॥ ५ ॥
 कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्बाः
 सायमण्डनमभि त्वरयन्त्यः ।
 सादरं ददृशिरे वनिताभिः
 सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६ ॥

अल्पकश्च [मुक्तमूललघुः, उज्जितपूर्वः] त्यक्तपूर्वदिकः । अन्यत्र—
 त्यक्तपूर्वजनः । [पश्चिमे नभसि] पश्चिमनभोभागे । अन्यत्र—
 क्वचित् नीचस्थले । [सन्भृतसान्द्रः] सन्भृतः संहतः सन्, अत
 एव सान्द्रश्च [रश्मिसमूहः] आश्रितजनश्च इति ध्वन्यते ।
 [खिन्नजिह्वाः] खिन्नश्चासौ जिह्वश्चेति । यद्वा—खिन्नेन दुःखेन
 जिह्वाः टौनः [इव न विरेजे] । अत्र मुक्तमूलत्वादिप्रस्तुत-
 विशेषणसाम्यात् अप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतेः समासोक्तिः । तत्र
 वाच्यस्य रश्मिसमूहस्य अचेतनस्य अपि प्रतीयमानेन चेतनेन
 अभेदाभिधानात् दुःखितत्वाद्युत्प्रेक्षा इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन
 मङ्गरः ॥ ५ ॥

कान्तेति ।—[कुङ्कुमताम्बाः] कुङ्कुमवत् कुङ्कुमेन वा ताम्बाः
 [सायमण्डनं] सायस्य सायंकालस्य । “सायं साये प्रगे प्रातः”
 इत्यमरः । यत् मण्डनं तत् [अभि] तत् उद्दिश्य [त्वरयन्त्यः]
 त्वरां कारयन्त्यः [सौधजालपतिताः] सौधानां जालैः गवाक्षैः
 पतिताः प्रविष्टाः । “जालं गवाक्ष आनाये” इति वैजयन्ती ।
 [रविभासः] सूर्यरश्मयः [कान्तदूत्यः] कान्तानां प्रेयसां दूत्यः
 [इव, वनिताभिः सादरं] यथा तथा [ददृशिरे] दृष्टाः ।

अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गैः
 भूरुहान् मृदुकरैरवलम्बा ।
 अस्तशैलगहनं नु विवस्वान्
 आविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ ७ ॥
 आकुलञ्चलपतत्रिकुलानाम्
 आरवैरनुदितौषसरागः ।

सायन्तनार्कभासां प्रियसमागमसूचकत्वात् एव द्रुतीषु इव तासु
 स्त्रीणाम् आदरः अभवत् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ *

अथेति ।—[विवस्वान्] सूर्यः [अग्रसानुषु] अग्रे अस्त-
 शैलशिखरे ये सानवः तेषु ये भूरुहाः तान् [भूरुहान्,
 नितान्तपिशङ्गैः] अत्यन्तारुणैः मृदुभिः करैः इव करैः [मृदु-
 करैः] अंशुहस्तैः इति श्लिष्टरूपकम् । “बलिहस्तांशवः कराः”
 इत्यमरः । यद्वा—करैः मृदु श्लथम् [अवलम्बा, अस्तशैल-
 गहनं] अस्तः इति शैलः अस्तशैलः । “अस्तस्तु चरमच्छाभृत्”
 इत्यमरः । तस्य गहनं काननं [नु, जलधिं नु, महीं नु,
 आविवेश] । तपनस्य पतनसन्देहः एव दृष्टः । पतनं तु क्व च
 अस्य तत् न ज्ञायते, शीघ्रगमनात् इत्यर्थः । अत्र तपने पतनस्य
 आरोप्यमाणस्य महनाद्यनेकविषयत्वेन सन्देहात् सन्देहा-
 नङ्कारः । उत्प्रेक्षा इति केचित् ॥ ७ ॥

आकुल इति ।—[चलपतत्रिकुलानां] चलानां कुलायेभ्यः
 कुलायान् प्रति चलतां पतत्रिकुलानां पक्षिसमूहानाम्

* अत्र उपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धादुपमा । सा च, प्रसृतस्य सूर्यास्तरूपस्य
 वर्णनावसरे अप्रसृतस्य रविकिरणेषु द्रुतीधर्मव्यवहारस्य समारोपणात् समासोक्तिं
 ध्वनयति इति ।

आययावहरिदश्वविपाण्डुः

तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८ ॥

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या

सन्ध्यया गगनपश्चिमभागः ।

सोर्मिविद्रुमवितानविभासा

रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९ ॥

[आरवेः] शब्दैः [आकुलः] व्याप्तः । अनुदितशब्देन अभाव-
मात्रम्, उषःशब्देन सन्ध्यामात्रं च विवक्ष्यते । उषसि भवः
श्लेषः । “सन्धि वेला” (४।३।१६ पा०) इत्यादिना योग-
विभागात् अण्प्रत्ययः । अन्यथा “कालात् ठञ्” (४।३।११
पा०) इति ठञ् स्यात् । तथा च [अनुदितौषसरागः]
अविद्यमानसन्ध्यारागः इत्यर्थः । * एकत्र अपगमात्
अन्यत्र अनुदयात् च इति भावः । [अहरिदश्वः] अविद्य-
मानसूर्यः । एकत्र अनुदयात् अन्यत्र अस्तमयात् च इति
भावः । अत एव [विपाण्डुः] तिमिरानुदयात् इति शेषः ।
[दिनान्तः] सायंकालः [दिनमुखेन] प्रातःकालेन [तुल्यताम्
आययौ] तद्वत् बभूव इत्यर्थः । अत एव उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

आस्थित इति ।—[स्थगितवारिदपङ्क्त्या] पिहितमेघ-
वृन्द्या [सन्ध्यया आस्थितः] आक्रान्तः व्याप्तः [गगनपश्चिम-
भागः, सोर्मिविद्रुमवितानविभासा] सोर्मिः ऊर्मिसङ्क्रान्ता
इत्यर्थः, तथा विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्या [रञ्जि-

* अत एव “कालाङ्गम्” (४।३।११ पा०) इति सूत्रोदाहरणप्रसङ्गे कथं तर्हि
“अनुदितौषसरागः” इति भारविः ? तत्रोत्तरम्—अपभंशा एवैते इति प्रामाणिकाः
इति दौचित्याः ।

प्राञ्जलावपि जने नतमूर्द्धि
 प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।
 सन्ध्यानुविदधे विरमन्त्या
 चापलेन मुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥
 औषसातपभयादपलीनं
 वासरच्छविविरामपटीयः ।

तस्य] स्वसावर्ण्यम् आपादितस्य [जलधेः श्रियम् जहे] सन्ध्यायाः
 रक्तवर्णत्वात् इति भावः । वहतेः कर्त्तरि लिट् । तत्सदृशीं
 श्रियम् उवाह इत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः ॥ ८ ॥

प्राञ्जलाविति ।—प्रबद्धः अञ्जलिः येन तस्मिन् [प्राञ्जलो] बद्धाञ्जलो । “तौ युतावञ्जलिः पुमान्” इत्यमरः । “प्रादिभ्यः धातुजस्य वाच्यः वा चोत्तरपदलोपः” (वा०) बहुव्रीहिः । [नत-मूर्द्धि] नमस्कुर्वाणे [तत्प्रवणचेतसि] तत्प्रवणं तत्र सन्ध्यायाम् एव अहितं चेतः यस्य तस्मिन् एवंविधे [अपि जने] विषये [प्रेम, हित्वा] विहाय [विरमन्त्या] निवर्त्तमानया । “व्याङ्परिभ्यां रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम् । [सन्ध्याया, चापलेन] अस्थैर्येण । युवादित्वात् अणप्रत्ययः । [मुजनेतरमैत्री, मुजनात् इतरः दुर्जनः, तस्य मैत्री सख्यम् [अनुविदधे] ; अनु-चक्रे । कर्मणि लिट् । यथा दुर्जनमैत्री स्निह्यन्तम् अपि जहाति, तद्वत् सन्ध्या अपि सेवकं जनम् अहासीत् इत्यर्थः । मित्रस्य कर्म मैत्री । अणन्तात् ङीप् । अत्र सन्ध्यादुर्जन-मैत्र्योः चापलं समानधर्मः अनुविधानम् । अत एव अर्थरूपेण इयम् उपमा ॥ १० ॥

औषसेति ।—[औषसातपभयात् इव] औषसात् प्राभाति-

सन्निपत्य शनकैरिव निम्नात्

अन्धकारमुदवाप समानि ॥ ११ ॥

एकतामिव गतस्य विवेकः

कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।

भास्वता निदधिरे भुवनानाम्

आत्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ १२ ॥

कात् आतपात् भयं तस्मात् इव इति उत्प्रेक्षा । [अपलीन]
 क्वचित् गूढं [वासरच्छविविरामपटीयः] वासरच्छवेः आत-
 पस्य विरामात् हेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् । अन्धं करोति इति
 [अन्धकारं] ध्वान्तम् । “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः ।
 अथ सन्ध्यापगमनान्तरं [शनकैः] मन्दं मन्दं [निम्नात् सन्नि-
 पत्य] आगत्य [समानि] समस्थलानि [उदवाप] व्यानशे
 अत्र प्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुतार्थप्रतीतेः सम-
 सोक्तिः अलङ्कारः । उत्प्रेक्षा तु अङ्गतः स्यात् ॥ ११ ॥

एकतामिति ।—[एकताम्] अभेदं [गतस्य इव] तमो-
 व्याप्त्या तथा प्रतीतेः इयम् उत्प्रेक्षा । [महतः] शैलादेः
 [अपि कस्यचित्] कस्य अपि पदार्थस्य [विवेकः] भेदः [न
 उपलेभे] न गृहीतः । अत एव उत्प्रेक्ष्यते—[पतितेन] अस्त-
 मितेन [भास्वता] सूर्येण । “भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व-हरिदश्वोष्ण-
 रश्मयः” इत्यमरः । [भुवनानां] भुवनस्थपदार्थानाम् इत्यर्थः ।
 [विशेषाः] भूधरादिभेदाः [आत्मनि] स्वस्मिन् एव [निदधिरे
 इव] निहिताः इव । कथम् अन्यथा न उपलभ्येरन् इत्यर्थः ।
 अत्र उत्प्रेक्षयोः सजातीययोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्करः ॥ १२ ॥

इच्छतां सह बधूभिरभेदं
 यामिनीविरहिणां विहगानाम् ।
 आपुरेव मिथुनानि वियोगं
 लङ्घ्यते न खलु कालनियोगः ॥ १३ ॥
 यच्छति प्रतिमुखं दयितायै
 वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।

इच्छतामिति ।—[बधूभिः] स्वकामिनीभिः [सह अभे-
 दम्] अवियोगम् [इच्छतां] तथा सङ्कल्पवताम् अपि इत्यर्थः ।
 [यामिनीविरहिणां] यामिनीषु विरहिणां नियतवियोगा-
 नाम् इत्यर्थः । रहतेः आवश्यकं अर्थं णिनिः * यद्वा निन्दा-
 याम् इनिः । तेषां [विहगानां] चक्रवाकाणाम् इत्यर्थः, [मिथु-
 नानि वियोगम् आपुः एव] । न तु न आपुः, इति अयोगव्यव-
 च्छेदः । तथाहि—[कालनियोगः] देवाज्ञा [न लङ्घ्यते खलु]
 दुर्वारः इत्यर्थः ॥ १३ ॥ †

यच्छतीति ।—[शकुन्तौ] चक्रवाकपत्निणि, सामान्यस्य
 प्राकरणिकविशेषपर्यवसानात् । “शकुन्तिपत्तिशकुन्तिशकुन्त-
 शकुनद्विजाः” इत्यमरः । [अन्तिकगते] समीपस्थे [अपि
 दयितायै] चक्रवाक्यै [प्रतिमुखम्] अभिमुखं यथा तथा
 [वाचं यच्छति] वाचम् एव ददाने सति, न तु सङ्गच्छमाने
 सति इत्यर्थः । “पान्नाभ्या” (७।३।७८ पा०) इत्यादिना दाणः
 यच्छादेशः । [अम्बुरुहिण्या] नलिन्या [उज्जितहर्षं]

* वृद्धाभावां निपात्यते ।

† अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः

नीयते स्म नतिमुज्झितहर्षं
 पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥
 रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः
 नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
 पूरिता नु विषमेषु धरित्री
 मंहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥

चक्रवाकदुर्देशादर्शनात् इव त्यक्तविकासं [पङ्कजं मुखम् इव, नतिं] नम्रत्वं [नीयते स्म] नीतम् । “प्रधानकर्मख्याख्येये लादी-
 नाहुर्दिकर्मणाम्” (कारि०): इति नयते: द्विकर्मकत्वात् प्रधाने
 कर्मणि लिट् । प्रायेण दुःखदर्शनात् स्त्रियः खिद्यन्ते, विशेषेण
 विरहदर्शनात् इति भावः । अत्र पङ्कजावनते: चक्रवाक-
 विक्रीशानन्तर्यात् तद्धेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । तच्च मुखोपमेयं
 अम्बुरुहिण्या कामिनीसाम्यं गमयन्त्या निरुह्यते इति
 उपमोत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाद्यप्रयोगात्
 प्रतीयमाना उत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

रञ्जिता इति ।—[तिमिरेण] अन्धकारेण [विविधाः,
 तरुशैलाः] तरवः शैलाश्च [रञ्जिताः] स्वसावर्ण्यम् आपादिताः
 [नु ?] अन्यथा कथमेषां नीलाब्धत्वम् ? इति भावः । तथा
 [गगनं नामितं नु ?] आ भूतलात् इति शेषः । “मितां ऋस्रः”
 (६।४।८२ पा०) इत्यत्र वाशब्दानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषा-
 श्रयणात् न ऋस्रः * । यद्वा—गगनं [स्थगितम्] आच्छादितं
 [नु ?] उभयत्र अपि तमसावृतत्वात् न दृश्यते इति भावः ।

रात्रिरागमलिनानि विकाशं
 पङ्कजानि रहयन्ति विहाय ।
 स्पष्टतारकमियाय नमः श्रीः
 वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १६ ॥
 व्यानशे शशधरेण विमुक्तः
 केतकीकुसुमकैसरपाण्डुः ।

तथा [धरित्री. विषमेषु] निम्नान्नतेषु [पूरिता] समीकृता
 [नु ?] अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यात् ? इति भावः ।
 [ककुभः] दिशश्च [संहताः नु ?] लुप्ताः किम् ? “दिशस्तु
 ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । कथम् अन्यथा
 न दृश्यन्ते इति भावः । अत्र तिमिरे तरुशैलाद्यनेकविषय-
 रञ्जकत्वादिकम् आरोप्य सन्दिग्धः इति सन्देहालङ्कारः । *
 “अन्ये तु नुशब्दस्य सम्भावनाद्योतकसत्त्वात् उत्प्रेक्षाप्रकार-
 मिममाचक्षते” इति अलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥

रात्रोति ।— [श्रीः] शोभा कर्त्री [रात्रिरागमलिनानि]
 रात्रेः सन्ध्याया रागेण स्वच्छायोपरञ्जनन मलिनानि अत एव
 [विकाशं, रहयन्ति] त्यजन्ति । रहयतः त्यागार्थात् शब्द-
 प्रत्ययः । [पङ्कजानि, विहाय] त्यक्त्वा [स्पष्टतारकं, नमः]
 स्वम् [इयाय] प्राप । तथाहि ।— [सर्वः] जनः । [निरापदि]
 निर्वाधस्थले [वस्तु] स्यातुम् । “एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्”
 (७।२।१० पा०) इति इट् प्रतिषेधः । “धमिश्च सान्तेषु वसिः
 प्रसारिणो” इति वचनात् । [इच्छति] ॥ १६ ॥

! सन्देहभेदः संशय इति कीचित् । तथाहि प्रकाशकारः ।—“ससन्देहस्तु भेदोक्तौ
 तदनुक्तौ च संशयः” इति । अत्र न भेदोक्तिः इति संक्षेपः ।

चूर्णमुष्टिरिव लम्बितकान्तिः

वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७ ॥

उज्झती शुचमिवाशु तमिस्राम्

अन्तिकं व्रजति तारकराजे ।

दिक् प्रसादगुणमण्डनमूहे

रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥ १८ ॥

अस्तादिसन्ध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनम् आरभते, व्यानशे इति ।—[शशधरेण] चन्द्रेण [विमुक्तः] क्षिप्तः [केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः] केतकीकुसुमकेसरः इव पाण्डुः, [लम्बितकान्तिः] लम्बिता प्रापिता कान्तिः यस्य सः [अंशु-समूहः] रश्मिसमूहः [चूर्णमुष्टिः इव] चूर्णस्य कर्पूरक्षोटस्य मुष्टिः इव । मुष्टिशब्दस्य हिलिङ्गत्वे अपि अत्र पुंलिङ्गता एव ग्राह्या, उपमेयानुसारात् । [वासवस्य] इन्द्रस्य [दिशं] प्राचीं [व्यानशे] व्याप । अनेन दिशानिशाकरयोः नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १७ ॥

उज्झतीति ।—इन्द्रस्य इयम् [ऐन्द्री, दिक्] प्राची [तारकराजे] नक्षत्रनाथे । “कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च” इति विश्वः । [अन्तिकं] समीपं [व्रजति] सति, [आशु तमिस्राम्] अन्धतमसम् । “तमिस्रा स्त्री ध्वान्तनिशि निश्च्यन्धतमसे न ना” इति वैजयन्ती । [शुचम् इव] विरहदुःखम् इव इत्यर्थः । [उज्झती] विजहती, [प्रसादगुणमण्डनं] प्रसादः नैर्मल्यम् एव गुणः, सः एव मण्डनं यस्य तत् । [रश्मिहासविशदं] रश्मयः हासः इव, तेन विशदं सुखम् इव [सुखम्] अग्रभागम् । श्लिष्टा उपमा इयम् ।

नीलनीरजनिभे हिमगौरं
 शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः ।
 खे रराज निपतत्करजालं
 वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥ १९ ॥
 द्यां निरुन्धत्तिनीलघनाभं
 ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।
 क्षिप्यमाणमसितेतरभासा
 शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ २० ॥

[ऊहे] वहति स्म । अत्र टिकचन्द्रयोः नायिकानाय-
 कौपम्यं गम्यते ॥ १९ ॥

नीलेति ।—[शैलरुद्धवपुषः] उदयगिरितिरोहितमण्ड-
 लस्य [सितरश्मेः] इन्द्राः सम्बन्धि [नीलनीरजनिभे] श्याम-
 कमलतुल्ये [खे] आकाशे [निपतत्] प्रसरत् । [हिमगौरं]
 हिमवत् गौरं शुभ्रं [करजालम्] अंशुसमूहः [वारिधेः
 पयसि] निपतत् [गाङ्गम्] अम्भः इव रराज] । उपमानं
 अपि विशेषणानि योज्यानि ॥ १९ ॥

व्यामिति ।—[द्यां निरुन्धत्] आकाशम् आच्छाद्यत् [अति-
 नीलघनाभं] मेचकम् । [उद्यतकरेण] उद्यताः कराः अंशवः
 हस्ताश्च यस्य तेन । [असितेतरभासा] असिताभ्यः इतराः
 शुभ्राः भासाः यस्य तेन चन्द्रेण [पुरस्तात्] प्राच्याम् अग्रे च
 [क्षिप्यमाणं] नुद्यमानं [ध्वान्तं] शम्भुना] क्षिप्यमाणं

अन्तिकान्तिकगतेन्दुविष्टे
जिह्वतां जहति दीधितिजाले ।
निःसृतस्त्रिमिरभारनिरोधात्
उच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥
लेखया विमलविद्रुमभासा
सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।

[करिचर्म इव चकासे] । उपमाने अपि विशेषणानि योज्यानि ॥ २० ॥ *

अन्तिकेति ।—[अन्तिकान्तिकगतेन्दुविष्टे] अन्तिकान्तिके अतिसर्मोपे । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) । इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् । † अन्तिकान्तिकगतेन इन्दुना विष्टे मुक्ते [दीधितिजाले] किरणसमूहे [जिह्वतां] सङ्कोचं [जहति] त्वजति सति [तिमिरभारनिरोधात्] तिमिरभारैः तमःस्तोमैः निरोधात् उपरोधात् [निःसृतः] निर्गतः [दिगन्तः उच्छ्वसन्] प्राणान् [इव रराज] इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

लेखयेति ।—[इन्दुः विमलविद्रुमभासा] खच्छुप्रवाल-सवर्णया [लेखया] कलया [सन्ततं] सान्द्रं [तिमिरम् आदिवराहः, कनकटङ्कपिशङ्गया] कनकस्त्र टङ्कः शिलाभेदकं

* श्लिष्टार्थविशेषणयोगैः उपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धविधानैश्च श्लेषसूत्रा उपमा इति ।

† “कर्मधारयवदुत्तरेषु” (८।१।११ पा०) । इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत् कार्यम् । प्रयोजनं सुखोपपुं वहावान्कोदात्तत्वानि । अत सुखोप एवामीष्ट इति ।

दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्गा
 मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥
 दीपयन्नथ नभः किरणौघैः
 कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।
 हिमकुम्भ इव पूर्वपयोधेः
 उन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥
 उद्गतन्दुमविभिन्नतमिस्रां
 पश्यति स्म रजनीमवितृप्तः ।

शस्त्रम् । “टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः । तद्वत् पिशङ्गा
 लोहितवर्णया । “पिशङ्गादुपसंख्यानम्” (वा०) इति डीप ।
 [दंष्ट्रया भुवः मण्डलम् इव, उदासे] उच्चित्पे । अस्यतः
 कर्त्तरि लिट् । सोपसर्गात् अस्यतः आत्मनेपदं विक-
 ल्यात् ॥ २२ ॥ *

दीपयन्निति ।—[अथ] उदयानन्तरं [किरणौघैः नभः,
 दीपयन्] प्रकाशयन् [कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः] कुङ्कुमेन
 अरुणः यः पयोधरः कुचः तद्वत् गौरः अरुणः, उदयरागात्
 इति भावः । [तुहिनांशुः] इन्दुः [शनकैः, पूर्वपयोधेः]
 पूर्वसागरात् [हिमकुम्भ इव] हिम्नः कुम्भः इव [उन्ममज्ज]
 उज्जगाम इति उत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

उद्गतन्दुमिति ।—[लोकः] जनः । “लोकस्तु भुवने जने”
 इत्यमरः । [उद्गतन्दुम्] उदितचन्द्राम् [अविभिन्नतमिस्राम्]

* “उपसर्गादस्य शृङ्गावेति पाठ्यम्” (वा०) ।

व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्वां
 व्रीडया नवबधूमिव लोकः ॥ २४ ॥
 न प्रसादमुचितं गमिता द्यौः
 नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः ।
 दिङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं
 भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ २५ ॥
 मानिनीजनविलोचनपातान्
 उष्णवाप्यकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।

अग्निःशेषितध्वान्तां [रजनीं, व्यंशुकस्फुटमुखीं] व्यंशुकम् अप-
 नीतावगुण्ठनम् अत एव स्फुटं दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तां
 तथापि [व्रीडया, अतिजिह्वां] वक्रां [नवबधूं] नवोढाम्
 “बधूर्नवोढयोषायां सुषाभार्याङ्गनासु च” इति धरणिः ।
 स्त्रियम् [इव अविष्टप्तः] सन् [पश्यति स्म] ॥ २४ ॥

नेति ।—[हिमभासा] चन्द्रेण [द्यौः] आकाशम्
 [उचितं] योग्यं [प्रसादं न गमिता, अद्रिवनेभ्यः] अद्रयः
 वनानि च तेभ्यः [तिमिरं, न उद्धृतं] न उत्सारितं [दिङ्मु-
 खेषु] दिशां मुखेषु [धाम] तेजः [च, न विकीर्णं] न पर्यस्तं,
 तथापि [रजनी भूषिता एव] किमुत उक्तगुणसम्पत्तौ इति
 भावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावेऽपि तत्कार्यभूषणोक्त्या
 विभावनालङ्कारः ॥ २५ ॥

मानिनीति ।—[उद्धृतः शीतमयूखः, उष्णवाप्यकलुषान्]
 उष्णेन विरहतप्तेन वाप्येण कलुषान् आविलान् [मानिनीजन-
 विलोचनपातान्] मानिनीजनस्य कलहान्तरितनायिकाजनस्य
 विलोचनपातान् मानभङ्गजनितरोषेण भीषणान् इति भावः ।

मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं
 भीतभीत इव शीतमयूवः ॥ २६ ॥
 श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं
 तारकास्ततकरस्य हिमांशोः ।
 उदमन्नभिरराज समन्तात्
 अङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥

“क्रोधात् कान्तं पराणव्य पश्चात्तापमन्विता । कलहान्त-
 रिता प्रोक्ता नाधिका नययालिभिः ॥” इति दशरूपके । [प्रति-
 गृह्यन्] स्त्रीकुर्वन्, अपराधस्य अपरिहार्यत्वात् इति भावः ।
 अत एव [भीतभीतः] भीतप्रकारः [इव] इति उत्प्रेक्षा ।
 [मन्दमन्दं] मन्दप्रकारम्, उभयत्र अपि “प्रकारे मुखवच-
 नस्य” (२१।१२ पा०) इति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्
 सुबलोपः । [खम्] आकाशं [प्रययौ] ॥ २६ ॥ *

श्लिष्यत इति ।—ततोः प्रसारिताः कराः एव कराः अंशु-
 इस्ताः येन तस्य [तत्करस्य तारकाः] एव [प्रियवधूः, उप-
 कण्ठम्] अन्तिके कण्ठे वा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया
 विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । † [श्लिष्यतः] प्रत्यासौदतः आलिङ्ग-
 तश्च [हिमांशोः] सम्बन्धी [समन्तात्, उदमन्] उत्सर्पन् ।
 अर्थान्तरत्वात् अकर्मकत्वम् । “धातोरर्थान्तरे वृत्तेः” (कारि०)
 इति वचनात् । [लोहितरागः] अरुणप्रभः [अङ्गरागः इव
 अभिरराज] । आलिङ्गनात् रागः गलति इति प्रसिद्धिः । अत्र
 रूपकौपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥

* अपरिहार्याऽपराधत्वात् मानिनीभीषणदिलोचनपातान् स्त्रीकुर्वन् अत एव
 भयाकुलः इति काव्यलिङ्गमङ्गम् उच्ये चायाः ।

† “अव्ययं विभक्ति” (२।१।६ पा०) ।

प्रेरितः शशधरेण करौघः
 संहतान्यपि नुनोद तमांसि ।
 क्षीरसिन्धुरिव मन्दरभिन्नः
 काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८ ॥
 शारतां गमितया शशिपादैः
 क्वायया विटपिनां प्रतिपेदे ।
 न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिः
 तुल्यता वसतिवेश्ममहीभिः ॥ २९ ॥

प्रेरित इति ।—[शशधरेण] चन्द्रेण [प्रेरितः] विस्मृतः
 [करौघः, संहतानि] सान्द्राणि [अपि तमांसि, मन्दर-
 भिन्नः] मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नः नुन्नः [क्षीरसिन्धुः,
 अविरलोच्च-तरूणि] अविरलाः सान्द्राः उच्चाः उन्नताश्च तरवः
 येषु तानि [काननानि इव, नुनोद] दूरीचकार ॥ २८ ॥

शारतामिति ।—[शशिपादैः] चन्द्ररश्मिभिः । “पादा
 रश्मिपङ्क्तिर्युग्मांशाः” इत्यमरः । [शारतां] शबलतां [गमितया]
 “शारः शबलपौतयोः” इति विश्वः । [विटपिनां] तरूणां
 [क्वायया, न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिः] न्यस्तैः निक्षिप्तैः
 शुक्लबलिभिः श्वेतपुष्पाद्युपहारैः चित्राणि तलानि उपरिभागाः
 यामां ताभिः । “करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे
 स्त्रियाम्” इत्यमरः । [वसतिवेश्ममहीभिः] निवासगृह-
 भूमिभिः [तुल्यता] साम्यं [प्रतिपेदे] प्राप्ता । कर्मणि
 लिट् । आर्थी इयम् उपमा ॥ २९ ॥

आतपे धृतिमता सह बध्वा
 यामिनीविरहिणा विहगेन ।
 सेहिरे न किरणा हिमरश्मेः
 दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥
 गन्धमुद्धतरजः कणवाही
 विक्षिपन् विकसतां कुमुदानाम् ।

आतप इति ।—[आतपे] दुःखकरे अपि इति भावः ।
 [बध्वा] चक्रवाक्या [सह] अत एव [धृतिमता] मन्तोष-
 वता [यामिनीविरहिणा] यामिनीषु विरहिणा नियतविरह-
 अत एव [विहगेन] चक्रवाकेण [हिमरश्मेः] चन्द्रस्य
 [किरणा न सेहिरे] । तथाहि ।—[दुःखिते] सञ्जातदुःखे
 [मनसि सर्वं] मनोहरम् अपि इति भावः । [असह्यं]
 सोढम् अशक्यम् । “शकिसहोश्च” (३।१।८८ पा०) इति
 यतप्रत्ययः । पूर्वे तु “आतपाः” इति पठेः । तत्र बध्वा सह
 आतपाः अपि सेहिरे ; तद्विरहिणा तु शशिकिरणाः अपि
 न सेहिरे इति योज्यम् । फलं तु समानम् ॥ ३० ॥ *

गन्धमिति ।—[अपां कणवाही] । योग्यान्वये व्यवधानम्
 अपि सोढव्यम् । [विकसतां कुमुदानां गन्धं] सौरभम्
 [उद्धतरजः] उद्धतं रजः परागः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा
 नशः । “शेषाद्भिभाषा” (५।४।१५४ पा०) इति विकल्पात्
 न कप् । [विक्षिपन्] विकिरन् इत्थं शिशिरः सुरभिः
 [यामिनीमरुत्] रात्रिवायुः [परिलीनविहङ्गाः] परितः

आदुधाव परिलीनविहङ्गाः
यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ३१ ॥
संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।
यामिनीवनितया ततचिह्नः
सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२ ॥
ओजसापि खलु नूनमनूनं
नासहायमुपयाति जयश्रीः ।

लीनाः शयिताः विहङ्गाः यासु ताः [वनराजीः, आदुधाव]
ईषत् कम्पयामास, विहङ्गशयनाविरोधेन वनराजिः किञ्चित्
कम्पिता इत्यर्थः । “आङ्गीषदर्थेऽभिव्याप्तौ” इत्यमरः । यथा
कञ्चित् कामिनीं गन्धोदकादिना सिञ्चन् आकर्षति तद्वत्
इति भावः ॥ ३१ ॥

संविधातुमिति ।—[यामिनीवनितया] यामिनी वनिता
इव तथा रात्रिरूपया कान्तया [मन्मथस्य अभिषेकं] त्रिभुवन-
जैत्रयात्राभिषेकं [संविधातुं] सम्यक् कर्तुम् [लसदंशु-
जलौघः] अंशवः जलानि इव तेषाम् ओघः पूरः लसन् यस्मिन्
सः, [ततचिह्नः] स्फुटलाञ्छनः [इन्दुः सोत्पलः रजतकुम्भः इव,
उदासे] उत्क्षिप्तः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । अत्र संविधातुम्
इति तुमुना प्रतीयमानोत्प्रेक्षया अनुप्राणितः अयम् उपमोत्-
प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥

ओजसेति ।—[ओजसा, अनूनम् अपि] सम्पूर्णम् अपि
[असहायं] सहायरहितं, पुरुषम् इति शेषः । [जयश्रीः न उप-

यद्विभुः शशिमयूखसखः सन्
 आददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३ ॥
 सद्गनां विरचनाऽऽहितशोभैः
 आगतप्रियकथैरपि दूत्यम् ।
 सन्निकृष्टरतिभिः सुरदारैः
 भूषितैरपि विभूषणमीषि ॥ ३४ ॥

याति खलु नूनम्] । कुतः ? [यद्] यस्मात् [विभुः] समर्थः
 अपि [अनङ्गः, शशिमयूखसखः सन्] शशिमयूखानां सखा सह-
 चरः तथाक्तः ससहायः सन् इत्यर्थः । [विजयि] विजय-
 शीलम् । “जिटृत्ति” (३।२।१५७ पा०) इत्यादिना इनि-
 प्रत्ययः । [चापम् आददे] । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः
 अर्थान्तरन्यः ॥ ३३ ॥

इत्यम् उद्दीपनसामग्रीम् उपवर्ण्य सस्यति तत्कार्यभूतं
 रतिवर्णनम् आरभते, सद्गनामित्यादि ।—[सन्निकृष्टरतिभिः]
 आसन्नसुरतोत्सवैः अत एव [सुरदारैः] सुरबधूभिः [आहित-
 शोभैः] प्राक् एव विहितकेलिगृहमण्डनैः अपि पुनः
 [सद्गनां] केलिगृहाणां [विरचना] मण्डनम् [ईषे] अभि-
 लेषे । इषेः कर्मणि लिट् । [आगतप्रियकथैः अपि] प्राप्तप्रिय-
 जनवृत्तान्तैः अपि । दूतस्य कर्म [दूत्यं] दूतीव्यापारः ईषे ।
 “दूतवर्णित्वां च” (वा०) इति दूतस्य भावकर्मणोः वा
 यप्रत्ययः । तथा [भूषितैः अपि विभूषणं] प्रसाधनम् ईषे,
 औत्सुक्यातिरेकात् इति भावः ॥ ३४ ॥

न स्रजो रुरुचिरे रमणीभ्यः
 चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
 साधनेषु हि रतेरुपधत्ते
 रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥
 प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं
 ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।
 मानिनीभिरपहस्तितधैर्य्यः
 सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥

नेति ।—[विरहे] वियोगावस्थायां [स्रजः] मास्थानि
 [चन्दनानि] गन्धाः [मदिराः वा] मद्यानि वा [रमणीभ्यः]
 “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” (१।४।३३ पा०) इति सम्प्रदानत्वात्
 चतुर्थी । [न रुरुचिरे] न रोचन्ते स्म । [हि] यस्मात्
 [प्रियसमागमः एव, रतेः साधनेषु] स्रगादिषु [रम्यतां]
 मनोहरत्वं, रुचिकरत्वम् इति यावत् । [उपधत्ते] आधत्ते,
 तदभावात् अरुचिः युक्ता एव इत्यर्थः । अत एव वैधर्म्यात्
 कारणेन कार्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । रम्यन्ते एषु
 इति रभ्याणि । “पोरदुपधात्” (३।१।८८ पा०) इति यत्-
 प्रत्ययः । “कृत्यल्यटा बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इति बहुल-
 ग्रहणात् अधिकरणार्थः ॥ ३५ ॥

प्रस्थिताभिरिति ।—[अधिनाथनिवासं] प्रियगृहं प्रति
 [प्रस्थिताभिः] प्रचलिताभिः [ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः] ध्वंसि-
 तानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि स्वयं प्रस्थानं लाघवाय
 इति एवरूपाणि याभिः ताभिः [मानिनीभिः] कोपनाभिः ।

कान्तवेश्म बहु सन्दिशतीभिः
 यातमेव रतये रमणीभिः ।
 मन्मथेन परिलुप्तमतीनां
 प्रायशः स्वलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥
 आशु कान्तमभिसारितवत्याः
 योषितः पुलकरुद्धकपोलम् ।
 निर्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं
 खण्डपत्रतिलकाकृति कान्त्या ॥ ३८ ॥

“स्त्रोणामोर्थाकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये” इति लक्ष-
 णात् । [अपहस्तितधैर्यः] अपहस्तितं निरस्तं धैर्यं येन
 मः, तथा [सादयन् अपि] मानं शरीरं च कर्षयन् अपि,
 सटोषः अपि इत्यर्थः [मदः, अवललम्बे] स्वीकृतः, अज्ञान-
 व्याजेन नाघवापङ्कवसौकर्यात् इति भावः ॥ ३६ ॥

कान्तेति ।—[रतये] सुरताय [बहु सन्दिशतीभिः] अनेकं
 वाचिकं कथयन्तीभिः, सन्देगव्यसनात् गन्तव्यम् अपि अजान-
 तीभिः इत्यर्थः । [रमणीभिः कान्तवेश्म, यातं] प्राप्तम्
 [एव] ; न तु मध्येमार्गात् निवृत्तम् इत्यर्थः । [तथाहि ।—
 [मन्मथेन, परिलुप्तमतीनां] भ्रष्टमतीनां [स्वलितं] विरुद्धाचरणम्
 [अपि प्रायशः उपकारि] भवति ॥ ३७ ॥ *

आश्विति ।—[आशु कान्तम्, अभिसारितवत्याः] अभि-
 गतवत्याः । स्वार्थे णिच् । [योषितः] सम्बन्धि [पुलकरुद्ध-
 कपोलं] पुलकैः रुद्धौ आवृत्तौ कपोलौ यस्य तत् [खण्डपत्र-

उच्यतां स वचनीयमशेषं
 नेश्वरे परुषता सखि ! साध्वी ।
 आनयैनमनुनीय कथं वा
 विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ? ॥ ३६ ॥
 किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
 कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।

तिलकाकृति] खण्डा प्रमृष्टा पत्राणां पत्रलेखानां तिलकस्य
 च आकृतिः सन्निवेशः यस्य तत् तथोक्तं [मुखं कान्त्या,
 अखण्डं] पूर्णम् [इन्दुं, निर्जिगाय] जयति स्म । इति आर्षी
 इयम् उपमा । “जयति हेष्टि” इति दण्डिना सादृश्याद्येषु
 गणनात् ॥ ३८ ॥

अथ युग्मेन सखीनायिकासंवादम् आह, उच्यतामिति ।—
 तत्र नायिका आह ।—[सः] धूर्तः [अशेषम्] अखिलं
 [वचनीयं] वक्तव्यम् [उच्यतां], निःशङ्कम् उपालभ्यताम्
 इत्यर्थः । ब्रूञ्जो दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लोट् । अथ
 सखी आह ।—हे [सखि ! ईश्वरे] भर्तारि नायकं विषये
 [परुषता] पारुष्यं [न साध्वी] न हिता । अथ नायिका
 आह ।—हे सखि ! तर्हि [एनम्, अनुनीय] सान्त्वयित्वा
 [आनय] । पुनः सखी आह ।—[विप्रियाणि जनयन्] अप्रि-
 याणि कुर्वन् सः [कथं वा अनुनेयः ?] अनुनयार्हः ? ॥ ३८ ॥

किमिति ।—पुनः नायिका आह ।—तर्हि [गतेन] तं
 प्रति गमनेन [किं ?] कः अर्थ इत्यर्थः । अतः [उपैतुं]
 गन्तुं [न युक्तं हि] । पुनः सखी आह ।—हे सखि ! [सुभग-

योषितामिति कथासु समेतैः

कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥

॥ युग्मम् ॥

योषितः पुलकरोधि दधत्याः

घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।

कान्तवचसि बभूव पतन्त्याः

मण्डनं लुलितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥

माननि] सौन्दर्यमानिनि । सुभगम् आत्मानं मन्यते इति ।
 “आत्ममाने खञ्ज” (३२।८३ पा०) इति चकारात् णिनि-
 प्रत्ययः । तस्मिन् [प्रिये] विषये [कः मानः ?] मानः न
 कर्त्तव्य इत्यर्थः । यद्वा न हि इत्यादि सखीवाक्यम् । तत्र न हि
 इत्येकं वाक्यम् । तद्युक्तं सखि इत्यर्थः । हे सखि ! किन्तु
 उपैतुं युक्तं ; कुतः ? सुभगमानिनि प्रिये कः मानः ? तादृग्-
 जनस्य दुर्लभत्वात् इति भावः । [इति] एवरूपासु [योषितां,
 कथासु] विषये [समेतैः] समीपम् आगत्य आकर्षयद्भिः
 इत्यर्थः । [कामिभिः, बहुरसा] अनेकस्वादा [धृतिः] सन्तोषः
 [ऊहे] ऊढा । अत्र रौच्यीत्सुक्यनिर्वेदाद्यनेकभावशाबल्य-
 परिपूर्णकान्ताकथाकर्षणात् उत्तरोत्तरम् अपूर्वहृदयानन्दनिश्च-
 न्दम् आनन्दसन्दोहम् अविन्दन् इत्यर्थः । प्रायेण अत्र प्रौढाः
 कलहास्तारिताश्च नायिकाः ॥ ४० ॥

योषितः इति ।—[पुलकरोधि] रोमाञ्चस्यापि [नव-
 सङ्गमजन्म] नवसङ्गमेन जन्म यस्य तत् [घर्मवारि] खेदोदकं
 [दधत्याः] इति साप्त्विक्तोक्तिः । [कान्तवचसि पतन्त्याः]
 इति श्रौत्सुक्योक्तिः । [योषितः] या [लुलितमण्डनता]

श्रीधुपानविधुरासु निगृह्णन्
मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः ।
सङ्गतासु दयितैरुपलेभे
कामिनीषु मदनो नु मदो नु ॥ ४२ ॥
हारि चक्षुरधिपाणि कपोली
जीवितं त्वयि कतः कलहोऽस्याः ।

उःकृष्टप्रसाधनत्वम् । भावे तल् । सा [एव मण्डनं बभूव] ।
तादृशफलत्वात् तस्य इति भावः ॥ ४१ ॥

श्रीध्विति ।—[श्रीधुपानविधुरासु] शिरते अनेन इति
श्रीधु पक्वोक्षुरसविकारः मद्यविशेषः, तस्य पानेन विधुरासु
विमूढासु तथा [दयितैः, सङ्गतासु] स्वयं प्राप्तासु च [कामि-
नीषु] अतिमानवतीषु [आशु, मानं] कोपं [निगृह्णन्]
निवर्त्तयन् [शिथिलीकृतलज्जः] शिथिलीकृता लज्जा येन सः
[मदनः नु ? मदः नु ? उपलेभे] लक्ष्यते स्म इत्यर्थः । प्रियसमा-
गमश्रीधुपानरूपोभयकारणाभङ्गात् उभयथा माननिग्रहाद्यनु-
भावसाधारण्यात् च सन्देहः, सः एव अलङ्कारः ॥ ४२ ॥ *

हारैति ।—[हारि] त्वदागमनमार्गे एव [चक्षुः] इति
श्रीत्सुक्वोक्तिः । [अधिपाणि] पाणौ करे [कपोली],
इति चिन्तोक्तिः । किं बहूना ? [जीवितं त्वयि] त्वदधीनं,
त्वां विना न जीवति इत्यर्थः, इति गाढानुरागोक्तिः । अतः
[अस्याः, कलहः] विग्रहः [कुतः ? इति] एवं [कामिनां

* अत्र भेदानुक्त्वा संशयः, तथा च प्रकाशकारः ।—“ससन्देहस्तु भेदोक्तौ
तदनुक्तौ च संशयः” इति । अलङ्कारसर्वस्वकारमतेन तु अद्यमुत्प्रे चाप्रकारः इति ।

कामिनामिति वचः पुनरुक्तं
 प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥
 साचि लोचनयुगं नमयन्ती
 रुन्धती दयितवक्षसि पातम् ।
 सुभ्रुवो जनयति स्म विभूषां
 सङ्गतावुपरराम च लज्जा ॥ ४४ ॥
 सव्यलीकमवधीरितखिन्नं
 प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।

प्रीतये पुनः उक्तं] पुनः पुनः उच्यमानं [वचः] दूतीवाक्यं
 [नवनवत्वं] नवप्रकारत्वम् अपूर्ववद्भावम् [इयाय] । प्रकारार्थे
 द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् । * कान्तानुराग-
 प्रकटनात् कामिनः प्रहृष्यन्ति इति भावः । कलहान्तरिता
 इयम् ॥ ४३ ॥

साचीति ।—[लोचनयुगं, साचि] तिर्यक् [नमयन्ती]
 प्रिये तिर्यक् पातयन्ती, न तु समरेखया इत्यर्थः । [दयित-
 वक्षसि पातं रुन्धती] इष्टम् अपि प्रतिबध्नीती [लज्जा, सुभ्रुवः]
 नायिकायाः [विभूषां] शोभां [जनयति स्म, सङ्गती] सुरत-
 प्रसङ्गे सति [उपरराम च] । एवं यतः तदा चाभूषणम् एव
 इति भावः । “विभाषाकर्मकात्” (१।३।८५ पा०) इति
 परस्मैपदम् । ४४ ॥ †

सव्यलीकमिति ।—[सव्यलीकं] सापराधम् अत एव

* “प्रहृषि गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति ।

† नायिका चतुःसुधा ।

योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि
 प्राणनाथमभिवाष्पनिपातः ॥ ४५ ॥
 शङ्किताय कृतवाष्पनिपाताम्
 ईर्ष्या विमुखितां दयिताय ।
 मानिनीमभिमुखाहितचित्तां
 शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥

[अवधीरितखिन्नं] अवधीरितः अवघ्रातः सन् खिन्नः तम् ।
 “पूर्वकाल” (२।१।३८ पा०) इत्यादिना तत्पुरुषः । [सपदि.
 कोपपदेन] कोपस्य पदेन व्याजेन [प्रस्थितं] निर्गच्छन्तं
 [प्राणनाथं] प्रियं [योषितः] सम्बन्धी [अभिवाष्पनिपातः]
 अभिसुख्येन अश्रुमोक्षः [सुहृत् इव, रुणद्धि स्म] करोध ।
 वाष्पपातस्य मन्युमोक्षलिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदौ-
 पस्यम् । इयम् अधीरा खण्डिता ।—“ज्ञातेऽन्यासङ्गिनि पतौ
 खण्डितेर्थाकषायिता । अधीराश्रु विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र
 नायिका ॥” इति दशरूपके ॥ ४५ ॥

शङ्कितायेति ।—[शङ्किताय दयिताय]* अविश्वस्ताय नाय-
 काय [ईर्ष्या, विमुखितां] विमुखीकृताम्, अत एव [कृत-
 वाष्पनिपातां मानिनीं, घनरोमविभेदः] सान्द्रपुलकोदयः
 [अभिसुखाहितचित्तां] अभिसुखम् आहितं चित्तं यया तां,
 निष्कोपाम् इत्यर्थः । [शंसति स्म] व्यनक्ति स्म इत्यर्थः । अन्यथा
 सास्त्रिकानुदयात् । इति भावः । अत्र अपि पूर्वीज्ञा एव
 नायिका ॥ ४६ ॥

* “क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्” (वा०) इति चतुर्थी ।

लोलदृष्टि वदनं दयितायाः
 चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।
 व्रीडया सह विनीवि नितम्बात्
 अंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥
 क्लीतया गलितनीवि निरस्यन्
 अन्तरीयमवलम्बितकाञ्ची ।

अथ सम्भोगशृङ्गारम् आह । स आन्तरः वाह्यश्च, तत्र वाह्यरतम् आह, लोलिति ।—[प्रियतमे लोलदृष्टि] चञ्चलेक्षणं [दयितायाः वदनं, रभसेन] बलात्कारेण [चुम्बति] सति [विनीवि] निर्गतबन्धनम् [अंशुकं नितम्बाद् व्रीडया सह शिथिलताम् उपपेदे] उभयम् अपि शिथिलम् आसीत् इत्यर्थः । अत्र व्रीडांशुकरूपमम्बन्धिभेदभिन्नवृत्तिसंज्ञानरूपशैथिल्यस्य अभेदाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूलः सहोक्तिविशेषः अलङ्कारः । अत एव व्रीडांशुकीपम्यञ्च कल्प्यम् । अत्र वाह्यायनः,— “वाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषजलदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साक्षान्नाकारेण जायते” ॥ ४७ ॥

क्लीतयेति ।—[गलितनीवि] गलितबन्धनं तथापि [अवलम्बितकाञ्ची] अवलम्बिता काञ्ची येन तत्, काञ्चीलग्नम् इत्यर्थः । तत् [अन्तरीयम्] अधोऽंशुकम् । “अन्तरीयोप-
 पद्यवपरिधानान्यधोऽंशुके” इत्यमरः । [निरस्यन्] आक्षि-
 प्य [हृदयेशः] प्रियः [क्लीतया] वस्त्रापगमात् लज्जितया ।
 क्लीतयोः कर्त्तरि क्तः । [दयितया, मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं]

मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं

सखजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥

आट्टता नखपटैः परिरम्भाः

चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः ।

सौकुमार्यगुणसम्भृतकीर्त्तिः

वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४९ ॥

मण्डलीकृतः वर्तुलीकृतः पृथुः स्तनभारः यस्मिन् कर्मणि तत्
यथा तथा, गाढम् इत्यर्थः । [सखजे] आश्लिष्टः । प्रियदृष्टेः
प्रतिबन्धार्थम् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आट्टता इति ।—[परिरम्भाः] आलिङ्गनानि [नखपटैः]
हेतुभिः [आट्टताः] अभिमताः । “हेतौ” (२।३।२३ पा०)
इति तृतीया । तथा [चुम्बितानि] चुम्बनानि [घनदन्तनिपातैः]
गाढदन्तक्षतैः हेतुभिः आट्टतानि इति लिङ्गविपरिणामः ।
सुरतसुखोद्दीपकत्वात् नखदन्तक्षतपूर्वकेषु आलिङ्गनचुम्बनेषु
आदरः संवृत्तः इत्यर्थः । ननु सुकुमारि कामतन्त्रे कथं पीडा-
करेषु आदरः इति न वाच्यम् ? इति आह, सौकुमार्येति ।—
[सौकुमार्यगुणसम्भृतकीर्त्तिः] सौकुमार्यम् एव गुणः, तेन
सम्भृतकीर्त्तिः लब्धयशाः [कामः, सुरतेषु] सम्भोगेषु [अपि],
न केवलं विप्रलम्बेषु इति भावः । [वामः] क्रूरः [एव]
सुकुमारः कामः इति वादमात्रम् । वस्तुतस्तु पीडयन् एव
सखम् आवहति इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः
अर्थान्तरन्यासः ॥ ४९ ॥

पाणिपल्लवविधूननमन्तः
 सीत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः ।
 योषितां रहसि गद्गदवाचाम्
 अस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥
 पातुमाहितरतीन्यभिलेषुः
 तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि ।

अथ आभ्यन्तरं रतम् आह, पाणीति ।—[रहसि] एकान्ते इति विश्वभ्रातिशयोक्तिः । [गद्गदवाचां] खलद्विरां [योषितां] मस्त्रस्योनि [पाणिपल्लवविधूननं] पाणिपल्लवयोः विधूननं कम्पनम्, [अन्तः सीत्कृतानि] सीत्काराः । एतेन कुट्टमित्याख्यः भावः उक्तः ।—“अधरपीडनादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचात् कुट्टमितम्” इति लक्षणात् । [नयनार्द्धनिमेषाः] नयनानाम् अर्द्धनिमेषाः अर्द्धनिमीलितानि । रहसि एकान्ते गद्गदवाचां योषिताम् इति विशेषणसामर्थ्यात् गद्गदवाक्कां च इति एतानि [मदनस्य अस्त्रताम् उपययुः] अस्त्रवत् पुंसाम् उद्धेपनानि आसन् इत्यर्थः । अत्र सीत्कारार्द्धनिमेषादिना सखपारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये ।—“स्त्रस्तता वपुषि स्त्रीननं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम् । श्लेषयेत् स्वजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलज्जिताकुला” ॥ इति ॥ ५० ॥

अथ मधुपानवर्णनम् आरभते, पातुमित्यादिना ।—[युवानः, आहितरतीनि] वर्द्धितरागाणि, अत एव [अपुनरुक्तरसानि] पुनःपुनः पानेन अपि अपूर्वस्वादानि, अत एव [तर्षयन्ति] दृष्टोत्पादकानि, अदृष्टिकराणि इत्यर्थः । [सस्मितानि बधूनां

सस्मितानि वदनानि बधूनां
 सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥ ५१ ॥
 कान्तसङ्गमपराजितमन्थौ
 वारुणीरसनशान्तविवादे ।
 मानिनीजन उपाहितसन्धौ
 सन्दधे धनुषि नेषुमनङ्गः ॥ ५२ ॥
 कुप्यताशु भवतानतचित्ताः
 कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः ।

वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुम् अभिलेषुः] इच्छन्ति
 स्म । अत्र प्रसृतानाम् एव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य
 गम्यत्वात् केवलं प्राकरणाकविषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः ।—
 “प्रसृतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र
 सा मता तुल्ययोगिता ॥” इति लक्षणात् ॥ ५१ ॥

कान्तेति ।—[कान्तसङ्गमपराजितमन्थौ] कान्तसङ्गमेन
 पराजितमन्थौ त्यक्तरोषे, तदवधिकत्वात् तस्य इति भावः ।
 किञ्च [वारुणीरसनशान्तविवादे] वारुणीरसनेन मध्वास्वादेन
 शान्तः विवादः वाक्कलहादिः यस्य नस्मिन् ; अतः [उपाहित-
 सन्धौ] प्रियैः सह कृतमन्थानि [मानिनीजन] विषये [अनङ्गः
 धनुषि इषुं न सन्दधे] सन्धानं न अकरोत् । सिद्धसाध्ये साधन-
 वैयर्थ्यात् इति भावः ॥ ५२ ॥ *

* कान्तसङ्गमपराभूतक्रोधे सुरापानशान्तकलहे अत एव त्यक्तमाने मानिनीजने
 वाणनिक्षेपप्रयासं न चकारानङ्ग इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् इति कीचित् ।

इत्यनेक उपदेश इव स्म

स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमदत्तां

वारुणीमतिरसां रसयित्वा ।

ऋविमोहविरहादुपलेभे

पाटवं नु हृदयं नु बधूभिः ॥ ५४ ॥

कुप्यतेति ।—[यूनः] प्रियान् [कुप्यत] यूनां कोपं जनयत ।
नात्र “क्रुधद्द्रुह” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना यूनानां सम्प्रदानत्वे
च पूर्णं । तस्य “यं प्रति कोपः” इति नियमात् । अत्र कोपस्ता-
वत् कृत्रिमः इति । [आशु, आनतचित्ताः] अनुकूलचित्ताः
[भवत] । [च] किञ्च [कोपितान्, वरिवस्यत] परिचरत । “नमो
वरिवसिबडः क्वच्” (३।१।१६ पा०) इति क्वच् । वरिवसः
परिचर्यायाम् इत्यर्थे तस्य नियमश्च । [इति] एवम् [अनेकः]
अनेकप्रकारः यः [उपदेशः] प्रवर्त्तकवाक्यं सः [इव मधुवारः]
मधुपानावृत्तिः । “मधुवारा मधुक्रमाः” इत्यमरः । [युवतिभिः
स्वाद्यते स्म] । मधुवारस्य कोपादिकार्यप्रवर्त्तकत्वमाभ्यात् उप-
देशः इव इति उत्प्रेक्षा । अनियताः खलु मत्तचेष्टाः इति
भावः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिरिति ।—[भर्तृभिः, प्रणयसम्भ्रमदत्तां] प्रणय-
सम्भ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्ताम् । “सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्
संवेगादरयोरपि” इति विश्वः । अत एव [अतिरसाम्]
अधिकस्वादां [वारुणीं] वरुणात्मजाम् । “सुरा हलिप्रिया
हाला परिस्तुद्वरुणात्मजा” इत्यमरः । [रसयित्वा] आस्वाद्य
[बधूभिः ऋविमोहविरहात्] मदेन लज्जाजाड्यापगमात् हेतोः

स्वादितः स्वयमधैधितमानं
लम्बितः प्रियतमैः सह पीतः ।
आसवः प्रतिपदं प्रमदानां
नैकरूपरमतामिव भेजे ॥ ५५ ॥
भ्रूविलासमुभगाननुक्तुं
विभ्रमानिव बधूनयनानाम ।

[पाटवं नु ?] पटुत्वं नु ? [हृदयं नु ?] ज्ञानविशेषं नु ? [उप-
लेभे] । अत एव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयम् एव
प्राप्तसत् पश्चात् लब्धम् इति सन्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रति
वक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिः ? इति भावः । सन्देहालङ्कारः ॥ ५४ ॥

स्वादित इति ।—[स्वयं स्वादितः] आदौ स्वयम् एव आदाय
पीतः, [अथ] अनन्तरं प्रियतमैः [एधितमानं] वर्धितबहुसम्मानं
यथा तथा [लम्बितः] आहितः, स्वहस्तेन पायितः इत्यर्थः ।
ततः [प्रियतमैः सह पीतः] युगपदेकपात्रेण पीतः इत्यर्थः ।
[आसवः प्रमदानां, प्रतिपदं] प्रतिवारं [न एकरूपरमताम्]
अनेकविधस्वादुत्वम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्पुपा इति समासः ।
नञ्समासे नलोपः स्यात् । * [भेजे इव] प्राप इव । प्रायेण
उपचारविशेषात् भोज्येषु रसविशेषः स्यात् इति भावः ।
आस्वादनादिपदार्थानाम् अनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं
तावत् एकं, स्वादनादीनाम् अनेकधर्माणाम् एकस्मिन् एव
सर्वक्रमेण सम्बन्धात् पर्यायभेदश्च, तयोश्च संसृष्टयोः अनेक-
रसत्वोत्प्रेक्षावीजत्वात् तथा सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५५ ॥

* पाणिनिमतेन “अत्राङ्गणः” इत्यादौ नञो नकारभागलोपात् अकारस्तिष्ठति ।
स्वरवर्णे परे तु आदौ “न” भागलोपः पश्चात् अकारात् परं न्-आगमः स्यात् ।

आददे मृदुविलोलपलाशैः

उत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥

ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां

हृद्यतामुपययौ रमणानाम् ।

फुल्ललोचनविलोलसरोजैः

अङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७ ॥

भ्रूविलासेति ।—[भ्रूविलाससुभगान्] भ्रूविलामैः सुभगान् सुन्दरान् [बधूनयनानां विभ्रमान् अनुकर्तुः] तैः आत्मानं समीकर्तुम् [इव] इति फलोत्प्रेक्षा । [मृदुविलोलपलाशैः] ईषश्चलदलैः [उत्पलैः, चषकवीचिषु] चषकेषु याः वीचयः मधूर्मयः तासु यः [कम्पः] सः [आददे] स्वीकृतः ; न तु स्वकम्पः तस्य विलोलविशेषणेन एव उक्तत्वात् तत्स्वीकारश्च तदयोगः एव । पूर्वं नेत्रमात्रसाम्यभाजाम् उत्पलानां कम्पमानवीचियोगात् सभ्रूविलामनेत्रसाम्यं जातम् इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ओष्ठेति ।—[ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनाम्] ओष्ठः एव पल्लवः तस्य विदंशे दंशने रुचिः अभिलाषः येषां तेषां, मुखसुरापानमिषेण अधरं पिपासताम् इत्यर्थः । [रमणानां, फुल्ललोचनविलोलसरोजैः] फुल्लानि लोचनानि एव विलोलसरोजानि येषु तैः । [अङ्गनास्यचषकैः] अङ्गनास्यानि एव चषकाणि पानपात्राणि । “चषकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः । तैः [मधुवारः] मधुपानावृत्तिः [हृद्यतां] हृदयप्रियताम् [उपययौ] । “हृदयस्य प्रियः” (४।४।८५ पा०) इति यत्प्रत्ययः । “हृदयस्य

प्राप्यते गुणवतापि गुणानां
व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः ।
तत्तथा हि दयिताननदत्तं
व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥
वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां
कान्तदन्तपदमण्डलक्ष्मीम् ।
जञ्जिरे बहुमताः प्रमदानाम्
श्रीष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९ ॥

हृल्ले खयदण्लासेषु” (६।३।५०५ पा०) इति हृल्लवः । रमण-
विशेषणार्थहेतुककाव्यलिङ्गसङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥

प्राप्यत इति ।—[गुणवता अपि आश्रयवशेन गुणानां,
विशेषः] प्रकर्षः [प्राप्यते व्यक्तं तत् तथा] यदुक्तं तत् तथा एव
इत्यर्थः । [हि] यस्मात् [दयिताननदत्तं] दयितायाः आन-
नेन करणेन दत्तं [मधु, रसातिशयेन] स्वादुप्रकर्षेण कर्त्तुं
[व्यानशे] व्याप्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तर-
न्यासः ॥ ५८ ॥

वीक्ष्येति ।—[रत्नचषकेषु] स्फटिकादिमणिपात्रेषु [अति-
रिक्तां] यावकापगमात् पूर्वाभ्यधिकां [कान्तदन्तपदमण्डल-
लक्ष्मीं] कान्तस्य यत् दन्तपदमण्डलं तस्य लक्ष्मीं शोभां, प्रति-
विम्बिताम् इति शेषः । [वीक्ष्य, श्रीष्ठयावकनुदः] अधरलाक्षा-
रागहारिणः [मधुवाराः] मधुपानाभ्यासाः [प्रमदानां, बहुमताः]
अभिमताः । वर्त्तमाने क्तः । तदयोगात् षष्ठौ । [जञ्जिरे] जाताः,
तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाशकत्वात् इति भावः ॥ ५९ ॥ *

* रत्नमयचषकप्रतिविम्बितदन्तपदावलीकनादेव भ्रमं मधुपानाभ्यासादरः वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् तद्गुणाङ्गवत् इति नव्याः ।

लोचनाधरकृताहृतरागा

वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात्मगुणानां

व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

मधुपानात् विलोचनेषु रागोत्पत्तिः, अधरेभ्यश्च लाक्षाराग-
निवृत्तिः, मध्वाननयोश्च अन्योन्यगन्धसंक्रान्तिः इति स्थिते मति
उत्प्रेक्ष्यते, लोचनेति ।—[लोचनाधरकृताहृतरागा] लोचने च
अधरश्च लोचनाधरम् । “समुद्राभ्राह्मः” (४।४।११८ पा०)
इति व्यभिचारज्ञापकात् न अत्र अधरशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
कृतश्च असौ आहृतश्च इति विशेषणसमासः । लोचनाधरस्य
कृताहृतः रागः यया सा तथोक्ता, लोचनयोः कृतरागा अधरात्
आ समन्तात् हृतरागा च इत्यर्थः । षष्ठ्याश्च अर्थसम्बन्धात्
सामान्यस्य योग्यविशेषणपर्यवसाननियमेन अधिकरणापादा-
नार्थयोः आक्षेपात् । तथा च अधरलोचनगुणयोः राग-
तद्विरहयोः स्थानपरिवृत्तिं कृतवती इत्यर्थः । तथा [वासि-
ताननविशेषितगन्धा] वासितेन स्वगन्धसंक्रान्तिसुरभितेन
आननेन विशेषितः अतिशयितः गन्धः यस्याः सा । यद्वा—
वासितानना च असौ अर्थात् आननेनैव विशेषितगन्धा च इति
कृतबहुव्रीहिविशेषणसमासः । उभयथा अपि आननसंक्रान्त-
स्वगन्धा स्वसंक्रान्ताननगन्धा च इत्यर्थः । एवंभूता [वारुणी]
मदिरा [परगुणात्मगुणानां] परयोः लोचनाधरयोः गुणौ च
परस्य आननस्य गुणः आत्मनः वारुण्याः गुणश्च परगुणात्म-
गुणाः तेषां परगुणात्मगुणानां [व्यत्ययं नु ? विनिमयं-
नु ? वितेने] विस्तारयामास । चित्तेन ग्रामादिकी

तुल्यरूपमसितोत्पलमच्छोः

कर्णागं निरुपकारि विदित्वा ।

योषितः सहृदिव प्रविभजे

लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥

वस्तुपरिवृत्तिः व्यत्ययः । बुद्धिपूर्वा तु वस्तुपरिवृत्तिः विनिमयः । अत्र तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्य आवृत्त्या परगुणौ च परगुणात्मगुणौ च इति विग्रहः कथञ्चित् अगत्या सोऽव्ययः । उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत् । तथा च अयम् अर्थः,—परगुणयोः अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरहयोः व्यत्ययं नु ? विनिमयं नु ? वितने । तथा परगुणात्मगुणयोः आननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु ? विनिमयं नु ? वितने । अन्यथा कथम् अन्यस्मिन् अन्यधर्मीपलम्भः सम्भवति इति भावः । अत्र लोचनाधररागयोः तदभावयोः वा भेदे अपि अभेदाध्यवसायात् एकत्ववाचयुक्तिः । तस्मात् तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता च इयं व्यत्ययविनिमययोः अन्यतरकरणोत्प्रेक्षा इति संक्षेपः । सा च प्रतीयमाना, व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दस्तु संशये ॥ ६० ॥ *

तुल्येति ।—[अच्छोः तुल्यरूपम्] अक्षितुल्याकृति [योषितः कर्णागं] कर्णावसंसीकृतम् [असितोत्पलं, निरुपकारि] अनुपकारकं [विदित्वा] ज्ञात्वा, तत्कार्यशोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेन

* अत्रैव “व्यत्ययं विनिमयश्च वितने” इतिपाठाधारकारणवृत्तिः उभयवती परिवृत्तिः अलङ्कारः प्रतिपादितः भोजराजिन । तत्रार्थपरिष्कारः,—“अवधारुण्या यदधराद्रागोऽपहृत्य चक्षुषोः निक्षिप्तः, तेन इयं व्यत्ययवती ; यच्च सुखामोदवासितया स्वामोदेन सुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती ; तदियमुभयथापि मुख्यवृत्त्यैव उक्ता इति मुख्येयम् उभयवती परिवृत्तिः” इति कण्ठाभरणम् ।

क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः
 कान्तदन्तपदलम्बितशोभः ।
 आययावतितरामिव बध्वाः
 सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२ ॥
 रागकान्तनयनेषु नितान्तं
 विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।

अक्षा एव कृतत्वात् इति भावः । [मटरागः, सुहृत् इव]
 उत्पलस्य बन्धुः इव, अनिष्टवारकत्वात् इति भावः । [लम्बित-
 क्षणरुचिः] आहितनयनकान्तिः सन् [प्रविभजे] वर्णान्तरा-
 पादनेन प्रविभक्तवान् । अवैलक्षण्यकरात् अक्षाः व्यावर्त्तया-
 मास, ततः विच्छित्तिकरत्वात् इति भावः ॥ ६१ ॥ *

क्षीणेति ।—[अतिपानैः, क्षीणयावकरसः] क्षीणलाक्षारागः
 [अपि, कान्तदन्तपदलम्बितशोभः] कान्तस्य दयितस्य दन्त-
 पदेन दन्तक्षतेन लम्बिता सम्भृता शोभा यस्य सः [बध्वाः
 अधरपल्लवरागः, अतितराम्] अतिमात्रम् । अतिशब्दात्
 तरप्प्रत्ययेः “किमेत्तिडव्यय” (५।४।११ पा०) इत्यादिना
 आम्रप्रत्ययः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” (१।१।३८ पा०) इति
 अव्ययसंज्ञा । [सान्द्रतां] घनत्वम् । [आययौ इव], प्रियोप-
 भोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां किम् अन्यैः मण्डनैः ?
 इति भावः । तत्र क्षीणस्य अपि सान्द्रता इति विरोधात्
 कान्तदन्तेत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गं
 तत्सङ्गीर्णा उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

रागिति ।—[वनितानां, सर्वगा अपि] सर्वाङ्गता अपि ।

सर्वगापि दृष्टे वनितानां
 दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥
 बद्धकोपविक्रतोरपि रामाः
 चारुताभिमततामुपनिन्दे ।
 वश्यतां मधुमदो दयितानाम्
 आत्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

“अन्तात्यन्त” (३।२।४८ पा०) इत्यादिना ङः । [मदश्रीः, रागकान्तनयनेषु] रामेण कान्तानि नयनानि येषु तेषु [विद्व-
 मारुणकपोलतलेषु] विद्वमवत् अरुणानि कपोलतलानि येषु
 तेषु [मुखेषु, दर्पणेषु इव, नितान्तं दृष्टे] तेषां नयनादिनैर्मन्थेन
 रागाभिव्यक्तिसम्भवात् इति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगता
 अपि मुखेषु एव दृष्टे इति विरोधः ; तस्य मुखविशेषणैः समा-
 धानात् काव्यलिङ्गानुप्राणितः विरोधवदाभासः अलङ्कारः ।
 स च उपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥

बद्धेति ।—[बद्धकोपविक्रतौः] बद्धा कोपेन विक्रतिः याभिः
 ताः तथाभूताः [अपि, रामाः] कर्म्म [चारुता] तासां सौन्दर्यं
 कर्म्म [अभिमतां] प्रियबालभ्यम् [उपनिन्दे] । सौन्दर्यं
 हि विक्रतिम् अपि रोचयते इति भावः । [मधुमदः, दयितानां
 वश्यतां] विधेयत्वम् उपनिन्दे तथाहि ।—[सर्वः आत्मवर्ग-
 हितम् इच्छति] । अतः चारुता स्त्रीत्वात् स्त्रीणाम् उपचकार ;
 मधुमदस्तु पुंस्त्वात् पुंसाम् इति युक्तम् इत्यर्थः । अत्र विक्रताः
 अपि अभिमताः कुपिताः अपि वश्याः इति विरोधस्य चारुता-
 मदाभ्यां समाधानात् उभयथा अपि विरोधाभासः भवन्
 अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४ ॥

वाससां शिथिलतामुपनाभि
 क्लीनिरासमपदे कुपितानि ।
 योषितां विदधती गुणपत्ते
 निर्ममार्ज मदिरा वचनीयम् ॥ ६५ ॥
 भर्तृषूपसखि निक्षिपतीनाम्
 आत्मनो मधुमदोद्यमितानाम् ।
 व्रीडया विफलया वनितानां
 न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥ ६६ ॥

वाससामिति ।—[उपनाभि] नाभिसमीपे [वाससां
 शिथिलतां, क्लीनिरासं] लज्जात्यागम् [अपदे कुपितानि]
 अस्थानकोपान् च [गुणपत्ते] गुणकोटौ [विदधती]
 निवेशयन्ती ; दोषान् अपि एतान् गुणान् कुर्वती इत्यर्थः ।
 [मदिरा] अपि [योषितां वचनीयम्] । “न नाभिं दर्शयेत्”
 इति शास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दां [निर्ममार्ज] । तथा दोषाणाम्
 अपि वस्त्रशैथिल्यादीनां तदानीं गुणत्वात् न कश्चित् वचनीयाव-
 काशः इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ *

भर्तृष्विति ।—[उपसखि] सखीसमीपे । समीपार्थे अभ्ययी-
 भावः । [आत्मनः] स्वदेहान् । “आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे
 परमात्मनि” इति वैजयन्ती । [भर्तृषु, निक्षिपतीनां] निपातय-
 न्तीनां, भर्तृष्याम् उपरि पतन्तीनाम् इत्यर्थः । “आच्छीनद्यो-
 नुम्” (७।१।८० पा०) इति विकल्पात् नुमभावः । कुतः ?

रुन्धती नयनवाक्यविकाशं
सादितोभयकरा परिरम्भे ।
व्रीडितस्य ललितं युवतीनां
क्षीवता बहुगुणैरनुजङ्गे ॥ ६७ ॥
योषिटुद्धतमनोभवरागा
मानवत्यपि ययौ दयिताङ्गम् ।

[मधुमदोद्यमितानां] मधुमदेन उद्यमितानां प्रेरितानां, न तु
स्वेच्छया इति भावः । [वनितानाम्] अनुरक्तस्त्रीणाम् ।
“वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति” इति विश्वः ।
[हृदयेषु विफलया], अनुचिताचरणात् इति भावः ।
[व्रीडया न स्थितं न विगतम्] ; वैफल्यात् तस्याः मदीपाधिक-
त्वात् च इति भावः । अत एव न उभयनिषेधविरोधः ॥६६॥

रुन्धतीति ।—[नयनवाक्यविकाशं] नयनानां वाक्यानां
च विकाशं प्रागल्भ्यं [रुन्धतो] प्रतिबध्नीती । तथा [परिरम्भे]
आलिङ्गने [सादितोभयकरा] सादितौ स्तम्भितौ उभौ करौ
यया सा [युवतीनां] सम्बन्धिनो [क्षीवता] मत्तता ।
कर्त्तरि क्तः । “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवक्तृशोलाघाः” (दा२।५५ पा०)
इति निपातनात् साधुः । क्षीवा मत्ता तस्याः भावः क्षीवता ।
“त्वत्तोः गुणवचनस्य पुंवद्भावः वक्तव्यः” (वा०) । [बहुगुणैः]
दृष्टिमङ्गोचादिभिः [व्रीडितस्य] व्रीडायाः । भावे क्तः । [ललितं]
विलासम् [अनुजङ्गे] अनुचक्रे । कर्त्तरि लिट् । व्रीडाकार्य-
करत्वात् व्रीडानुकरणम् इति उपमाः लङ्कारः ॥ ६७ ॥

योषिटिति ।—[उद्धतमनोभवरागा] उद्धतः उत्कटः मनो-

कारयत्यनिभृता गुणदोषे

वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥ ६८ ॥

आहिते नु मधुना मधुरत्वे

चेष्टितस्य गमिते नु विकाशम् ।

आवभौ नव इवोद्धतरागः

कामिनीष्ववसरः कुसुमेषोः ॥ ६९ ॥

भवेन यः रागः प्रीतिः सः यस्याः सा [योषित्, मानवतौ अपि, दयिताङ्गं] दयितस्य अङ्गं [ययौ], यतः मानात् रागः बलीयान् इति भावः । लाघवदोषं परिहरति, कारयतीति ।— [अनिभृता] चपला, न कार्यकारिणी इत्यर्थः । [वारुणी] मटिरा [गुणदोषे] गुणेषु दोषेषु च विषये । सर्वः अपि इन्द्रः विभाषया एकवत् भवति । [रहस्यविभेदं] रहस्यभङ्गं [कारयति खलु]; बलात् निगूहितौ अपि गुणदोषौ प्रकाशयति इत्यर्थः । यतः निगूढरागप्रकटनं प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्तायाः न लाघवम् आवहति, अबुद्धिपूर्वकत्वात् इति भावः ॥ ६८ ॥ *

आहित इति ।—[मधुना] मद्येन [चेष्टितस्य] रतिव्यापारस्य [मधुरत्वे] माधुर्ये [आहिते नु ?] सम्पादिते नु, प्रागसति एव मनोहरत्वे सम्प्रति उत्पादिते वा । [विकाशं गमिते नु ?] प्राक् सति एव माधुर्यं प्रकर्षं प्रापिते वा [उद्धतरागः] उद्दिक्तरागः, अत एव [कुसुमेषोः कामिनीषु, अवसरः] प्रवेशः [नव इव आवभौ] । नित्यसन्निहितः अपि मदनः कामिनीषु मटकृत-नाक्कालिकचेष्टामाधुर्यात् रागोद्रेके सति अपूर्ववत् उद्दीप्तः अभूत् इत्यर्थः । संशयानुप्राणिता इयम् उत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥

* अत्र सामाग्रेण मदिरया रहस्यविभेदस्य विशेषस्य समर्थनात् अर्धांतरन्यासः ।

मा गमन्मदविमूढधियो नः
 प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।
 योषितो न मदिरां भृशमीषुः
 प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ७० ॥
 चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं
 मन्मथो मधुमदः शशिभासः ।

मा गमन्निति ।—[शङ्कितनाथाः] अविश्वस्तपुरुषाः [योषितः
 मदविमूढधियः] मदेन विमूढधियः स्तब्धबुद्ध्यः [नः] अस्मान्
 [प्रोज्झ्य] विमृज्य । प्रपूर्वात् उज्झते: “समासे अनञ्पूर्वे
 क्त्वा ल्यप्” (७।१।३७ पा०) । [रन्तुं मा गमन्] न गच्छन्तु
 इति मनीषया इति शेषः । गमे: “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) ।
 “न माङ्योगे” (६।४।७४ पा०) इति अङ्गागमप्रतिषेधः ।
 [मदिरां, भृशम्] अतिमात्रं [न ईषुः] न इच्छन्ति स्म ; किन्तु
 भर्तृवियोगभयात् ईषत् एव पपुः इत्यर्थः । तथाहि—[प्रेम]
 स्नेहः [अपदे] अस्थाने [अपि भयानि] अनिष्टानि [पश्यति]
 उत्प्रेक्षते, शङ्कते इति यावत् । शङ्काहेतौ प्रेम्णि कर्तृत्वो-
 पचारः ॥ ७० ॥ *

चित्तेति ।—[चित्तनिर्वृतिविधायि] चित्तस्य निर्वृति-
 विधायि सुखकरं [विविक्तं] रहः । “विविक्तं रहसि स्मृतम्”
 इति विश्वः । [मन्मथः, मधुमदः] मद्यमदः [शशिभासः]
 चन्द्रिकाः [दयितैः] सह [सङ्गमश्च] । “वृद्धो यूना” (१।२।६५ पा०)
 इति निर्देशात् सहशब्दाप्रयोगे अपि सहार्थे तृतीया ।

सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति
 प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥ ७१ ॥
 धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचितभूमौ
 निर्दयं विलुलितालकमाल्ये ।
 मानिनोरतिविधौ कुसुमेषुः
 मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥

एतानि [प्रमदानां] स्त्रीणां [प्रेम] वियोगामहत्वावस्थासम्भोगं
 [काम् अपि भुवं] काञ्चित् दशां [नयन्ति स्म] । रत्यवस्थाम् अपि
 अतिक्रम्य शृङ्गारावस्थां क्रीडामयीं निन्द्युः इत्यर्थः ।—“प्रेमाभि-
 लाषो रागश्च स्नेहः प्रेमरतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः
 समावस्थः प्रकीर्तितः ॥” इति उक्तं रसरत्नाकरे । “प्रेमा
 दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ताप्यभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्
 स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्त्तनम् ।
 शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा सम्भोगः सप्तधा क्रमः ॥” इति ॥ ७१ ॥

क्रीडावस्थाम् आह. धार्ष्ट्येति ।—[धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचित-
 भूमौ] धार्ष्ट्येन प्रागल्भ्येन लङ्घिता अतिक्रान्ता यथोचिता
 योग्या भूमिः मर्यादा यस्मिन् तथोक्ते । चुम्बनताडनमणित-
 संस्कारपुरुषायितादौ स्वयम् उच्छृङ्खलवृत्तिः इति भावः ।
 [निर्दयं] यथा तथा [विलुलितालकमाल्ये] विलुलितानि
 आकर्षणाकुलितानि अलकमाल्यानि च यस्मिन् तस्मिन्
 [मानिनोरतिविधौ] स्त्रीसुरते [कुसुमेषुः] कामः [मत्तमत्तः]
 मत्तप्रकारः [इव विभ्रमं] विजृम्भणम् [आप] प्राप । मत्तः
 किं न करोति ? इति भावः । कारयितरि कर्त्तृत्वोपचारात्
 उत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

श्रीधुपानविधुरेषु बधूनां
निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु ।
ईहितं रतिरसाहितभावं
वीतलज्यमपि कामिषु रेजे ॥ ७३ ॥

अन्योन्यरक्तमनसामथ बिभ्रतीनां
चेतोभुवो हरिसखाप्सरसां निदेशम् ।
वैबोधिकध्वनिविभावितपञ्चिमाङ्गा
सा संहृतेव परिवृत्तिमियाय राविः ॥ ७४ ॥

शीध्विति ।—[श्रीधुपानविधुरेषु] श्रीधुपानेन मध्यपानेन
विधुरेषु विह्वलेषु । “मैरेयमासवः शीधुः” इत्यमरः । अत एव
[वपुःषु] अङ्गेषु [निघ्नतां] प्रियपराधीनताम् [उपगतेषु]
मत्सु । “अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः । [बधूनां]
सम्बन्धि [रतिरसाहितभावं] रतिरसे सुरतरसास्वादे
आहितभावं दत्तचित्तं [कामिषु] विषये [ईहितं] चुम्बन-
ताडनादिचेष्टितं [वीतलज्यं] निर्विषयम्, अस्थानकृतम् [अपि]
इत्यर्थः । [रेजे] रागिणां स्खलितम् अपि शोभते इति भावः ।
विरोधालङ्कारः ॥ ७३ ॥

अन्योन्येति ।—[अथ हरिसखाप्सरसां] हरिसखाः
इन्द्रसचिवाः गन्धर्वाः तेषाम् अप्सरसां च [अन्योन्यरक्तमनसां]
परस्परानुरक्तचित्तानां [चेतोभुवः] कामस्य [निदेशम्]
आज्ञां [बिभ्रतीनां] स्मरविधेयानां, तासु रममाणसु एव
इत्यर्थः । “षष्ठी चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी ।
[वैबोधिकध्वनिविभावितपञ्चिमाङ्गा] विबोधः प्रबोधनं शोलम्

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमानाम्
 आयामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् ।
 रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां
 तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५ ॥
 कान्ताजनं सुरतखेदनिमीलिताक्षं
 संवाहितं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।

एषां तै वैबोधिकाः वैतालिकाः । “शीलम्” (४।४।६१ पा०) इति
 ठक् । तेषां ध्वनिभिः मङ्गलरवैः विभावितः अभ्युहितः ज्ञातः
 पश्चिमाह्नः चरमभागः यस्याः सा तथोक्ता [सा रात्रिः संहता]
 संक्षिप्ता [इव] इति उत्प्रेक्षा । सुखिनां भूयान् अपि कालः
 लघीयान् इव भवति इति भावः । [परिवृत्तिं] विवृत्तिम्
 [इयाय] प्रभातकल्पा अभूत् इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ *

निद्रेति ।—[निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमानां] निद्रया
 विनोदितः अपनीतः नितान्तम् अत्यर्थं यः रत्याः क्लमः सः येषां
 तेषाम् । [आयामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम्] आयामिभिः
 आयामवद्भिः दीर्घैः मङ्गलनिनादैः वैबोधिकध्वनिभिः विबोधि-
 तानां, [यूनां रामासु] । “सुन्दरी रमणी रामा” इत्यमरः ।
 [भाविविरहाकुलितासु] भाविविरहेण आकुलितासु सतीषु
 [रतानि, तत्पूर्वतां] तानि एव पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि, तेषां
 भावः तत्पूर्वता, ताम् । भावे तत्प्रत्ययः । † [समादधिरे] प्रापुः
 [इव] इति उत्प्रेक्षा । आद्यसुरतवत् आदरात् प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।
 यदुत्तरकालं दुर्लभं तत् अतिदृष्ट्या अनुभूयते इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

* इतः प्रारभ्य चतुःश्लोकां वसन्ततिलकं वचम् ।

† “तस्य भावस्त्वतर्ला” (५।१।११९ पा०) ।

हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धान्
 आविश्चकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ ७६ ॥
 आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु
 निद्राकषायितविपाटललोचनेषु ।
 व्यामृष्टपत्रतिलकेषु विलासिनीनां
 शोभां बबन्ध वदनेषु मदावशेषः ॥ ७७ ॥

कान्तेति ।—[सुरतखेदनिमीलितात्] सुरतखेदेन निर्मो-
 लितानि अस्त्रीणि येन तं [कान्ताजनं] स्त्रीसमूहं [संवाहितुं]
 सेवितुम् [इव] । खेदापनोदार्थम् अङ्गमर्दनं कर्तुम् इव इत्यर्थः ।
 “संवाहनं वाहनेऽपि नरादेरङ्गमर्दने” इति विश्वः । “वाह
 प्रयत्ने” इति धातोः अख्यन्तात् तुमुन् । अन्यथा णिज्ग्रहणे
 संवाहयितुम् इति स्यात् । [मन्दमन्दं] मन्दप्रकारम् “प्रकारे
 गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०) इति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्
 सुपः लुक् । [समुपयान्] संवान् [रजनीपरिवृत्तिवायुः]
 निशावसानमरुत्, [हर्म्येषु, माल्यमदिरापरिभोगगन्धान्]
 माल्यानि च मदिरा च परिभोगः विमर्दश्च तेषां गन्धान्
 [आविश्चकार], वह्निः प्रसर्पयामास इत्यर्थः । अत्र संवाहितुम्
 इव इति उत्प्रेक्षा । मान्द्यगुणमूलत्वात् गुणनिमित्तक्रिया-
 फला उत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥

आमोदेति ।—[आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु] आमोदेन
 मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिताः चलाः दृष्टमुक्तत्वात् स्फुरन्तश्च
 अधरपल्लवाः येषु तेषु [निद्राकषायितविपाटललोचनेषु] निद्रया
 कषायितानि अपटूकृतानि विपाटलानि लोचनानि येषु तेषु ।
 “कषायसुवरे न स्त्री निर्यासि रञ्जकादिके । सुरभावपटौ रक्ते
 सुन्दरे लवणेऽपि च ॥” इति केशवः । [व्यामृष्टपत्रतिलकेषु]
 व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि पत्राणि तिलकाश्च येषां तेषु [विला-

गतवति नखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे
 समददयितपीताताम्रविम्बाधराणाम् ।
 विरहविधुरमिष्टा सत्सखीवाङ्गनानां
 हृदयमवललम्बे रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः ॥-७८ ॥

इति श्रीभारविक्रतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये सुरसुन्दरी-
 सम्भोगवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

मिनीनां वटनेषु मदावशेषः शोभां बबन्ध] । मण्डनान्तरापाये
 मटशेषः एव मण्डनं बभूव इत्यर्थः । स्त्रीणां मटः एव विभू-
 षणम् इति भावः ॥ ७७ ॥

गतवतीति ।—[अङ्गरागे] अङ्गविलेपने [नखलेखालक्ष्यतां]
 नखलेखासु नखपटेषु लक्ष्यतां दृश्यतां [गतवति] सति,
 विमर्दात् तन्मात्रावशेषे सति इत्यर्थः । [समददयितपीता-
 ताम्रविम्बाधराणां] किञ्च विम्बतुल्याः अधराः विम्बाधराः ।
 “शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपी समानाधिकरणसमासः” *
 इति वामनः । समदैः दयितैः पीताः पीडिताः अत एव अति-
 पीडनात् आताम्राः आ समन्तात् रक्ताः विम्बाधरा यामां ताम्राम्
 [अङ्गनानां] सम्बन्धि [विरहविधुरं] विरहेण आङ्गिकेन
 वियोगेन विधुरं विह्वलं [हृदयं, रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः] नख-
 पटादिशोभा इत्यर्थः । [इष्टा] आम्ना [सत्सखी इव] निपुण-
 सहचरी इव [अवललम्बे] धारयामास । प्रियसम्भोगचिह्न-
 शोभा स्पष्टा बभूव इत्यर्थः । प्रियोपभोगचिह्नशोभावलोकन-
 लालमाः कथं विरहम् असहन्त इत्यर्थः । श्रौती पूर्णा उपमा
 अलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् । लक्षणं तु उक्तम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कीलाचल-मल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीय-

काव्यव्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां नवमः सर्गः ।

* “क्तेन नञ् विशिष्टनानञ्” (२।१।६० पा०) सूत्रप्रसङ्गे शाकपार्थिवादोनां
 सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् । (वा०) इति कौमुदीवृत्तिः ।

दशमः सर्गः ।

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीम्
अवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः ।
वसतिमभिविहाय रम्यहावाः
सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः ॥ १ ॥

अथ आगन्तुकसहजशोभासम्पन्नतया समग्रसाधनाः स्त्रियः
मुनिमनःप्रलोभनार्थं प्रास्थन् इति आह, अथेति ।—[अथ]
प्रभाते [परिमलजां] सम्भोगसम्भूतां [लक्ष्मीं] शोभाम् [अवाप्य],
“सम्भोगः स्यात् परिमले” इति वैजयन्ती । सम्भोगात् स्त्रियः
शोभन्त इति भावः । एतेन आगन्तुकशोभासम्पत्तिः उक्ता ;
अत एव सुरतादिवर्णनस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं च उक्तम् । अथ
सहजशोभासम्पत्तिम् आह, अवयवेति ।—[अवयवदीपित-
मण्डनश्रियः] अवयवैः स्तनादिभिः दीपिताः मण्डिता
मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिः ताः । [रम्यहावाः] मनो-
हरविलासाः [ताः] स्त्रियः । “हावो विलासश्चेष्टायाम्”
इति विश्वः । [वसतिं] शिविरम् [अभिविहाय] सर्वतः
त्यक्त्वा [सुरपतिसूनुविलोभनाय] सुरपतिसुनोः अर्जुनस्य
विलोभनाय [जग्मुः] । अत्र अवयवदीपकतया प्रसिद्धस्य
मण्डनस्य तद्दीप्यत्वासम्बन्धे अपि सम्बन्धाभिधानात् अवयव-
सौन्दर्यातिशयद्योतनार्थत्वात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः । अस्मिन्
सर्गे पुष्पिताग्रा वृत्तम् ।—“अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि
च नृजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

द्रुतपद्मभियातुमिच्छतीनां
 गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम् ।
 अवनिषु चरणैः पृथुस्तनीनाम्
 अलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २ ॥
 निहितसरसयावकैर्बभासे
 चरणतलैः कृतपङ्क्तिर्बधूनाम् ।

द्रुतेति ।—[गगनपरिक्रमलाघवेन] गगनगमनवेगेन [द्रुत-
 पदं] यथा तथा [अभियातुं] गन्तुम् [इच्छतीनां] ; किञ्च [पृथु-
 स्तनीनां तासाम्] अप्सरसाम् । किञ्च [अलघुनितम्बतया] न
 लघवः नितम्बाः यासां तासां भावः तत्ता तथा स्थूलनितम्बतया
 [चरणैः अवनिषु चिरं निषेदे] स्थितम् । अभ्यासपाटवेन
 मनसा त्वरमाणानाम् अपि तासां स्तनजघनभारात् चरणाः न
 उत्तस्थुः इत्यर्थः ॥ २ ॥ *

निहितेति ।—[निहितसरसयावकैः] निहिताः आरो-
 पिताः सरसयावकाः सान्द्रलाक्षारागाः येषु तैः [बधूनां, चरण-
 तलैः] चरणन्यासैः [कृतपङ्क्तिः] † कृतमार्गरेखा । अत एव
 [अरुणितनीलदृणोलपा] अरुणिताः अरुणोक्तताः नील
 दृणोलपाः दृणानि दूर्वादीनि उलपाः वल्खजाख्याः दृण-
 विशेषाश्च यस्याः सा । “उलपा वल्खजाः प्रोक्ताः” इति हला-
 युधः । “उलपा उशीरदृणानि” इति शीरस्वामी । ब्राह्मण-

* त्वरप्रयत्नवतीनां अपि चिरचरणावस्थानं पृथिव्यां पीनपयोधरालघुनितम्ब-
 हेतुकं इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

† “हिमकाषिहतिषु च” (६।३।५४ पा०) इति पदादेशः ।

अविरलविततेव शक्रगोपैः
 अरुणितनीलतृणोलपा धरित्री ॥ ३ ॥
 ध्वनिरगविवरेषु नूपुराणां
 पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः ।
 प्रतिरवविततो वनानि चक्रे
 मुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

परिव्राजकवत् उलपानां पृथक् निर्देशः । [धरित्री, शक्रगोपैः]
 इन्द्रगोपाख्यैः कीटकैः । “इन्द्रगोपस्त्वग्निरजः” इति हैमः ।
 [अविरलं] निरन्तरं यथा तथा [वितता] व्याप्ता [इव]
 इति उत्प्रेक्षा । [वभासे] ॥ ३ ॥ *

ध्वनिरिति ।—[अगविवरेषु] नगरन्ध्रेषु, गुहासु इत्यर्थः ।
 [प्रतिरवविततः] प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः, विततः सम्भूर्च्छितः
 [पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः] पृथुभिः रशनागुणानां
 शिञ्जितैः स्वनितैः अनुयातः, अनुगतः, मिलितः इति यावत् ।
 अश्रोतेः युच् स्यात्, रशादेशश्च । † रशना काञ्ची तालव्य-
 शकारवान् अयं, जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् इति सिद्धान्तः ।
 “काञ्ची, समकी रशना तथा” इत्यमरः । “स्वनिते वस्त्रपर्णानां
 भूषणानां तु शिञ्जितम्” इत्यमरः । [नूपुराणां ध्वनिः]
 ध्वानः [वनानि, मुखरसमुत्सुकहंससारसानि] मुखराः
 शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्कण्ठिताः हंसाः सारसाश्च येषां

* यावत्करसरञ्जितपदपङ्क्तिमतीत्यरुणिततृणशालिनीति काव्यलिङ्गं वर्षान्तराधानात्
 तद्गुणश्च उत्प्रेक्षा इति केचित् ।

† “अशेः रश च” (उभा० २।७५ पा०) ।

अवचयपरिभोगवन्ति हिंस्रैः
 सहचरितान्यमृगाणि काननानि ।
 अभिदधुरभितो मुनिं बधूभ्यः
 समुदितसाध्वसविक्रवञ्च चेतः ॥ ५ ॥
 नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः
 सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः ।

तानि [चक्रे] । अत्र हंसादिषु मुखरसमुत्सुकीकरणरूपेण
 वस्तुना तेषां नूपुरादिध्वनौ सादृश्यात् हंससारसान्तरकूजित-
 भ्रान्तिप्रतीतेः भ्रान्तिमदलङ्कारः व्यज्यते ॥ ४ ॥

अवचयेति ।—[अवचयपरिभोगवन्ति] अवचयः पुष्प-
 फलादिच्छेदनं, परिभोगः उपभोगः । तद्वन्ति [हिंस्रैः]
 हिंस्राः घातुकाः व्याघ्रादयः । “शरारुर्घातुको हिंस्रः” इत्य-
 मरः । तैः सहचरिताः सहचरन्तः । कर्त्तरि क्तः । “मतिबुद्धि”
 (३।२।१८८ पा०) इत्यादिसूत्रेण चकारात् शीलितादिवत्
 वर्त्तमानार्थता । अन्ये हिंस्रेतरे मृगाः हरिणादयः येषु तानि
 [सहचरितान्यमृगाणि काननानि] । तथा [समुदितसाध्वम-
 विक्रवं] समुदितेन साध्वसेन विक्रवं विवशं [चेतश्च बधूभ्यः] ।
 “क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्” * इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ।
 [अभितः मुनिम् अभिदधुः] आसन्नं सूचयामासुः इत्यर्थः ।
 अवचयादिलिङ्गचतुष्टयेन आसन्नः मुनिः इति अन्वसोयत
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति ।—[सा भूः, नृपतिमुनिपरिग्रहेण]

* क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् (वा०)

उपहितपरमप्रभावधान्नां

न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति ॥ ६ ॥

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः

शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।

क्षितिषु दृष्टशिरे पदानि जिष्णोः

उपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ ७ ॥

नृपतिः एव मुनिः तस्य परिग्रहेण अधिष्ठानेन हेतुना [सुर-
सचिवाप्सरसां] सुरसचिवानां गन्धर्वाणाम् अप्सरसां च [तेजः
जहार] । तदाश्रमप्रवेशात् एव निस्तेजस्काः अभूवन् इत्यर्थः ।
ननु कथं मानुषेण तेजसा अमानुषं तेजः निरस्तम् ? इति
आशङ्क्य आह ।—[हि] यस्मात् [उपहितपरमप्रभावधान्नां]
उपहिते आहिते परमे प्रभावधान्त्री सामर्थ्यतेजसी येषां तेषां
[जयिनां] जयनशीलानाम् । “महताम्” इति पाठे—महताम्
उत्कटानां [तपसाम् अलङ्घ्यं न अस्ति], किम् अपि असाध्यं
न अस्ति इति भावः ॥ ६ ॥ *

सचकितमिति ।—[विस्मयाकुलाभिः, ताभिः] स्त्रीभिः
कक्षीभिः [शुचिसिकतासु] शुचयः सिकताः यासु तासु, पाद-
रेखाभिव्यक्तियोग्यासु इत्यर्थः । [क्षितिषु, उपहितकेतु-
रथाङ्गलाञ्छनानि] उपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्ग-
लाञ्छनानि रेखास्वरूपध्वजचक्राणि एव चिह्नानि येषु तानि
अत एव [अतिमानुषाणि, जिष्णोः] अर्जुनस्य [पदानि,

* अब सामान्यतः विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः

अतिशयितवनान्तरद्युतीनां
 फलकुसुमावचयेऽपि तद्विधानाम् ।
 ऋतुरिव तरुवीरुधां समृद्ध्या
 युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥
 मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां
 समलिलवल्कलभारभुग्नशाखः ।

सचकितम् इव] मभयम् इव यथा तथा [दृष्टशिरः] दृष्टानि ।
 अद्भुतवस्तुदर्शनात् भयविस्मयौ भवतः इति भावः ॥ ७ ॥ *

अतिशयितेति ।—[अतिशयितवनान्तरद्युतीनां] अति-
 शयिता अतिक्रान्ता वनान्तराणां द्युतिः याभिः तामाम् । कुतः ?
 [फलकुसुमावचये] फलानां कुसुमानाञ्च अवचये [अपि]
 लवने अपि सा एव विधा प्रकारः यासां [तद्विधानां], तथा
 एव समग्राणाम् इत्यर्थः । [तरुवीरुधां] तरुणां वीरुधाञ्च
 [समृद्ध्या] लिङ्गेन [युवतिजनैः मुनिप्रभावः ऋतुः इव,
 जगृहे] निश्चितः, कारणतया इति शेषः । उपमालङ्कारः ॥८॥

मृदितेति ।—[समलिलवल्कलभारभुग्नशाखः] समलिलम्

* मन्त्रापरुषलक्षणान्वितानि अत एवातिमानुषाणि पदानि इति पदार्थहेतुककाव्य-
 निदानुप्राणित्वात् नोकासाधारणशक्तिसम्पत्तिसमतिशयेन उदात्तालङ्कारः इति केषिन् ।
 भस्मत्सु अत अनुमानालङ्कितौ मुद्राभेदः दर्शितः । तल्लक्षणं यथा,—

“तथाभूतार्थविज्ञानं जनकत्वं हेतुना ।

नाम्नादभिनयालिख्य मुद्राविम्बादयः पृथक् ॥”

तद्विवरणं “चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् सेयममानुषीपादमुद्राभवतीति
 संज्ञाःसंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः तदिदं अननुभूतार्थविषयम् उपमानमेवमुद्रेत्युच्यते यदपि च
 ७१८३पि जिष्णुपदे सग्रीवशामीदृशः स इति अनुमानज्ञानं तदपि उपमानार्थनिबन्धन-
 ३३” इति कण्ठाभरणम् ।

बहुमतिमधिकां यथावशोकः

परिजनताऽपि गुणाय सद्गुणानाम् ॥ ९ ॥

यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः

परिदृष्टे विधृतायुधः स ताभिः ।

अनुपमशमदीप्ततागरीयान्

कृतपदपङ्क्तिरथर्वणोव वेदः ॥ १० ॥

आर्द्रं यत् वल्कलं तत् एव भारः तेन भुग्नशाखः नम्रशाखः,
“वल्कलं वल्कलमस्त्रियाम्” इत्यमरः । अत एव [मृदितकिम-
लयः] विलुलितपल्लवः । “कचिन्न” (६०) इति प्रतिषेधात् न मृदेः
गुणः । [अशोकः] वृक्षविशेषः [सुराङ्गनानाम्] अप्सरसां
सम्बन्धिनीम् [अधिकां बहुमतिं] तत्कर्तृकसम्मानं सज्जनसेवो
धन्यः अयम् इति [ययौ] प्राप । ननु सेवकेषु का श्लाघा ?
इत्यत्र आह, परीति ।— [सद्गुणानां] महतां [परि-
जनता अपि] अनुचरत्वम् अपि । भावे तत् । * [गुणाय]
उत्कर्षाय, भवति इति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनात्
एव तत्पारवश्यं गम्यते ॥ ९ ॥ †

यमेति ।— [यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः] यमः देश-
कालाद्यनपेक्षया शुद्धिहेतुः अहिंसादिः, नियमः तदपेक्षया
शुद्धिहेतुः तपःस्वाध्यायादिः, ताभ्यां कृशीकृतानि अपि
स्थिराणि दृढानि अङ्गानि यस्य सः । [विधृतायुधः] धृतशस्त्रः
अत एव तपःस्वात्तेजोयुक्तः [सः] अर्जुनः [अनुपमशमदीप्ता-
गरीयान्] शमः शान्तिः अभ्युदयकाण्डे, दीप्ता उग्रता

* “तस्य भावस्त्वतलौ” (५।१।११९ पा०) ।

† अर्थान्तरन्यासः ।

शशधर इव लोचनाभिरामैः
 गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः ।
 शिखरनिचयमेकसानुसद्मा
 सकलमिवापि दधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥
 सुरसरिति परन्तपोऽधिगच्छन्
 विधृतपिशङ्गवृहज्जटाकलापः ।

अभिचारकाण्डे ताभ्याम् अनुपमाभ्यां गरीयान् उदग्रः ।
 [अश्र्वर्णा] वशिष्ठेन [कृतपदपङ्क्तिः] कृता रचिता पदानां
 पङ्क्तिः आनुपूर्वी यस्य सः [वेदः] चतुर्थवेदः इत्यर्थः ।
 “अश्र्वर्णस्तु मन्त्रो वशिष्ठकृतः” इति आगमः । सः [इव
 ताभिः] स्त्रीभिः [परिदृष्टे] दृष्टः ॥ १० ॥ *

अथ चतुर्भिः तम् एव विगिनष्टि, शशधरत्यादिभिः ।—
 [शशधरः] चन्द्रः [इव लोचनाभिरामैः] निताह्लादकरैः [गगन-
 विसारिभिः, अंशुभिः] तजोभिः [परीतः] व्याप्तः, अम्बर-
 वत् [एकमानुसद्मा] एकं मानु सद्म यस्य सः, एकदेशस्थः
 अपि इत्यर्थः । [महीधरस्य] इन्द्रकीलस्य [सकलं शिखर-
 निचयम् अपि दधत्] आतृणवन् [इव] इति उत्रे च्चा ॥ ११ ॥

सुरेति ।—पुनः [सुरसरिति] गङ्गाकूले [परन्तपः अधि-
 गच्छन्] अर्जयन्, फलाभिलाषिण इति शेषः । हविः समभि-
 लषन् इति उपमानविशेषणसामर्थ्यात् । तथा [विधृतपिशङ्ग-
 वृहज्जटाकलापः] विधृतः पिशङ्गवृहज्जटाकलापः येन सः ।
 अत एव [उपवेदि] वेद्याम् । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । [शिखा-

हविरिव विततः शिखासमूहैः
 समभिलषन्नपवेदि जातवेदाः ॥ १२ ॥
 सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नं
 तदनुगुणामपरैः क्रियामलङ्काराम् ।
 दधदलघु तपःक्रियानुरूपं
 विजयवतीञ्च तपःसमां समृद्धिम् ॥ १३ ॥
 चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः
 शमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या ।

समूहैः] ज्वालाजालैः [विततः] विस्तृतः [हविः] आन्या-
 दिकं [समभिलषन्] । जातं वेदः हिरण्यं यस्मात् इति
 [जातवेदाः] वङ्गिः [इव] स्थितः ॥ १२ ॥

सदृशमिति ।—पुनः [आकृतेः] वपुषः । “आकृतिः कथिता
 रूपे आकारवपुषोरपि” इति विश्वः । [सदृशं] तुल्यम्
 [अतनुं] महान्तं [प्रयत्नम्] उद्योगं [दधत्] । तथा
 [तदनुगुणां] प्रयत्नानुकूलाम् [अपरैः] अन्यैः [अलङ्कारां],
 कर्तुम् अशक्याम् इत्यर्थः । [क्रियां] व्यापारं दधत् । तथा
 [क्रियानुरूपं] क्रियानुगुणम् [अलघु] गुरु [तपः] दधत् । तथा
 [विजयवतीं] सर्वोत्कर्षवतीं विजयफलां वा तपःक्रियानुरूपां तपः-
 [समां समृद्धिम्] ऐश्वर्यं [च] दधत् । अत्र पूर्वं प्रति उत्तरस्य
 विशेषणतया स्थापनात्प्रथमैकावली अलङ्कारः । “यथापूर्वं परस्य
 विशेषणतया स्थापनात्प्रथमैकावली” इति सर्वस्वसूत्रात् ॥ १३ ॥

चिरनियमेति ।—पुनश्च [चिरनियमकृशः] चिरनियमेन
 दीर्घज्ञानतपसा कृशः क्षोणाङ्गः [अपि शैलसारः] । उपमान-

ससचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन्
मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥ १४ ॥

॥ कलापकम् ॥

तनुमवजितलोकसारधाम्नीं
त्रिभुवनगुप्तिसहां विलोकयन्त्यः ।
अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्नं
विजयफले विफलं तपोऽधिकारे ॥ १५ ॥

पूर्वपदः बहुव्रीहिः । * [शमनिरतः] शमे निरतः [अपि; प्रकृत्या]†
स्वभावेन [दुरासदः] दुर्धर्षः [निर्जने] विजने देशे [तिष्ठन् अपि,
ममचिवः] सपरिवारः [इव] । किञ्च [मुनिः अपि]
ऐश्वर्यरहितः अपि इत्यर्थः । [त्रिलोकभर्तुः] त्रयाणां
लोकानां भर्तुः इन्द्रस्य । “तद्धितार्थ” (२।१।५१ पा०) इत्या-
दिना उत्तरपदसमासः । [तुल्यरुचिः] समानतेजाः । अपि-
शब्दः सर्वत्र विरोधद्योतनार्थः । स च मुनिः अतर्क्यमहिम-
त्वेन निरस्तः इति विरोधालङ्कारः ।—“विरुद्धाभासत्वं विरोधः”
इति सर्वस्वसूत्रात् ॥ १४ ॥

तनुमिति ।—[अवजितलोकसारधाम्नीं] अवजिते तिरस्कृते
लोकानां सारधाम्नी सत्त्वतेजसौ यया ताम् । “अन उपधा”
(४।१।२८ पा०) इत्यादिना डीप् । [त्रिभुवनगुप्तिसहां] त्रयाणां
भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । “तद्धितार्थ” (२।१।५१ पा०)
इत्यादिना समाहारार्थे तत्पुरुषः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रति-

† उपमानाच्च” (५।४।१३७ पा०) ।

† सर्वविभक्तिबाधिका तृतीया । “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं” इति वार्त्तिकेन ।

मुनिदनुतनयान् विलोभ्य सद्यः
 प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि ।
 अलघुनि बहु मेनिरे च ताः स्वं
 कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् ॥१६॥
 अथ कृतकविलोभनं विधित्सौ
 युवतिजने हरिसूनुदर्शनेन ।

षेधः । * तस्य गुप्तौ रक्षणे सहां समर्थाम् । पचाद्यच् ।
 [तनुं] मूर्त्तिं [विलोकयन्त्यः, अमरस्त्रियः] अपसरसः
 [विजयफले] विजयार्थे [तपोऽधिकारे] तपोऽनुष्ठाने [अस्य]
 अर्जुनस्य [यत्नं विफलम्, अवययुः] मेनिरे । त्रैलोक्याधिप-
 त्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्य तुच्छफलाभिलाषः मत्तमातङ्ग-
 मांसभोगोचितस्य कर्णोरवस्य जीर्णदणचर्वणोत्कण्ठा इव न
 शोभाम् आवहति इति भावः । अत्र विशिष्टतनुविलोकनस्य
 स्त्रीविशेषणवैफल्यजननहेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्
 अलङ्कारः ॥ १५ ॥

मुनौति ।—[प्रतनुबलानि] अनुतृकृष्टसाराणि [तपांसि,
 अधितिष्ठतः] अनुतिष्ठतः [मुनिदनुतनयान्] मुनौन् दनु-
 तनयान् दानवान् [च सद्यः] तत्क्षणम् एव [विलोभ्य]
 आकृष्य चिरात् [कुलिशभृता] शक्रेण [अलघुनि] महति
 [पदे] स्थाने [विहितं] दत्तं [स्वं] स्वकीयं [नियोगम्] अधि-
 कारं [ताः] स्त्रियः [बहु] यथा तथा [मेनिरे] । निरुद्धपद-

* अत्र “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (वा०) इति स्त्रीत्वप्राप्ती “पान्ति-
 यन्तस्य न” (वा०) वार्त्तिकेन तत्प्रतिषेधः पाचादित्वात् ।

प्रसभमवततार चित्तजन्मा

हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥१७॥

सपदि हरिसखैर्बधूनिदेशात्

ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः ।

वृत्तानाम् उत्कृष्टपदलाभः महान् । बहुमानमूलम् इति भावः । विलोभ्य मेनिरे इति अन्वयः । यद्वा विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं शक्रेण इति अन्वयात् समानकर्त्तृत्वनिर्वाहः ॥ १६ ॥ *

अथेति ।— [अथ] अनन्तरं [कृतकविलोभनं] कृत्रिमं विलोभनं [विधित्सी] विधातुम् इच्छी । विपूर्वात् दधातेः सन्नन्तात् उपत्ययः । [युवतिजने, हरिसूनुदर्शनेन] हरिसूनोः अर्जुनस्य दर्शनेन [चित्तजन्मा] कामः [प्रसभं] बलात् [अवततार] । दैवतत्परं वञ्चयितुम् आगतस्य मोहः भवति । यतः स्वयं मुनिवञ्चनप्रवृत्ताः स्त्रियः तेन वञ्चिताः इत्यर्थः । युक्तञ्च एतत् । [हि] यस्मात् [मधुरा] मनोहरा [यौवनश्रीः मनः हरति], बलात् इति शेषः ॥ १७ ॥ †

सपदीति ।— [सपदि, बधूनिदेशात्] बधूनां निदेशात् नियोगात् [ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः] ध्वनिताः नादिताः मनोरमाः वल्लक्यः वीणाः मृदङ्गाश्च यैः तैः [हरिसखैः] गन्धर्वैः [वियति] आकाशे [वने च युगपत् ऋतुगणस्य] ऋतुषट्-

* अलषणि पदे महानुभावे विहित इति बहुमानाम्यदत्वम् । अत्रापि पदार्थकृतकं क्वात्कलिङ्गम् ।

† सामान्येन विशेषसमर्थमरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

युगपद्वतुगणस्य सन्निधानं
 वियति वने च यथायथं वितेने ॥ १८ ॥
 सजलजलधरं नभो विरेजे
 विवृतिमिषाय रुचिस्तडिस्सतानाम् ।
 व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने
 जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥

कस्य [सन्निधानम्] आविर्भावः [यथायथं] यथास्वम्, अस-
 हरेण इत्यर्थः । “यथास्वं तु यथायथम्” * इति निपातः ।
 [वितेने] वितस्तरे, उद्दीपनसामग्री सम्पादिता इत्यर्थः ॥१८॥

अथ वर्षाक्रमेण ऋतून् वर्षयति, सजलेत्यादि ।—[सजल-
 जलधरं] सजलाः जलधराः यस्मिन् तत् [नभः विरेजे । तडि-
 स्सतानां] तडितः लताः इव तासां [रुचिः] प्रभा [विवृतिं]
 विजृम्भसम् [इषाय] । तथा [व्यवहितरतिविग्रहैः] दूरी-
 कृतरतिप्रकल्पितप्रणयकलहैः [जलगुरुभिः] जलभारात्
 गम्भीरैः इत्यर्थः । [स्तनितैः] गर्जितैः [दिगन्तरेषु, वितेने]
 विततैः अभावि । भावे लिट् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । अत
 एव दिगन्तरेषु इति अधिकरणत्वेन प्रयोगः ; अन्यथा कर्मत्वम्
 एव स्यात् ॥ १९ ॥ †

परीति ।—[परि सुरपतिसूनुधाम] अर्जुनाश्रमं प्रति ।
 परीति लक्षणाद्यै कर्मप्रवचनीयस्य योगात् द्वितीया । ‡ यद्वा

* “यथास्वे यथायथम्” (८।१।१४ पा०) ।

† सजलजलधरं इत्यनुप्रासः । तृतीये च पादे केकानुप्रासः ।

‡ “लक्षणेभ्यश्चूताख्यानभागवतीष्वासु प्रतिपर्यन्तवः” (१।४।९० पा०) ।

परि सुरपतिसूनुधाम सद्यः
 समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् ।
 विरलमपजहार बह्विन्दुः
 सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २० ॥
 प्रतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टः
 ककुभविकाससुगन्धिनाऽनिलेन ।

वर्जनार्थस्त्व तस्य अत्र विरोधात् विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । * तथा च सुरपतिसूनुभाञ्चि इत्यर्थः । [सद्यः, मालतीनां] जातो-
 लतानाम् । “सुमना मालती जातिः” इत्यमरः । [मुकुलानि
 समुपदधत्] जनयन् । [विरलं] यथा तथा [बह्विन्दुः
 अपां निपातः] वृष्टिः [अवनेः] सम्बन्धिनीं [सरजसतां]
 सरजस्कत्वम् । “अचतुर” (५।४।७७ पा०) इत्यादिसूत्रेषु
 साकष्यार्थे अव्ययीभावः । “समासान्तनिपातश्च, बहुव्रीह्यर्थः तु
 लक्ष्यते । अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकम्” इति केचित् ।
 [अपजहार] धूलिं शमयामास इत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रतिदिशमिति ।—दिशि दिशि [प्रतिदिशम्] यथार्थे
 अव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तनिपातः । † [अभि-
 गच्छता] संवाता [ककुभविकाससुगन्धिना] ककुभानि
 अर्जुनकुसुमानि । “इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः” इत्यमरः । तेषां
 विकासेन सुगन्धिना मनोज्ञगन्धेन । ‡ “गन्धस्येत्वे तदेकान्त-

* “अव्यर्थं विभक्ति” (२।१।६ पा०) इत्यादिना ।

† “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतित्थः” (५।४।१०७ पा०) ।

‡ “गन्धस्येदुत्पूतिसुरभिभ्यः” (५।४।१३५ पा०) ।

नव इव विवभौ सचित्तजन्मा
 गतधृतिराकुलितश्च जीवलोकः ॥ २१ ॥
 व्यथितमपि भृशं मनो हरन्ती
 परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा ।
 परभृतयुवतिः स्वनं वितेने
 नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥ २२ ॥

अहणम्” (वा०) प्रायिकम् । [अनिलेन अभिमृष्टः] सम्पृष्टः
 अत एव [सचित्तजन्मा] कामाक्रान्तः इत्यर्थः । अत एव [गत-
 धृतिः] गतधैर्यः [आकुलितः] क्षोभितः [च] रतिं प्रति
 इति भावः । एवभूतः [जीवलोकः नवः इव] अवस्थान्तर-
 प्रात्या अपूर्वः इव [विवभौ] भाति स्म । इति उत्प्रेक्षा ॥२१॥ *

व्यथितमिति ।—[व्यथितं] दुःखितम् [अपि मनः, भृशं
 हरन्ती] किमुत सुखितम् इति भावः । [परिणतजम्बुफलोप-
 भोगहृष्टा] जम्बुः फलं जम्बु । “वार्हतश्च फले जम्बुा जम्बूः
 स्त्री जम्बु जाम्बवम्” इत्यमरः । “जम्बुा वा” (४।३।१६५ पा०)
 इति अणभावपक्षे अञि “फले लुक्” (४।३।१६३ पा०)
 इति लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” (१।२।४८ पा०) इति
 स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । जम्बु च तत् फलश्च इति सामान्यविधे-
 षयोः सह निर्देशः । यद्वा जम्बुाः फलम् इति विग्रहः । “इको
 ङ्खोऽङ्गो गालवस्य” (६।३।६१ पा०) इति ङ्खः । तस्य
 परिणतस्य उपभोगेन हृष्टा । अत एव [परभृतयुवतिः]

* अनिलेन अभिमृष्टः अतः समन्वयः गतधैर्यः इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यक्रि-
 मप्यस्याङ्गम् इति केचित् ।

अभिभवति मनः कदम्बवायौ
 मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे ।
 जन इव न धृतेश्चाल जिष्णुः
 न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः ॥२३॥
 धृतविसवल्यावलिर्वहन्ती
 कुमुदवनैकदुकूलमात्तवाणा ।

कोकिलाङ्गना [नवनवयोजितकण्ठरागरम्भम्] नवनवं नव-
 प्रकारं यथा तथा योजितेन सम्पादितेन कण्ठरागेण कण्ठ-
 माधुर्येण रङ्गं, सौम्यम् इत्यर्थः । [स्वनं] स्वरं [वितेने] वर्षासु
 अपि मधुराः स्वराः कोकिलायाः इति प्रसिद्धिः ॥ २२ ॥

अभिभवतीति ।— [कदम्बवायौ] कदम्बसम्बन्धिनि मारुते
 [मदमधुरे शिखण्डिनां निनादे च, मनः अभिभवति] अभि-
 हरति सति [जिष्णुः] * जयनशीलः अर्जुनः [जनः] पृथग्-
 जनः [इव धृतेः] धैर्यात् [न चचाल] । वर्षाः अपि तदु-
 द्घोपनाय न श्रेकुः इत्यर्थः । [हि] यस्मात् [महतां समाधि-
 भङ्गः सुकरः न] । न केनापि कर्तुं शक्यते इत्यर्थः ॥२३॥ १

धृतति ।— [धृतविसवल्यावलिः] विसानि वलयानि इव
 तेषाम् आवलिः धृता यया सा । [कुमुदवनैकदुकूलं] कुमुद-
 वनम् एकं मुख्यं दुकूलम् इव तत् [वहन्ती] । आस्ता

* “भ्राजिष्यथ क्कुः” (३।२।१२९ पा०) ।

+ “सुक्ताब्जशाघना सैर्यं मनोवृत्तिरचक्षला” इति दर्पणलक्षणात् अर्जुनस्य धीरता
 सूचिता । अत्र धृतेर्विचलनशापके हेतौ वर्तमानेऽपि तदभावात् विशेषीक्तिः अलङ्कारः ।
 म च भविष्यन्तं समाधिभङ्गासामर्थ्यं भङ्गा सूचयतीति पर्यायोक्तं प्रकाशयति ; ततश्च
 सःमान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, इत्ये तेषां संसृष्टिः ।

शरदमलतले सरोजपाणौ
घनसमयेन बधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥
समदशिखिरूतानि हंसनादैः
कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या ।
श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मः
गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ २५ ॥

गृहीता वाणा नीलभिण्टी यया सा [आत्तवाणा]
धृतशरा च । “गृहीयात् क्षत्रिया शरम्” इति स्मरणात् ।
“वाणोक्ता नीलभिण्टी च” इति वैजयन्ती । [शरदधूः]
जाया [इव, घनसमयेन] वर्षर्तुना, वरेण इति शेषः । [अमल
तले] निर्मलतले [सरोजपाणौ] सरोजं पाणिः इव तस्मिन्
[आललम्बे] जगृहे । कर्मणि लिट् । बधूवरसमागमवदृतु
सन्धिः अशोभत इत्यर्थः । अत्र “आत्तवाणा” इति भिण्टी
गरयोः वाणयोः अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूला अतिशयोक्तिः
उपमाङ्गम् इति अनयोः सङ्करः ॥ २४ ॥

अथ ऋतुसन्धिं वर्णयति, समदेति ।—[समदशिखि-
रूतानि] मत्तमयूरकूजितानि [हंसनादैः समेत्य] तथा [कुमुद-
वनानि, कदम्बपुष्पवृष्ट्या] कदम्बपुष्पसम्पदा समेत्य [अति-
शयिनीम्] अतिशयवतीं [श्रियं जग्मः] । तथाहि ।—[गुण-
महतां] गुणाधिकानां [योगः] परस्परसमागमः [महते
गुणाय] उत्कर्षाय भवति इति शेषः । अत्र त्रिपाद्यां समा-
लङ्कारः ।—“सा समालङ्कृतियोग्यवस्तुनोरुभयोरपि” इति
लक्षणात् । सः अपि चतुर्थेन अर्यान्तरन्यासेन स्वसमर्थकेन
अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ २५ ॥

सरजसमपहाय केतकीनां
 प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् ।
 प्रियमधुरसनानि षट्पदाली
 मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि ॥ २६ ॥
 मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं
 धृतजलबिन्दुषु शादलस्थलीषु ।

सरजसमिति ।—[प्रियमधुः] इष्टमकरन्दा । नात्र कप-
 ममासान्तः “पुंलिङ्गोत्तरपदः बहुव्रीहिः” इति केचित् । नपुंसक-
 लिङ्गस्य एव मधुशब्दस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् ।—“मकरन्दस्य
 मद्यस्य मालिकस्यापि वाचकः । अर्द्धर्चादिमणे पाठात् पुंनपुंसकयो
 र्मधुः ॥” इति अभिधानात् । [षट्पदाली] षट्पदावलिः [उपा-
 न्तिकनीपरेणुकीर्णम्] उपान्तिके यानि नौपानि कदम्बकुसुमानि
 तेषां रेणुभिः परामैः कौर्णं व्याप्तम् । किञ्च स्वतः अपि सह
 रजसा [सरजसं] न तु अरजस्कम् इति भावः । साकल्ये
 अव्ययीभावः । “अचतुर” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना निपातः ।
 [केतकीनां, प्रसवं] पुष्पम् [अपहाय, विनीलबन्धनानि]
 मलिनवृन्तानि [असनानि] प्रियकपुष्पाणि, मकरन्दभरितानि
 इति भावः । “सर्जकासनबन्धुकपुष्पप्रियकजीवकाः” इत्यमरः ।
 [मलिनयति स्म] । यथा वृन्तात् अन्यत्र अपि मालिन्यं स्यात्
 तथा मधुलोभात् छादयामास इत्यर्थः । न हि मध्वासक्तः
 मधुलाभे असति विभूतिषु आसज्जति इति भावः ॥ २६ ॥

मुकुलितमिति ।—[धृतजलबिन्दुषु] धृताः जलबिन्दवः
 यासु तासु [शादलस्थलीषु] शादहरितप्रदेशेषु [अविरलवपुषः]

अविरलवपुषः सुरेन्द्रगोपाः
 विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥ २७ ॥
 अविरलफलिनीवनप्रसूनः
 कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः ।
 गुणमसमयजं चिराय लेभे
 विरलतुषारकणस्तुषारकालः ॥ २८ ॥
 निचयिनि लवलीलताविकासे
 जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् ।

स्थूलमूर्त्तयः [सुरेन्द्रगोपाः] कीटविशेषाः [मुकुलितं] मुकुलीकृतं
 [बन्धुजीवं] बन्धुजीवकमुकुलम् इत्यर्थः । “बन्धुको बन्धुजीवकः”
 इत्यमरः । [अतिशय्य] अतिक्रम्य [विकचपलाशचयश्रियं]
 विकचपलाशचयः विकसितकिंशुकराशिः । “पलाशे किंशुकः
 पर्णः” इत्यमरः । तस्य श्रियं तत्सदृशीं श्रियम् इत्यर्थः । अत
 एव निदर्शनालङ्कारः । [समीयुः] प्रापुः ॥ २७ ॥

अथ हेमन्तवर्णनम् आह, अविरलेति ।—[अविरल-
 फलिनीवनप्रसूनः] अविरलानि घनानि फलिनीवनानां प्रियङ्गु-
 वनानां प्रसूनानि यस्मिन् सः । “प्रियङ्गुः फलिनो फली”
 इत्यमरः । [कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः] कुसुमितैः कुन्दैः
 माध्यकुसुमैः सुगन्धिः गन्धवाहः यस्मिन् सः । “माध्यं
 कुन्दम्” इत्यमरः । शैशिराणाम् अपि कुन्दानां हेमन्ते प्रादु-
 र्भावात् अविरोधः । [विरलतुषारकणः] इति प्रारम्भोक्तिः ।
 [तुषारकालः] हेमन्तः [चिराय, असमयजम्] अकालसम्भवं
 [गुणम्] उत्कर्षं [लेभे] ॥ २८ ॥

विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुः
 चलति नयान्न जिगीषतां हि चेतः ॥२६॥
 कतिपयसहकारपुष्परम्यः
 तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्दुवारः ।
 सुरभिमुखहिमागमान्तशंसी
 समुपययौ शिशिरः स्मरैकवन्धुः ॥ ३० ॥

निचयिनीति ।—[निचयिनि] उपचयवति [लवलीलता-
 विकासे] लवलीलतानां विकासे पुष्पविजृम्भणे तथा [लोध्र-
 समोरणे च हर्षे] प्रमादम्, उत्कण्ठाम् इति यावत् [जनयति]
 मति [पाण्डुसूनुः विकृतिं न उपययौ] । कुतः ?—[हि]
 यस्मात् [जिगीषतां] जेतुम् इच्छतां [चेतः नयात्] नीतः
 [न चलति] । न हि क्रोधाक्रान्ते चेतसि शृङ्गाररसस्य विकाशः,
 न हिरुद्धत्वात् रोषस्य इति भावः ॥ २६ ॥ *

कतिपयेति ।—[कतिपयसहकारपुष्परम्यः] कतिपयैः एव
 सहकारपुष्पैः चृतकुसुमैः रम्यः, न तु वसन्तवत् समग्रैः, नापि
 हेमन्तवत् तद्रहितैः इति भावः । [तनुतुहिनः] अल्पहिमः ।
 न तु हेमन्तवत् बहुतुहिनः, नापि वसन्तवत् विरलतुहिनः
 इति भावः । [अल्पविनिद्रसिन्दुवारः] अल्पानि कतिपयानि
 त्रिनिद्राणि सिन्दुवाराणि विकसितनिर्गुण्डीकुसुमानि र्यास्मन्
 मः । अत्रापि सहकारवत् अभिप्रायः द्रष्टव्यः । “सिन्दु-
 वारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि” इत्यमरः । इत्यं [सुरभि-
 मुखहिमागमान्तशंसी] सुरभिमुखं वसन्तप्रारम्भं हिमागमान्तं

कुसुमनगवनान्युपैतुकामा

किसलयिनीमवलम्बा चूतयष्टिम् ।

क्वणदलिकुलनूपुरा निरासे

नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥

हेमन्तावसानं च शंसति सूचयति इति सः तथोक्तः [स्मरैक
बन्धुः] स्मरस्य एकबन्धुः सहकारी ; उभयर्चुर्धर्मसम्पत्तेः इति
भावः । [शिशिरः समुपययौ] ॥ ३० ॥

अथ वसन्तप्रारम्भम् आह, कुसुमेति ।—[कुसुमनगवनानि]
कुसुमप्रधानानां नगानां वृक्षाणां कुसुमानां नगाः वृक्षाः वा
तेषां वनानि [उपैतुकामा] उपैतुम् आरोढुं कामः यस्याः
मा । “शैलवृक्षौ नगावगौ” इत्यमरः । “लुम्पेदवश्यमः
कृत्ये तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः । [वसन्तलक्ष्मीः,
किसलयिनीं] पल्लविनीं [चूतयष्टिं] चूतशाखाम् इव इति
भावः । [अवलम्बा] अवष्टभ्य ; अन्यथा आरोढम् अशक्य-
त्वात् इति भावः । [क्वणदलिकुलनूपुरा] क्वणत् शिञ्जमानं
शब्दायमानम् अलिकुलं नूपुरम् इव यस्याः सा तथोक्ता
सती । “क्वणदलिकुलनूपुरम्” इत्यपि पाठः । अत्र अलिकुल-
वत् नूपुरम् । [नलिनवनेषु पदं निरासे] निदधे । तेषु
प्रथमं प्रादुरासीत् इत्यर्थः । “उपसर्गादस्यत्सृष्टोर्वा” * इति
वचनात् आत्मनेपदम् । अत्र प्रक्रान्तवसन्तलक्ष्मीविशेषण-
सामर्थ्यात् अप्रसूतनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः
अलङ्कारः ॥ ३१ ॥

* “उपसर्गादस्यत्सृष्टोर्वेति वाच्यम्” (वा०)

विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं
 कुरवकराजिवधूं विलोकयन्तम् ।
 ददृशुरिव सुराङ्गना निषण्णं
 सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२ ॥
 मुहुरनुपतता विधूयमानं
 विरचितसंहति दक्षिणानिलेन
 अलिकुलमलकाकृतिं प्रपेदे
 नलिनमुखान्तविसर्पिं पङ्कजिन्याः ॥३३॥

विकसितेति ।—[विकसितकुसुमाधरं] विकसितः
 विश्लिष्टः कुसुमम् एव अधरः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा
 [हसन्तीं] स्मयमानां [कुरवकराजिवधूं] कुरवकराजिः एव
 बधूः तां [विलोकयन्तं] कामुकतया इति भावः । अत एव
 [अशोकपल्लवेषु] पल्लवसंस्तरेषु [निषण्णं] स्थितम् इत्यर्थः ।
 रिरंसया इति शेषः । [सशरं] नित्यविजयित्वात् इति भावः ।
 इत्थं शृङ्गारवीरयोः एकाधिकरणभूतम् [अनङ्गं सुराङ्गनाः
 ददृशुः इव] इति उत्प्रेक्षा । अशोकाद्यवलोकनात् मदन-
 साक्षात्कारात् इव महान् मनःक्षोभः तासाम् आसीत् इत्यर्थः ।
 अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ३२ ॥

मुहुरिति ।—[अनुपतता] अनुधावता [दक्षिणानिलेन]
 मलयमारुतेन [मुहुः, विधूयमानं] कम्पितम् अत एव
 [विरचितसंहति] विरचिता संहतिः ज्ञेय, तत्सम्भूतम् इत्यर्थः ।
 [पङ्कजिन्याः] यत् [नलिनमुखान्तविसर्पिं] नलिनं मुखम्

श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठ
 नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।
 मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्पे
 मुख इव शाललतावधुश्चुम्बे ॥ ३४ ॥
 प्रभवति न तदा परो विजेतुं
 भवति जितेन्द्रियता यदात्मरक्षा ।

इव तस्य अन्तः विसर्पिं प्रान्तचारि [अलिकुलं] कर्तृ [अलका-
 कृतिम्] अलकसादृश्यं [प्रपदे] ॥ ३३ ॥

श्वसनेति ।—[षट्पदेन] अलिना, शाललता सर्जतरुशाखा
 बधूः इव [शाललतावधूः] । “प्राकारग्रहयोः शालः शालः सर्ज-
 तरुः स्मृतः” इति शाश्वतः । [श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठे] श्वसनेन
 वायुना निश्वासेन च चलितः पल्लवः अधरोष्ठः इव पल्लवाधरोष्ठः
 यत्र तस्मिन् । “ओत्वोष्ठयोः समासे वा” (वा०) इति पर-
 रूपं वक्तव्यम् । [मधुसुरभिणि] मधुना मकरन्देन मद्येन च
 सुरभिणि सुगन्धिनि [पुष्पे मुखे इव नवनिहितेर्ष्यं] नवं यथा तथा
 निहितेर्ष्यं कृतकोपम् [इव] इति क्रियाविशेषणम् । तथा
 [अवधूनयन्ती] कम्पयन्ती । “धृज्प्रीजोर्नुग् वक्तव्यः” (वा०) इति
 णिचि नुगागमः । [चुचुम्बे] चुम्बिता । अत्र श्वसनशब्दार्थ-
 मधुशब्दार्थयोश्च स्वस्वभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः ।
 सा च उपमाङ्गम् इति अनयोः सङ्करः ॥ ३४ ॥

प्रभवतीति ।—[परः] शत्रुः [तदा] तस्मिन् काले

अवजितभुवनस्तथा हि लेभे
 सिततुरगे विजयं न पुष्पमासः ॥ ३५ ॥
 कथमिव तव सम्मतिर्भवित्री
 सममृतुभिर्मुनिनाऽवधीरितस्य ।
 इति विरचितमल्लिकाविकासः
 स्मयत इव स्म मधुं निदाघकालः ॥३६॥

विजेतु ' [न प्रभवति] न शक्नोति, [यदा जितेन्द्रियता] इन्द्रिय-
 जयित्वम् [आत्तरक्षा भवति] जायते । [तथाहि, अवजित-
 भुवनः] त्रैलोक्यविजयी [पुष्पमासः] वसन्तः, [सिततुरगे]
 अर्जुने विषये [विजयं न लेभे] । अतः जितेन्द्रियाः दुर्जयाः
 इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः
 अलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अथ ग्रीषां वर्णयति, कथमिति ।— [विरचितमल्लिका-
 विकासः, निदाघकालः] ग्रीषाः [ऋतुभिः] वर्षादिभिः [समं
 मुनिना अवधीरितस्य] तिरस्कृतस्य [तव सम्मतिः] लोके
 योग्यत्वेन अनुमतिः मान्यत्वं [कथम् इव भवित्री ?] न
 सम्मानः कथञ्चित् भविष्यति इत्यर्थः । [इति] इत्थं [मधुं]
 वसन्तं, "चैत्रे दैत्ये वसन्ते च जीवे कोके मधुः स्मृतः" इति
 विश्वः । [स्मयते स्म इव] जहास किम् ? इति उत्प्रेक्षा ।
 "लट् स्त्री" (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् । प्रहासस्य
 शुभ्रत्वेन कविप्रसिद्धेः मल्लिकाविकासे हासत्वाध्यवसायः । अत्र
 ऋतुभिः समम् अवधीरितस्य इत्यत्र अभेदाध्यवसायमूला
 सङ्घोक्तिः अलङ्कारः । सम्बन्धभेदभिन्नस्य अवधीरणस्य अभिन्न-

बलवदपि बलं मिथो विरोधि
 प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय ।
 भुवनपरिभवी न यत्तदानीं
 तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७ ॥
 श्रुतिमुखमुपवीणितं सहायैः
 अविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः ।

तया अश्वसायात् तत् एव अवधीरणमसम्प्रतिद्वारा स्मयोत्
 श्रेष्ठा इति अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

बलवदिति ।—[बलवत् अपि] प्रबलम् अपि, प्रकृष्टगामि
 इति यावत् । [मिथः विरोधि] परस्परस्पर्द्धि [बलं] सैन्यम् ।
 “वरूथिनी बलं सैन्यम्” इत्यमरः । [विपक्षनिर्जयाय] शत्रु-
 विजयाय । “तुमर्थाञ्च” (२।३।१५ पा०) इत्यादिना चतुर्थी ।
 शत्रून् जेतुम् इत्यर्थः [न प्रभवति] न शक्नोति [एव] ।
 कुतः ?—[यत्] यस्मात् कारणात् [भुवनपरिभवी] भुवनानां
 परिभवी जेता अपि । “जिट्छि” (३।२।१५७ पा०) इत्या-
 दिना इनिप्रत्ययः । [ऋतुगणः तदानीं तम्] अर्जुनं [क्षणम्]
 अपि [न उन्मनीचकार] अनुन्मनसम् उन्मनसं न चकार ।
 “अरुर्मनश्छुः” (५।४।५१ पा०) इत्यादिना अभूततङ्कावे
 च्चिप्रत्ययः, सलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः
 अर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

एवं तटस्थस्य उद्दीपनसामग्री विफला इत्युक्ता सम्प्रति
 विपरीता जाता इति आह, श्रुतीति ।—[सहायैः] तासां
 सहचरैः गन्धर्वैः, कृतम् इति शेषः । “न लोक” (२।३।६८ पा०)

अविहितहरिसूनुविक्रियाणि
 विदशबधूषु मनोभवं वितेनुः ॥ ३८ ॥
 न दलति निचये तथोत्पलानां
 न च विषमच्छदगुच्छयूथिकासु ।

इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । कर्त्तरि तृतीया । * [श्रुतिसुखं
 श्रोत्रमधुरम् [उपवीणितं] वीणया उपगानम् । “सत्यापपाश”
 (३।१।२५ पा०) इत्यादिना वीणाशब्दात् णिजन्तात् भावे क्तः ।
 [अविरललाञ्छनहारिणः] अविरलैः भूयोभिः लाञ्छनेः
 पूर्वोक्तैः फलकुसुमादिभिः चिह्नैः हारिणः मनोहराः कालाः
 वसन्तादि-ऋतवः [च, अविहितहरिसूनुविक्रियाणि] अवि-
 हिता अकृता हरिसूनोः अर्जुनस्य विक्रिया मनोविकृतिः यैः
 तानि तथाभूतानि सन्ति । नपुंसकमनपुंसकम्” (१।२।६६ पा०)
 इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । [विदशबधूषु मनोभवं, वितेनुः]
 विस्तारयामासुः । सः अयं परप्रहारायम् उद्यतम् आयुधं
 स्वात्मानम् एव प्रहरति इति न्यायवत् जातः इति भावः । अत्र
 मुनिविक्रियार्थं स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थात्पत्तिकथनात् द्वितीयः
 विषमालङ्कारः । तथा च सूत्रम् ।—“विरूपकार्यान्वर्थयो-
 र्मुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम्” इति ॥३८॥ †

तटस्थवत् आलम्बनगणः अपि विपरीतः अभूत् इति श्लोक-
 इयेन आह, नेत्यादि ।—[आसां लोचनानि हरितनयावयवेषु
 यथा तथा, दलति] विकसति [उत्पलानां निचये अभिरतिं, न

* “कर्त्तृकरणयोरुत्तीया” (२।३।१८ पा०)

† अलङ्कारसंज्ञे ।

अभिरतिमुपलेभिरे यथासां
हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३६ ॥
मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः
समुपययुः कमनीयतागुणेन ।
मदनमुपदधे स एव तासां
दरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥४०॥
प्रकृतमनुससार नाभिनेयम्
प्रविकसद्ङ्गुलि पाणिपल्लवं वा

[उपलेभिरे] न प्रापुः । तथा [विषमच्छदगुच्छयूथिकासु] विषम-
च्छदगुच्छाः सप्तपर्णस्तवकाः यूथिका मल्लिकाश्च तासु अभिरतिं
[न च] उपलेभिरे । “सप्तपर्णी विशालत्वक् शारदो विषम-
च्छदः” इत्यमरः । तथा रमणीयत्वात् तदवयवानाम् इत्यर्थः ।
इति चक्षुःप्रीतिः उक्ता ॥ ३६ ॥ *

अथ मनःमङ्गं सूचयति, मुनिमिति ।—[याः] स्त्रियः
[कमनीयतागुणेन] कमनीयता सौन्दर्यं सा एव गुणः तेन
[मुनिम्] अर्जुनम् [अभिमुखतां] वश्यतां [निनीषवः] नेतुम्
इच्छवः [समुपययुः, तासां] स्त्रीणां [सः] मुनिः [एव मदनम्
उपदधे] जनयामास । तथाहि ।—[प्रयोजनानाम्] उद्देश्यानां

* अथ फुल्लपङ्कजनिचय-सप्तपर्णगुच्छयूथिकास्तवकेभ्यः उपमानेभ्यः उपमेयनाय-
कानवद्याङ्गत्वाद्याधिकारोपात् व्यतिरेकः । केचित् तु अर्जुनममीहरणार्थं समागतानाम्
अभरमां तदशक्यत्वात् आरब्धवैफल्यासंगटनात्, तथा कामोद्दीपनहेतुभिः तदङ्गदर्शनेन
अभरमांसेव कामोत्पत्तिरूपविरूपसंगटनाच्च विषमालङ्कारमेव मन्यन्ते । “यद्द्वारद्वयस्य
वैफल्यामनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः संगटना या च तद्विषमं मतम् ॥” इति दर्पणीतिः ।

प्रथममुपहितं विलासि चक्षुः
 सिततुरगे न चचाल नर्त्तकीनाम् ॥४१॥
 अभिनयमनसः सुराङ्गनायाः
 निहितमलङ्कारवर्त्तनाभिताम्रम् ।

[गतिः] परिणतिः [दुरधिगमा हि] दुर्ज्ञेया खलु । अतः
 क्वचित् भवति क्वचित् न भवति इति भावः ॥ ४० ॥ *

अथ आसाम् अनुरागम् एव कार्य्यतः प्रपञ्चयति, प्रकृत-
 मिति ।—[विलासि] सविलासं [नर्त्तकीनां] सम्बन्धि ।
 “शिल्पिनि ष्वुन्” (३।१।१४५ पा०) इति ष्वुन्प्रत्ययः ।
 “नृतिखनिरञ्जिभ्य एव” (वा०) इति नियमः । [चक्षुः]
 कर्त्तृ [प्रकृतं] प्रक्रान्तम् [अभिनेयम्] अभिनेतव्यं रस-
 भावाटिव्यञ्चकं [न अनुससार] । तद्दृषणं तदानुगुण्येन एव
 दृष्टिप्रयोगनियमात् इति भावः । तथा [प्रविकसदङ्गुलि]
 चञ्चलाङ्गुलि [पाणिपल्लवं वा] न अनुससार । स च दोषः
 “यतो हस्तस्ततो दृष्टिः” इति नियमात् इति भावः ।
 “पल्लवोऽस्त्री किसलयम्” इत्यमरः । “वा स्याद्विकल्पोपमयो-
 र्वाथे च समुच्चये” इति विश्वः । किन्तु [प्रथमं] प्रवेश एव
 [सिततुरगे] अर्जुने [उपहितं] सत् [न चचाल] तत्र एव
 लम्बं तस्थौ । रागान्धेर्न किञ्चित् करणीयम् अनुसन्धेयम्
 इति भावः ॥ ४१ ॥ †

* अपि पूर्ववदेवालङ्कारः । स च सामान्येन विशेषसमर्धनरूपेणार्थान्तरन्यासेन
 सञ्जयते ।

† अत्र मुनिमोहनार्थं प्रवृत्तस्य नर्त्तकीवन्दस्य विरूपकार्य्यरूपात्मभोहोत्पत्तौ
 प्रथमोविपमालङ्कारः ।

चरणमभिपपात षट्पदाली

धृतनवलोहितपङ्कजाभिशङ्का ॥ ४२ ॥

अविरलमलसेषु नर्त्तकीनां

द्रुतपरिषिक्तमलक्तकं पदेषु ।

सवपुषमिव चित्तरागमूहुः

नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३ ॥

अभिनयेति ।—[अभिनयमनसः] अभिनयः रसभावादि-
व्यञ्जकचेष्टाविशेषः । “व्यञ्जकाभिनयौ समौ” इत्यमरः । तत्र
मनः यस्याः तस्याः, व्यासङ्गात् भृङ्गापातम्* अजानत्याः इत्यर्थः ।
[सुराङ्गनायाः] मन्वन्धि [अलक्तकवर्त्तनाभिताम्] अलक्तक-
वर्त्तनेन लाक्षारसरञ्जनेन अभिताम्, [निहितं] न्यस्तं [चरणं,
षट्पदाली] कर्त्री [धृतनवलोहितपङ्कजाभिशङ्का] धृता नव-
लोहितपङ्कजानां अभिशङ्का प्रत्यग्रकोकनदभ्रमः यथा सा
अभिपपात] अभिधावति स्म । अत्र षट्पदाद्याः स्त्रीचरणे
पङ्कजभ्रमाभिधानात् भ्रान्तिमदलङ्कारः । तेन च उपमा
व्यज्यते इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ ४२ ॥

अविरलमिति ।—[नमितशिखानि] नर्त्तकीपादपीडनात्
नमिताग्राणि [कदम्बकेसराणि] रङ्गपूजादत्तानि इति शेषः ।
[अविरलं] सान्द्रं यथा तथा द्रुतः रागोष्णया विगलितः
अत एव परिषिक्तः प्रसृतस्तं [द्रुतपरिषिक्तं नर्त्तकीनाम् अलसेषु
पदेषु] पादन्धासेषु । अल [] लाक्षारमं [सवपुषं] मूर्त्ति-

* भङ्गापातम् इति पाठे — [अव्ययिण्येव नान्यस्यैवोक्तम् इत्यर्थः ।

नृपसुतमभितः समन्मथायाः
 परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः ।
 स्फुटमभिलषितं बभूव बध्वाः
 वदति हि संवृतिरेव कामितानि ॥ ४४ ॥
 अभिमुनि सहसा हृते परस्याः
 घनमरुता जघनांशुकैकदेशे ।
 चकितमवसनोरु सत्रपायाः
 प्रतियुवतीरपि विस्मयं निनाय ॥ ४५ ॥

मन्तं [चित्तरागम्] उल्कटतया कायादृष्टिः निःसृतं मुनिविषयकं
 रागम् [इव] इति उत्प्रेक्षा । [ऊहुः] वहन्ति स्म ॥ ४३ ॥

अथ आसां शृङ्गारचेष्टां कथयति, नृपेति ।—[नृप-
 सुतम्] अर्जुनम् [अभितः] सम्मुखं [परिजनगात्रतिरोहिताङ्ग-
 यष्टेः] परिजनस्य सखीजनस्य गात्रेण तिरोहिता लज्जया
 स्वाकारगोपनाय अन्तर्हिता अङ्गयष्टिः यस्याः सा तस्याः
 [समन्मथायाः बध्वाः अभिलषितं] मुनिं प्रति अनुरागः [स्फुटं
 बभूव] । “न च संत्रियमाणस्य अभिव्यक्तिः विरुद्धा इति वाच्यम्”
 इति आह ।—यतः [संवृतिः] सम्यक् गोपनम् [एव कामि-
 तानि] अनुरागान् । कामयतेः भावे क्तः । [वदति हि]
 प्रकटयति इत्यर्थः । अयम् अनुरागस्य स्वभावः उक्तः । यया
 चेष्टया रागः संत्रियते सा एव अस्य प्रकाशिका जाता
 इति भावः ॥ ४४ ॥

अभिमुनीति ।—[अभिमुनि] मुनिसमक्षं [घनमरुता]
 घनेन मरुता [जघनांशुकैकदेशे] जघनांशुकस्य एकदेशे

धृतविसवलये निधाय पाणौ
 मुखमधिरूपितपाण्डुगण्डलेखम् ।
 नृपसुतमपरा स्मराभितापात्
 अमधुमदालसलोचनं निदध्यौ ॥ ४६ ॥
 सखि ! दयितमिहानयेति सा मां
 प्रहितवती कुसुमेषुणाभितप्ता ।

[सहसा हृते] सति [सत्रपायाः] सलज्जायाः [परस्याः]
 सम्बन्धि [अवसनोरु] अवसनौ निरावरणौ ऊरू यस्मिन् तत्
 [चकितं] भयसम्भ्रमः [प्रतियुवतीः अपि] सपत्नीः अपि
 [विस्मयं निनाय] “किमुत अन्यजनम् ?” इति अपिशब्दार्थः ।
 न तु मुनिम् इति आशयः ॥ ४५ ॥ *

धृतंति ।—[अपरा] स्त्री [स्मराभितापात्] हेतोः [धृत-
 विसवलये] धृतानि विसानि एव वक्ष्यानि येन तस्मिन् [पाणौ,
 अधिरूपितपाण्डुगण्डलेखं] अधिरूपिते चन्दनादिचर्चिते
 पाण्डु, गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत् [मुखं निधाय] आरोप्य
 [अमधुमदालसलोचनं] अमधुमदे मधुमदरहिते तथापि
 अलसे लोचने यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तं [नृपसुतं
 निदध्यौ] पश्यति स्म । “निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोक-
 नेक्षणम्” इत्यमरः ॥ ४६ ॥ †

* अत्र अर्थापत्तिरलङ्किया कैमुतिकनायार्थबोधप्रसङ्गात् आशयावगाहं ह्येते
 सत्यपि फलाभावादविशेषोक्तिरपि इति एतयोरङ्गाङ्गित्वम् ।

† अत्र मधुमदाभावेऽपि समदालसकटाचव्याप्तिपात् मधुमदशब्दे मदस्य आरोपात्
 अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् ।

हृदयमहृदया न नाम पूर्वं
 भवदुपकण्ठमुपागतं विवेद ॥ ४७ ॥
 चिरमपि कलितान्यपारयन्त्या
 परिगदितुं परिशुष्यता मुखेन ।
 गतघृणा ! गमितानि मत्सखीनां
 नयनयुगैः सममाद्र्तां मनांसि ॥ ४८ ॥

अथ पञ्चभिः मुनिं प्रति दूतीवाक्यम् आह, सखीति ।—
 [कुसुमेषुणा] कामिन [अभितप्ता] पीडिता [सा] नायिका,
 हे [सखि ! दयितं] मुनिम् [इह आनय इति मां
 प्रहितवती] भवदन्तिकं प्रेषितवती । किन्तु अविमृष्टकारि-
 णायम् इति आह, हृदयमिति ।—[अहृदया] अमनस्का
 तस्याः त्वद्गतत्वात् इति भावः । अत एव सा [पूर्वं] प्राक्
 एव [भवदुपकण्ठं] त्वत्समोपम् [उपागतं, हृदयं] मनः [न
 विवेद । नाम] सम्भावनायाम् । अतः मत्प्रेषणं व्यर्थं तस्य
 अन्तरङ्गत्वात् वह्निरङ्गस्य दुर्बलत्वात् इति भावः । एतेन मनः-
 सङ्गः उक्तः । चक्षुःप्रीतिस्तु प्राक् एव सर्वसाम् उक्ता इति न
 पृथक् उच्यते ॥ ४७ ॥ *

“दृष्ट्वनःसङ्गसङ्गत्या जागरः क्लृप्ता रतिः । ज्ञीत्यागोन्माद-
 मूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥” इति । तत्र आद्यम् अवस्था-
 हयम् अभ्यधायि । सम्प्रति वाचित् क्रमनैरपेक्ष्येण सूचयति,
 चिरमिति ।—[चिरं कलितानि अपि] सन्देशार्थं बुद्ध्या

* अहृदयेति हृदयं नान्यत्वेन । अतः पदार्थद्वयं कल्पयितव्यम् । हृदयमहृदयेति
 असङ्गदृष्टान्तवत्या । अत्रापि नान्यत्वेन ।

अचकमत सपल्लवां धरित्रीं
 मृदुसुरभिं विरहय्य पुष्पशय्याम् ।
 भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्याः
 तव सुखशीतमुपैतुमङ्गमिच्छा ॥ ४६ ॥

योजितानि अपि, वचनानि इति शेषः । [परिशुष्यता मुखेन]
 इति जागरोक्तिः । [परिगदितुम् अपारयन्त्या] अशक्नुवत्या
 तथा हे [गतघृण !] अद्यापि तां न अनुकम्पसे इति भावः ।
 [मत्सखीनां मनांसि नयनयुगैः समम् आर्द्रतां गमितानि]
 उपचयं गमितानि इत्यर्थः । शोकवाप्यैः इति भावः ।
 अत्र सखीशोकोक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते । अत्र शोकवाप्य-
 रूपकारणभेदात् प्रतियोगिभेदात् च आर्द्रत्वभेदे अपि अभे-
 दाध्यवसायः । तन्मूला च इयं नयनयुगैः समम् इति सहोक्तिः
 अलङ्कारः ॥ ४८ ॥

अचकमतेति ।—किं वाच्यं च ? इति आह ।—सा स्त्री
 मृदु सुरभिश्च या तां [मृदुसुरभिं पुष्पशय्यां विरहय्य] विहाय
 [सपल्लवां धरित्रीम् अचकमत] ऐच्छत् । तस्याः ततः अपि
 शीतलत्वात् इति भावः । कमेः णिङन्तात् * लुङ् । “णिञ्चि-
 ङ्गुभ्यः कर्त्तरि चङ्” (३।१।४८ पा०) इति द्विर्भावः इति
 केचित् । तत्र, अचीकमत इति प्रसङ्गात् । अतः णिङ्भाव-
 पत्ने “कमेभ्यो ञ्ङ् वक्तव्यः” (वा०) इति वक्तव्यात् चङि रूपम्
 एतत् । [अस्याः] नायिकायाः [तत्र] धरित्रयाम् [च] अपि
 [भृशम्, अरतिं] दुःखम् [अवाप्य] । सुखयति इति सुखः

* “कमेर्णिङ्” (३।१।३० पा०) इति

तदनघ ! तनुरस्तु सा सकामा
 व्रजति पुरा हि परासुतां त्वदर्थे ।
 पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी
 युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥ ५० ॥
 जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं
 ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।

शोतः शोतलश्च तं [सुखशोतं तव अङ्गम्] उल्लङ्गम् [उपैतुम्
 इच्छा] वर्त्तते इति शेषः । अस्याश्च औत्सुक्यं कथितम् । अत्र
 अरतिजागरौ सुव्यक्तौ इति अस्याः नायिकायाः क्रमेषु पुष्प-
 शय्याद्यनेकाधारसम्बन्धकथनात् प्रथमः पर्यायालङ्कारः । तदु-
 क्तम् ।—“क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्त्तते यदि । एकस्मिन्मथ-
 वानेकं पर्यायालङ्कृतिर्हिधा ॥” इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

तदिति ।—[तत्] तस्मात् कारणात् तस्याः दुःखस्थत्वात्
 हेतोः हे [अनघ !] निष्पाप ! [तनुः] कृशा इति काश्या-
 वस्थाकथनम् । [सा] नायिका [सकामा] सफलमनोरथा [अस्तु-
 हि] यस्मात् त्वम् एव अर्थः प्रयोजनं वस्तु वा तस्मिन् [त्वदर्थे]
 निमित्ते, सति इति शेषः ; त्वाम् उद्दिश्य इत्यर्थः । [परा-
 सुतां] निष्प्राणत्वं [पुरा व्रजति] व्रजिष्यति, मरिष्यति इत्यर्थः ।
 तथा च ते निमित्तहृत्पया अनघत्वव्याघातः स्यात् इति भावः ।
 “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” (५।३।४ पा०) इति भविष्यदर्थे लट् ।
 इदञ्च दशमावस्थाप्रदर्शनम् । “न च तपोनिष्ठत्वात् भेतव्यम्”
 इति आह, पुनरिति ।—[पुनः अपि] पश्चात् अपि ।
 “पुनरप्रथमे भेदे” इति विश्वः । [तपः सुलभं अनुरागी,

उपगतमवधीरयन्त्यभव्याः

स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥ ५१ ॥

सललितचलितत्रिकाभिरामाः

शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः ।

अनुरूपः] योग्यश्च [युवतिजनः] तु [न आप्यते] न लभ्यते
[खलु] ॥ ५० ॥ *

एवं प्रलोभितस्य अपि मुनेः मौनं न भग्नम् इति आह.
जहिहीति ।—[कठिनतां] निःसृहतां [जहिहि] त्यज
इत्यर्थः । जहातेः “आ च ही” (६।४।११७ पा०) इति
इकारः । [वाचं प्रयच्छ] सन्धत्स्व इत्यर्थः । [मुनीनां मानसं
मनः] करुणामृदु ननु] दयाद्रं खलु । “स्वान्तं हृन्मानसं
मनः” इत्यमरः । किञ्च [अभव्याः] निर्भाग्याः [उपगतं
प्राप्तं, विषयम् इति शेषः । [अवधीरयन्ति] अवमन्यन्ते ।
[एवम्] उक्तप्रकारेण [सः] अर्जुनः [कयाचित्, एत्य] समी-
पम् आगत्य [निपुणं] चतुरं यथा स्यात् तथा [ऊचे] उक्तः ।
नायिकया दूतीं प्रति वचनम् उक्तं, तथा दूत्या च मुनिं प्रत्युक्तं
कथितम् इत्यर्थः । अत्र पञ्चश्लोक्यां विप्रलम्भशृङ्गारस्य औत्-
सुक्यनाम्नः व्यरिचारिभावस्य च अपुनरुक्तिः । अनौचित्येन
नायिकायाः प्रवृत्तेः आभासत्वम् अनुसन्धेयम् । तदुक्तम् ।—
“एकत्र चेन्नानुरागस्तिथ्यङ्क्लेच्छगतोऽपि वा । याषितां
बहुसक्तिश्रेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥” इति । तन्निबन्धनात् ऊर्ज-
स्वलम् अलङ्कारः । तथा च सूत्रम् ।—“रसभावतदाभासतत्-

* खण्डिततपः पुनरपि साध्यते, अनुरक्तानुरूपा च कामिनौ तु, दुष्प्राप्तैव इति
रचनीयः आत्मसख्यनुनयः । अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यचिह्नम् ।

सुरपतितनयेऽपरा निरासे
 मनसिजजैत्रशरं विलोचनाईम् ॥ ५२ ॥
 कुसुमितमवलम्बा चूतमुच्चैः
 तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी ।
 तदभिमुखमनङ्गचापयष्टिः
 विसृतगुणेव समुन्ननाम काचित् ॥५३॥

प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेय ऊर्जस्विसमाहितानि” इति समाहितातिरसबन्धे रसवदलङ्कारः । भावनिबन्धे प्रेयोऽलङ्कारः । रसभावनिबन्धे तूर्जस्वलालङ्कारः । तत् प्रशमनिबन्धने समाहितालङ्कारः इति सूत्रार्थः ॥५१॥

सललितेति ।—[सललितचलितत्रिकाभिरामाः] सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्त्तितेन त्रिकेण कटिभागिन । “पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः । अभिरामाः [शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः] शिरसि जाताः शिरसिजाः । “सप्तम्यां जनेर्डः (३।२।८७ पा०) । “अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” (६।३।१२ पा०) इति अलुक् । “उपपदमतिङ्” (२।२।१८ पा०) इति समासः । एतेन मनसिजः व्याख्यातः । तेषां संयमने बन्धने आकुलः व्यग्रः एकः पाणिः यस्याः सा [अपरा] स्त्री [सुरपतितनये] अर्जुने [मनसिज-जैत्रशरं] जिता एव जैत्रः । जैत्रशब्दात् त्वजन्तात् “प्रञ्चादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति अण्प्रत्ययः । मनसिजस्य जैत्रः शरः तं तथाभूतं [विलोचनाईम्] विलोचनस्य अईम् एकदेशं, कटाक्षम् इत्यर्थः । [निरासे] विससर्ज ॥ ५२ ॥ *

सरभसमवलम्ब्य नीलमन्या

विगलितनीवि विलोलमन्तरीयम् ।

अभिपतितुमनाः ससाध्वसेव

च्युतरसनागुणसन्दितावतस्थे ॥ ५४ ॥

कुसुमितमिति ।—[इभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी] इभकुम्भ-
वत् पृथुभ्यां स्तनाभ्याम् आनतम् अङ्गं यस्याः सा । “अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यश्च” (वृ०) इति ङीष् । [काचित्, तनुः । तन्वी ।
“वीतो गुणवचनात्” (४।१।४४ पा०) इति विक्रत्यात् न
ङीष् । [कुसुमितम्, उच्चैः] उन्नतं [चूतम् अवलम्ब्य] ।
अत एव चूतलतायोगात् [विस्तृतगुणः] विस्तृतः विस्तृतः
गुणः ज्या यस्याः सा । “विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।” इति “मौर्वी
ज्या शिञ्जिनो गुणः” इति च अमरः । [अनङ्गचापयष्टिः इव]
आकृष्टमुक्ता इति भावः । [तदभिमुखं समुन्नताम्] समुज्ज-
जृम्भे, अङ्गभङ्गं चकार इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ *

सरभसमिति ।—[अन्या] अपरा [विगलितनीवि] श्लथ-
बन्धनम् अत एव [विलोलं] स्थानचलितं ; नील्या रत्नं [नीलं]
“नील्या अन् वक्तव्यः” (वा०) इति अन्प्रत्ययः । [अन्तरीयं]
परिधानम् [अवलम्ब्य] हस्तेन गृह्येत्वा [सरभसं] सत्वरम्
[अभिपतितुमनाः] अभिपतितुं मनः यस्याः सा तूष्णीक्ता, अप-
गन्तुम् उद्युक्ता इत्यर्थः । तथापि [ससाध्वसा इव] न तु वस्तुतः
ससाध्वसा, किन्तु [च्युतरसनागुणसन्दिता] च्युतेन गलितेन

* अत्र कुसुमितं चूतमवलम्ब्य संस्थिता इति वाक्यार्थहेतुर्न काव्यलिङ्गम् । तद-
भाषिता उभे च ।

यदि मनसि शमः किमङ्ग ! चापं
 शठ ! विषयास्तव बल्लभा न मुक्तिः ।
 भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्यः
 तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥ ५५ ॥
 इति विषमितचक्षुषाभिधाय
 स्फुरदधरोष्ठमसूयया कयाचित् ।

रसनागुणेन सन्दिता बद्धा सती [अवतस्थे] स्थिता । “बद्धे
 सन्दानितं मृतमुदितं सन्दितं सितम्” इत्यमरः । कर्मणि क्तः ।
 दातिस्थितिमास्थाम्” (७।४।४०) इति इकारः ॥ ५४ ॥ *

काचित् युग्मेन आह, यदीत्यादि ।—[तव मनसि, शमः]
 शान्तिः [यदि] अस्ति इति शेषः । [अङ्ग !] भो ! [चापं
 किं] किमर्थम् ? इत्यर्थः । किन्तु हे [शठ !] हे वञ्चक !
 तव [विषयाः] शब्दादयः [बल्लभाः] प्रियाः, [न] तु [मुक्तिः] ।
 तत् एव द्रढयितुम् आह ।—[भवतु] कः दोषः ? इति शेषः ।
 यदि अहं रागो तर्हि किम् इति भवतोः न गणयामि ? इति
 शङ्कां निवारयति, दिशतीति ।—[तव हृदये] मनसि [हृदये-
 श्वरा] काचित् तव प्रेयसी [अन्यकामिनीभ्यः] स्यन्तरेभ्यः
 [अवकाशं, न दिशति] न प्रयच्छति । स्यन्तरासक्त्या न
 अस्मान् गणयसि, न तु वैराग्यात् ; तदर्थम् एव अयं ते सकलः
 प्रयासः अपि इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

* च्यतरसनागुणसन्दिता रसनागुणबद्धा अत एव अवतस्थे इति पदार्थहेतुकं काव्य-
 लिङ्गम् । सबाधसा इव इति उप्रं चा च । एतयोः स्वतन्त्रं स्थितयोः संसृष्टिः ।

अगणितगुरुमानलज्जयासौ
स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥ ५६ ॥

युग्मम् ।

सविनयमपराभिसृत्य साचि
स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः ।
श्रवणनियमितेन तं निदध्यौ
सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥ ५७ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थम् [असूयया] मत्सरेण [स्फुर-
दधरोष्ठं] स्फुरन् अधरोष्ठः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा
[अभिधाय] उक्त्वा [विषमितचक्षुषा] कुटिलीकृतदृष्ट्या [अग-
णितगुरुमानलज्जया] अगणिताः गुरवः आचार्यादयः मानः
अभिमानः लज्जा च यया तथा [कयाचित् असौ] मुनिः [उरसि
स्वयं] स्वहस्तेन एव [श्रवणोत्पलेन, जघ्ने] हतः ॥ ५६ ॥

सविनयमिति ।—[अपरा, सविनयम्] अनौद्धत्येन [साचि]
तिर्थ्यक् [अभिसृत्य] समीपं गत्वा [स्मितसुभगैकलसत्कपोल-
लक्ष्मीः] स्मितेन मन्दहासेन सुभगैकस्य लसतः कपोलस्य
लक्ष्म्यः यस्याः सा इति । बहुवचनपटोत्तरः बहुव्रीहिः ।
अन्यथा कप्रत्ययः स्यात् इति उक्तं प्राक् । [श्रवणनियमितेन]
कर्णान्तप्रापितेन श्रोत्ररुद्धप्रसरेण, तावदायतेन इत्यर्थः । [अस-
कलेन] असम्पूर्णं, कटाक्षेण इति यावत् [लोचनेन, तं] मुनिं
धनञ्जयम् । [सकलम् इव] समग्रप्रायं यथा तथा [निदध्यौ]
पश्यति स्म । कटाक्षेण एव गाढम् अद्रार्क्षीत् इत्यर्थः । एषु
श्लोकेषु भावाभासनिबन्धनत्वात् ऊर्जस्वलालङ्कारः । श्रौत्सुक्यम्

करुणमभिहितं त्रपा निरस्ता
 तदभिमुखञ्च विमुक्तमश्रु ताभिः ।
 प्रकुपितमभिसारणेऽनुनेतुं
 प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः ॥ ५८ ॥
 असकलनयनेक्षितानि लज्जा
 गतमलसं परिपाण्डुता विषादः ।
 इति विविधमियाय तासु भूषां
 प्रभवति मण्डयितुं बधूरनङ्गः ॥ ५९ ॥

प्रव भावः । आभासत्वं च अस्य विरक्तमुनी अनीचित्यात् इति
 उक्तं प्राक् एव इति ॥ ५७ ॥

अथ आसां मुनिविलोभनम् उपसंहरति, करुणमिति ।—
 [ताभिः] स्त्रीभिः [तदभिमुखं] मुनिसमक्षं [करुणं] दौनम्
 [अभिहितम्] उक्तं ; [त्रपा निरस्ता] लज्जा त्यक्ता । किं
 बहुना ?—[अश्रु च विमुक्तं] ; ततः परं न किञ्चित् विधेयम्
 आसोत् इति भावः । कुतः ?—[हि] यस्मात् [अबलाजनस्य
 अभिसारणे] समागमविषये [प्रकुपितम्] अननुकूलं [प्रियम्,
 अनुनेतुम्] अनुकूलयितुम् [इयती भूमिः] इति एतावतीः
 मौसा, साधनानां परमावधिः इति भावः । अर्थान्तरव्यासः
 अलङ्कारः ॥ ५८ ॥

अथ आसाम् अनुरागदार्ष्यं निगमयति, असकलेति ।—
 [असकलनयनेक्षितानि] नयनार्द्धविलोकितानि [लज्जा अलसं
 गतं] मन्दगमनं [परिपाण्डुता] पाण्डुरवर्णत्वं [विषादः]
 इष्टानवाप्तिनिमित्तः चेतोभङ्गः [इति] एवंप्रकारं [विविधं]

अलसपदमनोरमं प्रकृत्या

जितकलहंसबधूगति प्रयातम् ।

स्थितमुरुजघनस्थलातिभारात्

उदितपरिश्रमजिह्वितेक्षणं वा ॥ ६० ॥

भृशकुसुमशरेषुपातमोहात्

अनवसितार्थपदाकुलोऽभिलापः ।

नानाविचेष्टितम् । “नपुंसकमनपुंसकेन” (१।२।६८ पा०) इत्यादिना नपुंसकैकशेषत्वम् । [तासु भूषाम् इयाय] इति भावप्राधान्येन योज्यम् । तथा हि ।—[अनङ्गः] मदनः [बधूः मण्डयितुं प्रभवति], सर्वावस्थासु इति भावः । अतः तासाम् अनङ्गभूषितानाम् अखिलं भूषणम् एव इति भावः ॥ ५८ ॥ *

इदानीम् एतासां त्रिभिः सुनिविलोभने प्रयासवैफल्यम् आह. अलसेति ।—बधूनां सखन्धि [प्रकृत्या अलसपदमनोरमम्] अलसेः पदैः मनोरमं मनोज्ञम् अत एव [जितकलहंसबधूगति] जिता कलहंसबधूनां गतिः येन तत् [प्रयातं] गमनम् । भावे क्तः । तथा [उरुजघनस्थलातिभारात्] उरुणः अतिविपुलस्य जघनस्थलस्य अतिभारात् अतिगौरवात् [उदितपरिश्रमजिह्वितेक्षणम्] उदितपरिश्रमेण उद्गतश्रमेण जिह्विते वृणिते ईक्षणे यस्मिन् तत् [स्थितं वा] स्थितिश्च । सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये ।—“वा समुच्चये एवार्थे उपमानविकल्पयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ ६० ॥

अत्र सामान्यं न विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । स च अपाङ्गवैक्षितादीनां भवेदासौव शङ्कराङ्गत्वात् प्रस्तुतानां भूषणत्वरूपैकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिता, इति अन्योऽन्ये नैरपेक्षेण संलक्षितः ।

अधिकविततलोचनं बधूनाम्
 अयुगपदुन्नमितम् वीक्षितं च ॥ ६१ ॥
 रुचिकरमपि नार्थवद् बभूव
 स्तिमितसमाधिश्चौ पृथातनूजे ।
 ज्वलयति महतां मनांस्यमर्षे
 न हि लभतेऽवमरं सुखाभिलाषः ॥ ६२ ॥
 ॥ विशेषकम् ॥

भृशेति ।—तथा [भृशकुसुमशरेषुपातमोहात्] भृशेन
 गाढेन कुसुमशरस्य कामस्य इषोः पातेन निपातेन यः मोहः
 मूर्च्छा तस्मात् हेतोः [अनवसितार्थपदाकुलः] अनवसितार्थैः
 अस्फुटोच्चारणात् अनवधारिताभिधेयैः पदैः सुप्तिङन्तादिभिः
 क्षुभितशब्दैः आकुलः सङ्कीर्णः [अभिलापः] वाक्यप्रयोगश्च
 [अधिकविततलोचनम्] अधिकं विततं विस्तृतं लोचनं यस्मिन्
 तत् [अयुगपदुन्नमितम्] अयुगपत् पर्यायेण उन्नमितं भ्रुवो
 र्यास्मिन् तत् तथाक्तम् । “ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”
 (१।२।४७ पा०) इति ऋस्वः । [वीक्षितं] वीक्षणं [च] ॥ ६१ ॥ *

रुचिकरमिति ।—पूर्वोक्तं [रुचिकरं] स्पृहाजनकम्
 [अपि] । “रुचिः कान्थर्चिषोः भासि स्त्रियां शोभा-
 स्पृहार्थयोः” इति वैजयन्ती । [स्तिमितसमाधिश्चौ] स्तिमितेन
 स्थिरेण समाधिना तपोयोगेन शुचौ शुद्धे, निर्व्विकारचेतसि
 इत्यर्थः । [पृथातनूजे] अर्जुने विषये [अर्थवत्] सप्रयोजनं
 [न बभूव, हि] तथा हि ।—[महतां] धीराणां [मनांसि,

स्वयं संराध्यैवं शतमखमखगडेन तपसा
 परोच्छ्रित्या लभ्यामभिलषति लक्ष्मीं हरिसुते ।
 मनोभिः सोद्देगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः
 सगन्धर्वा धाम त्रिदशवनिताः स्वं प्रतिययुः ॥६३॥

इति श्रीभारविक्तौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये अर्जुन-
 विलोभनप्रत्याख्यानः नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अमर्षे] क्रोधे [ज्वलयति] सति [सुखाभिलापः, अवसरम्]
 अवकाशं [न लभते] रौद्रस्य शृङ्गारविरोधित्वात् इति भावः ।
 अत्र विशेषके अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ६२ ॥

स्वयमिति ।—[एवं हरिसुते] अर्जुने [स्वयम् अखगडेन]
 अविलुप्तं [तपसा शतमखम्] इन्द्रं [संराध्य] प्रार्णयित्वा
 [परोच्छ्रित्या] शत्रुवधेन [लभ्यां] माध्यां [लक्ष्मीं] राजलक्ष्मीं
 [अभिलषति] मति [सोद्देगैः] कार्यसिद्धभावात् सनिर्वेदेः
 [मनोभिः] उपलक्षिताः । किञ्च [प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः]
 प्रणयविहत्या प्रार्थनाभङ्गेन ध्वस्तरुचयः नष्टकान्तयः । सगन्धर्वाः]
 गन्धर्वसहिताः [त्रिदशवनिताः, स्वं धाम] स्वस्थानं [प्रति
 ययुः] । शिखरिणी वृत्तम् एतत् ।—“रसे रुद्रैश्छिन्ना यमन-
 मभला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसूत्रिविरचितायां किरातार्जुनीय-
 काव्यव्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां दशमः सर्गः ।

* अत्राभीष्टसाधनं दूरापास्तं सगर्वं स्वीकृतस्य महेंद्रादिशमालायहस्याप्यसाधन-
 योगात् पदभ्रंशशङ्का सम्मानहान्यादि अनिष्टापत्तेः द्वितीयः विषयः ।

एकादशः सर्गः ।

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तथा ।

आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः ॥१॥

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना दृष्टो पुरः ।

द्राघीयसा वयोऽतीतः परिक्रान्तः किलाध्वना ॥२॥

अथेति ।—[अथ] अप्सरसां प्रतिप्रयाणानन्तरम् । [पाक-
शासनः] पाकः नाम कश्चित् राक्षसः तस्य शासनः इन्द्रः ।
नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । [तथा] अप्सरामुखात् श्रुतया
[अमर्षात्] द्विषद्द्वेषात् [निसर्गात् च] या [जितेन्द्रियतया]
जितेन्द्रियता, तथा आगन्तुकानागन्तुकाभयविधहंतुकया
[प्रतीतः] दृष्टः सन् । “ख्यातं दृष्टे प्रतीतः” इत्यमरः ।
[जिष्णाः] अर्जुनस्य । “जिष्णुः शक्रे धनञ्जये” इत्यमरः ।
[आश्रमम् आजगाम] । अत्र अमर्षानिसर्गयोः जितेन्द्रियता-
हंतुकं रुचिकरम् अपि इति काव्यलिङ्गं स्फुटम् अवगम्यते ॥१॥

किम् इन्द्रः निजरूपेणैव आगत ? नेत्याह, मुनिरूप
इति ।—मुनिः रूपम् इव रूपं यस्य सः [मुनिरूपः] मुनि-
वेशधारी इत्यर्थः, सः इन्द्रः [अनुरूपेण] दर्शनप्रदानयोग्ये न
इत्यर्थः, [सूनुना] पुत्रेण अर्जुनेन [पुरः] अग्रे [दृष्टो]
दृष्टः । कथम्भूतः ? [वयोऽतीतः] वयः यौवनादिकम् अतीतः
वृद्धः । “द्वितीया श्रित” (२।१।२४ पा०) इत्यादिना द्वितीया-

जटानां कीर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः ।

पृक्तयेन्दुकरैरङ्गः पर्यन्त इव सम्यया ॥ ३ ॥

विशदभ्रयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः ।

प्रालियावततिम्नानपलाशाञ्ज इव ऋदः ॥ ४ ॥

समासः । [द्राघीयसा] अतिदीर्घेण । “प्रियस्थिर” (६।४। १५७ पा०) इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । [अध्वना] अध्वगमनेन इत्यर्थः । [परिक्लान्तः] परिश्रान्तः । [किल] इति अलीके । “किल सम्भाव्यवार्त्तयोः । हेतुरुत्थोरलीके च” इति हिमचन्द्रः । वृद्धः इव दूराध्वश्रान्तः इव स्थितः इत्यर्थः । “इव” इति पाठे स्पष्टार्थः ॥ २ ॥

अथ चतुर्भिः इन्द्रं विशिनष्टि, जटानामिति ।—[परितः सितैः केशैः कीर्णया] व्याप्तया [जटानां, संहत्या] समूहेन उपलक्षितः, अत एव [इन्दुकरैः] इन्दुकिरणैः [पृक्तया] युक्तया [सम्यया] उपलक्षितः [अङ्गः पर्यन्तः] दिनान्तः [इव] स्थितः । तस्य अपि परिणतरूपत्वात् वृद्धोपमानत्वं, जटानां संहत्येत्युक्तत्वात् सम्ययासाम्यम् ॥ ३ ॥

विशदेति ।—पुनश्च [विशदभ्रयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः] विशदेन पलितपाण्डुरेण भ्रूयुगेन कृष्णे बलितापाङ्गे बलिमत्प्रान्ते लोचने यस्य सः तथोक्तः । “अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः । पामादित्वात् लोमादिसूत्रेण बलच्प्रत्ययः । * [प्रालियावततिम्नानपलाशाञ्जः] प्रालियावतत्या हिमसंहत्या स्नान-

* “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः” (५।२।१०० पा०) ।

आसक्तभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि ।

आद्यूनः सदृग्दृष्टिष्वेव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः ॥५॥

गूढोऽपि वपुषा राजन् धाम्ना लोकाभिभाविना ।

अंशुमानिव तन्वबभ्रपटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६ ॥

पलाशानि क्लान्तदलानि अङ्गानि यस्मिन् सः [ऋदः इव]
स्थितः ॥ ४ ॥ *

आसक्तेति ।—पुनश्च [परिकृशैः] परिचीणैः [अपि,
आसक्तभरनीकाशैः] भाराक्लान्तसदृशैः, सभारवद्गुरुभवङ्गिः
इत्यर्थः । “इकः काशे” (६।३।१२३ पा०) इति दीर्घः ।
[अङ्गैः] उपलक्षितः, काश्यात् लघूनि अपि स्वाङ्गानि स्वयं
वोढुम् असमर्थः इत्यर्थः । अत एव [आद्यूनः] औदरिकः ।
“आद्यूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते” इत्यमरः । आङ्-
पूर्वात् दीव्यतेः क्तः । “च्छोः शूडनुनासिके च” (६।४।१८ पा०)
इति ऊठादेशः । “दिवोऽविजिगीषायाम्” (८।२।४८ पा०)
इति निष्ठानत्वम् । [सदृग्दृष्टिष्वेव] अनुकूलकलत्रेण [इव,
प्रायः] प्राचुर्येण [यष्ट्या] अवलम्बनदण्डेन [अवलम्बितः]
धारितः, न तु स्वशक्त्या इति भावः ॥ ५ ॥ †

गूढ इति ।—[वपुषा गूढः अपि] प्रच्छन्नरूपः अपि
इत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानान् तृतीया । ‡
[तन्वबभ्रपटलच्छन्नविग्रहः] स्तोकाबभ्रवृन्दान्तरितमूर्तिः
[अंशुमान् इव, लोकाभिभाविना] लोकव्यापिना [धाम्ना]

* अथ उपमालङ्कृतिः ।

† अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धिनी उपमा ।

‡ “प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानम्” (वा०) ।

जरतीमपि बिभ्राणस्तनुमप्राकृताकृतिः ।

चकाराक्रान्तलक्ष्मीकः ससाध्वसमिवाश्रमम् ॥७॥

अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।

अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः ॥८॥

तेजसा । “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हेमचन्द्रः । [राजन्] दीप्यमानः दृष्टो इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ *

जरतीमिति ।—[जरतीं] जीर्णाम् । “जीनो जीर्णो जरन्नपि” इत्यमरः । जीर्यतेः अतीतार्थे शट्प्रत्ययः । “उगितञ्च” (४।१।६ पा०) इति ङीप् । [तनुं] शरीरं [बिभ्राणः] दधत् [अपि, अप्राकृताकृतिः] अप्राकृता अलोकसामान्या आकृतिः मूर्त्तिः यस्य सः इन्द्रः आक्रान्ता अभिभूता लक्ष्मीः आश्रमशोभा येन सः [आक्रान्तलक्ष्मीकः] । एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दोत्तरपदबहुव्रीहौ “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” (५।४।१५१ पा०) इति नित्यं कप् । एकवचनोत्तरपदस्यैव लक्ष्मीशब्दस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् ‘शेषाद्दिभाषा’ (५।४।१८४ पा०) इति विकल्पाश्रयणे तु द्विवचनबहुवचनोत्तरपद इति विवेकः । [आश्रमं ससाध्वसम् इव चकार] । तेजस्विदर्शनात् भयं भवति, तत् तु न दुःखजनकं तस्य अमानुषत्वात् इति सूचयितुम् इवशब्दः ॥ ७ ॥ †

अभित इति ।—[पृथासूनुः] अर्जुनः [तम्] इन्द्रम् [अभितः] तं प्रति [स्नेहेन परितस्तरे] । तन्नोचरेण प्रेम्णा

* अत्र उपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धनिश्चयनात् उपमानकारः ।

† अत्र उभे चालङ्कारः ।

आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः ।

विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम् ॥ ९ ॥

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।

ङ्गियते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः ॥ १० ॥

पर्यावृतः । स्तृणोति: कर्मणि लिट् । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” (७।४।१० पा०) इति गुणः । ननु अज्ञातसम्बन्धविशेषस्य तस्येन्द्रे कथं स्नेहोदयः ? इत्यतः आह, अविज्ञात इति ।— [बन्धौ] सुहृदि [अविज्ञाते अपि] बन्धुः अयम् इति अज्ञाते अपि [बलात्] बान्धवसत्तावशात् एव [मनः प्रज्ञादते हि] स्निह्यति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आतिथेयीमिति ।—[अथ हरिः] इन्द्रः [सुतात्] अर्जुनात् [आतिथेयीम्] अतिथिषु साध्वीम् । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृञ्” (४।४।१०४ पा०) । [अपिचितिं] पूजाम् [आसाद्य] प्राप्य । “पूजा नमस्यापचितिः” इत्यमरः । [विष्टरे] आसने । “ऋदोरप्” (३।३।५७ पा०) इति स्तृणातेः अप्प्रत्ययः । “वृक्षासनयोर्विष्टरः” (८।३।८३ पा०) इति षत्वम् । [विश्रम्य नाम] विश्रम्य किल, अमम् अपनीय इत्यर्थः । [इति] वक्ष्यमाणप्रकारां [भारतीं, व्याजहार] उक्तवान् । “व्याहार उक्तिर्लपितम्” इत्यमरः ॥ ९ ॥

अथ प्रथमं तावत् मुनिवत् एनं मुमुक्षुं कृत्वा आह, त्वयेति ।—[त्वया साधु, समारम्भि] सम्यक् उपक्रान्तम् । रभेः कर्मणि लुङ् । कुतः ?—[यत्] यस्मात् [नवे वयसि] यौवने [तपः] चर्यते इति शेषः । तथा हि ।—अहम् इव

श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता गुणसम्पदमाकृतिः ।

सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ॥११॥

शरदम्बुधरच्छायागत्वर्थी यौवनश्रियः ।

आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥१२॥

दृश्यते असौ [मादृशो. वर्षीयान्] अतिवृद्धः [अपि] । “प्रिय-
स्थिर” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः ।
[प्रायो विषयैः, क्रियते] आकृष्यते । किमु भवादृशः यवीयान्
इति भावः ॥ १० ॥ *

अथ एवम् अनारम्भे तव स्वाकारलाभः अपि विफलः स्यात्
इति आशयेन आह. श्रेयसीमिति ।—[तव, आकृतिः] मूर्त्तिः,
रम्या इति शेषः । [श्रेयसीं] श्रेष्ठां [गुणसम्पदं] तपः-
समारम्भरूपां [सम्प्राप्ता], अतः न निष्फला इति भावः ।
न च स्वाकाराः गुणाव्याञ्च कियन्तः न सन्ति इति वाच्यम्
इति आह, लोक इति ।—[लोके, रम्यता] रम्याकारता
[सुलभा हि, गुणार्जनं] गुणसम्प्रादनं.[दुर्लभं], त्वयि तु उभयं,
सम्पद्यते इति हेम्नः परमामोदः इति भावः ॥ ११ ॥ १

यदुक्तं “त्वया साधु समारम्भ” इति तत् एव साधुत्वं
संसारनिःसारताख्यापनाय युग्मेन उपपादयति, शरदिति ।—
[यौवनश्रियः] तावत् [शरदम्बुधरच्छायागत्वर्थी] शरदम्बुधर-

* अतः हि तपसोऽभाजनेऽपि न वै वयसि तपःप्राप्तिरूपायाः लोकातिशयसम्पत्ते-
र्वर्णनात् उदात्तालङ्कारः । स च द्वितीयाईगतसामान्येन विशेषममर्धनरूपार्थान्तर-
न्यासेन संसृष्टः ।

अर्थान्तरन्यासः :

अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।

इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ॥१३॥

च्छाया इव गत्वर्थः चञ्चलाः । “गत्वरश्च” (३।२।१६४ पा०) इति क्करबन्तः निपातः । “टिड्ढाणञ्” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना डीप् । [विषयाः] शब्दादयः तु [आपातरम्याः] तत्कालरमणीयाः । “तदात्वे पात आपातः” इति वैजयन्ती । [पर्यन्तपरितापिनः] पर्यन्ते अवसाने परितापयन्ति दुःखं कुर्वन्ति इति तथोक्ताः ॥ १२ ॥ *

अन्तक इति ।— किञ्च [सन्ततापदः] सन्तताः अनवच्छिन्ना आपदः क्लेशाः यस्य तस्य [जन्मिनः] प्राणिनः । “प्राणी तु चेतनो जन्मो” इत्यमरः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । ‘’ [अन्तकः] मृत्युः । [पर्यवस्थाता] प्रतिरोद्धा । प्रथमं तावत् जन्मिनः जन्मदुःखम् एव दुस्तरं, ततः जातस्य जीवनम् अपि सततं दुःखसन्निवृत्तया विषयुक्तान्नप्रायं, तत् अपि मृत्युग्रस्तम् इति सः अयं—“काकमांसं शुनोच्छिष्टं दुर्गन्धं क्रिमिसङ्कुलम् । स्नेच्छपक्वं सुरासिक्तं खल्पं तदपि दुर्लभम् ॥” इति न्यायात् इति भावः । [इति] उक्तहेतोः [त्याज्ये, भवे] संसारे । भवति इति [भव्यः] योग्यः [जनः] भवाद्दृशः इति शेषः । “भव्यं सुखे शुभे चापि भेद्यवद् योग्यभाविनोः” इति विश्वः । “भव्यगीय” (३।४।६८ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि निपातः । [मुक्तावुत्तिष्ठते] मुक्तौ मोक्षे उत्तिष्ठते उद्युक्तः भवति । “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इति आत्मनेपदम् ॥ १३ ॥

* उपमालङ्कृतिः ।

† इनिठनाधिकारि “व्रीह्यादिभ्यश्च” (५ २।११६ पा०) ।

चित्तवानसि कल्याणी यत्त्वां मतिरुपस्थिता ।

विरुद्धः केवलं वेषः सन्देहयति मे मनः ॥ १४ ॥

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।

तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ १५ ॥

सम्प्रति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति, चित्तवान् इति ।—[चित्तवान्] प्रशस्तचित्तः [असि] । प्रशंसायां मतुप् । * कुतः ? [यत्] यतः [त्वां, कल्याणी] साध्वी । “बह्नादिभ्यश्च” (४।१।४५ पा०) इति डीष् । [मतिः, उपस्थिता] सङ्गता । किन्तु [केवलम्] एकं यथा तथा [विरुद्धः वेषः मे मनः, सन्देहयति] संशययुक्तं करोति । यद्वा वेषः केवलं, वेषः एव इत्यर्थः । “केवलः कृत्स्न एके च” “केवलं चावधारिते” इति उभयत्र अपि शाश्वतः ॥ १४ ॥

वेषविरोधम् एव आह, युयुत्सुनेति ।—[युयुत्सुना इव] योद्धुम् इच्छुना इव [त्वया] । युधेः सन्नन्तात् उपप्रत्ययः । † [किम् इदं कवचं] वर्म [आमुक्तम्] अर्पितम् ? “तत्र कः विरोधः” इत्यत्र आह ।—[हि] यस्मात् [तपस्विनः, केवलाजिनवल्कले] केवले एके, कवचाद्यसहचरिते इति यावत्, ते च ते अजिनवल्कले च । “निर्णीते केवलम्” इति “त्रिलिङ्गं त्वेक-

* “तदस्याख्यम्निमित्तं मतुप्” (५।२।८४ पा०) सूत्रे वार्त्तिककारिका यथा—
“भूमनिन्दाप्रशंसामु नित्ययोगेऽतिशयाने । संसर्गेऽस्ति विवचायां भवन्ति मतुवादयः ॥”
अस्तिविवचायां उक्तार्थेषु मतुवादयः प्रत्ययाः इति वार्त्तिकार्थः ।

† “सनाशंसभिच उः” (३।२।१६८ पा०) ।

प्रपित्सोः क्षिञ्च ते मुक्तिं निःस्पृहस्य कलेवरे ।

महेषुधी धनुर्भीमं भूतानामनभिद्रुहः ॥ १६ ॥

भयङ्करः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः ।

असिस्तव तपःस्थस्य न समर्थयते शमम् ॥ १७ ॥

॥ युग्मम् ॥

कृतस्त्रयोः” इत्यमरः । [वसते] आच्छादयन्ति । * अतः तपस्विनः ते कवचधारणं विरुद्धम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रपित्सोरिति ।—[क्षिञ्च मुक्तिं, प्रपित्सोः] प्राप्तुम् इच्छोः । “सनि मीमा” (७।४।५४ पा०) इत्यादिना इसादेशः । “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” (७।४।५८ पा०) इति अभ्यासलोपः । अतः मुमुक्षुत्वात् एव [कलेवरे] शरीरे [निःस्पृहस्य] गत-स्पृहस्य, अतः न आत्मरक्षार्थं धनुर्धारणं युक्तम् इत्यर्थः । न अपि परहिंसार्थम् इति आह ।—[भूतानां] जन्तूनाम् । “ह्यमादौ जन्तौ च भूतानि” इति वैजयन्ती । “क्रुधद्गुहोरुप-सृष्टयोः कर्म” (१।४।३८ पा०) इति कर्मसंज्ञायाम् । “कर्त्तृ-कर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) इति कर्त्तरि षष्ठौ । [अनभि-द्रुहः] अहिंसकस्य । “सत्सूद्विष” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्लिप् । [ते] तव [महेषुधी] महानिषङ्गौ [भीमं] वास-जनकं [धनुः] च न समर्थयते शमम् इत्युत्तरेण अन्वयः । समर्थयते इति वचनविपरिणामः कार्यः ॥ १६ ॥ †

भयङ्कर इति ।—तथा [मृत्योः अपरः भुजः इव प्राणभृतां] प्राणिनाम् । भयं करोतीति [भयङ्करः] । “मैघर्त्तिभयेषु कृजः”

* वस आच्छादने अगुदात्तेत् अदादिगणौयः ।

† अत्र युग्मे हि तपस्विवेषस्य योद्धृषेषस्य च विरूपवेषयोः संघटनात् विषमालङ्कारः ।

जयमत्रभवान् नूनमरातिष्वभिलाषुकः ।

क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः कायुधं क्व तपोधनाः ? ॥१८॥

(३।२।४३ पा०) इति खच्प्रत्ययः । “अरुर्दिष” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमः । [असिः] खङ्गः । [तपःस्थस्य] तपसि तिष्ठति इति तपःस्थः. तपः चरन् इत्यर्थः । “सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति कप्रत्ययः । तस्य [तव, शमं] शान्तिं [न समर्थयते] न सम्भावयति । “किं शान्तस्य शस्त्रेण ?” इति भावः ॥ १७ ॥ *

ननु अशान्तस्य किं तपसा ? इति आशङ्क्य जयार्थम् इति आह, जयमिति ।—[अत्रभवान्] पूज्यः इत्यर्थः । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” (५।३।१४ पा०) इति प्रथमार्थे प्राग्निशीयः तत्प्रत्ययः । सुष्पुपा इति समासः । “त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि” इति याटवः । [अरातिषु] शत्रुषु विषये [जयम् अभिलाषुकः] जयम् इच्छुः । “लषपत” (३।२।१५४ पा०) इत्यादिना उक्प्रत्ययः । “न लोक” (२।३।६८ पा०) इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधः । [नूनम्] इति निश्चये । “नूनं तर्कोऽपि निश्चये” इत्यमरः । [क्रोधलक्ष्म] क्रोधस्य लक्ष्म कोपस्य लिङ्गम् [आयुधं क्व ? क्षमावन्तः] शान्ताः [तपोधनाः क्व ?] क्रोधशान्त्योः धिरोधात् तत्कार्ययोः शस्त्रतपसोः अपि एकत्र असङ्गतेष्व शस्त्रिणः ते तपो जयार्थं. न तु मोक्षार्थम् इति निश्चयः इत्यर्थः ॥ १८ ॥ †

* असेः स्युभुजरूपलोत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

† अत्र हि विषमालङ्कारः बोद्धव्यः ।

यः करोति बधोदकां निःश्रेयसकरीः क्रियाः ।
 ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढः पङ्कयत्यपः ॥ १९ ॥
 मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुषः ।
 तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २० ॥

तपसः जयाथत्वे दोषम् आह, य इति ।—[यः] पुमान्
 निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसं मुक्तिः । “अचतुर” (५।४।७७ पा०)
 इत्यादिना समासान्तः निपातः । “मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयो-
 निःश्रेयसामृतम्” इत्यमरः । निःश्रेयसं कुर्वन्ति इति
 [निःश्रेयसकरीः] निःश्रेयसहेतून् इत्यर्थः । “कृजो हेतु-
 ताच्छील्यानुलोम्येषु” (३।२।२० पा०) इति हेत्वर्थे टप्रत्ययः ।
 टिष्वात् डीप् । [क्रियाः] तपोदानादिकर्माणि [बधोदकाः]
 हिंसाफलकाः [करोति] । “उदकः फलमुत्तरम्” इत्यमरः ।
 अत एव [मूढः, सः] पुमान् । ग्लानिः एव दोषः तं छिन्दन्ति
 इति [ग्लानिदोषच्छिदः] पिपासाहारिणीः । क्तिप् । *
 [स्वच्छाः] निर्मलाः [अपः पङ्कयति] पङ्कवतीः करोति ।
 “आविष्टवद्भावे विन्मत्तोलुक्” † इति मतुपः लुक् । महाफल-
 साधनस्य तपसः तुच्छफलैः विनियोगः स्वच्छाम्बुनः पङ्कसङ्कर-
 वत् प्रेक्षावद्भिः गर्हितः इत्यर्थः । अत्र “यत्तपसो बधोदकी-
 करणं तन्निर्मलस्य पयसः पङ्कसङ्करीकरणम्” इति वाक्ये
 वाक्यार्थान्तरम् आरोप्य प्रतिबिम्बकरणाच्चेपात् असम्भववस्तु-
 सम्बन्धात् वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥

* “सत्सूषिषद्रुहद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनौराजामुपसर्गेऽपि क्तिप्” (३।२।६१ पा०) ।

† प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च (ग० सू०) प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णिच् स्यादिति
 यथा प्रातिपदिकस्य पुं वद्भावेऽटिलोपविन्मत्तुबलोप-यणादिलोपप्रस्यस्काद्यादेशभङ्गज्ञासुहत्
 चावपि स्तः ।

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन् गत्वरीः श्रियः ।

उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥२१॥

या गम्याः सत्सहायानां यामु खेदो भयं यतः ।

तासां किं यन्न दुःखाय विपदामिव सम्पदाम् ॥२२॥

ननु अर्थकामयोः अपि मोक्षवत् पुरुषार्थत्वात् तपसः तदर्थत्वे कः दोषः ? तत्र आह, मूलमिति ।—[हिंसादेः] इति तद्गुणसंविज्ञानः बहुव्रीहिः । आदिशब्दात् अनृतस्तेयादीनां संग्रहः । [दोषस्य] अवगुणस्य [मूलं] कारणभूतौ । “स्त्रीकामा धनकामाश्च किं न कुर्वन्ति पातकम् ?” इति भावः । [अर्थकामौ मा स्म पुषः] । न उपचिनुष्व “स्मोत्तरे लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति लुङ् । “पुषादि” (३।१।५५ पा०) इत्यादिना च्चुः अडादेशः । [हि] यस्मात् [तौ] अर्थकामौ [तत्त्वावबोधस्य] तत्त्वज्ञानस्य, मोक्षसाधनस्य इति शेषः । [दुरुच्छदौ] दुर्वारौ [उपप्लवौ] हिंसादिप्रवर्त्तकत्वात् अन्तकौ ; अतः पुरुषार्थपरिपन्थिनो एतौ न पुरुषार्थौ इत्यर्थः ॥ २० ॥

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वात् अपुरुषार्थौ अर्थकामौ इति उक्तम् । तत्र अर्थस्य दुःखैकनिदानत्वात् अपि अपुरुषार्थत्वम् इति पञ्चभिः प्रपञ्चयति, अभिद्रोहेणेत्यादि ।—[भूतानाम्, अभिद्रोहेण] हिंसया [गत्वरीः] अस्थिराः [श्रियः] सम्पदः [अर्जयन्] जनः । उदकम् अस्ति अत्र इति [उदन्वान्] उदधिः । “उदन्वानुदधी च” (८।२।१३ पा०) इति निपातनात् साधुः । [सिन्धूनां] नदीनाम् [इव आपटां, पात्रतां] मूलत्वम् [एति] ॥ २१ ॥

आपत्यात्रताम् एव व्यनक्ति, या इति ।—[याः] सम्पदः

दुरासदानरीनुग्रान् धृतेर्विश्वासजन्मनः ।

भोगान् भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्नं दुर्लभा ॥२३॥

[मत्सहायानां] विद्यमानसाधनानाम् एव पुंसां [गम्याः] प्राप्याः विपदः अपि मत्सहायानाम् एव गम्याः. निस्तीर्याः इत्यर्थः । “कृत्यानां कर्त्तरि वा” (२।३।७१ पा०) इति षष्ठी । [यासु] सतोषु [खेदः] रक्षणदिक्लेशः, विपत्सु स्वतः एव इति विशेषः । [यतः] याभ्यः सम्पद्भ्यः [भयम्], अनेकानर्थ-मूलत्वात् इति भावः । विपद्भ्यः तु स्वरूपतः एव इति भावः । किं बहुना ? [विपदाम् इव तासां सम्पदां] सम्बन्धि । न [किम् ?], अस्ति इति शेषः । [यत् दुःखाय न] भवति ; सर्वं दुःखा-वहम् एव इति भावः । यदाहुः—“अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥” इति । अतः हेया इति भावः । अत्र यत् न दुःखाय इत्युत्तरवाक्यस्य यच्छब्दसामर्थ्यात् तासां किम् ? इति पूर्व-वाक्ये तच्छब्दोपादानं न अपेक्षते ; तत् एतत् काव्यप्रकाशे स्पष्टम् ॥ २२ ॥

दुरासदानिति ।—किञ्च [दुरासदान्] दुष्प्रापान् [विश्वास-जन्मनः] विश्वासात् जन्म यस्याः तस्याः । जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणः बहुव्रीहिः । [धृतः] सन्तोषस्य [उग्रान् अरीन्] ; धनिकस्य सर्वत्र : अनाश्वाससम्भवात् विस्त्रम्भसुखभञ्जकान् इत्यर्थः । भुज्यन्ते इति [भोगान्] धनानि । [आहेयान्] अहिषु भवान् । “दृतिकुक्षिकलशिवस्यस्यहेर्दञ् (४।३।४८ पा०) । भोगान्] फणान् [इव] । “भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयो-रपि” इति उभयत्र अपि विश्वः । [अध्यास्य] अधिष्ठाय

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।
 आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः॥२४॥
 कोऽपवादः स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चलाः ।
 साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव सम्पदः ॥२५॥

[आपत्] विपत् [न दुर्लभा] । आशीविषमुखम् इव नेच्छन्तम्
 एव भोगिनं पुमांसं बलात् आपदः अवस्कन्दन्ति इत्यर्थः ॥२३॥

इतः अपि श्रियः हेयाः इति आह, नेति ।—[श्रियः]
 सम्पदः [जातु] कदाचित् [अन्तरज्ञाः] नीचानीचविशेषा-
 भिन्नाः [न] भवन्ति । अत एव [आसां] श्रियां [प्रियैः न
 भूयते] ; न ताः कुत्र अपि अनुरज्यन्ति इत्यर्थः । ननु अयं
 श्रीदोषो न पुरुषदोषः इति चेत् तत्र आह ।—[मूढाः
 अमी] जनाः [तासु] अननुरक्तासु अपि श्रीषु [आसक्ताः] । *
 स्त्रीषु इव श्रीषु अननुरक्तासु अनुरागः पुंसाम् एव अयं दोषः
 इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि तासु एव सर्वेषाम् आसक्तिः ? इति
 अर्थान्तरं न्यस्यति, वामेति ।—[जन्तवः वामशीलाः] वक्र-
 स्वभावाः [हि] । स्वभावस्य दुर्वारत्वात् इति भावः ॥ २४ ॥

यत् उक्तम् “नान्तरज्ञाः श्रियः” इति, तत् एव भङ्गान्तरेण
 आह, क इति ।—[यत् सम्पदः, अशीलेषु] दुःशीलेषु विषये
 [चञ्चलाः] अस्थिराः. न तद्विरुद्धम् उच्यते यतः चञ्चला इति ।
 अतः [स्तुतिपदे] स्तुतिविषये तत्र [कः अपवादः ?] का निन्दा ?
 किन्तु [क्षुद्राः सम्पदः [साधुवृत्तान् अपि विक्षिपन्ति एव]
 जहति एव ; तत् एव तासां निन्दास्पदम् इत्यर्थः । तस्मात्
 अर्थः न पुरुषार्थः इति सन्दर्भार्थः ॥ २५ ॥

* आङ्पूर्वस्य सञ्जघातोः भोगार्थत्वे अधिकरणता, व्यापनार्थत्वे कर्मता स्यादेव ।
 तथा च रघुः—“भूयः स भूमिर्धरमाससञ्ज” इति ।

कृतवानन्यदेहेषु कर्त्ता च विधुरं मनः ।

अप्रियैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह ॥ २६ ॥

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।

विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७ ॥

“ननु न अर्थम् अहम् अर्थये, किन्तु वीरधर्मम् अनुपालयन् वैरनिर्यातनम् इच्छामि” इति आशङ्क्य तत् अपि परपीडात्मकत्वात् अयुक्तम् इति श्लोकचतुष्टयेन आचष्टे, कृतवानिति ।— तत्र आत्मदृष्टान्तेन एव परपीडातः निवर्त्तितव्यम् इत्याशयेन आह ।— [अप्रियैः] अनिष्टवस्तुभिः [संयोगः इव प्रियैः] इष्टवस्तुभिः [सह, विप्रयोगः] विरहः [अन्यदेहेषु] स्वस्य एव देहान्तरेषु, अतीतानागतेषु इति शेषः । [मनः विधुरं] दुःखितं [कृतवान्, कर्त्ता] करिष्यति [च] । भविष्ये लुट् * । तद्वर्त्तमाने च अनुभूयते इति शेषः । इष्टनाशः दुःखहेतुः इति सर्वत्र अपि त्रैकालिकसिद्धम् इति श्लोकार्थः ॥ २६ ॥

सम्प्रति इष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वम् आह, शून्यमिति ।— [प्रियसमागमे] इष्टजनसंयोगे [सति, शून्यं] रिक्तम् अपि [आकीर्णतां] सम्पूर्णताम् [एति] ; समृद्धम् इव प्रतीयते इत्यर्थः । [व्यसनं] विपत् अपि [उत्सवैः तुल्यम्] । “व्यसनं विपदि भ्रंशे” इत्यमरः । [विप्रलम्भः] वञ्चना, प्रतारणम् इति यावत् ; सः [अपि लाभाय] । किं बहुना ? प्रियसङ्गतस्य सर्वावस्थासु अपि सुखम् एव इत्यर्थः ॥ २७ ॥

* “लोडर्थलक्षणे च” (३।३।८ पा०) लोडर्थः प्रैषादिलक्षणे येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमाना-
ह्यतीर्भविष्यति लट् वा स्यात् । पक्षे लुट्-लटौ । “प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याय”
(३।३।१६३ पा०) इति प्रैषादर्थः ।

तदा रम्याख्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।

तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥२८॥

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।

यदि नेष्टात्मनः पीडा मा सञ्चि भवता जने ॥२९॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वम् आह, तदेति ।—[तदा रम्याणि] अपि [अरभ्याणि] अमनोहराणि भवन्ति । किं बहुना ? [प्रियाः, असवः] प्राणाः अपि [शल्यं], शल्यवत् असह्याः भवन्ति इत्यर्थः । किञ्च [तदा सबन्धुः सन्] अपि [एकाकी] असहाय एव । “एकादाकिनिञ्चासहाये” (५।३।५२ पा०) इति आकिनिच्प्रत्ययः । कदा ? इति आकाङ्क्षायाम् आह ।—[यदा इष्टेन रहितः] भवति, [तदा] सर्वम् असह्यम् इति ॥ २८ ॥

युक्त इति ।—किञ्च [युक्तः], हितेन इति शेषः । हितेन इष्टेन युक्तः सन् [प्रमाद्यसि] प्रकर्षेण माद्यसि हृथसि । [हितात् अपेतः, परितप्यसे] परितप्तः भवसि । तपेः देवादि-कात् कर्त्तरि लट् । “सत्यम् एवं ततः किम् ?” अतः आह, यदीति ।—[पीडा, आत्मनः] स्वस्य च [न इष्टा यदि] तर्हि [भवता जने] परस्मिन् अपि [मा सञ्चि] न सञ्चयताम् । सञ्चतः ण्यन्तात् कर्मणि लुङ् । आत्मदृष्टान्तेन परपीडातः निवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः ; पीडायाः परात्मनोः समत्वात् ॥२९॥ *

“प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन भूतेषु दयं
र्त्तन्ति साधत्रः ॥” इति अनुरूपः श्लोकः ।

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।

भवान्मा स्म बधीत्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥३०॥

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नौनशः ।

उच्छेदं जन्मनः कर्त्तुमेधि शान्तस्तपोधन ! ॥३१॥

अथ देहास्थैर्यश्रद्धया च परपीडा न कार्या इति आह, जन्मिन इति ।—[अस्य, जन्मिनः] उत्पत्तिधर्मिकस्य शरीरिणः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । * [स्थितिं लक्ष्मीम् इव, चलाचलां] चञ्चलां जन्मिधर्मत्वात् एव चलाम्, अनित्याम् इत्यर्थः । चलतः पचाद्यच् । “चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्चाक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्” (वा०) इति द्विर्भावः, अभ्यासस्य आगागमश्च । [विद्वान्] जानन् इत्यर्थः । “विदेः शतुर्वसुः” (७।१।३६ पा०) इति वैकल्पिको वसुरादेशः [भवान्] । न्यायात् अनपतं [न्याय्यम्] । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतं” (४।४।८२ पा०) इति यत्प्रत्ययः । [मा स्म बधीत्] मा नाशय इत्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ् च” (३।३।१७६ पा०) इति लुङ् । “लुङि च” (२।४।४३ पा०) इति हनः बधादेशः । “शेषे प्रथमः” (१।४।१०८ पा०) इति प्रथमपुरुषः । [हि] यस्मात् [साधवः न्यायाधाराः] न्यायावलम्बाः । बहुव्रीहिः तत्पुरुषः वा । न्यायत्यागे साधुत्वम् एव न स्यात् इति भावः । “न्यायाचाराः” इति पाठे—न्यायम् आचरन्ति इति तथोक्ताः । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) ॥ ३० ॥ †

“तर्हि किं मे कर्त्तव्यम्” ? तत्र आह, विजहीहीति ।—

* “व्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) ।

† अत्र सामान्यं न विशेषसमर्थनद्वयोर्यान्तरन्यासः ।

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः ।

जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृतस्त्रस्त्वया जितः॥३२॥

परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः ।

अविधेयेन्द्रियः पंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥३३॥

हे [तपोधन ! रणोत्साहं] रणोद्योगम् । लोकोत्तरेषु कार्येषु
स्थेयान् प्रयत्नः उत्साहः, तं [विजहीहि] त्यज । “आ च ही”
(६।४।११७ पा०) इतीकारः । [साधु] समीचीनं, निःश्रेयस-
करत्वात् इति भावः । [तपः मा नीनशः] न नाशय । नश्यतेः
ख्यन्ताम्नाडयोगात् आशिषि लुङ्, अडागमनिषेधश्च । किन्तु
[जम्भनः उच्छेदं कर्तुं] मोक्षं साधयितुम् इत्यर्थः । [शान्तः
एधि] विजिगीषानिवृत्तः भव इत्यर्थः । “हुभल्भ्यो हेधिः”
(६।४।१०१ पा०) इति धिः । “धुसोरेद्वावभ्यासलोपश्च”
(६।४।११८ पा०) इत्येकारः इति ॥ ३१ ॥

अथ सर्वथा मे विजयकण्डूतिः न निवर्त्तते इति
आशङ्क्य तर्हि अन्तःशत्रुविजयेन विधीयतां तदपनोद इति
आह, जीयन्तामिति ।—[दुर्जयाः] अजय्याः [चक्षुरादयः
देहे] वर्त्तमानाः [रिपवः जीयन्तां] यस्मात् [तेषु] अन्तःशत्रुषु
[जितेषु] सत्सु [त्वया अयं कृतस्त्रः लोकः जितः । ननु]
किमुत अन्ये शत्रवः तदन्तर्गताः ? इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य
इन्द्रियार्थनिःस्पृहस्य निर्भरवैरानुदयात् विजयव्यपदेशः ॥३२॥

अजितेन्द्रियस्य अनिष्टम् आचष्टे, परवानिति ।—[अर्थ-
संसिद्धौ] अभ्यवहारादिस्वार्थसाधने [परवान्] पराधीनः ।
“परतन्त्रः पराधीनः परवान्” इत्यमरः । [नीचवृत्तिः] कर्षण-
वहनादिनिष्कृष्टकर्मा [अपत्रपः] निर्लज्जः [अविधेयेन्द्रियः]

श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी ।

इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मा गास्तदङ्गताम् ॥३४॥

श्रद्धेया विप्रलम्भारः प्रिया विप्रियकारिणः ।

मुदुस्यजास्यजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः ॥३५॥

अजितेन्द्रियः पुमान् [गौः] वलीवर्दः [इव पुंसां विधियतां] यथोक्तकारितां, प्रेथताम् इति यावत् । “विधियो विनयग्राहो वचने स्थित आश्रवः” इत्यमरः । [एति] प्राप्नोति । उपमानङ्कारः अयम् । “प्रकृताप्रकृतयोरर्थसाधर्म्यात् श्लेषे तु शब्दमात्रसाधर्म्यम्” इति ॥ ३३ ॥

न केवलं हिंसादिदोषमूलत्वात् विषयाणां हेयत्वं, किन्तु अपारमार्थिकत्वात् अपि इति आह, श्व इति ।—अधुना भवा [अधुनातनी] इदानीन्तनी । “सायं चिरम्” (४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युत्पत्ययः । [सुखसंवित्तिः] सुखानुभवः [श्वः] परे अहनि [त्वया स्मरणीया] न तु अनुभवनीया, [इति] हेतोः [कामान्] काम्यन्ते इति कामाः विषयाः तान् [स्वप्नोपमान्] स्वप्नतुल्यान् [मत्वा] अतात्त्विकान्निश्चित्य [तदङ्गतां] तच्छेषत्वं कामपरतन्त्रतां [मा गाः] न गच्छ । “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गादेशः ॥ ३४ ॥ *

इतः अपि च हेयाः कामाः इति आह, श्रद्धेया इति ।—अज्ञातुम् अर्हाः [श्रद्धेयाः] विश्वसनीयाः तथा [विप्रलम्भारः] प्रतारकाः, विश्वासघातकाः इत्यर्थः । तथा प्रीणयन्ति इति [प्रियाः] प्रीतिजनकाः । “इगुपध” (३।१।१३५ पा०) इत्यादिना

* वर्तमानसमयोपभुक्ता अपि सुखवर्गाः ज्ञातृरनेव स्मरणीयाः नानुभवनीया इति स्वप्नोपमत्वं कामानाम् । अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यबिम्बम् ।

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्लाविते जङ्गुकन्यया ।
 प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वां पुरा मा भूरुदायुधः ॥ ३६ ॥
 व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमवस्थिते ।
 वचः प्रश्रयगम्भीरमथोवाच कपिध्वजः ॥ ३७ ॥

कप्रत्ययः । तथापि [विप्रियकारिणः] दुःखजननशीलाः ।
 किञ्च [त्यजन्तः अपि] पुरुषं विहाय गच्छन्तः अपि [सुदु-
 स्थजाः] स्वयं तेन त्यक्तुम् अशक्याः [कामाः] विषयाः
 [कष्टाः] कुस्मिताः [शत्रवः हि] प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यात् इति
 भावः । अत्र अद्वेयत्वादीनां विप्रलम्भकत्वादीनां च एकत्र
 विरोधः विषयस्वाभावेन समाधीयते इति विरोधाभासः अल-
 ङ्कारः । तेन च कामानां प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यं व्यतिरेकेण व्यज्यते
 इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यम् ? इति आशङ्क्य उपसंहरन् आह,
 विविक्त इति ।—[विविक्ते] विजने । “विविक्तविजनच्छन्न-
 निःशलाकास्तथा रहः” इत्यमरः । [जङ्गुकन्यया] गङ्गया
 [भूयः] भूयिष्ठं पुनःपुनः वा । “भूयः पुनः पुनः ख्यातं भूतार्थे
 पुनरव्ययम्” इति विश्वः । [प्लाविते] सिक्ते “प्लाविते” इति
 पाठे—पवित्रीकृते इत्यर्थः । [अस्मिन् नगे] इन्द्रकीले [त्वां
 मुक्तिः पुरा] निकटे [प्रत्यासीदति] सन्निकृष्टा भविष्यति
 इत्यर्थः । “पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु” इति
 विश्वः । [उदायुधः] गृहीतशस्त्रः [मा भूः] शस्त्रं विमुञ्च
 इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

व्याहृत्येति ।—[मरुतां पत्यौ] देवेन्द्रे [इति वाचं, व्याहृत्य]
 उक्त्वा [अवस्थिते] सति तूष्णीं स्थिते सति । [अथ, कपिध्वजः]

प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम् ।

साकाङ्गमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥३८॥

न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे ।

अप्रकम्प्यतयान्येषामान्नायवचनोपमम् ॥ ३९ ॥

अर्जुनः [प्रअयगम्भीरं] विनयमधुरम् । “विनयप्रअयौ समौ”
इति यादवः । [वचः उवाच] उक्तवान् ॥ ३७ ॥

किम् उवाच ? इति अपेक्षायां चतुर्भिः इन्द्रवाक्यम्
उपश्लोकयन् आह, प्रसादेति ।—[प्रसादरम्यं] प्रसादः अत्र
प्रसिद्धार्थपदत्वं, तेन रम्यम् । “प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्प्रसादो
निगद्यते” इति लक्षणात् । [ओजस्वि] समासभूयिष्ठम् ।
“ओजः समासभूयस्त्वम्” इति शासनात् । [गरीयः] अर्थ-
भूयस्त्वपरिगतं, न तु शब्दाङ्गम्बरमात्रम् इत्यर्थः । [लाघवान्वितं]
विस्तरदोषरहितम् । [साकाङ्गं] आकाङ्क्षावत्पदकदम्बात्मकं,
न तु दशदाङ्गिमादिवाक्यवत् अनाकाङ्क्षितम् इत्यर्थः । [अनुप-
स्कारम्] अध्याहारदोषरहितम् । [विष्वग्गति] कृतस्मार्थ-
प्रतिपादकं, न तु सावशेषार्थम्. अत एव [निराकुलम्] असङ्की-
र्णार्थम् ॥ ३८ ॥

न्यायेति ।—पुनः [न्यायनिर्णीतसारत्वात्] न्यायेन युक्त्या
निर्णीतसारत्वात् निश्चितार्थत्वात् हेतोः [आगमे] शास्त्रे विषये
[निरपेक्षं] स्वतन्त्रम् [इव], युक्तिदाकार्यात् एवं प्रतीयते । वस्तुतस्तु
शास्त्रसिद्धार्थम् इव इति इवशब्दार्थः । किञ्च [अन्येषां]
प्रतिवादिनाम् [अप्रकम्प्यतया] अनुमानादिभिः अबाध्यत्वात्
अप्रत्याख्येयतया [आन्नायवचनोपमं] वेदवाक्यतुल्यम्
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अलङ्कारत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूर्जितम् ।

श्रीदार्यादर्थसम्पत्तेः शान्तं चित्तमृषेरिव ॥४०॥

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।

व्याकुल्यात् कः प्रियं वाक्यं यो वक्तानेदृगाशयः ॥४१॥

॥ कलापकम् ॥

अलङ्कारत्वादिति ।—[अन्यैः जनैः अलङ्कारत्वात्] अनुलङ्घनीयत्वात् [क्षुभितोदन्वदूर्जितम्] उद्देलान्भोधिगम्भीरम्, [श्रीदार्यात्] उक्तिविशेषत्वात्, श्लाघ्यविशेषणत्वात् वा । तदुक्तं दण्डिना—“उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते । तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः । श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ॥” इति । “अग्राम्यार्थत्वात्” इति केचित् । अन्यत्र—त्यागित्वात् इत्यर्थः । [अर्थसम्पत्तेः] प्रयोजनसम्पत्तेः, अन्यत्र—अणिमादिसमृद्धेः [ऋषेः] मुनेः [चित्तम् इव, शान्तं] सौम्यम् ॥ ४० ॥ *

इदमिति ।—[इदम् ईदृग्गुणोपेतं] यथोक्तगुणयुक्तम् । इदम्-उपपदात् दृशेः क्तिप् । “इदं किमोरोशकी” (६।३। ८० पा०) इति ईशादेशः । [लब्धावसरसाधनं] लब्धे प्राप्ते अवसर-साधने कालोपायौ येन तत् [प्रियं] प्रीतिकरं [वाक्यं कः वक्ता व्याकुल्यात्] व्याहरेत् । [यः वक्ता न ईदृगाशयः] ईदृग्विवक्षावान् न भवति इति शेषः । ईदृग्वुद्धिशाली न भवति इति तस्य अर्थस्य वक्तुम् अशक्यत्वात् इति भावः ॥४१॥ †

* पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थापितोपमा ।

† अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वस्तुतस्तु अत्र कलापके वस्तुनः वक्तव्यांशस्योत्तरोत्तरोत्कर्षसम्बन्धात् सारालङ्कारः,—व्याख्यानोत्कर्षवत्त्वान् व्याख्यातार्थपरमोत्कृष्टाशयः इति अलङ्कारेषु वस्तुध्वनिः ।

न ज्ञातं तात ! यत्नस्य पौर्वापर्य्यममुष्य ते ।
 शासितुं येन मां धर्मं मुनिभिस्तुल्यमिच्छसि ॥४२॥
 अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।
 व्रजत्यफलतामेव नयद्रुह इवेहितम् ॥ ४३ ॥

एवम् इन्द्रवाक्यम् उपश्लोक्य न अहम् अस्य उपदेशस्य अधिकारी इति परिहरति, नेति ।—हे [तात ! अमुष्य यत्नस्य] तपोरूपस्य अस्य मदीयोद्द्योगस्य पूर्वं च अपरञ्च पूर्वापरं, त एव [पौर्वापर्य्यं] कारणं फलञ्च । चातुर्वर्ष्यादित्वात् स्वार्थे षञ्-प्रत्ययः । * [ते] तव [न ज्ञातं] त्वया न ज्ञायते इत्यर्थः । “मतिबुद्धि” (३।२।१८८ पा०) इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात् एव षष्ठी । कुतः ? [येन] कारणेन [मां मुनिभिः तुल्यं] सदृशं [धर्मं] मोक्षधर्मं [शासितुम्] उपदेष्टुम् [इच्छसि] । शासिः अयं दुहादित्वात् द्विकर्मकः ज्ञेयः ॥४२॥

अथ पौर्वापर्य्यम् अज्ञात्वा अपि उपदेशे दोषम् आह, अविज्ञातेति ।—[अविज्ञातप्रबन्धस्य] अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वापर-सङ्गतिः येन तस्य [वाचस्पतेः] वृहस्पतेः [अपि] । कस्कादि-त्वात् सः । † अथवा “षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु” (वा०) इति सकारः । एतस्मात् एव ज्ञापकात् अलुक् इति केचित् । [वचः] उपदेशः [नयद्रुहः] नीतिविरुद्धकारिणः पुरुषस्य [ईहितम्] उद्योगः [इव, अफलतां] निष्फलत्वं [व्रजति एव] गच्छति एव ॥ ४३ ॥ ‡

* “चतुर्वर्ष्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्” (वा०) ।

† “कस्कादिषु च” (८।३।४८ पा०) सूत्रम् ।

‡ अज्ञातवृत्तयाथार्थं स्तोपदेशसमुच्चवाः विरुद्धनयोद्योगिन इव प्रयासाः निष्फलाः इति श्रौतौसमासगा उपमालङ्कृतिः ।

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात ! वचसो नास्मि भाजनम् ।

नभसः स्फुटतारस्य रात्रेरिव विपर्ययः ॥४४॥

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनञ्जयः ।

स्थितः प्रास्तस्य दायादैर्भातुर्ज्यैष्ठस्य शासने ॥४५॥

ननु सदुपदेशस्य कुतः वैफल्यम् ? इति आशङ्क्य सः अपि अस्थाने प्रयुक्तः चेत् जषरक्षेत्रे शालिवीजवत् विफलः एव इति आशयेन आह, श्रेयस इति ।—हे [तात !] “पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते” इति । [श्रेयसः अपि] हितार्थ-योगात् प्रशस्ततरस्य अपि [अस्य, ते] तव [वचसः] हितोप-देशरूपस्य [रात्रेः विपर्ययः] दिवसः [स्फुटतारस्य] व्यक्त-तारकस्य [नभसः इव, भाजनं] पात्रं [न अस्मि] अनधि-कारित्वात् इति भावः । अत्र अङ्गः नभोमात्रसम्बन्धसम्भवे अपि तारासम्बन्धासम्भवात् तद्विशिष्टनभःसम्बन्धविरोधात् युक्तं तारकितस्य नभसः न पात्रम् अहः इति ॥ ४४ ॥ *

“कुतः ते मोक्षोपदेशानधिकारित्वम् ? किञ्च ते तपसः पौर्वापर्यं कथं न जाने ?” इति आशङ्क्य तत् सर्वं स्वजात्यादि-कथनपूर्वकं निरूपयति, क्षत्रिय इति ।—[अहं, क्षत्रियः] † क्षत्रियकुले जातः । तत्र अपि महाकुले प्रसूतः, वीरसन्तानश्च इति आह ।—[पाण्डोस्तनयः] इति । तत्र अपि कौन्तेयः अस्मि, न माद्रेयः इति आह ।—[पार्थः] इति । पृथा कुन्ती तत्सुतः पार्थः । “तस्यापत्यम्” (४।१।८२ पा०) इति अण् । अर्जुनः अहं महावीरश्च इति आह ।—[धनञ्जयः] इति ।

* अत्रापि समासगात्रीतीउपमा ।

† “क्षत्रियः” (४।१।१३८ पा०) इति सूत्रम् ।

कृष्णद्वैपायनादेशाद् विभर्मि व्रतमीदृशम् ।

भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥४६॥

उत्तरकुरून् * विजित्य धनाहरणात् धनञ्जयः अस्मि इत्यर्थः ।
 “खचि मुमागमः” इत्युक्तं प्राक् । धनञ्जय इति उक्ते
 शरीरस्थः वायुः सर्पविशेषः वा स्यात् तदर्थं पार्थः, गन्धर्वः
 अपि कश्चित् पृथासुतः अस्ति तदर्थं पाण्डोः सुतः, नैमिषारण्ये
 पाण्डुः विप्रः तत्पत्नी पृथा नाम काचित् ब्राह्मणी तत्पुत्रः
 अपि स्यात् तदर्थं क्षत्रिय इति । अथ एवं चेत् किमर्थं
 तर्हि तपस्यसि मोक्षार्थं वा किं न तपस्यसि ? तत्र आह,
 स्थित इति ।—[दायार्थैः] दायं पैतृकं धनम् आददते इति
 दायार्थाः ज्ञातयः । “दायादो ज्ञातिपुत्रयोः” इति । “विभ-
 क्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः” इति च विश्वः । “स्वामी-
 श्वरादि” (३।३।३८ पा०) सूत्रेण सोपसर्गात् अपि दायार्थेति
 कप्रत्ययान्तः निपातनात् साधुः । † तैः [प्रास्तस्य] राज्यात्
 निरस्तस्य वैरिनिर्यातनार्थिनः इत्यर्थः । [ज्येष्ठस्य भ्रातुः]
 युधिष्ठिरस्य । वृद्धशब्दात् वृष्टन्प्रत्ययः । वृद्धस्य च ज्येष्ठदेशः । ‡
 [शासने] निदेशे [स्थितः] तदाज्ञया तपस्यामि इत्यर्थः ।
 अन्यथा मानहानिः सौम्यात्तमङ्गः पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्च
 स्यात् इति भावः । अत एव हिंसैकरसस्य रागद्वेषकषायित-
 चेतसः कुतः मे मोक्षाधिकारः ? इति तात्पर्यार्थः । सार्थविशे-
 षणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ ४५ ॥

* नववर्षात्मकस्य जन्वुद्वैपस्य वर्षविशेषान् “मङ्गोलिया” “साइविरिया” इति पाश्चात्याः ।

† सोपसर्गादप्यादन्तात् अत एव निपातनात् कः इति तत्त्वबोधिनौ ।

‡ “अतिशयने तमविष्टनी” (५।३।५५ पा०) इति वृद्धशब्दात् वृष्टनि “वृद्धस्य च”

(५।३।६२ पा०) इति ज्येष्ठेशे सिद्धम् ।

दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं बधूः ।
नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

यत् उक्तम् “विरुद्धः केवलं वेषः” इति तत्र उत्तरम् आह,
कृष्णेति ।—[कृष्णद्वैपायनादेशात्] द्वीपः अयनं जन्मभूमिः
यस्य सः द्वीपायनः, सः एव द्वैपायनः व्यासः । प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण्प्रत्ययः । * सः एव कृष्णवर्णत्वात् कृष्णद्वैपायनस्य ।
तस्य आदेशात् उपदेशात् [ईदृशं] विरुद्धवेषम् इत्यर्थः ।
[व्रतं] तपोनियमं [विभर्मि] धारयामि, न तु स्वेच्छया इति
भावः । अथ उपास्यां देवताम् आह, भृशमिति ।—[स्वारा-
ध्यस्य] सुखम् आराध्यस्य । प्रादिसमासः । “स्वाराध्यस्य”
इति पाठे—उपसृष्टात् खल्प्रत्ययः । † [मरुत्वतः] इन्द्रस्य
[भृशं] सम्यक् [आराधने, यत्तः] प्रयत्नवान् इत्यर्थः । तस्य
क्षत्रियदेवतत्वात् इति भावः ॥ ४६ ॥

“ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथम्
अरिपरिभवप्राप्तिः” ? इत्यत आह, दुरक्षानिति ।—[दुरक्षान्]
कपटपाशकैः इत्यर्थः । “दिवः कर्म च” (१।४।४३ पा०) इति
करणे कर्मसंज्ञा । [दीव्यता] क्रीडता । “आहृतो न निवर्त्तेत
द्यूतादपि रणादपि” इति शास्त्रात् । न तु व्यसनितया इति
भावः । [राज्ञा] युधिष्ठिरेण [राज्यं] राष्ट्रम् [आत्मा]
स्वयं [वयं] चत्वारः अनुजाः [बधूः] जाया द्रौपदी च [पणतां]
ग्लहत्वम् । “पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते”
इत्यमरः । [नीतानि] सर्वं द्यूते राज्ञा हारितम् इत्यर्थः ।

* “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) ।

† “ईषद्दुःसुषु कृष्णकृष्णार्थेषु खल्” (३।३।२२६ पा०) ।

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या च मया विना ।

भृशमायामियामासु यामिनीष्वभितप्यते ॥४८॥

हृतोत्तरीयां प्रसभं सभायामागतङ्घ्रियः ।

मर्मच्छिदा नो वचसा निरतच्चन्नरातयः ॥४९॥

नीतानि इति नपुंसकैकशेषः । नयतेः द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि क्तः । ननु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथम् इयम् अविमृश-कारिता ? तत्र आह ।—[भवितव्यता] अनर्घानाम् अवश्यं भाविता [ईदृशी नूनं] निश्चितं, न अत्र संशयः इत्यर्थः । बुद्धिः अपि भवितव्यतानुसारिणी एव, न स्वतन्त्रा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ *

ननु तथापि तव एव तेषु आसङ्गः न तेषां त्वयि तत्र आह, तनेति ।—[अनुजसहायेन] अनुजाः सहजाताः सहायाः यस्य तेन, अनुजयुक्तेन इत्यर्थः । तुल्ययोगः सहायार्थः । [तेन] युधिष्ठिरेण [द्रौपद्या च, मया विना] महिरहात् इत्यर्थः । [आयामियामासु] आयामिनः दीर्घाः यामाः प्रहराः यासां ताः तासु ; दुःखितस्य तथाभावात् इति भावः । [यामिनीषु भृशम् अभितप्यते ।] भावे लट् । तेषु महत् तेषां मयि अपि आसङ्गात् न वैराग्यावकाशः इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ वैरनिर्यातनस्य अवश्यभावद्योतनाय चतुर्भिः पराप-कृतिं दर्शयन् परनिकारान् वर्णयति, हृतेत्यादि ।—[अरातयः] शत्रवः [सभायां, प्रसभं] बलात्कारेण [हृतोत्तरीयाम्] अत एव [आगतङ्घ्रियः] सम्प्राप्तलज्जान् । [नः] अस्मान्

* अवश्यं भाविता ईदृशी नूनम् इति नास्ति युधिष्ठिरस्याविमृशकारितादोषः । एवं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

उपाधत्त सपत्नेषु कृष्णाया गुरुसन्निधौ ।

भावमानयने सत्याः सत्यङ्कारमिवान्तकः ॥५०॥

तामैक्षन्त क्षण सभ्याः दुःशासनपुरःसराम् ।

अभिसायार्कमावृत्तां क्रायामिव महातरोः ॥५१॥

[मर्मच्छिदा] मर्मच्छेदिना [वचसा, निरतक्षन्] अशातयन् ; वस्त्राद्यपहारवाक्पारुष्याभ्यां तथा व्यथयामासुः इत्यर्थः । तक्षण-शब्दसामर्थ्यात् वचसां वा अस्त्रौपम्यं गम्यते इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ॥ ४८ ॥

अथ अतिदुःसहनिकारान्तरम् आह, उपाधत्तेति ।--
[अन्तकः] मृत्युः [गुरुसन्निधौ] भीष्मद्रोणादिसमक्षम् एव [सत्याः] पतिव्रतायाः [कृष्णायाः] द्रौपद्याः [आनयने] केशाम्बरादिकर्षणे [भावं] चित्ताभिप्रायम् इतः परम् अनेन पाण्डवाभिभवेन एतान् खनगरं नेष्यामि इति एवम्भृतं [सत्यङ्कारम् इव] । क्रियते अनेन इति कारः * । करणे षञ् । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः सत्यापनं, चिकीर्षितस्य कार्यस्य अवश्यं क्रियास्थापनार्थं परहस्ते यत् दीयते सः सत्यङ्कारः । क्रियादौ सत्यदाढ्याय प्राग्दीयमानः तन्मूल्यैकदेशश्च । “क्लीवि सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । “कारे सत्यागदस्य” (६।३।७० पा०) इति सुमागमः । तम् इव [सपत्नेषु, उपाधत्त] निहितवान् । तेषां विनाशकाले विपरीत बुद्धिम् उत्पादितवान् इत्यर्थः ॥ ५० ॥ †

* “अकर्त्तरि च कारकं संज्ञायाम्” (३।३।१८ पा०) ।

† अत्र कृष्णानिग्रहभावस्य अवकलनं शमनसत्यङ्कारनियमसूचनमिव । सपत्नेषु ससुत्प्रेक्ष्यते इति वाच्योत्प्रेक्षा ।

अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।

अरुध्येतामितीवास्या नयने वाष्पवारिणा ॥५२॥

“केन इयम् आकृष्टा, सभ्यैः वा किं कृतम्” ? तत्र आह, तामिति ।— [दुःशासनपुरःसराम्] दुःशासनः पुरःसरः यस्याः तां तथोक्तां, दुःशासनेन सभां प्रति आकृष्यमाणाम् इत्यर्थः । “अनुपसर्जनात्” (४।१।१४ पा०) इति न डीप् । [तां] कृष्णाम् । सभायां साधवः [सभ्याः] । “सभाया यः” (४।४।१०५ पा०) इति यप्रत्ययः । [अभिसायाकं] दिनान्तसूर्याभिमुखं, स्थितस्य इति शेषः । “सायो नाशदिनान्तयोः” इति विश्वः । “लक्षणेनामिप्रती आभिमुख्ये” (२।१।१४ पा०) इति अव्ययीभावः । [महातरोः] सम्बन्धिनीम् [आवृत्तां क्वायाम् इव तां] कृष्णां [क्षणम् ऐक्षन्त] न चिरं जुगुप्सितत्वात् । न अपि किञ्चित् व्याप्रियन्त माध्यस्थभङ्गभयात्, ते तु अर्कवत् एव सात्त्वित्वमात्रम् आस्थिताः इत्यर्थः । अत्र आकृष्यमाणायाः कृष्णायाः आकृष्टारं प्रति पराङ्मुखत्वात् आवृत्तच्छायौपम्यम् । तथापि तां न मुञ्चति इति दुःशासनस्य तरुसाम्यम् ॥५१॥

अथ अस्याः तादात्मिकतां वर्णयति, अयथार्थेति ।— [अयथार्थक्रियारम्भैः] अयथार्थाः मिथ्याभूताः क्रियारम्भाः पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्माद्योगाः येषां तैः, ताम् अरक्षन्ति इत्यर्थः । [तव] सम्बन्धिभिः । [पतिभिः] पान्ति रक्षन्ति इति पतयः भर्त्तारः । “पातेर्डिति” (उणा० पाद ४।५७) इति औणादिकः डतिप्रत्ययः । तैः [ईक्षितैः] अवेक्षितैः [किम् ?] न किञ्चित् फलम् अस्ति इत्यर्थः । [इति] इत्थं विचार्य [इव] इति उत्प्रेक्षा । [वाष्पवारिणा अस्याः] कृष्णायाः [नयने

सोढवान् नो दशामन्त्यां ज्यायानेव गुणप्रियः ।
सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सत्स्ववाच्यता ॥५२॥
स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि स्वच्छान्याकुलितान्यदि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥५३॥

अरुध्येताम्] आवृते । रुधेः कर्मणि लङ्. अशरणा लङ् ।
इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

“ननु भवद्भिः किमर्थम् असमर्थैः इव उपेक्षितम् ?” इति
आह, सोढवानिति ।—गुणाः प्रियाः यस्य सः [गुणप्रियाः]
प्रियगुणः । “वा प्रियस्य” (वा०) इति परनिपातः । [उच्यते]
अग्रजः युधिष्ठिरः [एव], वृद्धशब्दात् ईयसुनि “ज्यादादेः”
(६।४।१६० पा०) इति आकारादेशः । [नः] अस्माकम् ।
भवाम् [अन्त्यां] निष्कष्टां [दशाम्] अवस्था [सोढवान्]
वयम्, किन्तु तदवरुद्धाः इति भावः । ननु शत्रूपेक्षा यथा
ऽनर्थकारिणौ इति आशङ्क्य आह, सुलभ इति ।—[द्विषां]
विद्विषां [भङ्गः सुलभः] कालान्तरे अपि इति शेषः । [मनांसि]
सज्जनेषु [अवाच्यता] अनिन्यता [दुर्लभा] न तु शत्रुपेक्षा
[हि] प्रसिद्धी । शत्रूपेक्षातः लोकापवादः एव बलवात् ।
उत्पन्नस्य पुनः अप्रतिविधेयत्वात् । स च समर्थोऽप्युक्त
स्यात् एव इति भावः ॥ ५३ ॥

ननु शत्रुबधे राज्ञां कः नाम अपवादः ? प्रत्युत आसि
एव, इति आशङ्क्य सत्यं स एव समयाल्लङ्घनकर्ता
महानिन्दानिदानम् इति आशयेन आह, स्थित्यति ।—[तोय
राशीनां] समुद्राणां [तोयानि मनस्विनां मनांसि च]
भवन्ति । उभयं विशिनष्टि ।—[स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि

धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिवैरमस्मास्वसूयत ।

असन्मैत्री हि दोषाय कूलच्छायेव सेविता ॥५५॥

अपवादादभीतस्य समस्य गुणदोषयोः ।

असद्वृत्तेरहो ! वृत्तं दुर्विभावं विधेरिव ॥ ५६ ॥

स्थित्यतिक्रान्तेः मर्यादोलङ्घनात् हेतोः भौरूणि अत एव [आकुलितानि] सङ्क्षोभितानि [अपि, स्वच्छानि] अकलुषाणि, न त्वरन्ते इत्यर्थः । मनस्वी अयं युधिष्ठिरः इति भावः । अत्र तोयानां सामान्यतः मनस्विनां च अप्रकृतानाम् एव गुण-
तोल्यात् औपम्यस्य गम्यतया तुल्ययोगितालङ्कारः । गुणश्च अत्र भौरुत्वं स्वच्छता च ॥ ५४ ॥

“ननु अजातशत्रोः स्वजनवैरे किं कारणम्” इति आशङ्क्य
अस्मत्सौहार्दम् एव इति आह, धार्तराष्ट्रै रिति ।—[धार्तराष्ट्रैः]
धृतराष्ट्रपुत्रैः [सह, प्रीतिः] सौहार्दम् एव [अस्मासु] विषये
[वैरम्, असूयत] सूतवती । सूयतेः दैवादिकात् कर्त्तरि लङ् ।
ननु सौहार्दं वैरजनकं चेत् विप्रतिषिद्धं, तत्र आह, अस-
दिति ।—[हि] यस्मात् [असन्मैत्री] दुर्जनेन सङ्गतिः [कूल-
च्छाया] कूलस्य आसन्नपातस्य नदीतटस्य छाया [इव, सेविता]
श्रिता सती [दोषाय] अनर्थाय भवति । न खलु दुर्जनः
सुजनवत् मित्रद्रोहपातकं पश्यति इति भावः । उपमाप्राणितः
अयम् अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ५५ ॥

“ननु आदौ एव तेषां वृत्तम् अविज्ञाय कथं मैत्री कृता ?”
इति आशङ्क्य किं कुर्मः ? दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयम् इति आह, अप-
वादादिति ।—[अपवादात्] जनाक्रोशात् [अभीतस्य] अजु-
गुप्समानस्य इत्यर्थः । [गुणदोषयोः, समस्य] तुल्यबुद्धेः ;

ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।

यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥५७॥

अवधूयारिभिर्नीता हरिणैस्तुल्यवृत्तिताम् ।

अन्योऽन्यस्यापि जिह्नीमः किं पुनः सहवासिनाम् ॥५८॥

निग्रहानुग्रहौ गुणदोषयोः अननुबन्धतः इत्यर्थः । विधौ अपि एतत् विशेषणं योज्यम् । [अहो ! असद्वृत्तेः] दुराचारस्य धूर्त्तस्य [वृत्तम्] ईहितं [विधेः] दैवस्य वृत्तम् [इव, दुर्विभावं] विभावयितुम् अशक्यम् । किन्तु कार्यैकसमधिगम्यम् इत्यर्थः । भवतेः ख्यन्तात् कृच्छार्थे खलुप्रत्ययः ॥ ५६ ॥ *

“ननु एवं मानी कथं परिभूतः जीवसि ?” तत्र आह, ध्वंसेतेति ।—[परैः] शत्रुभिः [परिभूतस्य मे हृदयं सद्यः ध्वंसेत] भ्रश्येत् इत्यर्थः । [अमर्षः] कर्त्ता [प्रतीकारं] प्रतिक्रियारूपं [भुजालम्बं] हस्तावलम्बनं [न लम्भयेत्] न ग्राहयेत् [यदि] हृदयेन इति शेषः । सत्यं जीवामि प्रतिविधित्-सया, न तु निर्लज्जतया इति भावः ॥ ५७ ॥

“ननु तव एव कः अयम् अभिमानः ?” तत्र आह, अवधूयेति ।—[अरिभिः, अवधूय] परिभूय [हरिणैः] मृगैः [तुल्यवृत्तितां] तुल्यजीवनत्वं, वन्याहारताम् इत्यर्थः । [नीताः] प्रापिताः वयं, पञ्च अपि इति शेषः । [अन्योऽन्यस्य अपि, जिह्नीमः] लज्जामहे । [सहवासिनां] सहचारिणां [किं पुनः ?] प्राक् एव जिह्नीम इति किमु वक्तव्यम् ?

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।

जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः॥५६॥

अलङ्कारं तत्तदुद्दीप्त्य यद् यदुच्चैर्महीभृताम् ।

प्रियतां ज्यायसीं मा गतुं महतां केन तुङ्गता॥६०॥

इत्यर्थः । क्रियायोगे सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अत्र वयं पञ्च
अपि तुल्याभिमानाः एव, इदं तु मदेकसाध्यं कर्म इति मुनि-
शासनात् मया अनुष्ठेयते इति भावः ॥ ५८ ॥ *

“ननु तर्हि दुःखैकनिदानम् अन्तःशत्रुः मानः एव त्यज्य-
ताम्” इति आशङ्क्य तत्त्यागे दोषम् आह, शक्तीति ।—[शक्ति-
वैकल्यनम्रस्य] शक्तिवैकल्येन उक्ताहादिशक्तिवैधुर्येण अवष्टम्भ-
सामर्थ्यविरहेण च नम्रस्य प्रक्षीभृतस्य विधेयभूतस्य च [निःसार-
त्वात्] दुर्बलत्वात् स्थिरांशरहितत्वात् च । “सारो बले स्थिरांशे
च” इत्यमरः । [लघीयसः] गौरवहीनस्य नीरसस्य च इत्यर्थः ।
[मानहीनस्य, जन्मिनः] जन्तोः । क्रीडादित्वात् इनिः । †
[तृणस्य च गतिः] अवस्था [समा] इति । मानहीनस्य
तृणात् अपि निष्कृष्टत्वात् न त्याज्यः मानः इति भावः । श्लेषा-
लङ्कारः अयं तदनुप्राणिता इयम् उपमा इति अनेकार्थदीपिका
इति व्यज्यते ॥ ५९ ॥

मानत्यागो दोषम् उक्त्वा तत्सङ्गावे षड्भिः गुणम् आह,
अलङ्कारमिति ।—[महीभृतां] पर्वतानां सम्बन्धि [यत् यत्]
शृङ्गादिकम् [उच्चैः] उन्नतं [तत् तत् अलङ्कारम्, उद्दीप्त्य]

* परस्परस्यापि लज्जाविर्भावः किं पुनरन्वसहवासिनो जनस्य इत्यर्थापत्तिरलङ्कारः ।

† “क्रीडादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) ।

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।

पुरुषस्तावदेवासौ यावत् मानात् न हीयते ॥६१॥

उत्प्रेक्ष्य, तर्कयित्वा इति यावत् । [महतां] महात्मनां [तुङ्गता] मानौन्नत्यं [ज्यायसीं, प्रियतां] प्रियत्वं [केन] हेतुना [मा गात् ?] न केन अपि, प्रियत्वं गच्छति एव इत्यर्थः ; आशिषि “भाङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) अटोऽपवादः । देवाटनिच्छतोऽपि इच्छाम् उत्पादयति एव औषधवत् अस्मिन् अर्थे इति आशंसनार्थम् आशीःप्रयोगः । उद्दीच्य इति असमानकर्तृकत्वनिर्देशः क्वचित् प्रयोगदर्शनात् मोढव्यः । * क्वचित् उद्दीच्यम् इति पठन्ति । तत्र यत् यत् उच्चैः तत् तत् अलङ्घ्यम् उद्दीच्यम् अवलोकनीयं न च उल्लङ्घनीयम् इति । अतः महताम् इत्यादि योजयन्ति ॥ ६० ॥

तावदिति ।—किञ्च [तावत्] एव [असौ लक्ष्म्या आश्रीयते । तावत्, अस्य] पुंसः [यशः स्थिरम् । तावत् एव] असौ [पुरुषः] पुरुषत्वेन गण्यते इत्यर्थः । [यावत्, मानात्] अभिमानात्, न ज्ञायते न भ्रश्यति । स्तानहीनस्य न किञ्चित् शुभम् अस्ति इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ १

* “ममानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (३।४।२१ पा०) इति एककर्तृकयोः धात्वर्थयोः पूर्वकालसंभित्ताज्ञानोः लः । उद्दीचः मा गात् इति प्रिययोर्नेककर्तृकत्वम् । अतः “क्वचित् स्थित्यायश्चाहारिऽपि” इति जौसराः ।

“यावन् मानान् न हीयते” इति ।—कस्मिन् वाच्ये प्रयोगोऽयम् ? मानादित्येव कथं प्रथमी ? कथं वा “मानात्” इत्यत्र तनिः न स्यात् ? इति प्रश्ने “अपादाने चाहीय-कङ्कोः” (३।४।४५ पा०) इति पाणिनीये सौपञ्चिके च संज्ञे, “रुद्धाकारप्रयोगे तसि-वापादानपञ्चम्याः” इति जौसरेऽपि सूत्रे “स्वार्थाद् हीयते” इत्येकमेव उदाहरणं प्रदत्तम् । तदेवावलम्ब्य जौसरीयटीकाकृता गोपीचन्द्रेण यद् विवृतं तदेवाव उद्धृत-

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरःस्थिते ।
 नान्यामङ्गुलिमध्येति सङ्घायामुद्यताङ्गुलिः ॥६२॥
 दुरासद्वनज्यायान् गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।
 न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥६३॥

स इति ।—[सः पुमान् अर्थवज्जन्मा] सार्थकजन्मा [यस्य]
 पुंसः [नाम्नि, पुरः] अग्रे [स्थिते] सति [संख्यायां] पुरुषगणना-
 प्रस्तावे [उद्यता] गुणम् अधिकृत्य उन्नमिता [अङ्गुलिः,
 अन्यां] द्वितीयाम् [अङ्गुलिम्] उद्यताम् इति शेषः । [न
 अभ्येति] न प्राप्नोति, अद्वितीयत्वात् अस्य इत्यर्थः । एतत्
 मानरहितस्य न सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

दुरासदेति ।—[दुरासद्वनज्यायान्] दुरासदैः वनैः ज्यायान्
 प्रवृद्धः तथापि [तुङ्गः अपि भूधरः, गम्यः] गन्तुं शक्यः एव,
 प्रसिद्धं च एतत् इति भावः । [महौजस्कं] प्रतापसम्पन्नं
 [मानप्रांशुं] मानोन्नतं, पुरुषम् इति शेषः । [अलङ्घ्यता न
 जहाति] न कदाचित् मानी लङ्घयितुं शक्यते इत्यर्थः । गिरैः
 अपि गरीयान् मानाधिक इति भावः । अत्र उपमानात् भूध-
 रात् उपमेयस्य मानिनः धर्मान्तरसाम्ये अपि अलङ्घ्यत्वेन
 आधिक्यकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६३ ॥

मन्त्राभिः । यथा—“अपादानसंज्ञकस्य सार्थस्य विश्वे षक्रियायां स्वातन्त्र्यामपि विवक्षणी-
 यम् । तेन “तत्समुद्दिष्टं कर्म” इति कर्मसंज्ञा विरुद्धा । सार्थस्य स्वातन्त्र्याविव-
 चायाश्च कर्तृसंज्ञाया अपादानसंज्ञा न बाध्यते, हाक्प्रयोगे पञ्चम्याः तसिनिषेधसामर्थ्यात् ।
 कर्मकर्त्तरि प्रयोगोऽस्य नेष्यते इत्याचार्याः, भावे चास्य प्रयोगो नेष्यते इति । तेन
 सार्थाद्भौवते देवदत्तेनेति न भवति, कर्मकर्त्तर्ययं प्रयोग इति वाभटः ॥” इति ।
 काशिकायानु “हीयने इति विकारनिर्देशः जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः ” इति उक्तम् ।

गुरुन् कुर्वन्ति ते वंश्यान् अन्वर्था तैर्वसुन्धरा ।
 येषां यशांसि शुभ्राणि क्लेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥६४॥
 उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।
 शुष्केऽशनिरिवामर्षी यैररातिषु पात्यते ॥६५॥

गुरुनिति ।—[ते] नराः [वंश्यान्] अन्वयभवान् [गुरुन् कुर्वन्ति] प्रथयन्ति । स्वनाम्ना व्यपदेशयन्ति रघुदिलीपादिवत् इत्यर्थः । [तैः] नरैः, वसूनि धनानि धरति इति [वसुन्धरा] । “सञ्ज्ञायां भृतृवृजि” (३।२।४६ पा०) इत्यादिना खच्प्रत्यये “खचि क्लस्वः” (६।४।८४ पा०) इति क्लस्वात् सुमागमश्च । [अन्वर्था] अनुगतार्था, तेषां वसुभूतानां धारणात् इति भावः । [येषां शुभ्राणि यशांसि इन्दुमण्डलं क्लेपयन्ति] लज्जयन्ति, यशसः निष्कलङ्कत्वात् इति भावः । ईदृशं हि यशः मानमहतः एव सम्भवति इति तात्पर्यार्थः । क्लोधातोः ख्यन्तात् लट् । “अर्त्तिङ्ङी” (७।३।३६ पा०) इत्यादिना पुगागमः । अत्र क्लेपणस्य सादृश्यपर्यवसानात् उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

उदाहरणमिति ।—[यैः, अमर्षः] क्रोधः [शुष्के] नीरसे [अशनिः इव अरातिषु] विषये [पात्यते] प्रक्षिप्यते, [मनस्विनां] मानिनां [प्रथमे] अग्रेसराः [ते, आशीःषु] पुरुषैः एवं भवितव्यम् एवंपासु [उदाहरणं] निदर्शनं, भवन्ति इति शेषः, रामादिवत् उपमानं भवन्ति इत्यर्थः । अतः न त्याज्यः मानः इति सन्दर्भार्थः ॥ ६५ ॥

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्वहीचिचञ्चलम् ।
 नानित्यताशनेस्वस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥६६॥
 प्रमार्ष्टुमयशःपङ्कनिच्छेयं कृद्गना कृतम् ।
 वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥६७॥
 अपहस्येऽथवा मद्भिः प्रमादो वास्तु मे धियः ।
 अस्थानविहितायामः कामं जिज्ञेतु वा भवान् ॥६८॥

यत् उक्तम् “अभिद्रोहेण भूतानाम्” इत्यादि, तत्र युग्मे न उत्तरम् आह, नेत्यादि ।—[उदन्वहीचिचञ्चलम्] उदन्वहीचिः इव चञ्चलं समुद्रतरङ्गवत् अस्थिरं [सुखं] कामं [न प्रार्थये] न इच्छामि । तथा चञ्चलम् [अर्थम्] च [न] प्रार्थये । किञ्च [अनित्यताशनेः] अनित्यता विनाशिता सा एव अशनिः तस्मात् [तस्यन्] विभ्यत् । “वा भ्राश” (३।१।७०) इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । [विविक्तं] निर्बाधं [ब्रह्मणः] वैधमः आत्मनः । पद्यते इति [पदं] स्थानम् ऐक्यलक्षणं मुक्तिञ्च [न] प्रार्थये । एतेन यत् उक्तम् “उच्छेदं जन्मनः कर्तुम्” इत्यादि, तत् समाहितम् ॥ ६६ ॥ *

प्रमार्ष्टुमिति ।—किन्तु [कृद्गना] कपटेन [कृतं], शत्रुभिः इति शेषः । [अयशः] एव [पङ्कम्] इति रूपकालङ्कारः । [वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः] वैधव्येन तापितानां दुःखीकृतानाम् अरातिवनितानां लोचनाम्बुभिः [प्रमार्ष्टुं] क्षालयितुम् [इच्छेयम्] अभिलषेयम् । इषिधातोः लिङि रूपम् । वैरनिर्यातनातिरिक्तं न किञ्चित् इच्छामि इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

एवं तर्हि “यः करोति बधोदकाः” इत्याद्युक्तदोषः स्यात्

* अत्र अनित्यताशनेः विनाशिता कुलिशात् विभ्यत् अत एव निर्बाधं मोक्षपदमपि न प्राप्तं इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् ।

निर्वाणमपि मन्येऽहमन्तरायं जयश्रियः ॥६६॥

॥ युग्मम् ॥

अजन्मा पुरुषस्तावत् गतामुस्तृणमेव वा ।

यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥७०॥

इति आशङ्काम् अङ्गीकृत्य “ग्लानिः न दोषाय” इति न्यायम्
आश्रित्य युग्मेनोत्तरमाह. अपहस्य इत्यादि।—[अथवा,
सद्भिः] पण्डितैः [अपहस्ये] अपहसिष्ये इत्यर्थः । “वर्त्तमान-
सामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” (३।३।१३१ पा०) इति हसतेरण्य-
न्तात् कर्मणि लट् । ण्यन्तसु भ्रान्तः पाठः । [मे धियः
प्रसादः] अनवधानत्वं [वा अस्तु । भवान्] अपि [अस्थान-
विहितायासः] अस्थाने अयोग्यविषये विहितः आयासः
हितोपदेशप्रयासः येन सः तथोक्तः, विफलप्रयत्नः सन् इत्यर्थः ।
[कामं वा जिह्ने तु] लज्जताम् ॥ ६८ ॥

वंशेति ।—[अहं] तु [विद्विषां] शत्रूणां [समुच्छेदेन]
विनाशेन करणेन [वंशलक्ष्मीम्, अनुद्धृत्य] अपुनरावर्त्य
[निर्वाणं] मोक्षम् [अपि जयश्रियः, अन्तरायं] विघ्नं [मन्ये],
न तु पुरुषार्थम् इत्यर्थः । किमुत अन्योत्सवादिकम् ? इति
भावः ॥ ६८ ॥ *

“ननु अयं ते दुराग्रहः” इत्यतः आह, अजन्मेति ।—[पुरुषः
यावत् अरिभिः, विलुप्तं] संहतं [यशः इषुभिः न आदत्ते] †
अरिबन्धेन न प्रत्याहरति इत्यर्थः । [तावदजन्मा] अजातप्रायः

* अत्र कैमुतिकन्यायावलम्बनार्थात् अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

† “आजो दोऽनास्यविहरणे” (१।३।२० पा०) इत्यात्मनेपदम् ।

अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्यति ।

पुरुषोक्तिः कथं तस्मिन् ब्रूहि त्वं हि तपोधन ! ॥७१॥

कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ।

योऽङ्गीकृतगुणैः श्लाघ्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥७२॥

इत्यर्थः । ननु अजातोऽपि जननानन्तरम् उपयुज्यते एवेति
अरुच्या पक्षान्तरमाह ।—[गतासुः] मृतः, मृततुल्यः इत्यर्थः ।
मृतोऽपि प्राक् उपयुक्तवान् इति अरुच्याह ।—[तृणमेव वा]
इति तृणतुल्यः इत्यर्थः । अकिञ्चित्करस्य त्रैकाल्यानुपयोगात्
जीवन्मृतः इत्यर्थः । अतः न अहमाग्रहात् ब्रवीमि, किन्तु
वीरधर्मम् अनुपालयामि इति भावः ॥ ७० ॥

सर्वथा वैरनिर्व्यातनं कर्त्तव्यम् इत्युक्तं, तदकरणे पुरुष-
गुणानां हानिदोषमाह, अनिर्जयेनेति ।—[यस्य, अमर्षः] क्रोधः
[द्विषतां] शत्रुणाम् [अनिर्जयेन] निर्जयं विना एव [प्रशा-
म्यति] । उपलक्षणे तृतीया । [तस्मिन्, पुरुषोक्तिः] पुरुष
इत्युक्तिः । “पुरुषशब्दः” [कथम् ?] न कथञ्चित् इत्यर्थः,
प्रवर्त्तते इति शेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारस्य अभा-
वात् इति भावः । हे [तपोधन ! त्वं हि] त्वमेव [ब्रूहि]
कथय ; न च ते किञ्चित् अविदितम् अस्तौति भावः । “हि
हेतावधारणे” इत्यमरः ॥ ७१ ॥

“ननु पुरुषत्वजात्यैव पुरुषोक्तिप्रवृत्तेः किं पुरुषकारेण ?
तत्राह कृतमित्यादिना द्वयेन ।—[जातिमात्रावलम्बिना]
जातिमात्राभिधायिना [पुरुषशब्देन कृतम्] अलं, न तेन
किञ्चित् साध्यते इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया

यसमानमिवौजांसि सदसा गौरवेरितम् ।

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान् पुमान् ॥७३

॥ युग्मम् ॥

करणत्वात् द्विषोऽपि, इत्युक्तं प्राक् । * कृतमिति निषेधार्थम्
अव्ययं चादिषु पठ्यते । सत्यं जातिमात्रेऽपि पुरुषशब्दः प्रव-
र्त्तते, परन्तु न असौ पुंसाम् आशास्यः ; पश्वादिमाधारण्यात्
इति तात्पर्यार्थः । तर्हि कीदृक् श्लाघ्यः ? इति आशङ्क्य आह,
य इत्यादिना अर्थद्वयेन । † [अङ्गीकृतगुणैः] गुणपक्षपातिभिः
[यः] पुमान् [श्लाघ्यः] स्तुत्यः सन् [सविस्मयं] समभ्रमम्
[उदाहृतः] कथितः । पुंसो ईदृशं भवितव्यम् इति
निदर्शितः ॥ ७२ ॥

यसमानमिति ।— किञ्च [सदसा] सभया [गौरवेरितं]
गौरवेण ईरितं कथाप्रसङ्गेषु गौरवपूर्वकम् उच्चारितं सत्
[औजांसि] शृण्वतां तेजांसि [यसमानं] गिलत् [इव]
स्थितं [यस्य] पुंसः [नाम द्विषोऽपि अभिनन्दन्ति] अनु-
मोदन्ते, किमुत सुहृदः ? इति भावः । [सः पुमान् पुमान्]
पुरुषत्वेन गण्यते इत्यर्थः । प्रथमः पुंशब्दः जातिवचनः
द्वितीयः गुणवचनः ; सः एव श्लाघ्यः । अत्र पुमान् पुमान् इति
तात्पर्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणः लाटानुप्रासः अल-

* करणलक्षणम् हरिणोक्तम्,—

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिः यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्षते यदा यत्र करणं तत्तदोक्तम् ॥” इति, “गम्यमानां प-

क्रियाविभक्तौ प्रयोजिका ।” इति च सि० कौ० ।

+ अर्थद्वयेणेति पाठे—गुणपक्षपातिभिः स्तुत्यः, सर्वेषाम् उदाहरणं, तत्र च उदा-
हरणे विषयश्च इति त्रीणि व्यञ्जितानि ।

यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया ।
 ममैवाध्येति नृपतिस्तृष्यन्निव जलाञ्जलेः ॥ ७४ ॥
 स वंशस्यावदातस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् ।
 कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्तुराज्ञया ॥ ७५ ॥
 कथं वाऽऽदीयतामर्वाङ्मुनिता धर्मरोधिनी ।
 आश्रमानुक्रमः पूर्वं स्मर्यते न व्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

ङ्कारः । तथा च सूत्रम्—“तात्पर्यभेदयुक्तो लाटानुप्रासः”
 इति ॥ ७३ ॥

“ननु सत्सु भीमादिषु तव एव अयं कः अभिनिवेशः ?”
 इत्यत्र आह, यथेति ।—[नृपतिः] युधिष्ठिरः [यथाप्रतिज्ञं *
 युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया] द्विषतः प्रतिकर्तुम् इच्छया,
 प्रतिज्ञानुसारेणैव जिघांसया इत्यर्थः । [तृष्यन्] पिपासुः
 [जलाञ्जलेः इव, ममैव अध्येति] इच्छति, कार्यसिद्धेः मदा-
 यत्तत्वात् माम् एव स्मरति ; अतः अयं मम अभिनिवेशः इत्यर्थः ।
 “अधीगर्थ” (२।३।५२ पा०) इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ ७४ ॥ †

“ननु युधिष्ठिरः स्वार्थं साधयति; त्वया च स्वार्थमात्रम् अनु-
 सन्धीयताम्” इत्यतः आह, स इति ।—[सः] नरः [अवदातस्य]
 स्वच्छस्य [वंशस्य शशाङ्कस्य इव, लाञ्छनं] कलङ्कः । [यत्र]
 यस्मिन् पुरुषे [कृच्छ्रेषु] व्यसनेषु [भर्तुः] स्वामिनः [आज्ञया
 व्यर्थया भूयते] । भावे लट् । आपदि स्वार्थसाधकः कुल-
 घातकः ; तत् कथं स्वार्थनिष्ठकार्यता युक्ता इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

यदुक्तम् “विजहीहि रणोक्ताहम्” इत्यादि, तत्रोत्तरमाह.

* “अव्ययं विभक्ति” (२।१।६ पा०) इति समासः ।

† अत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्रासिता उपमासङ्गतिः ।

आसक्ता धूरियं रूढा जननी दूरगा च मे ।

तिरस्करोति स्वातन्त्र्यं ज्यायांश्चाचारवान् नृपः॥७७॥

कथमिति ।—[धर्मरोधिनी] धर्मविरोधिनी [अर्वाक्]
गार्हस्थ्य्यात् प्राक् एव [मुनिता] वानप्रस्थत्वं चतुर्थाश्रमता वा ।
वर्णक्रमेण तस्य विधानात् “त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमाः” इति सूत्रकारवचनात् च क्षत्रियस्य अपि कैश्चित्
दृष्टत्वात् । तत् एतत् सम्यक् विवेचितम् अस्माभिः रघुवंश-
सञ्जीवन्यां,—“स किलाश्रममन्थमाश्रितः” इत्यत्र । * [कथं वा
आदीयतां] मया कथं वा अङ्गीक्रियताम् ? सम्प्रश्ने लोट् । †
तथाहि ।—[पूर्वैः] मन्वादिभिः [आश्रमानुक्रमः स्मर्यते । न]
तु [व्यतिक्रमः] । “ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत् । गृही भूत्वा
वनौ भवेत् । वनौ भूत्वा प्रव्रजेत्” इति श्रुत्यनुसारात् इत्यर्थः ।
एतत् अपि “चत्वार आश्रमाः” इत्येतत्पक्षम् आश्रित्य
उक्तम् । “यदि चेत् वैराग्यं तदा ब्रह्मचर्यात् एव प्रव्रजेत्
गृहात् वनात् वा” इति व्युत्क्रमपक्षस्यापि श्रवणात् । सामा-
न्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

“ननु भवान् गृहस्थ एव, तत् कथम् अर्वाङ्मुनित्वविरोधः” ?
इति आशङ्क्य, सत्यं गृहस्थः अस्मि, तथापि कृतनिखिल-
गृहस्थकर्त्तव्यस्य एव वानप्रस्थाधिकारः न गृहस्थमात्रस्य । न
च अहम् अद्यापि कृतकृत्यः ;—इति उत्तरमाह, आसक्तेति ।—
[आसक्ता] लग्ना, अवश्यं कर्त्तव्या इत्यर्थः । [रूढा] प्रसिद्धा,

* ऽम सर्गे १४३ श्लोके द्रष्टव्यम् ।

† “लोट् च” (३।३।१६२ पा०) इति वृत्तौ क्त्विद्यद्यर्थेषु लोट् एवं चाच
बन्धार्थग्रहः “विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रप्रार्थनेषु लिङ्” (३।३।१६१ पा०) ।

स्वधर्ममनुरुन्धन्ते नातिक्रममरातिभिः ।

पलायन्ते कृतध्वंसा नाहवान्मानशालिनः ॥ ७८ ॥

विच्छिन्नाब्धविलायं वा विलीये नगमूर्ध्वनि ।

आराध्य वा सहस्राक्षमयशःशल्यमुद्धरे ॥ ७९ ॥

महती इत्यर्थः । [इयं] पूर्वोक्ता [घूः] वैरनिर्यातनभारः । [दूरगा] दूरवर्तिनी [जननी च] माता अपि । तथा [नृपः] अपि [आचारवान्] तपोऽधिकः इत्यर्थः । तत्र अपि [ज्यायान्] ज्येष्ठः नृपः युधिष्ठिरः [च, मे] मम [स्वातन्त्र्यं] स्वाच्छन्द्यं [तिरस्करोति] दूरीकरोति, आश्रमं प्रतिबध्नाति इत्यर्थः । तिरस्करोति इति प्रत्येकम् अभिसम्बध्यते, अन्यथा बहुवचन-प्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥ *

उक्तम् अर्थम् उपसंहरति, स्वधर्ममिति ।—[मानशालिनः, स्वधर्मं] क्षात्रधर्मम् [अनुरुन्धन्ते] अनुवर्तन्ते । [अतिक्रमं] स्वधर्मातिक्रमं [न] अनुरुन्धन्ते । ततः किम् ? अतः आह, अरातिभिरिति ।—[अरातिभिः, कृतध्वंसाः] कृतापकाराः सन्तः [आहवात् न पलायन्ते] । अयम् एव स्वधर्मानुरोधः इत्यर्थः । “उपसर्गस्यायतो” (८।२।१८ पा०) इति रेफस्य लत्वम् । अत्र मनुः ।—“न निवर्त्तत संश्रामात् क्षात्रधर्ममनुस्मरन्” इति । अत्र उत्तरवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ७८ ॥

“किं बहुना ? मम अयं निश्चयः श्रूयताम्,” इत्याह, विच्छिन्नेति ।—विच्छिन्नं वाताहतं यत् अब्धं तदिव विलीय

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां
तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।
अघोपघातं मघवा विभूत्यै
भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥ ८० ॥

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालैः
लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्यवीर्य्यः ।

इति [विच्छिन्नाब्भविलायं] यथा तथा । “उपमाने कर्मणि च”
(३।४।४५ पा०) इति कर्त्तरि उपपदे णमुल् । [नगमूर्ध्वनि]
अस्मिन् गिरिशृङ्गे [विलीये] विशीर्य्ये [वा] । “कषादिषु
यथाविध्यनुप्रयोगः” (३।४।४६ पा०) । यत् [वा सहस्राक्षम्]
इन्द्रम् [आराध्य अयशः] एव [शल्यं] तत् उद्धरे उद्धरिष्यामि ।
न तु गत्यन्तरशङ्का इत्यर्थः । वाशब्दः विकल्पे ॥ ७९ ॥ *

इतीति ।--[मघवा] इन्द्रः [इत्युक्तवन्तं, तनूजं] पुत्रम्
अर्जुनम् । [आविष्कृतदिव्यमूर्तिः] आविष्कृता प्रकटिता दिव्य-
मूर्तिः निजरूपं येन सः तथोक्तः सन् [दोर्भ्यां] बाहुभ्यां
[परिरभ्य, विभूत्यै] श्रेयसे । उपहन्यते अनेन इति उपघातम् ।
करणे घञ्प्रत्ययः ।^१ अघानां दुःखानाम् उपघातम् [अघोपघातं,
भवोद्भवाराधनं] भवः संसारः तस्य उद्भवः कारणम् इति भवो-
द्भवः शिवः तस्य आराधनम् उपासनम् [आदिदेश] । शिवम्
उद्दिश्य तपः चर इति आज्ञापयामास इत्यर्थः ॥ ८० ॥

* अत्र पूर्वार्द्धे विच्छिन्नाब्भवदिति सादृश्यम्पु रणात् उपमालङ्कारः । उत्तरार्द्धे तु
अयशः एव शल्यमिति अभेदबीधनात् रूपकम् ; इत्यनयोः परस्परमनपेक्षावस्थानात्
तिलतण्डुलवत् संसृष्टिः ।

† “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” (३।३।१९ पा०) इति घञ् ।

लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेषाम्
उच्चार्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥८१॥

इति श्रीभारविक्रतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये इन्द्रसमागमः
नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

प्रीत इति ।— [पिनाकिनि] शिवे [प्रीते] सति [लोक-
पालैः सह मया लोकत्रये अपि, विहिताप्रतिवार्यवीर्य्यः]
विहितं दत्तम् अप्रतिवार्य्यम् अनिवार्य्यं वीर्य्यं यस्य सः तथोक्तः
सन्, [परेषां] शत्रूणां [लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि]
समुत्सुकां त्वयि अनुरक्तां कर्त्तासि, पुनः आहरिष्यसि
इत्यर्थः । वीरभोग्याः सम्पदः इति भावः । उत्सुकशब्दात्
“तत्करोति” * इति ष्यन्तात् कर्त्तरि लुट् । [इति वाचम्
उच्चार्य्यं, तेन] इन्द्रेण [तिरोबभूवे] अन्तर्दधे । भावे
लिट् ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरि-विरचितायां किरातार्जुनीय-काव्य-
व्याख्यायां षष्ठ्यापथसमाख्यायां एकादशः सर्गः ।

* “तत्करोति तदाचष्ट” (गण०) । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजश्चः
लडर्थस्त्वविवक्षितः । “प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च” (गण०) एतस्य प्रपञ्चः ।

द्वादशः सर्गः ।

अथ वासवस्य वचनेन
रुचिरवदनखिलोचनम् ।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं
विधिवत् तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥१॥
अभिरश्मिमालि विमलस्य
धृतजयधृतेरनाश्रुः ।

अथेति ।—[अथ] इन्द्रतिरोधानानन्तरं [रुचिरवदनः]
इन्द्रसाक्षात्कारसन्तोषात् प्रसन्नमुखः [धनञ्जयः] अर्जुनः
[वासवस्य, वचनेन] उपदेशेन [खिलोचनं] शिवं [क्लान्ति-
रहितं] यथा तथा [अभिराधयितुं] प्रसादयितुं [तपांसि
विधिवत्] विध्यर्हं, यथाशास्त्रम् इत्यर्थः । “तदर्हम्” (५।१।११७
पा०) इति वतिप्रत्ययः । [विदधे] चक्रे । अस्मिन् सर्गे
उद्गता वृत्तम् ।—“सजसादिमे सलघुकौ च न सजगुरुकौरयो-
द्गता । त्र्यङ्गिगत भनजला गयुताः स ज सा जगौ चरणमेकतः
पठेत् ॥” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अभिरश्मीति ।—[अभिरश्मिमालि] अभिसूर्य्यं सूर्या-
भिमुखं [भुवि, एकचरणं निर्गते] एकचरणेन तिष्ठतः
[विमलस्य] वाह्यान्तरशुद्धिः [धृतजयधृतेः] धृता
जयधृतिः जयेच्छा येन तस्य [अनश्रुः] अनश्रुतः “उपेयि-

तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः
 प्रतिजग्मु रेकचरणं निषीदतः ॥ २ ॥
 वपुरिन्द्रियोपतपनेषु
 सततमसुखेषु पाण्डवः ।
 व्याप नगपतिरिव स्थिरतां
 महतां हि धैर्यमविभाव्यवैभवम् ॥३॥

वाननाश्वाननूचानश्च” (३।२।१०६ पा०) इति निपातः ।
 [तस्य] अर्जुनस्य बहूनां पूरणाः [बहुतिथाः] बहुसंख्यकाः
 इत्यर्थः । “तस्य पूरणे डट्” (५।२।४८ पा०) । “बहुपूगण-
 सङ्घस्य तिथुक्” (५।२।५२ पा०) इति तिथुगागमः । [तिथयः]
 दिनानि [प्रतिजग्मुः] । अत्र तिथिशब्दः पुंलिङ्गः । “तदा-
 द्यास्तिथयो द्वयोः” इति अभिधानात् । अन्यथा बहुतिथाः इति
 अत्र टिप्त्वात् डीप् स्यात् ॥ २ ॥

वपुरिति ।—[पाण्डवः] अर्जुनः [सततं, वपुरिन्द्रियोपत-
 पनेषु] वपुषः इन्द्रियाणां च उपतपनेषु सन्तापकरेषु । करणे
 क्युट् । * [असुखेषु] अनशनादिदुःखेषु अपि [नगपतिः] गिरीन्द्रः
 [इव, स्थिरतां] दाढ्यं [व्याप] प्राप । :[हि] तथाहि [महतां
 धैर्यम्, अविभाव्यवैभवम्] अविभाव्यं दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं
 यस्य तत् तथोक्तम् । धीराणाम् अकिञ्चित्करं दुःखम् इति
 भावः ॥ ३ ॥ †

* “करणाधिकरणयोश्च” (३।२।११७ पा०) इति क्युट् ।

† अत्र उपपन्नप्रतीयतः समान्येन विशेषसमर्पणरूपः अर्थान्तरन्यासः ।

न पपात सन्निहितपक्ति-
सुरभिषु फलेषु मानसम् ।
तस्य शुचिनि शिशिरे च पय-
स्यमृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम् ॥ ४ ॥
न विसिस्मिये न विषसाद
मुहुरलसतां न चाददे ।
सत्त्वमुरुधृति रजस्तमसी
न हतः स्म तस्य हतशक्तिपेलवे ॥ ५ ॥

नेति ।—[तस्य] अर्जुनस्य [मानसं] मनः [सन्निहित-
पक्तिसुरभिषु] सन्निहितानि समीपस्थानि यानि पक्तिसुरभीणि
पाकसुगन्धीनि तेषु [फलेषु] । तथा [शुचिनि] स्वच्छे
[शिशिरे] शीतले [पयसि च न पपात] न किञ्चित् आच-
काङ्क्ष इति भावः । प्राणधारणं तु तस्य तपः एव इत्याह,—
[हि] तथाहि । [सुकर्मणां] सुकृतिनां शोभनं तपः [सुतपः]
एव [अमृतायते] अमृतवत् आचरति । “किं तपस्तृप्तानां तर्प-
णान्तरैः ?” इति भावः । “लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्”
(३।१।१३ पा०) । “वा क्यष्ः” (१।३।६० पा०) इति आत्मने-
पदम् । लोहितादिः आकृतिगणः ॥ ४ ॥ *

नेति ।—सः अर्जुनः [न विसिस्मिये] “अहो महत् तपः
तप्तम्” इति न विस्मयं जगाम । “तपः चरति विस्मयात्” इति
स्मृतेः इति भावः । [न विषसाद] फलविलम्बात् गतोत्साहः
न बभूव । “विषादश्चेतसो भङ्गः” इति लक्षणात् । “सदि-
रप्रतेः” (८।३।६६ पा०) इति षत्वम् । [मुहुः अलसतां]

* अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः । स च अमृतायत इति
उपमानुप्राणितः ।

तपसा क्लृप्तं वपुरुवाह
 स विजितजगत्त्रयोदयम् ।
 त्रासजननमपि तत्त्वविदां
 किमिवास्ति यत् न सुकरं मनस्विभिः ? ॥६॥
 ज्वलतोऽनलादनुनिशीथम्
 अधिकरुचिरम्भसां निधेः ।

तपसि मन्दोद्यमत्वं [च न आददे] न अगमत् । किञ्च, हत-
 शक्तिनी हतसारे अत एव पेलवे भङ्गुरे ते [हतशक्तिपेलवे
 रजस्तमसी] गुणौ [उरुधृति] महासारं [तस्य] अर्जुनस्य
 [सत्त्वं] सत्त्वगुणं [न हतः स्म] न हतवती । इन्तेः “लट्
 स्मे” (३।२।११८ पा०) इति भूतार्थे लट् ॥ ५ ॥ *

तपसेति ।—[सः] अर्जुनः [तपसा क्लृप्तं] तथापि
 [विजितजगत्त्रयोदयं] विजितः जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य उदयः
 उत्कर्षः येन तत् तथोक्तम् । किञ्च [तत्त्वविदाम् अपि]
 लोकहितार्थतत्त्वं जानताम् अपि [त्रासजननं] भयङ्करं
 [वपुः, उवाह] वहति स्म । न च एतत् चित्रम् इत्याह,
 किमिति ।—[यत् मनस्विभिः न सुकरं] तत् [किम् इव अस्ति ?]
 न किमपि इत्यर्थः । इवशब्दः वाक्यालङ्कारे । “मनस्विनाम्”
 इति पाठे—शेषे षष्ठी स्यात् एव । क्लृप्तो ग्लान्त्वनायाः “न
 लोक” (२।३।६८ पा०) इत्यादिना निषेधात् ॥ ६ ॥ †

ज्वलत इति ।—[विजयी सः] अर्जुनः [अनुनिशीथम्]
 अर्द्धरात्रे । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । ‡ “अर्द्धरात्रनिशीथी

* अत्र तपोरूपाऽलौकिकशक्तिर्भवति इवस्तुवर्षनात् उदात्तालङ्कारः ।

† अत्र सामान्येन विशेषणप्रत्ययस्योर्ध्वान्तरन्यासः ।

‡ “अव्ययं विभक्ति” (२।३।६ पा०) ।

धैर्य्यगुणमवजयन् विजयी
दृष्टे समुन्नततरः स शैलतः ॥ ७ ॥
जपतः सदा जपमुपांशु
वदनमभितो विसारिभिः ।
तस्य दशनकिरणैः शुशुभे
परिवेषभीषणमिवार्कमण्डलम् ॥ ८ ॥
कवचं स विभ्रदुपवीत-
पदनिहितसज्यकाम्बुकः ।

हौ” इत्यमरः । [ज्वलतः] दीप्यमानात् [अनलात्] अग्नेः
[अधिकरुचिः] दीप्यमानः तथा [अश्रसां निधेः, धैर्य्यगुणं] धैर्य्यं
गाम्भीर्य्यं तत् एव गुणः तम् [अवजयन्] । किञ्च [शैलतः]
शैलात् अपि [समुन्नततरः, दृष्टे] दृष्टः । अत्र रुच्यादिभिः
अनलाद्याधिक्यासम्बन्धेऽसम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः अल-
ङ्कारः ॥ ७ ॥

जपत इति ।—[सदा, उपांशु] रहः, गूढम् इत्यर्थः ।
“रहस्योपांशु चालिङ्गे” इत्यमरः । “करणवदशब्दमनुप्रयोग
उपांशु” इति कौमारे लक्षणम् । जप्यते इति जपः तं [जपं]
मन्त्रम् इत्यर्थः । [जपतः] पठतः [तस्य] अर्जुनस्य [वदनं]
कर्तृ [अभितः, विसारिभिः] प्रसरणशीलैः [दशनकिरणैः]
हेतुभिः [परिवेषभीषणम् अर्कमण्डलम् इव शुशुभे] । “परि-
वेषस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डले” इत्यमरः ॥ ८ ॥ *

शैलपतिरिव महेन्द्रधनुः-

परिवीतभीमगहनो विद्विद्युते ॥ ९ ॥

प्रविवेश गामिव कृशस्य

नियमसवनाय गच्छतः ।

तस्य पदविनमितो हिमवान्

गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥ १० ॥

कवचमिति ।—[कवचं] वर्म [बिभ्रत्, उपवीतपदनिहित-
सज्यकार्मुकः] उपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितम् आरो-
पितं सज्यं कार्मुकं येन सः तथोक्तः [सः] अर्जुनः [महेन्द्र-
धनुःपरिवीतभीमगहनः] महेन्द्रधनुषा परिवीतं परिवेष्टितं
भीमं गहनं वनं यस्य सः [शैलपतिः इव] हिमवान् इव
[विद्विद्युते] शुशुभे ॥ ९ ॥ *

प्रविवेशेति ।—[नियमसवनाय] नियमस्नानाय । “सवनं
त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च” इति विश्वः । [कृशस्य]
तपःकशितस्य तथा [गच्छतः, तस्य] अर्जुनस्य [पदविनमितः]
पदैः पादन्यासैः विनमितः [हिमवान्, गां] भुवं [प्रविवेश
इव] इति उत्प्रेक्षा । ननु कृशस्य कथम् इयत् गौरवम् ? तत्र
आह—[गुणाः] सारादयः [गुरुतां, नयन्ति] प्रापयन्ति [हि] ।
[संहतिः] सङ्घातः, मूर्त्तिः इति यावत्, [न] नयति । अन्तः-
सारात् हि गौरवं भवति, न तु वाह्यात् स्थौल्यात् । तत्र च
हेमपिण्डतूलपिण्डौ एव निदर्शनम् इति भावः ॥ १० ॥ †

* अज्ञोपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धादुपमा (श्रौती) ।

† अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । स च उत्रे चया सङ्कीर्णः ।

परिकीर्णमुद्यतभुजस्य
 भुवनविवरे दुरासदम् ।
 ज्योतिरुपरि शिरसो विततं
 जगृहे निजान् मुनिदिवीकसां पथः ॥ ११ ॥
 रजनीषु राजतनयस्य
 बहुलसमयेऽपि धामभिः ।
 भिन्नतिमिरनिकरं न जहे
 शशिरश्मिसङ्गमयुजा नभःश्रिया ॥ १२ ॥

परिकीर्णमिति ।—[उद्यतभुजस्य] ऊर्ध्वबाहोः तस्य [शिरसः उपरि] । “षष्ठप्रतसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३० पा०) इति षष्ठी । [विततं] विस्तृतं [भुवनविवरे] भुवनयोः विवरं द्यावापृथिव्योः अन्तराले [परिकीर्णं] व्याप्तम् । [दुरासदं] दुर्घर्षं [ज्योतिः] तेजः [मुनिदिवीकसां] मुनीनां दिवीकसां च [निजान्] नियतान् [पथः] मार्गान् [जगृहे] जग्राह, प्रतिबबन्ध इत्यर्थः ॥ ११ ॥ *

रजनीष्विति ।—[बहुलसमये] कृष्णपक्षे [अपि रजनीषु] रात्रिषु [राजतनयस्य] अर्जुनस्य [धामभिः] तेजोभिः [भिन्न-तिमिरनिकरं] भिन्नः तिमिरनिकरः यद्यत् [नभः, शशिरश्मिसङ्गमयुजा] शशिरश्मीनां सङ्गमेन हेतुना युजा सङ्गतया [श्रिया] तच्छ्रीतुल्यया श्रिया इत्यर्थः । अत एव निदर्शना-लङ्कारः । † [न जहे] न त्यक्तम् । जहातिः कर्मणि लिट् । ज्योत्स्नातुल्यं ज्योतिः जातम् इत्यर्थः ॥ १२ ॥

* शारीरकतेजसः मुनिवर्गसरणिप्रतिरोधकासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनात् अति-शयोक्तिः ।

† स च असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिसहितः ।

महता मयूखनिचयेन
 शमितरुचि जिष्णुजन्मना ।
 क्लीतमिव नभसि वीतमले
 न विराजते स्म वपुरंशुमालिनः ॥१३॥
 तमुदीरितारुणजटांशुम्
 अधिगुणशरासनं जनाः ।

महर्तति ।—[जिष्णुजन्मना] जिष्णोः अर्जुनात् जन्म यस्य
 तेन । जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणः बहुव्रीहिः । * [महता
 मयूखनिचयेन] बहुकिरणसमूहेन [शमितरुचि] हतप्रभम्
 [अंशुमालिनः वपुः] अर्कविम्बं [क्लीतं] जितत्वात् लज्जितम्
 [इव] इति उत्प्रेक्षा । [वीतमले] विमले । मेघनोहाराद्या-
 वरणरहिते अपि इत्यर्थः । [नभसि न विराजते स्म] ॥ १३ ॥

तमिति ।—उदीरिताः उद्गताः अरुणाः जटानाम् अंशवः
 यस्य तम् [उदीरितारुणजटांशुम्] अधिगुणम् अधिज्यं शरासनं
 यस्य तम् [अधिगुणशरासनं, तम्] अर्जुनं [जनाः] सिद्ध-
 गणाः । [आसुरीः] असुरसम्बन्धिनीः [पुरीः मिमन्त्रिषुं]
 मथितुम् इच्छुम् । मथेः सन्नन्तात् उपत्ययः । तथा [अनुदित-
 ललाटदृशं] अनुदिता अनुत्पन्ना ललाटे दृक् यस्य तं साक्षात्
 त्रिपुरविजयोद्यतम् अभालाक्षं [रुद्रम् इव ददृशुः] । अत्र अभा-
 लाक्षस्य रुद्रस्य असम्भवात् स्वतः सिद्धोपमानासिद्धेः न इयम्

* “सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ” (२।२।३५ पा०) इति सूत्रे सप्तम्यन्तस्य तु
 कर्त्तव्यत्वव्यवहारैव क्रियान्वयादिशेषणत्वे सिद्धे सप्तमीयद्वयं वैयधिकरणस्येऽपि अत्र बहुव्रीहि
 समासं ज्ञापयति ; तेन “जन्मोत्तरपदत्वात्” इत्यादौ विभक्त्यन्तरविशेषणेऽपि व्यधि-
 करणो बहुव्रीहिः साधुः ।

रुद्रमनुदितललाटदृशं
दृशुर्मिमन्धिषुमिवासुरीः पुरीः ॥१४॥
मरुतां पतिः खिदहिमांशुः
उत पृथुशिखः शिखी तपः ।
तप्तुमसुकरमुपक्रमते
न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः ॥१५॥
न ददाह भूरुहवनानि
हरितनयधाम दूरगम् ।

उपमा, किन्तु उत्प्रेक्षा । सा च अभालाक्षम् इति उपमानात्
उपमेयस्य न्यूनत्वकथनार्थे अन्वयव्यतिरेकेण उज्जीविता, इति
अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । उपमा तु व्यज्यते इति
अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥

मरुतामिति ।—[मरुतां पतिः खित्] देवेन्द्रः वा, [अहि-
मांशुः उत] सूर्यः वा, [पृथुशिखः] महाज्वालः [शिखी]
यावकः वा, [असुकरं] दुष्करं [तपः तप्तुम् उपक्रमते । अयं
जनः] पुरुषः कश्चित् प्राकृतः [न इति, सः] अर्जुनः [तापसैः]
तपस्त्रिभिः । “अण् च” (५।२।१०३ पा०) इति मत्वर्थीयः
अण्प्रत्ययः । [अवयये] अवगतः । यातः अवपूर्वात् कर्मणि
लिट् । अत्र इन्द्रत्वादिकं धर्मम् आरोप्य जनत्वापवादात्
साम्यम् आरोप्य अपङ्गवालङ्कारः । सामान्यलक्षणं तु—“निषिद्ध-
विषये साम्यारोपो ह्यपङ्गवः” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

न ददाहेति ।—[दूरगं] व्यापकम् इत्यर्थः । [हरितनय-
धाम] हरितनयस्य इन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य धाम तेजः [भूरुह-
वनानि] वृक्षषण्डान् [न ददाह], अग्निवत् इति भावः ।

न स्म नयति परिशीषमपः

सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः ॥ १६ ॥

विनयं गुणा इव विवेकम्

अपनयभिदं नया इव ।

न्यायमवधय इवाशरणाः

शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७ ॥

तथा [अपः] जलानि [परिशीषं न नयति स्म], अर्कवत् इति भावः । तथापि इति शेषः । [सिद्धतापसैः] सिद्धाश्च तापसाश्च तैः [सुसहं न च बभूव]; अतः अस्य अलौकिकं तेजः इति भावः । अत एव दुःसहत्वदाहाद्यजनकत्वयोः विरोधात् विरोधाभासः अलङ्कारः ।—“आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्घतिर्मता” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

विनयमिति ।—[अथा] अनन्तरम् [अशरणाः महर्षयः] मुनयः [विनयं] शिक्षां [गुणाः] आदार्यादयः [इव], अशिक्षितस्य तदभावात् इति भावः । [अपनयभिदं] दुर्नीति वारकं [विवेकं] सदसज्ज्ञानं [नयाः] नातयः [इव] अविवेकिनः नोत्यभावात् इति भावः । नीतिः षाड्गुण्यप्रयोगः । [न्यायं] नीयते अनेन इति न्यायः नियामकं प्रमाणं तम् । [अवधयः] समयाः [इव]; अप्रामाणिकस्य समयोल्लङ्घितत्वात् इति भावः । [शिवं] विनयनं [शरणं] रक्षितारम् । “शरणं गृह्णरक्षितोः” इत्यमरः । [ययुः] जग्मुः । शरणत्वेन प्रापुः इत्यथः । अशरणाः शरणम् इति च उपमासु अपि यथायोग्यं योज्यम् । उपमालङ्कारः ॥ १७ ॥ *

* अवीपमभिदेः मालीपमा, तद्वयथा रपणकारः,—“मालीपमा यदेकस्थीपमानं नङ् दृश्यते” इति ।

परिवीतमंशुभिरुदस्त-

दिनकरमयूखमण्डलैः ।

शम्भुमुपहतदृशः सहसा

न च ते निश्चायितुमभिप्रसेहिरे ॥१८॥

अथ भूतभव्यभवदीशम्

अभिमुखयितुं कृतस्तवाः ।

तत्र महसि दृष्टुः पुरुषं

कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥१९॥

परिवीतमिति ।—[उदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः] उदस्तं
निरस्तं क्वादितं दिनकरमयूखमण्डलं यैः तैः सूर्यतेजो-
विजयिभिः इत्यर्थः । [अंशभिः] तेजोभिः [परिवीतं] व्याप्तं
[शम्भुं] शिवम् [उपहतदृशः] प्रतिहतदृष्टयः [ते] महर्षयः
[सहसा] भटिति [निश्चायितुं] निशामयितुं, द्रष्टुम्
इत्यर्थः । “चायू पूजानिशामनयोः” इति धातोः “शकृष्ट”
(३।४।६५ पा०) इत्यादिना तुमुन् । [न च अभिप्रसेहिरे]
न शेकुः ॥ १८ ॥ *

अथेति ।—[अथ] दृगुपघातानन्तरं [भूतभव्यभवदीशं]
भूतभव्यभवतां भूतभविष्यद्वर्त्तमानानाम् ईशं देवम् [अभिमुख-
यितुम्] * अभिमुखीकर्त्तुं [कृतस्तवाः] कृतस्तोत्राः सन्तः,
न तु अन्यथा इति भावः । “स्तवः स्तोत्रं सुतिर्नुतिः” इत्य-
मरः । [तत्र] पूर्वीक्ते [महसि] तेजसि [कमनीयविग्रहं]

* ज्वलदुज्ज्वलवस्त्रवलीकने सहसा दृक्शक्तिव्याघातः स्वाभाविकः इति स्वभाषीक्ति-
रलङ्कृतिः ।

। “तत्करोति तदाचष्ट” (गण०) षिजन्तात् तुमुन् ।

ककुदे वृषस्य कृतबाहुम्
 अकृशपरिणाहशालिनि
 स्पशसुखमनुभवन्तमुमा-
 कुचयुग्ममण्डल इवाद्र्चन्दने ॥२०॥
 स्थितमुन्नते तुहिनशैल-
 शिरसि भवनातिवर्तिना ।

रम्यमूर्त्तिम् [अयुग्मलोचनं] अबुग्मानि त्रीणि लोचनानि
 यस्य तं [पुरुषं दृष्टुः] ॥ १८ ॥

अथ पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि, ककुद इत्यादिना ।—
 कीदृशं पुरुषम् ? [अकृशपरिणाहशालिनि] अकृशेन महता
 परिणाहेन विशालतया शालते इति तथोक्ते । “परिणाहो
 विशालता” इत्यमरः । [वृषस्य] वृषभस्य [ककुदे] अंम-
 कूटे, आश्रयीकृते इति शेषः । [आद्र्चन्दने, * उमाकुचयुग्म-
 मण्डले] उमायाः कुचयुग्ममण्डले [इव, कृतबाहु'] न्यस्त-
 इस्तम्, अत एव [स्पशसुखम् अनुभवन्तं] ; ककुदस्य तथाविध-
 स्पशसुखकरत्वात् इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

स्थितमिति ।—[उन्नते, तुहिनशैलशिरसि] हिमवतः
 शिखरे [स्थितं] क्वचित् कोणे स्थितम् इत्यर्थः । तथापि
 [भवनातिवर्तिना] सर्वलोकातिशायिना [ओजसा] तेजसा ।
 [माद्रिजलधिजलवाहपथम्] अद्रिभिः पर्वतैः जलधिभिः समुद्रैः

* चन्दनेन आद्र्चः आद्र्चन्दनः, तस्मिन् । अत्र “राजदन्तादिषु परम्” (२।२।३२
 पा०) इति पूर्वस्य परप्रयोगः — “षष्ठीसमासकर्मधारयद्वन्द्वसमासनिष्पन्नानाम् एतद्
 गणोऽभिनिवेशात्सर्वसमासविषयसंतत् लक्षणम्” इति सरला ।

साद्रिजलधिजलवाहपथं
सदिग्ग्नवानमिव विश्वमोजसा ॥२१॥
अनुजानुमध्यमवसता-
विततवपुषा महाहिना ।
लोकमखिलमिव भूमिभृता
रवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥२२॥
परिणाहिना तुहिनराशि-
विशदमुपवीतसूत्रताम् ।

जलवाहपथेन आकाशेन च सह वर्त्तते इति तथोक्तम् ।
दिग्भिः सह वर्त्तते इति [सदिक्] । उभयत्र अपि “तेन
सहेति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । [विश्वम्
अग्नुवानं] व्याप्रवन्तम् [इव] स्थितम्, इति उत्प्रेक्षा ।
“अग्नुड् व्याप्ती” इति धातोः शानच् ॥ २१ ॥ *

अनुजान्विति ।—जानुनोः मध्ये [अनुजानुमध्यम्]
विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । [अवसक्तं] लग्नं [विततवपुषा]
विततम् आयतं च वपुः यस्य तेन [महाहिना] अवसक्तिका-
बन्धभूतेन इत्यर्थः । [अधिवेष्टितम्] अत एव [रवितेजसाम्
अवधिना] पर्यन्तभूतेन [भूमिभृता] लोकालोकाचलेन
अधिवेष्टितम् [अखिलम् लोकम् इव] स्थितम्, इति उपमा ।
असूर्यम्पश्चापरभागो लोकालोकाचलः, इति आगमः ॥२२॥

परिणाहिनेति ।—पुनः च [तुहिनराशिविशदं] तुहिन-

* अत्र गिरौन्द्रैककोशस्थितस्य विश्वव्यापकलौकित्तिवत्त्वनतः तु विरोधः । तेजसा
समर्थनात् आभासत्वम् इति विरोधाभासः ; स च उत्प्रेक्षाया अद्भ्यम् इति सहेपः ।

नीतमुरगमनुरञ्जयता

शितिना गलेन विलसन्मरीचिना ॥२३॥

प्लुतमालतीसितकपाल-

कुमुदमवरुद्धमूर्ध्वजम् ।

शेषमिव सुरसरित्पयसां

शिरसा विसारि शशिधाम विभ्रतम् ॥२४॥

राशिवत् विशदं शुभ्रम् [उपवीतमूत्रतां] यज्ञोपवीतत्वं [नीतं]
प्रापितम् [उरगं] शेषाहिम् [अनुरञ्जयता] स्वगुणोपरक्तं
कुर्वता, श्यामीकुर्वता इत्यर्थः । [परिणाहिना] विशालेन
[विलसन्मरीचिना] प्रसृतकिरणेन [शितिना] नीलेन
[गलेन] कण्ठेन उपलक्षितम् । “कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायाम्”
इत्यमरः । अत्र उरगस्य स्वधवलिमत्यागेन अन्यजन्यनीलिम-
ग्रहणात् तद्गुणालङ्कारः ।—“तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यात्कृष्ट-
गुणग्रहः” इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

प्लुतेति ।—पुनः च [प्लुतमालतीसितकपालकुमुदं] मालती
जातीकुमुदम् । “सुमना मालती जातिः” इति “पुष्पे
जातीप्रभृतयः खलिङ्गाः व्रीहयः फले” इति च अमरः । तद्वत्
सितं यत् कपालम् एव कुमुदं तत् प्लुतम् आप्लुतं येन तत्
तथोक्तम् । [अवरुद्धमूर्ध्वजं] व्याप्तशिरोरुहम् । अत एव
[सुरसरित्पयसां शेषम् इव] निर्यातावशिष्टं गाङ्गम् अन्धः
इव, स्थितम् इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । [विसारि] विसृ-
त्वरं [शशिधाम] चन्द्रतजः [शिरसा विभ्रतं] ; पुरुषं ददृशुः
इति पूर्वेण अन्वयः ॥ २४ ॥

बहुभिश्च बाहुभिरहीन-

भुजगवलयैर्विराजितम् ।

चन्दनतरुभिरिवालघुभिः

प्रवलायतैर्मलयमेदिनोभृतम् ॥ २५ ॥

॥ कुलकम् ॥

मुनयस्ततोऽभिसुखस्त्य

नयनविनिमेषनोदिताः ।

पाण्डुतनयतपसा जनितं

जगतामशर्म शृणुमाचचक्षिरे ॥ २६ ॥

बहुभिरिति ।—[अहीनभुजगवलयैः] अहीनाः महान्तः
भुजगाः सर्पाः, त एव वलयानि कटकानि येषां तैः, [बहुभिः
च] अनेकैः च [बाहुभिः] भुजैः [विराजितं] शोभितम्, अतः
एव अहीनभुजगवलयैः बहुद्विपधरवेष्टनैः [अलघुभिः]
अनेकैः [प्रवलायतैः] प्रबलैः बहुत्तनुभिः आयतैः दीर्घैः च ।
विशेषणमेतत् बाहुपक्षेऽपि योज्यम् । तत्र तु प्रबलैः वीर्य-
वद्भिः आयतैः दीर्घैः इत्यर्थः उच्यते । [चन्दनतरुभिः] मलयज-
वृक्षैः विराजितं [मलयमेदिनोभृतमिव] मलयाचलमिव
स्थितं पुरुषं दृष्टुः इति पूर्वोक्तान्वयः । अत्र मलयपदस्य स्निष्ट-
त्वात् श्लेषसङ्कीर्ण्यमुपमा ॥ २५ ॥ *

मुनय इति ।—[ततः] दर्शनानन्तरं [मुनयः अभिसुखस्त्य
एत्य] शिवस्य इति शेषः । [नयनविनिमेषनोदिताः] नयन-

* विश्वकोषपटभे “पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि” इति मङ्गिनाथोक्त्वा पुरुष-
विशेषणत्वेन विन्यसोऽयं श्लोकः प्रकृतः इत्यस्माभिः अनुमायापि व्याख्यातः ।

तरसैव कोऽपि भुवनैक-
 पुरुष ! पुरुषस्तपस्यति ।
 ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवेः
 अभिभूय वृत्र इव भीमविग्रहः ॥२७॥
 स धनुर्महेषुधि विभर्त्ति
 कवचमसिमुत्तमं जटाः ।
 वल्कमजिनमिति चित्रमिदं
 मुनिताविरोधि न च नास्य राजते ॥२८॥

विनिमेषेण नेत्रसंज्ञया नोदिताः प्रेरिताः सन्तः [पाण्डुतनय-
 तपसा] पाण्डुतनयस्य अर्जुनस्य तपसा [जनितं] तत् पूर्वोक्तं
 [जगताम्. अशर्म] असुखं, दुःखम् इत्यर्थः । “शर्मशातसुखानि
 च” इत्यमरः । [भृशं] सम्यक् [आचक्षिरे] कथितवन्तः ॥२६॥

तरसेति ।—हे [भुवनैकपुरुष !] पुरुषोत्तम ! [वृत्रः]
 वृत्रासुरः [इव, भीमविग्रहः कः अपि] अविज्ञातः इत्यर्थः ।
 [पुरुषः तरसा] बलात्कारेण [एव] । “तरसा बलरंहसी”
 इति विश्वः । [अमलवपुषः] उज्ज्वलमूर्त्तः [रवेः अपि
 ज्योतिः अभिभूय तपस्यति] तपः चरति । “कर्मणो रोमन्ध-
 तपोभ्यां वर्त्तिचरोः” (३।१।१५ पा०) इति क्यङ् ॥ २७ ॥

स इति ।—किञ्च [सः] पुरुषः महान्तौ इषुधी यस्य
 तन् [महेषुधि धनुः, कवचं] वर्म [उत्तमम् असिं] खड्गं [जटाः
 वल्कं] चीरम् [अजिनं] चर्म [विभर्त्ति, इति] एवं-
 रूपम् [इदं] विरुद्धवेशधारणं [मुनिताविरोधि] मुनित्व-
 प्रतिबन्धकं तथापि [अस्य न राजते] इति [न च] किन्तु

चलनेऽवनिञ्चलति तस्य
 करणनियमे सदिङ्मुखम् ।
 स्तम्भमनुभवति शान्तमरुद्-
 ग्रहतारकागणयुतं नभस्तलम् ॥२६॥
 स तदोजसा विजितसारम्
 अमरदितिजोपसंहितम् ।
 विश्वमिदमपिदधाति पुरा
 किमिवास्ति ? यन्न सुकरं खलु तेन ॥३०॥

राजते एव इत्यर्थः । [चित्रम्] आश्चर्यम् । “सम्भाव्य-
 निषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति वामनः ॥ २८ ॥ *

चलन इति ।—किञ्च [तस्य] पुंसः [चलने अवनिः]
 पृथिवी [चलति] तथा [करणनियमे] समाधिना इन्द्रिय-
 निरोधे सति । “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्य-
 मरः । [शान्तमरुद्ग्रहतारकागणयुतं] शान्तैः स्तिमितैः मरुतां
 वायूनां ग्रहाणां सूर्यादीनां तारकाणां नक्षत्रादीनां च गणैः
 युतं [नभस्तलं] व्योम [सदिङ्मुखं] दिक्सहितं [स्तम्भं] निञ्चल-
 ताम् [अनुभवति] इत्यर्थः । अतः विश्वातिशायिनी तस्य
 शक्तिः उपलभ्यते इति भावः ॥ २६ ॥ †

“न च एतत् उपेक्ष्यम्” इति आशयेन आह, स इति ।—
 [सः] पुमान् [ओजसा विजितसारं] निरस्तसत्त्वम् ।
 [अमरदितिजोपसंहितं] सुरासुरसहितं [तत् इदं विश्वं

* भीषणवियहाभिचारिरूपधारिणमपि नयनरञ्जनम् इति विरोधेऽपि महापुरुषे
 सर्वे सम्भाव्यते इत्याभासान् उदात्ताश्रयः विरोधाभासः ।

† अत्र तेजःसम्पत्तेरसाधारण्यप्रसङ्गादुदात्तालङ्कारः । स च असम्बन्धे सम्बन्ध-
 रूपातिशयोक्त्या अङ्गवान्, इत्येतयोः साङ्ख्यम् ।

विजिगीषते यदि जगन्ति
 युगपदथ सञ्चिहीर्षति ।
 प्राप्तुमभवमभिवाञ्छति वा
 वयमस्य नो विषहितं क्षमा रुचः ॥३१॥
 किमुपेक्षसे ? कथय नाथ !
 न तव विदितं न किञ्चन ।

पुरा अपिट्ठाति] अपिधास्यति इत्यर्थः । शौघम् एव हरि-
 यति इति भावः । “निकटागामिके पुरा” इत्यमरः । “यावत्
 पुरसन्निपातयोर्लट्” (५।३।४ पा०) इति भविष्यदर्शे लट् ।
 तथा हि [यत्] कर्म [खलु तेन] प्रसा [न सुकरं] लक्षणां दुष्करं
 तत् [किम् इव अस्ति ?] न किञ्चित् तेन दुष्करमस्ति इत्यर्थः ।
 सास्त्रान्धेन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३० ॥

“न च एतत् अन्यफलकं तपः” इति आह, विजिगीषते
 इति — सः पुरुषः [जगन्ति] भुवनानि [युगपत् विजिगीषते
 यदि] विजेतुम् इच्छति वा । “पूर्ववत्सलः” (१।३।६२ पा०)
 इति आत्मनेपदम् । [अथ] युगपत् [सञ्चिहीर्षति] ।
 संहर्तुम् इच्छति वा । [अभवम्] अपवर्गं [प्राप्तुम् अभि-
 वाञ्छति वा] । न विद्मः इति शेषः । किन्तु [वयम्] अपि [अस्य
 रुचः] तेजांसि [विषहितं सोढुम्] । “तौषसहलुभरुषरिषः”
 (७।२।४८ पा०) इति विकल्पात् इडागमः । [नो क्षमाः]
 न शक्ताः । केचित् “रुचः कामितानि विषहितुमवधारयि-
 तुम्” इति व्याचक्षते ; तत्र सहेः अवधारणार्थत्वं विचा-
 र्यम् ॥ ३१ ॥

किमिति ।—हे नाथ ! किं] किमर्थम् [उपेक्षसे ?

त्वातुमलमभयदार्हसि नः

त्वयि मा स्म शासति भवत् पराभवः ॥३२॥

इति गां विधाय विरतेषु

मुनिषु वचनं समाददे ।

भिन्नजलधिजलनादगुरु

ध्वनयन् दिशां विवरमन्धकान्तकः ॥३३॥

बदरीतपोवननिवास-

निरतमवगात माऽन्यथा ।

कथय] त्वम् इति शेषः । [तव न विदितं] त्वया अज्ञाय-
मानम् इत्यर्थः । “क्तस्य च वर्त्तमाने” (२।३।६७ पा०) इति
षष्ठी । [न किञ्चन] किमपि न । हे [अभयदार्हसि नः]
अस्मान् [अलं त्वातुम् अर्हसि । त्वयि शासति] सति [परा-
भवः मा स्म भवत्] मा भूत् । “स्मीत्तरं लङ् च” (३।३।१७६ पा०)
इति लङ् ॥ ३२ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [गां] वाचं [विधाय] अभि-
धाय इत्यर्थः । सामान्यस्य विशेषणव्यवसानात् । [मुनिषु
विरतेषु] तूष्णीम्भूतेषु सत्सु [अन्धकान्तकः] शिवः [भिन्न-
जलधिजलनादगुरु] भिन्नस्य उद्दलस्य जलधेः जलस्य नादम-
द्वयगुरु गम्भीरं यथा तथा [दिशां विवरम्] अन्तरालं
[ध्वनयन् वचनं समाददे] स्वीचकार, उवाच इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

बदरीति ।—[बदरीतपोवननिवासनिरतं] बदरीतपोवनं
बदरिकाश्रमे निवासनिरतं नित्यनिवासिनं [गां गतं] भुवम्
अवतीर्णं [जगताम् उदयनिधने] सृष्टिसंहारौ [धातुः] तयोः

धातुरुदयनिधने जगतां
 नरमंशमादिपुरुषस्य गां गतम् ॥३४॥
 द्विषतः परासिसिषुरेषः
 सकलभुवनाभितापिनः ।
 क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान्
 मदुपासनं विहितवान् महत् तपः॥३५॥

कर्तुः इत्यर्थः । “टन्” (३।२।१३७ पा०) इति दधातेः
 टन्प्रत्ययः । अत एव “न लोक” (२।३।६८ पा०) इत्या-
 दिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः । [आदिपुरुषस्य] विष्णोः
 [अंशम्] अंशभूतं [नरं] नरसंज्ञकम् इत्यर्थः । यः नारायण-
 सख इति भावः । [अन्यथा] उक्तवैपरीत्येन एनं [मा अवगात]
 मनुष्यमात्रं मा जानीत इत्यर्थः । “इणो गा लुङि” (२।४।४५
 पा०) इति गादेशः ॥ ३४ ॥ *

अथ तस्य तपसः निमित्तम् आह, द्विषत इति ।—[एषः]
 नरः [सकलभुवनाभितापिनः] सकलभुवनानि अभितापयन्ति
 अभीक्ष्णम् इति तथोक्तान् । “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” (३।३।८१ पा०)
 इति णिनिः । [क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान्] क्रान्ते
 आक्रान्ते कुलिशकरस्य इन्द्रस्य वीर्यबले शक्तिसैन्ये यैः तान्
 [द्विषतः] शत्रून् [परासिसिषुः] परासितुम् इच्छुः । अस्यतः
 सन्नन्तात् उप्रत्ययः । † [मदुपासनं] मदाराधनम् । करणे
 ल्युट् । ‡ [महत् तपः विहितवान्] । अत्र निमित्तं शत्रुक्षयः
 एव इति ॥ ३५ ॥

* अत्र अद्भुतस्य अतीतस्य नररूपस्य प्रत्यक्षायमाणत्वात् भाविकालङ्कारः ।

† “सनाशंसभिच उः” (३।२।१६८ पा०) ।

‡ “करणाधिकरणयोश्च” (३।३।११७ पा०) ।

अयमच्युतश्च वचनेन
 सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।
 पातुमसुरनिधनेन विभू
 भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥३६॥
 सुरकृत्यमतद्वगम्य
 निपुणमिति मूकदानवः ।
 हन्तुमभिपतति पाण्डुसुतं
 त्वरया तदत्र सह गम्यतां मया ॥३७॥

अथ अस्य मानुषावतारे कारणम् आह, अयमिति ।—
 [विभू] प्रभू [अयं] नरः [अच्युतः] कृष्णः [च. सरसिरुह-
 जन्मनः] ब्रह्मणः [वचनेन] प्रार्थनया [असुरनिधनेन]
 असुराणां निधनेन मारणेन करणेन [प्रजाः, पातुं] रक्षितुं
 [भुवम् अभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः] । वस्तुतस्तु साक्षात् नर-
 नारायणौ एतौ कृष्णार्जुनौ इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ *

अथ अस्य सत्त्वसम्पदं प्रकाशयितुम् आह, सुरेति ।—
 [मूकदानवः] मूकाख्यः कश्चित् असुरः [एतत्] पाण्डवकृत्यं
 [सुरकृत्यम् इति निपुणम् अवगम्य] साधु निश्चित्य [पाण्डु-
 सुतम्] अर्जुनं [हन्तुम् अभिपतति । तत्] तस्मात् कारणात्
 [अत्र] अर्जुनाश्रमे विषये आश्रमं प्रति इत्यर्थः । [मया
 सह त्वरया गम्यतां] द्रष्टुम् इति शेषः ॥ ३७ ॥ •

* . अत्र भाविकालङ्कारः ।

विवरेऽपि नैनमनिगूढम्
 अभिभवितुमेष पारयन् ।
 पापनिरतिरविशङ्कितया
 विजयं व्यवस्यति वराहमायया ॥३८॥
 निहते विडम्बितकिरात-
 नृपतिवपुषा रिपौ मया ।
 मुक्तनिश्चितविशिखः प्रसभं
 मृगयाविवादमयमाचरिष्यति ॥३९॥

विवर इति ।—[पापनिरतिः] पाघे निरतिः अतिप्रीतिः
 यस्य सः [एषः] दानवः [विवरे] रन्ध्रे [अपि] एकान्ते अपि
 इत्यर्थः । [एनं] पाण्डवम् [अनिगूढं] प्रकाशं स्पष्टं यथा
 तथा [अभिभवितुं, न पारयन्] न शक्नुवन् । [अविशङ्कित-
 तया] स्वरूपगूहनात् निःशङ्कितया । “नञ्” (२।२।६ पा०)
 इति नञ्समासः । [वराहमायया] वराहभूमिकया [विजयं
 व्यवस्यति] विजयं प्रति उद्युक्तः इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ततः किं भविष्यति ? इत्यत आह, निहत इति ।—
 [विडम्बितकिरातनृपतिवपुषा] विडम्बितम् अनुकृतं किरात-
 नृपतिवपुः येन तेन, तद्रूपधारिणा इत्यर्थः । [मया, निहते
 रिपौ] वराहे विषये [मुक्तनिश्चितविशिखः] सन् [अयं]
 पाण्डवः [प्रसभं] प्रसन्न [मृगयाविवादं] मृगप्रहारकलहम्

तपसा निपीडितकृशस्य

विरहितसहायसम्पदः ।

सत्त्वविहितमतुलं भुजयोः

बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः ॥४०॥

इति तानुदारमनुनीय

विषमहरिचन्दनालिना ।

[आचरिष्यति] करिष्यति । मत्प्रहतम् एव नृगं प्रहृत्य स्वयम्
अहम् एव प्रहर्ता इति कलहयिष्यते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

“ततः अपि किं भावि” ? इत्याह, तपसेति ।—

[तपसा] नितरां पीडितः अत एव कृशः तस्य [निपीडित-
कृशस्य] । “पूर्वकाल” (२।१।४९ पा०] इत्यादिना समासः ।

तथा [विरहितसहायसम्पदः] विरहिता सहायसम्पत् यस्य
तस्य एकाकिनः [मृधे] रणे । “मृधमास्कन्दनं संस्थम्”

इत्यमरः । [अधिकुप्यतः] अधिकं कुप्यतः [अस्य] पाण्डु-
वस्य [सत्त्वविहितं] स्वभावकृतं, स्वाभाविकम् इत्यर्थः ।

“सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे । आत्मभावे पिशा-
चादौ द्रव्ये सत्तास्वभावयोः । प्राणे बलेऽन्तःकरणे” इति

वैजयन्ती । [मतुलं] निरुपमं [भुजयोः] बाह्वोः [बलं]
शक्तिं [पश्यत] । “बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्” इति शाश्वतः ॥४०॥

अथ त्रिभिः अस्य किरातभावं वर्णयति, इतीत्यादि ।—

शिवः [इति] इत्यं [तान्] मुनीन् [उदारं] युक्तियुक्तं यथा
तथा [अनुनीय] शिचयित्वा, उक्त्वा इति यावत् । क्षचिरः

किरातपृतनापतिः संववृते इति उत्तरेण अन्वयः । किरात-
सेनापतिवेषधारी बभूव इत्यर्थः । कथम्भूतः ? [विषमहरि-

घर्मजनितपुलकेन लसद्-

गजमौक्तिकावलिगुणेन वक्षसा ॥४१॥

वदनेन पुष्पितलतान्त-

नियमितविलम्बिमौलिना ।

विभ्रदरुणनयनेन रुचं

शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥४२॥

चन्दनालिना] विषमा विकृतविन्यासा हरिचन्दनस्य आलयः
रखाः यस्मिन् तेन । [घर्मजनितपुलकेन] घर्मेण स्वेदेन
जनिताः बुलकाः रोमाञ्चाः यस्मिन् तेन । “पुलकः पुनः ।
रोमाञ्चः कण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम्” इति हेमचन्द्रः ।
“घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाश्मसोरपि” इति विश्वः ।
[लसद्गजमौक्तिकावलिगुणेन] लसन्तः शोभमानाः गजमौक्ति-
कानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिकानाम् आलयः एव गुणाः
सूत्राणि यस्मिन् तेन [वक्षसा] वक्षःस्थलेन उपलक्षितः ।
करिणां मुक्तायोनित्वे प्रमाणम् आह अगस्त्यः—“जीमूतकरि-
मत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्रुद्गवाश्च विज्ञेया अष्टौ
मौक्तिकयोनयः ॥” इति ॥ ४१ ॥

वदनेनेति ।—[पुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना]
पुष्पितैः लतान्तैः विकसितलतायैः नियमिताः संयताः विल-
म्बिनश्च ते मौलयः संयतकेशाः यस्य तेन । “चूडा किरीटं केशाश्च
संयता मौलयस्त्वयः” इत्यमरः । [शिखिपिच्छलाञ्छित-
कपोलभित्तिना] शिखिपिच्छलाञ्छिते वर्धिवर्धाङ्गिते कपोल-
भित्ती यस्य तेन [अरुणनयनेन] आरक्तनेत्रेण [वदनेन, रुचं]
शोभां [विभ्रत्] ॥ ४२ ॥

बृहदुद्वहन् जलदनादि

धनुरुपहितैकमार्गणम् ।

मेघनिचय इव संवृते

रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥ ४३ ॥

॥ विशेषकम् ॥

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य

गणपतिभिरात्तविग्रहैः ।

शूलपरशुशरचापभृतैः

महती वनेचरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४४ ॥

बृहदिति ।—पुनश्च । जलदः इव नदति इति [जलदनादि] :
“कत्तर्युपमाने” (३।२।७९ पा०) इति णिनिः । [उपहितैक-
मार्गणं] संज्ञितैकवाणं [बृहत् धनुः उद्वहन्] । अत एव [मेघ-
निचयः इव] स्थितः इति उपमा । अत्र विशेषके स्वभावोक्तिः
अनङ्कारः ।—“स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति
लक्षणात् ॥ ४३ ॥

अनुकूलमिति ।—[अस्य] शिवस्य [अनुकूलं च विचिन्त्य]
प्रियम् इति निश्चित्य [आत्तविग्रहैः] गृहीतकिरातदेहैः,
तथा [शूलपरशुशरचापभृतैः] शूलानि, परशवः कुठाराः, शराः
चापानि च तानि शृतानि यैः तैः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा-
मस्यौ” (वा०) इति निष्ठायाः परनिष्ठातः । [गणपतिभिः]
प्रमथमुखैः [महती वनेचरचमूः] सेना [विनिर्ममे]
निर्मिता । माङ्—मार्त, कर्मणि लिट् । “कृत्वः” (७।४।५९
पा०) इति अस्मात्स्य कृत्वम् ॥ ४४ ॥

विरचय्य काननविभागम्

अनुगिरमथेश्वराज्ञया ।

भीमनिनदपिहितोरुभुवः

परितोऽपदिश्य मृगयां प्रतस्थिरे ॥ ४५ ॥

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न-

शकुनिमृगयूथनिस्वनैः ।

पूर्णपृथुवनगुहाविवरः

सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४६ ॥

विरचयेति ।—[अथ ईश्वराज्ञया, अनुगिरं] गिरौ । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । “ गिरेश्च सेनकस्य ” (५।४।११२ पा०) इति समासान्तः । [काननविभागं] वनविभागं [विरचय्य] अस्य अयम् इति देशविभागं कृत्वा इत्यर्थः । [भीमनिनदपिहितोरुभुवः] भीमैः निनदैः कलकलैः पिहिताः उरवः भुवः यैः तै तथोक्ताः सन्तः [मृगयाम्, अपदिश्य] व्याजीकृत्य [परितः, प्रतस्थिरे] प्रस्थिताः ॥ ४५ ॥

क्षुभितेति ।—[क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्नशकुनिमृगयूथनिस्वनैः] क्षुभिताः तस्ताः अभिनिःसृता स्वस्थानात् निर्गताः विभिन्नाः मुक्तसङ्घास्य ये शकुनयः पक्षिणः मृगाश्च तेषां यूथानि तानि तेषां निस्वनैः [पूर्णपृथुवनगुहाविवरः] पूर्णानि पृथूनि वनानि गुहाविवराणि च यस्य सः [भूधरः सहसा भयात् इव] इति उत्प्रेक्षा । [ररास] कुक्रोश । रस—आक्रोशे, लिट् ॥ ४६ ॥*

न विरोधिनी रुषमियाय
 पथि मृगविहङ्गसंहतिः ।
 घ्नन्ति सहजमपि भूरिभियः
 सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४७ ॥
 चमरीगणैः शिवबलस्य
 बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।
 वंशविततिषु विषक्तपृथु-
 प्रियबालबालधिभिराददे धृतिः ॥४८॥

नेति ।—[पथि] पलायनमार्गे [विरोधिनी] जाति-
 वैरिणी [मृगविहङ्गसंहतिः] गृगाणां सिंहव्याघ्रादीनां विह-
 ङ्गानां काकोलूकादीनां च संहतिः सङ्घः [रुषं] परस्परक्रोधं
 [न इयाय] न प्राप, किन्तु सहैव चचार इत्यर्थः । तथाहि ।—
 [भूरिभियः] भूरि प्रभूता भीः यासु ताः [समं] साधारण्येन
 [आगताः, आपदः] विपत्तयः [सहजम्] स्वाभाविकम् [अपि
 वैरं सपदि घ्नन्ति] । न हि सङ्घातव्यसनेषु प्रजायते वैरानुबन्धः
 इति भावः ॥ ४७ ॥ *

चमरीति ।—[वंशविततिषु] वेणुगुल्मेषु [विषक्तपृथु-
 प्रियबालबालधिभिः] विषक्ता लग्नाः पृथवः भृशं प्रियबालाः
 प्रियरोमाणः बालधयः पुच्छानि येषां तैः । “पुच्छोऽस्त्री लोम-
 लाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिः” इत्यमरः । [चमरीगणैः] मृग-
 विशेषैः [शिवबलस्य] गणबलस्य सम्बन्धिनि, तद्धेतुके इत्यर्थः ।
 सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा “भीतार्थानां भयहेतुः”

हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि
 गजमदसुगन्धिकेसरैः ।
 स्वस्थमभिदृष्टिरे सहसा
 प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः ॥ ४६ ॥
 विभराब्धभूवुरपवृत्त-
 जठरशफरीकुलाकुलाः ।

(१।४।२५ पा०) इति पञ्चमी स्यात् । [बलवति] प्रबले
 [भये उपस्थिते] प्राप्ते [अपि, धृतिः] धैर्यम् [आददे] स्वीकृता ।
 शालच्छेदभयात् प्राणहानिम् अपि अवगम्य स्थितम्
 इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

हरति ।—[प्रतिभये] भयहेतौ । “भयङ्करं प्रतिभयम्”
 इत्यमरः । प्राप्ते [अपि] इति शेषः । [गजमदसुगन्धिकेसरैः]
 गजमदः सुगन्धयः सुरभयः केसराः सटाः येषां तैः, हतानेक-
 गजैः इत्यर्थः । [सहसा] सेनाकलकलश्रवणानन्तरम् एव
 [प्रतिबोधजृम्भितमुखैः] प्रतिबोधेन निद्रापगमेन जृम्भितानि
 श्वात्तानि मुखानि येषां तैः [मृगाधिपैः] सिंहैः [स्वस्थं] निःशङ्कम्
 एव यथा तथा [हरसैनिकाः, अभिदृष्टिरे] ईक्षिताः । न तु
 किञ्चित् क्षुभितम् इत्यर्थः । युक्तं च एतत् राजनामधारिणां
 केसरिणाम् इति भावः ॥ ४६ ॥ *

विभरामिति ।—[अपवृत्तजठरशफरीकुलाकुलाः] अप-
 वृत्तजठरैः तत्कालक्षोभात् लुठितोदरैः शफरीकुलैः आकुलाः

* अत्र हनुं विना स्वास्थ्यदर्शनरूपकार्योत्पादनात् विभावना । अस्वास्थ्यकारण-
 सत्त्वं हि नदनुत्पादात् विशेषोक्तिः ; इत्येतयोः सन्देहसाध्यं, वीरस्वभावोक्तिश्च ।

पङ्कविषमिततटाः सरितः

करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः ॥ ५० ॥

महिषक्षतागुरुतमाल-

नलदसुरभिः सदागतिः ।

व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः

प्रणुदन् ववौ वनसदां परिश्रमम् ॥५१॥

व्याप्ताः [पङ्कविषमिततटाः] पङ्कैः विषमितानि दुर्गमीकृतानि तटानि कूलानि यासां ताः [सरितः, करिरुग्णचन्दनरसारुणं] करिभिः, पलायमानैः इति शेषः । रुग्णानां मार्गरोधितया भङ्गानाम् । “ओदितश्च” (८।२।४५ पा०) इति निष्ठानत्वम् । चन्दनानां रसैः अरुणं [पयः बिभराम्बभूवुः] । मृघातोः “भ्रीङ्गीभृद्भुवां सुवञ्च” (३।१।३८ पा०) इति आम्बत्ययः, सुवङ्गावञ्च । “कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” (३।१।४० पा०) इति मुवः अनुप्रयोगः ॥ ५० ॥ *

महिषेति ।—[महिषक्षतागुरुतमालनलदसुरभिः] महिषैः तुलापैः क्षतानि बिदलितानि तैः अगुरुभिः तमाञ्चैः नलदैः उशीरैः च सुरभिः सुगन्धिः [व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः] व्यस्तानि विस्त्रिप्तानि शुकनिभानि शुकसवर्णानि शिलाकुसुमानि शैलेयाख्याः शोषधिविशेषाः येन सः । अतः शीतलः इति भावः । “कालानुसार्यं वृद्धाश्मपुष्यशीतशिवानि तु । शैलेयम्” इत्यमरः । शुकनिभेति स्वरूपकथनम् । [सदागतिः] वायुः [वनसदां] वनेचराणां [परिश्रमं प्रणुदन्] अतः मन्दः इति भावः । “मातरिश्वा सदागतिः” इत्यमरः । [ववौ] वाति स्म ॥५१॥

मथिताम्भसो रयविकीर्ण-
 मृदितकदलीगवेधुकाः ।
 क्लान्तजलरुहलताः सरसीः
 विदधे निदाघ इव सत्त्वसंप्लवः ॥५२॥
 इति चालयन्नचलमानु-
 वनगहनजानुमापतिः ।

मथिताम्भस इति ।—[सत्त्वसंप्लवः] प्राणिसंचोभः [निदाघः] ग्रीष्मः [इव, सरसीः] सरांसि । “कासारः सरसी सरः” इत्यमरः । [मथिताम्भसः] संचोभितोदकाः, [रयविकीर्णमृदितकदलीगवेधुकाः] रयेण पलायनवेगेन विकीर्णं व्याकीर्णं यथा तथा मृदिताः निष्पीडिताः कदम्बः गवेधुकाः तृणधान्यविशेषाश्च यासां ताः तथाक्ताः । “तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुकाः” इत्यमरः । मृदित इति “क्ङिति च” (१।१।५ पा०) इति गुणप्रतिषेधः । [क्लान्तजलरुहलताः] क्लान्ताः जलरुहलताः पद्मिन्यः यासु ताः एवम्भूताः [विदधे] चकार ॥ ५२ ॥ *

इतीति ।—[इति] इत्यम् [उमापतिः, अचलसानुवनगहनजान्] अचलसानुषु वनेषु उपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु दावेषु च जाताः तथोक्तान्, सत्त्वान् इति शेषः । [चालयन्, मुदितहरिणीदशनक्षतवीरुधं] मुदितानां हरिणीनां दशनैः क्षताः वीरुधः क्षताः यस्यां ताम् इन्द्रसूनोः इमाम् [ऐन्द्रसूनवीं] ।

प्राप मुदितहरिणीदशन-
 क्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५३ ॥
 स तमाससाद् घननीलम्
 अभिमुखमुपस्थितं मुनेः ।
 पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं
 दनुजं दधानमथ शौकरं वपुः ॥ ५४ ॥
 कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनाम्
 अन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः ।

वसति अत्र इति [वसतिम्] आश्रमम् । “वह्निवस्यन्तिभ्यश्च”
 (उणा० ४।६०) इति औणादिकः वसतेः अतिप्रत्ययः ।
 [प्राप] ॥ ५३ ॥

स इति ।—[अथ] अनन्तरं [सः] शिवः [घननीलं]
 मेघमेचकं [मुनेः] अर्जुनस्य [अभिमुखम् उपस्थितम्] आग-
 तम् । [पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं] पोत्रस्य मुखायस्य
 निकषणेन उल्लेखनेन विभिन्ना विदारिता भूः येन तम् ।
 “मुखाग्रं क्रोडहृत्तयोः पोत्रम्” इत्यमरः । “हृत्तशूकरयोः
 पुवः” (३।२।१८३ पा०) इति इन्द्रप्रत्ययः । शूकरस्य इदं
 [शौकरं] वाराहं [वपुः दधानं तं दनुजं] दानवम् [आससाद्]
 प्राप, ददर्श इति यावत् ॥ ५४ ॥

कच्छान्ते इति ।—[लक्ष्मीवान्] “मादुपधायाश्च मतोर्वी-
 ष्यवादिभ्यः” (दा२।८ पा०) इति मत्पुः मकारस्य वकारा-
 देशः । [सः] शिवः । [सुरसरितः] मन्दाकिन्याः [कच्छान्ते]

प्रच्छन्नस्तरुगहनैः सगुल्मजालः
लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे ॥ ५५ ॥

इति श्रीभारविक्रतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
ईश्वराभिगमनो नाम द्वादशः
सर्गः ॥ १२ ॥

अनूपप्रान्ते । “जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः”
इत्यमरः । [सिनां, निधाय] स्थापयित्वा इत्यर्थः । [कतिपयैः
किरातवर्यैः अन्वीतः] अनुगतः सन् । “ई गतौ” इति धातोः
अनुपूर्वात् कर्मणि क्तः । [सगुल्मजालैः] लताप्रतानसहितैः
[तरुगहनैः प्रच्छन्नः] छादितः । “वा दान्तशान्त” (७।२।२७
पा०) इत्यादिना निपातः । [अस्य] वराहस्य । पदम् अनु
[अनुपदं], पदानुसारेण इत्यर्थः । [सम्प्रतस्थे] प्रस्थितः ।
“ममवप्रविभ्यः स्थः” (१।३।२२ पा०) इति आत्मनेपदम् ।
प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५५ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-मुनि-विरचितायां किरातार्जुनीय काव्य-
व्याख्यायां षष्ठ्यापथसमाख्यायां द्वादशः सर्गः ।

अत्र सगुल्मशब्दविधानस्य यथावद्विन्यासात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

वपुषा परमेण भूधराणाम्
अथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे ।
मृगमाशु विलोकयाञ्चकार
स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरात्
अभिधावद्भवधीरितान्यकृत्यः ।

वपुषेति ।—[अथ] ईश्वरप्रस्थानानन्तरं [महेन्द्रसूनुः]
अर्जुनः [परमेण] महता [वपुषा] हेतुना [भूधराणां]
विभेदे] विदारणे [सम्भाव्यपराक्रमं] क्षमः अयम् इति
प्रतर्क्यपौरुषम् । [स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं] स्थिराभ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्रा-
भ्याम् उग्रं मुखं यस्य तं [मृगं] वराहमित्यर्थः । [आशु]
तदागमनानन्तरम् अविलम्बेन इत्यर्थः । [विलोकयाञ्चकार]
ददर्श । अस्मिन् सर्गे प्राक् पञ्चत्रिंशत्श्लोकादीपच्छन्दसिकं
वृत्तम् ॥ १ ॥

स्फुटेति ।—[स्फुटबद्धसटोन्नतिः] स्फुटं स्पष्टं बद्धा विर-
चिता सटानां केसराणाम् उन्नतिः उद्धतिः यस्य सः, क्रोधात्
हर्षितलोमा इत्यर्थः । “सटा जटाकेसरयोः” इति विश्वः ।

‡ भूधरादौ कर्मणः शेषत्वविवक्षया प्रयोगसिद्धिः पचाद्यजन्ते न धरशब्देन,
अन्यथा “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यनिष्टापत्तिः । “प्रायोऽण्विषये च” इति
अच् स्वादिति पद्मनाभः ।

जयमिच्छति तस्य जातशङ्के
मनसीमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥
घनपोत्रविदीर्णशालमूलः
निविडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः ।
अयमेकचरोऽभिवर्त्तते मां
समरायेव समाजुह्वषमाणः ॥ ३ ॥

[दूरात् अभिधावन्] सम्मुखमापतन् ; तथा [अवधीरितान्य-
कृत्यः] त्यक्तान्यकर्मा [सः] वराहः [जयम् इच्छति] जयार्थिनि
अत एव [जातशङ्के] स्वयं जिघांसीः द्विषाम् एकलक्ष्यत्वात्
इति भावः । [तस्य] मुनेः [मनसि मुहुः, इमं वितर्कं]
वक्ष्यमाणम् ऊहम् । “अध्याहारस्तर्क ऊहः” इत्यमरः ।
[आददे] उत्पादयामास ॥ २ ॥

अथ एकादशभिः वितर्कम् एव निरूपयति, घनपोत्रेति ।—
[घनपोत्रविदीर्णशालमूलः] घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखाग्रेण
विदीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृक्षब्रह्मा येन सः । “मूलं
ब्रह्मोऽङ्घ्रिनामकः” इत्यमरः । [निविडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः]
निविडस्य स्कन्धस्य निकाषेण निकषणेन रुग्णवप्रः भग्नसानुः,
अतः महासत्त्वसम्पन्नः इति भावः । एकश्च असौ चरश्च इति
[एकचरः] एकाकी, यूथात् अपेत इत्यर्थः । अतः [अयं]
वराहः [समराय] समरं कर्तुम् । “क्रियार्थीपपदस्य च
कर्म्मणि स्थानिनः” (२।३।१४ पा०) इति चतुर्थी । [समा-
जुह्वषमाणः इव] समाह्वातुम् इच्छन् इव । इवशब्दः सन्धा-
वनायाम् । समाह्वायतेः सन्नन्तात् शानच्प्रत्ययः । “स्पर्द्धाया-

इह वीतभयाः तपोऽनुभावात्
जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।
मयि तां सुतरामयं विधत्ते
विक्रतिः किं नु भवेदियं नु माया ? ॥४॥
अथवैष कृतज्ञयेव पूर्वं
भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः ? ।

माङ्गः” (१।३।३१ पा०) । “पूर्ववत् सनः” (१।३।६२ पा०) इति
आत्मनेपदम् । “अभ्यस्तस्य च” (६।१।३३ पा०) इति सम्प्र-
सारणम् । [माम् अभिवर्त्तते] माम् अभिधावति । उपसर्गवशात्
सकर्मकत्वम् । अतः सर्वथा न अयम् उपेक्ष्यः इति भावः ॥३॥

इहेति ।—[इह] आश्रमे [तपोऽनुभावात् वीतभयाः]
लक्षणया विगतवैराः इत्यर्थः ; अत एव [व्यालमृगाः] क्रूरव्याघ्रा-
दयः । “व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि” इति विश्वः ।
[परेषु] प्राण्यन्तरेषु [वृत्तिं] जीविकां [जहति], हिंसया
न जीवन्ति इत्यर्थः । [अयं] वराहः [मयि] महिषये [तां]
वृत्तिं [सुतरां विधत्ते] जिघांसति इत्यर्थः । तत् [इयं
विक्रतिः] तपःसामर्थ्यभङ्गरूपा [भवेत् किं नु ?] यद्वा
[माया] कस्यचित् दैत्यस्य वराहभूमिका भवेत् [नु ?] किं
नु शब्दौ वितर्के ॥ ४ ॥

अथवेति ।—[अथवा] इति पक्षान्तरे । [एषः] मृगः
[पूर्वं] जन्मान्तरे [भृशम्] अत्यर्थम् [आसेवितया]
अतिपरिचितया [रुषा] क्रुधा, मद्गोचरया इति शेषः । [कृतज्ञया
इव.] पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रति जानाति इव इति उत्प्रेक्षा ।

अवधूय विरोधिनीः यदारात्
 मृगजातीरभियाति मां जवेन ? ॥५॥
 न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः
 खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे ।
 विमलं कलुषीभवच्च चेतः
 कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ ६ ॥

[न मुक्तः] न त्यक्तः, अद्यापि इति शेषः । नूनम् अयं प्राग्भवोय-
 टैरानुबन्धी कश्चित्, सम्प्रति वैरवीजासम्भवात् इति भावः ।
 कुतः ? [यत्] यतः [आरात्] समीपतः । “आराद्दूरसमी-
 पयोः” इत्यमरः । [विरोधिनीः मृगजातीः, अवधूय] त्यक्त्वा
 [जवेन माम् अभियाति] अभिधावति ; अन्यथा न अभियायात्
 इति भावः ॥ ५ ॥

न केवलम् अभियानम् एव, किञ्च मनोवृत्तिः अपि अत्र
 प्रमाणम् इति आह, न मृग इति ।—[अयं मृगः न खलु]
 किन्तु [कः अपि] कश्चित् अन्यः एव [जिघांसुः] हन्तुम्
 इच्छः । हन्तेः सन्नन्तात् उपत्ययः । “अभ्यासाच्च” (७।३।५५
 पा०) इति कुत्वम् । “अङ्गनगमां सनि” (६।४।१६ पा०)
 इति दीर्घः । कुतः ? [हि] यस्मात् [अत्र] अस्मिन् मृग-
 विषये [मे मनः तथा भृशं खलति] क्षुभ्यति ; यथा अयं
 जिघांसुः इति बुद्धिः उत्पद्यते इत्यर्थः । तथा हि ।
 [विमलं] प्रसन्नं तथा [कलुषीभवत्] क्षुभ्यत् [च चेतः एव
 हितैषिणं रिपुं वा] मित्रम् अमित्रं च [कथयति] । यत्र

मुनिरस्मि निरागसः कुतोः मे
 भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
 परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां
 किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्क्यम् ? ॥७॥
 दनुजस्विदयं क्षपाचरो वा ?
 वनजे नेति बलं वतास्ति सत्त्वे ।

यत्र मनः प्रसीदति तत् एव मित्रम् ; यत्र क्षुभ्यति सोऽमित्र इति
 निश्चितम् इत्यर्थः । अतः अयं बध्यः इति भावः ॥ ६ ॥ *

ननु मुनेः किम् अनया दुःशङ्कया ? तत्र आह, मुनि-
 रिति ।—[मुनिः अस्मि] अतः [निरागसः] निरपराधस्य
 [मे कुतः भयम् ? इति एषः, अभिमानः] अहङ्कारः । “गर्वो-
 ऽभिमानोऽहङ्कारः” इत्यमरः । अनपकारिणो मे कः अपि किं
 करिष्यति ? इति बुद्धिः [भूतये] अयमे [न] भवति । तथा हि
 [परवृद्धिषु] विषये [बद्धमत्सराणां दुरात्मनाम् अलङ्क्यं
 किम् इव अस्ति हि ?] न किञ्चित् अकार्यम् अस्ति इत्यर्थः ।
 इवशब्दः वाक्यालङ्कारि ॥ ७ ॥

अस्तु जिघांसुः अपि तुच्छः किं करिष्यति ? इत्यत्र आह,
 दनुज इति ।—[अयं दनुजः स्वित्] दानवः [वा क्षपाचरः]
 राक्षसः वा, न तु मृगः एव इत्यर्थः । कुतः ? [वनजे सत्त्वे]
 वन्यप्राणिनि [इति] ईदृशं [बलं न अस्ति, वत] इति
 प्राश्न्ये । बलम् एव समर्थयते ।—[तथा हि । मेघनीलः]

अभिभूय तथा हि मेघनीलः

सकलं कम्पयतीव शैलराजम् ॥ ८ ॥

अयमेव मृगव्यसत्रकामः

प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्ये ।

पृथुभिर्ध्वजिनैरवैरकाशीत्

चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥ ९ ॥

अयं वराहः [सकलं शैलराजम्, अभिभूय] आक्रम्य [कम्पयति इव] पटविष्टम्भरात् तथा प्रतीयते इत्यर्थः । अत्र कम्पयति इव इति उत्प्रेक्षागर्भः अयं शैलकम्पनरूपकार्येण तत्कारणबलातिरेकसमर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

किञ्च, यः अयं शैले मृगयाकलकलः इव श्रूयते सः अपि एतन्मायापरिकल्पितः एव इति आह, अयमिति ।—[अयम् एव, शमस्ये] शान्तनिविष्टे इति रन्ध्रोक्तिः । [मयि] अधिकरणबिबक्षायां सप्तमी । [मायया, प्रहरिष्यन्] प्रहर्तुम् इच्छन् इत्यर्थः । “लट् शेषे च” (३।३।१३ पा०) इति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लट् । “लटः सदा” (३।३।१४ पा०) इति शत्रादेशः । मृगव्यं मृगया तस्य सत्रं वनं, तदर्थं वनम् इत्यर्थः । तत्कामयते इति [मृगव्यसत्रकामः] मृगयाभूमिपरिग्रहार्थी सन् इत्यर्थः । “कर्मखण्” (३।२।१ पा०) । “आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया खियाम्” इति । “सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च” इति च अमरः । [पृथुभिः] बृहद्भिः [ध्वजिनैरवैः] सेनाकलकलैः, स्वमायया कल्पितैः एव इत्यर्थः । [काननानि,

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातुं
 प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य ।
 क्षुभितं वनगोचराभियोगात्
 गणमाशिश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ? ॥ १० ॥
 अवलीढसनाभिरप्रवसेनः
 प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा ।

चकितोद्भ्रान्तमृगानि] चकितोद्भ्रान्ताः तस्तपलायिताः
 मृगाः येषु तानि [अकार्षीत्] चकार । य अयं रन्धान्वेषो मत्-
 प्रहारार्थं स्वयम् एव मृगयुः भूत्वा वनावरोधाय सेनाघोषं
 कल्पयामास, सः मृगरूपेण आगच्छति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वितर्कान्तरम् आह, बहुश इति ।—[अथवा, बहुशः कृत-
 सत्कृतः] बहुशः कृता सत्कृतिः चकारः येन तस्य [सुयो-
 धनस्य प्रियं] मद्गुरूपं प्रतिप्रियं [विधातुं] कर्तुम् [इच्छन्],
 यः कश्चित् इति शेषः । [वनगोचराभियोगात्] वनं गोचरः स्थानं
 येषां तेषां वनगोचराणाम् अभियोगात् अवरोधात् । “अभियोगो-
 ऽवरोधः स्यात्” इति हलायुधः । [क्षुभितम्] उद्दिग्दम्
 [आकुलं] चक्षुः [तिरश्चां] मृगादिपशूनां [गणम्, आशि-
 श्रियत्] वराहरूपेण प्राविशत् । “शिश्रिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि
 चङ्” (३।१।४८ पा०) । “चङि” (६।१।११ पा०) इति
 द्विर्भावः ॥ १० ॥

वितर्कान्तरम् आह, अवलीढेति ।—[खाण्डवजातवेदसा]
 खाण्डववनाग्निना [प्रसभम् अवलीढसनाभिः] दग्धबन्धुः ।
 “सपिण्डास्तु सनाभयः । सगोत्रवान्धवजातिबन्धुस्वस्वजनाः

प्रतिकर्तुमुपागतः समन्युः

कृतमन्युः यदि वा वृकोदरेण ? ॥ ११ ॥

बलशालितया यथा तथा वा

धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।

नियमेन मया निवर्हणीयः

परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥ १२ ॥

समाः” इत्यमरः । अत एव [समन्युः] बलवैरः ; तस्य अर्जुनस्य अपकारयित्वात् इति भावः । [अश्वसेनः] तक्षकपुत्रः कश्चित् महासर्पः [प्रतिकर्तुः] वैरनिर्यातनार्थम् [उपागतः] वराहमायया इति शेषः । पक्षान्तरम् आह ।—[यदि वा वृकोदरेण] भीमसेनेन [कृतमन्युः] जनितक्रोधः [वा] कश्चित् इति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहे पावकभयात् पलायमानान् तक्षकपुत्रान् अश्वसेनस्य बन्धून् बाणैः अवकथ्य दाहयान्नास इति भारतकथानुसन्धेया इति ॥ ११ ॥

अथ हाभ्यामनन्तरकरणीयम् अध्ववस्यति, बलेत्यादिना ।— किं बहुना ? [यथा तथा वा] अस्तु अयं मायिकः, पारमार्थिको वा अस्तु इत्यर्थः । सर्वथापि [बलशालितया] बलदृप्ततया इत्यर्थः । [उच्छेदपरां धियं दधानः] मां जिघांसुरित्यर्थः । अतः [अयं] मृगः [नियमेन] अवश्यं [मया, निवर्हणीयः] बध्यः । “प्रमापणं निवर्हणम्” इत्यमरः । तथा हि [अरातिभङ्गं] शत्रुक्षयं [परमं लाभम् आहुः] ॥ १२ ॥ *

कुरु तात ! तर्पांस्यमार्गदायी
 विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्भाम्
 बलिनश्च बधादृतेऽस्य शक्यं
 व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्तुम् ॥ १३ ॥
 इति तेन विचिन्त्य चापनाम
 प्रथमं पौरुषचिह्नमाललम्बे ।
 उपलब्धगुणः परस्य भेदे
 सचिवः शुद्ध इवाद्दे च बाणः ॥ १४ ॥

ननु तपोविरोधिनो हिंसेत्याशङ्क्याह, कुर्विति ।—हे
 [तात !] वत्स ! मार्गदायी न भवतीति [अमार्गदायी]
 रन्धान्वेषिणां प्रवेशम् अयच्छन् इत्यर्थः । कुतः ? जयार्थित्वात्
 इत्याह ।—[विजयाय तर्पांसि कुरु इति मुनिः] व्यासः [माम्,
 अलं] मृगम् [अन्वशात्] अनुशिष्टवान् । अनुशाखेलङ् ।
 ननु मुनिः वा कथम् अधर्मम् अन्वशात् ? तत्राह, बलिन
 इति ।—[अस्य] मृगस्य [बलिनश्च] प्रबलस्य च [बधादृते] बधं
 विना । “अन्यारादितरर्त्ते” (२।३।२६ पा०) इत्यादिना
 पञ्चमी । [अन्यथा] उपायान्तरेण [व्रतसंरक्षणं] तपोरक्षणं
 [कर्तुं न शक्यम्] । हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका न अधर्म
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इतीति ।—[तेन] अर्जुनेन [इति] इत्थं [विचिन्त्य]
 वितर्क्य [चापनाम] चापाख्यं [प्रथमं पौरुषचिह्नं], तस्य
 मुख्यायुधत्वात् इति भावः । [आललम्बे] गृहीतम् । कर्मणि
 लिट् । अथ [परस्य] शत्रोः [भेदे] विदारणे उपजापे च [उप-

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वात्
 अविस्वादि धनुर्धनञ्जयेन ।
 स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं
 गुणवन्मित्रमिवानतिं प्रपेदे ॥ १५ ॥
 प्रविकर्षनिनादभिन्नरम्भः
 पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ।

लब्धगुणः] ज्ञातशक्तिः, वाणस्तु प्राप्तमौर्वीकश्चेति शेषः । [शुद्धः]
 ऋजुः दिग्भत्वादिदोषरहितो वा । “न कर्णमेदैनो दिग्धैर्ना-
 ग्निज्वलिततेजनैः” इति निषेधात् । अन्यत्र—शुद्धो निर्मलचित्त
 इति यावत् । [बाणश्च सचिव इव आददे] जगृहे । अत्र
 बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कारः । प्रकृताप्रकृत-
 विषय इति सर्वस्वकारः । उपमैवेति केचित् ॥ १४ ॥

अनुभावेति ।—[गुरु] महत् पूज्यं च [स्थिरत्वात्]
 सारवत्त्वात् [अविस्वादि] अभङ्गुरम् । अन्यत्र—प्रतिष्ठितत्वात्
 असत्यरहितं [गुणवत्] सज्यम्, अन्यत्र—औदार्यादिगुणवत्
 [धनुः मित्रमिव, अनुभाववता] निश्चयबुद्धिमता । “अनु-
 भावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये” इत्यमरः । [धन-
 ञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि] तपसा क्षीणत्वेऽपि । अन्यत्र—स्वं
 धनं तदेव बलं तस्य व्यसने नाशेऽपि [पीड्यमानम्] आकृष्य-
 माणम् अवरुद्धमानञ्च सन्धितम् इव [आनतिं] नम्रताम्
 आनुकूल्यञ्च [प्रपेदे] । अलङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

प्रविकर्षेति ।—[तदानीं] तस्मिन् काले [महिषी] वाणे
 [गाण्डिवम्] अर्जुनधनुः [अधिरोहति] सति । “कपिध्वजस्य

अधिरोहति गाण्डिवं महिषौ
 सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥
 ददृशेऽथ सविस्मयं शिवेन
 स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः ।
 रचितस्तिष्ठणां पुरां विधातुं
 बधमात्मैव भयानकः परेषाम् ॥ १७ ॥

गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ” इत्यमरः । “गाण्ड्यजगात्
 संज्ञायाम्” (५।२।११० पा०) इति वप्रत्ययः । [प्रविकर्षनिनाद-
 भिन्नरन्ध्रः] प्रविकर्षेण व्यास्कालनेन यो निनादः तेन भिन्न-
 रन्ध्रो विदलितगङ्गारः । तथा [पदविष्टम्भनिपीडितः] पद-
 विष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीडितः नुन्नः [सकलः] सर्व्वः
 [शैलः, संशयं] जीवितसन्देहम् [आरुरोह] प्राप इत्यर्थः ।
 अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्ति-
 रलङ्कारः ॥ १६ ॥ *

ददृश इति ।—[अथ] बाणसन्धानानन्तरं [शिवेन, स्थिर-
 पूर्णायतचापमण्डलस्थः] स्थिरं निश्चलं पूर्णञ्च यथा तथा आयते
 आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः, चापमण्डलमन्तर्धाय
 स्थित इत्यर्थः । [तिष्ठणाम्] । “न तिष्ठतस्तु” (६।४।४
 पा०) इति दीर्घप्रतिषेधः । [पुरां] त्रिपुरासुरस्य इत्यर्थः [बधं]
 संहारं [विधातुं] कर्त्तुं [रचितः] कल्पितः, स्थानविशेषे
 स्थापित इति यावत् । [आत्मा] स्वयम् [इव परेषां भयानकः]
 भयङ्करः । सः अर्जुनः [सविस्मयं, ददृशे] दृष्टः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १७ ॥

* सचात्र संशयारोहणप्रतिपादाक्रमणेन पीडनस्य विकर्षणनिनादेन विदलनस्य
 च पदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गिन सङ्कीर्णः ।

विचकर्ष च संहितेषुरुच्चैः

चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः ।

धनुरायतभोगवासुकिज्या-

वदनग्रन्थिविमुक्तवङ्गि शम्भुः ॥ १८ ॥

स भवस्य भवक्षयैकहेतोः

सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थम् ।

रिपुराप पराभवाय मध्यं

प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥ १९ ॥

अथ पिनाकिवृत्तान्तमाह, विचकर्षेति ।—अथ [शम्भुश्च
संहितेषुः] सन् [उच्चैः] भृशं [चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः]
चरणास्कन्दनेन पदविष्टम्भेन नामितः अधो नीतः अचलेन्द्रो
येन स तथोक्तः । [आयतभोगवासुकिज्यावदनग्रन्थिविमुक्त-
वङ्गि] आयतभोगः आकृष्टकायः वासुकिः एव ज्या तस्य
वदनमेव ग्रन्थिस्तेन विमुक्तः उत्सृष्टो वङ्गिः यस्य तत्
[धनुः विचकर्ष] इति स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥

स इति । [सहार्थं] सह सम्भूय अर्थम् अरिबधरूपप्रयोजनं
[विधास्यतोः] करिष्यतोः, अन्यत्र—सहार्थम् अभिधेयम् अभि-
धास्यतोः इत्यर्थः । “प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः” इति वचनात् ।
[भवक्षयैकहेतोः] संसारोच्छेदनिदानस्य [भवस्य] शिवस्य
[सितसप्तेश्च] अर्जुनस्य [च, मध्यं स, रिपुः] वराहः । [प्रकृति-
प्रत्यययोः] यस्मात् प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः धात्वादिः,
प्रत्ययः सनादिः, तयोः मध्यम् [अनुबन्धः] इत्संज्ञको वर्णः ।

अथ दीपितवारिवाहवर्त्मा
 रववित्रासितवारणाद्वार्य्यः ।
 निपपात जवादिषुः पिनाकात्
 महतोऽब्भादिव वैद्युतः कृशानुः ॥२०॥
 व्रजतोऽस्य वृहत्पतत्रजन्मा
 कृततार्क्ष्यीपनिपातवेगशङ्कः ।

यथामृतं भूतिः इत्यादौ ककारः । स [इव पराभवात्]
 लोपार्थमेव [आप] न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथेति ।—[अथ] रिपोः मध्यप्रवेशानन्तरं [दीपितवारि-
 वाहवर्त्मा] दीपितं वारिवाहवर्त्म आकाशं येन सः । [अवार्य्यः]
 दुर्वारः [इषुः] शरः [रववित्रासितवारणात्] स्वघोषभीषित-
 गजात् [पिनाकात्] शिवधनुषः । “पिनाकोऽजभवं धनुः”
 इत्यमरः । [महतोऽब्भात्] मेघात्, विद्युतोऽयं [वैद्युतः
 कृशानुः] अशनिः [इव, जवात्] वेगात् [निपपात] आद-
 घाव ॥ २० ॥

व्रजत इति ।—[व्रजतः] घावतः [अस्य] वाणस्य, [वृहत्पतत्र-
 जन्मा] वृहद्भयः पतत्रेभ्यः पत्रेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः । [कृत-
 तार्क्ष्यीपनिपातवेगशङ्कः] कृता तार्क्ष्यीपनिपातवेगशङ्का गरुडा-
 गमनवेगक्षमो येन सः । अत एव [महोरगाणां] सर्पाणां
 हृदयानि श्रोत्राणि च भिनत्तीति [हृदयश्रोत्रमित्] । “नमुद्रा-
 म्नाहः” (४।४।११८ पा०) इति सूत्रे पूर्वनिपातव्यभिचारत्
 श्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः । [प्रतिनादमहान्] प्रति-
 नादैः प्रतिध्वनिभिः महात् संमूर्च्छितः [नादः उत्पपात]

प्रतिनादमहान् महोरगाणां
 हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥ २१ ॥
 नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तैः
 मनसोऽप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः ।
 विदधे विलसत्तडिल्लताभैः
 किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥ २२ ॥
 अपयन् धनुषः शिवान्तिकस्थैः
 विवरेसद्भिरभिस्यया जिहानः ।

उच्यते । अत्र नादस्य उरगहृदयमेटकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धा-
 भिधानात् अतिशयोक्तिः । सा च तार्क्ष्यवेगभ्रमोत्यापिर्तति
 तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २१ ॥

नयनादिति ।—[शूलिनो नयनात् प्रवृत्तैः] निर्गतैः [इव]
 स्थितैः इति उत्प्रेक्षा । नेत्राग्निशिखाकल्पैः इत्यर्थः । [पिशङ्गैः]
 पिङ्गलैः [विलसत्तडिल्लताभैः] विद्युद्दामतुल्यैः इत्युपमा ।
 [मनसः] चित्तात् [अपि, आशुतरं] शीघ्रतरम् । आशु-
 शब्दादनव्ययात् तरप् । अतः “किमेत्तिडव्यय” (५।४।११
 पा०) इत्यादिना आम्प्रत्ययो न । “क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्
 त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत्” इत्यमरः । [यतः] गच्छतः । इत्यः
 शब्दप्रत्ययः । [मार्गणस्य] शरस्य । “कलम्बमार्गणशराः”
 इत्यमरः । [किरणैः, व्योमनि] आकाशे [मार्गः] उल्का-
 रेखाकारः पन्थाः [विदधे] विरचित इति स्वभावोक्तिः
 अलङ्कारः ॥ २२ ॥

अपयन्निति ।—[पृषत्कः] बाणः । “पृषत्कबाणविशिखाः”

युगपत् दृष्टे विशन् वराहं
तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥ २३ ॥
स तमालनिभे रिपौ सुराणां
घननीहार इवाविषक्तवेगः ।
भयविप्लुतमीक्षितो नभःस्थैः
जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे ॥२४॥

इत्यमरः । [धनुषः] पिनाकात् [अपयन्] निर्यन्, :निर्गच्छन्
इत्यर्थः । इणः शट्प्रत्ययः । [शिवान्तिकस्थैः नभश्चरैः, अभि-
ख्या] शोभया [जिहानः] शोभां गच्छन् इत्यर्थः । “ओहाङ्
गतौ” इति धातोः शानच् । “अभिक्ष्या नामशोभयोः” इत्य-
मरः । विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्यैः [विवरेसङ्घिः] अन्तराल-
वर्त्तिभिः नभश्चरैः । “सत्सूद्विष” (३।१।६१ पा०) इत्यादिना
क्लिप् । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।३।१४ पा०) इत्यलुक् । अथ
[वराहं विशन्] प्रविशन् [तदुपोढैः] तं वराहम् उपोढैः
प्रत्यासन्नैः । वहेः कर्त्तरि क्तः । [च] नभश्चरैः [युगपत्, दृष्टे]
दृष्ट इति बाणवेगोक्तिः । अत्र क्रमेण निष्क्रमणादिक्रिया-
विशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्त्तृक-
दर्शनयौगपद्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोको-
त्तरवेगप्रतीतेः अलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २३ ॥

स इति ।—[सः] बाणः [तमालनिभे] तमालप्रभे,
नीलाभे इति यावत् । [सुराणां रिपौ] वराहे [घननीहारे]
सान्द्रतुहिने [इव, अविषक्तवेगः] अप्रतिबद्धवेगः सन् । तथा
[नभःस्थैः] खेचरैः [भयविप्लुतं] भयेन विप्लुतं विह्वलं यथा

सपदि प्रियरूपपर्वरेखः

मितलोहाग्रनखः खमाससाद ।

कुपितान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीः

व्यथयन् प्राणभृतः कपिध्वजेषु ॥२५॥

तथा [ईक्षितः] सन् । [आपगं] अपां सम्बन्धी वेम आपः, अपां समूहो वा आपम्, अपेन गच्छतीति आपमा नदी ताम् । गृह्णातीति [ग्रहः] जलग्रहः, जलचर इति यावत् । “जल-
चरे” इति वक्तव्यात् “विभाषया ग्रहः” (३।१।१४३ पा०)
इति षप्रत्ययः । सः [इव । जगती] भूमिम् । “जगती
विष्टपे भून्याम्” इति वैअयन्ती । [जगाहे] विवेश, अन्त-
हित इत्यर्थः ॥ २४ ॥ *

अथ अर्जुनबाणप्रयोगमाह, सपदीति ।—[सपदि] जिव-
बाणप्रयोगमय एव, [प्रियरूपपर्वरेखः] प्रियाः रूपम् आकृतिः
पर्वाणि ग्रन्थयो रेखा रचनाश्च यस्य सः । अङ्गुलिपत्ने—पर्वरेखाः
प्रसिद्धाः । लोहाग्रमयः फलं तत् नखम् इव, इति उपमित-
समासः । [मितलोहाग्रनखः] सितं लोहाग्रनखं यस्य सः ।
[कुपितान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीः] कुपितस्य अन्तकस्य मृत्खोः
या तर्जना तस्या अङ्गुलिः तर्जनाङ्गुलिः तर्जनी, तस्याः श्रीरिव
श्रीः यस्य सः [कपिध्वजेषु] अर्जुनबाणः [प्राणभृतो व्यथयन्]
भीषयमाणः [खम्] आकाशम् [आससाद] प्राप । उपमा-
लङ्कारः ॥ २५ ॥

परमास्त्रपरिग्रहोरु तेजः

स्फुरदुल्काकृति विक्षिपन् वनेषु ।

स जवेन पतन् परःशतानां

पततां व्रात इवारवं वितेने ॥ २६ ॥

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः

शमितायाम् इवातिरंहसा सः ।

परमेति ।—[परमास्त्रपरिग्रहोरु] परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महत्, अत एव [स्फुरदुल्काकृति] उल्कावत् दीर्घायमाणम् इत्यर्थः । [तेजः वनेषु, विक्षिपन्] विक्षिरन् सन्, [जवेन पतन्] धावन् [सः] क्षाणः, [परःशतानां] शतात्परे परःशताः तेषां, शताधिक-संख्याकानाम् इत्यर्थः । “परःशताद्यास्ते येषां परा मंख्या शता-धिकात्” इत्यमरः । “पञ्चमी” * इति योमविभागात् समासः । “राजदस्तादिषु परम्” (२।२।३१ पा०) इति उपसर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात् सुडागमः । † [पततां] पतत्रिष्याम् । “पतत्पत्रद्याण्डजाः” इत्यमरः । [व्रातः] समूहः [इव आरवं वितेने] विस्तारयामास ॥ २६ ॥

अविभावितेति ।—[अतिरंहसा] अतिवेगेन [अवि-भावितनिष्क्रमप्रयाणः] अविभाविते अलक्षिते निष्क्रमो याण्डोवात् निःसरणं प्रयाणम् अन्तरागमनं च यस्य सः । तथा [शमितायाम्] अङ्घ्रिप्रदैर्घ्यः [इव] स्थित इति उपात्तवेग-

* “पञ्चमी भयिन” (२।१।३७ पा०) इति सूत्रे वीगो विन्यज्यते ।

† “पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्” (६।१।१३७ पा०)

सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्तेः

अपतित्वा नु चकार लच्यभेदम् ॥२७॥

स वृषध्वजसायकावभिन्नं

जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम् ।

लघु साधयितुं शरः प्रसेहे

विधिनेवार्यमुदीरितं प्रयत्नः ॥ २८ ॥

गुणनिमित्ता दैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । [सः] शरः । [सह नु] सह वा, चित्तवृत्त्या इति शेषः । [चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु] प्राक् एव वा । उभयत्र अपि लच्ये पतित्वा इति शेषः । अथवा [अपतित्वा] नु लच्ये इति शेषः । [लच्यभेदं चकार] । अत्र उपान्तवैगुणनिमित्तात् बाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्वपातपतनाभावोत्प्रेक्षाः तिस्रः, उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिकाः इति अलङ्कारिण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥ *

स इति ।—[जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं] शिवशरविद्धम् [एषणीयं] वेद्नुम् इति शेषः । इषेरिच्छार्थदनीयर्प्रत्ययः । [प्रतिकायं] प्रतिशरीरं, प्रतिपक्षम् इति यावत् । [विधिना] विधिवाक्येन [उदीरितं] फलसाधनतया प्रतिपादितम् [अर्थं] यागादिकं [प्रयत्नः] पुरुषव्यापारः [इव । लघु] अक्लेशेन यथा तथा [साधयितुम्] स्वार्थणिजन्तात् तुमुन् । [प्रसेहे] शशाक । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं
 क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम् ।
 विजिगीषुमिवानयप्रमादौ
 अवसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तम् ॥ २९ ॥
 अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन्
 सहसा रुग्णरयः स सम्भ्रमेण ।
 निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां
 वलयीभूततरुं धराञ्च मेने ॥ ३० ॥

अविवेकेति ।— [अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं] अविवेकः अन्तरान-
 भिन्नत्वं, वृथाश्रमः निष्फलप्रयासः, तौ [अर्थ] धनम् [इव] ।
 अस्थानविनियोगहेतुकत्वात् अनयोः धनहानिकरत्वम् इति
 भावः । [क्षयलोभौ] क्षयः अनुपचयः, लोभः अदाढत्वं, तौ ।
 [संश्रितानुरागं] संश्रितानाम् अनुजीविनाम् अनुरागम् [इव] ।
 अकिञ्चित्करे स्वार्मान् अनुरागस्य अनवस्थानात् इति भावः ।
 [अनयप्रमादौ] अनयः दुर्नीतिः, प्रमादः अनवधानता, तौ ।
 [विजिगीषुम् इव] । रन्ध्रभूयिष्ठस्य जयासिद्धेः इति भावः ।
 [विशिखौ] शिवाजुर्नबाणौ [तं] वराहम् [अवसादं] करण-
 शैथिल्यं [विनिन्यतुः] नीतवन्तौ । नयतिः द्विकर्मकः ।
 मालोपमेयम् ॥ २९ ॥

अथेति ।— [अथ सः] वराहः [दीर्घतरं तमः] दीर्घ-
 मिद्रां [प्रवेक्ष्यन्] मरिष्यन् इत्यर्थः । [सहसा] झटिति
 [रुग्णरयः] भग्नवेगः [सम्भ्रमेण] भ्रान्त्या । “सम्भ्रमो
 भ्रान्तिहावयोः” इति विश्वः । [उष्णरश्मिम्, उर्व्यां] भूमौ

स गतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रः
 खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।
 असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुः
 विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥ ३१ ॥
 स्फुटपौरुषमापपात पार्थः
 तमथ प्राज्यशरः शरं जिष्टक्षुः ।

[निपतन्तम् इव मेने ; धराञ्च, वलयीभूततरुं] वलयीभूता
 मण्डलीभूताः तरवः यस्याः तां तथा मेने, तथा बस्त्राम् इत्यर्थः ।
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥ *

स इति ।—[क्षितिं गतः] क्षितौ पतितः [उष्ण-
 शोणितार्द्रः] उष्णेन प्रत्यग्रत्वात् शोणितेन आर्द्रः झुतः
 [खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा] खुराणां दंष्ट्रयोश्च अग्रणां निपा-
 तेन आघातेन दारिताश्मा पाटितपाषाणः । किञ्च, [क्षणम्
 ईक्षितेन्द्रसूनुः] क्षणम् ईक्षितः इन्द्रसूनुः येन सः । स्वार्थ-
 विघ्नानरोषात् इति भावः । अत एव [विहितामर्षगुरुध्वनिः]
 विहितः कृतः अमर्षगुरुः क्रोधोद्धतः ध्वनिः क्रन्दितं येन
 स तथोक्तः [सः] वराहः [असुभिः] प्राणैः [निरासे]
 निरस्तः, त्यक्तः इत्यर्थः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । इयं च
 स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥

स्फुटेति ।—[अथ] वराहपातानन्तरं [पार्थः] अर्जुनः
 [प्राज्यशरः] प्रभूतशरः सन् अपीत्यर्थः । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्”

* अत्र उष्णरश्मिम् उभ्यां निपतन्तमिव धरां वलयीभूततरुमिव च इति उत्प्रेक्षाद्वय-
 संसर्गः । तेन च शस्त्रपातकृतातिशय्यम् सुसूपावस्था परभागश्च ध्वस्यते इत्यलङ्कारेण
 वस्तुध्वनिः ।

न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्
 प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥३२॥
 उपकार इवास्ति प्रयुक्तः
 स्थितिमप्राप्य नृगे गतः प्रणाशम् ।
 कृतशक्तिरधीमुखो गुरुत्वात्
 जनितव्रीड इवात्मपौरुषेण ॥ ३३ ॥

इत्यमरः । [स्फुटपौरुषं] व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं [तं शरं,
 जिहृक्षुः] ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहेः सखत्वात् उपप्रत्ययः । [आप-
 पात] आघावति स्म ; कृतज्ञतया शरग्रहणं, न तु लोभात्
 इत्यर्थः । ननु अन्येऽपि उपकर्त्तार एव, किमिति एव
 आदरः तस्य इत्यत आह ।—[कृतवेदिनां] कृतज्ञानां [कृतव-
 दानः] कृतकर्मा । “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । [यथा
 प्रियताम् एति तथा करिष्यन्] उपकरिष्यन् जन इति शेषः ।
 [न] प्रियताम् एति । कृतकरिष्यमाणयोः कृतं बलीय इति
 न्यायादिति भावः ॥ ३२ ॥ *

अथ युष्मेनाह, उपकार इति ।—[असति] नीचे [प्रयुक्तः
 उपकार इव नृगे स्थितिम् अप्राप्य प्रणाशम्] अदर्शनं [मतः]
 इति उपमा । तथा [कृतशक्तिः] कृतपौरुषः [गुरुत्वात्] लोह-
 मारात् महत्त्वाच्च [अधीमुखः] नम्रमुखः । अत एव [आत्म-
 पौरुषेण जनितव्रीड इव] स्थित इति उत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥ †

* अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

† अत्र संसृष्टयोरित्योरन्वयस्य श्लेषोऽङ्गं, गुरुत्वादित्यनेन भारमहत्त्वयो-
 रभिधानात् ।

स समुद्धरता विचिन्त्य तेन
 स्वरुचं कीर्त्तिमिवोत्तमां दधानः ।
 अनुयुक्त इव स्ववार्त्तमुच्चैः
 परिरिभे नु भृशं विलोचनाभ्याम् ॥३४॥
 ॥ युग्मम् ॥
 तत्र कार्मुकभृतं महाभुजः
 पश्यति स्म सहसा वनेचरम् ।
 सन्निकाशयितुमग्रतः स्थितं
 शासनं कुसुमचापविहिषः ॥ ३५ ॥

स इति ।—[उत्तमां, स्वरुचं] स्वकान्तिं [कीर्त्तिम् इव
 दधानः] इति उत्प्रेक्षा । किं च, [विचिन्त्य] सर्वथा प्राद्यो-
 ऽयम् इति विमृश्य [समुद्धरता, तेन] अर्जुनेन [उच्चैः, स्ववार्त्तं]
 स्वपाटवम् । “वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्”
 इति यादवः । [अनुयुक्तः] पृष्टः [इव] स्थित इति उत्प्रेक्षा ।
 आदरात् तथा प्रतीयते इत्यर्थः । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च”
 इत्यमरः । [सः] बाणः [विलोचनाभ्यां] नयनाभ्यां [भृशं
 परिरिभे नु ?] आलिङ्गितः किम् ? इति उत्प्रेक्षा । तेन
 अत्यादरेण पृष्ट इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रेति ।—[तत्र] प्रदेशे [महाभुजः] अर्जुनः । [कुसुम-
 चापविहिषः] स्मरारैः शिवस्य [शासनं] वक्ष्यमाणम् आदेशं
 [सन्निकाशयितुं] प्रकाशयितुं, निवेदयितुम् इति यावत् ।
 [अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं वनेचरं सहसा] भटिति [पश्यति
 स्म] । इतः प्रभृति रथोद्धता वृत्तम् ।—“रो नराविह रथोद्धता
 ब्रह्मो” इति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

स प्रयुज्य तनये महीपतेः
 आत्मजातिसदृशीं किलानतिम् ।
 सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं
 वक्तुमित्यमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥
 शान्तता विनययोगि मानसं
 भूरिधाम विमलं तपः श्रुतम् ।
 प्राह ते नु सदृशी दिवोकसाम्
 अन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७ ॥

स इति ।—[सः] वनेचरः [महीपतेः तनये] राजपुत्रे-
 ऽर्जुने [आत्मजातिसदृशीं] किरातजात्यनुरूपां [किल] ।
 किलेति जातेः अलीकतां दर्शयति ; यतः. परमार्थतः प्रथम एव
 सः । [आनतिं] प्रणतिं [प्रयुज्य, सान्त्वपूर्वं] सामपूर्वकम् ।
 “साम सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः । [अभिनीतिहेतुकं] प्रिययुक्ति-
 हेतुकं [वचः । इत्यं] वक्ष्यमाणप्रकारेण [वक्तुम्, उपचक्रमे]
 उद्युक्तवाम् ॥ ३६ ॥

तत्र तावत् चतुर्भिः सान्त्वमाह, शान्ततेति ।—[शान्तता]
 वह्निरनौद्धत्यं [ते] तव [विनययोगि] अनौद्धत्ययुक्तं [मानसं]
 कर्म [प्राह नु] ब्रूते खलु । तथा [भूरिधाम] भूरि बहु धाम
 तेजो यस्मिन् तत् [तपः] कर्त्तुं [विमलं] सम्प्रदायशुद्धं [श्रुतं]
 प्राह । किं च, द्यौर्दिवं वा ओको येषां तेषां [दिवोकसां]
 देवानाम् । पृषोदरादित्वात् साधुः । “दिवं- स्वर्गेऽन्तरिक्षे
 च” इति विश्वः । [सदृशी] तुल्या [आकृतिः] मूर्तिः

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदा

गौरवेण लघयन् महीभृतः ।

राजसे मुनिरपीह कारयन्

आधिपत्यमिव शातमन्यवम् ॥ ३८ ॥

[अवदातं] शुद्धम् [अन्ववायं] वंशं प्राह । “वंशोऽन्ववायः सन्तानः” इत्यमरः । शान्ततादिभिः लिङ्गैः विनयादयो अनुमोयन्ते । अन्यथा तदसम्भवात् इति भावः ॥ ३७ ॥ *

दीपित इति ।—[मुनिरपि] ऐश्वर्य्यरहितोऽपि इत्यर्थः । [अनुभावसम्पदा] प्रभावातिशयेन [दीपितः] प्रकाशितः । “अनुभावः प्रभावे च” इत्यमरः । [गौरवेण] महत्तया [महीभृतः] राज्ञः [लघयन्] लघूकुर्वन् [त्वमिह] अद्वौ । शतमन्योः इदं [शातमन्यवम्] ऐन्द्रम् । “तस्येदम्” (४।३।१२० पा०) इति अण्प्रत्ययः । “शतमन्युर्दिवस्पतिः” इत्यमरः । अधिपतेः कर्म [आधिपत्यं] त्रैलोक्यरक्षाधिकारम् । ब्राह्मणादित्वात् अज्प्रत्ययः । ‘’ [कारयन् इव], इन्द्रेण इति शेषः । [राजसे] तस्य अपि उपजीव्य इति प्रतीयसे, स्वमहिम्ना इत्यर्थः ॥३८॥

* अथ शान्ततादिभिः विनययोगित्वाद्यनुमाणात् अनुमानालङ्घतिः । एवं वक्ष्यामिष्व “इत्तुमर्हसि वराहमेदिनं नैनमस्यदक्षिपस्य सायकं” इत्यन्तस्य पद्यसोमस्य अनुचिततति-श्रथ्यद्योतनायेयं प्रशंसा न गुणवशाख्यापनाय इति ध्याजस्तुतिनामालङ्कारः अद्वौ, एवं यथासम्भवं योजनीयम् ।

† “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” (५।१।१२४ पा०) ।

तापसोऽपि विभुतामुपेयिवान्
 आस्पदं त्वमसि सर्वसम्पदाम् ।
 दृश्यते हि भवतो विना जनैः
 अन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥ ३९ ॥
 विस्मयः क इव वा जयश्रिया
 नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी ।
 ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः
 कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४० ॥

तापस इति ।—विभोर्भावः विभुता तां [विभुतां] प्रभावम् [उपेयिवान्] उपगतः, अत एव [तापसोऽपि त्वं सर्वसम्पदाम् आस्पदं] स्थानम् [असि] । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातः । विभुताम् एव समर्थयते ।—[हि] यस्मात् [भवतः] तव [जनैः विना] एकाकिनोऽपि इत्यर्थः । [सचिवैः अन्वितस्य इव] अमात्यादियुक्तस्य इव [द्युतिः] तेजः [दृश्यते] । अतः सर्वसम्पदाम् आस्पदत्वं युक्तम् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ *

विस्मय इति ।—किं च [जयश्रिया] हेतुना, प्राप्तया अपि इति शेषः । [क इव वा विस्मयः ?] किमाश्चर्यम् ? न कश्चित् इत्यर्थः । “विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्” इत्यमरः । अतः [मुक्तिरपि, ते] तव [दवीयसी] दूरतरा दुर्लभा [न] भवति [एव] । “स्थूलदूर” (६।४।१५६ पा०) इत्यादिना यथादिपर-

* अत्र एकाकिनः अपि अनेकवत्स्वेव इति उत्प्रेक्षासङ्कारः, कारणेन काव्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च, इत्येतयोरङ्गाङ्गित्वम् ।

क्रेपयन्नहिमतेजसं त्विषा
 स त्वमित्यमुपपन्नपौरुषः ।
 हर्त्तुमर्हसि वराहभेदिनं
 नैनमस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥
 स्मर्थ्यते तनुभृतां सनातनं
 न्याय्यमाचरितमुत्तमैर्नृभिः ।

लोपः, पूर्वगुणश्च । तथाहि [निर्जितरजस्तमोगुणः] निर्जितौ
 रजस्तमसौ एव गुणौ येन सः भवत्सदृशः पुरुषः [कस्य
 ईषितस्य] वाञ्छितस्य [उपाश्रयः] आश्रयदं [न भवेत् ?]
 इत्यर्थः ॥ ४० ॥ *

अथ आगमनप्रयोजनम् उपालम्बमुखेनाह, क्रेपयन्निति ।—
 [त्विषा] तेजसा [अहिमतेजसम्] उष्णतेजसं [क्रेपयन्]
 लज्जयन् [उपपन्नपौरुषः] सम्भावितपराक्रमः [सः] प्रसिद्धः
 [त्वं, वराहभेदिनं] कृतोपकारम् इत्यर्थः । [एनं] त्वत्करगतं
 * [अस्मदधिपस्य सायकं] शरम् [इत्थं] साहसेन [हर्त्तुं न
 अर्हसि] ॥ ४१ ॥ †

अनर्हत्वम् एवाह ‡ स्मर्थ्यते इति ।—[उत्तमैर्नृभिः]
 सत्पुरुषैः भन्वादिभिः [तनुभृतां] शरीरिणां [सनातनं]
 निम्नं [न्याय्यं] न्यायात् अनपेतम् § [आचरितम्] आचारः

* अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थांतरन्यासः ।

† अत्र अहिमतेजसं त्विषा क्रेपयन् इत्यत्र उपमाखङ्कारः ।

‡ उक्तमनर्हत्वं दृश्यन्नाह प्रकारान्तरेण ।

§ “धर्मोपव्यधं न्यायादनपेते” (४।४।६२ पा०) इति वक्तुं ।

ध्वंसते यदि भवादृशस्ततः

कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ? ॥४२॥

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः

सन्निवृत्तिमपथात् महापदः ।

योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः

शीलयन्ति यतयः सुशीलताम् ॥४३॥

[स्मर्यते], कर्त्तव्यतया इति शेषः, न तु अनाचार इत्यर्थः ।
अथ अपि अनाचरणे, दोषमाह, ध्वंसत इति ।—भवानिष
दृश्यते इति [भवादृशः ततः] सदाचारात् [ध्वंसते] भ्रश्यते
[यदि] तदा [तेन वर्त्मना] न्यायमार्गेण [कः प्रयातु] गच्छतु ?
[वद] कथय ; न कोऽपि इत्यर्थः । तथा च सम्मार्ग एव खिलः
स्यात् इति भावः ॥ ४२ ॥

आकुमारमिति ।—किं च [योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः]
योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना जितौ जन्ममृत्यु यैः ते [यतयः]
योगिनः । आ कुमारेभ्यः [आकुमारं] कुमारात् आरभ्य
इत्यर्थः । “आङ् मर्यादाभिविध्योः” (२।१।१३ पा०) इति
अव्ययीभावः । महत्यः आपदः यस्मिन् तस्मात् [महापदः]
महानर्थहेतोः इत्यर्थः । [अपथात्] अमार्गात् । “पथो
विभाषा” (५।४।७२ पा०) इति निषेधविकल्पात् समासान्तः ।
“अपथं नपुंसकम्” (२।४।३० पा०) । [सन्निवृत्तिम्] अपगमम्
[उपदेष्टुम् इच्छवः] सन्तः [सुशीलतां] सहृत्तताम् । “शीलं
स्वभावे सहृत्ते” इत्यमरः । [शीलयन्ति] अभ्यस्यन्ति । अतो
न त्याज्यं शीलमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्
 सम्पदोऽनुगुणयन् सुखैषिणाम् ।
 योगिनां परिणमन् विमुक्तये
 केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ? ॥४४॥
 नूनमत्रभवतः शराकृतिं
 सर्वथाऽयमनुयाति सायकः ।

न केवलं सौशील्यात् अनर्थनिवृत्तिः, किन्तु अर्थप्राप्ति-
 रपि इत्याह, तिष्ठतामिति ।—[तपसि तिष्ठतां] तपोनिष्ठानां,
 धर्मार्थिनाम् इत्यर्थः । [पुण्यं] धर्मम् [आसजन्] मम्या-
 दयन् । “स्वाधर्ममस्त्रियां पुण्यत्रेयसौ सुकृतं वृषः” इत्यमरः ।
 [सुखैषिणां] सुखार्थिनां [सम्पदः] सुखसाधनभूतान् अर्थान्,
 [अनुगुणयन्] अनुकूलयन् ; अर्थकामयोः अपि हेतुभूत
 इत्यर्थः । तथा [योगिनां विमुक्तये] अपवर्गाय [परिणमन्]
 सम्पद्यमानः [विनयः] सौशील्यं [केन] हेतुना [सतां प्रियो
 न अस्तु ?] सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनय एव चतुर्वर्ग-
 साधनम् इत्यर्थः । अतः त्वया न अस्मत्स्वामिशरचौर्यं कार्यम्
 इति तात्पर्यम् ॥ ४४ ॥

अथवा किं भवाद्दृष्टेषु अन्यसम्भावनाया यतो भ्रान्तिरपि
 सम्भाव्यते इति मृदूक्तिमवलम्ब्याह, नूनमिति ।—[अयम्] अस्म-
 दीयः [सायकोऽत्रभवतः] पूज्यस्य इत्यर्थः । “पूज्यस्तत्रभवा-
 नत्रभवान्” इति सज्जनः । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते”
 (५।३।१४ पा०) इति सार्वविभक्तिकः तल्पप्रत्ययः, सुशुपेति
 समासः । [शराकृतिं सर्वथा] रूपेण रेखादिना च सर्वप्रका-

सोऽयमित्यनुपपन्नसंशयः

कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥

अन्यदीयविशिखे न केवलं

निःस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ।

निघ्नतः परनिवर्हितं मृगं

त्रीडितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६ ॥

रेण [अनुयाति] अनुसरति, अत्यन्तम् अनुकरोति इत्यर्थः ।
[नृनम्] इति वितर्के । [यया] आकृत्या कक्ष्या [त्वम्
अनुपपन्नसंशयः] अत्यन्तसादृश्यात् अनुत्पन्नस्वान्यदीयत्वसन्देहः
सन् । [सोऽयमिति] यः स्वकीयः स एव अयम् इति भ्रान्त्यु-
त्पत्त्या एव इति शेषः । [अपथे] अमार्गे शरापहरणरूपे
[पदं कारितः] निधापितः इत्यर्थः । “हृक्रोरन्यतरस्याम्”
(१।४।५३ पा०) इत्यणिकर्तुः कर्मता । “एयन्ते कर्तुश्च
कर्मणः” * इति तत्रैव अभिहिते कर्मणि क्तः ॥ ४५ ॥

पुनरपि स्तेयमेव द्रढयन् दोषान्तरम् आपादयति, अन्य-
दौयेति ।—सह चेतसा वर्त्तत इति सचेताः तस्य [सचेतसः]
मनस्विनः ते [अन्यदीयविशिखे] विषये [आहृते] यदाहृतम्
आहरणम् । भावे क्तः । तस्मिन् । अन्यदीयविशिखस्य
आहरणे इत्यर्थः । [निःस्पृहस्य केवलं] निःस्पृहेणैव [न
भवितव्यं] किन्तु [परनिवर्हितं] परेण गृह्यतं [मृगं, निघ्नतः]
प्रहरतः [ते] निघ्नता त्वया इत्यर्थः । “कृत्यानां कर्त्तरि वा”

* “प्रधानकर्मण्यस्यैवे लादीनाहृदिकर्मणाम् । अप्रधाने दृष्टादीनां खने
कर्त्तव्य कर्मणः ॥” इति भाष्यकृतम् ।

सन्ततं निशमयन्त उत्सुकाः

यैः प्रयान्ति मुदमस्य सूरयः ।

कीर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं

व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥४७॥

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं

ख्यापयेत् कथमधृष्टताजडः ? ।

(२।३।७१ पा०) इति षष्ठो । [व्रीडितव्यं] लज्जितव्यम् [अपि] । भावे तव्यप्रत्ययः । सम्प्रति तु त्वया परविद्धं मृगं विद्धापि न व्रीडयते, प्रत्युत स्तेयमेव क्रियत इत्यहो महत् साहसम् इत्यर्थः । मृगम् इत्यत्र शेषत्वाविवक्षणात् “जासिनि-प्रह्वणनाटक्राथपिषां .हिंसायाम्” (२।३।५६ पा०) इति षष्ठी न भवति, शेषाधिकारात् । निप्रह्वणेत्यत्र निप्रयोः सङ्घातव्यस्त-विपर्यस्तानां ग्रहणात् ॥ ४६ ॥

अथ अस्मिन् कृतघ्नताभियोगाय स्त्रीयोपकारकत्वं वर्णयितुं विकत्यनदोषं तावत् युग्मेन परिहरन् आह, सन्तत-मित्यादि ।—[सूरयः] विहांसः [अस्य] अस्मत्स्वामिनः सम्बन्धिभिः [यैः] चरितैः करणभूतैः [सन्ततं] सततम् [उत्सुकाः] सोत्कण्ठाः सन्तः [निशमयन्तः] चरितानि शृण्वन्तः [मुदं प्रयान्ति] । अत्र चरितानां सुत्प्राप्तौ शाब्दं करणत्वम् ; अर्थात् निशमनकर्मत्वम् इति विवेकः । [तानि चरितानि हसितेऽपि] परिहासेऽपि [कीर्त्तितानि] परैः उच्चारितानि सन्ति [यं मानिनं व्रीडयन्ति] । मानित्वात् व्रीडा, न तु चरितदोषात् ; तेषाम् अलङ्काररूपत्वात् इति भावः ॥ ४७ ॥

अन्येति ।—[अधृष्टताजडः] अधृष्टतया विकत्यनेन

उच्यते स खलु कार्य्यवत्तया
धिग् विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥
॥ युग्मकम् ॥
दुर्वचं तदथ मा स्म भून्मृगः
त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।

शालीनतया जडः स्तब्धः, अविकल्पन इत्यर्थः । [सः] अस्मत्-
स्वामी [अन्यदोषं] परावरगुणम् [इव स्वकं] स्वकीयं [गुणं
कथं ख्यापयेत् ?] प्रकटयेत् ? “आत्मप्रशंसां परगर्हीमिव वर्ज-
येत्” इति स्मरणात् । तथापि [कार्य्यवत्तया] कर्मार्थितया
इत्यर्थः । [सः] स्वगुणः [उच्यते खलु] । कार्य्यार्थिनः
कुतो गर्वः ? इति भावः । निर्विष इव आह, धिमिति ।—
[विभिन्नबुधसेतुम्] अतिक्रान्तसुजनमर्यादाम् [अर्थितां]
याचनां [धिक्] निन्दामि इत्यर्थः । यत् अयमपि इत्यं
विकल्पयितुं प्रवृत्त इति भावः । “धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः”
इत्यमरः । “उभ-सर्वतसोः कार्य्याधिक्युपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्ने ङितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥” * इति
द्वितीया ॥ ४८ ॥ †

सम्प्रति स्वकृतोपकारं दर्शयति, दुर्वचमिति ।—[वाह्निनी-
पतिः] सेनापतिः अस्मत्स्वामी [श्रितेन पत्निणा] शरैश्च [एनं]
मृगम् [आशु न प्रत्यपत्स्यत यदि] न अभियुञ्जीत चेत् [असौ

* “उपान्वध्याङ् वसः” (१।४।४८ पा०) इति सूत्रवृत्तित्याख्याने कारिका उप-
पदविभक्तिसाधिका ।

† अत्र कार्य्यानुरोधात् निन्दास्पदापि विकल्पना क्रियते इति पदार्थहेतुक्
काव्यलिङ्गम् ।

नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः

प्रत्यपत्स्यत श्रितेन पत्निणा ॥ ४८ ॥

को न्विमं हरितुरङ्गमायुध-

स्थेयसीं दधतमङ्गसंहतिम् ।

वेगवत्तरमृते चमूपतेः

हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणाम् ? ॥ ५० ॥

मृगः, आजसा] बलेन [त्वयि] विषये [यत् अकरिष्यत्]
यत् अनिष्टं कुर्यात् तत् [दुर्वचं] दुर्वाच्यम्, अमङ्गलतया
वक्तुं न शक्यते । [तत्] अनिष्टम् [अथ] अनन्तरम् अपि [मा स्म
भूत्] इति सौहार्दकथनं ; तदुपेक्षणे स मृगः त्वां हन्यात् इति
भावः । “लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ” (३।३।३८ पा०)
इति करोतेः पद्यतश्च लृङ् ॥ ४८ ॥

ननु मयैव हतो मृगो, न तु सेनापतिना, तत्राह, क इति ।—
[हरितुरङ्गमायुधस्थेयसीं] हरितुरङ्गमायुधम् इन्द्रायुधं तद्वत्
स्थेयसीं स्थिरतराम्, वज्रकठिनाम् इत्यर्थः । स्थिरशब्दादीय-
सुन् । “प्रियस्थिर” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना स्यादेशः ।
[अङ्गसंहतिम्] अवयवसङ्घातं [दधतं] धारयन्तम् । [वेग-
वत्तरं] * दुर्वारवेगम् [इमं दंष्ट्रिणं] वराहं [चमूपतेः]
किरातवाहिनीपतेः [ऋते] विना । “अन्यारात्” (२।३।२८
पा०) इत्यादिना पञ्चमी । [कः नु] को वा [शरेण] एकेन
इति भावः ; [हन्तुम् अर्हति ?] न कः अपि इत्यर्थः ॥ ५० ॥

* “द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ” (५।३।५७ पा०) इति तरप् ।

मित्रमिष्टमुपकारि संशये
 मेदिनीपतिरयं तथा च ते ।
 तं विरोध्य भवता निरासि मा
 सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥
 लभ्यमेकमुक्ततेन दुर्लभाः
 रक्षितारमसुरच्यभूतयः ।

असु स एव मृगस्य हन्ता, ततः किम् ? इत्यत आह. मित्र-
 मिति ।—[तथा च] तस्य एव मृगहन्तृत्वे सति इत्यर्थः । [अयं
 मेदिनीपतिः] किरातभूपतिः [ते] तव [संशये] प्राणसङ्घटे
 [उपकारि] उपकारकारकम् [इष्टं मित्रम्] । ततोऽपि
 किम् ? तत्राह, तमिति ।—[तं] मित्रभूतं [विरोध्य,
 सज्जनैकवसतिः] भवाद्दृशसुजनमात्राधारा [कृतज्ञता] उप-
 कारवेदित्वं [मा निरासि] न निराक्रियतां [भवता] ।
 अन्यथा जगति कृतज्ञत्वम् अस्तं यायात्, कृतज्ञता च ते भवेत्
 इत्यर्थः । अस्यतेः कर्मण्यंशिषि माडि लुङ् ॥ ५१ ॥ *

ननु सर्वस्य अर्थमूलत्वात् स एवासु, किं मित्रेण ? इत्या-
 शङ्क्य मित्रस्य सर्वाधिक्यं युग्मेनाह, लभ्यमिति ।—[त्रिगी-
 षतां] जेतुमिच्छताम् । जयतेः सन्नन्तात् शट्प्रत्ययः । [दुर्लभाः]
 क्क्रेण अपि लब्धुम् अशक्याः तथापि [असुरच्यभूतयः]
 रक्षितुम् अशक्यमहिमानः । नित्यं रक्षणादिक्रेशावहास

* अत्र प्राणसंशयोपकारिमित्रत्वमेदिनीपतित्वादिसाभिप्रायैः विशेषणैः परि-
 करालङ्कृतिः ।

स्वन्तमन्तविरसा जिगीषतां

मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ ५२ ॥

चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नताः

मेदिनीमपि हरन्धरातयः ।

भूधरस्थिरमुपेयमागतं

माऽवमंस्त सुहृदं महीपतिम् ॥ ५३ ॥

॥ युग्मम् ॥

इति भावः । [अन्तविरसाः] गत्वर्थे इत्यर्थः । [लाभसम्पदः] लभ्यन्ते इति लाभाः अर्थाः तेषां सम्पदः । [एकसुकृतेन] एकोपकारेण [लभ्यं] सुलभं, न तु दुर्लभं, [रक्षितारं] न तु रक्ष्यं [स्वन्तं] शुभावसानं, न त्वन्तविरसं [मित्रलाभम् अनु] मित्रलाभात् हीनाः, निकृष्टा इत्यर्थः । “हीने” (१।४।८६ पा०) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तद्योगे द्वितीया । अत्र उपमैयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरं प्रति आधिक्याभिधानाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५२ ॥

चञ्चलमिति ।—किं च [वसु] धनं [नितान्तं चञ्चलं मेदिनीमपि, उन्नताः] प्रबलाः [अरातयो हरन्ति] । मित्रं तु न तथा इत्याह. भूधर इति ।—[भूधरस्थिरं] भूधरवत् स्थिरम् [उपेयम्] अन्विष्य गन्तव्यम् अपि [आगतं] स्वतः प्राप्तं [महीपतिं] सर्वधुरीणम् इत्यर्थः । [सुहृदं] मित्रं [माऽवमंस्त] माऽवन्नासीत्, भवानिति शेषः । अन्यश्लोकगतो वा भव-
च्छब्दो विभक्तिविपरिणामेन अत्र द्रष्टव्यः । अन्यथा मध्यमपुरुषः

जेतुमेव भवता तपस्यते
 नायुधानि दधते मुमुक्षवः ।
 प्राप्स्यते च सकलं महीभृता
 सङ्गतेन तपसः फलं त्वया ॥ ५४ ॥
 वाजिभूमिरिभराजकाननं
 सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।

स्यात् । मन्यतेः कर्त्तरि भाङि लुङ् । अलङ्कारस्तु व्यतिरेक
 एव । भूधरस्थिरम् इति उपमासङ्गतिः सङ्करः ॥ ५३ ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसङ्गहेण ? इत्यत्राह, जेतुमिति ।—
 [भवता, जेतुं] जयार्थम् [एव, तपस्यते] तपस्यन्ते । “कर्मणो
 रोमन्य” (३।१।१५ पा०) इत्यादिना चरणे क्यङ् । ततो भावे
 लट् । कुतः ?—[मुमुक्षवः] मोक्षार्थिनः [आयुधानि न दधते]
 न धारयन्ति । अतः मित्रसङ्गहः कार्य्यः इति भावः । तथापि
 किं भवत्स्वामिसख्येन ? तत्राह, प्राप्स्यते इति ।—[मही-
 भृता] सह [सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपसः फलं प्राप्स्यते] ।
 अतः ते सखा अस्यत्स्वामी युक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु अकिञ्चनः कुत्रोपयुज्यते ? तत्राह, वाजीति ।—तस्य
 भूपतेः [वाजिभूमिः] अश्वकारः [इभराजकाननं] इभराजानां
 काननं गजोत्पत्तिस्थानं [भूरिशो रत्ननिचयाश्च सन्ति] इति
 भावः । ननु ईदृगाद्यः किम् एकस्मै काञ्चनपत्रकाण्डाय
 कलहायते ? तत्राह ।—[अस्य काञ्चनेन] सौवर्णेन [पत्रिणा]
 शरेण [किम् इव ?] न किञ्चित् प्रयोजनम् अस्तीत्यर्थः ।
 परन्तु [केवलं विलङ्घनं] व्यतिक्रमं [न सहते] । नायं

काञ्चनेन किमिवास्य पत्निषा
 श्वेलं न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥
 सावलेपमुपलिप्सिते परैः
 अभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
 अर्थितस्तु न महान् समीहते
 जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ ५६ ॥
 तत् तदीयविशिखातिसर्जनात्
 अस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम् ।

शरलुब्धः ; किन्तु अधिक्षेपासहिष्णुः इत्यर्थः । अत्र प्रथमाद्धे
 समृद्धिमदस्तुवर्णनात् उदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥

ननु ईदृग्लुब्धः किम् उपकर्त्ता ? तत्राह, सावलेप-
 मिति ।—[महान्] स [रजसि अपि] धूलौ अपि [परैः
 सावलेपं] समवमं [उपलिप्सिते] उपलब्धुमिष्टे जिष्ट्चिते
 सति [विकृतिम् अभ्युपैति] प्रकुप्यति इत्यर्थः । [अर्थितः]
 याचितः [तु जीवितं, धनायितुं] धनोकर्त्तुम् । क्वजस्ता-
 त्तुमुन् । [न समीहते] न उत्सहते, जीवितमपि आत्मनो न
 वृच्छति, किन्तु अर्थितः प्रयच्छति इत्यर्थः । तर्हि [धनं किमु ?]
 धनम् आत्मन एषितुं धनायितुम् इति विग्रहः । अत्र
 इच्छामात्रमर्थः, अन्यथा धनम् इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् ।
 “सुप आत्मनः क्वच्” (३।१।८ पा०) । “अशनायोदन्यधनाया
 बुभुक्षापिपासागर्हेषु” (७।४।३४ पा०) इति निपातना-
 दाकारः ॥ ५६ ॥

उक्तमर्थं निगमयति, तदिति ।—[तत्] तस्मात् [तदीय-

राघवप्लवगराजयोरिव

प्रेम युक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥

नाभियोक्तुमनृतं त्वमिष्यसे

कस्तपस्त्रिविशिखेषु चादरः ? ।

सन्ति भूमृति शरा हि नः परे

ये पराक्रमवसूनि वञ्चिणः ॥ ५८ ॥

विशिखातिसर्जनात्] तदीयविशिखस्य अतिसर्जनात् प्रत्य-
र्पणात् [वां] युवयोः । “सुअदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया-
स्थयोर्वा‘नावौ” (८।१।२० पा०) इति वामादेशः । [राघव-
प्लवगराजयोः] रामसुग्रीवयोः [इव, यदृच्छया] दैवात्
[आगतं, गुरु] महत् [युक्तम्] अनुरूपम् [इतरेतराश्रयम्]
अन्यान्यविषयं [प्रेम] सख्यम् [अस्तु] ॥ ५७ ॥

ननु शरलोभात् मिथ्याभियुज्यसे ? इत्याह, नेति ।—
[त्वमनृतं] मिथ्या [अभियोक्तुम्] अभ्याख्यातुम् । ब्रूजो-
ऽर्थग्रहणाद् द्विकर्मकता । “मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्” इत्य-
मरः । अस्माभिः इति शेषः । [न इष्यसे] न इष्टोऽसि । कुतः ?—
[तपस्त्रिविशिखेषु] तपस्त्री मुनिः शोच्यश्च । “मुनिशोच्यौ तप-
स्त्रिनौ” इति शाश्वतः । तस्य विशिखेषु [च, कः आदरः ?]
का आस्था ? न काचित् इत्यर्थः । [हि] यस्मात् [नः]
अस्माकं [भूमृति] शैले [परे] अन्येऽपि [शराः सन्ति,
ये] शराः [वञ्चिणः] शक्रस्य [पराक्रमवसूनि] पराक्रम-
धनानि, शौर्यसर्वस्वभूता इत्यर्थः । वञ्चिग्रहणात् वच्चादपि
अतिरिक्ता इति सूच्यते । अत्र शरेषु पराक्रमसाधनेषु परा-
क्रमरूपेण वस्तु व्यज्यते ॥ ५८ ॥

मार्गणैरथ तव प्रयोजनं

नाधसे किमु पतिं न भूभृतः ? ।

त्वद्विधं सुहृदमेत्य सोऽर्थिनं

किं न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ? ॥५६॥

तेन सूरिरुपकारिताधनः

कर्त्तमिच्छति न याचितं वृथा ।

अथ ते शरापेक्षा चेत् तर्हि तथा उच्यतामित्याह, मार्ग-
णैरिति ।—[अथ] उत [तव, मार्गणैः] शरैः [प्रयोजनं]
कृत्यं तर्हि [भूभृतः] गिरैः [पतिं] प्रभुं [किमु न नाधसे ?]
किम् इति न याचसे ? “नाधृ-नाथृ-याञ्जोपतापैश्वर्याशीःषु” इति
धातोर्लट् । * न च याञ्जाभङ्गशङ्का कार्थेत्याह, त्वदिति ।—
[सः] अस्रत्स्वामी [त्वद्विधं] तवेव विधा प्रकारो यस्य तं
त्वद्विधं त्वादृशं, महानुभावम् इत्यर्थः । तथापि [सुहृदं]
मित्रभूतम् [अर्थिनम्, एत्य] लब्ध्वा [मेदिनीं] विजित्य
न यच्छति] न ददाति [किं ?] किन्तु दास्यति एव ; किं
पुनः शरानिति भावः ॥ ५६ ॥

यदुक्तम् “त्वद्विधम्” इत्यादि तत्र उपपत्तिमाह, तेनेति ।—
[तेन] कारणेन [सूरिः] विद्वान् अत एव [उपकारिता-
धनः] उपकारकत्वमात्रधनः । स किरातभूपतिः । [याचितं]

* अथ “नाधसे किमु पतिं न भूभृतः” इति पाठे—“आशिषि नाथः” (वा०)
इति वार्तिकनियमेन नात्मनेपदप्राप्तिः इति विचार्य भट्टोजीदीक्षितेन प्रोक्तं,—“नाधसे
इति पाठ्यम्” इति ।

सौदतामनुभवन्निवारिणां

वेद यत् प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥

शक्तिरर्थपतिषु स्वयङ्गहं

प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।

कारणद्वयमिदं निरस्यतः

प्रार्थनाऽधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

याञ्चां [वृथा] व्यर्थं [कर्त्तुं न इच्छति] । कुतः ?—[यत्]
येन कारणेन [सौदतां] क्लिश्यताम् [अर्थिणां, प्रणयभङ्ग-
वेदनां] याञ्चाभङ्गदुःखं स्वयम् [अनुभवन् इव वेद]
वेत्ति ; अतो न वैफल्यशङ्का कार्या इत्यर्थः ॥ ६० ॥ *

ननु स्वयङ्गाहिणः किं याञ्चादैन्यं ? तत्राह, शक्तिरिति ।—
[अर्थपतिषु] विषये [शक्तिः] सामर्थ्यं [स्वयङ्गहं] स्वाम्यनुष्णां
विना ग्रहणं [कारयति । वा] यद्वा [निरत्ययम्] अपराधेऽपि
अविकारि [प्रेम] कर्त्तुं स्वयङ्गहं कारयति, प्रबलः प्रियो
वा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह ।—
[इदं] पूर्वीक्तं [कारणद्वयं, निरस्यतः] त्यजतः ; पुंस इति
शेषः । [अधिकबले] प्रबले विषये [प्रार्थना] † तदन-
जिष्टत्वा [विपत्फला] अनर्थफलिका ; अशक्तस्य अप्रियस्य
सतः प्रबलधनग्रहणाशा फणिशिरोमणिस्रहणसाहसवत्
अनर्थाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

* प्रणयभङ्गक्लेशं जानन् इवार्थिणाञ्चां निष्फलां न चिकीर्षति । इति उत्प्रेचानु-
प्राणितं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमङ्गकारः ।

† अत्र प्रार्थना इति पदेन प्रसङ्ग स्वयं जिष्टत्वा लक्ष्यते न चानुकूलार्थना
अप्रसिद्धार्थे प्रयोगात् ।

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः
 कस्य चेह भुजवीर्यशालिनः ।
 जामदग्न्यामपहाय गीयते
 तापसेषु चरितार्थमायुधम् ? ॥ ६२ ॥
 अभ्यघानि मुनिचापलात् त्वया
 यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः ।

अथ शस्त्रार्थसम्पत्त्या शक्तत्वाभिमानः, तत्राह, अस्त्रवेद-
 मिति ।—[इह] जगति [तापसेषु] तपस्विनां मध्ये । “यतश्च
 निर्धारणम्” (२।१।४१ पा०) इति सप्तमी । [जामदग्न्यं]
 जमदग्नेः अपत्यं पुमान् जामदग्न्यः । “गर्गादिभ्यो यञ्”
 (४।१।१०५ पा०) तम् । [अपहाय] परशुरामं विना इत्यर्थः ।
 [अस्त्रवेदं तत्त्वतोऽधिगम्य] । भुजवीर्येण शालते इति [भुज-
 वीर्यशालिनः] उभयसम्पन्नस्य इत्यर्थः । शालनक्रियापेक्षया
 समानकर्तृकत्वात् क्लानिर्देशः । * कस्य च] वा [आयुधं] ;
 चरितः प्राप्तोऽर्थी येन तत् [चरितार्थं] सार्थकं [गीयते ?]
 न कस्यापि इत्यर्थः । अतः तवापि तापसत्वात् अकिञ्चित्-
 करस्व तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

• ननु युष्मन्मृगबधश्चरहरणाभ्यां द्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं
 स्यात् ? इत्याशङ्क्य सत्यं तथापि तावत् मृगबधापराधः क्षमि-
 श्यत इत्याह, अभ्यघानोति ।—[त्वया, मुनिचापलात्] ब्राह्मण-
 चापल्यात् इत्यर्थः । [क्षितिपतेः] अस्मात्स्वामिनः । परि-
 ग्रह्यत इति [परिग्रहः], तेन स्वीकृत इत्यर्थः । “परिग्रहः

* “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” (३।४।२१ पा०) ।

अक्षमिष्ट तदयं प्रमाद्यतां
 संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६३ ॥
 जन्मवेषतपसां विरोधिनीं
 मा कृथाः पुनरमूमपक्रियाम् ।
 आपदेत्युभयलोकदूषणी
 वर्त्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥ ६४ ॥

परिजने पद्भ्यां स्वीकारमूलयोः” इति विश्वः । [यत् सृगः
 अभ्यघानि] अभिहत इति । हन्तेः कर्मणि लुङ् । [तत्]
 हननम् [अयम्] अक्षत्स्वामी [अक्षमिष्ट] सोढवान् एष ।
 तथाहि [प्रमाद्यताम्] अविमृश्यकारिणाम् इत्यर्थः । [दोषम्]
 अपराधम् [अज्ञता] अज्ञानिता [संवृणोति] आच्छादयति
 [खलु] । न अज्ञस्य अपराधो गण्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ *

अथ सुहृद्भावेन हितम् उपदिशति, जन्मेति ।—[जन्मवेष-
 तपसां] जन्म सत्कुले प्रसूतिः, वेषो जटावल्कलादिः, तपो
 नियमः, तेषां [विरोधिनीं] विरुद्धाम् [अमूम्] एवंविधाम् [अप-
 क्रियाम्] अपकारं, [पुनः] इतः परमित्यर्थः । [मा कृथाः]
 मा कुरु । करोतिः कर्त्तरि माङि लुङ् । “वयोवृद्धार्थवाग्वेष-
 श्रुताभिनयकर्मणाम् । आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठां
 तथा ॥” इति स्मरणात् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह, आपदिति ।—
 [हि] यस्मात् [अपथे वर्त्तमानं दुर्मतिं], पुरुषम् इति शेषः ।
 उभौ लोकी दूषयति हन्तीति [उभयलोकदूषणी] । “तद्धि-
 तार्थ” (२।१।५१ पा०) इत्यादिना उत्तरपदसमासः ।

यष्टुमिच्छसि पितृन् न साम्प्रतं
संवृतोऽर्चिचयिषुर्दिवीकसः ।

दातुमेव पदवीमपि क्षमः

किं मृगेऽङ्ग ! विशिखं न्यवीविशः ? ॥ ६५ ॥

[आपत् एति] प्राप्नोति । समासविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्द-
प्रयोग एव साधुः । यदाह कैयटः—“उभादुदात्तो नित्यम्”
(५।२।४४ पा०) इति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभ-
यशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव रूपं यथा स्यादि-
त्युभयत्रेत्यादि भवति” इति ॥ ६४ ॥

यदुक्तम् “अभ्यघानि” इति तदेव स्फुटयति, यष्टुमिति ।—
[साम्प्रतं] सम्प्रति । “सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा”
इत्यमरः । [पितृन्] कव्यादान् [यष्टुम्] अर्चयितुं
[न इच्छसि] । यतः [संवृतः] एकान्ते स्थितः ; तथा
[दिवीकसः] देवान् [अर्चिचयिषुः अपि] अर्चयितुम्
इच्छरपि न असि । अतो न पितृर्था इयं हिंसा, नापि
देवतार्था ; तदारोधने तद्विहितत्वात् इति भावः । अथ “सर्वत
आत्मानं गोपायीत” इति श्रुतेः आत्मरक्षार्थम् इति चेत् न
इत्याह, दातुमिति ।—[अङ्ग !] हे ! [पदवीं] मार्यं [दातुम्
एव] न तु हन्तुं, मुनित्वात् इति भावः । [क्षमः] अपि योग्यः
सन् अपि । [किं] किमर्थं [मृगे विशिखं न्यवीविशः ?]
निवेशितवान् ? विशतेर्ष्यन्ताङ्गु । अभिधावतो मृगात्
अपसरणेनैव आत्मरक्षणे कर्त्तव्ये यदवधीः तत् चापलमेव । “न
हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इति श्रुतिनिषेधात् इति भावः ॥ ६५ ॥*

सज्जनोऽसि विजहोहि चापलं
 सर्वदा क इव वा सहिष्यते ? ।
 वारिधीनिव युगान्तवायवः
 क्षोभयन्त्यनिभृता गुरूनपि ॥ ६६ ॥
 अस्त्रवेदविदयं महीपतिः
 पर्वतीय इति मावजीगणः ।

किं बहुना ? परमार्थः श्रूयतामित्याह, सज्जन इति ।—
 [सज्जनोऽसि] अत एव [चापलं] चपलस्य कर्म [विजहोहि]
 त्यज । जहातेर्लीट् । “आ च ह्री” (६।४।११७ पा०) इतीकारः ।
 [सर्वदा क इव वा] को वा [सहिष्यते ?] । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ।
 वाशब्दोऽवधारणे । असहने कारणमाह, वारिधीनिव ।—
 [अनिभृताः] चपलाः पुनः पुनः अकार्यकारिणः [गुरून्] धैर्य-
 युक्तान् [अपि] । अन्यत्र—विशालानपि । [युगान्तवायवः]
 प्रलयपवनाः [वारिधीनिव] समुद्रानिव [क्षोभयन्ति] । उप-
 मानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

नन्वयं किरातः क्षुभितः किं करिष्यति ? तत्राह,
 अस्त्रेति ।—[अयं महीपतिः अस्त्रवेदवित्] निग्रहानुग्रहसमर्थ
 इति भावः । अतः पर्वते भवः [पर्वतीयः] । “पर्वताच्च”
 (४।२।१४३ पा०) इति छप्रत्ययः । [इति] हेतोः [मावजीगणः]
 वनेचरबुद्ध्या मावज्ञासीरित्यर्थः । गणयतेर्माङि लुङ् । “ई च
 गणः” (७।४।८७ पा०) इतीकारः । ननु ईदृशश्चेत् किमर्थमिह
 वने वसति ? तत्राह, गोपितुमिति ।—[महत्त्वता] इन्द्रेण
 [इमां भुवं, गोपितुं] रक्षितुम् । “आयादय आर्द्धधातुके वा”

गोपितुं भुवमिमां मरुत्वता
 शैलवासमनुनीय लम्बितः ॥ ६७ ॥
 तत्तितिक्षितमिदं मया मुनेः
 इत्यवोचत वचश्चमूपतिः ।
 बाणमत्रभवते निजं दिशन्
 आप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८ ॥
 आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः
 सम्भवन्ति विरमन्ति चापदः ।

(३।१।३१ पा०) इति विकल्पात् “गुपूष्प” (३।१।२८ पा०)
 इत्यादिना न आयप्रत्ययः । [अनुनीय] प्रार्थ्य [शैलवासं, लम्बितः]
 प्रापितः । “एत्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः” का० इति वचनादणि कर्तुः
 कर्मणि क्तः । “गतिबुद्धि” (१।४।५२ पा०) इत्यादिना अणि-
 कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ६७ ॥

उपसंहरति, तदिति ।—[तत्] तस्मात् मुनिचापलात्
 [मुनेः] सम्बन्धि [इदं] मृगवधरूपम् आगः [मया, तितिक्षितं]
 सोढम्, [इति वचः चमूपतिः अवोचत] । शरद्रोहस्य प्रत्यर्पण-
 मेव प्रतीकार इत्याह ।—[अत्रभवते] पूज्याय स्वामिने ।
 अत्रभवान् व्याख्यातः । [निजं बाणं] तदीयमेव शरं [दिशन्]
 प्रत्यर्पयन् [त्वमपि सर्वसम्पदः आप्नुहि] ; सख्येन इति
 भावः ॥ ६८ ॥

ननु मद्यमेतत्सख्यमेव न रोचते, किं पुनः तन्मूलाः
 सम्पदः ? तत्राह, आत्मनीनमिति ।—आत्मने द्वितम्
 [आत्मनीनम् ।] “आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः”

द्वत्यनेकफलभाजि मा स्म भूत्
 अर्थिता कथमिवार्यसङ्गमे ॥ ६६ ॥
 दृश्यतामयमनोकहान्तरे
 तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः ।
 साहिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतः
 भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

(५।१।८ पा०) [उपतिष्ठते] सङ्गच्छते । “उपाहेवपूजा-
 सङ्गतिकरणमित्तरणपथिषु इति वाच्यम्” (वा०) इति
 वक्तव्यात् आत्मनेपदम् । [गुणाः] विनयादयः [सम्भवन्ति
 आपदश्च विरमन्ति] । “व्याङ्परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०)
 इति परस्मैपदम् । [इति अनेकफलभाजि] नानाफलोत्पादके
 [आर्यसङ्गमे] साधुसङ्गतौ [अर्थिता] अपेक्षा [कथमिव मा
 स्म भूत् ?] सर्वदा भवत्येव ॥ ६६ ॥

न च अयं दूरे वर्तते इत्याह, दृश्यतामिति ।—[तिग्महेति-
 पृतनाभिः] तिग्महेतिभिः तोच्छायुधाभिः । “हेतिर्ज्वाला-
 स्त्रसूत्र्यांशुषु” इति हेमचन्द्रः । पृतनाभिः वाहिनौभिः । “वाहिनौ
 पृतना चसूः” इत्यमरः । [अन्वितः भूपतिः, साहि-
 वीचिः] साहयः ससर्पाः वीचया यस्य सः [सिन्धुः] समुद्रः
 [इव उद्धतः] किन्तु [समयसेतुवारितः] समयो मर्यादा
 सेतुरिव स समयसेतुः तेन अगितः सन् । हस्तेन निर्दिशन्
 आह ।—[अयमनोकहान्तरे] द्रुमान्तर्धाने, वर्तते इति शेषः ।
 [दृश्यताम् ।] “अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः”
 इत्यमरः ॥ ७० ॥ *

अत्र समयसेतुवारितः साहिवीचिः सिन्धुः इव इत्यत्र श्रीतौ पूर्णोपमा ।

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः
 स्थेयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीम् ।
 अस्यानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन
 सख्या सुखं समभियास्यसि चिन्तितानि ॥७१॥

इति श्रीभारविष्णुतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
 दूतवाक्यं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ अस्य विज्ञापनमेव आह, सज्यमिति ।—[स्थेयान्]
 स्थिरतरः । “प्रियस्थिर” (३।४।१५७ पा०) इत्यादिना स्यादेशः ।
 [यः] चमूपतिः [हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीं] हरितुरङ्गमकेतोः
 इन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां [जयन् । अहिपतिस्थवीयः]
 अहिपतिः शेषः इव स्थवीयः स्थूलतरम् । “स्थूलदूर” (६।४।१५६
 पा०) इत्यादिना पूर्वगुणयत्नादिपरलोपी । सह ज्यया [सज्यं
 धनुः वहति] । हे [मतिमन् ! अस्य] चमूपतेः [मतिम्,
 अनुकूलय] अनुकूलां कुरु ; सख्यं कुर्वित्यर्थः । मतिमत्तायाः
 फलम् एतदिति भावः । कुतः ?—[सख्या अनेन] चमूपतिना
 हेतुना [सुखम्] अक्लेशेन [चिन्तितानि] मनोरथान्
 [समभियास्यसि] प्राप्स्यसि । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७१ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मञ्जिनाथ-सूरि-विरचितायां किरातार्जुनीय-काव्य-
 व्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां त्रयोदशः सर्गः ।

* अवाहिपतिस्थवीयः हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीं जयन् इति उपमालङ्कती । चिन्तित-
 मनोरथपूरणक्रिययोः परस्परपकारकत्वम् इति अन्योन्यालङ्कारश्च, इति एतेषां संसृष्टिः ।

चतुर्दशः सर्गः ।

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः
पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः ।
जहौ न धैर्यं कुपितोऽपि पाण्डवः
सुदुर्यहान्तःकरणा हि साधवः ॥ १ ॥
सलेशमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितः
कृती गिरां विस्तरतत्त्वसङ्गहे ।

तत इति ।—[ततः] किरातवाक्यानन्तरम् [उद्धतैः]
प्रगल्भैः [किरातस्य वचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव, पराहतः]
अभिहतः, अत एव [कुपितोऽपि पाण्डवः, धैर्यं] निर्विकार-
चित्तत्वं [न जहौ] न तत्याज । उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भया-
मास इत्यर्थः । तथाहि [साधवः] सज्जनाः । सुदुर्यहं सुष्ठु
दुरासदम् अप्रकम्प्यमन्तःकरणं येषां ते [सुदुर्यहान्तःकरणा
हि] । अर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

सलेशमिति ।—सह लेशैः [सलेशं] सकलं यथा तथा [उल्लि-
ङ्गितशात्रवेङ्गितः] उल्लिङ्गितम् उद्भूतलिङ्गं कृतं, लिङ्गैः तद्वाक्य-
भङ्गिभिः एव सम्यगवगतम् इत्यर्थः । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थे
अणप्रत्ययः । तस्य इङ्गितम् अभिप्रायः तदुल्लिङ्गितं येन सः ।
[गिरां] वाचां सम्बन्धिनि [विस्तरतत्त्वसङ्गहे] विस्तरे

अयं प्रमाणीकृतकालसाधनः
 प्रशान्तसंरम्भ इवाद्दे वचः ॥ २ ॥
 विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः
 प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।

तत्त्वसंग्रहे अर्थसङ्क्षेपे । वैभाषिको इन्द्रैकवद्भावः * । [कृती]
 कुशलः [प्रमाणीकृतकालसाधनः] प्रमाणीकृतं प्रधानीकृतं
 काल एव साधनं येन सः, अवसरोचितं विवक्षुः इत्यर्थः । [अयं]
 पाण्डवः [प्रशान्तसंरम्भः] सङ्गाभरहितः [इव वचः आद्दे]
 उवाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

सान्त्वपूर्वकमेवाह, विविक्तेति ।—[विविक्तवर्णाभरणा]
 विविक्ताः संयोगादिना अस्निष्टाः स्फुटोच्चारिता वर्णाः अक्षराणि
 एव आभरणानि यस्याः सा । अन्यत्र तु—विविक्तानि शुद्धानि
 वर्णः रूपम् आभरणानि च यस्याः सा । “वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ
 सुती वर्णं तु वाक्षरे” इत्युभयत्रापि अमरः । सुखा श्रुतिः
 श्रवणं यस्याः सा [सुखश्रुतिः] श्राव्या इत्यर्थः । अन्यत्र—
 श्रूयते इति श्रुतिः वाक्, सा सुखा यस्याः सा, मञ्जुभाषिणी-
 त्यर्थः । [द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ती,] किं पुनः
 सुहृदामिति भावः । [प्रसन्नगम्भीरपदा] प्रसन्नानि वाचकानि
 गम्भीराणि अर्थगुरूणि च पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्याः
 सा । अन्यत्र तु—प्रसन्ना विमला गम्भीरपदा अलसचरणा
 [सरस्वती] वाक्, स्त्रीरत्नं च । तथा चोक्तम्—“सरस्वती

* “विप्रतिसिद्धज्ञानधिकरणवाचि” (२।४।१३ पा०) इति सूत्रेण विस्तर-
 संचेपयोः विरुद्धत्वम् इति ।

प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां
 प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ ३ ॥
 भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां
 मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
 नयन्ति तेष्वप्युपपन्नैपुणा
 गम्भीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम् ॥ ४ ॥

सरिङ्गे दे गोवाग्देवतयोरपि । स्त्रोरत्ने च” इति । [अकृत-
 पुण्यकर्मणां] न कृतं पुण्यकर्म यैः तेषां [न प्रवर्तते]
 न प्रसरति, किन्तु सुकृतिनामेव इत्यर्थः । भवद्वाणी च एवं-
 विधेति शब्दः भवान् इति भावः । अत्र काचित् नायिका
 वाग्देवता च प्रतीयते । तत्रादौ समासोक्तिरलङ्कारः । विशेषण-
 मात्रसाम्येन अप्रस्तुतप्रतीतेः ; अत एव न श्लेषः ॥ ३ ॥

भवन्तीति ।—[ते] पुरुषाः [विपश्चितां] विदुषाम् ।
 “विद्वान् विपश्चिद्वोषधः” इत्यमरः । मध्ये [सभ्यतमाः *]
 सभायां साधुतमा निपुणतमाः । “साधुः समर्थो निपुणश्च”
 इति काशिकायाम् । [भवन्ति । ये मनोगतं] मनसा गृहीत-
 मर्थं [वाचि निवेशयन्ति] वाचा उद्गिरन्तीत्यर्थः । [तेषु]
 यकृषु [अपि, उपपन्नैपुणाः] सम्भावितकौशलाः [कतिचित्]
 एव [गम्भीरं] निगूढम् [अर्थं, प्रकाशतां] स्फुटतां [नयन्ति] ।
 लोके तावत् ज्ञातार एव दुर्लभा, तत्रापि वक्तारः, तत्रापि निगू-

* “सभाया यः” (४।४।१०५ पा०) इति यः । “अन्तिशयने तमविष्ठनी”
 (५।३।५ पा०) इति तमप् ।

स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदं
 विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः ।
 इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुचौ
 सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः ॥ ५ ॥
 समस्य सम्पादयता गुणैरिमां
 त्वया समारोपितभार ! भारतीम् ।

दार्थप्रकाशकाः । त्वयि सर्वम् अस्ति इति स्तुतिः । वनेचरवाक्य-
 रहस्यं ज्ञातम् इति स्वयमपि तादृश एव इति हृदयम् ॥४॥ *

स्तुवन्तीति ।—किञ्च केचित् [गुर्वी] महतीम् [अभिधेयसम्प-
 दम्] अर्थसम्पत्तिं [स्तुवन्ति । अपरे विपश्चितः उक्तेः] शब्दस्य
 [विशुद्धिं] सामर्थ्यं स्तुवन्ति । [इति प्रतिपूरुषं, रुचौ] प्रीतौ
 [स्थितायां] व्यवस्थितायां [सर्वमनोरमाः] सर्वेषां शब्दार्थरुचीनां
 पुंसां मनोरमाः [गिरः सुदुर्लभाः ।] त्वद्गिरस्तु सर्वमनो-
 रमा उक्तसर्वगुणसम्पत्त्या इति भावः ॥ ५ ॥ †

समस्येति ।—धुरं वहतीति धुर्यः तत्सम्बोधने हे [धुर्य !]
 हे कार्यनिर्वाहक ! “धुरो यड्ढकौ” (४।४।७७ पा०) इति
 यत्प्रत्ययः । अत एव [समारोपितभार !] स्वामिना निहित-
 सन्ध्यादिकार्यभार ! तदाह मनुः—“दूते सन्धिविपर्ययौ”
 इति । [इमां] “शान्तता विनययोगि” ‡ इत्यादिकां [भारतीं]
 वाचं [गुणैः] विविक्तवर्षत्वादिभिः [समस्य] संयोज्य
 [प्रगल्भं] निर्भीकं यथा तथा [सम्पादयता] रचयता,

* अत्र प्रस्तुते सामान्ये विशेषोदासीनाप्रस्तुतोक्त्या अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

† अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ।

‡ १२३ सर्ग १७म श्लोकः ।

प्रगल्भमात्मा धुरि धुर्य्य ! वाग्मिनां
वनेचरेणापि सताधिरोपितः ॥ ६ ॥
प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं
भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम् ।
तथाभियुक्तञ्च शिलीमुखार्थिना
यथेतरञ्चाय्यमिवावभासते ॥ ७ ॥

व्याहरता इत्यर्थः । [त्वया, वनेचरेण अपि] इत्यर्थः,
[सता] । अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थम् । [आत्मा] स्वयं
[वाग्मिनां] वाचो युक्तिपटूनाम् । “वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी”
इत्यमरः । “वाचो गिमनिः” (५।२।१२४ पा०) इति मत्व-
र्थीयो गिमनिप्रत्ययः । [धुरि] अग्रे [अधिरोपितः]
स्थापित इत्यर्थः । “रुहः पोऽन्यतरस्याम्” (७।३।४३ पा०) इति
पकारः । अत्र मनुः—“वपुष्पान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः
प्रशस्यते” इति ॥ ६ ॥

वाग्मितामेवाह, प्रयुज्येति ।—“शान्तता विनययोगि” *
इत्यादिना [साम] सान्त्वम् । “साम सान्त्वमुभे समे” इत्यमरः ।
[प्रयुज्य] नियुज्य [विलोभनं] प्रलोभनम् । “मित्रमिष्टम्” †
इत्यादिना [आचरितं] सम्पादितम् । तथा [धियः] बुद्धेः
[विभेदाय] व्यामोहनार्थम् “शक्तिरर्थपतिषु” ‡ इत्यादिना [भयं
प्रदर्शितम्] । किं च [शिलीमुखार्थिना] न तु न्यायार्थिना
इति भावः । त्वया इति शेषः । “नाभियोक्तुम्” § इत्यादिना

* १३३ सर्गे ३७म श्लोकः ।

† १३३ सर्गे ५१म श्लोकः ।

‡ १३३ सर्गे ६१म श्लोकः ।

§ १३३ सर्गे ५८ श्लोकः ।

विरोधि सिद्धेरिति कर्त्तुमुद्यतः
 स वारितः किं भवता न भूपतिः ? ।
 हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता
 सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना ॥ ८ ॥
 ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्रिणः
 शिलोच्चये तस्य विमार्गणं नयः ।

[तत्रा अभियुक्तं] कथितं [यथा इतरत्] न्यायादन्यत्, अन्या-
 यम् इत्यर्थः । [न्याय्यं] न्यायात् अनपेतम् [इव अवभासते]
 इति उपमा । अनेन वाग्मिनाम् अग्रे सरोऽसि इति भावः ॥ ७ ॥

ततः किम् ? अत आह, विरोधीति ।—किन्तु [सिद्धेः]
 कलस्य [विरोधि] विघातकम् [इति] इदम् अस्मदास्कन्दनरूपं
 कर्म [कर्त्तुम् उद्यतः सः, भूपतिः] महीपतिः [भवता]
 धुर्येण इति भावः । [किं न वारितः ?] निवर्त्तितः ? निवा-
 रणे हेतुमाह ।—[भूतिमिच्छता] इहामुत्र च श्रेयोऽर्थिना
 सहचरितौ अर्थनाशौ स्वार्थानर्थौ यस्य तेन [सहार्थ-
 नाशेन] समानसुखदुःखेन इत्यर्थः । [अनुजीविना] मृत्येन
 [नृपः] स्वामी [हिते नियोज्यः] नियम्यः [खलु] । अन्यथा
 स्वामिद्रोहपातकी श्रेयसो अष्टः स्वात् इति भावः ॥ ८ ॥

तर्हि नो बाणः क्व गतः ? किमत्र वा न्याय्यम् ? तत्राह,
 ध्रुवमिति ।—[प्रहितस्य] प्रयुक्तस्य [पत्रिणः] शरस्य
 [प्रणाशः] अदर्शनं [ध्रुवं] निश्चितम् । प्रहितश्चेत्
 [तस्य] नष्टस्य पत्रिणः [शिलोच्चये] शैले । “अद्रिगो त्र-
 गिरियावाचलशैलशिलोच्चयाः” इत्यमरः । [विमार्गणम्]
 संवीक्षणं [नयः] न्यायः । “संवीक्षणं विचयनं मार्गणं

न युक्तमवार्थ्यजनातिखङ्गनं
 दिशत्यपायं हि सतामतिक्रमः ॥ ८ ॥
 अतीतसंख्या विहिता ममाग्निना
 शिलीमुखाः खाण्डवमत्सुमिच्छता ।
 अनादृतस्यामरसायकेष्वपि
 स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृतिः ? ॥ १० ॥
 यदि प्रमाणीकृतमार्थ्यचेष्टितं
 किमित्यदोषिण तिरस्कृता वयम् ? ।

मृगणा मृगः” इत्यमरः । [अत्र] विषये [आर्थ्यजनाति-
 खङ्गनं] सज्जनव्यतिक्रमः [न युक्तम् । हि] यस्मात् कारणात्
 [सताम् अतिक्रमोऽपायम्] अनर्थं [दिशति] ददाति ॥ ८ ॥ *

यदुक्तम् “हर्त्तुमर्हसि” † इति तत्र उत्तरमाह, अतीतेति ।—
 [खाण्डवम्] इन्द्रवनम् [अत्तुं] भक्षयितुम् [इच्छता अग्निना
 मम, अतीतसङ्ख्याः] असङ्ख्याः [शिलीमुखाः] शराः
 [विहिताः] दत्ताः । खाण्डवदाहे अज्ञयतूर्णैरदानमुक्तं भारते ।
 अतः [अमरसायकेषु अपि, अनादृतस्य] आदररहितस्य ।
 भावे क्तः । ततः नञा बहुव्रीहिः । मम [कथं शैलजनाशुगे]
 किरातबाणे [धृतिः] आस्था [स्थिता ?] न कथञ्चित्
 इत्यर्थः । अतो न अपहारशङ्का कःप्यर्था इत्यर्थः ॥ १० ॥

यदुक्तम् “स्मर्यते तनुभृत्याम्” ‡ इत्यादिना सदाचारः प्रमा-
 णम् इति तत्रोत्तरमाह, यदोति ।—[आर्थ्यचेष्टितं] सञ्चरितं
 [प्रमाणीकृतं यदि] साधुत्वेन प्रणीकृतं यदि इत्यर्थः । तर्हि

* अत्र कारणकार्यसमर्थनरूपोऽयमतिक्रमोऽप्युच्यते ।

† १३३ सर्गे ४१मं श्लोकः ।

‡ १२२ सर्गे २६मं श्लोकः ।

अयातपूर्वा परिवादगोचरं
 सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ॥ ११ ॥
 गुणापवादेन तदन्यरोपणात्
 मृशाधिरूढस्य समञ्जसं जनम् ।
 द्विधेव कृत्वा हृदयं निगूहतः
 स्फुरन्नसाधोर्विद्वणोति वागसिः ॥ १२ ॥

[अदोषेण] दोषाभावेऽपि । “क्वचित् प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्-
 समासः” इति भाष्यकारः । उपलक्षणे तृतीया । * [वयं
 किम् इति निरस्कृताः ?] न युक्तम् इत्यर्थः । [हि] यस्मात्
 [परिवादगोचरं] परनिन्दास्पदम् [अयातपूर्वा सतां वाणी
 गुणमेव भाषते] । न दोषम् ; अतः ते मृषादोषभाषिणोऽन सदा-
 चारप्रामाण्यबुद्धिः इति भावः । पूर्वं न याता इति अयातपूर्वा ।
 सुप्तुपेति समासः । परत्वात् सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः ।
 “स्त्रियाः पुंवत्” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः पूर्व-
 लिङ्गता च । अर्थान्तरन्यासः ॥ ११ ॥

ननु अप्रत्यक्षा परबुद्धिः कथं दुष्टा ? इति निश्चीयते तत्राह,
 युषेति ।—[गुणापवादेन] विद्यमानगुणापङ्कवेन [तदन्य-
 रोपणात्] तस्मात् गुणात् अन्यस्य दोषस्य अविद्यमानस्य एव
 आरोपणात् च [समञ्जसं जनं] सुजनं [मृशाधिरूढस्य]
 अतिमात्रम् आक्रम्य स्थितस्य, अभिहितस्य इत्यर्थः । कर्त्तरि
 क्तः । [निगूहतः] हृदयं संवृण्वतोऽपि [असाधोः] अना-
 र्थस्य [हृदयं] कर्म [स्फुरन्] विलसन् [वागसिः] वागेव

* “इत्यभूतलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति सूत्रम् ।

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परिग्रहाः ?
 मृणाति यस्तान् प्रसभेन तस्य ते ।
 प्रह्रीयतामत्र नृपेण मानिता
 न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥ १३ ॥
 न वर्त्म कस्मै चिदपि प्रदीयताम्
 इति व्रतं मे विहितं महर्षिणा ।

असिः [द्विधा कृत्वा इव] भिक्षेव [विवृणोति] । अतिदुष्टया
 वाचैव एतत्पूर्विकायाः बुद्धेः अपि दौष्ट्यम् अनुमीयते इति भावः ।
 वागसिः इत्यत्र रूपकं द्विधाकरणरूपकसाधकम् ॥ १२ ॥ *

यदुक्तम् “अभ्यघानि” † इति, तत्र उत्तरमाह, वर्नेति ।—
 [वनाश्रयाः] अत एव [मृगाः कस्य परिग्रहाः ?] न कस्यापि
 इत्यर्थः । किन्तु [यः तान्] मृगान् [प्रसभेन] बलात्कारेण
 [मृणाति] हिनस्ति । “शू हिंसायाम्” इति धातोः लट् । ‡
 [ते] मृगाः [तस्य] हन्तुः परिग्रहाः परिग्राह्याः हन्ता च
 अहम् एवेति भावः । ननु ममायम् इति अभिमानात् नृपस्य
 स्वत्वम् इति आशङ्क्याह, अत्रेति ।—[अत्र] मृगे [नृपेण
 मानिता] मम इति अभिमानः [प्रह्रीयतां] त्यज्यताम् ।
 कुतः ? इति आशङ्क्याभिमानमात्रेण स्वत्वाभावादित्याह, नेति ।—
 [मानिता च अस्ति । श्रियः च] स्वानि [भवन्ति] इति [न] ।
 किन्तु न भवन्ति एव, सत्याम् अभिमानितायाम् इत्यर्थः ।
 अभिमानमात्रेण स्वत्वे अति आसङ्गात् इति भावः ॥ १३ ॥

* तत्र द्विधाकृत्वेव इत्युत्प्रेक्षालक्षारेण संकीर्णः ।

† १३३ सर्गः ६३३ श्लोकः ।

‡ “श्रीदीनां हस्तः” (७।३।५० पा०) इति ऋष्यत्वम् ।

जिघांसुरस्मान्निहतो मया मृगः
 व्रताभिरक्षा हि सतामलङ्किया ॥ १४ ॥
 मृगान् विनिघ्नन् मृगयुः स्वहेतुना
 कृतोपकारः कथमिच्छतां तपः ? ।

“यष्टुमिच्छसि पितृन्” * इत्यादिना यत् निष्कारणम् अब-
 धीरिति उपालब्धं, तत्र उत्तरमाह, नेति ।—[कस्मैचिदपि
 वर्त्मन प्रदीयताम्, इति] एवं [व्रतं महर्षिणा] व्यासेन [मे]
 मह्यं [विहितम्] उपदिष्टमित्यर्थः । [अस्मात्] कारणात्
 [जिघांसुः] हन्तुमिच्छुः अभिधावन् अयं [मृगो मया
 निहतः । हि] यस्मात् [व्रताभिरक्षा सताम् अलङ्किया],
 न तु दोषः । अतः आत्मरक्षणार्थम् अस्य बधः, न निष्कारणम्
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥ †

“दुर्वचं तत्” ‡ इत्यादिना यत् सञ्जातं बन्धुत्वमुक्तं तत्रा-
 चष्टे, मृगानिति ।—स्वमात्मा एव हेतुः तेन [स्वहेतुना]
 स्वार्थम् इत्यर्थः । “सर्वनाम्नस्तृतीया च” (२।३।२७ पा०) इति
 तृतीया । [मृगान्, विनिघ्नन्] प्रहरन् । मृगान् यातीति [मृगयुः]
 व्याधः । ‘मृमयादयश्च’ (उणा० १।३७) इति श्रीणादिको
 कुप्रत्ययान्तो निपातः । “व्याधो मृगबधाज्जीवोः मृगयुर्लुब्धकोऽपि
 सः” इत्यमरः । [तप इच्छतां] तपस्विनां [कथं कृतोपकारः ?]
 न कथञ्चित् इत्यर्थः । अथ [कृपेति चेत्] व्याधस्य अपि इति
 शेषः । [असु], किं शुष्ककलहेन इति भावः । परन्तु यदुक्तम्
 “निघ्नतः परनिवर्हितम्” § इत्यादिना तस्य प्रथमप्रवृत्तत्वं तद-

* १३३ सर्गः ६५म श्लोकः । † अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः ।

‡ १३३ सर्गः ४६म श्लोकः । § १३३ सर्गः ४६म श्लोकः ।

कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणात्
 अनेन पूर्वं न मयेति का गतिः ? ॥१५॥
 अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ
 कृपेति वृत्तिर्महतामकृत्रिमा ।
 शरासनं विभ्रति सज्यसायकं
 कृतानुकम्पः स कथं प्रतीयते ? ॥ १६ ॥
 अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः
 फलञ्च तस्मै प्रतिकायसाधनम् ।

युक्तम् इत्याह ।—[मृगः क्षणात् क्षतः] आवाभ्यां युगपदेव विद्ध
 इत्यर्थः । एवं सति [अनेन] नृपेण एव [पूर्वं] क्षतः
 [मया] तु [न, इति] अत्र [का गतिः ?] किं प्रमाणं ? पौर्वाप-
 र्यस्य दुर्लक्षत्वात् इति भावः । तथा च यदुक्तम् “व्रीडितव्यम्” *
 इत्युपालम्भः तस्य एव किं न स्यात् ? इति भावः ॥ १५ ॥

पूर्वं “कृपेति चेदस्तु” इत्युक्तं, सम्प्रति तदपि असहमान
 आह, अनायुध इति ।—[अनायुधे] निरायुधे [सत्त्वजिघां-
 सिते] सत्त्वेन केनचित् प्राणिना जिघांसिते हन्तुमिष्टे । हन्तेः
 सन्नन्तात् कर्मणि क्तः । [मुनौ] विषये [कृपेति वृत्तिः]
 व्यवहारो [महतां] महात्मनाम् [अकृत्रिमा] अकपटा ।
 [सज्यसायकं] सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिन् तत् [शरा-
 सनं] धनुः [विभ्रति] दधति मयि [सः] नृपः [कथं
 कृतानुकम्पः] मया [प्रतीयते] ज्ञायते ? इष्टः कर्मणि लट् ।
 अक्षमे कृपा विहिता, न तु क्षमे इत्यर्थः ॥ १६ ॥ †

* १३३ सर्गे ४६मं श्लोकः ।

† सशस्त्रे कृपानुयोगः न प्रकृतः इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अविच्छते तत्र मयात्मसात्कृते
 कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥ १७ ॥
 यदात्य कामं भवता स याच्यताम्
 इति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।

अथ कृपामभ्युपगम्याह, अथो इति ।—[अथो] प्रश्ने ।
 “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ” इत्यमरः । [तेन]
 नृपेण [मदर्थं] यथा तथा । अर्थेन सह नित्यसमासः । *
 [शरः, उज्जितः] त्यक्तः [तस्य] उज्जितस्य [फलञ्च प्रतिकाय-
 साधनं] प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं बधः । “साधनं निर्वृत्तौ
 मेद्रे सैन्ये सिद्धौ बधे गतौ” इति विश्वः । [अविच्छते]
 अखण्डिते [तत्र] तस्मिन् फले [मया आत्मसात्कृते]
 स्वाधीनीकृते सति । “तदधीनवचने” (५।४।५४ पा०) इति
 सातिप्रत्ययः । [चमूपतेः अधिका कृतार्थता] साफल्यम् ।
 [ननु] खलु ; स्वायुधस्य परत्राणशत्रुबधपात्रप्रतिपादनाय एक-
 हेलया सिद्धेरित्यर्थः । तथापि अयं शरलोभ इति कृपालुताया
 मूलान्यपि निक्कन्ततीति भावः ॥ १७ ॥ †

“मार्गणैरथ तव प्रयोजनम्” ‡ इत्यादिना यदुक्तं तच्चिराचष्टे,
 यदिति ।—[सः] नृपः [कामं भवता याच्यताम् इति यदात्य]
 मामिति शेषः । [एतदनल्पचेतसां] मनस्विनां [न क्षमं]
 न युक्तम् । कुतः ?—[प्रसह्य] बलात् [आहरणैषिणाम्]

* अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् (बा०) ।

† अत्र प्रशंसनस्य निन्दापर्यवसानात् व्याजस्तुतिरिति ।

‡ १२३ सर्गे ५६६ श्लोकः ।

कथं प्रसञ्चाहरणैषिणां प्रियाः
 परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः ? ॥ १८ ॥
 अभूतमासज्य विरुद्धमीहितं
 बलादलभ्यं तव लिप्सते नृपः ।
 विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां
 भवत्यपाये परिमोहिनी मतिः ॥ १९ ॥

आहर्त्तुमिच्छूनाम् । “क्षत्रियस्य विजितम्” इति स्मरणादिति भावः । [परावनत्या] याञ्जादैन्येन । [मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः ?] न कथञ्चित् इत्यर्थः ॥ १८ ॥ *

अथ परेङ्कितमुद्वाद्य भयं दर्शयति, अभूतमिति ।—[तव नृपोऽभूतम्] अनृतम् [आसज्य] मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । “युक्ते स्मादावृते भूतम्” इत्यमरः । [अलभ्यं] लब्धुम् अशक्यं [विरुद्धं] विपरोतफलकम् [ईहितं] मनोरथं [बलात् लिप्सते] लब्धुमिच्छति । न च एतच्चित्रम् इत्याह ।—[हि] यस्मात् [अनयस्य] दुर्नयस्य [[रौद्रतां] भयङ्करत्वं [विजानतोऽपि] पुरुषस्य [मतिः] बुद्धिः [अपाये] विनाशकाले [परिमोहिनी भवति] । परिमुह्यति इति परिमोहिनी । “संपृच्” (३।२।१४२ पा०) इत्यादि सूत्रेण ताच्छीत्थे घिनुण्प्रत्ययः । तथाचोक्तम् ।—“विनिर्मितः केन न दृष्टपूर्वो हेन्रः कुरङ्गो न च कुत्र वार्त्ता । तथापि दृष्ट्वा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥” इति । तस्मात् विनाशकाले बलात् विपरीतबुद्धिः भवतीति भावः ॥ १९ ॥ †

* अथ सततीज्वलानां श्रियां मलिनतापादनेन असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ।

† अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः ।

असिः शरा वर्म^१ धनुश्च नोच्चकैः
 विविच्य किं प्रार्थितमीश्वरेण ते ? ।
 अथास्ति शक्तिः कृतमेव याञ्जया ?
 न दूषितः शक्तिमतां स्वयङ्ग्रहः ॥ २० ॥
 सखा स युक्तः कथितः कथं त्वया ?
 यदृच्छयाऽसूयति यस्तपस्यते ।

अथ सर्वथा लभ्यस्ते शरः तर्हि किम् अनेन ? सुष्ठु विश्वम्
 याच्यतां शरोऽन्वहेत्याह, असिरिति ।—[असिः] खड्गः [शराः,
 वर्म] कवचम् [उच्चकैः] उत्कण्ठं [धनुश्च] धनुः वा [ते] तव [ईश्व-
 रेण] स्वामिना [विविच्य] एकैकशः विभज्य [किं न प्रार्थितं ?]
 न याचितं ? येन प्रयोजनं तद्वास्यामीति भावः । नपुंसकैक-
 शेषः । * [अथ] अस्य वीराभिमानिनो नृपस्य [शक्तिरस्ति]
 चेत् इति शेषः । [याञ्जया कृतमेव] अलमेव ; साध्यःभावात् न
 याचितव्यमेव इत्यर्थः । गम्यमानक्रियापेक्षया करणत्वात्
 तृतीया इत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषेधार्थम् अव्ययम् । यतः,
 [शक्तिमतां स्वयङ्ग्रहः] बलाद्ग्रहणं [न दूषितः], किन्तु भूषणम्
 एव वीराणाम् इति भावः । क्षत्रियाणां प्रसङ्गं वित्तापहरणं
 न दूषितमिति भारतोक्तम् ॥ २० ॥ †

“राघवप्लवगराजयोरिव” ‡ इत्यादिना उपदिष्टं सख्यं प्रत्या-
 चष्टे, सखेति ।—[सः] नृपः [कथं त्वया युक्तः] योग्यः [सखा
 कथितः ?] न कथञ्चित् कथनीय इत्यर्थः । कुतः ? [यः] नृपः

* “नपुंसकमनपुंसकैकैकवच्चान्यतरस्याम्” (१।२।६९ पा०) इति ।

† अत्र सामान्येन विधिषसमर्थेनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

‡ १२थ सर्गे ५७ मं श्लोकः ।

गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः

प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥ २१ ॥

वयं क्व वर्णाश्रमरक्षणोचिताः ?

क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ? ।

सहापकृष्टैर्महतां न सङ्गतं

भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥ २२ ॥

[तपस्यते] तपश्चरते, अनपराधिने इत्यर्थः । “क्रुधद्रुह” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । [यदृच्छ्या] खैरवृत्त्या । “यदृच्छा खैरिता” इत्यमरः । [असूयति] असूयां करोति * । “असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । प्रत्युत शत्रुरेव अयमित्याह ।—[हि] यस्मात् [गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः] गुणानामर्जने यः उच्छ्रायः उत्कर्षः तस्य विरुद्धा विमुखा बुद्धिः येषां ते तथा [असाधवः] दुष्टाः [सतां] सज्जनानां [प्रकृत्यमित्राः] प्रकृत्या शत्रवः । “द्विद्विपचाहितामित्रदस्यु श्रात्रवशत्रवः” इत्यमरः ॥ २१ ॥ †

हीनजातिवृत्तित्वात् सख्यानर्हः स इत्याह, वयमिति ।— [वर्णाश्रमरक्षणोचिताः] विशुद्धवृत्तयः [वयं] राजानः [क्व ? , जातिहीना मृगजीवितच्छिदः] हिंसाजीविनो व्याधाः [क्व ?] फलितमाह ।—[सह अपकृष्टैः] उक्तरीत्या जात्या वृत्त्या च निकृष्टैः सह [महतां] जात्या वृत्त्या च उत्कृष्टानां [सङ्गतं]

* “प्रातिपदिकाङ्गात्वर्थे बहुलमिष्ठवस्र । प्रातिपदिकाङ्गात्वर्थे णिच् स्यादिष्टे” इति प्रसङ्गे “तत्करोति तदाचष्टे” (गण०) इति । “कण्डूदिभ्यो यक्” (३।१।२७ पा०) इति यक् वा ।

† अत्र सामान्येन विशेषसमर्षणरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

परोऽवजानाति यदन्नताजडः
 तदुन्नतानां न विहन्ति धीरताम् ।
 समानवीर्यान्वयपौरुषेषु यः
 करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया ॥ २३ ॥
 यदा विगृह्णाति हतं तदा यशः
 करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः ।

सख्यं [न], घटते इति शेषः । तथाहि ।—[दन्तिनः] गजाः
 गोमायूनां शृगालानां सखायः [गोमायुसखाः न भवन्ति] ।
 “स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः । शृगालवच्चक-
 क्रोटुफेरुफेरवजम्बुकाः” इत्यमरः । अत्र विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

नीचसख्यं कथमधिच्छिष्यत ? इति चेत् तत्राह, पर इति ।—
 [अन्नताजडः] मोहान्धः [परोऽवजानाति यत् तत्] अवज्ञानम्
 [उन्नतानां] महतां [धीरतां] निर्विकारचित्तत्वं [न
 विहन्ति] न विकारं जनयति इत्यर्थः । क्रोष्टेव सिंहस्य इति
 भावः । किन्तु [समानवीर्यान्वयपौरुषेषु] समानानि
 सुस्थानि वीर्यान्वयपौरुषाणि शक्तिकुलविक्रमाः येषां तेषु
 मध्ये । निर्धारणे सप्तमी * । [यः] कश्चित् इत्यर्थः । [अति-
 क्रान्तिम्] अतिक्रमं [करोति] चेत् [असौ] सदृशजनाति-
 क्रमः [तिरस्क्रिया] तिरस्कारः । यथा सिंहं सिंहस्य इति
 भावः ॥ २३ ॥

तर्हि नीचे कोट्टशी वृत्तिः ? इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकमाह,

* “यतश्च निर्धारणम्” (२।३।७१ पा० इति सूत्रम् ।

स्थितिं समीच्योभयथा परीक्षकः
 करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम् ॥ २४ ॥
 मया मृगान् हन्तुरनेन हेतुना
 विरुद्धमाक्षेपवचस्तिचिदम् ।
 शरार्थमेष्यत्यथ लपस्यते गतिं
 शिरोमणिं दृष्टिविषाञ्छिष्टुक्षतः ॥ २५ ॥

यदेति ।—[यदा विगृह्णाति] विरुद्धि, पृथग्जननेन इति
 शेषः । [तदा यशो, हतं] नाश्रितं भवेत् । [अथ मैत्रीं करोति]
 तदा [गुणा दूषिताः] भवेयुरिति शेषः । इद्वि [उभयथा
 स्थितिं समीच्य] प्रत्यक्षं विमृष्य [परीक्षकः] विवेचकः
 [पृथग्जनं] नीचजनम् [अवज्ञोपहतं] अवज्ञया अनादरेण
 उपहतं तिरस्कृतं [करोति] उपेक्षते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ *

उपसंहरन्नाह, मयेति ।—[अनेन हेतुना] सन्धिविग्रहार्थ-
 त्वेन कारणेन [मया मृगान् हन्तुः] व्याधस्य सम्बन्धि । हन्तेः
 ढम्प्रत्ययः । अत एव “न लोका” (२।३।६९ पा०) इत्यादिना
 षष्ठीप्रतिषेधः । [विरुद्धम्] अतिपरुषम् [आक्षेपवचः] तिरस्कार-
 वचनं [तितिचिदम्] सोढम् । ननु सख्यानङ्गीकारे बलात्
 शरं ग्रहीष्यति ? इत्याशङ्क्याह, शरेति ।—[अथ शरार्थमेष्यति]
 दृष्टौ विषं यस्य तस्मात् [दृष्टिविषात्] सर्पविशेषात् [शिरो-
 मणिं, जिष्टुक्षतः] ग्रहीतुमिच्छतः [गतिं] दशां [लपस्यते]
 प्राप्स्यति ॥ २५ ॥ †

* विग्रहे यशोहानिः सदयहे चरिददूषणं इति नौचः तिरस्कारार्थः इति वाक्यार्थ-
 हेतुकं वाक्यलिङ्गमथ ।

†. अत्र गतिनिव गतिम् इति गम्यमानोपमानत्वात् निदर्शनालङ्कारः ।

द्रुतीरिताकूतमनीलवाजिनं
 जयाय दूतः प्रतितर्ज्यं तेजसा ।
 ययौ समीपं श्वजिनीमुपेयुषः
 प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥
 ततोऽपवादेन पताकिनीपतेः
 चक्षाल निर्झादवती महाचमूः ।
 युगान्तवाताभिहतेव कुर्वती
 निवादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥ २७ ॥

इतीति ।—[इति] इत्यम् [ईरिताकूतम्] उक्ताभिप्रायम्
 [अनीलवाजिनं] श्वेताश्वम् अर्जुनं [दूतः जयाय तेजसा]
 प्रतापेन [प्रतितर्ज्यं]; अस्मान् अजित्वा क्व ममिष्वसि ? इति
 भीषयित्वा इत्यर्थः । [श्वजिनीम् उपेयुषः] सेनासङ्गतस्य [प्रसन्न-
 रूपस्य] * अर्जुनं प्रति इति शेषः । [विरूपचक्षुषः]
 वरम्बकस्य [समीपं ययौ] ॥ २६ ॥ †

तत इति ।—[ततः पताकिनीपतेः] सेनापतेः [अपवादेन]
 आदेशेन । “अपवादोऽप्यथादेशः” इति सञ्जनः । [निर्झाद-
 वती] शब्दवती [महाचमूः] सेना । [युगान्तवाताभिहता]
 युगान्तवातेः अभिहता आन्दोलिता, अत एव [निनादं

* “प्रशंसायां रूपम्” (५।३।६६ पा०) प्रशन्नः प्रसन्नः प्रसन्नरूपः तस्य ।

† अत्र विरूपचक्षुषः इति विरूपचक्षुरपि प्रसन्नरूपः इति विरोधः, अतिशय-
 प्रसन्न इत्याभासत्वेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवं विरोधद्योतकापेरभावात् वाच्यानभि-
 धानरूपो दोषः सग्यः ।

रणाय जैत्रः प्रदिशन्निव त्वरां
 तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः ।
 पुरो बलानां सघनाम्बुशीकरः
 शनैः प्रतस्थे सुरभिः समीरणः ॥ २८ ॥
 जयारवच्छेदितनादमूर्च्छितः
 शरासनज्यातलवारणध्वनिः ।

कुर्वती, अभोनिधिवीचिसंहतिः] अर्णवोर्मिसमूहः [इव
 चचाल] ॥ २७ ॥ *

रणायेति ।—जेत्रा एव [जैत्रः] जयनशीलः, अनुकूल
 इत्यर्थः । जयतेः ट्वन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे ञ्णप्रत्ययः । †
 [तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः] तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं यथा
 तथा आलम्बिता अवस्थिताः केतुसन्ततयो येन सः । सह घनैः
 सान्द्रैः अम्बुशीकरैः वर्तमानः [सघनाम्बुशीकरः, सुरभिः]
 सुगन्धः [समीरणः] वायुः [रणाय त्वरां प्रदिशन्निव]
 त्वरयन्निव [बलानां] सैन्यानां [पुरः] अग्रे [शनैः प्रतस्थे]
 प्रस्थितः ; ववौ इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ‡

जयेति ।—[जयारवच्छेदितनादमूर्च्छितः] जयारवैः वन्दिनां
 जयजयेति शब्दैः छेदितनादैः किंहनादैश्च मूर्च्छिता वर्द्धितः
 [शरासनज्यातलवारणध्वनिः] शरासनज्यानां धनुर्गुणानां
 तलवारणानां ज्याघातवारणानां च ध्वनिः [भूधरराजकुक्षिषु]

* अयोपमालङ्कारः स्फुटः ।

† "प्रज्ञादिभ्यश्च" (भा० ४।३८ पा०) सूत्रम् ।

‡ अब रणाय त्वरितयन्निव नात्रिश्च चचाल इति उक्तेः चालङ्कारः ।

असम्भवन् भूधरराजकुक्षिषु
 प्रकम्पयन् गामवतस्तरे दिशः ॥ २९ ॥
 निशातरौद्रेषु विकाशतां गतैः
 प्रदीपयद्भिः ककुभामिवान्तरम् ।
 वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैः
 विपुस्फुरे रश्मिमतो मरीचिभिः ॥ ३० ॥

गिल्सिनुहासु [असम्भवन्] अमान्, अवकाशम् अलभमान
 इत्यर्थः । अत एव [गां] भुवं [प्रकम्पयन्] । एतेन बलानां
 बाहुत्वमुक्तम् । [दिशोऽवतस्तरे] ध्यानश्रे । “ऋतश्च संयोगादे-
 गुणः” (७।४।१० पा०) । अत्र मूर्च्छापदार्थस्य विशेषणगत्या
 असम्भवन्हेतुत्वात् काव्यलिङ्गरूपम् । गिरिकुक्षिरूपापेक्षया ध्वने-
 राधेयस्य आधिक्योक्तेः अधिकालङ्कारस्य ताभ्याश्च इयम् असम्भवन्
 इति । व्यञ्जकं विना चत्याप्यमानोपात्तमूर्च्छागुणनिमित्ता
 प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । तैः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्घीर्ष्यते इति
 सङ्घेपः ॥ २९ ॥

निशातेति ।—निशाताः तीक्ष्णाः अत एव रौद्राः भीषणाश्च
 ये तेषु [निशातरौद्रेषु] । विशेष्यविशेषणयोः अन्यतरविशेष्यत्व-
 विवक्षायां दृष्टत्वात् विशेषणसमासः । वने सीदन्ति इति
 [वनेसदां] वनेचराणाम् । “सत्सूक्ष्मि” (३।२।६१ पा०)
 इत्यादिना क्विप् । “तत्पुरुषे क्वति बहुलम्” (६।३।१४ पा०)
 इत्यलुक् । [हेतिषु] आयुधेषु । “हेतिः शस्त्रेऽपि पुंस्त्रियोः”
 इति केषवः । [भिन्नविग्रहैः] संक्रान्तमूर्त्तिभिः अत एव
 [विकाशतां] विस्तृत्वरातां [गतैः] अत एव [ककुभां] दिशाम्

उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
 विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।
 वितत्य पक्षद्वयमायतं बभौ
 विभुर्गणानामुपरीव मध्यगः ॥ ३१ ॥
 सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैः
 जवाद्दृष्टपूर्विकया यियामुभिः ।

[अन्तरं] अवकाशं [प्रदोपयद्भिः] प्रञ्चालयद्भिः [इव] स्थितैः
 इति उत्प्रेक्षा । [रिश्लमतः] सूर्यस्य । “मादुपधायाश्च
 मतोर्वीऽयवादिभ्यः” (पा२।८ पा०) इति मतुपो मकारस्य
 न वकारः । [मरौचिभिः] करैः । “भानुः करो मरौचिः
 स्त्रीषु संयोः” इत्यमरः । [विप्रुस्फुरे] बभासे । स्फुरतेः
 भावे लिट् ॥ ३० ॥

उदूढेति ।—[उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखः] उदूढेन
 उन्नतेन वक्षसा स्थगितम् आच्छादितम् एकम् एकतरं दिङ्मुखं
 येन सः । [विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः] विकृष्टम् आकृष्टम्
 अत्र एव विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन सः [विभुः]
 शिवः [आयतं] विस्तृतं [पक्षद्वयं] पार्श्वद्वयं [वितत्य]
 क्षमद्विन्ना व्याप्य । “पक्षः साध्यगर्ह्यार्धसहायबलभित्तिषु”
 इति वैजयन्ती । [गणानां मध्यमः] मध्यस्थोऽपि [उपरि]
 स्थितः [इव बभौ] । सर्वोन्नतत्वात् तथा लक्षित
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ *

सुमेष्विति ।—सुखेन दुःखेन च गच्छन्ति एषु इति

* अत्र मध्यस्थोऽप्युपरिस्थित इव वकाशे इत्युत्प्रेक्षा ।

गणैरविच्छेदनिरुद्धमावभौ
 वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥
 तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः
 समश्रुवानाः सहसातिरिक्ताताम् ।
 किरातसैन्यैरपिधाय रेचिता
 भुवः क्षणं निम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥

[सुगेषु] सुगमेषु [दुर्गेषु] दुर्गमेषु [च] समविषमदेशेषु
 इत्यर्थः । “सुदुरोः अधिकरणार्थे डो वक्तव्यः” (वा०) अत एव
 टिलोपः । [तुष्यविक्रमैः] लाघवात् समसञ्चारैः । [जवात्]
 वेगात् [अहंपूर्विकया] अहमहमिकया “अहंपूर्व-
 महंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्” इत्यमरः । मनोज्ञादित्वात्
 युञ्प्रत्ययः, * पृषोदरादित्वात् वृद्धभावात् । † [यियासुभिः]
 यातुमिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तात् उपप्रत्ययः । [गणैः]
 प्रमथैः । “गणाः प्रमथसङ्घोषाः” इति वैजयन्ती । [अवि-
 च्छेदनिरुद्धं] अविच्छेदेन निरुद्धं, अत एव [आकुला-
 कुलम्] आकुलप्रकारम् । “प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०)
 इति द्विर्भावः । [वनं निरुच्छ्वासं] निरुद्धप्राणम् [इव आवभौ]
 इति उत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

तिरोहितेति ।—[किरातसैन्यैः, तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्ज-
 रोधसः] तिरोहितानि कुञ्जानि श्वभ्रनिकुञ्जरोधांसि गर्त्तकुञ्ज-
 तटानि यासां ताः, अत एव [भुवः] प्रदेशाः [सहसा अति-

* “इन्द्र मनोज्ञादिभ्यश्च” (५।१।१३३ पा०) इति सूत्रम् ।

† “पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति सूत्रम् ।

पृथूरुपर्यस्तवृहल्लताततिः
जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।
गणाधिपानां परितः प्रसारिणी
वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥ ३४ ॥
ततः सदपं प्रतनुं तपस्यया
मदस्रुतिक्षाममिवैकवारणम् ।

रिक्तताम्] उत्तानतां [समश्रुवानाः] आप्रवत्यः । तथा [अपि-
धाय] आच्छाद्य [रेचिताः] रिक्तौकताः मुक्ताः [क्षणं निम्न-
तया] गान्धोर्येण [भेजिरे इव] प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैः
या भुवो व्याप्तास्ता उत्तानाः प्रतीयन्ते ; तैः मुक्तास्ता एव
निम्नाः प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पृथ्विति ।—[पृथूरुपर्यस्तवृहल्लताततिः] पृथुभिः विशालैः
ऊरुभिः सक्थिभिः पर्यस्ताः क्षिप्ताः वृहल्यो लताततयो यया
सा [जवानिलाघूर्णितशालचन्दना] जवानिलेन वेगमारुतेन
आघूर्णिताः भ्रमिताः शालाः सर्जतरवः चन्दनानि च यया सा ।
“प्राकारवृक्षयोः भालः शालः सर्जतरुः स्मृतः” इति शाखलः ।
[परितः] सर्वत्र [प्रसारिणी] प्रसरणशैला [गणाधिपानां
संहतिः] समूहः [वनानि अवाञ्चि] न्युञ्जानि [इव] नीचानीव
इत्यर्थः, [चकार] इत्युत्प्रेक्षा । अवाञ्चति अधोभवति । अव-
पूर्वादञ्चतेः क्तिप् । “स्यादवाङ्प्यधीमुखः” इत्यमरः ॥ ३४ ॥

अथ अष्टभिः श्लोकैः अर्जुनं विशेषयन् गणानां तदभियोग-
माह, तत इत्यादिना ।—[ततः सदपं] सगर्वं सान्तःसारं [तप-
स्यया] तपश्चर्यया । तपस्यतेः क्वजन्तात् स्त्रियामप्रत्यये

परिज्वलन्तं निधनाय भूभृतां
 दहन्तमाशा इव जातवेदसम् ॥ ३५ ॥
 अनादरोपात्तधृतैकसायकं
 जयेऽनुकूले सुहृदीव सस्पृहम् ।
 शनैरपूर्णप्रतिकारपेलवे
 निवेशयन्तं नयने बलोदधौ ॥ ३६ ॥

टाप् । [कृतशुं] कृशम्, अत एव [मदश्रुतिचामं] मादश्रुत्या
 मदश्रुतेन चामं कृशम् । “चायो मः” (८।२।५३ पा०)
 इति निष्ठातकारस्य मकारः । [एकवारणम्] एकाकिनं
 मन्त्रम् [इव] स्थितम् इत्युपमा । पुनः ।—[भूभृतां] राज्ञां
 [निधनाय] ताशाय [परिज्वलन्तं] तेजस्विनम्, अत एव
 [आशाः] शिशुः [दहन्तं जातवेदसम्] अग्निम् [इव]
 स्थितम् इत्युपमासङ्गारः । “कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदा-
 स्तानूनपात्” इत्यमरः ॥ ३५ ॥ *

अनादरेति ।—पुनश्च [अनादरोपात्तधृतैकसायकं] अनाद-
 रेष अवगणनया उपात्तो निषङ्गात् उद्धृतो धृतश्च एकः सायको
 येन तं तथा [अनुकूले सुहृदीव जये सस्पृहं] जयमिच्छन्तम्
 इत्यर्थः । पुनश्च ।—अपूर्णः न्यूनः प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यर्पण-
 रूपो यस्य सः । अत एव पेलवो लघुः तस्मिन् [अपूर्ण प्रतिकार-
 पेलवे बलादधौ] शिनासमुद्रे [शनैः] असम्भ्रमेण [नयने]
 दृष्टा [निवेशयन्तम्] इति वीरस्वभावोक्तिः । बलम् उदधिः इव

निषस्समापत्प्रतिकारकारणे
 शरासने धैर्यं इवानपायिनि ।
 अलङ्घनीयं प्रकृतावपि स्थितं
 निवातनिष्कम्पमिवापगापतिम् ॥ ३० ॥
 उपेयुषीं बिभ्रतमन्तकद्युतिं
 बधाद्दूरे पतितस्य दंष्ट्रिणः ।

इति उपमितसमासः । “पेषंवासवाहनधिषु च” (६।३।५८ पा०)
 इत्युदकस्य उदादेशः ॥ ३६ ॥

निषस्समिति ।—पुनश्च [आपत्प्रतिकारकारणे] आपदां
 प्रतीकारस्य कारणे साधने [अनपायिनि] स्थिरे [शरासने]
 एवम्भूते [धैर्यं इव निषस्स] स्थितं [प्रकृतौ] स्वभावे [स्थित-
 मपि] निर्विकारमपि इत्यर्थः । अत एव [अलङ्घनीयम्]
 अनतिक्रमणीयम्, अत एव [निवातनिष्कम्प] वाताभावान्निश्च-
 लम् । “निवातावाश्रयावाती” इत्यमरः । [आपगापतिं]
 समुद्रम् [इव] स्थितम् ॥ ३७ ॥ *

उपेयुषीमिति ।—पुनश्च [अदूरे] समीपे [पतितस्य
 दंष्ट्रिणः] वरोहस्य । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः † । [बधात्]
 हेतोः [उपेयुषीं] प्राप्तम् [अन्तकद्युतिं] अन्तकस्य इव
 यमस्य इव व्युतिस्तां [बिभ्रतं] धारयन्तम् । तथा च [द्विजैः]
 ब्राह्मणैः [अध्वरे] यज्ञे । “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः” इत्यमरः ।
 [हतम्] आहतं [पुरः] अथे [समावेशितसत्कथं]

* अथ पूर्वोत्तरोपमयोः निरपेक्षयोः संचङ्छिः ।

†, “व्रीह्यादिभ्यश्च” (३।२।११६ पा०) ।

पुरः समावेशितसत्पशुं द्विजैः
 पतिं पशूनामिव हूतमध्वरे ॥ ३८ ॥
 निजेन नीतं विजितान्यगौरवं
 गभीरतां धैर्यगुणेन भूयसा ।
 वनोदयेनेव घनोरुवीरुधा
 समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९ ॥
 महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरं
 वृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा ।

समावेशितः स्थापितः सत्पशुः यज्ञोपशुः यस्य तं [पशूनां
 पतिं] रुद्रम् [इव] स्थितम् ॥ ३८ ॥ *

निजेनेति ।—पुनश्च [निजेन] नैसर्गिकेण [भूयसा]
 बहुलेन [धैर्यगुणेन] धैर्यमेव गुणस्तेन [विजितान्यगौरवं]
 विजितम् अन्येषां गौरवं गाभीर्यं यस्मिन् कर्मणि तथा
 [गभीरतां] दुरवगाहत्वं [नीतम्] । अत एव घनाः सान्द्रा उरवश्च
 महत्यो वीरुधो लताश्च यस्मिन् तेन, [घनोरुवीरुधा, वनोदयेन]
 अरण्यप्रादुर्भावेण [समन्धकारीकृतं] दुरवगाहीकृतम् [उत्त-
 माचलम् इव] स्थितम् । समन्ततोऽन्धकारो यस्य स इति
 विग्रहः ॥ ३९ ॥ †

महर्षभेति ।—[महर्षभस्कन्धं] महर्षभस्य महावृषभस्य

* अत्रोपमानोपमेयसाधरणधर्मसम्बन्धात् पूर्णोपमालङ्कृतिः । न हि अन्धस्य द्युतिं
 गाभीर्यहीतुमर्हति इति असम्भवं वस्तुसम्बन्धात् निदर्शनालङ्कारः इति एतयो-
 रङ्गाङ्गित्वम् ।

† अत्रापि उपमालङ्कृतिः पूर्ववत् ।

समुज्जिह्वीर्षुं जगतीं महाभरां
 महावराहं महतोऽर्णवाद्दिव ॥ ४० ॥
 हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहं
 प्रकाशमानं परिभूय देहिनः ।
 मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं
 स्थितं जलादर्शं द्रवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥

स्कन्ध इव स्कन्धौ अंसौ यस्य तम् । उपमानपूर्वपदत्वात्
 उत्तरस्कन्धलोपः । “ऋषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः । “स्कन्धो
 भुजशिरोऽंसोऽस्त्री” इत्यमरः । [अनूनकन्धरं] स्थूलग्रीवम् ।
 “अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि” इत्यमरः । [वृहच्छिला-
 वप्रघनेन] वृहच्छिलावप्रं महाशिलातटं, तद्वत् घनेन
 कठिनेन [वक्षसा] उपलक्षितम् । [महाभरां] दुष्टैः अति-
 भारवतीं [जगतीं] महीं [समुज्जिह्वीर्षुं] दुष्टराजकार्णवात्
 समुद्धर्तुमिच्छुम् । अत एव [महतोऽर्णवात्] जगतीं
 समुज्जिह्वीर्षुम् उक्तविशेषणविशिष्टञ्च [महावराहमिव]
 स्थितम् । अर्थसाधर्म्यात् इयमुपमा न श्लेषः, शब्दमात्र-
 साधर्म्येण तस्य विधानात् इति रहस्यम् ॥ ४० ॥

हरिदिति ।— पुनश्च [हरिन्मणिश्यामं] मरकतमणि-
 श्यामलम् [उदग्रविग्रहम्] उदारमूर्त्तिं [देहिनः] सत्वान्
 [परिभूय] तिरस्कृत्य [प्रकाशमानं, जलादर्शं] जलम् एव आदर्शः
 सुकुरः तस्मिन्, [अंशुमालिनं] सूर्यम् [इव, मनुष्यभावे]

गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कृतं
 गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।
 गणाः समासेदुरनीलवाजिनं
 तपात्यये तोयघना घना इव ॥ ४२ ॥

॥ कुलकम् ॥

यथास्वमाशंसितविक्रमाः पुरा
 मुनिप्रभावक्षततेजसः परे ।

मनुश्चरूपे [स्थितं पुरातनं पुरुषं] । यो बदरी-तपोवन-निवासी
 नारायणसहचरो नरो नाम, स एव अयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ *

गुर्विति ।—[गुरुक्रियारम्भफलैः] गुरुभिः क्रियारम्भाणां
 फलेः [अलङ्कृतं] सफलकर्मारम्भम् इत्यर्थः । [जगत्प्रमा-
 थिनः] जगद्विजयिनः [प्रतापस्य] तेजसो [गतिं] स्थानम् ।
 अतोऽस्य बहूनाम् एकलक्ष्यत्वञ्च युज्यते इति सन्दर्भाभिप्रायः ।
 पूर्वीक्तविशेषणविशिष्टम् [अनौलवाजिनं] श्वेताश्वम् अर्जुनं
 [गणाः] प्रमथाः [तपात्यये, तोयघनाः] तोयभरिताः,
 वार्षिका इत्यर्थः ; [घनाः] मेघाः [इव] महाचलम् इति
 शेषः, [समासेदुः] अवापुः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ †

यथास्वमिति ।—[पुरा] पूर्वं, स्वं स्वम् अनक्रियम् [यथा-
 स्वम्] “अहम् एव एनं जेष्यामि” इति [आशंसितविक्रमाः]
 आशंसिताः काङ्क्षिताः कथिता वा विक्रमा यैः ते [परे] शत्रवः,

* अनोपमयोः संसृष्टिः ।

† अत्र यत्कानुप्रासोपमादीनां शब्दार्थाङ्काराणां परस्परं निरपेक्षत्वान्
 संसृष्टिः ।

ययुः क्षणादप्रतिपत्तिमूढतां

महानुभावः प्रतिहन्ति पौरुषम् ॥ ४३ ॥

ततः प्रजङ्घे सममेव तत्र तैः

अपेक्षिताऽन्योऽन्यबलोपपत्तिभिः ।

महोदयानामपि सङ्घवृत्तितां

सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः ॥ ४४ ॥

[मुनिप्रभावक्षतबेजसः] मुनिप्रभावात् क्षततेजसो हतप्रभावाः सन्तः [क्षणात्, अप्रतिपत्तिमूढताम्] अज्ञानमोहान्धतां [ययुः] । तथाहि [महानुभावः] अतिप्रतापः [पौरुषं] पुरुषस्य चेष्टितं [प्रतिहन्ति] नाशयति ॥ ४३ ॥ *

तत इति ।—[ततः] एकैकस्य अग्रज्ञौ [अपेक्षिताऽन्योऽन्यबलोपपत्तिभिः] अपेक्षिता वाञ्छिता, अन्योऽन्यबलोपपत्तिः अन्योऽन्यशक्त्यवष्टम्भः यैः [तैः] प्रमथैः [तत्र] अर्जुने । क्रिबाधारत्वात् सममी । [समं] युगपत् [एव, प्रजङ्घे] प्रहृतम् । भावे खिट् । तथाहि, [सहायसाध्याः, सिद्धयः] कार्यसिद्धयो [महोदयानां] महानुभावानाम् [अपि] सङ्घेन वृत्तिः व्यापारो येषां तेषां भावस्तत्ता तां [सङ्घवृत्तितां] सम्भूयकारितां [प्रदिशन्ति] । अतो गणानाम् अपि सम्भूयकारित्वं न दोष इति भावः ॥ ४४ ॥ †

* अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थोत्तरन्यासः ।

† अत्रापि अलङ्कृतिः पूर्वश्लोकवत् ।

किरातसैन्यादुरुचापनोदिताः
 समं समुत्पेतुरुपात्तरंहसः ।
 महावनादुन्मनसः खगा इव
 प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलीमुखाः ॥ ४५ ॥
 गभीररन्ध्रेषु भृशं महीभृतः
 प्रतिखनैरुन्नमितेनः सानुषु ।
 धनुर्निनादेन जवादुपेयुषा
 विभिद्यमाना इव दध्वनुर्दिशः ॥ ४६ ॥

किरातेति ।—[उरुचापनोदिताः] उरुभिः वृहद्भिः चापैः
 नोदिताः प्रक्षिप्ताः [उपात्तरंहसः] प्राप्तवेगाः [प्रवृत्तपत्र-
 ध्वनयः] सञ्जातपत्रस्वनाः [शिलीमुखाः] वाणाः [महावनात्,
 उन्मनसः] क्वापि गन्तुम् उत्सुकाः, तथोक्तविशेषणविशिष्टाश्च
 [खगाः] पक्षिणः [इव, किरातसैन्यात्, समं] समन्ततः [समु-
 त्पेतुः ॥ ४५ ॥ *

गभीरेति ।—[गभीररन्ध्रेषु] गभीरगह्वरेषु [महीभृतः
 सानुषु] ये प्रतिखनाः तैः [प्रतिखनैः भृशम्, उन्नमितेन]
 उत्थापितेन दीर्घाङ्गितेन इत्यर्थः, [जवात्, उपेयुषा] प्राप्तवता [धनु-
 र्निनादेन] धनुषां निनादेन [दिशः, विभिद्यमानाः] विदीर्य-
 माणाः [इव, दध्वनुः] ध्वनिं चक्रुः ॥ ४६ ॥ †

* अत्र उपमालङ्कारः । शिलीमुखा इत्यनेन अप्रस्तुतस्य धमररूपार्थस्य गम्य-
 मानत्वात् शब्दशक्तिमूलः वस्तुध्वनिः इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

† अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

विधूनयन्ती गहनानि भूरुहां
तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा ।
महीयसी वृष्टिरिवानिलेरिता
रवं वितेने गणमार्गणावलिः ॥ ४७ ॥
त्रयीमृतूनामनिलाशिनः सतः
प्रयाति पोषं वपुषि प्रहृष्यतः ।

विधूनयन्तीति ।—[भूरुहां, गहनानि] वनानि । “षट्-
व्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्” इत्यमरः । [विधून-
यन्ती] कम्पयन्ती [तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा] तिरोहितानि
क्वादितानि उपान्तानि प्रान्तानि नभोऽन्तरीक्षं दिगन्तराणि च
यया सा [गणमार्गणावलिः] प्रमथशरसंहतिः [अनिलेरिता]
अनिलेन वायुना ईरिता प्रेरिता [महीयसी वृष्टिरिव रवं,
वितेने] विस्तारयामास ॥ ४७ ॥ *

त्रयीमिति ।—[ऋतूनां त्रयीं] षण्मासान् । “कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) द्वितीया । [अनिलाशिनः] वायु-
भक्षकस्य, क्लशस्य इत्यर्थः, [सतः] तथापि [रणाय] रणं कर्तुं
[प्रहृष्यतः] उत्सहमानस्य । “क्रियार्थोप” (२।३।१४ पा०) इत्या-
दिना चतुर्थी । [जिष्णोः] अर्जुनस्य [वपुषि, पोषम्] उपचयं
[प्रयाति] गच्छति सति [शिथिलेन] प्रथमम् इति शेषः ।
[वर्मणा] कवचेन [विदुषा इव] अनन्तरकरणीयं जानता

रणाय जिष्णोर्विदुषेव सत्वरं
घनत्वमीये शिथिलेन वर्मणा ॥ ४८ ॥
पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी
समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूषतः ।
सरोषमुल्केव पपात भीषणा
बलेषु दृष्टिर्विनिपातशंसिनी ॥ ४९ ॥
दिशः समूहन्निव विक्षिपन्निव
प्रभां रवेराकुलयन्निवानिलम् ।

इव इति उत्प्रेक्षा । [सत्वरं] शीघ्रं [घनत्वं] दृढ़त्वम्
[ईये] प्राप्तम् । अन्यथाऽनुपयोगादिति भावः । इणः कर्मणि
लिट् ॥ ४८ ॥

पतत्स्विति ।—[शस्त्रेषु, रोदसी] द्यावापृथिव्यौ । “द्यावा-
पृथिव्यौ रोदसी” इत्यमरः । [समन्ततः, वितत्य] व्याप्य
[पतत्सु] सत्सु [धनुः, दुधूषतः] कम्पयितुम् इच्छतः, आस्फा-
लयत इत्यर्थः । धूषः सन्नन्ताच्छटप्रत्ययः । “स्वरतिसूतिसूयति-
धूजूदितो वा” (७ । २ । ४४ पा०) इति विकल्पादिङ्भावः ।
[तस्य] अर्जुनस्य सम्बन्धिनी । भीषयत इति [भीषणा] ।
नन्द्यादित्वाङ्गुः । [विनिपातशंसिनी] विनाशसूचिका
[दृष्टिः] उक्तविशेषणा [उल्केव बलेषु सरोषं] यथा तथा
[पपात] ॥ ४९ ॥ *

दिश इति ।—[क्षयकालदारुणः] क्षयकालः कल्पान्त-

मुनिश्च चाल क्षयकालदारुणः

क्षितिं सशैलां चलयन्निवेपुभिः ॥ ५० ॥

विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जयैः

अनेकमेकावसरं वनेचरैः ।

स निर्जघानायुधमन्तरा शरैः

क्रियाफलं काल द्रुवातिपातितः ॥ ५१ ॥

काल इव । “संवर्त्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि” इत्यमरः । दारुणो रौद्रः [मुनिः] अर्जुनः [इषुभिः] वाणैः [दिशः, समूहनिव] एकत्र समाहरन् इव । अन्यथा तासां पारदर्शनं न स्यादिति भावः । [रवेः प्रभां, विक्षिपन् इव] अधः प्रक्षिपन् इव । अन्यथा सा कथं न दृश्यते ? इति भावः । तथा [अनिलं] वायुम् [आकुलयन् इव] इषुभिः अन्तराले आघूर्णयन् इव । तस्य तथा गतिविघातादिति भावः । [सशैलां क्षितिं चलयन् इव] कम्पयन् इव । तथा सङ्घोभादिति भावः । [चचाल] गतिम् अकरोत् । सर्वत्र इवशब्दः उत्प्रेक्षायाम् ॥ ५० ॥ *

विमुक्तमिति ।—[आशंसितशत्रुनिर्जयैः] आशंसितः काङ्क्षितः शत्रुनिर्जयो यैः तैः । अहमहमिकया शत्रुं विजिगीषद्भिः इत्यर्थः । [वनेचरैः, एकावसरं] समकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । † [विमुक्तं] प्रयुक्तम् [अनेकं] बहु [आयुधम्] । जातावेकवचनम् । [सः] अर्जुनः [क्रियाफलम्, अतिपातितः] अतिक्रान्तः [काल इव] । अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निष्फल-

* चयकालदारुणः इत्यत्रोपमालङ्कारश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः ।

† “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति सूत्रम् ।

गतैः परेषामविभावनीयतां
 निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः ।
 भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः
 शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥ ५२ ॥
 दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्
 पतन्ति विम्बादुत तिग्मतेजसः ? ।

त्वात् इति भावः । [अन्तरा] मध्ये [शरैः निर्ज-
 घान] ॥ ५१ ॥ *

गतैरिति ।—[पाण्डुनन्दनः] अर्जुनः [परेषाम् अविभाव-
 नीयतां] लघुप्रयोगात् अन्यत्र — गूढप्रयोगाच्च अदृश्यताम् अप्रका-
 श्यतां च [गतैः, विपदम्] अनर्थं [निवारयद्भिः, विदूरगैः] दूर-
 लक्ष्यगैः परमण्डलप्रविष्टैश्च [बृहत्फलैः] आयताग्रैः महा-
 लाभैश्च । “फलं बाणायलाभयोः” इति शाश्वतः । [शरैः,
 उपायैः] सामादिभिः [इव, भृशम्, उपचितः] प्रबृहः [बभूव] ।
 अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् प्रकृताप्रकृतश्लेषः । उपमा इति
 केचित् ॥ ५२ ॥

दिव इति ।—[शराः, दिवः] अन्तरीक्षात् [पृथिव्याः]
 भूगोलात् [ककुभां मण्डलात् नु ?] दिशां मण्डलाद्वा ? [उत,
 तिग्मतेजसः] अर्कस्य [विम्बात्] मण्डलाद्वा ? [अथ] अथवा
 [सङ्घट्टिकात् कार्मुकात्] वा [मुनेः शरीरात्] वा [पतन्ति, इति
 ते] गणाः [अभिमेनिरे] ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथम् अमी

सकृद्विकृष्टादथ कार्मुकात् मुनेः
शराः शरीरादिति तैऽभिमेनिरे ॥ ५३ ॥
गणाधिपानामविधाय निर्गतैः
परासुतां मर्मविदारणैरपि ।
जवादतीये हिमवानधोमुखैः
कृतापराधैरिव तस्य पत्रिभिः ॥ ५४ ॥
द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखाः
विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।

विश्वम् अन्तर्धाय शराः सम्भाव्यन्ते ? इति भावः । अत्र सर्वतः
शरसम्पातदर्शनात् सम्भावनया पृथिव्यादीनाम् अन्यतमस्य
अपादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् ।
नुशब्दादयस्तु संशये ॥ ५३ ॥

गणेति ।—[मर्मविदारणैः अपि] मर्मस्थानानि एव
विदारयद्भिः अपीत्यर्थः । [गणाधिपानां, परासुतां] मरणम्
[अविधाय] अकृत्वा [निर्गतैः] । तेषाम् अमर्त्यत्वात् इति
भावः । [तस्य] मुनेः [पत्रिभिः] शरैः [कृतापराधैः इव]
स्वामिकार्य्यकरणत् सापराधैः इवेत्युत्प्रेक्षा । [अधोमुखैः]
सद्भिः [जवात् हिमवान्, अतीये] अतिचक्रमे । तत्र प्रविष्टम्
इत्यर्थः । लज्जितस्य क्वचिन्निलयनम् उचितम् इति
भावः ॥ ५४ ॥ *

द्विषामिति ।—[प्रथमे] प्रथममुक्ता इत्यर्थः । [शिली-

* अकृतकार्यसाधनैः इति अधोमुखैः अत एव हिमवानतिक्रान्तः इति पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् । इत्यभयोरङ्गाङ्गित्वम् ।

न तासु पते विशिखैः पुनर्मनेः
 अरुन्ददत्वं महतां ह्यगोचरः ॥ ५५ ॥
 समुज्झिता यावदराति निर्य्यती
 सहैव चापात् मुनिबाणसंहतिः ।
 प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं
 निनाय सङ्कोचमुमापतेश्चमूम् ॥ ५६ ॥

सुखाः] मुनिशराः [द्विषां, देहावरणानि] वर्माणि [विभिन्य
 याः क्षतीः] प्रहारान् [चक्रिरे, तासु] क्षतिषु [पुनः] पश्चात्
 प्रशुक्तेः [मुनेः विशिखैः, न पते] न पतितम् । पिष्टपेषणदोषा-
 क्षतात् इति भावः । तथाहि, [अरुन्ददत्वं] पीडितपीडनं
 [महतां] सताम् [अगोचरः] अविषयः [हि] सन्तः पीडित-
 पीडां न कुर्वन्ति इत्यर्थः । “न हन्याद् व्यसनप्राप्तं नात्तं नाति-
 परिच्यतम्” इति निषेधस्मरणादिति भावः । अरुः व्रणं तुदतीति
 अरुन्ददः । “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः” इत्यमरः । “विध्वरुषोऽमुदः”
 (३।२।३५ पा०) इति खश्प्रत्ययः । “अरुर्हि षदजन्तस्य मुम्”
 (६।३।६७ पा०) इति सुमागमः ॥ ५५ ॥ *

समुज्झितेति ।—यावन्तोऽरातयो [यावदराति] “यावदव-
 धारक्षे” (२।१।८ पा०) इति अव्ययीभावः । यावदराति यथा
 तथा [समुज्झिता] अरातिसमसङ्ग्रया मुक्ता [चापात्] मुनिकामु-
 कात् [सह] सम्भूय [एव, निर्य्यती] निष्कामन्ती । तादृक् तस्मै
 कौशलमिति भावः । इणः शतरि ङीप् । [मुनिबाणसंहतिः,

अजिह्वमोजिष्ठममोघमक्लमं
क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितम् ।
प्रसेहिरे सादयितुं न सादिताः
शरीघमुत्साहमिवास्य विद्विषः ॥ ५७ ॥
शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमग्रतः
स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम् ।

उमापते: चमूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिम् इव सङ्कोचं,
निनाय] प्रापयामास । दुहादिपाठान्नयतिर्द्विकर्मकः ॥ ५६ ॥ *
अजिह्वमिति ।—[अजिह्वं] स्वरूपतो गत्या वा अवक्रमं ।
अन्यत्र तु—जिह्वस्थानप्रवृत्तो न भवतीति अजिह्वः, तम् ।
[अोजिष्ठम्] अोजस्त्रिनं सारवत्तमं तेजिष्ठं च । उभयत्रापि
अोजस्त्रिण्यब्दाद्विब्रन्तादिष्ठन् । “विन्मतोलुक्” (५।३।६५ पा०)
इति लुक्, टिलोपश्च । [अमोघम्] अवन्ध्यम् [अक्लमं]
निरन्तरव्यापारेऽपि अक्लान्तं [बह्वीषु क्रियासु] छेदेनभेदेनपात-
नादिकर्मसु [पृथक्] भेदेन [नियोजितम्] । कर्मानुगुण्ये न
विनियुक्तमित्यर्थः । [अस्य] मुनेः [शरीघम्, उत्साहम्]
अौत्सुक्यम् [इव] । वीररसस्य स्थायिभावभूतं प्रयत्नविशेषम् इवे-
त्यर्थः । [सादिताः] कर्षिताः [विद्विषः] शत्रवः [सादयितुं]
प्रतिकर्तुं [न प्रसेहिरे] न शेकुः । तस्य उत्साहवद् एव
शरवर्षं दुर्धर्मम् अभूत् इति भावः ॥ ५७ ॥ †

शिवेति ।—[अनेकदेशगाः] नानादेशस्थाः [शिवध्वजिन्यः]

* अथ उपमालङ्कतिः ।

† अथ प्रकृताप्रकृतश्च पाङ्क्तिश्च उपमालङ्कतिः इति केचित् ।

तमेकदेशस्थमनेकदेशगाः

निदध्युरर्कं युगपत् प्रजा इव ॥ ५८ ॥

मुनेः शरौघेण तदुग्ररंहसा

बलं प्रकोपादिव विष्वगायता ।

हरसेनाः । उग्रेषवो मयूखा इवेति उपमितसमासः * । अन्यत्र तु—उग्रेषव इव मयूखा इति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । † तेषां माला अस्यास्तीति तम् [उग्रेषुमयूखमालिनम्] । ब्रीह्यादित्वादिनिः । ‡ [एकदेशस्थम्] एकत्रैव स्थितं [तं] मुनिम् [अर्कं प्रजा इव युगपत् प्रतियोधं] योधं योधं प्रति । “अव्ययं विभक्ति” (२।१।६ पा०) इत्यादिना प्रत्यर्थे वीप्सायामव्ययीभावः । [अग्रतः स्फुरन्तं, निदध्युः] ददृशुः । यथा एकोऽर्कः एकत्रैव स्थितोऽपि नानादेशस्थानाम् अपि प्रतिपुरुषं मम एवाग्रे वर्त्तत इति युगपत् प्रतीयते, तद्वत् बाणवर्षी मुनिः अपि प्रतियोधं तथा एव प्रत्यभात् इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ §

मुनेरिति ।—[प्रकोपात्] अमर्षात् [इव, विष्वक्] समन्तात् [आयता] आगच्छता [उग्ररंहसा] तीव्रवेगेण [मुनेः शरौघेण] उक्तविशेषणेन [महाऽनिलेन] वात्यया [निदाघजं] शीघ्रोत्थं [रज इव, विधूनितं] व्याहृतं [तद्बलं] प्रमथानां सैन्यं [सङ्गिनीम्] अनुबन्धिनीम्, अवि-

* “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६ पा०) सूत्रम् ।

† “मयूरव्यंसकादयश्च” (२।७।७२ पा०) ।

‡ “ब्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) सूत्रम् ।

§ अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धादुपमालङ्कारः ।

विधूनितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनौ
महाऽनिलेनेव निदाघजं रजः ॥ ५६ ॥
तपोबलेनैष विधाय भूयसीः
तनूरदृश्याः खिदिषून्निरस्यति ? ।
अमुष्य मायाविहतं निहन्ति नः
प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम् ? ॥ ६० ॥
हृता गुणैरस्य भयेन वा मुनेः
तिरोहिताः खित् प्रहरन्ति देवताः ? ।

च्छिन्नम् इति यावत् [भ्रान्तिम्] अनवस्थानम् [इयाय]
प्राप ॥ ५६ ॥ *

अथ त्रिभिः विशेषकमाह, तप इत्यादिना ।—[एषः]
मुनिः [तपोबलेन] तपःसामर्थ्येन [भूयसीः] बह्वीः [अदृश्याः
तनूः] आत्मनः शरीराणि [विधाय] सृष्ट्वा [इषून्निरस्यति
खित् ?] क्षिपति किम् ? अथवा [अमुष्य] अस्य मुनेः
[मायाविहतं] मायया विहतं प्रतिहतं [ख'] स्वकीयम् इव
[आयुधं, प्रतीपं] प्रतिकूलम् [आगत्य] प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः, [नः]
अस्माकं [निहन्ति किमु ?] “जासिनिप्रहण” (२।३।५६ पा०)
इत्यादिसूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शेषाविवक्षायान्तु द्वितीया ॥६०॥†

हृता इति ।—यदा [अस्य मुनेः, गुणैः] शान्त्यादिभिः
[हृताः] आकृष्टाः, वशीकृता इति यावत्, [भयेन] भीत्या [वा],

* अत्रोपमालङ्कारः । स च प्रकीपादिव इति हेतुप्रश्नया सङ्कीर्णः ।

† अत्र यथार्थस्वान्यभावसम्भावनया उत्तमं चालङ्कारः ।

कथं न्वमी सन्ततमस्य सायका
 भवन्यनेके जलधेरिवोर्मयः ? ॥ ६१ ॥
 जयेन कच्चिद्विरमेदयं रणात्
 भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा ? ।
 तताप कीर्णा नृपसूनुमार्गणैः
 इति प्रतर्काकुलिता पताकिनी ॥ ६२ ॥
 ॥ विशेषकम् ॥

भयात् बिभ्यत्य एवेत्यर्थः । [देवताः तिरोहिताः] सत्यः
 [प्रहरन्ति स्मित् ?] तत् कुतः ? अन्यथा [अस्य] मुनेः [अमी
 सायका जलधेः ऊर्मय इव कथं नु सन्ततमनेके] असङ्ख्याः
 [भवन्ति] ? एतच्चोक्तान्यतमपक्षासम्भवे न सम्भवतीत्यर्थः ।
 किमिति पृच्छन्त्यो देवता युध्यन्ते ? इत्याह ।—गुणैः हता
 भयेन वा । एतेन गुणैः आवर्तिताः प्रीत्या, बिभ्यन्त्यः अस्माद्
 वर्त्तमाना वा इत्यर्थः । किमस्य वितर्कत्रयस्य मूलमित्याह,—
 कथमिति । अस्मात् कथं जलधेः ऊर्मयो यथा, एकस्यैव
 सायकाः सन्ततम् अतिबहवो भवन्ति ? एतच्चोद्यमन्यसपक्ष-
 सम्भवे न सम्भवति इत्यर्थः । एकशब्दस्य एकशेषे कृते एके
 इति रूपम् इति केचित् । नुशब्दस्त्वन्यार्थे ॥ ६१ ॥ *

जयेनेति ।—[कच्चिदयं वा रणात् जयेन विरमेत्] अस्मान्
 जित्वा कच्चिदयं युद्धम् उपसंहरेत् इत्यर्थः । [अपि चरा-
 चराय स्वस्ति भवेत् ?] अपि स्थावरजङ्गमं जगत् न विन-

अमर्षिणा कृत्यमिव क्षमाश्रयं
मदोद्धतेनेव हितं प्रियं वचः ।
बलीयसा तद्विधिनेव पौरुषं
बलं निरस्तं न रराज जिष्णुना ॥ ६३ ॥

श्लेत् इत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । प्रार्थनायां लिङ् ।
[इति प्रतर्काकुलिता] पूर्वोक्ता ये वितर्कास्तैः आकुलिता
विह्वला । अत्र सहेतुकं विशेषणमाह,—[नृपसूनुमार्गणैः]
अर्जुनबाणैः [कीर्णा] क्षिप्त्वा [पताकिनौ] सेना, किरातपते-
रिति शेषः । [तताप] तापं प्राप ॥ ६२ ॥ *

अमर्षिणेति ।—[जिष्णुना] अर्जुनेन [निरस्तं] क्षिप्तं
[तत् बलं] किरातसैन्यं [न रराज] । किमिव ? केन क्षिप्तं
न शोभते ? [अमर्षिणा] क्रोधवता निरस्तम् [क्षमाश्रयं]
शान्तिसाध्यं [कृत्यम् इव] कार्यम् इव । यथा क्षमासाध्यं हि
कृत्यं सामर्षैः निरस्यते, तच्च निरस्तं न शोभते । यथा च
मदः पौरुषादिधर्मः, तेनोद्धतोऽवलितः तेन [मदोद्धतेन] पुंसा
[हितं प्रियं वचः] प्रियवचनम् [इव] निरस्तं तिरस्कृतं न
राजते । [बलीयसा] बलवत्तरेण च [विधिना] दैवेन [पौरुषम्
इव] निरस्तं सत् न राजते । बलीयसा दैवेन प्रतिहतपुरुष-
व्यापारस्य नैष्फल्थात् । जिष्णुरपि तथा बलीयान् इति भावः ।
मालोपमा ॥ ६३ ॥

* अत्र पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रतिदिशं प्लवगाधिपलक्षणा
 विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः ।
 रविकरग्लपितैरिव वारिभिः
 शिवबलैः परिमण्डलता दधे ॥ ६४ ॥
 प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले
 विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ ।

प्रतिदिशमिति ।—[प्लवगाधिपलक्षणा] प्लवगानाम् अधि-
 पोऽधीशो लक्ष्म यस्य तेन, वानरचिह्नेन । “कपिप्लवङ्गप्लवग-”
 इति “चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इति च अमरः । अर्जुनेन
 [विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः] विशिखा बाणाः तेषां
 संहतयः समूहाः । “स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दम्” इत्यमरः ।
 ताभिः तापिताः पीडिता मूर्त्तयो देहाः येषां तैः तथाभूतैः,
 शरनिकरकर्त्तितकलेवरैः इत्यर्थः । [शिवबलैः] प्रमथसैन्यैः
 कर्त्तृभिः [रविकरग्लपितैः] रविकरेण ग्लपितैः तप्तैः सूर्यकिरण-
 शोषितैः इत्यर्थः, [वारिभिः] उदकैः [इव, प्रतिदिशं] दिक्षु
 [परिमण्डलता] परितः चक्राकारमण्डलता इति यावत्,
 [दधे] अधारि । प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थितम् इत्यर्थः ।
 धाजः कर्मणि लिट् । आतपतप्तं हि नीरं परिभ्रमति तद्वन्मुनि-
 पीडितं सैन्यं बभ्राम इत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं कृन्दः,—
 “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥ *

प्रविततेति ।—[प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले] प्रवित-

कथमपि जयलक्ष्मीभीतभीतेव हातुं
विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५ ॥

इति श्रीभारविक्कतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये
अर्जुनाभिगमनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

तानि विस्तृतानि यानि शरजालानि तैः क्वत्रम् आच्छादितं
विश्वान्तरालं येन तस्मिन्, शरसमूहपूरितब्रह्माण्डोदरे [पाण्डु-
सूनी] अत एव [आविर्मण्डलम्] आविर्भूतमण्डलं [धनुः] ।
आविर्भूतं मण्डलं यस्य धनुष इति वृत्तौ भूतार्थस्य अनुप्रवेशात्
भूतशब्दस्याप्रयोगः । [विधुवति] कम्पयति आस्फालयति
सति [भीतभीतेव] भीतप्रकारेव * [जयलक्ष्मीः] विजयश्रीः
[कथमपि] केनचित् प्रकारेण, महता कष्टेनैव इत्यर्थः,
[विषमनयनसेनापक्षपातं] शिवसैन्यानुरागं [हातुं] त्यक्तुं
[विषेहे] शशाक इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । लक्षणं
तूक्तम् ॥ ६५ ॥ †

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोनाचल-सन्निनाथ-सूरि-विरचितायां किरातार्जुनीय-काव्य-
व्याख्यायां षष्ठ्यापथसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ।

* “प्रकारे गुणवचनस्य” (८१।१२ पा०) इति द्विले रूपम् ।

† अत्र जयलक्ष्मीः भयासम्भवेऽपि तत्सम्भावनात् उत्प्रेक्षा । सा च इवशब्द-
सान्निध्यात् वाच्या ।

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ भूतानि वार्वंघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।

भेजे दिशः परित्यक्तमद्देष्वासा च सा चमूः ॥ १ ॥

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निवहते गणैः ।

मुञ्चत्येव हि कृच्छ्रेषु सभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥

अथेति ।—[अथ] अनन्तरं [तत्र] रणे [भूतानि] सर्वप्राणिनः । [वार्वंघ्नशरेभ्यः] वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा इन्द्रः । “ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्” (३।२।८७ पा०) । तस्य अपत्यं पुमान् वार्वंघ्नोऽर्जुनः । “तस्यापत्यम्” (४।१।८२ पा०) इति अणप्रत्ययः । तस्य शरेभ्यः [तत्रसुः] बिभ्युः । “वाजूभ्रमुत्रसाम्” (६।४।१२४ पा०) इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपाभावः । [सा चमूश्च, परित्यक्तमद्देष्वासा] इषवोऽस्यन्ते एभिः इति इष्वासाः धनूंषि । “धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः” इति हेमचन्द्रः । “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” (३।३।१८ पा०) इति करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासा यया सा, परित्यक्तायुधा इत्यर्थः । [दिशो भेजे] पलायाञ्चक्रे इत्यर्थः । अत्र भूतवाससेनापलायनयोः समुच्चयकथनात् भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । “गुणक्रियायीगपद्यं समुच्चयः” इति सामान्यलक्षणं, तस्य यमकेन संसृष्टिः । उपान्तयमकम् ॥ १ ॥

अपश्यद्भिरिति ।—[गणैः] प्रमथैः [ईशानं] स्वामिनं शिवं, पुरोवर्त्तिनम् इति भावः । [अपश्यद्भिः इव रणान्निव-

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तथा ।
 आविवेश कृपा कीर्तौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥३॥
 आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
 व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥४॥

वृत्ते] निवृत्तम् । भावे लिट् । [हि] तथाहि [कृच्छ्रेषु] आपत्सु
 [सम्भ्रमज्वलितं] सम्भ्रमेण साध्वसेन ज्वलितं तप्तम् । “सम्भ्रमः
 साध्वसेऽपि स्यात्” इति विश्वः । [मनो मुह्यति एव] । अतः
 पुरोवर्त्तिनोऽपि अदर्शनम् उपपद्यत इति भावः ॥ २ ॥ *

खण्डितेति ।—[खण्डिताशंसया] खण्डिता ध्वस्ता
 आशंसा जयाशा यस्याः तथा [तेषां] गणानां सम्बन्धिन्या
 [तया] अतिसन्निकष्टया इत्यर्थः । [पराङ्मुखतया] रण-
 वैमुख्येन, पलायनेन इत्यर्थः । [कीर्तौ] ध्वजे [कृतोच्चैर्वानरं]
 कृतः आरोपितः उच्चैः उन्नतो वानरो हनूमान् येन तं, [नरं]
 पुरुषं, कपिध्वजम् इत्यर्थः, [कृपा] करुणा [आविवेश] । तदीय-
 दुर्दशां दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूत् इत्यर्थः । यमकालङ्कारः ॥३॥

ननु शत्रुषु कथं करुणा ? तत्राह, आस्थामिति ।—
 [आस्थां] यत्नम् [आलम्ब्य] । “आस्था त्वालम्बनास्थानयत्ना-
 पेक्षासु कथ्यते” इति विश्वः । [वशं नीतेषु क्षुद्रेषु] दुष्टेषु
 [अरातिषु] शत्रुषु विषये [अनुकम्पया] कृपया [महतां]
 वीराणां [माहात्म्यं] महानुभावत्वं [व्यक्तिं] स्फुटताम्
 [आयाति] प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेषु अरातिषु अपि
 करुणा भूषणम् एव महताम् इति भावः ॥ ४ ॥

* अचीत्प्र चानुप्राणितः सामान्येन विशेषसमर्थनात्मकः अर्थान्तरन्यासः । एवं
 असारीत्प्र चितार्थस्य समर्थनात् अनौचित्यं दोषः च ।

स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।

लली लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥५

एकाक्षरपादः ।

स साभिरिति ।—सहासिना वर्त्तमानः [सासिः] सखङ्गः । असून् सुवन्ति प्रेरयन्तीति असुसुवो बाणाः । “षू प्रेरणे” इति धातोः “सत्सृद्धिष” (३।२।६१ पा०) इत्यादिना क्तिप् । असुसूभिः सह वर्त्तत इति [सासुसूः] सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसः धनुः । “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” (३।३।१८ पा०) इति घञ् । आसेन सह वर्त्तत इति [सासः] सचापः । सर्वत्र “तेन सहेति तुल्ययोगे” (२।२।२८ पा०) इति बहुव्रीहिः । येया यातव्या, यानसाध्याः । अयेया अयातव्याः, यानं विनैव साध्याः । “अचो यत्” (३।१।८७ पा०) इति यत्प्रत्ययः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां हयानाम् आये स्वर्णगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयाययः । अयः शुभावहदैत्रं यातीत्यययः । येयायेयाययश्च असौ अययश्च इति [येयायेयाययाययः] । याधातोरुभयत्रापि “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०) इति कप्रत्ययः । अतो ललति विलसतीति [ललः] । “ललविलासे” । पचाद्यच् । [अलोलः] अचपलः, शशिनः ईशः शिवः तस्य शिशुः स्कन्दः, तं शृणाति हिनस्तीति [शशीशशिशुशीः] । क्तिप् । [शशन्] भ्रुतगतिं कुर्वन् । “शश भ्रुतगतौ” इति धातोः शट्प्रत्ययः । [सः] अर्जुनः [लीलां] शोभां [लली] प्राप । “ला आदाने” कर्त्तरि लिट् ।

एकाक्षरपादः ॥ ५ ॥ *

वासजिह्वं यतश्चैतान् मन्दमेवान्वियाय सः ।
 नातिपीडयितुं भग्नानिच्छन्ति हि महौजसः॥६॥
 अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्तिना ।
 सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥७॥

निरौष्ठम् ।

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।
 क्षतं क्षुणाऽसुरगणैरगणैरिव किं यशः ? ॥ ८ ॥
 पादान्तादियमकम् ।

वासिति ।—[सः] अर्जुनः [वासजिह्वं] भयक्लिष्टं यथा
 तथा [यतः] गच्छतः, पलायमानान् इत्यर्थः । [च. एतान्] गणान्
 [मन्दमेव अन्वियाय] अनुजगाम । [हि] तथाहि [महौजसः]
 महानुभावाः [भग्नान् अतिपीडयितुं न इच्छन्ति] ॥ ६ ॥ *

अथेति ।—[अथ अग्रे] बलानाम् इत्यर्थः । [हसता]
 तद्गङ्गदर्शनात् स्मयमानेन [साचिस्थितेन] तन्निवारणाय तिर्यग्-
 व्यवस्थितेन । “तिर्यग्र्थे साचि तिरः” इत्यमरः । [स्थिर-
 कीर्तिना] स्वयम् अभङ्गत्वात् इति भावः । [किञ्चिदायस्त-
 चेतसा] किञ्चिदीषदायस्तं खिन्नं चेतो यस्यं तेन, स्वकीयगण-
 भङ्गात् ईषत्खिन्नचित्तेन [सेनान्या] स्कन्देन । “पार्वतीनन्दनः
 स्कन्दः सेनानोरग्मिभूर्गुहः” इत्यमरः । [ते] गणाः प्रमथायः
 [जगदिरे] उक्ताः । ओष्ठवर्णाभावात् निरौष्ठमेतत् ॥ ७ ॥

अथ एकविंशतिभिः श्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह, मा विहासि-

* अत्र सामान्येन विशेषसमर्पणरूपः अर्थान्तरन्यासः ।

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।

अमी वो मोघमुद्गूर्णा हसन्तीव महासयः ॥ ६ ॥

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम् ।

बाणैर्बाणैः समासक्तं शङ्खेऽशं केन शाम्यति ? ॥ १० ॥

पादादियमकम् ।

ष्टेत्यादिना ।—रन्तव्यं रमणं क्रीडा । बहुलग्रहणात् * भावे तव्यप्रत्ययः । संयत् युद्धम् । “समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः” इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयती येषां ते [समरन्तव्यसंयतः] तुल्यक्रीडासङ्गरा इति तेषां सम्बोधनम् । यूयं [समरं] संग्रामं [मा विहासिष्ट] न त्यजत । जहातेर्माङि लुङ् । मध्यम-बहुवचनम् । [क्षुष्णाऽसुरगणैः] क्षुष्णाः पराजिता असुरगणाः यैः तैः भवद्भिः इति शेषः । [अगणैः इव] गणैर्भ्योऽन्यैः इव [किं] किमर्थं [यशः, क्षतं] नाशितम् । न एतद्युक्तं महाशूराणां भवादृशानाम् इत्यर्थः । पादान्तादियमकम् ॥ ८ ॥ †

विवस्वदिति ।—[विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः] विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्यकिरणसम्पर्केण द्विगुणीकृतानि उत्तेजितानि तेजांसि येषां ते तथोक्ताः, [मोघं] व्यर्थम् [उद्गूर्णाः] उद्यताः । “गुरी उद्यमने” इति धातोः कर्मणि क्तः । [वः] युष्माकम् [अमी महासयः] खड्गाः [हसन्तीव] इत्युत्प्रेक्षा । किं पलायमानानां खड्गैरिति हासः ॥ ९ ॥

वन इति ।—[वनसदां] वनेचरणाम् [अवने] रक्षके [वने, मार्गं] मृगसम्बन्धिनं [मार्गं] पथानम् [उपेयुषां]

* “कृत्यत्युटो बहुलम्” (३।३।११३ पा०) इति सूत्रम् ।

† अत्रोपमालङ्कृतिः इति यमकोपमयोः संसृष्टिः ।

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहृतायतकीर्त्तिभिः ।

गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

पलायमानानाम् इत्यर्थः, युष्माकम् इति शेषः । वाणो ध्वनिः
एषाम् अस्तीति तैः [वाणैः] ध्वनियुक्तैः । “वण संशब्दने”
इति धातोर्घञ्, ततः “अर्शआदिभ्यः” (५।२।१२७ पा०)
इत्यच्प्रत्ययः । यमकत्वात् बवयोरभेदः । उक्तञ्च—“रलयोर्द-
लयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । शसयोर्मनयोश्चान्ते सविसर्गा-
ऽविसर्गयोः । सविन्दुकाऽविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ॥”
इति । [वाणैः] शरैः [समासक्तं] समासञ्चितम् [अशं] दुःखं
ब्रू [केन शास्यति ?] इति [शङ्के] । केन उपायेन शास्येदिति
विचारयामि इत्यर्थः । पादादियमकम् । ॥ १० ॥ *

पातितेति ।—[पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः] पातितं अंशितम्
उत्तुङ्गमाहात्म्यम् उन्नतभावो यैः तैः, [संहृतायतकीर्त्तिभिः]
संहृताः आहृता आयताः विस्तृताः कीर्त्तजो यैः तैः, युष्माभिः
इति शेषः । [कां गुर्वीम् आपदं हन्तुं ?] न काञ्चिदपि इत्यर्थः ।
[आवृत्तिः] युद्धान्निवृत्तिः, सैव [साहसं कृतम्] । अतः पापात्
अन्यत् न किञ्चित् फलम् अस्तीति भावः । तदुक्तं मनुना—“यस्तु
भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्
तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्त्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥” इति ॥ ११ ॥

* अत्र शङ्के इति विचाराशयेन प्रदत्तं, न सम्भावनायापिति नोत्प्रेक्षा ।

ना ऽसु रो ऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।

ना सु खो ऽयं न वा भोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥१२

गोमूत्रिका बन्धः ।

मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।

प्रणुदत्यागतावत्तं जघनेषु पशूनिव ॥१३॥

नेति ।—किञ्च [अयम् असुरः] दैत्यः [न, नागः] गजः [वा] पन्नगश्च [न] । धरस्य इव संस्था यस्य सः [धरसंस्थः] पर्वताकारः । “अहार्थधरपर्वताः” इत्यमरः । “संस्था-व्यवस्था-प्रणिधिसमाप्तगाकारमृत्युषु” इति वैजयन्ती । [राक्षसो न] । किन्तु [अयं] सुखयतीति [सुखः], सुखसाध्य इत्यर्थः । [नवाभोगः] अभिनवप्रयत्नः, महोत्साह इत्यर्थः । “आभोगो वरुणच्छले पूर्णतायत्नयोरपि” इति विश्वः । [धरणिस्थः] भूतलचारी [राजसः] रजोगुणप्रधानः [ना] पुरुषः [हि], कश्चित् मानुष इत्यर्थः । “पुरुषाः पूरुषा नरः । मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः” इत्यमरः । अतो न पलायनमुचितमिति भावः । गोमूत्रिकाबन्धः ।—“वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुः दुष्करं तद्विदो विदुः ॥” इति लक्षणात् । षोडशकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिः इति उद्धारः ॥ १२ ॥ *

मन्दमिति ।—[एष मुनिः घृणया] कृपया [इषुलतां] इषुलतां शाखाम् इव [मन्दम्, अस्यन्] क्षिपन् [वः] युष्मान् [पशून्

न नोननुन्नो नुन्नो नो नाऽना नानानना ! ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नाऽनेना नुन्ननुन्ननुत् ॥१४॥

एकाक्षरः ।

इव आगतावन्नं] यथा तथा [जवनेषु प्रणुदति] नोदयति ।
किमतः परं कष्टम् अस्ति ? इति भावः ॥१३॥ *

नेति ।—पदच्छेदस्तावत् ।—न ना जननुन्नः नुन्नोनः ना
अना नानाननाः ननु । नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः
नुन्ननुन्ननुत् । अथ योजना ।—हे [नानाननाः !] नानाप्रकाराणि
आननानि येषां ते, नानाविधास्या इत्यर्थः । जनेन निकृष्टेन
नुन्नो विद्धः [जननुन्नः] यः सः [ना न] पुरुषो न । तथा नुन्न
जनो येन सः [नुन्नोनः ना] पुरुषः [अना ननु] अपुरुषः खलु ।
जनाङ्गीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यम् ? इति भावः । किञ्च,—
नुन्न इनः स्वामी यस्य स नुन्नेनः, स न भवतीति [ननुन्नेनः] ।
नवर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । † सः [नुन्नः] विद्धो-
ऽपि [अनुन्नः] अविद्ध एव । ययमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेति
भावः । तथा नुन्ननुन्ननुदतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नाः तान् नुद-
तीति [नुन्ननुन्ननुत्] अतिपीडितपीडकः [ना] पुरुषः
[अनेनाः ?] निर्दोषो न भवतीति, किन्तु सदोष एवेति ;
“नार्त्तं नातिपरिच्छतम्” इति निषेधादित्यर्थः । अयन्तु नैता-
दृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः ।
अन्त्यस्तकारस्तु न दोषावहः । “नान्त्यवर्णस्तु भेदकः” इति
अभ्यनुज्ञानात् । एकाक्षरः । ॥ १४ ॥

* अत्र इषुलतां पशुनिव इति पूर्वोत्तराईयोः एकजातीयोपमालङ्कारयोः संकृष्टिः

† “सुपा सुप्” (रा१।४ पृ०) इति सूत्रम् ।

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्च्युतोपलः ॥१५

स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाऽविपत्तयः ।

स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभा वा विपत्तयः ॥१६॥

समुद्भक्तः ।

वरमिति ।—[कृतध्वस्तगुणात्] कृताः पूर्वम् उत्पादिताः पश्चात् ध्वस्ता नष्टाः ते कृतध्वस्ताः । “पूर्वकाल” (२।१।४८ पा०) इत्यादिना समासः । कृतध्वस्ताः गुणाः यस्य तस्मात् पुंसः [अत्यन्तम्] अतिशयेन [अगुणः] निर्गुणः [पुमान् वरं] मनाक्प्रियः, किञ्चिन्प्रिय इत्यर्थः । “वरं क्लीवे मनाक्प्रिये” इत्यमरः । [हि] तथाहि [प्रकृत्या] स्वभावेन [अमणिः] मणिरहितः [अलङ्कारः श्रेयान् । च्युतोपलः] अष्टरत्नो [न] श्रेयान् । “उपलः प्रस्तरे रत्ने” इति विश्वः । पलायितुः समरात् ; असमर एव वरमिति भावः । अत्र समानविषयारोपयोः प्रतिविम्ब-करणात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १५ ॥

स्यन्दना इति ।—स्यन्दन्ते प्रद्ववन्तीति [स्यन्दनाः] जवनाः [स्यन्दनाः] रथाः [नो] सन्ति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । * चतुरं गच्छन्तीति [चतुरगाः तुरगाश्च] अश्वाः [नो] सन्ति । [सुरेभाः] शोभनवृंहणाः, [सुरेभा वा] सुरगजाश्च नो सन्ति । [अविपत्तयः] :विपत्तिरहिताः, [विपत्तयो वा] विशिष्टाः पदातयः नो सन्ति । अतो न भेतव्यम् इति

भवद्भिरधुनाऽरातिपरिहापितपौरुषैः ।

ऋदैरिवार्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः ॥१७॥

वेत्रशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुक्कशात्रवे ।

यात किं विदिशो जेतुं तुञ्जेशो दिवि किंतया ॥१८॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

भावः । अत्र पूर्वोत्तरार्द्धगतानां विशेषणानां च उद्देशोद्देश्यी-
भूतानां यथासङ्गसम्बन्धानुक्रमाद्यथासङ्गालङ्कारो यमकेन
संसृष्टः । समुद्रकः ॥ १६ ॥

भवद्भिरिति ।—[अधुना अरातिपरिहापितपौरुषैः]
अरातिभिः परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि यैः तैः
[भवद्भिः, अर्कनिष्पीतैः] अर्केण संशोषितैः [ऋदैः इव, दुरुत्तरः]
दुस्तरः पङ्क इव [पङ्कः] दुष्कीर्त्तिः [प्राप्तः] ॥ १७ ॥ *

वेत्रेति ।—वेत्राणि वंशाः फलिन्यो वा शाकाः वर्षराश
कुजा वृक्षा यस्मिन् तस्मिन् [वेत्रशाककुजे] शत्रुणा दुःप्रवेश्ये
इत्यर्थः । “वेत्रं वंशफलिन्योश्च” इति विश्वः । “शाकवर्ष-
वर्षकाः” इत्यमरः । [अलेशैजे] लेशेन स्तोकेन अपि, एजते
कम्पते इति लेशैजः, स न भवतीति अलेशैजः, तस्मिन्,
अत्यन्ताकम्पने इत्यर्थः । “एजृ कम्पने” । पचाद्यच् । न कीकृते
नादत्ते इति अकुको ग्रहणासमर्थः शात्रवो यस्मिन् तस्मिन्
[अकुक्कशात्रवे] “कुक्क आदाने” । पचाद्यच् । [शैले] पर्वते ।
[किंतया] केषां भावः किंता कुक्षितता, तथा उपलक्षिताः

* अत्र पद्योत्तरार्द्धे उपमानलोपात् लुप्तोपमा । एवं अङ्घ्रितनदेवमानवादि-
वषट्प्रतिबन्धनात् भवन्तस्त्वोऽपि हीनवर्गीयाः इति अलङ्कारेण व्यतिरेकध्वनिः ।

अयं वः क्लैव्यमापन्नान् दृष्टपृष्ठानरातिना ।

इच्छतीशश्रुताचारान् दारानिव निगोपितुम् ॥१६

ननु हो मथना राघो घोरा नाथमहो नु न ।

तथदातवदा भीमा माभीदा बत दायत ॥२०॥

प्रतिलोमानुलोमाहः ।

मन्तः । “कुत्साप्रश्रवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इष्यते” इति शाश्वतः । [विदिशो जेतुं यात] गच्छत [किम् ?] यातेः सम्प्रश्ने लोट्, मध्यमपुरुषबहुवचनम् । [दिवि] स्वर्गेऽपि । तुञ्जेश इति तेषां सम्बोधनम् । तुञ्जन्त इति तुञ्जाः हिंसका दैत्याः । “तुजि हिंसायाम्” । पचाद्यच् । तेभ्यो दैत्येभ्य ईशत इति [तुञ्जेशः !] ईशेः क्तिप् । तेभ्योऽपि शक्ता इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि असुरविजयिनां युष्माकम् अत्र क्षुद्रस्थले क्षुद्रशती पलायनम् अनुचितम् इति भावः । प्रतिलोमानुलोमपादः ॥ १८ ॥

अथेशे तिष्ठति पलायनमेतद् वो नः युक्तम् इत्याह, अयमिति ।—[अयम्, ईशः] स्वामी शिवः [क्लैव्यं] निष्पीरुषत्वम् [आपन्नान्] प्राप्तान् तथा [अरातिना, दृष्टपृष्ठान्] पलायमानान् इत्यर्थः, [वः] युष्मान् [श्रुताचारान्] स्वल्पितव्रतान् [दारान्] कलत्राणि [इव] । “अथ पुंभूम्नि दाराः” इत्यमरः । [निगोपितुं] गोप्तुम् । ऊटिच्त्वाटिङ् विकल्पः । * दारदोषं भर्त्सेव स्वमहिम्ना युष्मदोषं संवरितुम् [इच्छति] । अतः कुतो युष्माकम् अनर्थः ? इत्यर्थः ॥ १८ ॥ †

नन्विति ।—[ननु] इति आमन्त्रणे । [हो] इति

* “स्वरतिसृतिमृत्यतिधञ्जदितो वा” (७२।४४ पा०) इति सूत्रम् ।

† अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धादुपमा ।

किं त्यक्त्वापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः ।

ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मानिता ॥२१॥

आह्वाने । “हे हे व्यस्ती समस्ती च हृतिसम्बोधनार्थयोः ।
हो हो चैवंविधौ श्रेयो सम्बुद्ध्याह्वानयोरपि ॥” इति विश्वः ।
मथन्तीति [मथनाः] । “मन्य विलोडने” । कर्त्तरि ल्युः ।
राघ्नन्ति समर्था भवन्तीति [राघः] । “राष्ट्र सामर्थ्ये” । क्विप् ।
[घोराः] क्रूराः, शत्रूणाम् इति भावः । नाथं महयन्ति पूजयन्तीति
[नाथमहः] । दृशिग्रहणात् कर्मणि उपपदे क्विप् । तयन्ति
रक्षन्तीति तयाः रक्षकाः । पचाद्यच् । दायन्तीति दाताः शुद्धाः ।
“दैप् शोधने” । कर्त्तरि क्तः । वदन्तीति वदाः वक्ताः । पचा-
द्यच् । तेषां इन्द्रः [तयदातवदाः । भीमाः] भयङ्कराः । माभीः ।
नञर्थमाशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । तान् ददतीति [माभीदाः] ।
अभयप्रदाः । एवंविधा यूयमिति शेषः । [बत] इति छेदे ।
बवयोरभेदः । [न दायत नु ?] न शुद्धाः किम् ? नु पृच्छा-
याम् । किन्तु शुद्धा एव । काकुः अत्रानुसन्धेयः । “दैप् शोधने” ।
लोट्, मध्यमपुरुषबहुवचनम् । प्रतिलोमानुलोमार्द्धः ॥ २० ॥

किमिति ।—[अपास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः] अपास्तो-
ऽवधैरितो देवत्वमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकारो यैः तैः, अति-
देवमानुषैः इत्यर्थः । सनुष्याणां भावो मानुष्यकम् । “योप-
धात् गुरूपोत्तमाद्गुञ्” (५।१।१३२ पा०) । [ज्वलितान्यगुणैः]-
ज्वलिताः उज्ज्वलिताः, प्रकाशिता इति यावत्, अन्यगुणा
असदृशगुणा यैः तैः । “अन्यौ विभिन्नासदृशौ” इति वैजयन्ती ।
ईदृशैः, भवद्भिरिति शेषः । [तेजसि] प्रतापे [स्थिता] प्रतापैक-
शरणा [गुर्वी] अल्पाः । अज्ञत्वाभिमानिता [किम्] इति
[त्यक्त्वा ?] किस्मिन्किस्मिन् अज्ञत्वात् अनाय्यत ? इति भावः ॥ २१ ॥

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।

सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भरवानुत ॥२२॥

निशितेति ।—हे [अमरणा] मरणरहिताः [निशिता-
सिरतः] अतितीक्ष्णखड्गरतः [अभीकः] निर्भीकः [रुचा]
तेजसा उपलक्षितः सुष्ठुः आभासत इति [स्वाभासः] रम-
णीयः । पचाद्यच् । [उत] अत्यर्थम् अतिशयेन [भरवान्]
रणभरसहिष्णुः इत्यर्थः । “उतात्यर्थविकल्पयोः” इति विश्वः ।
ईदृशो [नः] अस्माकं [विरोधी] शत्रुः [सारतो] बलतः
[न न्येजते] न कम्पते, न प्रचलतीत्यर्थः । “एजृ कम्पने”
लट् । अतो भवद्भिः अपि स्थातव्यम् एव ; न चलितव्यम्
इति भावः । एतन्मते “विरोधी नः” इतत्र सविसर्गपाठः ।
प्रतिलोमे निर्विसर्गपाठे—“पदान्ते सविसर्गाऽविसर्गयोः” इत्ये-
तादृशकाव्ये ऐक्यस्त्रीकारात् । अन्ये तु—इनः सूर्य इव
स्वाभास इनस्वाभास इत्येकं पदम् आहुः । केचित्तु—विरोधी
शत्रुः पूर्वविशेषणविशिष्टो न, अपि तु पूर्वविशेषणविशिष्ट
एवेति काकर्थेन नकारमाहुः । परे तु—सारतो न विरोधी न ।
न रतम् अरतम्, अरतेन सह वर्त्तमानाः सारता मुनयः, तान्
ऊनयन्ति मारणेन न्यूनान् कुर्वन्तीति सारतीना दैत्यास्तेषां
विरोधी विष्णुः, स नायम् । अतः कथं पलायन्ते ? न स्वाभासः ।
स्वेन धनेन भासत इति स्वाभासः कुवेरः, सोऽपि नायम् ।
न भरवान् । भं न च्चत्रं राति । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०)
भरश्चन्द्रस्तद्दान् शिवोऽपि न । अतः पलायनं न उचित-
मित्याहुः इत्युपरिष्ठात् ॥ २२ ॥

तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा ।

चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि॥२३॥

प्रतिलोमानुलोमेन श्लोकद्वयम् ।

विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।

हतद्विपनगष्टूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

ननु अयं न चलतीति कथं ज्ञायते ? तत्राह, तन्विति ।—
तनुमाह्वणोति आच्छादयति इति तनुवारं धर्मं । कर्मण्यण् ।
तेन बभस्ति भासते इति [तनुवारभसः] । “भस दीप्तौ” ।
पचाद्यच् । [भास्वान्] तेजस्वी [चारुणा] भास्वता [अविनतोरसा]
अविनतेन उन्नतेन उरसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः । एवंविधोऽपि
[अधीरः] धैर्यरहितः [रसिताशिनि] रसितेन शब्दितेनैव
अश्नाति ग्रसति इति रसिताशी, तस्मिन् । रवेणैव विश्वप्राण-
हारिणीत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । * [जन्ये] युद्धे । “युद्ध-
मायोधनं जन्यम्” इत्यमरः । [अभीतः] निर्भीकः सन्
[को रमते ?] कः क्रीडति ? यदि रमते तर्ह्ययमेवेति भावः ।
निर्भयसञ्चारात् एव अस्य निश्चलत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । “पूर्व-
श्लोकस्य अयं प्रतिलोमः ॥ २३ ॥

अथ पञ्चभिः कुलकमाह, विभिन्नेत्यादिभिः ।—आह्वं
विशिनष्टि ।—[विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि] विभि-
न्नानि विदारितानि अत एव पातितानिःअश्वीयानि अश्वसमूहाः
पूर्वकाल” (२।१।३६ पा०) इति समासः । तैः अश्वसमूहैः

* “बहुजनमाभीक्ष्ण्ये” (१।२।८१ पा०) इति सूत्रम् । पीनः पुन्ये द्यौले सुप्युप-
पदे णिनिः इति ।

दे वा का नि नि का वा दे
 वा हि का स्व स्व का हि वा ।
 का का रे भ भ रे का का ।
 नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥ २५ ॥

इति सर्वतोभद्रः ।

निरुद्धानि रथानां वर्ष्मनि यस्मिन् तथोक्ते । “वृन्दे त्वश्वीय-
 माश्ववत्” इत्यमरः । “केशाश्वान्भ्यां यच्छावन्यतरस्याम्”
 (४।२।४८ वा०) इति छप्रत्ययः । [हतद्विपनगष्ट्रतरुधिराम्बु-
 नदाकुले] हतास्ताडिता द्विपा गजा एव नगाः शैलाः ।
 “शैलवृक्षौ नगावगौ” इत्यमरः । तैः ष्ट्रतानि उज्झितानि ।
 छिवतेः कर्म्मणि क्तः । “च्छ्वाः शूङ्गनुनासिके च” (६।४।१८ पा०)
 इति ऊठादेशः । तानि रुधिराण्येव अम्बूनि तेषां नदैः प्रवाहैः
 आकुले व्याप्ते ॥ २४ ॥ *

देवेति ।—पुनश्च । देवान् आकनयति उद्दीपयति उल्काहयति
 इति देवाकानी तस्मिन् [देवाकानिनि] । “कन दीप्तौ” इति
 धातोर्ण्यन्तात् णिनिः । यद्वा “कै शब्दे” इति धातोराड्पूर्वस्य
 भावे ल्युटि आकानम् आशब्दनम्, ईषदहनम् इति यावत्, देवानां
 तद्वर्ण्यर्थः । कावादः ईषदादो वाक्कलहः । “ईषदर्थे”
 (६।३।१०५ पा०) इति कुशब्दस्य कादेशः । तद्वति [कावादे] ।
 “अर्शणादिभ्योऽच्” (५।२।१२७ पा०) । [वाहिकास्वस्वकाहि]
 वाहिका पर्यायेण रणभारोदहनम् । वहेः पर्याये धात्वर्थ-

* अत्र “हतद्विपनगष्ट्रतरुधिराम्बुनदाकुले” इत्यत्र रुधिरस्य अम्बुत्वारोपः
 द्विपस्य नगत्वारोपे कारणम् इति परम्परितरूपकम् ।

प्रनृत्तशवविवस्तुरगाक्षिप्तसारथौ ।

मारुतापूर्णतूणोरविक्रुष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

निर्देशे खुन् वक्तव्यः । वाहिकया क्रमप्राप्तरणक्रियया सुष्ठु
शोभनं यथा तथा अश्वकान् परानाजिहीते अभियुङ्क्ते, योज-
यतीति वावत्, वाहिकास्त्रकाहाः, तस्मिन् । योद्धर्म्मो युद्धे
उपचर्यते । “आहाड् गतौ” इति धातोः विच्प्रत्ययः ।
सोमपा-शब्दवत् प्रक्रिया । [वा] वाशब्दश्चार्थः । कं मटोटक-
माकिरन्ति इति काकाराः मटस्त्राविणः । किरतेराड्पूर्वात्
कर्मण्यण् । एवंविधा इभभरा गजघटा यत्र तस्मिन् [काका-
रेभभरे] । [काका] इव काकाः गच्छा इति लक्षणया तेषाम्
आमन्त्रणम् । [निस्त्रभव्यव्यभस्वनि] निस्त्राः निरुत्साहाः भव्याः
सोत्साहाः तान् उभयान् व्ययन्ति संवृण्वन्ति इति निस्त्रभव्यव्याः ।
“व्येञ् संवरणे ।” “आतोऽनुपमर्गे कः” (३।२।२ पा०) । तैः
वभस्ति भासते इति निस्त्रभव्यव्यभस्वान्, तस्मिन् । “अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यते” (३।२।१७८ पा०) इति क्वनिप् । सर्वतोभद्रम् ।
सर्वतो भ्रमणात् सर्वतोभद्राख्यश्चित्तबन्धः । यथाह दण्डौ ।—
“तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः” इति । उद्धारस्तु ।—
“चतुष्कोष्ठे चतुरङ्गबन्धक्रमेण आद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतु-
ष्टयं विलिख्य अनन्तरपङ्क्तिचतुष्टयेऽपि अधःक्रमेण पाद-
चतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु पङ्क्तिषु प्रथमः पादः सर्वतो
वाच्यते, द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि । इति ॥ २५ ॥

प्रनृत्तेति ।—[प्रनृत्तशवविवस्तुरगाक्षिप्तसारथौ] प्रनृत्त-
शवेभ्यो नृत्यत्कबन्धेभ्यो विवस्तैः क्षुभितैः तुरगैः आक्षिप्त्वा
अवधूताः सारथयो यत्र तस्मिन् । तथा [मारुतापूर्णतूणोर-

स स त्त्व र ति दे नि त्थं

स द रा म र्घ ना शि नि ।

त्व रा धि क क सं ना दे

र म क त्व म क र्घ ति ॥ २७ ॥

इति अर्द्धभ्रमकः ।

आसुरे लोकविवासविधायिनि महाहवे ।

युष्माभिरुन्नतिं नीतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥२८॥

कुलकम् ।

विक्रुष्टहतसादिनि] मारुतेन आपूर्णैः व्याप्तैः तूणीरैः निषङ्गैः
विक्रुष्टाः शब्दायमानाः हताः ताडिताः सादिनस्तौरङ्गिका यत्र
तस्मिन् । यद्वा विक्रुष्ट इति पाठे—मारुतापूर्णतूणीरैः विक्रुष्टा
आकर्षिता, अत एव हता मारिताः सादिनोऽश्वारा यत्र
तस्मिन् ॥ २६ ॥

ससत्त्वेति ।—[ससत्त्वरतिदे] ससत्त्वानां सत्त्ववतां रतिदे
रागप्रदे [नित्यं, सदरामर्षनाशिनि] सदराणां सभयानाम्
अमर्षनाशिनि क्रोधहारिणि [त्वराधिककसन्नादे] त्वरया
उत्साहेन अधिकं कसन्तो विकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन् ।
रमयति इति रमकः । रमधातोः वुञ् । तस्य अकादेशः तद्भावो
[रमकत्वम्] रणकर्मणा पररञ्जकत्वम् [अकर्षति] अपनुदति ।
वीराणां परस्परम् उत्साहं रणकर्मणा स्फोरयति इत्यर्थः ।
अर्द्धभ्रमकः ॥ २७ ॥

आसुर इति ।—एवंविधे [आसुरे] असुरसम्बन्धिनि [लोक-

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।

निषिध्य हसता किञ्चित् तस्थे तवान्धकारिणा ॥२६

निरौष्ठम् ।

मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविष्टत्सतः ।

शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेधहिमाम्बुना ॥३०॥

दूनास्तेऽरिबलादूना निरेभा बहु मेनिरे ।

भीताः शितशराभीताः शङ्करं तत्र शङ्करम् ॥३१॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

वित्रासविधायिनि] लोकभयङ्करे [महाहवे] महायुद्धे
[युष्माभिः, उन्नतिं] वृद्धिं [नीतं] प्रापितं [पौरुषं] पुरुषकर्म
[निरस्तं] नाशितम् [इह] संग्रामे ॥ २८ ॥

इतीति ।—[इति] इत्थं [सेनान्यां] स्कन्दे [शासति]
आज्ञापयति [अनेकधा गच्छतः] पलायमानान् [तान्]
गणान् [निषिध्य] निवार्य [अन्धकारिणा] हरेण [किञ्चित्
हसता, तस्थे] स्थितम् । भावे लिट् । निरौष्ठम् ॥ २८ ॥

मुनीति ।—[मुनीषुदहनातप्तान्] मुनेरिषव एव दहनस्तेन
आतप्तान् पीडितान् तथा [लज्जया] रणभङ्गात् शालीनत्वेन
[निविष्टत्सतः] निवर्त्तितुकामान् । “वृद्धयः स्यसनोः”
(१।३।८२ पा०) इति विकल्पात् परस्मैपदम् । [तान्] गणान्
[शिवः, निषेधहिमाम्बुना] निषेधः मा भैष्ट मा पलायतेति
निवारणवचनं, स एव हिमाम्बु शीतोदकं, तेन, [प्रह्लादया-
मास] । रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥ *

दूना इति ।—[दूनाः] शरतप्ताः । “त्वादिभ्यः” (दा२।४४ पा०)

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरुत्तरे ।

प्राप्य पारमिवेशानमाश्र्वास पताकिनी ॥ ३२ ॥

स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थिताम् ।

पुरःसूर्यादपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥

इति निष्ठानत्वम् । [अरिबलात्] शत्रुबलात् [जनाः]
जनबलाः । “पञ्चमी विभक्ते” (२।३।४० पा०) इति पञ्चमी ।
[निरेभा] निःशब्दाः । कुतः ? [भीताः] तस्ताः । कुतः ? यतः
[शितशराभौताः] शितैः तीक्ष्णैः शरैः अभीताः अभिव्याप्ताः ।
इषः कर्मणि क्तः । [ति] गणाः [तत्र] रणे [शङ्करम्] अभय-
वचनेन सुखकरं [शङ्करं] शिवं [बहु] यथा तथा [मेनिरे]
अमन्यन्त । पादाद्यन्तयमकम् ॥ ३१ ॥

महेष्विति ।—[दुरुत्तरे] दुस्तरे [शत्रोः] सम्बन्धिनि
[महेषुजलधौ] महति बाणसागरे [वर्त्तमाना, पताकिनी]
सेना [ईशान'] शिवं [पारं] परतौरम् [इव] । “पारावारै
परावाची” इत्यमरः । [प्राप्य, आश्र्वास] प्राणिति स्म ॥ ३२ ॥ *

स इति ।—[स] शिवः [रणापेतां] रणादपवृत्तां पराङ्मुखी-
भूताम् अत एव [पश्चात्] पृष्ठभागे [अवस्थितां चमूं] ।
पुरः अग्रे स्थितः सूर्यः पुरःसूर्यः । रणोपमानमेव । सूर्यकिरणः
इत्यर्थः, तस्मात् [पुरःसूर्यात्, अपावृत्तां] परावृत्तां [छायां
महातरुः इव बभार] । छायां तरुः इव आत्मैकशरणां तां चमूं
न मुमोच इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ †

* अत्र उपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धात् उपमालङ्कृतिः ।

† अत्रापि सादृश्यादिधर्मसम्बन्धिनी उपमालङ्कृतिः ।

मुञ्चतीशे शरान् जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः ।

दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥३४॥

तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।

विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥३५॥

द्विचतुर्थयमकम् ।

परिमोहयमाणेन शिञ्जालाघवलीलया ।

जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजङ्गे पिनाकिना ॥३६॥

मुञ्चतीति ।—[ईशे] हरे कर्त्तरि [जिष्णौ] अर्जुने
विषये [शरान् मुञ्चति] सति [पिनाकस्वनपूरितः] पिना-
कस्य शिवकार्मुकस्य स्वनेन ध्वनिना पूरितः [धराधरः] इन्द्र-
कौलः [स्फुटन्निव] विदीर्यमाण इव इत्युत्प्रेक्षा । [आशाः]
दिशः [ध्वनयन्] शब्दयुक्ताः कुर्वन् [दध्वान] शब्दमकरोत् ।
“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः ॥३४॥

तदिति ।—[भीमं, तयोः] हरपाण्डवयोः [तत्] प्रसिद्धं
[युद्धं, गणाः] प्रमथाः [चित्रसंस्थाः] चित्राकाराः [अचलाः]
शैलाः [इव] । तथा चित्रे आलेख्ये संस्था स्थितिः येषां ते
[चित्रसंस्थाः] चित्रलिखिताः [इव अचलाः] आश्चर्यवशात्
निश्चलाः सन्तो [विस्मयेन ददृशुः] । द्विचतुर्थयमकम् ॥३५॥ *

परीति ।—[शिञ्जालाघवलीलया] अभ्यासपाटवातिशयेन
हेतुना [परिमोहयमाणेन] व्यामोहयता । “अणावकर्मकाञ्चित्त-
वक्कर्त्तृकात्” (१।३।८८ पा०) इति परस्मैपदे प्राप्ते “न पादमि”
(१।३।८३ पा०) इत्यादिना तत्प्रतिषेधात् आत्मनेपदं शानच् ।

अवद्यन् पविषः शम्भोः सायकैरवसायकैः ।

पाण्डवः परिचक्राम शिञ्जया रणशिञ्जया ॥३०॥

आद्यन्तयमकम् ।

चारचुंचुः चिरारेची चंचचीररुचा रुचः ।

चचार रुचिरः चारु चारैराचारचंचुरः ॥ ३८ ॥

इत्तरः ।

“शेर्विभाषा” (८।४।३० पा०) इति कृतस्थस्य नस्य वा अत्वम् ।

[पिनाकिना] हरेण जिष्णोः अर्जुनस्य इयं, [जैष्णवी, विशिख-
त्रेणो] बाणसङ्घातः [परिजङ्घे] निरस्ता ॥ ३६ ॥ *

अवद्यन्निति ।—[पाण्डवः] अर्जुनः [अवसायकैः] अव-
सानकरैः । स्थतर्ण्यन्तात् एतुत्प्रत्ययः । [सायकैः] बाणैः
[शम्भोः, पविषः] शरान् [अवद्यन्] खण्डयन् । द्यतेः
शट्प्रत्ययः । “ओतः श्यनि” (७।३।७१ पा०) इति ओकार-
लोपः । [शिञ्जया] शङ्खं प्रभवितुमिच्छया, उत्साहेन इत्यर्थः,
[रणशिञ्जया] रणे शिञ्जया अभ्यःसेन च [परिचक्राम] ।
उत्साहेनैपुण्याभ्यां चचार इत्यर्थः । आद्यन्तयमकम् ॥ ३७ ॥

चारिति ।—चारैः गतिविशेषैः विक्त इति [चारचुंचुः] ।
“तेन विप्तञ्जुपचणपौ” (५।२।२६ पा०) इति चुंचुत्प्रत्ययः ।
चिरमारेचयति रिक्तीकरोति शत्रून् इति [चिरारेची । चंच-
चीररुचा] चंचतः चलतश्चीरस्य वल्कलस्य रुचा प्रभया । रोचते
इति [रुचः] शोभमानः । “इशुपध” (३।१।१३ पा०) इति

* असाधारणशिक्षाविकाशपाठवाङ्मतेः व्यामोहयता प्रतिभटं दर्शकांश्च इति पदार्थ-

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकं धुनानः स वृहद्भुः ।

धृतोल्कानलयोगेन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९ ॥

पार्थवाणाः पशुपतेरावब्रुर्विशिखावलीम् ।

पयोमुच द्रवारन्ध्राः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥

कः । [रुचिरः] सुन्दरः । [आचारचंचुरः] चंचूर्यते भृशं चरतीति चंचुरः । चरतेर्यङ्स्तात् पचाद्यच् । “चरफलोच्च” (७।४।८७ पा०) इति नुमागमः । “दृष्टाऽचि च” (२।४।७४ पा०) इति यङो लुक् । आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चंचुरो भृशम् आचरितः स मुनिः [चारु] यथा तथा [चारैः] चक्रादिवन्धैः गतिविशेषैः [चचार] । “चारः पियालवृत्ते स्याद्गतौ भ्रुवन्धाप-सर्पयोः” इति विश्वः । ह्यचरः ॥ ३८ ॥ *

स्फुरदिति ।—[सः] मुनिः अर्जुनः [स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकं] स्फुरन्तो पिशङ्गी पिशङ्गवर्णा मौर्वीक्या यस्य तत् तथोक्तम् । “नद्युतश्च” (५।४।१५६ पा०) इति कपप्रत्ययः । [वृहद्भुः] गाण्डीवं [धुनानः] कम्पयन् । [धृतोल्कानलयोगेन] उल्कैव अनलः, तेन धृतो योगो येन तेन [अंशुमता] अर्केण, सूर्येण इत्यर्थः, [तुल्यं बभौ] । उपमा ॥ ३९ ॥

पार्थेति ।—[पार्थवाणाः] अर्जुनशराः [पशुपतेः विशिखा-वली] शरसङ्घातम् । [सावित्री] सवितुरियं सावित्री ताम् [अंशुसंहतिं] किरणसमूहम् [अरन्ध्राः] निविडाः [पयो-मुचः] मेघाः [इव, आवब्रुः] तिरोद्भुः ॥ ४० ॥ †

* अत्र “सन्धिस्तु पुरुषेऽख्या” इति मतमवलम्बनीयम् ।

† अयोपमानादिपदार्थनिबन्धना उपमा ।

शरवृष्टिं विधूयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना ।

रुरोध मार्गणैर्मार्गं तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१ ॥

तेन व्यातेनिरे भौमा भौमार्जनफलाननाः ।

न नानुकम्पा विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥ ४२ ॥

शृङ्गलायमकम् ।

द्युवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः ।

हैमौषुमाला शुशुभे विद्युतामिव संहतिः ॥ ४३ ॥

गूढचतुर्थपादः ।

शरेति ।—[त्रिलोचनः] शिवः । सव्येन सचते समवैतीति तेन [सव्यसाचिना] अर्जुनेन [उदस्तां] क्षिप्ताम् [उर्वीं] महतीं [शरवृष्टिं, मार्गणेः] शरैः [विधूय] निरस्य [तपनस्य] रवेः [मार्गं, रुरोध] आवत्रे ॥ ४१ ॥ *

तनेति ।—[तेन] शिवेन [भौमाः] भयङ्कराः, तथा भियो भयस्य मार्जनं निरासः तदेव फलं प्रयोजनं येषां तानि आनानानि अग्राणि येषां ते [भौमार्जनफलाननाः] । तथा शिखाधराः मयूराः तेषु जातानि शिखाधरजानि बर्हाणि तानि वासांसीव वासांसि पक्षा येषां ते [शिखाधरजवाससः] मयूरपक्षिण इत्यर्थः । [विशिखाः] बाणाः [अनुकम्पा] कृपां कृत्वा [न व्यातेनिरे] इति [न] किन्तु अनुकम्प्यैव इत्यर्थः । अनुजिष्टुत्वात् इति भावः । “सञ्भाव्यनिषेधने द्वौ प्रतिषेधौ” इत्युक्तम् । शृङ्गलायमकम् ॥ ४२ ॥ †

द्युवियदिति ।— द्यां स्वर्गं वियत् अन्तरिक्षं च गच्छति इति

* अत्र रविमार्गावरोधासम्बन्धे ऽपि सम्बन्धप्रतिपादनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ।

† अत्र शिखाधरजानि वासांसीव इत्युपमालङ्कारसंज्ञा शृङ्गलायमकम् ।

विलङ्घ्य पत्रिणां पङ्क्तिं भिन्नः शिवशिलीमुखैः ।
 ज्यायो वीर्य्यमुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः ॥४४॥
 जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः ।
 दानवर्षी कृताशंसो नागराज इवावभौ ॥४५॥

अर्थत्रयवाची ।

[द्युवियङ्गामिनी] ते इव व्यापिनी । द्वितीयाप्रकरणे श्रिता-
 दिषु गम्यादीनाम् उपसङ्ग्रहानात्समासः । * [तारसंरावविहृत-
 श्रुतिः] तारेण उच्चैस्तरेण संरावेण नादेन विहृताः ताडिताः
 विद्धाः इति यावत्, श्रुतयः कर्णा यया सा तथोक्ता । [हैमीषु-
 माला] हैमी हेममयौ इषुमाला शिवशरावलिः [विद्युतां
 संघतिरिव] उक्तविशेषणा विद्युन्माला इव [शशुभे] । चतुर्थ-
 पादवर्णानां त्रिपाद्यां सम्भवात् गूढचतुर्थपादमाहुः ॥ ४३ ॥ †

विलङ्घेति ।—[शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पङ्क्तिं] निज-
 शरावलिं [विलङ्घ्य] अतिक्रम्य [भिन्नः] विद्धः [कपिध्वजः]
 अर्जुनः [ज्यायः] प्रशस्तम् । “बृहप्रशस्वयोजर्जायान्” इत्यमरः ।
 [वीर्य्यं] सत्त्वम् [उपाश्रित्य] अवस्थाय [न चकम्पे] न चचाल ;
 किन्तु तान् सहमानः अवतस्थे इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जगतीति ।—अर्थत्रयवाची श्लोकोऽयम् । तत्र आदौ “अग-
 राजः” इति पदच्छेदमाश्रित्य प्रथमोऽर्थोऽभिधीयते ।—[ईशरणे]
 ईशस्य रणे [युक्तः] शक्तः । अन्यत्र—जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः

* “द्वितीयाश्रितातीतपतितगतायत्नप्रस्तापन्नैः” इति २।१।२४ पा० सूक्ते “गम्या-
 दीनामुपसंख्यानम्” इति वार्तिकेन सिद्धम् ।

† अत्र गूढचतुर्थपादः विद्युता संघतिरिव इत्युपमालङ्कारेण संख्यते ।

स्थितः ; विधिना इति शेषः । [हरिकान्तः] हरिः सिंहः इव कान्तः मनोहरः । अन्यत्र—हरौषां सिंहानां कान्तः आवास-दानात् प्रियः । [सुधासितः] सुष्ठु दधाति पालयति प्रजा इति सुधाः । क्लिबन्तः । असितः कृष्णवर्णः, ततो विशेषणसमासः । अन्यत्र—सुधा स्नेहव्यविशेषः, तद्वत् सितो घवलः । [दानवर्षी] बहुप्रदः [कृताशंसः] कृतजयाभिलाषः । अन्यत्र—दानवैः दैत्यैः ऋषिभिः इना कामेन च कृता आशंसा नानाफलाभिलाषो यस्मिन् सः [ना] नरोऽर्जुनः । [अगराजः] हिमवान् [इव, जगति, आवभौ] । इति एकोऽर्थः ॥ * * * ॥ (१) [अथ ऐरावतसाम्यमुच्यते ।—जगतीशरणे जगतीं भुवं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति ते जगतीशाः राक्षसाः, तेषां रणः तत्र युक्तः विहितः, समर्थः इत्यर्थः । हरिकान्तः इन्द्रप्रियः, उभयत्रापि समानमेतत् । सुधासितः अमृतस्वच्छः । एकत्र—शीतलः, अन्यत्र—वर्णत इति विवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मदस्त्रावी च । कृताशंसः उभयत्र कृत-जिगीषः । पार्थः नागराज इव ऐरावत इव, आवभौ इति द्वितीयोऽर्थः ॥ * * * ॥ (२) अथ शेषीपम्यमुच्यते ।—जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तो नियुक्तः, दैवेनेति शेषः । “शरणं गृह्णरक्षितोः” इत्यमरः । हरिकान्तः कृष्णप्रियः, उभयत्रापि तुल्यम् । सुधासितः सुष्ठु दधातीति सुधा, वसुधा इति केचित् ; एकदेशग्रहणात् समुदायग्रहणम् । तत्र सितो बद्धः । “षिञ् वन्धने” क्तः । अन्यत्र—सुधया अमृतेन सितो बद्धः, अमृतप्रिय इत्यर्थः । दानवर्षी दानवाश्च ऋषयश्च ईर्लक्ष्मीश्च तैः कृताशंसो विहितप्रशंसः, उभयत्रापि तुल्यमेतत् । सोऽर्जुनः नागराजः शेष इव आवभौ इति तृतीयोऽर्थः ॥ * * * ॥ (३) ॥ ४५ ॥ *

विफलीकृतयत्नस्य क्षतबाणस्य शम्भुना ।

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चक्राम हुताशनः ॥४६॥

स पिशङ्गजटावलिः किरन्

उरु तेजः परमेण मन्युना ।

ज्वलितौषधिजातवेदसा

हिमशैलेन समं विदिद्युते ॥ ४७ ॥

शतशो विशिखानवद्यते

भृशमस्मै रणवेगशालिने ।

विफलीति ।—[शम्भुना क्षतबाणस्य] अत एव [विफली-
कृतयत्नस्य] निष्फलप्रयत्नस्य, गाण्डीवं धनुः यस्य तस्य [गाण्डीव-
धन्वनः] अर्जुनस्य । “वा संज्ञायाम्” (५।४।१३४ पा०) इत्य-
मडादेशः । [खेभ्यः] इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः । “खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे”
इति विश्वः । [हुताशनः] अग्निः [निश्चक्राम] निष्क्रान्तः,
क्रोधादिति भावः ॥ ४६ ॥ *

स इति ।—[पिशङ्गजटावलिः] पिशङ्गजटाजूटः [पर-
मेण] उत्कृष्टेन [मन्युना] क्रोधेन [उरु] महत् [तेजः,
किरन्] विक्षिपन् [सः] अर्जुनः [ज्वलितौषधिजातवेदसा]
ज्वलिताः औषधयः तृणज्योतीषि जातवेदाः दवाग्निश्च यस्मिन्
तेन [हिमशैलेन, समं] तुल्यं, हिमाद्रिरिव [विदिद्युते]
हिमाद्रिवत् शुशुभे इति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७ ॥ †

शतश इति ।—[शिवः शतशः विशिखान्, अवद्यते] खण्ड-

* अत्रासम्बन्धे सम्बन्धसमन्वयादतिशयोक्तिः । विफलीकृतयत्नस्य इति हेतुमद्भाव-
कल्पनात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्च इत्युभयोः अत्राङ्गिभावः ।

† औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ।

प्रथयन्ननिवार्यवीर्यतां

प्रजिघायेषुमघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥

शशोर्धनुर्मण्डलतः प्रवृत्तं

तं मण्डलादंशुमिवांशुभर्तुः ।

निवारयिष्यन् विदधे सिताश्वः

शिलीमुखच्छायवृतां धरित्रीम् ॥ ४९ ॥

यते [रणवेगशालिने] रणसंरम्भशोभिने [अस्त्रैः] पार्थाय [भृशम्] अत्यर्थम् [अनिवार्यवीर्यतां] निजाम् इति शेषः । [प्रथयन्] तस्मै दर्शयन् । किन्तु [अघातुकम्] अमारकम् । “लषपत्” (३।२।११४ पा०) इत्यादिना हन्तेरुक्ञ् । [इषुं] जातौ एकवचनम् । [प्रजिघाय] प्रयुयुजे । “हि गतौ” इति धातोर्लिट् । “हिरचडि” (७।२।५६ पा०) इति कुत्वम् ॥ ४८ ॥

शशोरिति ।—[सिताश्वः] अर्जुनः [शशोः धनुर्मण्डलतः] धनुर्बलयात् [प्रवृत्तं] निष्क्रान्तं [तम्] इषुम् । [अंशुभर्तुः] अर्कस्य [मण्डलात्] प्रवृत्तम् [अंशुम् इव] । अत्रापि इषुवज्जातौ एकवचनम् । [निवारयिष्यन्] निवारयितुकासः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेगः । * [धरित्रीं] भुवं [शिलीमुखच्छायवृतां] शिलीमुखानां छाया शिलीमुखच्छायम् । “छाया बाहुल्ये” (२।४।२२ पा०) इति नपुंसकत्वम् । तेन वृतां व्याप्तं [विदधे] कृतवान् । शरजालच्छायावृतां धरित्रीम् अकरोत् इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४९ ॥ †

* “लृट् संज्ञे च” (३।३।१३ पा०) “भविष्यदर्थाजातोर्लृट्, स्वात् । क्रियायां क्रियायामसत्या सन् च” इति इतिः ।

† अत्र पूर्वोत्तराङ्गस्थयोः उपमातिशयोक्त्याः संलृटिः, स्वतन्त्रसंस्थानावकृत्वात् । इतिसुमजातिः

घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं
ससारवाणोऽयुगलोचनस्य ।

घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं
ससार वाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥

अर्द्धावलिः ।

रुजन् महिषून् बहुधाशुपातिनो
मुहुः शरौघैरपवारयन् दिशः ।

घनमिति ।—[अयुगलोचनस्य] विषमनेत्रस्य ईशस्य, [अलोचनस्य] लोच्यतेऽसौ लोचनः । कर्मणि ल्युट् । न लोचनः अलोचनः तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी ; सारो बलं वाणः शब्दः ताभ्यां सारवाणाभ्यां सह वर्तते इति [ससारवाणः] । अवयोरभेद इत्युक्तम् । * न युज्यते कुत्रापि [अयुक्] सङ्गरहितः । क्विप् । [वाणः] शरः । जातौ एकवचनम् । [घनं] सान्द्रम् [अर्जुन-वाणपूगम्] अर्जुनस्य बाणपूगं शरत्रातं [विदार्य] विभिद्य [घनं] निविडम् । विदार्या भूमिकूष्माण्डयो लताविशेषाः, अर्जुनाः ककुभृत्क्षाः, बाणाः नीलसैर्यकाः, पूगाः क्रमुकाः तेषाम् । “विभाषा वृक्ष” (२।४।१२ पा०) इत्यादिना इन्द्रैक-वद्भावः । [विदार्यार्जुनबाणपूगं, ससार] विवेश इत्यर्थः । “सृ गती” । यद्वा—तदानीमेव युगलोचनस्य अर्जुनस्य वाणः ससार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

रुजन्नित्यादि ।—[बहुधा, आशुपातिनः] शीघ्रम् आपततो [महिषून् मुहुः शरौघैः, रुजन्] भञ्जयन् । तथा [दिशः] च [अप-

* “यमकादौ भवेदैक्यं डलोः वयोः लरोः तथा” इति दर्पणकारः ।

चलाचलोऽनेकं इव क्रियावशात्
 महर्षिसङ्घैर्बुधे धनञ्जयः ॥ ५१ ॥
 विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा
 विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।
 विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा
 विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥

महायमकम् ।

वाग्दन्] आच्छादयन् [क्रियावशात्] युद्धकर्मायत्ततया
 [चलाचलः] अतिचञ्चलः [धनञ्जयः] अर्जुनः [महर्षिसङ्घैः,
 अनेकः] बहुविधः [इव, बुधे] दृष्टये ॥ ५१ ॥ *

विकाशमिति ।—[जगतीशमार्गणाः] जगतीशस्य पृथिवी-
 पतीः अर्जुनस्य मार्गणा बाणाः [विकाशं] प्रसारम् [ईयुः] । तथा
 [जगति] लोके [ईशमार्गणाः] शत्रुशराः [विकाशं] विषमगतिम्
 [ईयुः] भङ्गं प्रापुः इत्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं श्यन्ति
 तनूकुर्वन्तीति जगतीशाः दानवाः । “आतोऽनुपसर्गं कः”
 (३।१।१२६ पा०) तान् मारयन्तीति जगतीशमारः । म्रियते-
 र्थ्यन्तात् क्विप् । ते च ते गणाः [जगतीशमार्गणाः] प्रमथाश्च
 [विकाशम्] उल्लासम् [ईयुः] हर्षं प्रापुः इत्यर्थः । अहो देवेऽपि
 अस्य पराक्रमप्रसर इति विख्यायात् इति भावः । तदानीं
 [जगतीशमार्गणाः] मार्गयन्तीति मार्गणाः अन्वेषकाः । कर्त्तरि
 ल्युट् । जगतीशस्य त्रैलोक्यनाथस्य मार्गणाः अन्वेषकाः
 शिवद्रष्टारो देवर्ष्यादयः ; वीनां पक्षिणां काशी गतिः अत्र

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं
लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्यम् ।
अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां
रोमाञ्चमञ्चिततरं विभराम्बभूवुः ॥ ५३ ॥

इति श्रीभारविहङ्गतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये युद्धवर्णनं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इति [विकाशम्] आकाशम् [ईयुः] ; दिदृक्षया इति भावः ।
महायमकम् ॥ ५२ ॥ *

सम्पश्यतामिति ।—[इति] इत्थं [शिवेन, वितायमानं]
विस्तार्यमाणम् । “तनोतेर्यकि” (६।४।४४ पा०) इति वैक-
ल्पिक आकारादेशः । [लक्ष्मीवतः] जयश्रीमतः । “मादुपधायाः”
(८।२।८ पा०) इत्यादिना मतुपो मस्य वकारः । [क्षितिपतेः
तनयस्य] अर्जुनस्य [वीर्यं] शौर्यं [सम्पश्यतां तत्त्वविदाम्
अपि] हरेः अंशावतारीऽयमिति विदुषाम् अपि ; किमुत अन्ये-
षाम् ? इति भावः । [मुनीनाम्, अङ्गानि] गात्राणि [अभिन्नम्]
अविरलम् [अञ्चिततरम्] अतिरुचिरं [रोमाञ्चं] रोमहर्षं
[विभराम्बभूवुः] बभ्रुः । “भीष्ठी” (३।१।३८ पा०) इत्यादिना
विकल्पात् आम्रप्रत्ययः ॥ ५३ ॥ †

इति श्रीमहामहोपाध्याय कीर्त्तिकाचल-मङ्गिनाथ-सूरि-विरचितायां किरातार्जुनीयकाव्य-
व्याख्यायां षष्ठापञ्चमाख्यायां पञ्चदशसर्गव्याख्या ।

* वंशस्थं वृत्तम् ।

† अत्र तत्त्वदर्शिनां भगवदंशावतारं विजानतामपि विषयकारणाभावेऽपि अममो-
त्कर्षदर्शनविषयाविर्भाषणं रोमाहोदयः इति विभावनालङ्कारः । तल्लक्षणम्—“विभावना
विना हेतुं काष्ठीपत्तिः यदुच्यते ।” इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

षोडशः सर्गः ।

—००१०६००—

ततः किराताधिपतेरलघ्वीम्
आजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
स तर्कयामास विविक्ततर्कः
चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥
मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः
क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः ।

तत इति ।—[ततः] अनन्तरं [किराताधिपतेः] सम्बन्धि-
नीम् [अलघ्वीं] गुर्वीम् [आजिक्रियां] रणकर्म [वीक्ष्य, विवृद्ध-
मन्युः] विवृद्धकोपः । [विविक्ततर्कः] विविक्तः निष्कलङ्कः तर्कः
जहो ज्ञानं वा यस्य [सः] अर्जुनः [चिरं, कारणानि] रणभरा-
शक्तिकारणानि [विचिन्वन्] विमृषन् [इति] इत्यं वक्ष्य-
माणम् एव [तर्कयामास] अभ्यूहितवान् ॥ १ ॥

अथ त्रयोविंशतिस्लोकैः वितर्कमेवाह, मदेत्यादि ।—[इह]
अस्मिन् युद्धे [मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः] मदस्रुतिभिः
मदप्रवाहैः श्यामाः कृताः इति श्यामिताः गण्डलेखाः कपोल-
भागा येषां ते [विक्रान्तनराधिरूढाः] विक्रान्ताः पराक्रमं
कुर्वन्तः । कर्त्तरि क्तः । “शूरो वीरश्च विक्रान्तः” इत्यमरः ।
तैः नरैः अधिरूढाः [सहिष्णवः] रणभरक्षमाः [युधां]
युद्धानाम् [अभिज्ञाः] शिचिता इत्यर्थः । कृद्योगात् कर्मणि

सहिष्णवो नेह युधामभिज्ञा
 नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥ २ ॥
 विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां
 रुचं रवेः केतनरत्नभासा ।
 महारथौघेन न सन्निरुद्धा
 पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री ॥ ३ ॥

षष्ठी । * किञ्च । [नगोच्छ्रायं] नगानाम् उच्छ्रायं पर्वतानामौन्न-
 त्यम् । घञन्तेन उपसर्गस्य समासो नोपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः ।
 “श्विनीभुवोऽनुपसर्गे” (३।३।२४ पा०) इत्यत्रानुपसर्ग इति
 निषेधात् । [आक्षिपन्तः] प्रतिषेधयन्तः [इव] स्थिताः ; तथा
 उन्नता इत्यर्थः । [नागाः] गजाः [इह] संग्रामे [न क्रामन्ति ।
 न चरन्ति । यथा युद्धान्तरेषु इति शेषः । एवम् उत्तरत्रापि
 सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथापि कथं मे शक्तिङ्कासोऽयम् ? इति सर्वत्र
 तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ †

विचित्रेति ।—[विचित्रया] नानवर्णया [केतनरत्नभासा]
 केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया [भिन्ना] संबलितां [रवेः
 रुचं] कान्तिं [चित्रयता इव] विचित्रवर्णां कुर्वतेव स्थितेन
 इति केतनौन्नत्यनिमित्तेयम् उत्प्रेक्षा । [पयोदमन्द्रध्वनिना]
 मेघगन्धीरघोषेण [महारथौघेन] महतां रथानामोघेन सम्-
 ह्वेन [धरित्री, न सन्निरुद्धा] न आवृता ॥ ३ ॥ ‡

* “कर्त्तृकर्मणोः कृति” (३।३।६५ पा०) सूत्रम् ।

† अत्र नागा नगोच्छ्रायम् उत्क्षिपन्त इव स्थिताः इति क्रियोत्प्रेक्षाकृतः ।

‡ अत्र क्रियोत्प्रेक्षा पयोदमन्द्रध्वनिपदोत्थोपमालङ्कारेण सदृष्टा ।

समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं
 परिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति ।
 विभिन्ननर्य्यादमिहातनोति
 नाश्वीयमाशा जलधेरिवान्मः ॥ ४ ॥
 हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः
 समुञ्जिता योद्धृभिरभ्यमितम् ।

समुल्लसदिति ।—[इह] युद्धे प्रासाः कुन्ताः । “प्रासस्तु कुन्तः” इत्यमरः । ते महोर्मय इव, तेषां मालाः समुल्लसन्त्यो यत्र तत् [समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालम् । परिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति] चामराणि फेना इव चामरफेनाः, तेषां पङ्क्तयः परिस्फुरन्त्यः यत्र तत्तथोक्तम् । [अश्वीयम्] अश्वसमूहः । * “वन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः । [जलधेः अन्म इव विभिन्न-मर्यादम्] उच्छृङ्खलं यथा तथा [आशा] दिशः [न आत-नोति] न आहृणोति ॥ ४ ॥ †

हतेति ।—[हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः] हत प्रहरत, आहत विध्यत । हन्तेर्लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनम् । “अनुदात्तोप-देश” (६।४।३७ पा०) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । आहतेत्यत्र कर्मणः प्रयोगासङ्गावेऽपि हन्तेः स्वाभाविकसकर्म-कत्वस्य अनपायात्, अकर्मकत्वस्य च तत्र विवक्षितत्वेन कर्म-निवृत्त्या एव तन्निरुत्तेः “आडा यमहनः” (१।३।२८ पा०)

* “केशाश्वार्या यन्कावन्यतरस्याम्” (४।२।४८ पा०) इति वृः ।

† अत्र जलधेः अन्म इव अश्वीयं न आतनोति इति उपमालङ्कृतिः ।

न हेतयः प्राप्ततडित्त्विषः खे
विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५ ॥
अभ्यायतः सन्ततधूमधूमं
व्यापि प्रभाजालमिवान्तकस्य ।
रजः प्रतूर्गाश्वरथाङ्गनुन्नं
तनोति न व्योमनि मातरिषुवा ॥ ६ ॥

इति आत्मनेपदम् । * इत्येवमुद्धताः प्रगल्भाः भीमाश्च † घोषा
येषां तैः [योद्धृभिः] योधैः [अभ्यमितम्] अभित्वान् अभि,
[समुज्झिताः] मुक्ताः [विवस्वदंशुज्वलिताः] विवस्वतः
अंशुभिः, प्रतिफलितैः इति भावः । ज्वलिताः दीपिताः
अत एव [प्राप्ततडित्त्विषः] प्राप्ताः तडितां त्विष इव त्विषो
याभिः ताः [हेतयः] शस्त्राणि [खे न पतन्ति] समुल्लसन्त्यो
न दृश्यन्ते इत्यर्थः । “हेतिः स्यादायुधे” इति विश्वः ॥ ५ ॥ †

अभीति ।—[अभ्यायतः] वीरान् हन्तुम् अभ्यानच्छतः ।
इषः शत्रुप्रत्ययः । [अन्तकस्य] कालस्य सम्बन्धि [सन्तत-
धूमधूमं] सन्ततं सततं धूमवत् धूमं [व्यापि] व्यापकं

* अवेदं व्याख्यानम्—यदा तु “आडो यमहनः” इति सूत्रेण आङ्पूर्वकात् हन्तेः
आत्मनेपदप्राप्तिः भवति, तदैव अकर्मकत्वविवक्षा करणीया इति मङ्गिनाथमतम् । अत्र
तु तदभावात् परस्मैपदम् । तथात् मङ्गिनाथनोक्तं—“हन्तेः स्वाभाविकसकर्मकत्वस्य
अनपायात्” इति । वयन्तु—“क्रियासमभिहारे.....तध्वमोः” (३।४।२ पा०) इति
सूत्रेण ‘त’ इति मन्यामहे । युद्धचेवत्वात् पौनःपुन्यम् अर्थतः आयात्ये व, इति दिक् ।

† “भीमादयोऽपादाने” (३।४।७४ पा०) इति विभेतेर्मक् ।

∴ सूर्यांशुज्वलिताः अत एव प्राप्ततडित्त्विषः इति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेतत् ।
प्राप्ततडित्त्विषः इत्यधीपमालङ्कृतिश्यापि इत्ये तयोरङ्गाङ्गित्वम् ।

भूरेणुना रासभधूसरेण
 तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम् ।
 नास्त्यत्र तेजस्विभिरुत्सुकानाम्
 अङ्घ्रि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७
 रथाङ्गसंक्रोडितमश्वहेषा
 वृहन्ति मत्तद्विपष्टं हितानि ।

[प्रभाजालमिव] स्थितं [प्रतूर्णाश्वरथाङ्गमुत्तं] प्रतूर्णैः वेग-
 अङ्घ्रिरश्वै रथाङ्गैः रथचक्रैश्च मुत्तं प्रेरितं [रजः, मातरिश्वा]
 मरुत् [व्योमनि] अन्तरिक्षे [न तनोति] न विस्वारयति ॥६॥ *

भूरेणुनेति ।—[अत्र] आहवे [रासभधूसरेण] रासभो
 गर्दभः तद्वत् धूसरेण ईषत्पाण्डुना । “रासभो गर्दभः खरः”
 “ईषत्पाण्डुसु धूसरः” इति चामरः । [भूरेणुना] रजसा
 [लोचनानां वर्त्मनि] चक्षुर्मागं [तिरोहिते] सति [तेज-
 स्विभिः] तेजस्विषु वीरेषु [जम्बुकानां] वीरवरणार्थम् आगता-
 नाम् इत्यर्थः । “प्रसितोज्ज्वलाभ्यां तृतीया च” (२।३।४४ पा०)
 इति विकल्पात् तृतीया । [सुरसुन्दरीणाम्, अङ्घ्रि] दिवसे
 एव [प्रदोषः] रात्रिमुखं [नास्ति] । अन्धकारवत्त्वात् दृष्टेः
 तिरोधानात् रात्रिम्भ्रमः स्यात् इति भावः ॥ ७ ॥ †

रथाङ्गंति ।—[रथाङ्गसंक्रोडितं] रथचक्रकूजितम् [अश्व-
 हेषा] अश्वनाञ्च हेषा ऋषितानि शब्दितानि । “अश्वानां
 हेषा ऋषेणा च निस्वनः” इत्यमरः । [वृहन्ति] महास्ति

* अत्र पूर्वोपशब्दयोक्तृप्रोचोपमयोः संसृष्टिः ।

† अत्र रासभधूसरपदोत्थोपमालङ्कृतिः, ध्वन्यते च शान्तिमदलङ्कारः ।

सङ्घर्षयोगादिव मूर्च्छितानि
 ज्जादं निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥
 अस्मिन् यशःपौरुषलोलुपानाम्
 अरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् ।
 मूर्च्छान्तरायं मुहुःकृच्छिनत्ति
 नासारशीतं करिशीकराम्भः ॥ ९ ॥

[मत्तद्विपवृद्धितानि] । “वृद्धितं करिगर्जितम्” इत्यमरः ।
 [सङ्घर्षयोगात् इव] परस्परस्पर्धासम्बन्धात् इव [मूर्च्छितानि]
 वृद्धिं गतानि सन्ति । “नपुंसकमनपुंसक” (१।२।७० पा०)
 इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । [दुन्दुभीनां] भेरीणां [ज्जादं]
 निघोषम् । “स्नाननिघोषनिर्झादः” इत्यमरः । [न निगृ-
 ह्णन्ति] न तिरस्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥ *

अस्मिन्निति ।—[अस्मिन्] रणे [यशःपौरुषलोलुपानां]
 यशःपौरुषयोः लोलुपानां गृह्णूनाम् अत एव [अरातिभिः,
 प्रत्युरसम्] उरसि । “प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्” (५।४।८२ पा०)
 इति समासान्तः । [क्षतानां] विद्धानां मूर्च्छान्तरायं [मूर्च्छा-
 न्तरायं] मूर्च्छैव अन्तरायो रणविघ्नः तम् [आसारशीतं]
 वर्षधाराशीतलम् । “धारासम्पात आसारः” इत्यमरः ।
 [करिशीकराम्भः] करिणां शीकर एवाम्भः कर्तुं [मुहुः न
 कृच्छिनत्ति] न नाशयति ॥ ९ ॥ †

प्रकृतशब्दवर्गेन काल्पय्य सङ्घर्षयोगान्वलीतप्रोक्षणं नृहिततर्पणं कालकारः ।

† अत्र मूर्च्छान्तरायं करिणां शीकराणां आसारशीतं इत्यंशदस्थितानां रूपकद्वयोपमा-
 लक्षणाणां परस्परसम्बन्धोऽस्ति ।

असृङ् नदीनामुपचीयमानैः
 विदारयद्भिः पदवीं ध्वजिन्याः ।
 उच्छायमायान्ति न शोणितौघैः
 पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥
 परिक्षते वक्षसि दन्तिदन्तैः
 प्रियाङ्गुशीता नभसः पतन्ती ।
 नेह प्रमोहं प्रियसाहसानां
 मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥

असृङ्गिति ।—[असृङ्गनदीनां तटानि, उपचीयमानैः] उप-
 चयं नौयमानैः तथा [ध्वजिन्याः पदवीं विदारयद्भिः] दुःस-
 च्चारां कुर्वद्भिः । (“विदूरयद्भिः” इति पाठे—विदूरां दूरसञ्चारां
 कुर्वद्भिः) । आश्याना ईषच्छुष्काः । “संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः”
 (८।२।४३ पा०) इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । घनाः साम्नाः
 तैः [आश्यानघनैः शोणितौघैः पङ्कैरिव, उच्छायं] वृद्धिं
 न प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥ *

परोति ।—[इह] रणे [दन्तिदन्तैः] गजदन्तैः [परि-
 क्षते] ताडिते [वक्षसि नभसः पतन्ती, प्रियाङ्गुशीता] प्रियायाः
 शीत इव शीता शीतला, सुखकरो इत्यर्थः, [मन्दारमाला]
 सुखैर्मुक्तेति शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां [प्रियसाहसानां]
 ततो गजाभियायिनाम् इति भावः । [प्रमोहं] प्रहारमूर्च्छां [न
 विरलीकरोति] न मन्दीकरोति, नापनयतीति यावत् ॥ ११ ॥

निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे
 परीयमाणे करिशीकरेण ।
 अर्कत्विषोन्मीलितमभ्युदेति
 न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥
 महीभृता पक्षवतेव भिन्ना
 विगाह्य मध्यं परवारणेन ।
 नावर्त्तमाना निनदन्ति भीमम्
 अपां निधेराप इव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥

निषादीति ।— [करिशीकरेण] करिणां शीकरेण पुष्कर-
 तुषारेण [परीयमाणे] व्याप्यमाने [निषादिसन्नाहमणि-
 प्रभौघे] निषादिनो हस्त्यारोहाः । “हस्त्यारोहा निषादिनः”
 इत्यमरः । तेषां सन्नाहाः कवचानि तेषां मणिप्रभौघे रत्नांशु-
 जाले [अर्कत्विषा] अर्कस्य त्विषा तेजसा [उन्मीलितम्]
 उत्पादितम् [आखण्डलकार्मुकस्य] इन्द्रधनुषः । “आख-
 ण्डलः सहस्राक्षः” इत्यमरः । [खण्डं न अभ्युदेति] ॥१२॥ *

महीति ।— [पक्षवता] सपक्षेण [महीभृता] मैनाकेन
 [इव, परवारणेन] शत्रुगजेन [मध्यं, विगाह्य] प्रविश्य [भिन्नाः]
 क्षोभिताः [ध्वजिन्यः] सेनाः । “ध्वजिनी वाहिनी सेना”
 इत्यमरः । [अपां निधेः] सागरस्य [आप इव, आवर्त्त-
 मानाः] भ्रमन्त्यः सत्यः । “स्यादावर्त्तोऽभ्रसां भ्रमः” इत्यमरः ।
 [भीमं न निनदन्ति] ॥ १३ ॥ †

* अत्रासम्बन्धे सम्बन्धहृपातिशयोक्तिः ।

† अवीपमानोपमेयसाधारणधर्मनिबन्धना सपमालङ्कृतिः ।

महारथानां प्रतिदन्त्यनीकम्
 अधिस्यद-स्यन्दनमुत्थितानाम् ।
 आमूललूनैरतिमन्युनेव
 मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥
 धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः
 शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः ।

महारथानामिति ।—[प्रतिदन्त्यनीकं] दन्तिमैत्र्यं प्रति ।
 “अनीकं तु रणे मैत्र्ये” इति विश्वः । [अधिस्यदस्यन्दनं]
 अधिस्यदाः महारथाः स्यन्दना रथा यत्र तत् तथा । “रंह-
 स्तरसो तु रथः स्यदः” इत्यमरः । [उत्थितानां] प्रस्थितानां
 [महारथानां] रथिकविशेषाणाम् । तदुक्तम्—“आत्मानं
 मारयिं चाश्वान् रक्तन् युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः
 स्यादित्याहुर्नीतिकीविदाः ॥” इति लक्षणात् । [पन्थाः]
 मार्गः [आमूललूनैः] आमूलम् आ मूनात् वा लूनैः छिन्नैः
 [मातङ्गहस्तैः] नागकरैः [अतिमन्युना] अतिक्रोधेन [इव, न
 व्रियते] न निरुध्यते ॥ १४ ॥ *

धृतेति ।—[पतितस्य] वक्षसि मग्नस्य [शङ्कोः] तोम-
 रस्य सम्बन्धौ । “वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्”
 इत्यमरः । [बर्हभारः] तन्मूलबद्धो लाञ्छनपिच्छकलापो
 [धृतोत्पलापीडः] धृत उत्पलापीडः कुवलयशेखरो यस्मिन्
 सः । [प्रियायाः] सम्बन्धी [शिथिलः] स्रस्तः [शिरोरुहाणां

* अत्र अति-नेत्र इति हेतुप्रीत्या, सा च इवशब्दसाम्प्रिध्यात् वाच्या ।

न बर्हभारः पतितस्य शङ्कोः
निषादिवक्षःस्थलमातनोति ॥ १५ ॥
उज्झत्सु संहार इवास्तसङ्घम्
अङ्गाय तेजस्विषु जीवितानि ।
लोकत्रयास्वादनलोलजिह्वं
न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥
द्वयञ्च दुर्वारमहारथानाम्
आक्षिप्य वीर्यं महतां बलानाम् ।

कलापः] केशपाशः [इव, निषादिवक्षःस्थलं] निषादिनो
हस्त्यारोहस्य वक्षःस्थलं [न आतनोति] न व्याप्नोति ॥ १५ ॥ *

उज्झत्स्विति ।—[अत्र] आहव [संहारे] कल्पाब्दे [इव,
तेजस्विषु] वीरेषु [अस्तसंख्यम्] असंख्यं यथा तथा [अङ्गाय]
भटिति । “द्राक्भटित्यञ्जसाङ्गाय” इत्यमरः । [जीवितानि,
उज्झत्सु] त्यजत्सु मत्सु [मृत्युः, लोकत्रयास्वादनलोल-
जिह्वं] लोकत्रयस्य आस्वादने भक्षणे लोला गृभ्रुः जिह्वा
यस्मिन् तत् [आननं, न व्याददाति] न विवृणोति । “आडो
टोऽनास्यविहरणे” (१।३।२० पा०) इत्यत्रानास्यविहरण इति
निषेधात् न आत्मनेपदम् ॥ १६ ॥ †

सत्यमेवं, तथापि किमेतत् कुक्षितम् ? तत्राह, इय-
मिति ।—[इयं मम शक्तिश्च, दुर्वारमहारथानां] दुर्वाराः
पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां [महतां बलानां वीर्यम्,

* अचीपमालहारः स्फुटः एव ।

† अत्र संहारे इव अस्तसंख्यम् इत्यंशे उपमालहारः स्फुटः ।

शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे
 सौरीव ताराधिपधाम्नि दीप्तिः ॥ १७ ॥
 माया स्त्रिःषा ? मतिविभ्रमो वा ?
 ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमुताहमन्यः ? ।
 गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे
 पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥ १८ ॥

आक्षिप्य] निरस्य [ताराधिपधाम्नि] चन्द्रतेजसि । सूर्य्यस्य इयं [सौरी] । “सूर्य्यतिष्ठागस्त्यमस्त्यानां य उपधायाः” (६।४।१४८ पा०) इति स्त्रियां ङीष् यकारस्य लोपः । [दीप्तिः इव हीनयुद्धे] किरातरणे [अवस्यति] अवसौदति । एतच्च विकृष्टम् अत्यङ्गतं च इति भावः । षोऽन्तकर्मणि इति धातोर्लट् ॥ १७ ॥ *

मायेति ।—[एषा] शक्तिङ्गामरूपा [माया स्त्रित् ?] देवता-
 क्षोभणं नाम ? [मतिविभ्रमः] बुद्धिविपर्य्ययः [वा ?] अथवा ।
 [मे वीर्य्यं, ध्वस्तं] नष्टं [नु ?] एत अहम् अन्यः ? अर्जुनो न वा ?
 कुतः ?—[हि] यस्मात् [गाण्डीवमुक्ताः मे शराः, पुरा यथा]
 पूर्वं परिपन्थिषु इवेत्यर्थः । [किराते न पराक्रमन्ते] अप्रति-
 बन्धेन न प्रवर्तन्ते । “उपपराभ्याम्” (१।३।३८ पा०) इति
 वृत्तौ आत्मनेपदम् । वृत्तिः अप्रतिबन्धः ॥ १८ ॥ †

* अत्रोभयोः सादृश्यसम्बन्धादुपमालङ्कृतिः । आदितीयश्लाकादेतदवधि कारणा-
 भावकार्य्यकननया सर्व्वत्र विभावना । अनिश्चय-पर्य्यवसानात् संशयोऽपीति गम्यते,
 इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

† गाण्डीवमुक्ताः समापि वाणाः नैवास्मिन् पराक्रमन्ते इति कोऽपि अपूर्व्वोऽयं एवः
 तदनुभावेन शक्तिर्दीर्घ्वान्यं वा अत्र मायामतिभ्रमादि-कारणकलापः न निश्चतुं शक्यते

पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य
 द्विधेव कुर्वन् धनुषः प्रणादैः ।
 नूनं तथा नैष यथास्य वेषः
 प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा ॥ १६ ॥
 धनुः प्रबन्धध्वनितं रुषेव
 सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी ।

पुंस इति ।—किञ्च, [उत्तमस्य पुंसः] पुरुषोत्तमस्य [मध्यमं पदम्] आकाशं [धनुषः प्रणादैः] । “उपसर्गाद-समासेऽपि णोपदेशस्य” (८।४।१४ पा०) इति णत्वम् । [द्विधा कुर्वन्निव] विदारयन्निव स्थितः सः [एषः] किरातः [नूनं, तथा] तथाभूतो [न] । कौटुशः ? तत्राह ।—[अस्य] पुरुषस्य [यथा] यथाभूतो [वेषः] वर्त्तत इति शेषः । वेषत एवायं किरातः, न स्वरूपत इत्यर्थः । कुतः ?—[हि] यस्मात् [चेष्टा] व्यापारः [प्रच्छन्नमपि] निगूढमपि स्वरूपम् [ऊहयते] तर्कयति । तस्याः स्वभावादव्यभिचारादिति भावः ॥ १६ ॥ *

अथ चतुर्भिस्त्रेष्टामेवाचष्टे, धनुरिति ।—[धनुः रुषेव, प्रबन्ध-ध्वनितं] प्रबन्धेन अविच्छेदेन ध्वनितम् । ध्वनतः कर्त्तरि क्तः । [मौर्वी] च [सकृत् विकृष्टा वितता इव] एकवाराकर्षणात् एव

इति निश्चयाप्रतिपादनात् अनिश्चयान्तसंशयालङ्कारः । वस्तुतः अत्र अनिर्णयान्त उभ-यात्मा निरालम्बधात्यनध्यवसायाङ्गुपः वितर्कः । यथाहि ।—“मायादीनां विकल्पानां मिथ्यारूपत्वात् मम शराः किराने न व्याप्रियन्त इत्यस्य अभिथ्यारूपत्वात् अनिर्णयान्तत्वाच्च अयम् अनिर्णयान्त उभयरूपो वितर्कः ।

* अत्र पूर्वोक्ते धनुषः प्रणादैः द्विधाकुर्वन् इव इत्युत्प्रेक्षा । उत्तरांशं सामान्येन विशेषसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासः । एतयोः अङ्गान्तरत्वम् ।

सम्भानमुत्कर्षमिव व्युदस्य
 मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे ॥ २० ॥
 अंसाववष्टब्धनतौ समाधिः
 शिरोधराया रहितप्रयासः ।
 धृता विकारांस्त्यजता मुखेन
 प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥
 प्रहीयते कार्यवशागतेषु
 स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः ।

वितता इव स्थिता । [सम्भानं] बाणसम्भानम् [उत्कर्षं] तूणात्
 उद्धरणं [व्युदस्य इव] वर्जयित्वा । किमु कृतम् ? इति शेषः ।
 [अपवर्गे] बाणमोक्षेऽपि [मुष्टेः, असम्भेदः] असंघटनम् [इव] ।
 अष्टिबन्धं विना एव बाणमोक्षः कृत इव, इति हस्त-
 लाघवोक्तिः ॥ २० ॥ *

अंसाविति ।—किञ्च । [अंसी] अवष्टब्धौ स्थिराव-
 स्थापितौ च तौ नतौ च [अवष्टब्धनतौ, शिरोधरायाः] कम्बरायाः
 [समाधिः] संस्थानविशेषश्च [रहितप्रयासः] रहितः प्रयासः
 यस्य स तथोक्तः, निःप्रयास इत्यर्थः । तथा [विकारांस्त्यजता]
 अमृतत्वात् निर्विकारेण इत्यर्थः । [मुखेन, शशलाञ्छनस्य]
 इन्दोः [प्रसादलक्ष्मीः धृता] । असम्भवत्सम्बन्धो निदर्श-
 नालङ्कारः ॥ २१ ॥

* अत्र रूपेण वितनेव व्युदस्येव असम्भेद इव इति उत्प्रेक्षाचतुष्टयसंरूपिः ।
 एवमपवर्गे इत्यस्य केवल्यार्थप्रसिद्धस्य अपसिद्धे मोचनार्थे प्रयोगात् निहतार्थतापददोषः ।

स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च
 लक्ष्येषु पातः सदृशः शराणाम् ॥ २२ ॥
 परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः
 प्रसङ्गं संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।
 भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा
 न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥

प्रह्रीयत इति ।—तस्य [देहः, कार्यवशागतेषु] कार्य-
 वशेन प्रयोजनवशेन आगतेषु [स्थानेषु] आलीढादिस्थानकेषु
 [विष्टभ्यतया] स्थिरतया कर्तारं [न प्रह्रीयते] न त्यज्यते ;
 किन्तु स्थिर एव तिष्ठतीत्यर्थः । सुष्ठुभावः सौष्ठवं लाघवम् ।
 उद्गात्रादित्वाद्जप्रत्ययः । * तेन सह वर्त्तमानः [ससौष्ठवः
 शराणां पातश्च] । स्थितानि अचलानि प्रयातानि चलानि
 तेषु [स्थितप्रयातेषु] चलच्चलेषु [लक्ष्येषु] विषये [सदृशः]
 एकरूपः ॥ २२ ॥

परस्येति ।—किञ्च । [परस्य, विवरे] रन्ध्रे । अल्पेऽपीति
 शेषः । [भूयान्] भूयिष्ठः [अभियोगः] आढत्वम् । परस्य
 रन्ध्रेऽप्येवम् । प्रहारोद्योग इत्यर्थः । [आत्मरन्ध्रे] आत्मनो
 रन्ध्रेविवरे ; अनल्पेऽपि इति शेषः । [प्रसङ्गं] भ्रूटिति
 [संरक्षणं] गोपनश्च ; भूयिष्ठम् इति शेषः । [इदं] इयं
 [भीष्मेऽपि, गुरौ वा] द्रोणे वापि [असम्भाव्यं] दुर्घितकर्मम् :
 [वनेचरेषु न सम्भवति एव] । अतो न अयं किरातः, किन्तु
 एष तिरोहितवेषः कोऽपि अमानुषः पुरुष इति भावः ॥ २३ ॥

* प्राणभ्रज्जातिवधोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् (१।१।१२९ पा०) इति सूत्रम् ।

अप्राकृतस्याह्वदुर्मदस्य
निवार्य्यमस्यास्त्रबलेन वीर्य्यम् ।
अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेः
महापकाराय रिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥

इति कुलकम् ।

स सम्प्रधार्य्यैवमहार्य्यसारः
सारं विनेष्यन् सगणस्य शत्रोः ।
प्रस्वापनास्त्रं द्रुतमाजहार
ध्वान्तं घनानह्न इवाह्नरात्रः ॥ २५ ॥

अप्राकृतस्येति ।—[अप्राकृतस्य] उक्तरीत्या असाधारणस्य
[आह्वदुर्मदस्य] रणमत्तस्य [अस्य] किरातस्य [वीर्य्यं] तेजः
[अस्त्रबलेन] दिव्यास्त्रमहिम्ना [निवार्य्यं] निवारणीयम् । अन्यथा
अनिवार्य्यत्वम् अस्य इति भावः । तथा हि [अल्पीयसोऽपि]
अत्यल्पस्य अपि [आमयतुल्यवृत्तेः] रोगसमानक्रियस्य ।
“रोगव्याधिगदासयाः” इत्यमरः । [रिपोः विवृद्धिः महाप-
काराय] किन्तु अयं महानुभाव इति भावः ॥ २४ ॥ *

स इति ।—[अहार्य्यसारः] अनिवार्य्यवीर्य्यः [सः] अर्जुनः
[एवं, सम्प्रधार्य्यं] निश्चित्य [सगणस्य] सानुगस्य [शत्रोः,
सारं] सत्त्वं [विनेष्यन्] अपनेष्यन् । [प्रस्वापनास्त्रं] प्रस्वा-
प्यते शायते अनेनेति प्रस्वापनं तदेवास्त्रं [घनानह्नः] मेघाव-
रुहः [अह्नरात्रः] निशीथः । “अह्नरात्रनिशीथौ द्वौ” इत्य-

* अतामयतुल्यवृत्तिसर्पदेनोपमा । विच्छित्तिविशेषणार्थगौरवं विकाशवन्तौ । कारण-
कार्य्यसमर्थनरूपार्थान्तरन्यासस्याह्वदम् ।

प्रसक्तदावानलधूमधूम्ना
 निरुन्धती धाम सहस्ररश्मेः ।
 महावनानीव महातमिस्रा
 छाया ततानेशदलानि काली ॥ २६ ॥
 आसादिता तत्प्रथमं प्रसह्य
 प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।

मरः । “अर्द्धं नपुंसकम्” (२।२।२ पा०) इति समासः ।
 “अहः सर्व्वेकदेश” (५।४.८० पा०) इत्यादिना समासान्तः,
 “रात्राङ्गाहाः पुंसि” (२।४।२८ पा०) इति पुंलिङ्गता ।
 [ध्वान्तमिव द्रुतम्, आजहार] आचकर्ष ॥ २५ ॥ *

प्रसक्तेति ।—[प्रसक्तदावानलधूमधूम्ना] प्रसक्तः सन्ततो
 यो दावानलधूमः तद्वत् धूम्ना धूसरा [सहस्ररश्मेः, धाम]
 तजः [निरुन्धती] आघृण्वती [काली] कृष्णवर्णा । “जानपद”
 (४।१।४२ पा०) इत्यादिना ङीष् । [छाया] कान्तिः ।
 [ईश्वरान्जानि, महातमिस्रा] महती तमःसन्ततिः । “तमिस्रा
 तु तमस्ततिः” इति विश्वः । [महावनानीव, ततान]
 व्यानश्रे ॥ २६ ॥ †

आसादितेति ।—तदेव आसादनं प्रथमं [तत्प्रथमं] यथा
 तथा [प्रसह्य, आसादिता] कल्पिता [प्रगल्भतायाः] व्यवहार-

* अत्रोपमानोपमेययोः सादृश्यत्वञ्जीसमुज्जासादुपमालङ्कितः ।

† अत्र धूमधूमा काली तमिस्रा इव इत्युपमानिनी महातमस्तीमस्यापि नात्तच्छु-
 केजो गिरीशसम्बन्धेऽपि सन्बन्धसूचनादतिशयोक्तिः ।

समेव भीमा विदधे गणानां
 निद्रा निरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥
 गुरुस्थिराख्युत्तमवंशजत्वात्
 विज्ञातसाराख्यनुशीलनेन ।
 केचित् समाश्रित्य गुणान्वितानि
 मुहृत्कुलानीव धनूंषि तस्युः ॥ २८ ॥
 कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषां
 पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे ।

वाङ्मयस्य [पदवीं हरन्ती, भीमा] भयङ्करौ [निद्रा] उक्त-
 विशेषणा [सभा] संसत् [इव । गणानां, प्रतिभागुणस्य]
 प्रतिभा प्रज्ञाशक्तिः, सैव गुणः तस्य [निरासं] प्रतिभाचयं
 [विदधे] चक्रे ॥ २७ ॥ *

गुर्वीति ।—[केचित् उत्तमवंशजत्वात्] वंशो वेषुः कुलं
 च । “वंशो वेषौ कुले च” इति विश्वः । गुरुणि महान्ति
 स्थिराणि दृढानि च [गुरुस्थिराणि, अनुशीलनेन] परिचय-
 बलेन [विज्ञातसाराणि] विज्ञातः सारो बलं येषां तानि
 [गुणान्वितानि] गुणैः मीर्वीभिः शौर्यादिभिः च अन्वितानि
 [धनूंषि, मुहृत्कुलानि] मित्रकुलानि [इव, समाश्रित्य तस्युः] ।
 धनूंषि अचष्टभ्य निदध्युः इत्यर्थः ॥ २८ ॥ †

कृतान्तेति ।—[कृतान्तदुर्वृत्ते] दैवदुष्टेष्टिते [इव] ।

* अचीपमालङ्कारः स्फुटः ।

† अत्र द्वे चीपमयोः अङ्गाङ्गित्वाद्भेदः ।

अतर्कितं पाणितलान्निपेतुः
 क्रियाफलानौव तदायुधानि ॥ २६ ॥
 अंसस्थलैः केचिदभिन्नधैर्याः
 स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरुणाम् ।
 मदेन मीलन्नयनाः सलीलं
 नागा इव स्रस्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥
 तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्धः
 प्रणम्यमानं तपसां निवासैः ।

“कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु” इति विश्वः । [पाण्ड-
 वास्त्रे पुरः, प्रतिद्वन्द्विनि] प्रतिकूलवर्त्तिनि सति [तदा]
 तस्मिन् काले [अपरेषाम् आयुधानि, क्रियाफलानि इव]
 कृष्यादिफलानि इव ; [अतर्कितम्] अविचारितम् एव [पाणि
 तलात् निपेतुः] ॥ २६ ॥ *

असिति ।—[अभिन्नधैर्याः] तदानीमपि अक्षतधैर्याः
 [किञ्चित्, अंसस्थलैः] अंसभागैः सह [संश्लेषवतां] मङ्गलानां
 [तरुणां, स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु] [मदेन, मीलन्नयनाः] मीलन्ति
 नयनानि येषां ते [नागाः] गजाः [इव, स्रस्तकराः] स्रस्तहस्ताः
 सन्तः [सलीलं, निषेदुः] निषण्णाः ॥ ३० ॥ †

तिरोहितेति ।—[अथ तिरोहितेन्दोः] किरातमायया

* अथ पूर्णोपमा उद्धृतिः ।

† अथ शी पादस्य प्रवृत्तौ शेषा । अनेन मदनस्य जेन्द्रा इव सैनिका न कृष्यन्त-
 कायाः इति अतिशक्तिशब्दवचनमाह्वयस्य इति अर्थवत् ।

सुमेरुशृङ्गादिव विम्बमार्कं
 पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥
 छायां विनिर्धूय तमोमयीं तां
 तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् ।
 ययौ विक्राशं द्युतिरिन्दुमौलिः
 आलोकमत्यादिशती गणोभ्यः ॥ ३२ ॥
 त्विषां ततिः पाटलिताम्बुवाहा
 सा सर्वतः पूर्वसरीव सन्ध्या ।

इन्द्रचन्द्रात् [शम्भुमूर्ध्नः] सकाशात् [सुमेरुशृङ्गात्, आर्कम्]
 अर्कसम्बन्धि [विम्बम् इव, तपसां निवासैः] तापसैः [प्रणम्य-
 मानम्] अभिवन्द्यमानम् [पिशङ्गं तेजः, उच्चैः] ऊर्द्धम्
 [उदियाय] प्रकटीबभूव । तच्च न चान्द्रम् इति भावः ॥ ३१ ॥ *

छायामिति ।—[इन्दुमौलिः, द्युतिः] कान्तिः [तत्त्वस्य,
 संवित्तिः] ज्ञानं, तत्त्वज्ञानमित्यर्थः, [अपविद्याम्] अपविद्याम्
 [इव, तां तमोमयीं छायां] निद्रां [विनिर्धूय] निरस्य [गणोभ्यः,
 आलोकं] वस्तुप्रकाशं, चिरम् [अत्यादिशती] वितरन्ती
 [विक्राशं] विस्तारं [ययौ] ॥ ३२ ॥ †

त्विषामिति ।—[सर्वतः, पाटलिताम्बुवाहा] पाटलिताः
 पाटलीकृताः अम्बुवाहाः यया तथोक्ता [सा, त्विषां] तंजसां
 [ततिः] । पूर्वा सरतीति [पूर्वसरी] । “पूर्वे कर्त्तरि”

* अतोपमालङ्कारः उपमानोपमेययोः सादृश्यस्पर्शात् ।

† अतोपमालङ्कारः ।

निनाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती
विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥
पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः
शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते ।
मुक्ता वितानेन बलाहकानां
ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ॥ ३४ ॥

(३।२।१६ पा०) इति टप्रत्यये डीप् । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भावः” * इति पूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावः । [सन्ध्या] प्रातःसन्ध्या
[इव, उल्लसन्ती] प्रसरन्ती [तेषां] गणानां [लोचन-
पङ्कजानि द्रुतं, विनिद्रतां] विक्रामं [निनाय] ॥ ३३ ॥ †

पृथगिति ।—[अस्त्रविरामबुद्धाः] अस्त्रविरामेण प्रस्त्रा-
पनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनिद्राः [तं] गणाः, [बलाहकानां वितानेन]
मेघपटलेन [मुक्ताः] अत एव [रम्याः, दिग्विभागाः]
दिगन्ताः [ज्योतींषि] नक्षत्राणि [इव] । “ज्योति-
स्ताराग्निभाज्ज्वालाटक्प्रकाशरमात्मसु” इति वैजयन्ती । [पृथग-
विधानि] नानाविधानि [शस्त्राणि भूयः, प्रतिपेदिरे] जगृहुः
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ‡

* “तसिलादिष्वाकत्वमुचः” (६।१।३५ पा०) इत्यस्य ङ्च्युदाहरणप्रसङ्गे दर्शिता
“भाष्यकारेष्टिः” एतदुक्त्या । इति विवेकः ।

† अत पूर्वसरी सन्ध्या इव इत्युपमा, लोचनपङ्कजानि इति रूपकाङ्गासङ्गा,
इत्येतयोः साङ्ख्यम् ।

‡ अनीपमालङ्कतिः । बलाहकानां वितानेन मुक्ताः, अतः ज्योतींषि प्रपेदिरे
इति वाक्यार्थहेतुकां काव्यलिङ्गञ्च । इत्युभयोरङ्गाङ्गित्वम् ।

द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः
 स्फुटं विसस्त्रे सवितुर्मयूखैः ।
 क्षयं गतायामिव यामवत्यां
 पुनः समीयाय दिनं दिनश्रीः ॥ ३५ ॥
 महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्नं
 दिग्वारणेनेव परेण रुग्णे ।
 भुजङ्गपाशान् भुजवीर्यशाली
 प्रबन्धनाय प्रजिघाय जिष्णुः ॥ ३६ ॥

द्यौरिति ।—तदा [यामवत्यां] रात्री [क्षयं गतायां]
 विभातायाम् [इव, द्यौः] अन्तरिक्षम् [उन्ननामेव] ऊर्द्धम्
 उत्पपात इव इत्युत्प्रेक्षा । [दिशः प्रसेदुः । सवितुः मयूखैः,
 स्फुटं] स्पष्टं [विसस्त्रे] विस्तृतम् । भावे लिट् । [दिनश्रीः]
 वस्त्रकान्तिः [पुनः दिनं, समीयाय] संजगाम । अत्र वैय-
 धिकरणेन गुणक्रिययोः समुच्चयेन समुच्चयोऽलङ्कारः । तस्य च
 समुच्चमनोत्प्रेक्षया इवशब्दवाच्ययानुप्रवेशलक्षणाः सङ्करः ।
 दिक्प्रसादो गुणः । शेषाः क्रियाः ॥ ३५ ॥

महास्त्रेति ।—[भुजवीर्यशाली, जिष्णुः] अर्जुनः । महास्त्रं
 प्रस्वापनास्त्रं तत् दुर्गम् इव तस्मिन् [महास्त्रदुर्गे, दिग्वारणेन]
 दिग्भाजेन [इव, परेण] शत्रुणा [शिथिलप्रयत्नम्] अल्पप्रयासं
 यथा तथा [रुग्णे] भग्ने सति । “रुजो भङ्गे” कर्मणि क्तः ।
 “ओदितश्च” (८।२।४५ पा०) इति निष्ठातकारस्य नत्वम् ।
 [प्रबन्धनाय] प्रकर्षेण बन्धनाय [भुजङ्गपाशान्] भुजङ्गा एव
 पाशाः तान् [प्रजिघाय] प्रहितवान् ॥ ३६ ॥ *

* अत्र महास्त्रदुर्गे, दिग्वारणेनेव इत्युपमालङ्कितः । सा च भुजङ्गपाशान् इति
 रूपकसङ्घीर्षा ।

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रं
लसत्तडिङ्गोलविषानलानि ।
वासात् निरस्तां भुजगेन्द्रसेना
नभश्चरैस्तत्पदवीं विवत्रे ॥ ३७ ॥
दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिः
भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः ।
रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती
तरङ्गमालिव नभोऽर्णवस्य ॥ ३८ ॥
निष्त्रासधूमैः स्थगितांशुजालं
फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।

जिह्वेति ।—[लसत्तडिङ्गोलविषानलानि] लसन्तः तडि-
ङ्गोला विद्युच्चञ्चला विषानला विषान्नयो येषु तानि [जिह्वा-
शतानि अजस्रम्; उल्लसयन्ती] चलयन्ती । [भुजगेन्द्रसेना,
वासात्] भयात् । [नभश्चरैः, निरस्तां] त्यक्तां [तत्] तेषां
नभश्चराणां [पदवीं] मार्गं [विवत्रे] विशेषेण रुरोध ॥३७॥ *

दिङ्नागीति ।—[दिङ्नागहस्ताकृतिम् उद्वहद्भिः]
दिक्रिकराकारैः तथा [प्रशस्तासितरत्ननीलैः] प्रशस्तानि
समीचीनानि असितरत्नानि इन्द्रनीलमणयः तद्वत् नीलैः,
भोगैः] कायैः उपलक्षिता [सर्पावलिः, उल्लसन्ती] प्रभुभ्यन्ती
[नभोऽर्णवस्य] नभ एव अर्णवः तस्य [तरङ्गमाना इव रराज] ।
रूपकोत्यापिता इयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह
 विलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥
 प्रतप्तचामीकरभासुरेण
 दिशः प्रकाशेन पिशङ्गयन्त्यः ।
 निश्चक्रमुः प्राणहरेक्षणानां
 ज्वाला महोल्का इव लोचनैभ्यः ॥ ४० ॥
 आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभम्
 उद्वह्निधूमाकुलदिग्विभागम् ।

निश्वासेति ।—[उष्णरश्मिः अस्तं गच्छन् इव, उत्फण
 मण्डलानां] उच्चमितानि फणामण्डलानि येषां तेषां [फणा-
 वतां] सर्पाणां [निश्वासधूमैः] निश्वासेषु ये धूमास्तैः [स्थगितां-
 शुजालं] स्थगितम् आच्छादितमंशुजालं यस्य तत् तथोक्तम्. अत
 एव [विलोचनानां, सुखं] सुखकरं [वपुरभ्युवाह] ॥ ३९ ॥ *

प्रतप्तेति ।—प्राणहराणि ईक्षणानि येषां तेषां [प्राणहरे-
 क्षणानां] दृष्टिविषाणां सर्पविशेषाणां [लोचनैभ्यः] नेत्रेभ्यः ।
 “लोचनं नयनं नेत्रम्” इत्यमरः । [प्रतप्तचामीकरभासुरेण]
 प्रतप्तं यज्ञामोकरं सुवर्णं तद्वत् भासुरेण । “भञ्जभासमिदो
 घुरच्” (३।२।२६१ पा०) इति घुरच्प्रत्ययः । [प्रकाशेन]
 तेजसा [दिशः पिशङ्गयन्त्यः ज्वाला महोल्का इव, निश्चक्रमुः]
 निर्जग्मुः ॥ ४० ॥ †

आक्षिप्तेति ।—[आक्षिप्तसम्पातं] आक्षिप्तः प्रतिपिष्टः

* अत्र अस्तं गच्छन्निव इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

† अत्र प्रतप्तचामीकरभासुरपदे उपमा । महोल्का इव निश्चक्रमुः इत्यत्र उत्प्रेक्षा
 च । अनयोरङ्गाङ्गित्वम् ।

वृतं नभो भोगिकुलैरवस्थां
 परोपरुहस्य पुरस्य भेजे ॥ ४१ ॥
 तमाशु चक्षुःश्रवसां समूहं
 मन्त्रेण ताच्छीर्षदयकारणेन ।
 नेता नयेनेव परोपजापं
 निवारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२ ॥
 प्रतिघ्नतीभिः कृतमीलितानि
 द्युलोकभाजामपि लोचनानि ।

सम्पातः सञ्चारो यस्मिन् तत्, सिद्धानां पक्षिणां च इति शेषः ;
 अपेता गता शोभा यस्मात् तत् [अपेतशोभं] गतश्रीकम् ।
 [उद्वह्निधूमाकुलदिग्विभागम्] उद्वतवह्निधूमाभ्याम् आकुलाः
 दिग्विभागा दिगन्ताः यस्मिन् तत् [भोगिकुलैः] सर्पकुलैः
 [वृतम्] आवृतं [नभः, परोपरुहस्य] शत्रुवेष्टितस्य [पुरस्य]
 अवस्थामिव [अवस्थां] दशां [भेजे] ; उक्करीत्या तत्साधर्म्यं प्राप्तम्
 इत्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः ॥ ४१ ॥

तमिति ।—[पशूनां पतिः] शिवः [तं, चक्षुःश्रवसां]
 सर्पाणां [समूहं, ताच्छीर्षदयकारणेन] गरुडाविर्भावहेतुना
 [मन्त्रेण, नेता] नायकः [नयेन] नीत्या, परेषाम् उपजापं
 [परोपजापं] परकृतं स्वमण्डलभेदम् [इव] । “भेदोपजा-
 पावुपधा” इत्यमरः । [आशु निवारयामास] ॥ ४२ ॥ *

प्रतीति ।—[द्युलोकभाजामपि] अनिमेषाणामपि [कृत-

गरुत्मतां संहतिभिर्विहायः
 क्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥
 ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा
 नानागतिर्मण्डलयन् जवेन ।
 जरत्तृणानीव वियन्निनाथ
 वनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥
 मनःशिलाभङ्गनिभेन पश्चात्
 निरुध्यमानं निकरेण भासाम् ।

मीलितानि] कृतं मीलितं निमेषो येषां तानि [लोचनानि]
 दृष्टीः [प्रतिघ्नतौभिः] प्रतिबध्नतौभिः । हन्तेः शतरि डीप् ।
 [गरुत्मतां] तार्क्ष्याणां [संहतिभिः] समूहैः [क्षणप्रकाशाभिः]
 विद्युद्भिः [इव] ; तासां सौवर्णत्वात् इति भावः । [विहायः]
 अन्तरिक्षम् [अवतेने] व्यानशे ॥ ४३ ॥ *

तत इति ।—[ततः, सुपर्णव्रजपक्षजन्मा] सुपर्णव्रजानां
 तार्क्ष्यकुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य सः [नानागतिः] विचित्रगतिः
 [वायुः नस्पतीनां] वृक्षाणां [गहनानि उरुगणानि] जीर्ण-
 दृशानि [इव जवेन, मण्डलयन्] भ्रमयन् [वियत्] अन्तरिक्षं
 [निनाथ] ॥ ४४ ॥ †

मनःशिलेति ।—[मनःशिलाभङ्गनिभेन] मनःशिला धातु-
 विशेषः, तस्माः भङ्गः छेदः तन्निभेन तत्सदृशेन [भासां निकरेण]

* अत्र क्षणप्रकाशाभिः इव इति उपमालङ्कृतिः, अनिमेषाणामपि निर्मेष-
 सम्पादनादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः चापि । एतद्योरङ्गाङ्गित्वम् ।

† अत्र जरत्तृणानीव इत्युत्प्रेषालङ्कारः स्फुटः ।

व्यूढैरुरोभिश्च विनुद्यमानं
 नभः ससर्पेव पुरः खगानाम् ॥ ४५ ॥
 दरीमुखै रासवरागताम्
 विकासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा ।
 जवानिलाघूर्णितसानुजालो
 हिमाचलः क्षीव इवाचकम्पे ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्धिदीप्तैः
 नभस्तलं गाञ्च पिशङ्गयद्भिः ।

कान्तिपुञ्जेन [पश्चात्] पश्चाद्भागे [निरुध्यमानम्] आत्रियमाणं
 [व्यूढैः] विशालैः [उरोभिः] वक्षोभिः [च] । “उरो वक्षश्च
 वक्षश्च” इत्यमरः । [विनुद्यमानं] प्रेर्यमाणं [नभः, खमानां]
 गरुडानां [पुरः, ससर्पेव] ससारेव । उत्तरोत्तरदेशतिरो-
 धानेन गच्छतां खगानाम् अपूर्वीऽपि पुरोभाक्कः सादृश्यात् पूर्व-
 वदुपलभ्यमानतया नभस एव छेदनात् पुरः ससर्प इव इति
 उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥ *

दरीति ।—[जवानिलाघूर्णितसानुजालः] जवानिलेन आघूर्णि-
 तानि भ्रमितानि सानुजालानि यस्य सः [हिमाचलः, आसव-
 रागताम्] आसवस्य रागो रक्तता तद्वत् तान्त्रं ; गुणयोः एव
 उपमानोपमेयभावः । [विकासि] विकस्वरं, [रुक्मच्छदधाम] रुक्म-
 च्छदाः सुपर्णपक्षाः ताच्याः तेषां धाम तेजो दरीभिर्मुखैः इव
 [दरीमुखैः पीत्वा, क्षीवः] मत्तः [इव, आचकम्पे] आचचाल ।
 उपमाव्यापितयम् उत्प्रेक्षा ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तेति ।—[प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्धिदीप्तैः] नक्तञ्च दिवा च

* अथ मनःशिलाभङ्गनिभपदांशे उपमापि । इत्येतयोरेकाङ्गित्वम् ।

अन्तर्हिताकैः परितः पतद्भिः
 छायाः समाचिच्चिपिरे वनानाम् ॥ ४७ ॥
 स भोगिसङ्घः शममुग्रधान्नां
 सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम् ।
 महाध्वरे विध्यपचारदोषः
 कर्मान्तरेणैव महोदयेन ॥ ४८ ॥

नक्तन्दिवम् । “अचतुर” (५।४।७७ पा०) इत्यादिना सप्तम्यर्थे
 हयोरपि अव्यययोः इन्हे कवज्ञावनिपाते समासान्तः । लक्षणया
 तु अहोरात्रमात्रवाचो । प्रवृत्तः प्रादुर्भूतो यो नक्तन्दिवस्व
 सन्धिः सन्ध्या तद्वत् दीप्तैः शोभितैः [नभस्तलं, गां] भुवं [च,
 पिशङ्गयद्भिः] पिशङ्गीकुर्वद्भिः [अन्तर्हिताकैः] अन्तर्हितः
 आच्छादितोऽर्को यैः तैः [पतद्भिः] पद्भिः [परितः] सर्वतो
 [वनानां छायाः, समाचिच्चिपिरे] समाचिप्ताः ; अन्तर्विद्य
 तेजःप्रकाशात् क्वापि अन्तर्हिता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ *

स इति ।—[स, भोगिसङ्घः] सर्पसमूहः [उग्रधान्नां]
 तेजस्विनां [विनतासुतानां] तार्क्ष्याणां [सैन्येन, महाध्वरे]
 महाक्रतौ [विध्यपचारदोषः] कर्मस्खलनदोषः [महोदयेन]
 महासामर्थ्येन अथवा—महता फलेन ; तन्मूलेन प्रकृतक्रिया-
 सिद्धेः इति । [कर्मान्तरेण] प्रायश्चित्तेन [इव, शमं] शान्तिं
 [निन्ये] प्रापितः ॥ ४८ ॥ †

* अत्र पूर्वाह्णे प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्धिरीतिं सादृश्यबोधनादुपमाखण्डारः । तथा
 पिशङ्गयद्भिरिति तदगुणः । उत्तराह्णे च अन्तर्हिताकैरिति असम्बन्धे सम्बन्धरूपाति-
 शयोक्तिः । समाचिच्चिपिरे अत्रापि सैव । इत्येव सामञ्जस्यभावेन सादृश्यम् ।

† अत्रोपमाखण्डारः महोदयेन इति च भसङ्गीर्था ।

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य
 कृत्वा गते भास्य द्रुवापवर्गम् ।
 अनिन्धनस्य प्रसभं समन्युः
 समाद्देऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥
 ऊर्ध्वं तिरस्त्रीनमधश्च कीर्णैः
 ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः ।
 आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात
 जातवेदाः ॥ ५० ॥

साफल्यमिति ।—[अस्त्रे] सर्पास्त्रे [भास्ये] प्राग्भवीये
 शुभे कर्मणि [इव, रिपुपौरुषस्य] रिपुपराक्रमस्य [साफल्यं
 कृत्वा अपवर्गम्] अवसानं समाप्तिमित्यर्थः, [गते] सति ; खनि-
 त्त्या परसाफल्यात् सफलीकरणोपचारः । [समन्युः] सक्रोधो
 [जिष्णुः] अर्जनः [अनिन्धनस्य] इन्धनं विनैव उत्पादितस्य
 [ज्वलनस्य] ज्वलनप्रदीपकम् [अस्त्रम्] आग्नेयास्त्रं [प्रसभं]
 शीघ्रं [समाद्दे] जग्राह ॥ ४९ ॥ *

ऊर्ध्वमिति ।—[ऊर्ध्वं, तिरस्त्रीनं] तिर्य्यक् । “विभाषाऽश्चेर-
 दिक् स्त्रियाम्” (५।४।८ पा०) इति ऋप्रत्ययः । [अधश्च,
 कीर्णैः] विस्तृतैः [ज्वालासटैः] ज्वाला एव सटाः केसराः ।
 “सटा जटाकेशरयोः” इति विश्वः । तैः [लङ्घितमेघपङ्क्तिः]
 अतिक्रान्तजलदावलिः [आयस्तसिंहाकृतिः] आयस्तस्य लङ्घ-
 नोद्यतस्य सिंहस्य इव आकृतिः यस्य सः [जातवेदाः] अग्निः

भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखान्
 ज्ज्वाल विष्वग् विसृतस्फुलिङ्गः ।
 विशीर्य्यमाणाश्मनिनादधीरं
 ध्वनिं वितन्वन्नक्षत्रः क्षशानुः ॥ ५१ ॥
 चयानिवाट्रीनिव तुङ्गशृङ्गान्
 क्वचित्पुराणीव हिरण्मयानि ।
 महावनानीव च किंशुकानां
 ततान वङ्गिः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

[प्राण्यन्तं] प्राणिनां संहारम् [इच्छन् इव उत्-
 पपात] ॥ ५० ॥ *

भित्त्वेति ।—[भाभिः] तेजोभिः [सवितुः, मयूखान्]
 किरणान् । “किरणोऽस्त्रमयूखांशु” इत्यमरः । [भित्त्वेव]
 अभिहित्येव [विष्वक्] समस्तात् [विसृतस्फुलिङ्गः] विसृताः
 स्फुलिङ्गा यस्य सः । स्फुलिङ्गोदयस्य मयूखाभिघातहेतुकत्वम्
 उत्प्रेक्षते । “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः । [अक्षत्रः]
 अतनुः [क्षशानुः] वङ्गिः [विशीर्य्यमाणाश्मनिनादधीरम्]
 विशीर्य्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनादमिव धीरम् उद्धतं
 [ध्वनिं वितन्वन् ज्ज्वाल] ॥ ५१ ॥ †

चयानिति ।—[वङ्गिः, पवनानुवृत्त्या] वायुवशेन [चया-
 निव] हिरण्मयान् प्राकारान् इव । “चयः समूहे प्राकारे”
 इति विश्वः । [तुङ्गशृङ्गान् अट्रीन् इव, क्वचित् हिरण्म-

* अतोत्प्रेक्षालङ्कार उपमासद्वीर्यः ।

† अवाश्मनो निनादमिव धीरम् इत्युपमालङ्कारस्यापि ।

मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः

उच्चैः शिखाभिः शिखिनोऽवलीढाः ।

तलेषु मुक्ताविशदा बभूवुः

सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥ ५३ ॥

लिलिचतीव क्षयकालरौद्रे

लोकं विलीलार्चिषि लोहिताश्वे ।

यानि] इति “दाण्डिनायन” (६।४।२७४ पा०) इत्यादिना
निपातनात् साधुः । [पुराणि] नगराणि [इव] तथा
[किंशुकानां] पलाशतरुणाम् । “पलाशे किंशुकः पर्णः”
इत्यमरः । [महावनानि इव च], पुष्पितानि इति शेषः ।
[ततान] वितस्तार ; तदाकारेण जज्वाल इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ *

मुहुरिति । - [सान्द्राञ्जनश्यामरुचः] घनकज्जलश्याम-
रुचः [पयोदाः मुहुः] ; चञ्चल्यश्च ताः पल्लवलोहिन्या लोहित-
वर्णाश्च ताभिः [चलत्पल्लवलोहिनीभिः] ; “वर्णादनु-
दात्तात्तोपधात्तो नः” (४।१।३८ पा०) इति ङीप् । तकारस्य
नकारः । [शिखिनः] अश्लेः [उच्चैः] उन्नताभिः [शिखाभिः]
ज्वालाभिः [अवलीढाः] दग्धा इत्यर्थः । अत एव [तलेषु]
अधोभागेषु [मुक्ताविशदाः] मौक्तिकधवलाः [बभूवुः] । जल-
संशोषणात् इति भावः । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्”
इत्यमरः ॥ ५३ ॥ †

लिलिचतीति । - [क्षयकालरौद्रे] कल्यान्तकालवद्भयावहे

* अत्र सर्वत्रोत्प्रे चालङ्कारः ।

† अत्र घनकज्जलश्यामवर्णानां शिखानां मौक्तिकवैश्यावलम्बनात्तद्वृणः बहूपमाक-
वान् इति सादृश्यम् ।

पिनाकिना हृतमहाम्बुवाहम्
 अस्त्रं पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥ ५४ ॥
 ततो धरिवीधरतुल्यरोधसः
 तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्त्तयः ।
 अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीः
 अपः प्रसक्तं मुमुचुः पयोमुचः ॥ ५५ ॥

[विलोलार्चिषि] चलञ्ज्वाले [लोहितश्वे] ज्वलने । “लोहि-
 नाश्वो वायुमखः” इत्यमरः । [लोकं, लिलिञ्चति] लेट्
 इच्छति सति जिघ्रसति सति [इव] । लिङ्गः सन्नन्तात् शब्द-
 प्रत्ययः । [पिनाकिना पुनः, हृतमहाम्बुवाहं] हृता आहृता
 आकारिता महाम्बुवाहा येन तत् [पाशभृतः] वरुणस्य
 [अस्त्रं, प्रणिन्ये] प्रयुक्तम् ॥ ५४ ॥ *

तत इति । —[ततः] वरुणास्त्रप्रयोगानन्तरं [धरिवीधरतुल्य-
 रोधसः] पर्वतसमप्रान्ताः । “रोधः स्यात् प्रान्तकूलयोः” इति
 विश्वः । [तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्त्तयः] तडिल्लताभिः
 आलिङ्गिता नीलमूर्त्तयः नीलाङ्गानि येषां ते [पयोमुचः]
 मेघाः । अधोमुखा आकाशसरिदिव निपतन्तीति [अधोमुखा-
 काशसरिन्निपातिनीः] । “कर्त्तर्युप्रसाने” (३।२।७८ पा०)
 इति णिनिः । [अपः] जलानि [प्रसक्तम्] अननुबन्धम्
 अविच्छिन्नं यथा तथा [मुमुचुः] । इतः प्रभृति एकषष्टितम-
 श्लोकपर्यन्तं वंशस्थवृत्तम् ॥ ५५ ॥ †

* अत्र चयकालरीद्रे इत्युपमासनासगा ; तथा लोकं लिखित्वीव इति
 क्रियोन्मं बालङ्कतिश्च ।

† अधोपनाम्बुभावोक्तौनामङ्गलम् (५।१।१२५ पा०) ।

पराहतध्वस्तशिखि शिखावतो
वपुष्यधिच्छिप्तसमिद्धतेजसि ।
कृतास्पदास्तप्त इवायसि ध्वनिं
पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरि ॥ ५६ ॥
महानले भिन्नसिताभ्रपातिभिः
समेत्य सद्यः कथनेन फेनताम् ।
व्रजद्भिराद्रे^१न्धनवत्परिचयं
जलैर्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥

पराहतेति ।—[पराहतध्वस्तशिखि] पराहताः आसारा-
भिहताः अतो ध्वस्ता निर्वापिताः शिखा ज्वान्ता यस्य तस्मिन्,
[अधिच्छिप्तसमिद्धतेजसि] अधिच्छिप्तं प्रहारितं नागितमित्यर्थः,
ताडितमिति यावत् । अतः समिद्धं क्षाटिति प्रदीप्तं तेजो
यस्य तस्मिन् [शिखावतः] अयसिः [वपुषि] स्वरूपे [तप्ते,
अयसि] लौहे [इव कृतास्पदाः] कृतस्थितयः । “आस्पदं
प्रतिष्ठायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातः । [प्रथमे,
पयोनिपाताः] जलपाताः [ध्वनिं, वितेनिरि] विस्तारया-
मासुः ॥ ५६ ॥ *

महानल इति ।—[महानले] अग्नौ, भिन्नानि खण्डितानि
सिताभ्रणीव पतन्तीति [भिन्नसिताभ्रपातिभिः] । “कर्त्त-
र्युपमाने” (३।२।७८ पा०) इति णिनिप्रत्ययः । अत एव
[सद्यः, कथनेन] पाकेन [फेनतां, समेत्य] प्राप्य [परिचयं]
नामं [व्रजद्भिः जलैः, आद्रे^१न्धनवत्] आद्र^१काष्ठैः तुल्यम् ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः श्लुटेव । सा च अयसीव इत्युपमासङ्कीर्णा ।

स्वकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः
 समागताः शक्रधनुःप्रभाभिदः ।
 असंस्थितामादधिरे विभावसोः
 विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥ ५८ ॥
 जलौघसम्मूर्च्छं नमूर्च्छं तस्वनः
 प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः ।
 प्रशान्तिमेष्यन् धृतधूममण्डलो
 बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥ ५९ ॥

“तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः” (५।१।११५ पा०) इति वति-
 प्रत्ययः । [दिवि] गगने [धूमसन्ततिः. वितेने] विस्तारिता ।
 फेनादिकम् आर्द्रेन्धनेऽपि तुल्यम् ॥ ५७ ॥ *

स्वकेतुभिरिति ।—पाण्डुरैः नीलैः पाटलैश्च [पाण्डुरनील-
 पाटलैः] विचित्रैः [स्वकेतुभिः] धूमैः [समागताः] सङ्गताः,
 अत एव [शक्रधनुःप्रभाभिदः] शक्रधनुषः प्रभाभिदः इन्द्रधनुः
 द्युतिभाजः [विभावसोः] अग्नेः [त्विषः. असंस्थिताम्]
 अस्थिरां [विचित्रचीनांशुकचारुतां] विचित्रस्य चीनांशुकस्य
 पट्टुकूलस्य चारुताम् [आदधिरे] दधुः ॥ ५८ ॥ †

जलौघेति ।—[जलौघसम्मूर्च्छं नमूर्च्छं तस्वनः] जलौ-
 घानाम् उदकप्रवाहाणां सम्मूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितस्वनः
 प्रहृष्टघोषः । “मूर्च्छंनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वा”

* आर्द्रेन्धनवत्परिचयादिपदांशे उपमालङ्कारः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमपि
 अनुसन्धातव्यम् ।

† अत्र शक्रधनुःप्रभाभिदः विचित्रचीनांशुकचारुताम् इत्युभयत्र असम्भवदस्तु-
 सम्बन्धप्रसङ्गान्निर्दर्शना स्फुटैव । उभयत्रापि विम्बानुविम्बत्वं स्पष्टम् ।

प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां
 चयैर्विभिन्नाः पयसां प्रपेदिरे ।
 उपात्तसन्ध्यारुचिभिः सरूपतां
 पयोदविच्छेदलवैः क्लृप्तानवः ॥ ६० ॥
 उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं
 विभिन्नमूलोऽनुदयाय संचयम् ।
 तथा हि तोयौघविभिन्नसंहतिः
 स ह्यव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥

इति सज्जनः । [प्रसक्तविद्युत्सितैधितद्युतिः] प्रसक्तेः
 सङ्गतैः विद्युतां तडिल्लतानां लसितैः स्फुरणैः एधिता वर्धिता
 द्युतिः यस्य सः [घृतधूममण्डलः] जलाघातात् सम्भूतधूम-
 पटलः [पावकः प्रशान्तिम् एष्यन्, तत्र] देशे [भूयान् इव बभूव]
 भूयस्तया स्थापित इवेति उत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

प्रवृद्धेति ।—[प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां] प्रवृद्धानां
 सिन्धोः समुद्रस्य ऊर्मीणां चया राशय इव स्थवीयसां स्थल-
 तराणां [पयसां, चयैः] पूरैः [विभिन्नाः] विस्त्रेपिताः [क्लृप्तानवः]
 अग्नयः [उपात्तसन्ध्यारुचिभिः] प्राप्तसन्ध्यारागैः [पयोद-
 विच्छेदलवैः] पयोदानां विच्छिद्यन्ते इति विच्छेदा विच्छिन्ना
 विच्छिन्ना ये लवाः शकलाः तैः [सरूपतां] समानरूपतां [प्रपे-
 दिरे] इत्युपमा ॥ ६० ॥

उपैतीति ।—[अनन्तद्युतिः] महातेजाः [अपि, विभिन्न-
 मूलः] नष्टमूलः [असंशयं] यथा तथा [अनुदयाय] पुनः अनुत्या-
 नाय [संचयं] नाशम् [उपैति । तथाहि, तोयौघविभिन्नसंहतिः]

अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानैः
 असितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् ।
 विकसदमलधात्रां प्राप नीलोत्पलानां
 श्रियमधिकविशुद्धां वज्रिदाहाद्विद्यौः ॥६२
 इति विविधमुदासे सव्यसाची यद्रस्त्रं
 बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यन्नरातिम् ।

तोयौघैः विभिन्ना संहतिः सङ्घातो यस्य स तथीकृतः [सः, इव्य-
 वाहः] अग्निः [परमभवं] नाशं [प्रययौ] । विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

अथेति ।—[अथ] अग्निनिर्वाणानन्तरं [विहितविधेयैः]
 अतस्तत्त्वैः [असितनगनितम्बश्यामभासाम्] असितनगस्य
 अश्वनाद्रेः नितम्बः कटकः तद्वत् श्यामभासां [घनानां, वितानैः]
 प्रटलैः [आशु मुक्ता, द्यौः] आकाशः [वज्रिदाहात् इव] इति
 उत्प्रेक्षा । [विकसदमलधात्रां] विकसन्ति च तानि अमल-
 धामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां [नीलोत्पलानाम्, अधिक-
 विशुद्धाम्] अत्युज्ज्वलां [श्रियं प्राप] इति निदर्शनालङ्कारः ।
 मालिनीवृक्षम् ॥ ६२ ॥

इतीति ।—बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानाति
 इति [बहुसमरनयज्ञः] । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३ पा०)
 इति कप्रत्ययः । न तु “इगुपध” (३।१।१३५ पा०) इत्या-
 दिना आकारान्तात् “अनुपपदात् कर्मीपपदो भवति विप्रति-
 वेधिन” * इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेण अर्थज्ञशब्दम्

* “आकाराद्गुपपदात् कर्मीपपदो विप्रतिवेधिन” (वा०) ।

विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः
सपदि तदुपनिम्य रिक्ततां नीलकण्ठः ॥६३
वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः
प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीं भुजवीर्यलक्ष्मीम् ।

उदाहृत्य अस्य अर्थशब्दस्य कर्मोपपदत्वं दर्शितम् । [सव्य-
साची] * अर्जुनः [अरातिं] किरातपतिं [सादयिष्यन्] अ-
सादयितुकामः सन् इत्यर्थः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य
शब्दादेशः । † [इति] पूर्वोक्तप्रकारेण [विविधं यदस्त्रम्,
उदासे] प्रयुक्तवान् इत्यर्थः । “उपसर्गादस्यत्यञ्चोर्वेति वाच्यम्”
(वा०) इति आत्मनेपदम् । [विपरीतो विधिः] प्रतिकूलं
देवम् । “विधिविधाने देवेऽपि” इत्यमरः । [न्यायवृत्तेः]
न्यायेन नीत्या वृत्तिः वर्त्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठस्य [पौरुषम्
इव; नीलकण्ठः] शिवः [सपदि, तत्] अस्त्रं [रिक्ततां]
व्यर्थताम् [उपनिम्ये] संहृतवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ ६३ ॥ ‡

वीतेति ।—[भूतपतिना] शम्भुना, अनुग्रहीयता इति
शेषः । [अस्त्रेषु अपहृतेषु] सक्तु, [वर्षिष्यता] उत्तरत्र
सहस्रगुणं वितरिष्यता [दिनक्रता] सूर्येण [जलेषु] अपहृतेषु
सक्तु [लोक इव] । वीतप्रभावो गतास्त्रमहिमा, अन्यत्र—गत-
शक्तिः, अत एव तनुः क्षीणः [वीतप्रभावतनुः, अपि] तथापि
[अतनुप्रभावः] निसर्गतः सामर्थ्यात् अधिकः, अन्यत्र—उद्योग-

* सव्योपपदे सचतेः णिनिः । तथाहि—“उभौ मे दक्षिणौ पापी माण्डोवस्त्र-
विकषं च । तेन देवकनुषेण सव्यसाचीति मां विदुः” ॥ भा० वि० ३४ अध्याय ।

† ‘लृटः सदा’ (१।१।१४ पा०) इति सूत्रम् ।

‡ विपरीतः विधिः न्यायवृत्तेः पौरुषमिव इत्यत्र उपमात्कारः ।

अस्त्रेषु भूतपतिनाऽपहृतेषु जिष्णुः

वर्षिष्यता दिनकृतेव जैलेषु लोकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीभारविष्णुतौ महाकाव्ये किरातार्जुनीये युद्धवर्णनं
नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

वान् । ततो [जिष्णुः *] अर्जुनः [जयिनी] जयनशीलाम् ।
“जिट्टि” (३।२।१५७ पा०) इत्यादिना इतिप्रत्ययः ।
[भुजवीर्यलक्ष्मी] भुजपराक्रमसम्पदम् । उभयत्रापि पुरुषकार-
मिति यावत् । तत्कालकुण्ठिताम् इति शेषः । [प्रत्याचकाङ्]
प्रत्याहर्तुम् इयेष इत्यर्थः । यथा लोको नद्यादिजलापहारेऽपि
उपायान्तरेण कूपादिना जीवितुम् इच्छति तद्वत् अस्त्रबलाप-
हारेऽपि भुजबलेन एव जेतुम् इयेष इति भावः । वसन्त-
तिलकावृत्तम् ॥ ६४ ॥ †

इति श्रीमहाभद्रोपाध्याय-कीर्त्तिलमङ्गिनाथसूरि-विरचितायां किरातार्जुनीयकाव्य-
व्याख्यायां षष्टापथसमाख्यायां षोडशः सर्गः ।

* “आभिष्यङ्कः” (३।१।१२८ पा०) इति सूत्रेण कङ् प्रत्ययः ।

† अत्र वीतप्रभावतनुदृष्यतनुप्रभाव इत्यापाततः विरोधवत् आभासमानत्वान्
विरोधाभासः, तथा उपनापि, इत्ये तयोः संसृष्टिः ।

सप्तदशः सर्गः ।

अथापदामुद्धरणक्षमेषु
 मित्रे ध्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।
 धृतिं गुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन्
 स्वपौरुषेणैव शरासनेन ॥ १ ॥
 भूरिप्रभावेण रणाभियोगात्
 प्रीतो विजिह्वश्च तदीयवृद्ध्या ।

अथ पञ्चमिः पार्थं विशेषयन् षड्भिः कुलकमाह, अथे-
 त्यादिभिः ।—[अथ] जयलक्ष्मीप्रत्याकाङ्क्षानन्तरम् [आपदाम्
 उद्धरणक्षमेषु] आपन्निवारणसमर्थेषु [अस्त्रेषु] प्रस्वापनादिषु
 तादृशेषु [मित्रेषु इव, तिरोहितेषु] अन्तर्हितेषु सत्सु [गुरुणा]
 महता [स्वपौरुषेणैव] तादृशेन [शरासनेन, धृतिं] धैर्यम्
 [अभिपुष्यन्] वर्द्धयन् ; अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियान्
 अयं किरात इति धैर्यम् अवलम्बमान इत्यर्थः । अत एव
 [गुरुश्रीः] प्रवृद्धशोभासम्पत्तिः । “पद्मा मा लक्ष्मीः श्रीर्नि-
 गद्यते” इति शाश्वतः ॥ १ ॥ *

भूरीति ।—पुनश्च [भूरिप्रभावेण] महानुभावेन सह
 [रणाभियोगात्] युद्धलाभात् [प्रीतः, तदीयवृद्ध्या] शत्रु-
 वृद्ध्या [विजिह्वः] विच्छायः [च] तथा [स्पष्टः] दीप्त्या प्रज्वलन्
 [अपि, अविस्पष्टवपुःप्रकाशः] अविस्पष्टो वपुःप्रकाशो यस्य सः ।

* अथ मित्रेष्विव स्वपौरुषेणैव इति अंशद्वये उपमाविकाशः ।

स्पष्टोऽप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशः
 सर्पन्महाधूम इवाद्विवह्निः ॥ २ ॥
 तेजः समाश्रित्य परैरहार्यं
 निजं महन्मित्रमिवोरुधैर्यम् ।
 आसादयन्नखलितखभावं
 भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥
 वंशोचितत्वादभिमानवत्या
 सम्प्राप्तया सम्प्रियतामसुभ्यः ।

कुतः ?—सर्पन् प्रसरन् महान् धूमो यस्य सः [सर्पन्महा
 धूमः अद्विवह्निरिव] स्थितः ॥ २ ॥ *

तेज इति ।—पुनश्च [परैः] अरिभिः [अहार्यम्] अभेद्यं
 [निजं] स्वकीयं [महत् तेजः] वीर्यं [मित्रमिव समाश्रित्य]
 अत एव [भीमे] भयानके, अरिः एव दुर्गं तस्मिन् [अरिदुर्गे]
 शत्रुसङ्घटे [अखलितखभावम्] अचलशीलम् [उरु] महत्
 [धैर्यं, भुजालम्बम् इव] हस्तावष्टम्बम् इव [आसादयन्]
 प्राप्नुवन् ; ईदृशे सङ्घटेऽपि महावीर्यत्वात् धैर्यम् अत्यजन्
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ †

* अत्र महाधूमः अद्विवह्निः इव इत्यंशे उपमालङ्कारः स्फुटः ; तथा स्पष्टोऽपि
 अविस्पष्टवपुःप्रकाशः इति विरोधाभासः ; एवम् अविस्पष्टवपुःप्रकाशः इति वाक्यं
 प्रति सर्पन्महाधूम इति वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ; इत्यंशम्
 अङ्गाङ्गित्वम् ।

† अतीपमालङ्कितः ; भुजालम्बमिव इत्यंशे सन्भावनामात्रत्वात् उत्प्रेक्षा च ;
 इत्यनयोः ससर्गः ।

समक्षमादित्क्षितया परेण
 बध्वेव कीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥
 पतिं नगानामिव बद्धमूलम्
 उन्मूलयिष्यन् तरसा विपक्षम् ।
 लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्य्यः
 त्रिमार्गगावेग इवेश्वरेण ॥ ५ ॥

वंशेति ।—पुनश्च [अभिमानवत्या] अभिमानो ममता-
 बुद्धिः तद्वत्या । विषयतया कर्मणि कर्त्तृत्वोपचारः । अभिमाना-
 स्पदेन इत्यर्थः । अन्यत्र—कुलशीलाद्यभिमानवत्या [वंशोचित-
 त्वात्] स्वकुलानुरूपत्वात् [असुभ्यः] प्राणेष्वपि [सम्प्रि-
 यतां सम्प्राप्तया, परेण] शत्रुणा, अक्षोः समीपे [समक्षम्]
 अक्षयतः । “अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” (५।४।१०७ पा०)
 इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । आढातुं ग्रहीतुम् इष्टया
 [आदित्क्षितया] आजिहीर्षितया इत्यर्थः । आङ्पूर्वात् ददातः
 सन्नन्तात् कर्मणि क्तः । [बध्वा इव कीर्त्या] हेतुना [परि-
 तप्यमानः] । कर्त्तरि शानच् । “हेतौ” (२।३।२३ पा०) इति
 ङनीया । कन्यया शोक इतिवत् ॥ ४ ॥ *

पतिमिति ।—पुनश्च [नगानां पतिं] हिमवन्तम् [इव
 बद्धमूलं, विपक्षं] शत्रुं [तरसा] बलेन [उन्मूलयिष्यन्] उत्-
 पाटयिष्यन् । किञ्च [त्रिमार्गगावेग इव] त्रिभिः मार्गैः गच्छति
 इति त्रिमार्गगा गङ्गा । उत्तरपदमासः । तस्याः वेग इव [ईश्व-
 रेण, लघुप्रयत्नम्] अल्पप्रयासं यथा तथा [निगृहीतवीर्य्यः]

संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु चेतः

प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु ।

जयं यथार्थेषु शरैः पार्थः

शब्देषु भावार्थमिवाशशंसे ॥ ६ ॥

कुलकम् ।

प्रतिबद्धशक्तिः, इतास्त्वशक्तिरिति यावत् । पुरा किल हिमाद्रि-
विदलनाव गगनात् पतन्तं गङ्गाप्रवाहं गङ्गाधरो निजजटा-
जूटेन निजघ्राह इति पौराणिकी कथा । तद्वत् इत्यर्थः ॥५॥

संस्कारेति ।—एवञ्चूतः [पार्थः, संस्कारवत्त्वात्] संस्कार-
शिक्षावासना, अन्यत्र—साधुत्वम् ; असाधूनां प्रयोगनिषेधादिति
भावः । अथवा संस्कारो व्युत्पत्तिः तद्वत्त्वात् [चेतो रमयत्सु,
प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु] प्रयोगः सन्धानमोक्षादिः, शिक्षा
अभ्यासो, गुणः तदाहितोऽतिशयः मौर्वी वा । अन्यत्र तु—
प्रयोगोऽभियुक्तव्यवहारः, शिक्षा अभ्यासः, गुणाः स्वस्वस्थान-
करणादयः श्लेषप्रसादादयो वा, ते भूषणं येषां तेषु । यथा, यथा-
मृता अर्था येषां तेषु [यथार्थेषु], अन्यत्र—नियतार्थेषु [शरैः]
मृणन्ति हिंसन्ति इति शराः तेषु ; तन्निर्वाहकत्वात् : तदा-
धारत्वविवक्षायां सप्तमी । [जयं, शब्देषु] पदेषु [भावार्थं]
भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यादिः स एवार्थः तम् [इव,
आशशंसे] आचकाह्वे । आस्तिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायाम्
आत्मनेपदमुपसंख्यानात् । * यथा शाब्दिकाः शब्दैः अर्थं साध-
यन्ति, तद्वत् अर्थं शरैः जयं साधयितुम् इयेष इत्यर्थः ॥ ६ ॥ †

* “शाब्दः शसि इच्छायाम्” (धा० ह० भा०) । “आङ्शासु इच्छायाम्”
(धा० ह० षदा०) ।

† अत्र संस्कारवत्त्वादिपदानां श्लेषत्वात् श्लेषश्रीर्णोपमाहृतिः ।

भूयः समाधानविवृद्धतेजा
 नैवं पुरा युद्धमिति व्यथावान् ।
 स निर्ववामास्रममर्षनुन्नं
 विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥
 तस्याहवायासविलोलमौलेः
 संरम्भताम्रायतलोचनस्य ।

भूय इति ।—[भूयः] पुनरपि [समाधानविवृद्धतेजाः]
 समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विवृद्धतेजाः प्रवृद्धप्रतापः
 [पुरा] पुरातनं [युद्धम् एवम्] इत्थं शक्तिसादकरं [न]
 भवति [इति] हेतोः [व्यथावान्] परितापवान् [सः] अर्जुनः
 [ईक्षणाभ्यां] दृष्टिभ्यां [महानागः] महासर्पः [विषमिव,
 अमर्षनुन्नं] क्रोधोत्थापितम् [अस्त्रम्] अशु [निर्ववाम] *
 निर्जगार । सात्त्विकानां रससाधारण्यात् रौद्रे रसेऽशुदयोक्तिः ।
 —“स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाच्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमशु
 प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः” इति ॥ ७ ॥ †

तस्येति ।—[आहवायासविलोलमौलेः] आहवायासेन
 युद्धायासेन विलोलमौलेः स्त्रस्तकेशबन्धस्य । “चूडा किरीटं
 केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः । [संरम्भताम्रायतलोच-
 नस्य] संरम्भताम्रे कोपारूपे आयते विस्सृते लोचने यस्य तस्य ।
 “संरम्भः सन्भ्रमे कोपे” इति विश्वः । [तस्य] अर्जुनस्य [रोष-
 तप्तं मुखं, निदाघः] घर्मः [निर्वापयिष्यन्] शिशिरीकरिष्यन्

* अत्र गौण्या वृत्त्या वमधातुना प्रसववर्षाद्यप्रत्यायनात् न अश्लीलत्वदोषः ।

† अत्र उभयोः सादृश्यधर्मीसम्बन्धादुपमात्तद्वृत्तिः ।

निर्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं
 प्रस्नापयामास मुखं निदाघः ॥ ८ ॥
 क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय
 भ्रूभेदरेखाः स बभार तिस्रः ।
 घनोपरुद्धः प्रभवाय वृष्टेः
 ऊर्ध्वांशुराजीरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥
 स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं
 हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम् ।

[इव] इत्युत्प्रेक्षा । [प्रस्नापयामास] सिषेच, स्वेदं जनयामासेत्यर्थः । स्नातेः मित्त्वविकल्पितत्वात् ङस्त्वविकल्पः ॥ ८ ॥

क्रोधेति ।—[क्रोधान्धकारान्तरितः] क्रोधोऽन्धकारः इव तेन अन्तरित आवृतः [सः] अर्जुनः [घनोपरुद्धः] मेघावृतः [तिग्मरश्मिः] रविः [वृष्टेः प्रभवाय] वर्षणाय [तिस्रः] ऊर्ध्वांशुराजीरिव] ऊर्ध्वांशूनां राजीरिव । अर्कस्य ऊर्ध्वांशुरेखोदयो वृष्टिलिङ्गमित्यागमः । [रणाय] रणप्रवृत्तये तिस्रः तिसङ्ख्याः [भ्रूभेदरेखाः] भ्रूभेदो भ्रूभङ्गः तस्य रेखाः [बभार] ॥ ९ ॥ *

स इति ।—[सः] अर्जुनः, अम्बुदवत् नदतीति [अम्बुदनादि] । “कर्त्तर्युपमाने” (३।२।७८ पा०) इति णिनिः । [चापं, दिङ्नागः] दिग्नाजः [अद्रिशृङ्गम् इव, हस्तेन] करेण

* अत्र यथा ऊर्ध्वमरीचिरेखोदयस्य वृष्टेः निमित्तत्वं, तथा रणस्य विरेखाङ्कित-
 भ्रूभेदस्य इति कारयोपमालङ्कतिः ।

बलानि शम्भोरिषुभिस्तताप

चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ

गुणाभ्यसूयेव विपक्षपाते ।

[प्रध्वनय्य] ध्वनयित्वा [शम्भोः, बलानि] सैन्यानि [अशरीरः] अनङ्गः काम इत्यर्थः, [चेतांसि] युवमनांसि [चिन्ताभिः] प्रयोजनध्यानैः [इव इषुभिः, तताप] तापयामास । तपतिः सकर्मकः । अत्रेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः, अन्यथा उपमानोपमेययोः भिन्नलिङ्गता-दोषः स्यात् । “पत्नी रोप इषुर्दयोः” इत्यमरः ॥ १० ॥ *

सद्वादितेति ।—अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिः यस्य स तस्मिन् [अभिनिविष्टबुद्धौ] शास्त्रनिष्ठितमतौ विषये [सद्वादिता] प्रामाणिकार्थसदर्थकता [इव] । न हि सम्यक् अभ्यस्तशास्त्रं प्रति गृह्याद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित् । अन्ये तु—अभिनिविष्टबुद्धौ आग्रहाविष्टचित्ते विषये सद्वादिता हितोपदेष्टृत्वमिव । न हि आग्रही हितं गृह्णातीति भावः । [विपक्षपाते] वीतरागे विषये [गुणाभ्यसूया] गुणासहिष्णुता [इव] । स हि समदर्शी द्विषन्तमपि न द्वेष्टि इति भावः । [अगोचरे] अवाप्तनसगोचरे ब्रह्मणि [वागिव च] । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेः इति भावः । [शराणां शक्तिः, श्रितिकण्ठकाये] शिवशरीरे [उपरेमे] उपरता ; तस्य अक्षोभ्यमहिमत्वात् इति भावः । “विभाषा-

* अत्र अशब्दनादि अद्रिग्रहम् इव चेतांसीव इत्यादौ उपमालङ्कतिः । इत्थेन इति श्लिष्टत्वात् अत्रे पसद्दीर्घा द्वितीया । परस्परमनाश्रयात् संसृष्टाऽन्या इति संक्षेपः ।

अगोचरे वागिव चोपरेमे
 शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥ ११ ॥
 उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्नाः
 शिलीमुखा न व्यथयाम्बभूवुः ।
 अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्बम्
 अर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥ १२ ॥
 सम्प्रीयमाणोऽनुबभूव तीव्रं
 पराक्रमं तस्य पतिर्गणानाम् ।

ऽकर्मकात्” (१।३।८५ पा०) इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् पञ्चे
 आत्मनेपदम् । अत्र मालोपमा ॥ ११ ॥

उमेति ।—[पाण्डुसुतप्रणुन्नाः] पाण्डुसुतेन प्रणुन्नाः प्रक्षिप्ताः ।
 शिलो शल्यं मुखे येषां ते [शिलीमुखाः] बाणाः [उमापतिं]
 शिवम् [अभ्युत्थितस्य] अभ्युन्नतस्य [अद्रिपतेः, नितम्बं] कटकम् ।
 हैमन्ते भवस्य [हैमनस्य] । “सर्वत्राण् च तलोपश्च” (४।३।२२
 पा०) इति अण्प्रत्ययः, तकारलोपश्च । [अर्कस्य पादाः]
 रश्मयः [इव] । “पादा रश्मरङ्घ्रितुर्य्यांशाः” इत्यमरः । [न
 व्यथयाम्बभूवुः ।] “मध्ये स्थितस्यासुमतां समूहम् अर्कस्य”
 इति पाठान्तरे—मध्ये स्थितस्य हैमनस्य अर्कस्य पादाः किरणाः
 असुमतां प्राणिनां समूहम् इवेति न दुःखमुत्पादयामासुः
 इति योजना ॥ १२ ॥ *

समिति ।—[गणानां पतिः] शिवः [तीव्रं, तस्य] अर्जु-

विषाणभेदं हिमवानसद्यं
वप्रानतस्येव सुरद्विपस्य ॥ १३ ॥
तस्मै हि भारोद्धरणे समर्थं
प्रदास्यता बाहुमिव प्रतापम् ।
चिरं विषेहेऽभिभवस्तदानीं
स कारणानामपि कारणेन ॥ १४ ॥
प्रत्याहृतौजाः कृतसत्त्ववेगः
पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति ।

नस्य [पराक्रमं, वप्रानतस्य] वप्रे रोधसि आनतस्य परि-
णतस्य, तटप्रहारिण इत्यर्थः । [सुरद्विपस्य असद्यं, विषाणभेदं]
दन्तप्रहारं [हिमवान् इव, सम्प्रीयमाणः] संहृष्यन् [अनु-
बभूव] अनुभवति स्म । तस्याच्चोभ्यत्वादनजिष्टुत्वाच्च इति
भावः ॥ १३ ॥ *

तस्मै हीति ।—[तस्मै] पार्याय [भारोद्धरणे] भारस्य
भूभारस्य उद्धरणे उद्वहने [समर्थं प्रतापं बाहुम् इव]
अवष्टम्भतया इति शेषः । अन्यथा भारोद्वहनस्य दुष्करत्वात्
इति भावः । “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कीषट्खड्गजम्”
इत्यमरः । [प्रदास्यता] वितरिष्यता [कारणानां] ब्रह्मादीनाम्
[अपि, कारणेन] जनकेन देवेन [सः, अभिभवः] अर्जुन-
परिभवः [तदानीं चिरं हि, विषेहे] सोढुः ; वात्सल्यात् इति
भावः ॥ १४ ॥ †

* अत्रापि उपमालङ्कतिः ।

† अत्र बाहुमिवेति वाच्योत्प्रेक्षा ।

तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति
यशांसि वीर्य्यज्वलितानि तस्य ॥ १५ ॥
दृष्टावदानाद् व्यथतेऽरिलोकः
प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः ।
तेजोविहीनं विजहाति दर्पः
शान्तार्चिषं दीपमिव प्रकाशः ॥ १६ ॥

अथ त्रिभिः भगवदभिप्रायम् आविष्कुर्वन् चतुर्भिः कला-
पकमाह. प्रत्याहर्तति ।—[प्रत्याहर्तौजाः] परिण प्रतिहतबलः
मन्नपि [कृतसच्चवेगः] कृतोत्साहातिशयः सन् [यः]
पुमान् [ज्यायसि] स्वस्मादपि अधिके [पराक्रमं तनोति,
तस्य] पुंसः [भानोः] अर्कस्य [तेजांसौव, वीर्य्यज्वलितानि]
वीर्य्येण शौर्य्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि [यशांसि, निष्पतन्ति]
उद्भवन्तीत्यर्थः । हीनस्य अधिकाभियोगो यशस्कर इति
भावः ॥ १५ ॥ *

ततः किमित्यत आह. दृष्टेति ।—दृष्टम् अवदानं महत्
कर्म यस्य तस्मात् [दृष्टावदानात्] † दृष्टपोरुषात् [अरिलोकः]
शत्रुजनः [व्यथते] बिभेति । [व्यथिताच्च] ‡ भीताच्च
[तेजः, प्रध्वंसं] नाशम् [एति । तेजोविहीनं, दर्पः] उत्साहः
[शान्तार्चिषं] निर्वाणज्वालं [दीपं प्रकाश इव, विजहाति]
त्यजति ॥ १६ ॥

* अत्र उपमालङ्कतिः स्फुटा अयच्च तथा इति अप्रस्तुतप्रशंसया संसृष्टा ।

† अत्र “भीताथानां भयहेतुः” (१।४।२५ पा०) इत्यपादानत्वम् ।

‡ व्यथितादत्र “ल्य-लोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति वार्त्तिकेन पञ्चमी बोध्या ।

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः
स जय्यतायाः पदवीं जिगीषोः ।
गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य
प्रतिद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥
एवं प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्त्तिं
मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् ।
द्वयेषु पर्यायजयावसादां
रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥

कलापकम् ।

तत् इति ।—[ततः] दर्पहान्यनन्तरम् [अस्तमदावलेपः]
अस्ती क्षयं गती मदावलेपो मदगर्वो यस्य सः । [सः]
अरिलोकः [गन्धेन] मदगन्धेनैव [जेतुः] जयनशीलस्य । शीलार्थे
दृक्प्रत्ययः । [प्रमुखागतस्य] अभिमुखागतस्य [प्रतिद्विपस्य]
अन्धः [मतङ्गजौघः] मत्तगजसमूहः [इव, जिगीषोः]
नायकस्य [जय्यतायाः पदवीं, प्रयाति] प्राप्नोति ; विजिगीषणा
जितुं शक्यो भवतीत्यर्थः । “क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे” (६।१।८१ पा०)
इति निपातः । अत्र श्लोकद्वये व्यायंसि पराक्रमकरणादीनां
पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वकथनात् कारणमालाख्यो-
ऽलङ्कारः । लक्षणन्तु उक्तम् ॥ १७ ॥ *

एवमिति ।—[एवम्] उक्तरीत्या [प्रतिद्वन्द्विषु] प्रत्यरिमध्ये
[तस्य] अर्जुनस्य [मौलीन्दुलेखाविशदां कीर्त्तिं, विधास्यन्]
करिष्यन् [शम्भुः, अनुक्रमेण] अविपर्यासेन, पर्यायेण इत्यर्थः,

* एवं मतङ्गजौघः प्रतिद्विपस्य इव इत्यंशे उपमालङ्कारः, तथाचोभयोः संसृष्टिः ।

मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयान्
निन्ये वशं भूतपतेर्बलौघः ।

सहात्मलाभेन समुत्पतद्भिः
जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥

वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं
वस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः ।

प्रवर्षतः सन्ततवेपथूनि
क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥ २० ॥

जयोऽवसादो भङ्गश्च तौ जयावसादौ यस्यां तां [पर्यायजया-
वसादां रणक्रियाम्, इयेष] इच्छति स्म । जयानन्तरं भङ्गो
भङ्गानन्तरं जय इति पर्यायार्थः । तस्य विपर्यायोऽन्यतर-
नैरन्तर्यं तदभाषोऽनुक्रम इति अपौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥ *

मुनेरिति ।—[मुनेः विचित्रैः इषुभिः स, भूयान्] असङ्ख्यः
[भूतपतेः बलौघः, आत्मलाभेन] जम्भना [सह, समुत्पतद्भिः]
आविर्भवद्भिः, आजम्भसिद्धैः इत्यर्थः । जातयः गोत्वमनुष्यत्वा-
दयः, स्वभावा जातिनियता धर्माः तैः [जातिस्वभावैः, जीवलोकः]
प्राणिजातम् [इव वशं, निन्ये] नीतः । कर्मणि लिट् । प्राणिनो
जातिधर्मान् इव गणाः मुनिशरान् न अतिक्रमितुं श्रेकुः
इत्यर्थः ॥ १९ ॥ †

वितन्वत इति ।—[वस्तानि सैन्यानि, सन्ततवेपथूनि]
निरन्तरकम्पानि [गवां, कुलानि] वृन्दानि [प्रवर्षतः] वृष्टिं

* अत्र मीलौन्दुलेखाविशदाम् इत्यंशे उपमालङ्कृतिः ।

† अतापि उपमा, उपमानोपमेययोः साम्यधर्माध्यासनात् ।

स सायकान् साध्वसविप्लुतानां
 क्षिपन् परेषामतिसौष्ठवेन ।
 शशीव दोषावृतलोचनानां
 विभिद्यमानः पृथगाबभासे ॥ २१ ॥
 क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां
 भेदं यथावाकृतिरीश्वरस्य ।

कुर्वतः [क्षपाघनस्य] रात्रिमेघस्य [इव, शरान्धकारं] शरैः
 योऽन्धकारस्तं [वितन्वतः] विस्तारयतः [तस्य] मुनेः
 सम्बन्धिनं [रवं] शरवर्षघोषं [निशेमुः] शशुवुः, न तु किञ्चित्
 ददृशुः ; चेष्टा तु दूरे आस्ताम् इति भावः ॥ २० ॥ *

स इति ।—[अतिसौष्ठवेन] अतिलाघवेन [सायकान्]
 शरान् [क्षिपन्, सः] अर्जुनः, [साध्वसविप्लुतानां] साध्वसेन
 विप्लुतानां भ्रान्तानां [परेषां] द्विषां [दोषावृतलोचनानां]
 दोषेण काचकामलादिरोगेण आवृतलोचनानां दुष्टचक्षुषां
 [शशीव, :पृथग्विभिद्यमानः आबभासे] । यथा सदोषचक्षुषा
 एकस्यन्द्री नानिव लक्ष्यते तद्वत् एकोऽपि अनेक इव दृष्ट इति
 भावः ॥ २१ ॥ †

क्षोभेणति ।—[अथ गणाधिपानां] सम्बन्धिना [तेन,
 क्षोभेण] कम्पेन [ईश्वरस्य, आकृतिः] आकारो मूर्तिः [महा-
 हृदानां तरङ्गकम्पेण, क्वायामयस्य] प्रतिविम्बरूपस्य [दिनस्य

* उपमालङ्कारतिरवापि । सा पूर्णा ।

† अतीपमालङ्कतिः, सा च प्रतीयमानोत्प्रेक्षोहासिता ।

तरङ्गकम्पेण महाङ्गदानां

छायामयस्येव दिनस्य भर्तुः ॥ २२ ॥

प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः

कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः ।

आकारवैषम्यमिदं च भेजे

दुर्लभ्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥

भर्तुः] दिवाकरस्य आकृतिः [इव, भेदं] विकारं [ययौ] प्राप ।
स्वयं निर्विकारोऽपि प्रतिसूर्यवत् परसंसर्गात् तथा प्रतीयत
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ *

यदि देवोऽपि विकृतस्त्वर्हि कोपः किं न कृतः ? तत्राह,
प्रसेदिवांसमिति ।—[प्रसेदिवांसम्] अर्जुनं प्रति प्रसन्नचित्तं
[तं] देवं [कोपः, न आप] न प्राप । तत्रापि अनुग्रहं ययौ
इति भावः । तत्र हेतुः—[परस्मिन् पुरुषे] परात्मनि देवे, स्वतो
निर्विकारे इत्यर्थः । [विकारः] कोपरूपः [कुतः ?] न कुत-
श्चित् इत्यर्थः । ननु तस्य निर्विकारस्य कथं वहिः आकारभेदः
कारणाभावादिति चेत्, तत्र विद्म इत्याह ।—[इदं] पूर्वीकम्
[आकारवैषम्यं च भेजे] किन्तु केनापि कारणेन न कुप्यति
इत्यर्थः । ननु निर्विकारे कुत आकारभेदः ? तत्राह ।—
[महतां, वृत्तिः] चेष्टा [दुर्लभ्यचिह्ना] दुर्ग्रहहेतुका
[हि] ॥ २३ ॥ †

* अत्रोपमालङ्कारः, उभयोः सादृश्यधर्मसम्बन्धात् ।

† अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनात् अर्थात्तरन्यासः ; एवं कारकत्वाभावेऽपि
कार्यत्वसिद्धवन्निर्देशात् विभावनालङ्कारमि ; इत्येतयोरेकाद्वित्वम् ।

विस्फार्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां

भूतानि भर्ता धनुरन्तकस्य ।

भिन्नाकृतिं ज्यां ददृशुः स्फुरन्तीं

क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥ २४ ॥

सव्यापसव्यध्वानतोयचापं

पार्थः किराताधिपमाशशङ्के ।

वैषम्यमेवाह, विस्फार्यमाणस्येति ।—[ततः] अनन्तरं [भूतानि भर्ता] भूतपतिना । भृजस्तृच्प्रत्ययः । अत एव “न लोक” (२।३।६८ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । [भुजाभ्यां] “कर्त्तृकरणयोः तृतीया” (२।२।१८ पा०) । [विस्फार्यमाणस्य] आकृष्यमाणस्य धनुरन्तक इव तस्य [धनुरन्तकस्य] सम्बन्धिनीं [स्फुरन्तीं] चलन्तीम् अत एव [भिन्नाकृतिं] भिन्ना द्विधा इव दृश्यमाना आकृतिः यस्याः तां [ज्यां] धनुर्गुणं [क्रुद्धस्य, तक्षकस्य] नागविशेषस्य [जिह्वामिव ददृशुः] द्विधाभावात् भयङ्करत्वाच्च इति भावः ॥ २४ ॥ *

सव्येति ।—[पार्थः, सव्यापसव्यध्वानतोयचापं] सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणगतिभ्यां ध्वनितं नादितम् उग्रचापं येन तं [किराताधिपम्, अपराद्धः] प्रमत्तः [यन्ता, पर्यायसम्पादितकर्णतालं] पर्यायेण अयौगपद्येन सम्पादितं कर्णयोस्तालः आस्फालनं येन तं [व्यालं] दुष्टम् । “भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः” इत्यमरः । [गजमिव आशशङ्के] तच्चापचातुर्य-

* अथ धनुरन्तक इव इति समासगोपमा, जिह्वामिव इत्युपमा, भिन्नाकृतिमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा च, इत्येतेषां संसृष्टिः ।

पर्यायसम्पादितकर्णतालं

यन्ता गजं व्यालमिवापराह्वः ॥ २५ ॥

निजघ्निर तस्य हरेषुजालैः

पतन्ति वृन्दानि शिलीमुखानाम् ।

तेजस्विभिः सिन्धुमुखागतानि

यादांसि यादोभिरिवाम्बुराशेः ॥ २६ ॥

विभेदमन्तःपदवीनिरोधं

विध्वंसनं चाविदितप्रयोगः ।

दर्शनात् दुर्जयः कोऽपि अयमनर्थकरश्च इति शङ्कितवान्
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ *

निजघ्निर इति ।—[हरेषुजालैः, तस्य] अर्जुनस्य [पतन्ति]
आगच्छन्ति, शिली शल्यं मुखे येषां तेषां [शिलीमुखानां]
शराणां [वृन्दानि। तेजस्विभिः] प्रबलैः [अम्बुराशेः
यादोभिः] जलश्राहैः, [सिन्धुमुखागतानि] सिन्धुमुखेन नदी-
मुखेन आगतानि [यादांसीव] जलजन्तूनिव । “यादांसि
जलजन्तवः” इति अमरः । [निजघ्निर] हतानि ॥ २६ ॥ †

विभेदमिति ।—[अन्तर्विभेदं] व्यूहविश्लेषणम् उपजापञ्च
[पदवीनिरोधं] मार्ग एव प्रतिबन्धनम् । अन्यत्र तु—आसार-
प्रसारप्रतिबन्धं [विध्वंसनं] खण्डनं दुर्गलुण्ठनदाहादिकं [च]

* अत्र सम्भावनामावत्वात् उत्प्रेञ्चालङ्कारः ।

† अत्र उपमालङ्कारः । वारिधिस्थमहाश्राहैः नदीमुखागतशुद्रजन्तून् इव
इति विशेषणव्ययसामर्थ्यान्नायकाप्रतिनायकाधिककथनान् व्यतिरेकध्वनिः, इत्यलङ्कार-
चालङ्कारध्वनिः ।

नेताऽरिलोकेषु करोति यद्दयत्
 तत्तच्चकारास्य शरेषु शम्भुः ॥ २७ ॥
 सोढावगीतप्रथमायुधस्य
 क्रोधोज्झितैर्वेगितया पतद्भिः ।
 छिन्नैरपि त्रासितवाहिनीकैः
 पते कृतार्थैरिव तस्य वाणैः ॥ २८ ॥
 अलङ्कृतानामृजुतागुणेन
 गुरूपदिष्टां गतिमास्थितानाम् ।

इत्यादि [यत् यत्, नेता] नायको जिगीषुः [अविदितप्रयोगः]
 संवृतमन्त्रत्वात् अविज्ञातोपायप्रयोगः सन् [अरिलोकेषु]
 शत्रुलोकेषु [करोति, तत्तत् शम्भुः] अविदितप्रयोगः अज्ञात-
 वाणसम्भानमोक्षादिकः सन् [अस्य] अर्जुनस्य [शरेषु,
 चकार] कृतवान् । कर्त्तरि लिट् । श्लेषालङ्कारः ॥ २७ ॥

सोढेति ।—[सोढावगीतप्रथमायुधस्य] सोढानि परैः
 अवगीतानि गर्हितानि प्रथमायुधानि पूर्वीत्सृष्टवाणाः यस्य
 [तस्य] अर्जुनस्य सम्बन्धिभिः [क्रोधोज्झितैः] क्रोधाभिषिक्तैः
 पूर्ववाणवैफल्यात् कोपेन त्यक्तैः इत्यर्थः । अत एव [वेगितया]
 वेगेन [पतद्भिः] गतिं कुर्वद्भिः । अत एव [छिन्नैः अपि,
 त्रासितवाहिनीकैः] त्रासिता वाहिन्यो यैः तैः, अत एव
 [कृतार्थैः इव वाणैः पते] । भावे लिट् । वस्तुतस्तु अकृतार्था
 एवेत्यर्थः ॥ २८ । *

सतामिवापर्वणि मार्गणानां
 भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्ममाथ ॥ २९ ॥
 वाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारेः
 अवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः ।
 अखण्डितं पाण्डवसायकेभ्यः
 कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

अलमिति ।—[ऋजुतागुणेन] ऋजुता अवक्राकारत्वम्
 अवक्रशीलत्वं च सैव गुणः तेन [अलङ्कृतानां, गुरूपदिष्टां]
 गुरुभिः धनुर्विद्यागुरुभिः धर्मशास्त्रगुरुभिश्च उपदिष्टां दर्शितं
 [गतिं] गमनन् आचारञ्च [आस्थितानां] प्राप्तानां [मार्ग-
 णानां] शराणां [सतां] साधूनाम् [इव, अपर्वणि] अग्रन्यौ ।
 अन्यत्र—अप्रस्तावे, अकाण्ड इत्यर्थः । “पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ
 प्रस्तावे लक्षणांतरं” इति विश्वः । [सः] ईश्वरकृतः [भङ्गः]
 हेदो व्यसनञ्च [जिष्णोः] अर्जुनस्य कस्यचित् जित्वरस्य च ।
 “जिष्णुः शक्रे धनञ्जये । जित्वरे” इति विश्वः । [धृतिं] धैर्यम्
 [उन्ममाथ] जहार इत्यर्थः । अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनात्
 इव शरभङ्गदर्शनात् धैर्यभङ्गोऽभूत् इत्यर्थः ॥ २९ ॥ *

बाणेति ।—[वाणच्छिदः] पार्थशरच्छेदिनः [ते स्मरारेः
 विशिखाः, अवाङ्मुखीभूतफलाः] विमुखायाः विफलाश्च सन्तः
 [पतन्तः, पाण्डवसायकेभ्यः] । क्रियाग्रहणात् चतुर्थी । †
 पाण्डवसायकानां [कृतस्य] फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः [सद्यो-

* अर्जुनस्य अलङ्कृतिरभङ्गश्च घसंकोर्षा इति सङ्घेपः ।

† “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” (१।४।३२ पा० सुवे भाष्यम्) ।

चित्रीयमाणानतिलाघवेन
 प्रमाथिनस्तान् भवमार्गणानाम् ।
 शङ्काकुलाया निचखान दूरं
 वाणान् ध्वजिन्या हृदयेष्वरातिः ॥३१॥
 तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने
 पराक्रमेऽन्योऽन्यविशेषणेन ।

खण्डितं प्रतिकारम् आपुः] । अत्युत्कटं कर्म सद्यः फलं
 दर्शयतीति भावः ॥ ३० ॥ *

पुनः अर्जुनस्य जयमाह, चित्रीयमाणानिति ।—[अरातिः]
 अर्जुनः [अतिलाघवेन] अतिशीघ्रत्वात् [चित्रीयमाणान्]
 चित्रमाश्चर्यं कुर्वाणान् । “नमोवरिवश्चित्रडः क्वच्” (३।१।१८
 पा०) [भवमार्गणानां प्रमाथिनः] खण्डयतः [तान् वाणान्,
 शङ्काकुलायाः] समाकुलायाः संक्षुभिताया इत्यर्थः, [ध्वजिन्याः]
 सेनायाः [हृदयेषु, दूरं] गाढं [निचखान] निखातवान् ॥ ३१ ॥

तस्येति ।—[तस्य] अर्जुनस्य [पराक्रमेऽतियत्नात्] हेतोः
 [अन्योऽन्यविशेषणेन] अन्योऽन्यस्य विशेषणेन अतिशयकर-
 णेन [अतिरिच्यमाने] अतिक्रम्यमाणे सति [पुरां हन्ता]
 त्रिपुरविजयी हरः [भूरि] प्रभूतं [पृषत्कवर्षं] बाणवर्षम् ।
 “पृषत्कवाणविशिखाः” इत्यमरः । निदाघे भवः [नैदाघः,
 मेघः] अम्बुवाहः [अम्बु] जलम् [इव, निरास] सुमोच ।

* अत्र सद्यःप्रतीकारप्राप्तौ अवाप्तौ, स्त्रीभूतफलरूपपदार्थस्य हेतुत्वेन पदार्थहेतुकं
 काव्यलिङ्गम् । तच्चाभङ्गश्चैषानुप्राणितम् ।

हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं
 निरास नैदाघ इवाम्बु मेघः ॥ ३२ ॥
 अनामृशन्तः क्वचिदेव मर्म
 प्रियैषिणानुप्रहिताः शिवेन ।
 सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः
 शरा मुनेः प्रीतिकरा बभूवुः ॥ ३३ ॥
 अस्त्रैः समानामतिरेकिणीं वा
 पश्यन् द्रुषूणामपि तस्य शक्तिम् ।

अस्यतेर्लिट् । निदाघग्रहणं वर्षणस्य अतितीव्रत्वद्योत-
नार्थम् ॥ ३२ ॥ *

अनामृशन्त इति ।—[प्रियैषिणा] प्रियचिकीर्षुणा [शिवेन,
 अनुप्रहिताः] प्रयुक्ताः. अत एव [क्वचित् एव मर्म, अनामृशन्तः]
 अमृशन्तः ते [शराः, सुहृत्प्रयुक्ताः] सुहृत्स्वित्त्वं सोऽपि प्रियैषी,
 तेन प्रयुक्ताः उच्चारिताः [नर्मवादाः] प्रियवादा [इव, मुनेः]
 अर्जुनस्य [प्रीतिकराः] प्रीतिजनकाः [बभूवुः] ॥ ३३ ॥ †
 अस्त्रैरिति ।—[अस्त्रैः] स्वायुधैः [समानां] तुल्याम्

* अत्र पुरारिनैदाघाम्बुदयोः वाणवर्षासारपातयोश्च उपमानोपमेयभावकल्पने
विशेषणविशेष्यभावात्त्वात् एकेनेव शब्देन उभयोरुपमानोपमेययोः अभिधानात् । उप-
माजङ्गल्यन्तरिता एकेव शब्दिका वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः । तथाच भोजराजः ।—

“यापि वाक्यार्थयोः साऽपि चतुर्थैकेव शब्दिका ।

नैकेव शब्दिकेवादिगम्या वैधर्म्यवत्यपि ॥” इति ।

† अत्र उपमेव स्पष्टाः ।

विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी
 स्वमाललम्बे बलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥
 ततस्तपोवीर्यसमुद्धतस्य
 पारं यियासोः समरार्णवस्य ।
 महेषुजालान्यखिलानि
 अर्कः पयांसीव समाचचाम ॥ ३५ ॥
 रिक्ते सविश्रम्भमथार्जुनस्य
 निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः ।

[अतिरेकिणी] ततोऽधिकां [वा. तस्य] मुनेः [इषूणाम्
 अपि शक्तिं पश्यन्, विषादवक्तव्यबलः] विषादेन उत्साहभङ्गेन
 वक्तव्यानि निर्वाच्यानि बलानि सैन्यानि यस्य सः [प्रमाथी]
 शत्रुमर्दनः [इन्दुमौलिः] महादेवः [स्वं बलम्] आत्मीयं
 महिमानम् [माललम्बे] स्वसामर्थ्यम् अवलम्बितवान् ॥ ३४ ॥

तत इति ।—[ततः] महिमप्रादुर्भावानन्तरं देवः [तपो-
 वीर्यसमुद्धतस्य] तपोवीर्याभ्यां समुद्धतस्य प्रगल्भस्य [समरार्ण-
 वस्य] समर एव अर्णवस्तस्य [पारम्] अन्तं [यियासोः]
 जिगमिषोः [जिष्णोः] अर्जुनस्य [अखिलानि महेषुजालानि]
 समग्रबाणसमूहान् [अर्कः] सूर्यः [पयांसीव] जलानीव
 [समाचचाम] संजहारेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ *

रिक्त इति ।—[अथ] बाणान्तर्धानानन्तरम् [अर्जुनस्य,
 पाणिः] करः [रिक्ते] बाणशून्ये [निषङ्गवक्त्रे] तूणीरमुखे
 [अन्यद्विपापीतजले] अन्यद्विपेन गजान्तरेण आपीतजले पीत-

अन्यद्विपापीतजले सतर्षं
 मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥
 च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्थात्
 ध्वस्तार्थसारे सहसेव बन्धौ ।
 तत्कालमोघप्रणयः प्रपेदे
 निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥

तोये [नगाश्मरन्ध्रे] नगस्य अचलस्य अश्मरन्ध्रे शिलागर्ते प्रदरे
 इत्यर्थः । [सतर्षं] सतृष्णं यथा स्यात्तथा इति क्रियाविशे-
 षणम् । [मतङ्गजस्य] पाणिः लक्षणया करः [इव, सविश्रम्भं]
 सन्ति एव बाणा इति सविश्वासं [निपपात] ॥ ३६ ॥ *

च्युत इति ।—[शरार्थात्] शरा एव अर्थः ध्वनं, तस्मात्
 [च्युते] भ्रष्टे [तस्मिन्, इषुधौ] निषङ्गे [सहसा] भटिति
 [ध्वस्तार्थसारे] अकाण्डे नष्टधनसारे [बन्धौ इव, तत्काल-
 मोघप्रणयः] तत्काले मोघः वितथः प्रणयः प्रीतिः यस्य सः
 तत्कालकृतव्यर्थप्रार्थनः । पूर्वं कृतार्थ एव इति भावः । [सः]
 पाणिः । निर्वाच्यतां कृतज्ञत्वात् अपवादराहित्यं कामयत
 इति [निर्वाच्यताकामः] । “शौलिकामिभच्छाचरिभ्यो सः”
 (वा०) सः [इव] इत्युत्प्रेक्षा । [आभिमुख्यं प्रपेदे] ।
 यथा कश्चित् कृतज्ञः तत्काले अकृतोपकारमपि बन्धुं पूर्वीप-
 कारस्मरणात् पुनः पुनरनुबध्नाति तद्वत् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

* साधारणसादृश्यधर्मसम्बन्धादुपमानोपमेययोरवीपमा, सा च द्वे वसङ्कीर्णा ।

+ “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यपवादकमेतद्वार्तिकमत्र प्रदर्शितं प्रसङ्गात् इति ।

आघट्टयामास गतागताभ्या
 सावेगमघाङ्गुलिरस्य तूष्णी ।
 विधेयमार्गे मतिरुत्सुकस्य
 नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः ॥ ३८ ॥
 बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ
 महेषुधी वीतमहेषुजालौ ।

आघट्टयामासेति ।—[अस्य] मुनेः अघा चासौ अङ्गुलिश्च
 इति [अघाङ्गुलिः] । “हस्ताघाग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्”
 इति वामनः । [विधेयमार्गे] कर्त्तव्यान्वेषणे [उत्सुकस्य]
 प्रवृत्तस्य [गां] भुवं [जिगीषोः] नायकस्य [मतिः] बुद्धिः
 नयः घाङ्गुल्यं प्रयोगः उपायः, तौ [नयप्रयोगौ इव, तूष्णी]
 निषङ्गी [सावेगं] ससम्भ्रमम् । “इष्टानिष्टागमाज्ञानमावेग-
 चित्तसम्भ्रमः” इति शाश्वतः । [गतागताभ्यां] यातायाता-
 भ्याम् आवापोद्वापाभ्यां च [आघट्टयामास] । अन्यत्र तु—
 वितर्कयामास । शरग्रहणाय पुनःपुनः तूष्णयोः पाणिं व्यापा-
 रयामासेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ *

बभारेति ।—[शून्याकृतिः] इष्टनाशात् निस्तेजस्करूपः
 [अर्जुनः, तौ, वीतमहेषुजालौ] वीतानि रिक्तानि महेषुजालानि
 ययोः तौ [महेषुधी] महानिषङ्गी । [विजिह्वः] शून्यः [लोकः
 युगान्तसंशुष्कजलौ] युगान्ते संशुष्कजलौ । “शुषः कः”

* अत्रैकवाक्ये उपमानोपमेययोः स्वयंस्वयम् इति उपमा ।

युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्वः
 पूर्वापरौ लोक इवाम्बुराशी ॥ ३९ ॥
 तेनानिमित्तेन तथा न पार्थः
 तयोर्यथा रिक्ततयाऽनुतेपे ।
 स्वामापदं प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं
 शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
 प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मात्
 कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ।

(८।२।५१ पा०) इति निष्ठातकारस्य ककारः । [पूर्वापरौ, अम्बुराशी] समुद्रौ [इव, बभार] ॥ ३९ ॥

तेनेति ।—[पार्थः, तयोः] तूणयोः [रिक्ततया] हेतुना [यथा, अनुतेपे] शशोच [तथा तेन, अनिमित्तेन] बाणक्षय-
 रूपेण दुर्निमित्तेन [न] शशोच । [हि] तथाहि [सन्तः स्वाम्
 आपदं, प्रोज्झ्य] विस्मृत्य [विपत्तिमग्नम्, उपकारिपक्षं] उप-
 कारिणां पक्षं वर्गं [शोचन्ति] । स्वव्यसनापेक्षया परकीय-
 व्यसनमेव सतामनुतापकम् इत्यर्थः ॥ ४० ॥ *

प्रतीति ।—[प्रतिक्रियायै विधुरः] प्रतिकर्तुम् असमर्थः ।
 “तुमर्थाच्च भाववचनात्” (२।३।१५ पा०) इति चतुर्थी ।
 अर्जुनस्य [सः, हस्तः] पाणिः [पराङ्मुखत्वेऽपि] तत्काल-
 वैमुख्येऽपि [कृतोपकारात् तस्मात् तूणीमुखात् मित्रकुलात्,
 पार्थः] साधुः कृतज्ञः [इव] । “पार्थः साधुकुलीनयोः”

पराङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारात्
तूष्णीमुखान्मित्रकुलादिवार्य्यः ॥ ४१ ॥
पश्चात्क्रिया तूणयुगस्य भर्तुः
जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।
सम्भावनायामधरीकृतायां
पत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

इति विश्वः । [कृच्छ्रेण] महाकष्टेन [विश्लेषमियाय]
गौरादित्वात् तूणशब्दात् ङीष् * ॥ ४१ ॥ †

पश्चादिति ।— [तदानीं. भर्तुः] स्वामिनः । कर्त्तरि षष्ठौ । ‡
[पश्चात्क्रिया] पृष्ठतः करणं [तूणयुगस्य ; उपकारिणीव]
उपकारिकेव [जज्ञे] जाता । तथा हि । [सम्भावनायां]
स्वयोग्यतायाम् [अधरीकृतायाम्] अफलीकृतायां [पत्युः]
स्वामिनः [पुरः] अत्रे [आसितव्यम्] आसंस्थितिः । बहुल-
ग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । § [साहसं] न योग्यम् । भर्त्ता
सम्भावितस्य अवसरे अनुपकर्त्तुः अनुजीविनः तत् साम्मुख्यम्
अनुचितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ¶

* “विज्ञौरादिभ्यश्च” (४।१।४१ पा०) इति सूत्रम् ।

† अत्रोपमालङ्कृतिः ।

‡ “कर्त्तृकर्मणोः कृति” (२।३।६५ पा०) सूत्रम् ।

§ “तव्यत्तव्यानीयरः” (३।१।६६ पा०) सूत्रम् ।

¶ अत्रापि सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः, उपकारिणीव इत्यत्रे चो-
द्भासितः । तथा चोत्रे चितार्थस्य समर्थनादनौचित्यं दीयः ।

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं
 लौहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद ।
 हृतोत्तरं तत्त्वविचारमध्ये
 वक्त्रेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥
 जहार चास्मादचिरेण वर्म
 ज्वलन्मणिद्योतितहैमलेखम् ।
 चण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं
 तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥

तमिति ।—[शम्भुः, आक्षिप्तमहेषुजालम्] आक्षिप्तानि
 अहृतानि महेषुजालानि यस्य [तं] मुनिं [तत्त्वविचारमध्ये]
 वादमध्ये [हृतोत्तरं] निरुत्तरीकृतं [विपक्षं] प्रतिवादिनं
 [वक्त्रा] वादी, [गुरुभिः, दोषैः] निग्रहस्थानैः [इव, लौहैः]
 लोहमयैः [शरैः मर्मसु, निस्तुतोद] व्यथयामास ॥ ४३ ॥ *

जहारेति ।—[च] किञ्च [अस्मात्] मुनिः [अचिरेण] शीघ्रम् ;
 [ज्वलन्मणिद्योतितहैमलेखं] ज्वलद्भिः मणिभिः द्योतिताः
 हैम्यः सौवर्णी लेखाः यस्य तत् तथोक्तम् । [वर्म] कवचम्,
 [चण्डः, मरुत्] पवनः [पतङ्गात्] सूर्यात् [एकनीलं] केवलं
 कृष्णवर्णम् । “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः । [तडित्वतः]
 तडियुक्तस्य [अम्बुदस्य खण्डमिव जहार] । तदा भगव-
 न्मायया मुक्तकञ्चुको मुनिः मेघनिर्मुक्तः सूर्यं इव दिदीपे इति
 भावः ॥ ४४ ॥ †

* अतोपमा, उपभानीपनेधयोः सादृश्यलक्षीसम्बन्धात् ।

† अत्र हयोः सादृश्यलक्षीसमुत्पन्नसनादुपमा ।

विकोशनिर्धैततनोर्महासिः
 फणावतश्च त्वचि विच्युतायाम् ।
 प्रतिद्विपाबद्धरुषः समक्षं
 नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥
 विबोधितस्य ध्वनिना घनानां
 हरेरपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।
 निरस्तधूमस्य च रात्रिवह्नेः
 विना तनुवेष रुचिं स भेजे ॥ ४६ ॥

युग्मकम् ।

अथ युग्मेनाह, विकोशेति ।—सः अर्जुनः तनुवेष
 तनुं द्वायत इति तनुवं वर्म । “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३
 पा०) इति कप्रत्ययः । तेन विना ; विकोशः क्षीयादुद्धृतः
 निर्धैततनुः शायोक्षीदमूर्तिः, ततो विशेषणमभासः, तस्य
 [विकोशनिर्धैततनोः, महासिः] महाखड्गस्य तथा [त्वचि,
 विच्युतायां] सत्यां [फणावतश्च] सुप्तकक्षुकस्य अक्षि [प्रति-
 द्विपाबद्धरुषः] प्रतिद्विपे प्रतिगजे आबद्धरुषो बद्धकोपस्य
 [समक्षं] प्रतिगजस्य अग्रे [आक्षिप्तमुखच्छदस्य] निस्त-
 मुखावरणस्य [नागस्य] गजस्य [च] ॥ ४५ ॥

विबोधितस्येति ।—[घनानां, ध्वनिना] गर्जितेन [विबो-
 धितस्य, शैलरन्ध्रात्] कन्दरात् [अपेतस्य] निष्क्रान्तस्य [हरेः]
 सिंहस्य [च] तथा [निस्तधूमस्य] गतधूमस्य [रात्रिवह्नेः
 च, रुचिं] शोभां [भेजे] । एतेन अस्य तीक्ष्णत्व-वेरनिर्या-

अचित्ततायामपि नाम युक्ताम्
 अनूर्ध्वतां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे ।
 महीं गतौ ताविषुधी तदानीं
 विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
 स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्त्वं
 धाम्ना तपोवीर्यमयेण युक्तम् ।
 शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीशः
 त्वष्टा विवस्वन्तमिवोल्लिलेख ॥ ४८ ॥

तनत्व-रणदुर्मदत्व-मनस्वित्व-तेजस्वित्वानि उक्तानि । अत्र
 रुचिमिव रुचिमिति सादृश्याच्चेपात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धो
 निदर्शनालङ्कारो मालया संसृष्टः ॥ ४६ ॥

अचित्ततायामिति ।—[तदानीं] कवचपतनसमये [म ह
 गतौ तौ इषुधी] निषङ्गी [अचित्ततायामपि] अचेतनत्वेऽपि
 [तदीयकृच्छ्रे] स्वामिव्यसने [युक्तां] योग्याम् । [नाम] किल,
 अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । [अनूर्ध्वताम्] अवाङ्मुखत्वं
 [प्राप्य, चेतनया] प्राणिसाधारणज्ञानेनेव [योगं] चैतन्य-
 सम्बन्धं [विवव्रतुः इव] इत्युत्प्रेक्षा, अचेतनत्वेऽपि अवा-
 ङ्मुखत्वादिचेतनधर्मयोगात् इति भावः ॥ ४७ ॥

स्थितमिति ।—[विशुद्धे] निर्मले [नभसि इव,
 सत्त्वे] सत्त्वगुणे [स्थितं, तपोवीर्यमयेण] तपोवीर्याभ्याम्
 आगतेन [धाम्ना] तेजसा [युक्तां, तम्] अर्जुनम् [ईशः,
 त्वष्टा] विश्वकर्मा [विवस्वन्तं] सूर्यम् [इव, अजस्रं]

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु
गात्रेषु बाधिर्यमुपागतेषु ।
मुनेर्वभूवागणितेषुराशेः
लौहस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४६ ॥
ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुः
श्रीमान् चरल्लोहितदिग्धदेहः ।

निरन्तरं [शस्त्राभिघातैः] शस्त्रकर्षणैः [उल्लिलेख]
ततश्च ॥ ४८ ॥ *

संरम्भेति ।—[संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु] संरम्भवेगेण सम्भ्र-
मातिशयेन उज्झितवेदनेषु^१ त्यक्तदुःखेषु [गात्रेषु, बाधिर्यं]
स्तैमित्यम् [उपागतेषु] सत्सु ; न गणिताः इषुराशयः येन तस्य
[अगणितेषुराशेः, मुनेः] अर्जनस्य [आत्ममन्युः] स्वकोपो,
लोहस्य विकारः [लौहः] कार्णायसः, तिरस्क्रियते आच्छा-
द्यतेऽनेनेति [तिरस्कारः] कश्चुकः [इव, बभूव] । रोष-
वशात् न किञ्चित् प्रहारदुःखमज्ञासीदित्यर्थः । क्रोधैकवर्मणां
वीराणां किमन्यैः लोहभारैः ? इति भावः ॥ ४६ ॥ †

अथ युग्मेन आह, तत इति ।—[ततः] अनन्तरम् [अनु-
पूर्वायतवृत्तबाहुः] अनुपूर्वीं पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकारौ

* पुरा किल लघ्वा खट्वहितरं संज्ञां स्वस्वामिनः सूर्यस्य तेजसा अभिभूताम् अव-
लोक्य स्वयन्त्रेण तमुल्लिलेख इति पौराणिकी वार्ताऽज्ञानुसन्धेया । अतः प्रसिद्धेरनुरोधिने
भूयोऽवयवसादृश्ययोगादुपमालङ्कारः । तथा —“प्रसिद्धेरनुरोधिने यः परस्परमर्थयोः ।
भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥” इति भोजराजः । पूर्वोऽपराऽस्थितस्य
उपमाहयस्यः संसृष्टिः ।

† अथ मन्योः निरस्कारत्वसम्भावनाया खट्वुपोन्मैवालङ्कारः । तथा च प्रकाश-
कारः ।—“सम्भावनामथोन्मैवा प्रकृतस्य समेन यत्” । इति ।

आस्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः
 क्षितिं विधुन्वन्निव पाष्णिघातैः ॥ ५० ॥
 साम्यं गतेनाशनिना मघोनः
 शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण ।
 शम्भुं विभित्सुर्धनुषा जघान
 स्तम्बं विषाणेन महानिवेभः ॥ ५१ ॥

युग्मकम् ।

आयतौ दीर्घौ वृत्तौ वर्तुलौ च बाह्व वस्य सः [श्रीमान्]
 शोभावान् [चरञ्जोहितदिग्धदेहः] स्रवद्गधिरलितगतः
 [पाष्णिघातैः] चरणतलाघातैः । “तदग्रन्थी घुटिके गुल्फौ
 स्त्रियां पाष्णिर्धस्तयोः” इत्यमरः । [क्षितिं, विधुन्वन्]
 प्रकम्पयन् [इव, वेगेन, आस्कन्द्य] अभिद्रुत्य [विमुक्तनादः]
 सोऽर्जुनः ॥ ५० ॥ *

साम्यमिति ।—[मघोनः] इन्द्रस्य [अशनिना] वज्रेण
 भङ्ग [साम्यं गतेन] वज्रकल्पेन इत्यर्थः । शशाङ्कस्य खण्डं
 शकलं तस्य इव आकृतिः यस्य, तद्वदकमित्यर्थः । पाण्डुरश्च,
 तद्वदेवेति भावः । तेन [शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा
 शम्भुं, विभित्सुः] भेत्तुमिच्छुः सन् । [महान्, इभः] गजः
 [विषाणेन] दन्तेन [स्तम्बमिव जघान] ॥ ५१ ॥ †

* अत्र क्षितिं विधुन्वन् इव इति क्रियोग्ने चालङ्कारः ।

† अश्वीभयोरुपमानोपमेययोः सादृश्यलक्ष्मीसमुदासनादुपमालङ्कारः । पूर्वो-
 भराहंयोश्च तयोर्दयोरङ्गाङ्गिभावात् सादृश्यम् ।

रयेण सा सन्निदधे पतन्ती
 भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।
 समुद्धता सिन्धुरनेकमार्गा
 परे स्थितेनौजसि जङ्गनेव ॥ ५२ ॥
 विकारमुकः कर्मसु शोचनीयः
 परिच्युतोदार्य्यं द्वोपचारः ।
 विचित्रिपे शूलभृता सलीलं
 स पत्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥

रयेणेति।—[रयेण] वेगेन [पतन्ती सा चापयष्टिः],
 भवस्य संसारस्य उद्भवः उत्पत्तिः यस्मात् तेन [भवोद्भवेन]
 ईश्वरेण [परे ओजसि] परमे ज्योतिषि [स्थितेन, जङ्गना]
 राजर्षिणा, [समुद्धता] अत्युत्कटा [अनेकमार्गा] द्विस्रोताः
 [सिन्धुः] गङ्गा [इव आत्मनि, सन्निदधे] सम्यक् निहिता,
 अन्तर्निर्लायितेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ *

विकारमुक इति।—[विकारमुकः] भग्नचापः अत एव
 [परिच्युतोदार्य्यः] दानवर्जितः [उपचारः] सत्कारः [इव,
 कर्मसु] रणक्रियासु कृत्येषु च. [शोचनीयः] शोच्योऽपूज्यश्च
 सत्त्वावष्टम्भनात् भग्नचित्तत्वाच्च [सः] अङ्गुनः [शूलभृता]
 शिवेन [सलीलं] सहेलं यथा तथा [अदूरपातैः] अतिमादृग्प्रहारैः
 [पत्रिभिः] शरैः [दूरम्] अत्यन्तं [विचित्रिपे] मुन्नः ॥५३॥ †

* अलङ्कारः पूर्ववत् ।

† अत्र विकारमुकः कर्मसु इत्यत्र व्यञ्जनसङ्घस्य क्रमस्वरूपाभ्यां सङ्गताभ्यानिबन्धनः
 क्लृप्तगुणस्यः । परिच्युतोदार्य्यः इव उपचारः इत्युपमा च । एतयोः सतन्त्रं स्थितयोः
 संघट्टिः ।

उपोढकल्याणफलोऽभिरक्षन्
 वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्थः ।
 जपोपवासैरिव संयतात्मा
 तेषे मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥
 ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः
 सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः ।
 तेजःश्रियामाश्रयमुत्तमासिं
 साक्षाद्दृङ्क्षारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥

उपोढेति ।—[उपोढकल्याणफलः] उपोढमासन्नं कल्याण-
 फलम् अस्त्रलाभरूपं स्वर्गादिकञ्च यस्य सः [वीरव्रतम्] आह-
 वादनिवृत्तिरूपं तीव्रं तपश्च [अभिरक्षन्] पालयन् ।
 पुण्यो या रण एव आश्रमः तत्र तिष्ठति इति [पुण्यरणा-
 श्रमस्थः, संयतात्मा] नियमितचित्तः [मुनिः] अर्जुनः, कश्चि-
 त्तपस्वी च [तैः शिवस्य] महादेवस्य [इषुभिः] शरैः [जपोप-
 वासैः इव, तेषे] तप्तः । तपतेः कर्मणि लिट् ॥ ५४ ॥ *

तत इति ।—[ततः] चापान्तर्धानानन्तरं [सः] अर्जुनः
 [अग्रभूमिं] विपदि गन्तव्यस्थानं, शरणाग्रम् इत्यर्थः । कुतः ?—
 [व्यवसायसिद्धेः] युद्धोद्योगसिद्धेः [सीमानम्] अवधिं, साधक-
 तमम् इत्यर्थः । [अन्यैः] परैः [अतिदुस्तरं] दुरतिक्रमं
 [तेजःश्रियां] प्रतापसम्पदाम् [आश्रयं] हेतुम् इत्यर्थः ।

* अत्र जपोपवासैः इव इति साम्यसम्भावनया क्रियोत्प्रे चालङ्कतिः । सा च पुण्य-
 रणाश्रमस्थः इति रूपकानुप्राणिता ।

शरान् अवद्यन्नवद्यकर्मा

चचार चित्रं प्रविचारमार्गैः ।

हस्तेन निस्त्रिंशभृता स दीप्तः

सार्कांशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥ ५६ ॥

यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभिः

छायामयश्चाप्सु सहस्ररश्मिः ।

[उत्तमासिं] महाखड्गम् । “सम्पहत्” (२।१।६१ पा०) इत्यादिना समासः । [साक्षादहङ्कारं] सविग्रहम् अभिमानम् [इव आललम्बे] जयाह ॥ ५५ ॥ *

शरानिति ।—[अनवद्यकर्मा] अगर्ह्यकर्मा । “अवद्य-पण्य” (३।१।१०१ पा०) इत्यादिना निपातः । [शरान्, अव-द्यन्] खण्डयन् वीरः [निस्त्रिंशभृता] खड्गयुक्तेन [हस्तेन सार्कांशुना] अर्कांशुसहितेन [ऊर्मिणा] तरङ्गेण [वारिधि-रिव, दीप्तः] दीपितः [सः] अर्जुनः [प्रविचारमार्गैः] खड्गिनां गतिभेदैः [चित्रं] यथा तथा [चचार] ॥ ५६ ॥ †

यथेति ।—[भाभिः] दीप्तिभिः उपलक्षितः । “स्युः प्रभा-रुयुचिस्त्रिद्विभाभाश्च विद्यति दीप्तयः” इत्यमरः । [सहस्र-रश्मिः] अर्कः [यथा निजे वर्त्मनि] नभसि [छायामयः] प्रतिविम्बरूपः सन् [अप्सु स्पष्टहिमूर्त्तिः भाति [तथा, सः]

* अत्र साक्षात् अहङ्कारम् इव आललम्बे इत्यंशे स्वरूपोत्प्रेक्षा ।

† अत्रानवद्यन्नवद्यकर्मा इति न-व-द-यानां सकृदावस्था स्वरूपक्रमाविशास्य हेतुना प्रासः, उपमा च उपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धात् ; इत्येतयोः संदष्टिः ।

तथा भ्रमन्नाशु रणस्थलीषु
 स्पष्टद्विमूर्त्तिर्दृष्टो स भूतैः ॥ ५७ ॥
 शिवप्रणुनेन शिलीमुखेन
 त्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः ।
 ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणेः
 घनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥

अर्जुनः नभसि [रणस्थलीषु च] स्पष्टे द्वे मूर्त्ती यस्य सः
 स्पष्टद्विमूर्त्तिः सन् [आशु भ्रमन्, भूतैः] गणैः [दृष्टो]
 दृष्टः । यथैकोऽर्कौ नभसि अस्तु च अनेक इव दृश्यते, तथा
 सोऽपि दिवि भुवि च आशुसञ्चाराद् योगपद्यभ्रमात् एव
 एकोऽपि अनेक इव गणैः दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥ *

शिवेति ।—[शिवप्रणुनेन] शिवेन प्रणुनः क्षिप्तः तेन
 [शिलीमुखेन, त्सरुप्रदेशात्] मुष्टिप्रदेशम् अवधिं कृत्वा । “त्सरुः
 खड्गादिमुष्टौ स्यात्” इत्यमरः । [अपवर्जिताङ्गः] लून-
 विग्रहः [असिः] खड्गः [तस्य] अर्जुनस्य [पाणेः] कदात्
 [घनस्य] मेघस्य [वप्रात्] तटात् [वैद्युतः] विद्युत्सम्बन्धी
 [अग्निः इव ज्वलन् पपात] ॥ ५८ ॥ †

* अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धनिबन्धनोपमा । एवं युगपत् अनेक-
 मूर्त्तित्वानेकदेशसंस्थितत्वद्योतनाद् विशेषः ताभ्यामनुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा । विशेषलक्षणं
 यथा आह प्रकाशकारः ।—“विना प्रसिद्धसाधारम् आधेयस्य व्यवस्थितिः । एकात्मा
 युगपद्दृष्टिरिकस्यानेकगोचरा ॥ अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यान्वस्य वस्तुनः । तथैव
 कारणं चेति विशेषः चिद्विधः स्मृतः ॥” इति । अनया च धान्तिमद्वलङ्कारो व्यज्यते ।
 इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

† अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धादुपमालङ्कारोऽवगम्यः ।

आक्षिप्तचापावरणेषुजालः

छिन्नोत्तमासिः स मृधेऽवधृतः ।

रिक्तः प्रकाशश्च बभूव भूमेः

उत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥

स खण्डनां प्राप्य परादमर्षवान्

भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।

ससर्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपां

द्रुवेतरेषां पयसामिवाश्मनाम् ॥ ६० ॥

आक्षिप्तेति ।—[आक्षिप्तचापावरणेषुजालः] आक्षिप्तानि
अपहृतानि चापावरणेषुजालानि धनुर्वर्मबाणसमूहा यस्य सः
[छिन्नोत्तमासिः] लूनमहाखड्गः [मृधे] रणे । “मृधमा-
स्कन्दनं सङ्गमम्” इत्यमरः [अवधृतः] निरस्तः [सः] अर्जुनः
[उत्सादितोद्यानः] उत्सादितम् उत्पाटितम् उद्यानं यस्य सः
[भूमेः प्रदेशः] भूमिभाग [इव, रिक्तः] शून्यः [प्रकाशः]
निःसम्बाधः [च], दृश्य इति यावत्, [बभूव] ॥ ५९ ॥ *

स इति ।—[परात्] परस्मात् शत्रोः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
वा” (७।१।१६ पा०) इति विकल्पात् न स्नादादेशः ।
[खण्डनां] भङ्गं [प्रप्य अमर्षवान्, सः] अर्जुनः [भुजद्वितीयः]
भुजमात्रसहायः सन् [अपि, विजेतुम् इच्छया] । द्रुवेभ्यः इत-
राणि तेषां [द्रुवेतरेषां] कठिनानां [पयसाम् इव] करका-
णाम् इवेत्यर्थः । [अश्मनां] सम्बन्धिनीं [परिरुग्णपादपां]

किरातार्जुनीयम् ।

नीरन्ध्रं परिगमिते क्षयं पृषत्कैः
भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।
उच्छ्रायस्थगितनभोदिगन्तरालं
चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥ ६१ ॥
निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः
कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् ।

परिरुग्णा भग्नाः पादपाः यया सा तां [वृष्टिं ससर्ज] अश्रमभिः
जघान इत्यर्थः ॥ ६० ॥ *

नीरन्ध्रमिति ।—[शिलाविताने] शिलाजाले [भूतानाम्
अधिपतिना] शिवेन [पृषत्कैः] बाणैः [क्षयं परिगमिते]
नीते सति [इन्द्रसूनुः] अर्जुनः [उच्छ्रायस्थगितनभोदिम-
न्तरालम्] उच्छ्रायेण उत्सेधेन स्थगितम् आच्छादितं नभो
दिशाम् अन्तरालञ्च येन तत् [नीरन्ध्रं] सान्द्रम् । रोहन्तीति
रुद्धाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । † [क्षितिरुहजालं]
क्षितौ रुद्धा वृक्षास्तेषां जालं [चिक्षेप] प्रेरयामास । “उच्छ्रायं
गमितवति” इति प्रामादिकः पाठः ॥ ६१ ॥ ‡

निःशेषमिति ।—[ईशानः] शिवः । शानच्प्रत्ययः ।
[निःशेषं] यथा तथा [शकलितवल्कलाङ्गसारैः] शकलि-
तानि वल्कलानि त्वचः अङ्गानि शाखाः सारो मज्जा च येषां तैः

* अत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मनिबन्धनोपमालङ्कृतिः । वंशस्थं वृक्षम् ।

† “इगुपधञ्जाप्तीकिरः” (३।१।१३५ पा०) सूत्रम् ।

‡ प्रमादस्तु गमितवति इति पाठे—क्तवतः कर्मणि प्रयोगेण अतसंस्कारतादोषा-
घातात् इति वार्थितं कण्ठाभरणे । प्रहर्षिणी वृक्षम् ।

ईशानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तैः

आतेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥

उन्मज्जन् मकर इवामरापगाया

वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः ।

[भुवम् अभितः, कषायचित्नाम्] कषायो यो रागः, स्वरसेन रञ्जनम् इति यावत् । “रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री” इति वैज-
यन्ती । तेन चित्रां विचित्रवर्णां [कुर्वद्भिः सकुसुमपल्लवैः तैः
नगैः] वृत्तैः [रङ्गदेवताभ्यः] रङ्गे रणरङ्गे या देवताः ताभ्यः
[बलिं] पूजाम् [इव आतेने] ॥ ६२ ॥ *

उन्मज्जन्निति ।—[गाण्डीवी] अर्जुनः [उन्मज्जन्] उत्तरन्
[मकरः] जलयाहविशेषः [अमरापगायाः] मङ्गायाः [इव
बाणनद्याः] बाणप्रवाहात् [वेगेन, प्रतिमुखम्] अभिमुखम्
[एत्य] आगत्य [कनकशिलानिभं] कनकग्रहणं काठिन्या-
तिशयद्योतनार्थम् । [विषमविलोचनस्य] त्र्यम्बकस्य [वक्षः]
हृदयं [भुजाभ्याम्, आजघ्ने] ताडितवान् । अत्र आत्मनेपदं
विचार्यम् । “आडो यमहनः” (१।३।२८ पा०) इत्यत्र
अकर्मकाधिकारात् “स्वाङ्गकर्मकात्” (वा०) इति वक्तव्यं
त्वात् । † न च शिवस्य प्रतिमुखम् इत्यन्वयात् कनकशिला-
निभं कनकनिकषतुल्यं श्यामं स्ववक्ष आजघ्ने इत्यर्थः इति

* अत्र पूर्वार्द्धे भुवं कषायचित्रां कुर्वद्भिरिति तद्गुणालङ्कारः, तथा उत्तरार्द्धे
अकृत-सकुसुमपल्लवभङ्गानां रणरङ्गदेवपूजोपहार-सम्भावनया उत्प्रेक्षालङ्कारश्च । तेन च
प्रविणामालङ्कारः व्यज्यते, इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

† अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव । इति कौ० वृत्तिः ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्
 आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६३ ॥
 अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्त्तिलक्ष्म्योः
 असुगममरिसैन्यैरङ्गमभ्यागतस्य ।

वाच्यम्, अनौचित्याचरणात् । न हि युद्धाय सन्नद्धा निपुणा
 अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनम् आचरन्ति, किन्तु स्वभुजास्फाल-
 नम् । किञ्च, अनन्तरं वक्ष्यमाणभवकर्त्तृकाविनयसहनविरोधात्,
 वक्ष एव इत्यन्वयस्य अव्यवधानाच्च पूर्वैः एव दूषितत्वात् ।
 अतो व्याकरणान्तरात् द्रष्टव्यम् । केचित्तु—“द्रास्वकस्य वक्षः
 प्राप्य” इत्यध्याहारं स्वीकृत्य अकर्मकत्वात् आत्मनेपद-
 माहुः ॥ ६३ ॥ *

अभिलषत इति ।—[कीर्त्तिलक्ष्म्योः, उपायं] साधनभूतम्
 [अरिसैन्यैः, असुगमं] दुरासदं [विक्रमम् अभिलषतः] ।

* अत्र श्रुतसंस्कारता-दोषप्रसङ्गं आलङ्कारिकैरुदाहृतः पद्यांशोऽयम् अध्याहारा-
 रोपादिनिवेशैः समर्थितोऽपि कथञ्चिद्वर्त्तते यवकुत्रचित् यथा,—“आङ्गी यमहनः”
 (१।१।२८ पा०) इति सूत्रवृत्तौ “अकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकादित्येव” इत्येवकारिण
 नियम्यात्मनेपदमुक्तम् । पराङ्गकर्मकताङ्गने न तत्राप्तिः इत्यसिद्धत्वाद्गुणव्य भट्टोजि-
 दीक्षितैः सि० कौ० वृत्तिविन्यासे समालोचितम्—“कथं तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य
 वक्षः ?” इति भारविः, “आ हृष्वं मा रघूत्तमम्” इति भट्टिश्च, प्रमादएवायम् इति
 भागवत्तिः । प्राप्य इत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्जमी इति तु ल्यबन्तं विनैव
 तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादि तुसुब्रन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्य
 इति वा” इति यथाकथञ्चित् ।

अत्र पूर्वोत्तराङ्गशगतयोः “उन्मज्जन् मकर इव” “कनकशिलानिभम्” इति
 उपमात्रङ्कारयोः निरपेक्षं स्थितयोः संसृष्टिः ।

जनक इव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकसूनोः

अविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥६४॥

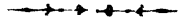
इति श्रीभारविष्णतौ महाकाव्ये किराताजुनीये युद्धवर्णनं
नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

सूनुपत्ते—यत्किञ्चित् महत् फलं प्रार्थयमानस्य इत्यर्थः । अत एव
[अङ्गम्] अन्तिकम् [अभ्यागतस्य] उत्सङ्गम् आरूढस्य च
[पाण्डवस्य अविनयं स्मरारिः] अनेन भक्तवात्सल्यम् एव
सहनकारणम् इति सूच्यते । [शिशुत्वे] शैशवे [सुप्रियस्य]
परमप्रेमास्यदस्य । कुतः ?—एक एव सूनुः तस्य [एकसूनोः
अविनयं जनक इव, सेहे] सोढवान् ॥ ६४ ॥ *

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कीलाचल-मल्लिनाथ-सूरि-विरचितायां किराताजुनीयकाव्य-
व्याख्यायां षष्ठापथसमाख्यायां सप्तदशसर्गव्याख्या ।

* अतीपमानोपमेयसाधारणधर्मसम्बन्धादुपमाखङ्कारः ; स च अत्र वानुप्राणितः ।
तथा कारणं विनैव सहनरूपकार्यसम्पत्तेः विभावना । सहनाभावस्य कारणसत्त्वं
तदभावाच्च विशेषोक्तिः, इत्युभयोः साधक-बाधक-प्रमाणाभावात् सन्देहसाङ्ख्यम् ।
मास्त्रिनी इत्तम् ।

अष्टादशः सर्गः ।

तत उदय इव द्विरदे मुनी
 रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे ।
 धनुरपास्य सवाणधि शङ्करः
 प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥
 हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्
 अमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः ।

तत इति ।—[ततः] मुनिमुष्टियुद्धानन्तरम् [उदये]
 महति [द्विरदे] गजे [इव, भीमभुजायुधे] भीमे भुजौ एव
 आयुधे यस्य तथाभूते [रणमुपेयुषि मुनी शङ्करः] स्वयमपि
 [सवाणधि] सतृषां [धनुः, अपास्य] त्यक्त्वा [मुष्टिभिः घनैः]
 लोहमुद्गरैः [इव प्रतिजघान] प्राङ्मुनिकृताघातस्य प्रतिघातं
 कृतवान् इत्यर्थः । “घनाः कठिनसङ्घातमेघकाठिन्यमुद्गराः”
 इति वैजयन्ती । “घनसु लोहमुद्गरे” इति विश्वः । यद्यपि
 मुष्टिशब्दः “मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्तिः स्यादरत्तिस्तु निष्क-
 निष्ठेन मुष्टिना” इत्यमरः उभयथा प्रयोगाद् द्विलिङ्गः, तथापि
 अत्र उपमानसारूप्यात् पुलिङ्गो ग्राह्यः । द्रुतविलम्बितं
 वृत्तम् ॥ १ ॥

हरेति ।—[हरपृथासुतयोः] शिवार्जुनयोः [अमृदुसंव-
 लिताङ्गुलिपाणिजः] अमृदु निविडं यथा तथा संवलिताः
 सङ्घटिताः अङ्गुलयो येषां ते, मुष्टीकृता इत्यर्थः । तेषु पाणिषु
 जातः तथोक्तः । [स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः] स्फुटन्तीनां

स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः

प्रतिननाद दरीषु दरीभृतः ॥ २ ॥

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः

सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः ।

क इव नाम वृहन्मनसां भवेत्

अनुकृतेरपि सत्त्वतां क्षमः ॥ ३ ॥

विदलन्तीनाम् अनल्पशिलानाम् पारव इव दारुणो भीषणः
[ध्वनिः, उत्पतन्] उद्गच्छन् । [दरीभृतः] गिरेः [दरीषु]
गुहासु [प्रतिननाद] प्रतिदधान ॥ २ ॥ *

शिवेति ।—[कपिध्वजः, शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः]
शिवस्य भुजाहतिभिः मुष्टिघातेः भिन्ना विदीर्णाः याः पृथवो
महत्तयः क्षतयः प्रहाराः व्रणास्ताः [सुखमिव अनुबभूव]
दुःखकरौरपि इति भावः । क्षतीर्दुःखं नाजीगणदित्यर्थः ।
ननु दुःसहदुःखवेगेषु कथम् अगणना ? इत्यत्राह, क इति ।—
[क इव नाम] कोऽनु खलु [सत्त्वतां] सत्त्वाधिकानां
[वृहन्मनसां] तेजस्विनाम् [अनुकृतेः] अनुकरणस्य [अपि
क्षमः भवेत् ?] मनस्विनां चरितं नटवदनुकर्तुमपि न
कश्चिदीष्टे, तस्य आचरणं तु दूरापास्तम् इत्यर्थः । रौद्ररसाविष्ट-
मनसां मनस्विनां कुतः सुखदुःखगणना ? इति भावः ॥ ३ ॥ †

* अत्र स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः इत्यत्र समासगोपना ; एवं दरीषु दरीभृतः
स्वरूपक्रमावृत्त्या क्लेश, एतयोः संसृष्टिः ।

† अत्र पूर्वार्द्धे सुखमिव इति सभावनामावत्वात् उत्प्रेक्षा, तथा विभावना-
विशिषोक्त्योः सन्देहसाहचर्यम् । परार्द्धे च सामान्येन विशिषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
तथाच उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनात् अनौचित्यं दोषः, इत्यपि तुर्धौभिर्विभावनीयम् ।

ब्रणमुखच्युतशोणितशीकर-
 स्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
 अभिनवौषसरागभृता बभौ
 जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४ ॥
 उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः
 प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः ।
 भृशरया इव सङ्घमहीभृतः
 पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥ ५ ॥
 निपतितेऽधिशिरोधरमायते
 सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः ।

ब्रणेति ।—[ब्रणमुखच्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभ-
 भुजान्तरः] ब्रणमुखेभ्यः च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः
 स्थगितमावृतं शैलतटाभं शिलासदृशं भुजान्तरं वक्षो यस्य स
 तथोक्तः [उमापतिः, अभिनवौषसरागभृता] अभिनवम्
 औषसरागं सन्ध्यारागं विभर्त्तीति तथोक्तेन [जलधरेण, समानं]
 तुल्यं यथा तथा [बभौ] इत्युपमा ॥ ४ ॥

उरसीति ।—[शूलभृतः] शिवस्य [उरसि, प्रहिताः]
 प्रयुक्ताः [अर्जुनमुष्टयः] अर्जुनस्य मुष्टयः [पृथुनि] विशाले
 सङ्घमहीभृतः] सङ्घाद्रेः [रोधसि] तटे [भृशरयाः] तीव्र-
 वेगाः [सिन्धुमहोर्मयः] सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मयः [इव,
 मुहुः प्रतिहतिं ययुः] ॥ ५ ॥ *

त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना
 लुलितदृष्टि मदादिव चखले ॥ ६ ॥
 अभिभवोदितमन्युविदीपितः
 समभिसृत्य भृशं जवमोजसा ।

निपतित इति ।—अयुगानि चक्षूषि यस्य तस्य [अयुग-
 चक्षुषः] त्रिलोचनस्य [आयते] दीर्घे [अरत्त्रियुगे] अरत्त्रयोः
 बहुमुद्योर्हस्तयोः युगे युग्मे । “इस्तो मुच्या तु बहया । सरत्त्रिः
 स्यादरत्त्रिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना” इत्यमरः । प्रकृते तु मुष्टि-
 मात्रविवक्षया प्रयोगः । शिरोधरायाम् अधि इति [अधिशिरो-
 धरम्] * अधिकम्बरं [समं] युगपत् [निपतिते] सति ।
 [किरीटिना] अर्जुनेन [मदादिव] त्रीणि चत्वारि वा त्रिच-
 तुराणि । “सङ्ख्यायाव्ययासन्न” (२।२।२५ पा०) इत्यादिना
 बहुव्रीहिः । चतुरोऽचप्रकरणे “त्रुपाभ्यामुपसंख्यानम्” (वा०) †
 इति समासान्तः अचप्रत्ययः । तेषु [त्रिचतुरेषु पदेषु लुलित-
 दृष्टि] घूर्णितनेत्रं यथा तथा [चखले] खलितम् । भावे
 लिट् ॥ ६ ॥ ‡

अभिभवेति ।—[अभिभवोदितमन्युविदीपितः] अभि-
 भवेन उक्तरूपेण परिभवेन उदितः उत्पन्नो यो मन्युः क्रोधः तेन
 विदीपितः प्रखलितः अर्जुनः [भृशं जवं, समभिसृत्य]
 समभिसृत्य [ओजसा] बलेन [शशिकलाभरणस्य] खण्डेन्दु-

* “अव्ययं विभक्तिसमीप” (२।१।६ पा०) इति विभक्त्यर्थेऽव्ययौभावः ।

† त्रुपाभ्याञ्चतुरोऽजिष्यते” इति वार्त्तिकम् ।

‡ अत्र प्रकृते आघातजन्यस्य प्रखलनस्य मत्तताजन्यत्वोत्प्रेक्षणात् हेतुत्प्रेक्षा-
 संहारः ।

भुजयुगेन विभज्य समाददे

शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७ ॥

प्रवृत्तेऽथ महाह्वमल्लयोः

अचलसञ्चलनाहरणो रणः ।

करणशृङ्खलसङ्खलनागुरुः

गुरुभुजायुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः

स्थितमवाङ्मनिना शशिमौलिना ।

मौलिः शिवस्य [भुजद्वयं भुजयुगेन, विभज्य] वियोज्य
[समाददे] जघाह ॥ ७ ॥ *

प्रवृत्त इति ।—[अथ महाह्वमल्लयोः] महाह्वे महा-
रणे मल्लयोः बलीयसोः । “मल्लः पात्रे कपोले च मल्ल्यभेदे
बलीयसि” इति विश्वः । [गुरुभुजायुधगर्वितयोः] गुरु भुजौ
एव आयुधं तेन गर्वितयोः [तयोः] शिवार्जुनयोः [करणशृङ्खल-
सङ्खलनागुरुः] करणानि करचरणबन्धनानि एव शृङ्खलानि तेषां
सङ्खलना सङ्खलना तथा गुरुः दुस्तरः तथा [अचलसञ्चलनाहरणः]
अचलस्य हिमाद्रेः सञ्चलनं कम्पः तस्य आहरणः आरोपकः ।
कर्त्तरि ल्युः । [रणः, प्रवृत्ते] प्रावर्त्तत ॥ ८ ॥ †

* अत्र भुजयुगेन भुजद्वयं समाददे इति यथासंख्यमलङ्कारः । तद् यथा—“यथा-
संख्यं क्रमैर्णैव क्रमिकाणां समन्वयः” इति प्रकाशकारः ।

† अत्र हिमगिरेः सञ्चलनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीक्या असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽति-
शयोक्तिः । सा च करणस्य शृङ्खलामिदरूप-रूपकानुप्राणिता, तयोः तयोः रणो रणः
इति यमकादिशब्दालङ्कारसंस्पृष्टा च ।

समधिरूढमजेन नु जिष्णुना
स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥ ६ ॥
प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते
विनमिते नतमुन्नतमुन्नतौ ।

अयमिति ।—[अयं] पुरोवर्त्ती पुमान् [असौ भगवान्]
प्रसिद्धो देवः । तदुक्तम्—“इदमः समच्चरूपं, समीपतरवर्त्ति
चेतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥”
इति । [उत पाण्डवः] । अयं हि तिष्ठदवस्थायां भ्रम इति
वेदितव्यम् । अथ पतनावस्थायामाह—[मुनिना, अवाक्]
अधः [स्थितम् ?] उत [शशिमौलिना, अजेन] देवेन [नु
समधिरूढम् ?] उपरिस्थितम् ? अथ [जिष्णुना स्वित् ?] अर्जुनेन
वा समधिरूढम् ? [इति] एवं [गणैः] प्रमथैः [वेगवशात्,
मुमुहे] भ्रान्तम् । “मुह वैचित्ये” भावे लिट् ॥ ८ ॥ *

प्रचलिते इति—[असहिष्णुना] तयोः भारमसहमानेन
[भ्रूभृता] शैलेन [अभावभयात्] विनाशभयात् [इव
मुहुः] । वृषश्च कपिश्च ध्वजे ययोस्तयोः [वृषकपिध्वजयोः,
प्रचलिते] चलने सति [चलितं] प्रचले । [आस्थिते]
तूष्णीम् अवस्थाने [स्थितं] तथैव तस्थे । [विनमिते]
सम्यगाक्रमणे सति [नतं] नम्रीभूतम्, अनामीति यावत् ।

* अत्र निरालम्बनो नाम भ्रान्त्यनध्यवसायः, तत्र अनिर्णयान्तः अमिथ्यारूपो
वितर्कः । भगवत् पार्थयोः अमिथ्यारूपत्वेन वेगवत्त्वादिकस्य निर्णयभावात् । तल्लक्षणम्
यथा,—“भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः । भ्रान्त्यनध्यवसायश्च भ्रान्तिरेवेति
मे मतम् ॥” इति प्रकृतम्—“ऊहोवितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः । द्विधाऽसौ
निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कौर्त्त्यते ॥” अन्यत्सर्वमवदातम् इति भोजदेवः ।

वृषकपिध्वजयोरसहिष्णुना

मुहुरभावभयादिव भूभृता ॥ १० ॥

करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोः

कृतभुजध्वनि वल्गु विवल्गातोः ।

चरणपातनिपातितरोधसः

प्रससृपुः सरितः परितः स्थलीः ॥ ११ ॥

[उन्नतौ] उन्नमने सति [उन्नतम्] उदनामि । सर्वत्र भावे ऋः ॥ १० ॥ *

करणेति—[करणशृङ्खलनिःसृतयोः] करणानि कर-
चरणबन्धविशेषाः तान्येव शृङ्खलानि तेभ्यो निःसृतयोः मुहुः
त्यक्तबन्धयोः इत्यर्थः । [कृतभुजध्वनिः] कृतो भुजध्वनिः
भुजास्फोटनशब्दो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा [वल्गु] सुन्दरश्च
यथा तथा [विवल्गातोः] उत्प्लवमानयोः [तयोः] हरपार्थयोः
[चरणपातनिपातितरोधसः] चरणपातैः पादक्षेपैः निपाति-
तानि रोधांसि यासां ताः [सरितः] नद्यः [स्थलीः परितः]
स्थलीषु [प्रससृपुः] प्रसृताः । “अभितःपरितः”
(वा० वृ०) इत्यादिना द्वितीया । “जानपद” (४।१।४२ पा०)
इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । कूलपातक्षोभात् उदेल-
सलिलाः सरितः स्थलानि प्रामञ्जयन् इत्यर्थः । एतेन तयो-
र्भार उक्तः ॥ ११ ॥ †

* अत्र विनाशभयादिव इति हेतुत्प्रवा, प्रचलन-नमनाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धा-
भिधानात् अतिशयोक्तिः । प्रचलिते चलितं, आस्थिते स्थितम्, इत्यादौ क्रमिकान्वयात्
यथासम्बन्धम् ; इत्येषाम् अङ्गाङ्गिभावात् साङ्ख्यम् ।

† अत्र करणशृङ्खलनिःसृतयोरित्यंशे रूपकम् । तथा रथरङ्गस्थानस्थितनिघगा-
सङ्क्रान्तां रोधीनिपातासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकल्पनादतिशयोक्तः, एव “निःसृतयोः तयोः”
इति यमकं, “सरितः परितः” “वल्गु विवल्गातोः” इत्यत्र स्वरूपक्रमसाम्यनिबन्धनः
केकः ; इति एतेषां संसृष्टिः ।

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा
समभिसृत्य रयेण कपिध्वजः ।
चरणयोश्चरणानमितच्चितिः
निजगृहे तिसृणां जयिनं पुराम् ॥ १२ ॥
विस्मितः सपदि तेन कर्मणा
कर्मणां क्षयकरः परः पुमान् ।
क्षुक्काममवना तमक्लम
निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥ १३ ॥

वियतीति—[वियति] अन्तरिक्षे [वेगपरिप्लुतं] वेगेन परिप्लुतम् उत्पतितं [तिसृणां पुरां जयिनं] त्रिपुरान्तकम् । “जिहृक्षि” (३।२।१५७ पा०) इत्यादिना इनिप्रत्ययः । [कपिध्वजः] अर्जुनः [चरणानमितच्चितिः] चरणाभ्यां पादाभ्याम् अानमितच्चितिः सन्, [रयेण] वेगेन [समभिसृत्य] अभिद्रुत्य [अन्तरा] मध्येमार्गं [चरणयोः] पदयोः [निजगृहे] निजगृहीतवान् । उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकराभ्यां जग्राह इत्यर्थः ॥ १२ ॥ *

विस्मित इति—[तेन कर्मणा] चरणग्रहणरूपेण [सपदि, विस्मितः] सविस्मयः [कर्मणां क्षयकरः] मोक्षप्रद इत्यर्थः । [परः पुमान्] हरः [अवनौ] क्षितौ [क्षुक्कामं] क्षुक्कामो यस्य तम् । “तुङ्काममनसोरपि” [का०] इति मकारलोपः । [अक्लमम्] अक्लान्तं [तं] पार्थ [वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष] गाढमालिलिङ्ग इत्यर्थः । रथोद्धता वृक्षम् ॥ १३ ॥

तपसा तथा न मुद्मस्य ययौ
 भगवान् यथा विपुलसत्त्वतया ।
 गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो
 निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥ १४ ॥
 अथ हिमशुचिभस्मभूषितं
 शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
 स्ववपुरतिमनोहरं हरं
 दधतमुदीच्य ननाम पाण्डवः ॥ १५ ॥

तपसेति ।—[भगवान्] देवः [अस्य] अर्जुनस्य [विपुल-
 सत्त्वतया] बहुसत्त्वसम्पदा, धैर्यसम्पत्त्येति यावत् ।
 [यथा मुद्मं ययौ तथा तपसा] मुद्मं [न] ययौ । तथा हि [सतां
 गुणसंहतेः] तपःसेवादिगुणसङ्घातात् [समतिरिक्तम्] अति-
 शयितं [निजं सत्त्वमेव उपकारि] उपकारकम् [अहो] ।
 प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ १४ ॥ *

अथेति ।—[अथ हिमशुचिभस्मभूषितं] हिमशुचिना
 हिमशुम्भ्रेण भस्मना भूषितं [शिरसि इन्दुलेखया, विराजितं]
 शोभितम् [अतिमनोहरं] सुन्दरं [स्ववपुः दधतम्] । किरात-
 रूपं विहाय निजविग्रहं दधानं [हरम् उदीच्य पाण्डवो,
 ननाम] प्रणतवान् । अपरवक्त्रं वृत्तम् ।—“अयुजि ननरला
 गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नञी जरौ” इति लक्षणात् ॥ १५ ॥

* अत्र सतां यथा स्वात्कर्षसत्त्वेनैवाभौष्टलाभः तथा न तपश्चर्यादिभिः इतिसामा-
 न्येन समर्थितः समधिकोत्कर्षहेतुकाश्रुतीषाश्रुतीषप्रसङ्गविशेषः इति अर्थान्तरन्यासः ।

सहशरधि निजं तथा कार्मुकं
वपुरतनु तथैव संवर्मितम् ।
निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं
वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥ १६ ॥
सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः
सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः ।

सहेति ।—[वृषभगतिः] वृषभस्य इव गतिः यस्य सोऽर्जुनः
तस्मिन् समये सह शरधिभ्यां वर्तत इति [सहशरधि]
सनिषङ्गम् । “वोपसर्जनस्य” (६।३।८२ पा०) इति विकल्पात्
सहशब्दस्य न सभावः । [निजं कार्मुकं] गाण्डोवं [तथा]
तथैव, पूर्ववत् एव [संवर्मितं] सम्यक् कवचितम् [अतनु] महत्
निजं [वपुः, तथैव निहितं] यथापूर्वं स्थापितम् । [असिमपि]
खड्गञ्च [तथैव] पश्यन् [विस्मयम् उपाययौ] । क्वचित्तु
‘वृषभगतिम्’ इति पाठः । तत्र वृषभगतिं शिवञ्च पश्यन्
विस्मयम् उपाययौ इत्यर्थः । प्रमुदितवदना वृत्तम् ।—“प्रमु-
दितवदना भवेत् नौ रसौ” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥ *

सिषिचुरिति ।—[अम्बुवाहाः शनैः अविनिं, सिषिचुः]
उक्षाञ्चक्रुः । [दिवः] अन्तरिक्षात् [चित्रं] विचित्रं [सुर-
कुसुमं] मन्दारकुसुमानि । जातौ एकवचनम् । [इयाय]
जगाम । [अनाहतस्य] अताडितस्य [दुन्दुभेः] । जातौ
एकवचनम् । [ध्वनिः] शब्दः [विमलरुचि] प्रसन्नम् [अखिलं]

* अत्र विनष्टप्रायवस्तूनां यथावसरं युगपत् तथैव संस्थापनेन महेश्वरमहिम्नः
अलोकसाधारणसम्पत्तिः प्रकाशते इति उदात्ताञ्जहारः ।

विमलरुचि भृशं नभो दुन्दुभेः
 ध्वनिरखिलमनाहतस्थानशे ॥ १७ ॥
 आसेदुषां गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या
 गोपायकानां भुवनत्रयस्य ।
 रोचिष्णुरत्नावलिभिर्विमानैः
 द्यौराचिता तारकितेव रेजे ॥ १८ ॥
 हंसा वृहन्तः सुरसद्मवाहाः
 संज्ञादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।

नभो भृशम्, आनशे] व्याप । अताडिता एव दुन्दुभयोः
 नेदुः इत्यर्थः । सर्वमिदम् अस्य सर्वलोकहितार्थित्वात् इति
 वेदितव्यम् ॥ १७ ॥ *

आसेदुषामिति ।—[गोत्रभिदः] इन्द्रस्य [अनुवृत्त्या]
 अनुसरणेन [आसेदुषाम् †] आसन्नानां [भुवनत्रयस्य, गोपाय-
 कानां] रक्षकाणां लोकपालादीनाम् । “गुपूधूप” (३।१।२८
 पा०) इत्यादिना आयप्रत्ययः, तदन्तात् एवुल् । [रोचिष्णु-
 रत्नावलिभिः] रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः रत्नावलयो येषां
 तैः । “अलङ्कृञ्” (३।२।१३६ पा०) इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः ।

* अत्र आकाशात् कुसुमवर्षणाऽताडितदुन्दुभिध्वानसङ्गानाम् अतर्कितोपपन्नत्वात्
 असम्बन्धे सम्बन्धरूपाऽतिशयोक्तिः, हेतुं विना कार्यात्पादनप्रसङ्गात् विभावनापि
 केषाञ्चिन्मता, इत्येषां सन्देहसाध्यम् ; तथा सेकादीनां क्रियाणां यौगपद्यात् समु-
 चयभेदस्य ।

† “भाषायां सदवसञ्चुवः” (३।१।१०८ पा०) इति लिट् कसुप्रत्ययः ।

चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैः
व्योम्नः परिष्वङ्गमिवायपक्षैः ॥ १९ ॥
मुदितमधुलिहो वितानीकृताः
स्रज उपरि वितत्य सान्तानिकीः ।
जलदे इव निषेदिवांसं वृषे
मरुदुपमुखयाम्बभूवेष्वरम् ॥ २० ॥

[विमानैः] पुष्पकैः [आचिता] व्याप्ता [द्यौः तारकिता]
सञ्जाततारका [इव, रेजे] । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १८ ॥ *

हंसा इति ।—[वृहन्तः] महान्तः सुरसञ्ज्ञानि विमानानि
वहन्तीति [सुरसञ्ज्ञवाहाः] । “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०)
[संज्ञादिकण्ठाभरणाः] संज्ञादीनि निर्झादीनि, मुखराणि
इत्यर्थः, कण्ठाभरणानि किङ्किण्यो येषां ते । [पतन्तः]
धावन्तः [हंसाः प्रयत्नेन, विकीर्यमाणैः] विक्षिप्यमाणैः [अग्र-
पक्षैः] पक्षाग्रैः [व्योम्नः, परिष्वङ्गम्] आलिङ्गनं [चक्रुः
इव] इत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

मुदितेति ।—अथ [मरुत्] वायुः [जलदे] मेघे [इव,
वृषे निषेदिवांसम्] उपविष्टम् [ईश्वरं, मुदितमधुलिहः]
मुदिता मधुलिहो शृङ्गाः याभिः ताः [वितानीकृताः] उल्लो-
चाकाराः कृताः । “अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः । [सान्ता-
निकीः] सन्तानकुसुमविकाराः [स्रजः] मन्दारमाला इत्यर्थः ।
सन्तानशब्दाद्विकारार्थे ठक् । † “सन्तानः कल्पवृक्षश्च” इत्य-

* एतेन च विमानसङ्घमण्डितं नभोमण्डलमभवत् इति वासवोपदिष्टभवारा-
धनसिद्धेः निरवच्छिन्नानन्दोदयः चिद्विशानाम् इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

† “तस्य विकारः” (४।२।१३४ पा०) इति सूत्रम् ।

कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकैः
 गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः ।
 तपसि कृतफले फलज्यायसौ
 स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥ २१ ॥
 शरणं भवन्तमतिकारुणिकं
 भव ! भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः ।

मरः । [उपरि, वितत्य] विस्तार्य [उपसुखयाम्बभूव]
 प्रह्लादयामास ॥ २० ॥ *

कर्तति ।—[अभिन्नरोमोद्गमैः] अविरलरोमाच्चैः [गण-
 पतिभिः] प्रमथसुख्यैः [उच्चकैः परिवन्दितेन] साधु साधु
 इति संस्तुतेन । “वदि अभिवादनस्तुत्योः” कर्मणि क्तः । [हरेः
 सूनुना] अर्जुनेन [तपसि] । कृतं फलं भगवत्साक्षात्कारलक्षणं
 येन तस्मिन् [कृतफले] सति इत्यर्थः । [कृतधृति] कृत-
 मन्तोषं यथा तथा [फलज्यायसौ] फलाधिका [इति] वक्ष्य-
 माणा [स्तुतिः, जगदे] कथिता ॥ २१ ॥

शरणमिति ।—हे [अजित !] हे अपराजित ! हे [भव !,
 अतिकारुणिकम्] अतिदयालुम् । तदस्य प्रयोजनम् * इति
 ठक् । [भक्तिगम्यं] भक्तिमात्रसुलभं [भवन्तं, शरणं] रक्ष-
 कम् [अधिगम्य, जितमृत्यवो] विगतमरणाः, अमराः भूत्वे

* अत्र ईश्वरशब्दः महेश्वर-महेश्वर-वाचकः इति श्लिष्टः, तथा मरुत् देवगणः जातित्वा-
 टेकवचनं, मातरिश्वा च त्रिषु भेषे इव उपविष्टं तम् ईश्वरं शिवं भेषवाहनत्वादिन्द्रमपि
 वितानीकृतमन्दारमालाः उपरिबिस्तार्य उपसुखयाम्बभूव, इति श्लेषाङ्गश्लोप-
 मालङ्कतिः ।

† तदस्येत्यर्थे “प्रयोजनम्” (५।१।१०९ पा०) इति सूत्रम् ।

जितमृत्यवोऽजित ! भवन्ति भये
 समुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥ २२ ॥
 विपदेति तावदवसादकरी
 न च कामसम्पदभिकामयते ।
 न नमन्ति चैकपुरुषं पुरुषाः
 तव यावदीश ! न नतिः क्रियते ॥२३॥
 संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै
 सम्पश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसः ।

त्यर्थः । [जनाः समुरासुरस्य जगतः, भये] आपदि [शरणं]
 स्वयं रक्षितारः [भवन्ति] । “शरणं गृह्यरक्षितोः” इति
 विश्वः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ २२ ॥ *

विपदेति ।—हे [ईश ! यावत् तव, नतिः] प्रणामः [न
 क्रियते] पुरुषेणेति शेषः । [तावत्] एव [एकपुरुषम्] एकं पुरुषम्
 एकाकिनं सन्तम् [अवसादकरी] अयकरी [विपत्, एति]
 प्राप्नोति । [कामसम्पत्] मनोरथसम्पत् [च, न अभिकाम-
 यते] न इच्छति । [पुरुषाः च] अन्ये लोकाः तम् एकं
 पुरुषं तव स्तुतिम् अकुर्वाणं [न नमन्ति] न वशे वर्त्तन्ते ; न
 अनिष्टनिवृत्तिः नापि इष्टप्राप्तिः इत्यर्थः । यदा तु त्वां प्रश्न-
 मति तदा एव सर्वे लभते इति भावः ॥ २३ ॥ †

संसेवन्त इति ।—दानं शीलं स्वभावो निजघर्षो येषां ते

* अत्र आद्यन्तपदैकानिबन्धनः सिंहावलोकः चित्रालङ्कारभेदः बोधव्यः ।

† अत्र व्यतिरेकवाक्येन महेशप्रणतिसाधनेनैव सर्वेष्टसाधनम् इति व्यति-
 रेकाङ्गवान् वाक्यार्थहेतुकवाक्यलिङ्गाङ्कारः ।

यन्निःसङ्गत्वं फलस्यानतेभ्यः

तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्यम् ॥ २४ ॥

प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा

यत्फलत्यमरलोकगताय ।

तीर्थमस्ति न भवार्णववाह्यं

सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५ ॥

[दानशोलाः] त्वाम् एव उद्दिश्य दानं कुर्वन्त इत्यर्थः । “तस्मा-
हामं परमं वदन्ति” इति श्रुतेरिति भावः । कुतः ?—यतः
[जम्बदुःखं सम्पश्यन्तः] अनुभवन्तः [पुमांसः, विमुक्त्यै] मोक्षाय
[संसेवन्ते] भवन्तम् इति शेषः । न च तच्चित्रं, किन्तु [पान-
तेभ्यः] प्रणम्येभ्यः [निःसङ्गः] निष्पृहः [त्वं यत्. फलसि]
फलं ददासि ; तेषां फलार्थित्वात् इति भावः । [तत्, केवलं]
निरुपाधिकं [कारुण्यं] करुणा । स्वार्थे ष्यञ् । “कारुण्यं
करुणा घृणा” इत्यमरः । [न स्वकार्यम्] एतदेव चित्रं ;
केवलं परार्थित्वात् इति भावः । शालिनी वृत्तम् ॥ २४ ॥ *

प्राप्यत इति ।—[यत्] तीर्थम् [इह] अस्मिन् लोके
[दूरम् अगत्वा प्राप्यते] ; स्मृतिमात्रसुलभम् इत्यर्थः । गङ्गा-
दिकन्तुं न तथा इति भावः । [यत्] तीर्थम् [अमरलोक-
गताय] फलति] फलं प्रयच्छति । अत्रापि, स्मरणमात्रात्
एव इति भावः । [भवार्णववाह्यं] भवः संसारः स एव
अर्णवः ततो वाह्यं वह्निर्भवं संसारातीतं, मोक्षप्रदम् इत्यर्थः ।

* अत्राप्रभवः स्वकार्यस्यापीहनात् परिसंख्यालङ्कारभेदोऽवगन्तव्यः ।

† अमरलोकगताय फलति इति अमरलोकगतमनुकूलं तीर्थयितुम् अमरलोकं गन्तुं
वा इति चतुर्थी,—“क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः” (२।३।१४ पा०) इति सूत्रात् ।

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्
 प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम् ।
 द्वयमनघ ! निमित्तशक्तिः परा
 तव वरद ! न चित्तभेदः क्वचित् ॥२६॥

“बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्” (वा०) इति जगप्रत्ययः ।
 सर्वे कामाः प्रयोजनम् अस्य इति [सार्वकामिकम्] । तदस्य
 “प्रयोजनम्” (५।१।१०८ पा०) इति ठक् । [तत्] ताट्क्,
 तरन्ति अनेन इति [तीर्थं] तारकं [भवतः] त्वत् [ऋते] ।
 “अन्यारात्” (२।३।२८ पा०) इत्यादिना पञ्चमो । अन्यत् [न
 अस्ति] । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २५ ॥ *

व्रजतीति ।—हे [वरद ! त्वयि प्रीतिमान्] नरः [शुचि]
 निर्मलं [पदं] कैवल्यं मुक्तिमित्यर्थः, [व्रजति] । “मुक्तिः कैवल्य-
 निर्वाण” इत्यमरः । [प्रतिहतमतिः] उपहतबुद्धिः, त्वद्देही-
 त्यर्थः । [घोरां गतिं] तीव्रं नरकम् [एति] प्राप्नोति ।
 न च एतावता तत्र रागद्वेषकलङ्कपङ्क इत्याह—इयमिति ।
 हे [अनघ !] निष्कलङ्क ! [इयं] भक्ताभक्तयोः इति शेषः ।
 विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । [परा] दुस्तरां [निमित्त-
 शक्तिः] निमित्तभूता शक्तिः, स्वचेष्टितमहिमा इत्यर्थः, [तव
 क्वचिद्] भक्ते द्वेषिणि वा कुत्रापि [चित्तभेदः] बुद्धिवैषम्यं
 [न] अस्ति । स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति पतति वा । त्वं साच्चि-
 तया सर्वत्र सम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ †

* अत्र संसारस्य अर्धवतादात्म्येन रूपणाद्रूपकालङ्कारः ।

† अनानघ ! वरद ! इति साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ।

दक्षिणां प्रणतदक्षिण ! मूर्त्तिं
 तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा ।
 रागिणाऽपि विहिता तव भक्त्या
 संस्मृतिर्भव ! भवत्यभवाय ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
 प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।

दक्षिणामिति ।—हे [भव !] हे [प्रणतदक्षिण !] प्रण-
 तेषु दाक्षिण्यसम्पन्न ! दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्त्तित्वम् ।
 “दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु” इति विश्वः । [शिव-
 करी] श्रेयस्करीम् । “कृञो हेतु” (३।२।२० पा०) इत्यादिना
 टप्रत्यये ङीप् । [तव दक्षिणां मूर्त्तिं, तत्त्वतः] याथार्थ्येन [अवि-
 दित्वापि रागिणा] रागद्वेषवतापि [भक्त्या विहिता] तव
 [संस्मृतिः] संस्मरणम् [अभवाय] संसारनिवृत्तये । प्रसज्य-
 प्रतिषेधेऽपि नञ्समास इत्थते । [भवति] । तत्त्वज्ञानं विनापि
 भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिः एव मुक्तिनिदानम् इत्यर्थः । स्वागता
 वृत्तम् ॥ २७ ॥ *

दृष्ट्वेति ।—प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति [प्रेक्षाकारी] विमृश-
 कारी [दृश्यानि] द्रष्टव्यानि [दृष्ट्वा] ज्ञात्वा [आचरणीयानि]
 कर्त्तव्यानि च [विधाय] कृत्वा [अपायैः मुक्तं] नाशवर्जितं
 [पदं याति] । “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते”
 इति श्रुतेः । ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः इत्यर्थः । किन्तु ते अपि

* अत्र “दक्षिणां प्रणतदक्षिणा” इति व्यञ्जनसङ्घस्य अनेकधा सकृदावस्था
 ज्ञेयानुप्रासः ; एवं “भव भवत्यभवाय” इति तस्यैव असकृदावस्था वृत्त्यनुप्रासश्च ; एवम्
 अभवाय इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञा समासात् विधेयाविमर्षदीपोऽवगन्तव्यः ।

सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां
यञ्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ २८ ॥
युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां
हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।
समुच्छिनत्सि त्वमचिन्ताधामा
कर्माण्युपेतस्य दुरुत्तराणि ॥ २९ ॥
सन्निबद्धमपहर्तुमहार्यं
भूरि दुर्गतिभयं भवनानाम् ।

ज्ञानकर्मणी त्वद्विषये एव मुक्तिसाधनं न अन्यविषये इत्याशयेन
आह ।—सम्यगिति । [यः] पुमान् [परं] पुरुषोत्तमत्वेन
सर्वोत्कृष्टं [त्वां पश्यति तस्य, सम्यग्दृष्टिः] सम्यक् ज्ञानम् ।
[यश्च] त्वाम् [उपास्ते] सेवते [सः] एव [साधु विधेयं विधत्ते]
साधुकारौत्थर्यः । मत्तमयूरं वृत्तम् । लक्षणन्तु उक्तम् ॥२८॥

युक्ता इति ।—[मुनयः] व्यासादयः [स्वशक्त्या] निज
योगमहिम्ना [युक्ताः] तथा [हितोपदेशैः] विधिनिषेधवाक्यैः
स्मृतीतिहासपुराणमुखेन [प्रजानाम्, उपकारवन्तः] कृतोप-
काराश्च । मोक्षप्रदस्तु तेषाम् अन्येषां च त्वमेव इत्याह ।—
समिति । [अचिन्ताधामा] अचिन्तामहिमा [त्वम्] एव, [उपे-
तस्य] शरणं प्राप्तस्य प्रपन्नस्य इत्यर्थः, सम्बन्धीनि [दुरुत्तराणि]
सदुस्तराणि [कर्माणि] बन्धकानि पुण्यपापानि इत्यर्थः, [समु-
च्छिनत्सि] नाशयसि । ते तु अत्र असमर्था एव इति भावः ॥२९॥

सन्निबद्धमिति ।—अतिक्रान्तो मायां बन्धरूपाम् [अति-
मायः] । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति

अद्भुताकृतिमिमामतिमायः

त्वं विभर्षिं करुणामय ! मायाम् ॥३०॥

न रागि चेतः परमा विलासिता

बधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः ।

नमस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो

निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम् ॥ ३१ ॥

समासः । हे [करुणामय !] हे कृपालो ! [त्वं, सखिवचं]
स्वकर्मणा दृढबद्धम् अत एव [अहार्थ्यम्] अन्यैः अनुच्छेद्यं
[मूरि] प्रभूतं [भुवनानां, दुर्गतिभयं] नरकभयम् । “स्यान्ना-
रकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । [अपहर्तुम्,
अद्भुताकृतिं] विश्वरूपाम् [इमां मायां] दृश्यमानां लीला-
विग्रहरूपां [विभर्षिं] । अन्येषां कर्मानुबन्धी विग्रहपरिव्रहः ।
भवतस्तु परोपकारार्थं इत्यर्थः ॥ ३० ॥ *

न रागीति ।—हे देव ! [चेतः,] तव चित्तं [रागि]
रागयुक्तं [न] ; परमयोगित्वादिति भावः । तथापि [परमा]
निरतिशया [विलासिता] शृङ्गारादिचेष्टाशीलता ; भिन्नाटना-
दिषु विहरणेन, तौर्यत्रिकव्यसनितया च, इति भावः । किञ्च
[शरीरे] अर्धाङ्गे [बधूः अस्ति] प्रसिद्धञ्च एतदिति भावः ।
तथापि [मन्मथः] कामः [च, नास्ति], तस्य भङ्गीकरणादिति
भावः । [च] किञ्च [जषसि] प्राप्तः सन्ध्यायां [धातुः] ब्रह्मणः [नम-
स्क्रिया] वन्दनं, स्त्रयं जगद्वन्द्यस्य अपीत्यर्थः । [इति] इत्यं

* अत्र अद्भुताकृतिधारणे करुणामयत्वस्य पदार्थस्य हेतुत्वात् काव्यविज्ञानात् इति ।
“अतिमायः करुणामय ! मायाम्” इत्यत्र व्यञ्जनसङ्कल्पस्य असङ्गदाहस्या दृश्यनुप्रासश्च ;
एतयोः संसृष्टिः ।

तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं
ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः ।
स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥ ३२ ॥
अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना
समेतभिन्नद्वयमूर्त्तिं तिष्ठतः ।

विरुद्धम् [इदम्] उक्तं [तव, ईहितं] चेष्टितं [निसर्गदुर्बोधं] निसर्गतो दुर्बोधं दुराकलनोयं, दुर्ग्रहम् इत्यर्थः । अदृष्टपूर्वत्वात् इति भावः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१ ॥ *

तवेति ।—हे देव ! [तव साङ्गजं] सन्तोमकं [करिचर्म उत्तरीयं] संस्थानम् । दुःस्पर्शम् इति भावः । “संस्थानमुत्तरीयञ्च” इत्यमरः । [ज्वलन्मणिः] ज्वलद्भद्रः [महान् अहिः, सारशनं] कटिभूषाविशेषः । योऽन्येषां प्राणहर इत्यर्थः । “क्लोवे सारशनं चाथ पुंस्कव्यां शृङ्खलं त्रिषु” इत्यमरः । [आस्यपङ्क्तिः] कपालमाला । [स्रक्] मात्स्यं [शवभस्म चन्दनम्] उभयत्र अपि असृश्यम् अमङ्गलं च इति भावः । किञ्च, एतानि वस्तूनि [हिमांशोः कला च, समं] तुल्यतया [चकासति] दीप्यन्ते । त्वदाश्रयवशात् अरम्यस्य अपि रम्यतेति किमशक्यं तवेति भावः ॥ ३२ ॥ †

अविग्रहस्येति ।—[अविग्रहस्य] वस्तुतोऽशरीरस्य [अपि] सतः [अतुलेन] दुर्बोधत्वात् असदृशेन [हेतुना], केनापि

* अत्र विरागवतोऽपि नृत्याद्यनुरागित्वम् अर्द्धाङ्गनाविग्रहस्याप्यनङ्गविरुद्धत्वं जगद्वन्द्यास्यापि स्वस्य साख्यवन्दनम् इत्यादौ विरुपचटनाद् विषमालङ्कारभेदः ।

† अत्रापि उत्तरीय-करिचर्मादीनां विरुपाणाम् एकत्रसमन्वयात् विषमालङ्कारभेदः ।

तवैव नान्यस्य जगत्सु दृश्यते
 विरुद्धवेशाभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥
 आत्मलाभपरिणामनिरोधैः
 भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः ।
 तेन सर्वभुवनातिग लोके
 नोपमानमसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥

कारणेन इत्यर्थः । समेता सङ्गता भिन्ना विलक्षणा च द्वयी द्विविधा स्त्रीपुंसात्मिका मूर्त्तिः यस्मिन् कर्मणि तत् [समेत-भिन्नद्वयमूर्त्ति] यथा तथा [तिष्ठतः] । अशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धं, तदपि नारीनरात्मकमिति किमतस्त्रित्वम् अस्ति ? इति भावः । एवंविधस्य [तवैव जगत्सु], विरुद्धे वेशाभरणे पूर्वोक्ते यस्य तस्य [विरुद्धवेशाभरणस्य] अपि सतः [कान्तता] रमणीयता [दृश्यते । अन्यस्य न] दृश्यते ; तस्मात् अचिन्तोऽसौ तव महिमा इति भावः ॥ ३३ ॥ *

आत्मेति ।—हे देव ! [लोके त्वं भूतसङ्घ इव] शरीरादि-सङ्घात इव [आत्मलाभपरिणामनिरोधैः] जम्बजरामरणैः [उपेतः] युक्तः [न असि] । [तेन] कारणेन हे [सर्वभुवनातिग !] सर्वलोकोत्तर ! । उपमीयतेऽनेनेति [उपमानं] नासि । उप-मीयते य स [उपमेयोऽपि] नासि । न कश्चित् त्वादृशोऽस्ति, त्वमपि न अन्यसदृशः, अनन्यसाधारणत्वात् इत्यर्थः । वृत्त-सुक्तम् ॥ ३४ ॥ †

* अत्र अप्रप्रतः विरुद्धवेशाभरणस्य अन्यस्य कान्तता-व्यपोहनात् तवैवेति प्रति-पादनम् इति शब्दौ परिसंख्या ।

† अत्र पूर्वोक्ते भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः इति व्यतिरेकीयौपम्यात् व्यतिरेकी-यमासङ्गतिः ।

त्वमन्तकः स्थावरजङ्गमानां
 त्वया जगत् प्राणिति देव ! विश्वम् ।
 त्वं योगिनां हेतुफले रुणत्सि
 त्वं कारणं कारणकारणानाम् ॥ ३५ ॥
 रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितैः सुतैर्वा
 यल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्यम् ।
 पाविन्याः शरणगतार्त्तिहारिणे तत्
 माहात्म्यं भव ! भवते नमस्क्रियायाः ॥३६॥

त्वमिति ।—हे [देव ! त्वं स्थावरजङ्गमानाम्, अन्तकः
 संहर्त्ता । [त्वया] हेतुना [विश्वं] सर्वं [जगत् प्राणिति
 जीवति । [त्वं योगिनां] ; हेतुः प्रवर्त्तकं कर्म फलं भोगश्च
 [हेतुफले, रुणत्सि] निवर्त्तयसि । तेषां त्वमेव बन्धविमोक्षक
 इत्यर्थः । किञ्च [त्वं] कारणानि भूतानि तेषां कारणानि
 भूतसूक्ष्माणि परमाणवो वा तेषां [कारणकारणानां कारण
 प्रकृत्यादिद्वारा उत्पत्तिस्थानम् । अत्र सर्वत्र “यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्रयन्त्यभिसंविशन्ति”
 इति श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ॥ ३५ ॥ *

रक्षोभिरिति ।—[रक्षोभिः] राक्षसैः [सुरमनुजैः]
 सुरासु मनुजासु तैः देवमनुजैः [दितैः सुतैः] दैत्यैः [वा, लोकेषु
 यत्, अविकलं] सम्पूर्णम् [आधिपत्यम्, प्राप्तं] प्राप्तं तत् हे
 [भव !, शरणगतार्त्तिहारिणे] शरणगतानाम् आर्त्तिहारिणे

* अथ स्थावरजङ्गमानाम् अन्तकत्वं विश्वप्राणत्वं योगिजगतां हेतुफलनिरोधकत्वं
 कारणानां कारणत्वं सर्वमेवेतत् एकस्य अनेकधा उल्लेखादुल्लेखालङ्घतिः बोद्धव्यः ।

तरसा भवनानि यो विभक्तिं
 ध्वनति ब्रह्म यतः परं पवित्रम् ।
 परितो दुरितानि यः पुनीते
 शिव ! तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥३७॥
 भवतः स्मरतां सदासने
 जयिनि ब्रह्ममये निषेदुषाम् ।

दुःखनाशकाय [तत्, भवते] तुभ्यं [नमस्क्रियायाः] । “नमः-
 स्वस्ति” (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी । [पावित्र्याः]
 पापहारिण्याः [माहात्म्यं] सामर्थ्यम् । “न कस्याप्युच्यते
 भवति शिरसस्त्वय्यवनतिः” इति भावः । प्रहर्षिणी-
 वृत्तम् ॥ ३६ ॥

अथ अष्टमूर्त्तिषु काञ्चित् सुवन् वायुमूर्त्तिं तावदाह,
 तरसेति ।—[यः] पवनः [तरसा] बलेन । “तरसी बलरंजसी”
 इति विश्वः । [भवनानि विभक्तिं] प्राणात्मना धारयति ।
 [यतः] यत्रे रणात् [पवित्रं, परं] परमं [ब्रह्म] वर्णात्मकं
 [ध्वनति] नदति । “सोदीर्णो मूर्ध्नंरभिहतो वक्रमापथ्य
 मारुतः । वर्णान् जनयते” (पा० शि०) इति वचनात् ।
 [यः] पवनः [परितो, दुरितानि] पातकानि [पुनीते] शोध-
 यति, नाशयतीति यावत् । हे [शिव ! तस्मै] । पावयतीति
 पवनो वायुः स एव आत्मा यस्य तस्मै [पवनात्मने, ते] तुभ्यं
 [नमः] । वृत्तमुक्तम् ॥ ३७ ॥

अथ अग्निमूर्त्तिं स्तौति, भवत इति ।—[जयिनि] विजय-
 शीले सर्वोत्कृष्टे [ब्रह्ममये] ब्रह्मप्रधाने, तत्राप्तुप्रपायत्वात् ;
 [सदासने] सम्यगासने, योगासने इत्यर्थः । [निषेदुषाम्]

दृष्टे भववीजसन्ततिं

शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥ ३८ ॥

आबाधामरणभयार्चिषा चिराय

प्लुष्टेभ्यो भव ! महता भवानलेन ।

निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते

वीजानां प्रभव ! नमोऽस्तु जीवनाय ॥३९॥

उपविष्टानां [भवतः स्मरतां] भवन्तं ध्यायताम् । “अधीनर्थ” (२।३।५२ पा०) इत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठी । [भववीजसन्ततिं] संसारनिदाबसमूहं भवनिदानकर्मसङ्घातम् इत्यर्थः, [दृष्टे] भस्मीकुर्वते [अनेकशिखाय] बहुष्वालाय [शिखिने] वङ्गि-मूर्त्तये [ते] तुभ्यं [नमः] । वृत्तमुक्तम् ॥ ३८ ॥ *

अथ जलमूर्त्तिं स्तूति, आबाधेति ।—हे [भव ! वीजानां प्रभव !] कारणभूत ! “जीवानाम्” इति पाठे—तेषां तत्प्रति-विम्बत्वादिति भावः । [आबाधामरणभयार्चिषा] आबाधा आध्यात्मिकादिदुःखं, मरणं पञ्चत्वं ताभ्यां भयं, तदेव अर्चिः यस्य तेन [महता, भवानलेन] संसाराम्बिना [चिराय] चिरं [प्लुष्टेभ्यः] दग्धेभ्यः [समुपगमेन] संसेवया [निर्वाणं] सन्तापशान्तिं [यच्छते] ददते । जीवयतीति जीवनं तस्मै [जीवनाय] जलात्मने [ते] तुभ्यं [नमः अस्तु ।] ॥ ३९ ॥ †

* अथ शिखिने अनेकशिखाय इत्यत्र व्यञ्जनसङ्घस्यानेकधा सङ्गत्याप्यात् केषाञ्च-प्राप्तः ।

† अत्र “महता भवानलेन” इत्यादौ भवादीनां अनेकादि-तादात्म्यारोपात् रूपकालङ्कारः ; निर्वाणमिति च षेषाङ्गवान् ।

यः सर्वेषामावरौता वरीयान्
 सर्वैर्भावैर्नावृतोऽनादिनिष्ठः ।
 मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्ते-
 ऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥ ४० ॥
 अणीयसे विष्वविधारिणे नमो
 नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयसे ।

इदानीं नमोभूक्तिं स्तौति य इति ।—भवेत्यनुवर्त्तते ।
 भवति अस्मादयं प्रपञ्च इति भवः तत्सम्बुद्धौ । सकलजगज्जन-
 केति यावत् । [वरीयान्] उरुतरः, विभुः इत्यर्थः । “प्रियस्थिर”
 (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । [यः]
 त्वं [सर्वेषां] वस्तूनाम् [आवरीता] आच्छादयिता । वृणोते-
 स्तृच्प्रत्ययः । [सर्वैः, भावैः] पदार्थैः [न आवृतः] केनापि
 कदाचिदपि अनावृतः स्वयं व्यापकत्वादिति भावः । अविद्यमाने
 आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्य असौ [अनादिनिष्ठः] नित्यः ।
 “निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः” इत्यमरः । [इन्द्रियाणां] चक्षु-
 रादीनां [मार्गातीताय] अतीन्द्रियाय । अत एव [अविज्ञेयाय]
 अपरिच्छेद्याय [तस्मै व्योमरूपाय, ते] तुभ्यं [नमः] ॥४०॥ *

अणीयस इति ।—भवेत्यनुवर्त्तते । हे भव ! [अणीयसे]
 सूक्ष्मतराय तथापि [विष्वविधारिणे] जगद्धारकाय [ते]
 तुभ्यं [नमः । अन्तिकस्थाय] अन्तर्यामितया मन्त्रिकृष्टाय
 सते । तथापि [दवीयसे] दुर्ग्रहत्वात् दूरतराय ते तुभ्यं [नमोनमः,
 वाचां मनसाञ्च, गोचरं] विषयम् [अतीत्य स्थिताय]

* अत्र “आवरीता वरीयान्” इत्यंशे व्यञ्जनानां सङ्गदाहस्या हेकाभिधः शब्द-
 लङ्कारः ।

अतीत्य वाचां मनसां च गोचरं
स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः ॥ ४१ ॥
असंविदानस्य ममेश संविदां
तितिच्चितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि ।
विरोध्य मोहात् पुनरभ्युपेयुषां
गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि ॥ ४२ ॥

अवाङ्मनसगोचराय । [तत्पतये] तेषां वाङ्मनसानाम् अध्य-
क्षाय । तदध्यक्षः तैः एव न दृश्यते इति विरोधः । ते तुभ्यं
[नमो नमः ।] “चापले हे भवत इति वक्तव्यम्” (वा०) इति
द्विरुक्तिः । “सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्” (वा०) इति काशिका ।
भक्त्युद्रेकाच्च सम्भ्रमः । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥४१॥

असंविदानस्येति ।—[संविदां] ज्ञानानाम् [ईश !] ।
“ईशानः सर्वविद्यानाम्” इति श्रुतेरिति भावः । “प्रेक्षोपलब्धि-
श्चित् संवित्” इत्यमरः । [असंविदानस्य] अज्ञानस्य । “समो
गम्यृच्छि” (१।३।२८ पा०) इत्यादिना विदेः सम्पूर्वादिकर्मकात्
ज्ञानच्प्रत्ययः । [मम दुश्चरितं] शस्त्रप्रयोगरूपं दुश्चेष्टितं
[तितिच्चितुं] सोढुम् । तिजेः सन्नन्तात् तुमुन्प्रत्ययः ।
[त्वम्, अर्हसि] योग्योऽसि । ननु तव महानपराधः कथं सोढव्यः ?
तत्राह, विरोध्येति ।—[मोहात्] अज्ञानात् [विरोध्य]
वैरमुत्पाद्य [पुनरभ्युपेयुषां] पश्चात् शरणागतानां [दुरात्मना-
मपि भवानेव गतिः] त्वं हि शरणागतानाम् अपराधं न
गणयसि इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ *

* यतः दुरात्मनाम् अपि गतिः भवानेव, अतः मम दुश्चरितं तितिच्चितुं त्वमर्हसि
इति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म ! धर्मं
 धर्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवर्गे ।
 सम्प्राप्नुयां विजयमीश ! यया समृद्ध्या
 तां भूतनाथ ! विभुतां वितराह्वेषु ॥४३॥
 इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैर्मघोनः
 प्रणतशिरसमीशः सादरं सान्त्वयित्वा ।

सम्प्रति वरं याचते आस्तिक्येति ।—हे प्रियः धर्मः यस्य इति [प्रियधर्म !] । “समासान्ता विधिरनित्यः” (बृ०) इति न समासान्तः अनिच्प्रत्ययः । [आस्तिक्यशुद्धं] परलोके मतिः अस्तीति आस्तिकः पारलौकिकः । “अस्तिनास्तिटिष्टम्” (४।४।६० पा०) इति ठक् । तस्य भावः आस्तिक्यं विश्वासः तेन शुद्धं विमलं, [धर्मं] वैदिकाचारम् [अवतः] पालयतः [धर्मात्मजस्य] युधिष्ठिरस्य [विहितागसि] कृतापराधे [शत्रुवर्गे] शत्रुवर्गविषये हे [ईश ! यया समृद्ध्या] अस्त्रवैभवेण [विजयं सम्प्राप्नुयां] भजेयम् । हे [भूतनाथ ! आह्वेषु तां, विभुतां] विभूतिम् अस्त्रविद्यां [वितर] देहि ॥ ४३ ॥ *

इतीति ।—[इति उच्चैः निगदितवन्तं प्रणतशिरसं, मघोनः] इन्द्रस्य [सूनुम्] अर्जुनम् [ईशः] महादेवः [सादरं] यथा तथा [सान्त्वयित्वा] उपसान्त्वा [अस्मै] अर्जुनाय [ज्वलदन्नलपरीतं] ज्वलता अनलेन तेजसा परीतं व्याप्तं [रौद्रं] रुद्रदेवताकं पाशुपतम् [अस्त्रं] दधानं, धनुःरूपपदं [धनुःशब्दोपपदं] [वेदं] धनुर्वेदम् इत्यर्थः ।

* अत्र “प्रियधर्म ! धर्मं धर्मात्मजस्य” इत्यंशे व्यञ्जनानाम् अनेकधा-
 ऽसङ्गत्वाभ्यात् वृत्त्यनुप्रासः ।

ज्वलदनलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं
 धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥ ४४ ॥
 स पिङ्गलाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा
 तनुं भीमां बिभ्रत् त्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।
 परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतः सुरगणैः
 सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥४५॥

[अभ्यादिदेश] ददौ, अध्यापयामासेत्यर्थः । “धनुरुपपदं वेदम्” इत्यत्र धनुरुपपदत्वं वेदशब्दस्य, न तु संज्ञिनः तदर्थस्य इति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावात् अवाच्यवचनदोषमाहुरालङ्कारिकाः । तदुक्तम्—“यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्” इति । समाधानं तु धनुःशब्दविशेषितेन वेदशब्देन, शब्दपरेण इत्यर्थः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यत इति कथञ्चित् सम्पाद्यम् ॥ ४४ ॥

स इति ।— [पिङ्गलाक्षः] पिङ्गलाक्षः [श्रीमान्] शोभावान् [भुवनमहनीयेन] लोकपूज्येन [महसा] तेजसा [भीमां तनुं बिभ्रत्, त्रिगुणपरिवारप्रहरणः] त्रिगुणः त्रिशिखः परिवारः आकारो यस्य तत् त्रिगुणपरिवारं त्रिशूलं तदेव प्रहरणम् आयुधं यस्य स तथोक्तः । सूर्यपक्षे तु—गुणत्रयपरिवारः त्रय्यात्मक इति योज्यम् । [सः] धनुर्वेदः [सुरगणैः स्तुतिभिः उपगीतः] सन् [ईशानं] शिवं [त्रिः] त्रिवारम् । “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्प्रत्ययः । [परीत्य] प्रदक्षिणीकृत्य [वीरं पाण्डोः सुतम्] अर्जुनं [भास्वान्] सूर्यः [जलदमिव अभिययौ] । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५ ॥ *

* अत्र “सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ” इत्यंशे उपमानोपमेय साधारण-धर्मसम्बन्धादुपमालङ्कारः ; स च त्रिगुणपरिवारप्रहरणः इति श्लेषसङ्कीर्णः ।

अथ शशधरमौलिरभ्यनुज्ञामवाप्य
 विदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्मै ।
 अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तो
 विजयि विविधमस्त्रं लोकपाला वितेरुः ॥४६॥
 असंहार्योत्साहं जयिनमुदयं प्राप्य तरसा
 धुरं गुर्वीं वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः ।
 स्वधाम्ना लोकानां तमुपरि कृतस्थानममराः
 तपोलक्ष्म्या दीप्तं दिनकृतमिवोच्चैरुपजग्ः ॥४७॥

अथेति ।—[अथ] शशधरमौलिवरप्रदानानन्तरं [विदश-
 पतिपुरोगाः] इन्द्रादयो [लोकपालाः शशधरमौलेः] शम्भोः
 [अभ्यनुज्ञाम् अवाप्य पूर्णकामाय तस्मै] पाण्डवाय [अवितथ-
 फलम्] अमोघफलम् [आशीर्वादम्, आरोपयन्तः] प्रयुञ्जानाः
 [विजयि] जयशीलं [विविधं] नानाविधम् [अस्त्रम्] ऐन्द्रा-
 दिकं [वितेरुः] ददुः । मालिनौष्ठम् ॥ ४६ ॥

असंहार्योत्साहमिति ।—[तरसा] बलेन वेगेन च [जयिनं]
 जयशीलम् [उदयम्] अस्त्रलाभरूपम् अभ्युदयम् । अन्यत्र—
 उदयाद्रिं च [प्राप्य, असंहार्योत्साहं] संहत्तुम् अशक्योत्साहं
 [जगतोऽनवसादाय] क्षेमाय [गुर्वीं धुरं] दुष्टनिग्रहं तमोऽप-
 संहाररूपं च भारं [वोढुं स्थितम् । स्वधाम्ना] स्वतेजसा
 [लोकानाम् उपरि, कृतस्थानं] कृतस्थितिं कृतपदम् । अन्यत्रोपरि
 वर्तमानं [तपोलक्ष्म्या दीप्तं तं] पाण्डवम् [अमराः] इन्द्रा-

व्रज जय रिपुलोकं पादपद्मानतः सन्
 गदित इति शिवेन श्लाघितो देवसङ्घैः ।
 निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो
 धृतगुरुजयलक्ष्मीधर्मसूनुं ननाम ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविक्कतो महाकाव्ये किरातार्जुनीये
 धनञ्जयास्वलाभो नाम अष्टादशः सर्गः ।

दयः [दिनकृतं] सूर्यम् [इव उच्चैः उपजगुः] साधु महा-
 भाग्योऽसीति तुष्टुवुः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७ ॥ *

व्रजेति—[शिवेन, व्रज] स्वपुरं गच्छ [रिपुलोकं]
 अरिलोकं [जय इति, गदितः] उक्तः । यतः [पादपद्मानतः]
 शिवपादपद्मानतः [सन्] तथा [देवसङ्घैः, श्लाघितः] स्तुतः
 अत एव [धृतगुरुजयलक्ष्मीः] धृता गुर्वी जयलक्ष्मीः येन स
 [पाण्डुपुत्रः] अर्जुनः [निजगृहं] स्वाश्रमं [गत्वा] प्राप्य [अथ
 सादरं] यथा तथा [धर्मसूनुं] युधिष्ठिरं [ननाम] नमनं
 चकार ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कीलाचल-मल्लिनाथ-सूरि-विरचितायां किरातार्जुनीयकाव्य-
 व्याख्यायां अष्टादशसमाख्यायाम् अष्टादशसर्गव्याख्या ।

* अत्र उदयं प्राप्य त्रयिन् तं दिनकृतम् इव इत्यादौ अक्षरसङ्कीर्णोपमालङ्कृतिः
 बोद्धव्या ।

॥ समाप्तम् ॥